

**T.C.**  
**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**DOKTORA TEZİ**

**EĞİTİM (DİN EĞİTİMİ) AÇISINDAN**  
**SEBÎLÜRREŞÂD VE İCTİHAD DERGİLERİNİN**  
**İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI**

**Abdullah DUMAN**

**2502170537**

**TEZ DANIŞMANI**

**Prof. Dr. Hamit ER**

**İSTANBUL-2021**

## ÖZ

### EĞİTİM (DİN EĞİTİMİ) AÇISINDAN SEBÎLÜRREŞÂD VE İCTİHAD DERGİLERİNİN İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

ABDULLAH DUMAN

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar önemli siyasi ve sosyal olaylara yakından tanıklık etmişlerdir. Dergiler geniş yayın yelpazesine, seçkin yazar kadrosu ve büyük okuyucu kitlesine sahiptir. **Sebîlürreşâd** İslâmcı, **İctihad** batıcı kimliği ile ön plana çıkmıştır. Din eğitimi, birey ve toplumu ilgilendiren bir alan olduğundan dergilerin yazar kadrosunda bulunan isimler diğer alanlarda olduğu gibi bu yönde de felsefi ve entelektüel bir perspektif çizmişlerdir. Böylece formal ve informal yönleri ile din eğitimi **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'da yerini almıştır.

Din eğitimi tarihi araştırmalarında, dergicilik faaliyeti içerisinde II. Meşrutiyet Dönemi ile ilgili olarak daha çok **Sebîlürreşâd** üzerinden okumaların yapıldığı, **İctihad** üzerinden karşılaştırmalı bir çalışmanın yapılmadığı görüldüğünden bu çalışma ile dönemin din eğitimi sorunlarına daha geniş bir perspektiften bakma imkânı sağlanmıştır.

Araştırmada, dergilerdeki din eğitimi yazı ve makalelerin tespitinde dokümantasyon metodu, içerik analizi ve monografi oluşturma yöntemleri kullanılmıştır. Bu çalışma ile farklı ideolojilere sahip iki derginin din eğitimi konularında daha çok benzer fikirlere sahip oldukları ve kısmen birbirinden uzak fikir ve tezler ileri sürdükleri görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Eğitim, Din Eğitimi, Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) Dergisi, İctihad Dergisi, Medrese, Tevhîd-i Tedrîsât, Millî Terbiye, Laik Eğitim, Hutbe, Vaaz ve Vâiz.

## ABSTRACT

### EXAMINATION AND COMPARISON OF SEBÎLÜRREŞÂD AND İCTİHAD MAGAZINES IN TERMS OF EDUCATION (RELIGIOUS EDUCATION)

ABDULLAH DUMAN

**Sebîlürreşâd** and **İctihad** closely witnessed important political and social events from the 2<sup>nd</sup> Constitutional Era to the first years of the Republic. Magazines had a wide range of publications, distinguished writers and a large readership. **Sebîlürreşâd** stood out with its Islamist identity, and **İctihad** with its Westernist identity. Since religious education is a field that concerns the individual and society, the writers of the magazines had drawn a philosophical and intellectual perspective in this direction, as in other fields. Thus, religious education with its formal and informal aspects took its place in **Sebîlürreşâd** and **İctihad**.

In the history of religious education research, in the scope of magazine publishing, since it is seen that more readings have been made on **Sebîlürreşâd** regarding the 2<sup>nd</sup> Constitutional Era, and that no comparative study has been conducted on the **İctihad**, it is possible to look at the religious education problems of the period from a wider perspective with this study.

In the research, documentation method, content analysis and monograph creation methods were used in the determination of religious education essay and articles in journals. With this study, it is seen that two magazines with different ideologies had more similar views on religious education and put forward ideas and theses that were partially distant from each other.

**Keywords:** Education, Religious Education, Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) Magazine, İctihad Magazine, Madrasah, Tevhîd-i Tedrîsât (Unification of Education), National Education, Secular Education, Khutbah, Sermon and Preacher.

## ÖNSÖZ

Osmanlı Devletinde eğitim, Lale devrinden itibaren başlayan büyük yenileşme ve değişim hareketinin önemli bir parçasını oluşturmuş ve Batıcılık, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük ideolojilerinin belirlenmesi ve etki alanlarının genişletilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Din eğitimi ise Tanzimat'tan II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'e uzanan yoğun ve yapısal yenileşme hareketlerinde hep gündemde kalmıştır.

II. Meşrutiyet, din eğitimi üzerinde birçok yazının yazıldığı ve deneyimlerin kazanıldığı hareketli bir dönemdir. Basın-yayın hayatında fikir ve düşüncelerin daha özgür bir şekilde paylaşıldığı bu dönemde, **Sebîlürreşâd** ve **İctihad** gibi toplumsal karşılığı yüksek ve etki alanı geniş dergiler döneme damgasını vurmuştur. Dergilerde ele alınan meselelere bakıldığında medreseler başta olmak üzere mekteplerde din dersleri, çocuğa âilede verilen dinî ve ahlâki terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât, laik ve millî eğitim diğer taraftan yaygın din eğitiminde hutbe, vaaz ve irşâd hizmetleri ön plana çıkmaktadır. Hiç şüphesiz, **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, Osmanlı toplumunda din eğitimi bir mesele olarak yakından izlemiştir. Yazar kadrosu itibari ile öne sürülen fikirler ve teklifler zengin bir ilmi miras mahiyetindedir. Bu çalışma ile toplumdaki değişik düşünce ve yaklaşımlar bir bütünün parçası olarak düşünüldüğünde, din eğitimi ve tarihi araştırmalarında bir boşluğun doldurulmasını ümit ediyorum.

II. Meşrutiyet dönemi din eğitimi tarihine yönelik araştırma konusunun belirlenmesinde ve tez sürecindeki değerli katkılarından dolayı tez danışmanım Prof. Dr. Hamit ER'e en derin şükranlarımı sunarım. Tez aşamasında ve tez izlemelerdeki yol gösterici değerlendirmelerinden ötürü Prof. Dr. Ahmet KOÇ ve Doç. Dr. Ayşe Zişan FURAT hocalarıma müteşekkirim. Teze teknik ve muhteva yönü ile değerlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI ve Doç. Dr. Fatih VAROL hocalarıma, manevi destekleri ile beni yalnız bırakmayan Dr. Süleyman AKTAŞ hocama ve Doç. Dr. Hasan YAŞAROĞLU'na, ayrıca İSAM çalışanlarına, üzerimde hakkı olan herkese ve her zaman yanımda olan âileme, anne ve babama çok teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere yararlı olmasını dilerim.

İSTANBUL, 2021

ABDULLAH DUMAN



## İÇİNDEKİLER

|                          |     |
|--------------------------|-----|
| ÖZ.....                  | ii  |
| ABSTRACT .....           | iii |
| ÖNSÖZ.....               | iv  |
| KISALTMALAR LİSTESİ..... | ix  |
| GİRİŞ.....               | 1   |

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE EĞİTİM VE DÖNEMİN SÜRELİ YAYINLARINDA DİN EĞİTİMİ

|                                                          |           |
|----------------------------------------------------------|-----------|
| <b>1.1. II. Meşrutiyet Dönemi.....</b>                   | <b>8</b>  |
| 1.1.1. Siyasi ve Sosyo-kültürel Yapı.....                | 8         |
| 1.1.2. Eğitim Sistemi.....                               | 11        |
| <b>1.2. Dönem Dergilerinde Eğitim (Din Eğitimi).....</b> | <b>34</b> |
| 1.2.1. Dergicilik Faaliyetleri .....                     | 34        |
| 1.2.2. Dergiler .....                                    | 40        |
| 1.2.2.1. Türk Yurdu Dergisi .....                        | 40        |
| 1.2.2.2. İslâm Mecmûası .....                            | 41        |
| 1.2.2.3. İslâm Dünyası Dergisi.....                      | 41        |
| 1.2.2.4. Mihrâb Mecmûası .....                           | 42        |
| 1.2.2.5. Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Dergisi.....      | 43        |
| 1.2.2.6. Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmûası.....     | 43        |
| 1.2.2.7. Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası .....            | 43        |
| 1.2.2.8. Muallim Mecmûası .....                          | 44        |
| 1.2.2.9. Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası ..... | 45        |

### İKİNCİ BÖLÜM

#### SEBÎLÜRREŞÂD VE İCTİHAD DERGİLERİNDE DİN VE EĞİTİM

|                                                         |           |
|---------------------------------------------------------|-----------|
| <b>2.1. Sebîlürreşâd Dergisi’nde Din ve Eğitim.....</b> | <b>46</b> |
| 2.1.1. Sebîlürreşâd Dergisi (1908-1925).....            | 46        |
| 2.1.1.1. Yayın Tarihçesi .....                          | 46        |
| 2.1.1.2. Yayın Politikası ve Misyonu .....              | 51        |
| 2.1.1.3. İhtiva Ettiği Konular ve Yazarları.....        | 57        |
| 2.1.2. Din.....                                         | 61        |
| 2.1.2.1. Din ve İlerleme.....                           | 61        |
| 2.1.2.2. Din ve Ahlâk .....                             | 69        |
| 2.1.2.3. İctihad Fikri ve Cihad Anlayışı.....           | 72        |
| 2.1.3. Eğitim.....                                      | 75        |
| 2.1.3.1. Eğitimin Amacı .....                           | 75        |
| 2.1.3.2. Eğitimde Usul ve Yöntem.....                   | 78        |
| 2.1.3.3. Eğitim Konuları.....                           | 82        |

|                                                               |            |
|---------------------------------------------------------------|------------|
| 2.1.3.4. Eğitim ve Kültür Faaliyetleri .....                  | 92         |
| <b>2.2. İctihad Dergisi'nde Din ve Eğitim .....</b>           | <b>96</b>  |
| 2.2.1. İctihad Dergisi (1904-1932).....                       | 96         |
| 2.2.1.1. Yayın Tarihçesi .....                                | 96         |
| 2.2.1.2. Yayın Politikası ve Misyonu .....                    | 99         |
| 2.2.1.3. İhtiva Ettiği Konular ve Yazarları .....             | 103        |
| 2.2.2. Din.....                                               | 110        |
| 2.2.2.1. Din ve İlerleme.....                                 | 110        |
| 2.2.2.2. Din Anlayışında Değişim ve Ahlâk .....               | 123        |
| 2.2.3. Eğitim.....                                            | 127        |
| 2.2.3.1. Eğitimin Amacı .....                                 | 127        |
| 2.2.3.2. Eğitimde Usul ve Yöntem .....                        | 130        |
| 2.2.3.3. Eğitim Konuları.....                                 | 135        |
| 2.2.3.4. Eğitim ve Kültür Faaliyetleri .....                  | 144        |
| <b>ÜÇÜNCÜ BÖLÜM</b>                                           |            |
| <b>SEBÎLÜRREŞÂD VE İCTİHAD DERGİLERİNİN</b>                   |            |
| <b>DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI</b>                |            |
| <b>3.1. Amaç ve İşlev Bakımından .....</b>                    | <b>145</b> |
| 3.1.1. Cerre Çıkmak .....                                     | 145        |
| 3.1.2. Softalık ve Dervişlik .....                            | 150        |
| 3.1.3. Köy İmâmları .....                                     | 169        |
| 3.1.4. Hutbe .....                                            | 173        |
| 3.1.5. Vaaz ve Vâizler .....                                  | 183        |
| <b>3.2. Din Eğitiminde Yöntem ve Yenilik Arayışları.....</b>  | <b>196</b> |
| 3.2.1. Medreseler.....                                        | 196        |
| 3.2.1.1. Medreselerde Arapça Yeterliliği .....                | 196        |
| 3.2.1.2. Medrese Binaları .....                               | 202        |
| 3.2.1.3. Medreselerin Islahı .....                            | 212        |
| 3.2.2. Mekteplerde Din Dersleri.....                          | 235        |
| 3.2.3. Dârülfünun .....                                       | 251        |
| 3.2.4. Anglo-Saksonlar'da Dinî Terbiye .....                  | 255        |
| 3.2.5. Âilede Dinî ve Ahlâki Terbiye .....                    | 262        |
| <b>3.3. Din Eğitiminin Meşruiyeti ve Hukuksal Temeli.....</b> | <b>284</b> |
| 3.3.1. Tevhîd-i Tedrîsât .....                                | 284        |
| 3.3.2. Laik Eğitim .....                                      | 298        |
| 3.3.3. Millî Terbiye .....                                    | 309        |
| <b>SONUÇ.....</b>                                             | <b>327</b> |
| <b>KAYNAKÇA .....</b>                                         | <b>343</b> |
| <b>EKLER.....</b>                                             | <b>434</b> |
| <b>ÖZGEÇMİŞ.....</b>                                          | <b>542</b> |

## KISALTMALAR LİSTESİ

|                   |                                                 |
|-------------------|-------------------------------------------------|
| <b>A.e.</b>       | : Aynı eser                                     |
| <b>Bk.</b>        | : Bakınız                                       |
| <b>C.</b>         | : Cilt                                          |
| <b>Çev.</b>       | : Çeviren                                       |
| <b>DİA</b>        | : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi     |
| <b>DİB</b>        | : Diyanet İşleri Başkanlığı                     |
| <b>drl.</b>       | : Derleyen                                      |
| <b>e.t.</b>       | : Erişim Tarihi                                 |
| <b>ed.</b>        | : Editör                                        |
| <b>Haz.</b>       | : Hazırlayan                                    |
| <b>H.</b>         | : Hazreti                                       |
| <b>İDP</b>        | : İslâmcı Dergiler Projesi                      |
| <b>İSAM</b>       | : İslâm Araştırmaları Merkezi                   |
| <b>M.Ö / M.S.</b> | : Miladdan Önce / Miladdan Sonra                |
| <b>MEB</b>        | : Milli Eğitim Bakanlığı                        |
| <b>No.</b>        | : Numara                                        |
| <b>öl.</b>        | : Ölüm tarihi                                   |
| <b>pp.</b>        | : Sayfa aralığı                                 |
| <b>s.</b>         | : Sayfa                                         |
| <b>S.</b>         | : Sayı                                          |
| <b>ss.</b>        | : Sayfa aralığı                                 |
| <b>T.C.</b>       | : Türkiye Cumhuriyeti                           |
| <b>t.y.</b>       | : Basım tarihi yok                              |
| <b>TCTA</b>       | : Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi |
| <b>TDEA</b>       | : Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi          |
| <b>TDV</b>        | : Türk Diyanet Vakfı                            |
| <b>vb.</b>        | : Ve benzeri                                    |
| <b>vd.</b>        | : Ve devamı ve diğerleri                        |
| <b>Yay.</b>       | : Yayını, yayınları                             |
| <b>yy.</b>        | : Yüzyıl                                        |

## GİRİŞ

II. Meşrutiyet'e girerken din, toplum ve eğitim alanında felsefi ve ideolojik yaklaşımlar, din eğitimi anlayışını da yakından etkilemiştir. Bu dönemde eğitim ve din eğitimi konuları hakkında çok yönlü değerlendirmeler, görüş ve eleştiriler kitap, gazete ve dergilerde sıkça yer almıştır. Araştırmaya konu olan İslâmcı ve Batıcı iki ana ideoloji ile birbirinden ayrışan, toplumsal karşılığa sahip ve aktüalitesi yüksek **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, eğitim ve din eğitimi meselelerini yakından takip etmiş, ilmi ve felsefi bir bakış açısı sunmuşlardır.

Sosyal değişim ve gelişmeleri farklı fikir ve düşünce açılarından incelemek ve değerlendirmek olguların sınıflandırılmasını kolaylaştırmakta ve sorunlara somut çözümler bulma noktasında katkılar sağlamaktadır. Diğer taraftan subjektif yaklaşımlar tevhit edilerek, daha bütüncül ve tutarlı bir bakış açısı ortaya konulabilmektedir. Bu bağlamda yakın tarihin siyasi ve sosyal simaları arasında farklılıkları ortaya çıkarmak kadar benzerlikleri de görmek, toplumsal tarihin ve Türk düşüncesinin serüvenini anlamada büyük kolaylık sağlayacaktır. II. Meşrutiyet toplumunun sorunları, buhranları, heyecanları, polemikleri, duyguları, sevinç ve üzüntüleri, umutları ve hayal kırıklıkları ile aydınların ikbal ve ibdârları büyük ölçüde dönemin süreli yayınlarında mündemiçtir.<sup>1</sup>

II. Meşrutiyet, basın-yayının daha özgür olduğu ve devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için birçok fikir ve tezlerin öne sürüldüğü bir dönemdir. İslâmcı, Batıcı ve Türkçü düşünce ekolleri daha çok dergi ve gazeteler etrafında bir araya gelen kişilerce temsil edilmekte ve görüşlerini matbuat aracılığı ile toplumla paylaşmaktadırlar. Dönemin başta gelen tartışma alanlarından biri olan eğitim ve din eğitimi de bu düşünce ekollerinin ana konularından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda özellikle II. Meşrutiyet'te yoğunlaşan bu fikir ve görüşlerin paylaşıldığı yerler olarak, kendi dinamik yapısı ile güncel meselelerin rahatlıkla takip edildiği gazete ve dergiler ön plana çıkmaktadır.

II. Abdülhamîd dönemi otokratik modernleşmesinin ve paradoksal gelişmelerin bir ürünü olan II. Meşrutiyet döneminde ne kadar süreli yayın çıktığına

---

<sup>1</sup> Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, Ankara, Lotus Yay., 2007, s.568-569.

dair ise kesin rakamlar belirlenememektedir. Avrupa eğitim dünyasıyla yakın temas kurulduğu, pek çok eğitim teorisinin ve yeni okul projelerinin denendiği ve hayata geçirildiği bu dönemde çok sayıda özgün eğitim dergisi de yayınlanmıştır. Bunun yanında modern eğitimin öncü mahiyette birçok teorik kitabı telif ve tercüme edilmiştir.<sup>2</sup> Dönem dergilerinden **Sebîlürreşad** ve **İctihad**'da, dünya görüşü açısından birbirinden uzak olan bazı isimler, din eğitimi ile ilgili sorunları ortak bir öncelik olarak Türk eğitiminin gündemine getirmişlerdir. Dergilerdeki yazarların zaman zaman kişisel görüş ve değerlendirmeleri dönemin eğitim ve din eğitimi hayatına düşünsel bir zenginlik katmıştır.

Araştırmanın konusu dergilerdeki din eğitimine dair yazıların muhteva açısından kendi tarihi bağlamı ve nedensellik ilkesi içerisinde karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesidir. Bir problem olarak bakıldığında, din eğitimi açısından din eğitimi tarihine yönelik **Sebîlürreşad** veya **İctihad** gibi sadece bir paradigma üzerinden bir araştırma kapsayıcı ve sağlıklı çözümler ortaya koyabilir mi? Mukayesesiz bir araştırma dönemin gerçeklerine ve fikri derinliğe ulaşmada ne kadar başarılı olabilir? Son dönem din eğitimi meselelerinin tek bir paradigma anlayışı içersinde ele almak günümüz din eğitimine nasıl bir fayda sağlar? Dolayısı ile tek bakış açısı ile dönemin din eğitimi meselelerine yaklaşma ve çözüm önerileri sunma bir problem olarak durmaktadır. Böyle bir problem için çözüm yolları bulma doğrultusunda dönem dergileri içinde **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'ın seçilmesinin nedenleri içinde dergilerin İslamcı ve Batıcı iki ana paradigmanın temsilcileri olması, geniş yayın ağına ve zengin entelektüel birikime sahip olması, dindar çevrenin yanında Batıcı kimliği ile erken dönem Cumhuriyet ideolojisinin fikir merkezlerinden biri olan **İctihad**'ın da din eğitimi meseleleri ile yakından ilgilenmiş olduğundan dışarıda tutulamayacak bir birikime sahip olması ve dergilerin günümüz eğitim ve din eğitimi hayatında kaynak açısından bir değere taşıması ön plana çıkan hususlardır. Araştırmanın argümanı sadece tek bir paradigma üzerinden dönemin din eğitimi konularını incelemekle günümüze uzantısı itibari ile hala tartışma konusu olan meselelerin çözümünün yetersiz kalacağıdır. Bu sebeble **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'ın mukayeseli incelenmesi günümüzde tartışma konusu olan laik eğitim,

---

<sup>2</sup> Mustafa Gündüz, "Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği", **Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi**, C.IV, S.7, Temmuz 2018, s.121.

okullarda din dersleri, çocuğa verilecek dini terbiye gibi din eğitimi problemlerinin çözümüne ve toplumsal mutabakata bir nebze olsun katkı sağlayacaktır. Ayrıca benzer fikirlerin savunulduğu konularda da örneğin çocuğa verilecek dini terbiyenin ailenin de çocuk üzerindeki rolü dikkate alınarak verilmesinin vurgulanması günümüz din eğitimi açısından kayda değer bir durumu göstermektedir.

Din eğitimi tarihi araştırmalarında, dergicilik faaliyeti içerisinde II. Meşrutiyet Dönemi ile ilgili olarak daha çok **Sebîlürreşâd** üzerinden okumaların yapıldığı, **İctihad** üzerinden karşılaştırmalı bir çalışmanın yapılmadığı görüldüğünden bu çalışma ile dönemin din eğitimi sorunlarına daha geniş bir perspektiften bakıp sosyal değişim ve gelişmeleri farklı fikir ve düşünce açılarından inceleyerek din eğitimi sorunlarına bütüncül ve somut çözümler bulmak amaçlanmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, medreselerin kaldırılması yerine ıslah edilmesi daha çok **Sebîlürreşâd**'da ele alınırken, **İctihad**'da medreselerin tamamen kaldırılması fikri yaygındır, bununla birlikte **İctihad**'da medreselerin kaldırılması yerine ıslahına gidilmesini savunan fikirler de mevcuttur. Laik eğitim meselesinde ise dergiler birbirinden uzak fikirlere sahiptirler. **İctihad**'a göre mekteplerde din eğitimi verilmemelidir. **Sebîlürreşâd** ise bu fikre karşıdır. Bu durumun o dönem için modern devletin getirdiği standardizasyon, senkronizasyon, merkezileşme gibi esaslardan ve din anlayışının farklılığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma din eğitimi anlayışı ve sorunlarının tarihsel arka planının daha objektif ve bütüncül okunmasına katkı sağlaması açısından önemlidir. Diğer taraftan dergilerin tamamının tetkik edilmesi ile makale, yazar ve kronolojik olarak hazırlanan fihrist çalışması da alanla ilgili araştırmacılara birer rehber olması yönünden araştırmanın bir başka önemli yanını oluşturmaktadır. Fihriste eğitim ve din eğitimi ile alakalı tüm yazı ve makalelerin yanında şunlar da ilave edilmiştir.

Araştırmada, dokümantasyon metodu çerçevesinde dergilerde inceleme yapılmış ve içerik analizlerine yer verilmiştir. Dergilerdeki başlıca din eğitimi konuları ve bu konulara ilişkin görüşleri inceleyen araştırmada, tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Tarama modelinde araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi

tanımlanmaya çalışılır ve herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez.<sup>3</sup> Araştırmada kullanılan karşılaştırma yöntemi belli başlı bilimsel yaklaşımlardan biridir. En eski bilim dallarından olan felsefe ve tarihin yanında, bu bilim dallarından doğan ya da bunlardan bağımsız bir biçimde ortaya çıkan diğer toplum bilimlerinde de karşılaştırma yöntemi önemli bir yere sahiptir.<sup>4</sup> Karşılaştırma yönteminin, zaman ve mekân boyutları dikkate alınmadan, karşılaştırılabilirlik ölçülmeksizin, karşılaştırma için gerekli ideal tipler, sosyo-kültürel çevrelerin kendi özgün yapıları ve işlevleri göz ardı edilerek kullanılması keyfiliğe, çifte standartların ve stereotiplerin doğumuna neden olmaktadır.<sup>5</sup> Buna karşın, zaman ve mekân boyutları göz ardı edilmeden uygulanan karşılaştırma yöntemi farklı görülen alanlardaki benzerlikleri tespit etmemizi, olguların sınıflandırılmasını ve somut çözümler üretilmesini sağlayacaktır.<sup>6</sup> Sorunun fark edilmesi, araştırmacının belli bir konuyla ilgili var olan ve kendisini rahatsız eden bir sorunu sezmesidir. Sorunun tanımlanması, sorunun kendine özgü koşullarının, diğer sorun ya da olaylarla gözlenen çok boyutlu ilişkiler doğasının betimlenmesidir.<sup>7</sup> Yazarlarının söylemlerine bakılarak dergilerin tamamının taranması ve içerik analizleri ile elde edilen veriler konu başlıkları halinde ele alınarak zaman, mekân ve nedensellik esasları çerçevesinde mukayese edilmiştir.

---

<sup>3</sup> Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Ankara, Nobel Yay., 2002, s.77.

<sup>4</sup> Coşkun San, “Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.XXXVIII, S.1, s.155. Bunun en yaygın örneklerinden biri eğitim alanında görülmektedir. Karşılaştırmalı eğitim çalışmaları 1817 yılında yayımlanan Marc Antoine Jullien’in “Eğitim Üzerine Bir Çalışma Planı ve Ön Görüşler” adlı eserine dayanır. Bk. Bahattin Cizreli, “Karşılaştırma Yöntemiyle Gündelik Hayatta Sosyolojik Muhayyile”, **Sosyoloji Dergisi**, S.8, Temmuz-Aralık 2016, s.408. Dokümanlar, uzun yıllardır nitel araştırmalarda önemli bir unsur olmuştur. Doküman çeşitleri olarak kitaplar, mektuplar, dergiler, günlükler, haritalar, çizelgeler, istatistikler, anayasa ve yönetmelikler, yasal metinler, gazeteler, fotoğraflar, anılar, röportajlar, okul kayıtları, sağlık ve kamu kayıtları, resimler, videolar, mesajlar vb. sayılabilir. Özellikle son yıllarda, yöntem bilimin (methodology) bir parçası olarak doküman analizinden bahseden araştırma raporlarının ve dergi makalelerinin sayısında bir artış gözlenmektedir. Bk. Bilge Kırıl, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.15, 2020, s.170.

<sup>5</sup> San, “Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, s.159.

<sup>6</sup> Cizreli, “Karşılaştırma Yöntemiyle Gündelik Hayatta Sosyolojik Muhayyile”, **Sosyoloji Dergisi**, s.412.

<sup>7</sup> Şenel Büyüköztürk vd., **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Geliştirilmiş 11. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2012, s.7.

Araştırma, **Sebîlürreşâd**'ın 1908 ile 1925 yılları arasını, **İctihad**'ın ise 1904 ile 1932 yılları arasını kapsamakta ve bu süre zarfında dergilerde yayımlanan din eğitimi yazı ve makaleleri ile sınırlandırılmıştır. Bu yazı ve makaleler cerre çıkmak, medreselerde Arapça yeterliliği, medrese binaları, softalık ve dervişlik, köy imamları, Anglo-Saksonlar'da dini terbiye, âilede dinî ve ahlâki terbiye, mekteplerde din dersleri, medreselerin ıslahı, Tevhîd-i Tedrisât, laik eğitim, millî terbiye, Dârülfünun, hutbe, vaaz ve vaiz şeklinde başlıklar halinde ele alınmıştır. **Sebîlürreşâd** 1925 yılında kapatıldığından, **İctihad**'ın 1925'ten 1932'ye kadar olan sayıları **Sebîlürreşâd**'la karşılaştırıldığında güncelliğini koruyan ilgili bölümleri araştırmada yer almıştır. Tez metin kısmında **Sebîlürreşâd** Dergisi yerine **Sebîlürreşâd, İctihad** Dergisi yerine **İctihad** isimleri kullanılmıştır.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan teşekkül ettirilmiştir. Giriş kısmında araştırmanın teorik kısmı, birinci bölümde II. Meşrutiyet döneminin siyasi ve sosyal-kültürel yapısı, eğitim sistemi, dergicilik faaliyetleri ve dönem dergilerinde eğitim (din eğitimi) konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'ın özellikleri, yazarları, muhtevası ve matbuat tarihindeki yeri, dergilerde din ve eğitim incelenmiştir. Üçüncü bölümde dergilerde elde edilen din eğitimi ile ilgili veri ve bilgiler bağlamlarına göre alt başlıklar halinde ele alınarak, din eğitimi konularına dergilerin yaklaşımları, yorum ve tenkitleri, dergilerdeki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur. Sonuç bölümünde ise din eğitimi açısından dergiler üzerinde yapılan mukayese değerlendirilmiştir. **Sebîlürreşâd**'ın 1908 ile 1925 yıllarına ait tüm sayıları incelenerek eğitim konularını kapsayan bir fihrist çalışması yapılmıştır. Hazırlanan fihrist yazar, makale/yazı ve yayın sırasına göre tasnif edilmiştir. Yine **İctihad**'ın 1904 ile 1932 yılları arasında yayımlanan tüm sayıları tetkik edilerek bir fihrist çalışması yapılmıştır. Yazar, makale/yazı ve yayın sırasına göre tanzim edilen fihrist eğitim ve din eğitimi konularını kapsamaktadır. Fihriste ele alınan konulardan örnek vermek gerekirse; **Sebîlürreşâd** fihristinde geçen konu başlıklarından bazıları; Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni, Dînî Terbiye, Dînî Tedrîs, Hutbeler Nasıl Olmalı, Medreseler de İnkılap Geçiriyor!, Terbiye-i Maneviyye ve Ahlâkiyyenin Lüzûmu gibi, **İctihad** fihristinde geçen konu başlıklarından bazıları; Ahlâk ve Terbiye, Anglo-Sakson Mekteplerinde, Dîn Noktasından: Âilede Terbiye, Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir



Terbiye Temeli, Softalığa Dair. Yapılan fihrist çalışması tezin ekler kısmında sunulmuştur.

**Sebîlürreşâd ve İctihad**, II. Meşrutiyet dönemi eğitim ve matbuat tarihi ile ilgili yapılan bazı çalışmalar: Hamit Er'in, "**İstanbul Dârülfünunu İlâhiyat Fakültesi Mecmûası, Yazar ve Hocaları**", adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde fakültenin tarihi, mecmuanın özellikleri, mecmuanın yazar ve İlahiyat Fakültesinde ders veren hocaları hakkında detaylı bilgiler verilmekte ve dergide geçen makalelere ait bir fihrist çalışması yapılmıştır. Mustafa Gündüz'ün "**II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İctihad, Sebîlürreşâd ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**" adlı doktora tez çalışmasına dayanan eserde, dergilerin eğitim görüşleri açısından karşılaştırılması kısmında eğitimin önemi ve amacı, eğitimden beklentiler, yabancı okullar, genel eğitim sorunları ve eğitim faaliyetleri ele alınmıştır. Ali Ünişen'in "**II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'da Yayımlanan Mecmûalardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi**" adlı yayımlanmamış doktora tezi, II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da yayımlanan dergilerde eğitimle ilgili temel konular ve bunlara dair fikir ve düşüncelerin Cumhuriyet Dönemi'nde yansımalarını konu edinmiştir. Fatma Çapcıoğlu'nun "**Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)**" adlı yayımlanmamış doktora tezinde, II. Meşrutiyet Dönemindeki din eğitimi tartışmaları, bu tartışmaların eğitim açısından tahlili ve Cumhuriyet Dönemi ile olan etkileşimi dönemin yazılı basını (dergiler) üzerinden incelenmiştir. Vahdettin Işık'ın "**II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırât-ı Müstakim Dergileri Örneği**" adlı yayımlanmamış doktora tezi ile Türk düşüncesini ve siyasetini şekillendirmede hâlâ önemli bir yer teşkil eden Batıcı ve İslâmi yenilenmeci akımların kendini ve başkasını nasıl tanımladıkları araştırılarak, tezin dördüncü bölümünde doğu-batı algısı çerçevesinde **İctihad** ve **Sırât-ı Müstakim** dergileri karşılaştırılmıştır. Adnan Gül'ün "**Sebîlürreşâd (Sırât-ı Mustakim) Dergisi'ne Göre Batılılaşma Problemi**" adlı yayımlanmamış doktora tezi **Sebîlürreşâd'ın** Türk Fikir hayatındaki rolünü belirlemeye yönelik yapılan ilk çalışmalardandır. Bu bağlamda Batılılaşma ve İslâmcılık konuları ele alınmıştır. Yunus Emre Tansu'nun "**Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)**" adlı yayımlanmamış

doktora tezi ile **İctihad** detaylı bir şekilde incelenerek dergi bağlamında Batılılaşmanın Türkiye ve Türk toplumundaki etkileri ve sonuçları ortaya konulmuştur. Savaş Karagöz ve Tayip Duman'ın “**1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler**” adlı makalesi 1908-1928 yılları arası eğitim dergilerinde ele alınan başlıca eğitim konuları ve sayıları tasnif edilmiştir.

Dergilerdeki yazılardan alıntılanan kelime, cümle veyahut paragraflar orijinal metnindeki haliyle alınmış olup, anlatım, imla ve noktalama işaretlerindeki bozukluklar düzeltilmemiştir. Kişi ve kurum isimlerinin zikredilişinde, o dönem söylemine dikkat edilmiştir. Yukarıdaki sınırlar çerçevesince veri temininde **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İSAM, İDP, Millî Kütüphane ve İBB Atatürk Kitaplığı**'ndan istifade edilmiştir.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE EĞİTİM VE DÖNEMİN SÜRELİ YAYINLARINDA DİN EĞİTİMİ

#### 1.1. II. Meşrutiyet Dönemi

##### 1.1.1. Siyasi ve Sosyo-kültürel Yapı

II. Meşrutiyet dönemi<sup>8</sup> Türk siyasi tarihi açısından dönüm noktalarından biridir. Bu dönemde Osmanlı Devleti modern devlet olma yolunda siyasetten hukuka, eğitimden iktisada kadar birçok değişikliklere gitme yolunda önemli adımlar atmıştır. Dönemin siyasi ve sosyal şartları oldukça çetin olmakla birlikte Cumhuriyet ideolojisinin oluşmasında II. Meşrutiyet dönemindeki fikri ve siyasi gelişmelerin büyük payı vardır.

Tarihi açıdan bakıldığında 23 Temmuz 1908’de merkezi Selanik’te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Balkanlar’daki III. ordunun desteğini alarak uyguladığı baskı sonucu II. Abdülhamid, daha önce yürürlükten kaldırdığı (1878) Kanûn-i Esâsî denilen anayasayı tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. II. Meşrutiyet’in bu biçimde, padişah ve hükümet tarafından isteyerek değil de ordunun baskısıyla ilan edilmesinin Türk siyasal tarihi açısından en önemli sakıncası, ordunun politikaya karışması ve bunun örnek oluşturması olmuştur.<sup>9</sup> II. Meşrutiyet’in ilanı ile meclis seçimlerinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti meclisin hâkimiyetini eline almış ve devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu dönemde özellikle halkın din duyguları kışkırtılmaya çalışılmıştır. Bu olumsuz durum orduya da yansımış ve alaylı-mektepli tartışmaları ortaya çıkmıştır. Halk ve ordu bu şekilde kışkırtılırken Taşkıışla Olayı patlak vermiş ve 31 Mart Olayı’na giden süreç yaşanmıştır.<sup>10</sup> Böylece, II. Meşrutiyet ‘31 Mart Vak’ası’ olarak da bilinen ‘darbe’nin gerçekleşmesi ve II.

<sup>8</sup> II. Meşrutiyet döneminin özellikleri için Bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi 1908–1918**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1998, s.35-47.

<sup>9</sup> Fatih Andı vd., **Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri**, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2018, s.4.

<sup>10</sup> Hasan Acar ve Gökmen Gök, “Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı İle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Rolü”, **Journal of Awareness**, C.5, S.3, 2020, s.371. 31 Mart Olayının nedenleri için Bk. **A.e.**, s.366-367.

Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır (13 Nisan 1909). Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki iktidarının yeni bir baskı dönemi başlamıştır. 23 Temmuz 1908 günü ilan edilen ve kimi araştırmacılar tarafından I. Dünya Savaşı'nı sonlandıran Mondros Mütarekesi'ne (1918) kadarki on yıllık süreyi; kimi araştırmacılar tarafından ise Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 tarihine kadarki on beş yıllık süreyi belirtmek üzere kullanılan II. Meşrutiyet dönemi ifadesi Türk tarihinin belki en kısa, fakat en karmaşık süreçlerinden birisini anlatır.<sup>11</sup>

Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı sonrasında Batının yüzü Osmanlı kamuoyunda daha fazla hissedilir olmuştur. Tanzimat'la idari alanda başlayan değişim siyasi bir farklılaşmayı ortaya çıkartmıştır. Osmanlı monark bir idareden meşruti bir idareye dolayısıyla meclis sistemine geçmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin temel kavramları olan, cumhuriyet, insan hak ve özgürlükleri, meclis gibi kavramlar Meşrutiyet'in nihai bir sonucudur. Devletçilik, halkçılık, laiklik, milliyetçilik gibi Cumhuriyet'in temel ilkeleri de II. Meşrutiyet Dönemi'nde tartışılan kavramlardır.<sup>12</sup> II. Meşrutiyet döneminin başlangıçtaki ilk dikkati çeken özelliklerinden biri, toplumsal coşku ve özgürlük duygusu olmuştur. Toplum, “hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet” sloganları ile bu coşkuya ortak olmuştur.<sup>13</sup> II. Meşrutiyet dönemi boyunca otuza yakın siyasi parti kurulmuş, beş defa seçim yapılmıştır. Böylece kısa sürede siyasi partilerden azınlık derneklerine, meslek örgütlerinden ticari cemiyetlere, fikir kulüplerinden kadın hakları derneklerine kadar çok çeşitli yüzlerce örgüt kurulmuştur.<sup>14</sup> II. Meşrutiyet yıllarının bir başka özelliği de ekonomik canlılıktır. I. Dünya Savaşı'na kadarki yaklaşık on yıl içerisinde dünyaya açılma çabası taşıyan bir ekonomik hareketlilik görülür. Kısacası Cumhuriyet, Osmanlı'nın bu son döneminden dinamik ama istikrarsız politika deneyimlerini, buna karşılık örgütlenmeye ve siyasi

<sup>11</sup> Fatih Andı vd., **Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri**, s.4.

<sup>12</sup> Taner Aslan, İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.21, Ağustos 2008, s.370.

<sup>13</sup> II. Meşrutiyet, ilan edildiği sıralar Osmanlı aydınları tarafından biraz da Fransız inkılabına atıfla ‘Türk inkılâb-ı kebirî’ olarak tavsif edilmiş ve önemsenmişti. İnkılâbın temel umdeleri olarak da ‘hürriyet (liberté), müsavât (égalité), kardeşlik (fraternité) ve adâlet’ ulvileştirilmişti. Bunlar içinde ‘adâlet’ Fransız inkılâbında olmayan Türk inkılâbının hususî yönüydü. Bk. Gündüz, “100. Yılında II. Meşrutiyet’in Entellektüel Mirası”, **Milli Eğitim Dergisi**, C.XXXIX, S.184, Güz/2009, s.120.

<sup>14</sup> Hukuk, anayasal hareketler, siyasi oluşumlar, dernekler de Meşrutiyet Dönemi'nin bir ürünüdür. Bunlar şu ya da bu şekilde değişiklikler göstererek Cumhuriyet'e aktarılmıştır. Bk. Aslan, İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s.371.

gelişmelere ilgi duyan bir kamuoyunu, dışa açılmaya çalışan ekonomik girişimleri devralmıştır.<sup>15</sup> II. Meşrutiyet'ten önce başlayan ve etkisini giderek artıran İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımlarının ortaya çıkışı ve güçlenmesinin temel nedeni çözülme süreci yaşayan Osmanlı Devleti'nin çöküşünü durdurmak olmuştur. Bu yüzden bu akımlar zaman zaman devlet politikası haline gelmiş; bazen iç içe, bazen birinden ötekine geçişlerin, ortak özelliklerin sıklıkla görülebildiği düşünme tarzlarıdır. Bu görüşlerin en önemli özelliği pragmatist bir nitelik taşıması ve gittikçe artan biçimde yaklaştığı hissedilen yıkılışı önlemek arzusudur. Bu görüşler aynı zamanda Cumhuriyet'ten sonraki düşünce dünyasını da türlü dönüşümlerden geçerek etkileyecek, belirleyecek ana akım olma özelliklerini sürdüreceklerdir. 1908-1923 yılları arasındaki dönem sadece mutlakiyetten meşrutiyete ve cumhuriyete geçişin yaşandığı bir süreç değildir; aynı zamanda, ardı ardına karşılaşılan üç büyük savaşın sonrasında vatan topraklarının dörtte üçünün kaybedildiği bir ölüm kalım sürecidir.<sup>16</sup>

II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda Bulgaristan Doğu Rumeli Vilayeti'ni, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ve Yunanistan Girit'i iltihak etmiş; Trablusgarp Harbi sonunda Libya ve On İki Ada elden çıkmış; Arnavut isyanı ve Balkan savaşları bozgunu sonucunda Meriç'ten Adriyatik'e uzanan, milyonlarca Müslüman/Türk nüfusun yaşadığı topraklar kaybedilmiştir. Asıl büyük felaket I. Dünya Savaşı ile birlikte gelmiştir. Zira bu savaşta bir milyondan fazla askerin yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırlarının güneyinde kalan Orta Doğu coğrafyası da Batılı emperyalist güçlerin sömürge yönetimine terk olunmuş; dahası savaşı ve II. Meşrutiyet devrini sonlandıran Mondoros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu geriye kalan topraklar üzerinde de bağımsızlığını fiilen ortadan kaldıran ağır siyasi koşullara boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu koşullardan genç subaylar ve vatansever aydınların başını çektiği yeni bir nesil, Batı emperyalizmin boyunduruğunu kırarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur.<sup>17</sup>

Cumhuriyet'in büyük ölçüde ideolojik ve fikri zeminini oluşturan II. Meşrutiyet, devletin batılılaşma sürecinin ve karşı karşıya kaldığı savaş ve buhranlı

<sup>15</sup> Fatih Andı vd., *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri*, s.4-5.

<sup>16</sup> *A.e.*, s.8.

<sup>17</sup> Zekeriya Kurşun vd., *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s.7-8.

zamanlarının birlikte yaşandığı bir dönem olması itibari ile Türk siyasi ve düşünce tarihinde önemli yerini muhafaza etmektedir.

### 1.1.2. Eğitim Sistemi

II. Meşrutiyet, Cumhuriyet'e kadar olan uzantısıyla modern devlet anlayışının getirdiği unsurları dikkate alarak eğitimde reform ve yenilikleri beraberinde getiren bir dönemdir. Cumhuriyet'teki eğitim plan ve uygulamaları büyük ölçüde II. Meşrutiyet dönemi ile yakından ilgilidir. Diğer taraftan İslamcı, Batıcı ve Türkçü ideolojilerin eğitim anlayışındaki tutumları da eğitim meselelerinin çözümünde farklı teklif ve düşünceler ortaya koymalarını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu sistemli bir şekilde düzeltme çabası ve bunun için kendisi dışında kalan, gelişen ve değişen dünyadan faydalanma gerekliliğinin kavranması XVIII. yy.da görünür olmaya başlamıştır.<sup>18</sup> XVIII. yy.ın ilk yıllarından itibaren başlayıp devam eden modernleşme sürecinin ve toplumun sosyo-kültürel yapısının en önemli boyutlarından birini oluşturan eğitim, sosyal yapının dinamikliği özelliğinden dolayı bir taraftan toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısındaki değişmelerin lokomotif olmuştur, diğer taraftan da toplum yapısındaki global değişmeler bizzat eğitim düşüncesini ve hareketini belirlemiştir.<sup>19</sup>

Her yüzyılın beraberinde getirdiği yenilikler insan ile dış dünya arasındaki iletişime ve etkileşime yeni bir form kazandırmakta, bu da insanın kendisini ve dünyayı tanımlaması üzerinde etkili olmaktadır.<sup>20</sup> Bu anlamda eğitim alanında, modernleşme ve yenileşme süreçleri ile Cumhuriyet'e kadar uzanan yapısal

---

<sup>18</sup> Ayşe Zişan Furat, "18. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-XVIII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yay., 2018, s.266-277.

<sup>19</sup> Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Ankara, Vadi Yay., 1997, s. 63.

<sup>20</sup> Ayşe Zişan Furat, "Yetişkinlerin Yaygın Din Eğitiminde Televizyonun Yeri ve Fonksiyonları (İstanbul Örneği) -Sır dizileri ve Dini Programlar-", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2008, s.20.

değişiklikler okul, müfredat, ders kitapları, program, din eğitimi, eğitim felsefesi ve politikalarını değiştirdiği gibi bu konularda tartışma alanları açmıştır.<sup>21</sup>

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'ın yayın hayatına çıktığı ve basın yayın faaliyetlerinin kendi dinamizmini giderek arttırdığı XX. yy.ın ilk on beş yılı bütün dünyada eğitim düşüncesinin hızla değiştiği, eski okul ve eğitim sistemini eleştiren çağdaş eğitim akımlarının doğduğu bir dönemdir.<sup>22</sup> Düz bir çizgide gitmeyen II. Meşrutiyet dönemi eğitimi üç bölüm halinde ele alınabilir. Başlangıçtan 31 Mart Olayına kadar; bu dönem karmaşıklık ve anarşinin hâkim olduğu bir dönemdir. Eğitimde önemli bir gelişme yoktur. Maârif Nezareti<sup>23</sup> daireleri örgütlenmiş, yüksekokullara (Dârülfünun) giriş sınavları kaldırılmış, i'dâdîlerde küçük program değişiklikleri yapılmıştır.<sup>24</sup> Eğitimde kararsızlık dönemi olarak görülen bu dönemde ittihatçılar devlet idaresine perde arkasından müdahil olmuşlardır. Meşrutiyeti ilan eden kadronun eğitimle ilgili bir programı bulunmadığından bu dönemde maârifle ilişkin ciddi şeyler yapılmamıştır.<sup>25</sup> Bu dönemde meşrutiyet değerleri verilmeye başlanmış Abdülhamîd dönemi, ders kitaplarında istibdat dönemi olarak yerini almıştır.<sup>26</sup> 31 Mart Olayı ile Balkan Savaşları arası; eğitimde denge politikasının uygulandığı bir arayış devridir. İttihatçılar bu dönemde sorumluluğu ele almış ve maârifle ilgili sorunlara çözüm aramaya başlamışlardır.<sup>27</sup> Öğretmen ve memurlarda kısıtlamaya gidilerek fazlalıklar elenmiş, ayrıca okullardaki karmaşıklıklar da giderilmiştir. Türklük ve Türkçülük İslâmi bir söylemle birleştirilerek eğitimde

---

<sup>21</sup> Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.12, 2008, s.399.

<sup>22</sup> Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu**; Bildiriler, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yay., 2009, s.263.

<sup>23</sup> Milli Eğitim Bakanlığının kısa tarihçesi için Bk. <https://www.meb.gov.tr/milli-egitim-bakanliginin-kisa-tarihcesi/duyuru/8852> (e.t. 29.04.2021).

<sup>24</sup> Mustafa Ergün, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara, Ocak Yay., 1996, s.181.

<sup>25</sup> Halil AYTEKİN, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara, Gazi Eğitim Fakültesi Yay., 1991, s.141.

<sup>26</sup> Muhammet Şahin ve M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.IX, S.4, Güz 2011, s.853.

<sup>27</sup> AYTEKİN, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, s.142.

verilmeye başlanmıştır.<sup>28</sup> Balkan Savaşları sonrası eğitim çalışmalarına halk ve basın oldukça ilgi göstermiş, bakanlık cesur adımlar atmış, ancak programsız ve hazırlıksız olan bu adımlar istenilen başarıyı getirememiştir.<sup>29</sup> Bu dönemde okullar açısından bir sınıflamaya gidildiğinde İmparatorluğun sonuna doğru dört tür okul bulunmaktadır. İlki geleneksel Müslüman okulları, yani mektepler ve medreselerdir. Ardından Tanzimat'ta kurulan ve II. Abdülhamîd'in saltanatında çok yaygınlaşan devlet okulları gelmekteydi.<sup>30</sup> Üçüncü tür okullar milletlerin kurdukları ve parasını temin ettikleri okullar, dördüncüsü de yabancı Katolik ve Protestan misyoner heyetlerinin ve Musevi Alliance çocuklarının devam ettikleri okullardı.<sup>31</sup> Dönemin eğitim sloganı Millî Terbiye'dir. Bu dönemde kullanılan millî ve millet kavramları o dönemin çoklu bakış açısını ve siyasi-fikri zenginliğini yansıtacak şekilde çoklu anlamları ihtiva eder şekilde kullanılmıştır. Millî ve millet kavramları ilk olarak Osmanlı milleti ve Osmanlıcılığını çağrıştırmaktaydı. İkinci olarak bu kavramlar bir ümmet çağrışımı yaparak, İslâm Milleti anlamında kullanılabilmekteydi. Üçüncü ve giderek güçlenerek hâkim hâle gelen kullanım ise Türklük ve Milliyetçilik-ulusçuluk olarak kullanılmasıydı. Dönemin başında İslâm ve Türk bir arada kullanılsa da zamanla

---

<sup>28</sup> Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, drl. Kemal H. Karpat, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2004, s.199.

<sup>29</sup> Ergün, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.182. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1908), Kurtuluş Savaşı dönemi (1919-1922) ve Türkiye Cumhuriyeti (1923'ten sonraki dönem) eğitiminin temel özellikleri için Bk. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000 - M.S. 2019**, Ankara, Pegem Akademi, 2019, s.265-329.

<sup>30</sup> Bu dönemin eğitim kurumları için Bk. Uğur Ünal, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2014, s.4. II. Abdülhamîd dönemi okullarının hedefi, İslâmî içerikli modern bir eğitim vermektir. Bu sayede Osmanlı'ya bağlılığı aşmak mümkün olabilecektir. Okul, dinî içerik ve Batılı eğitim usûlleri hep bu amaç için seferberdir. Buna rağmen, II. Abdülhamîd dönemi eğitimi konu edinen yeni araştırmacıların ortak kanaati, bütün bu gayretlerin Sultanın hal'ini ve devletin sona ermesini hızlandıran faaliyetler olmasıdır. Bk. Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamîd Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008, s.283. 1326/1908 yılında Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki medrese sayıları için Bk. Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yay., 2011, s.75.

<sup>31</sup> Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yay., 2003, s.97. Genellikle eğitim kurumları, toplumun yapısına göre şekillenir. Bu değişimde en etkili rolü, toplumun yapısının belirlediği söylenebilir. Eğitim, aktardığı bilgi ile toplumu şekillendiren araçlardan biridir. XVI. y.y.de Osmanlı Devleti'nde toplumsal farklılaşma dört ana gruba ayrılır. Bunlar askeriye, ilmiye, tüccarlar ve sanatkarlar, köylü ve reâyadır. Bk. Ayşe Peyman Yaman, "Osmanlıda Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.21.



Türk'e öncelik verilerek Türk-İslâm anlayışı eğitimde öğrencilere aktarılmaya çalışılmıştır.<sup>32</sup>

1908 devriminin getirdiği hareketli siyasi yaşantı içinde eğitime ilişkin strateji sorunları ve eğitim felsefeleri en çok tartışılan konular arasında yer almıştır.<sup>33</sup>

II. Meşrutiyet dönemi, eğitimin içeriğine ilişkin (yöntem, metodoloji) sorunlarını gündeme getirmiştir. Öğrenciler hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecekti? Yenilik ve düzeltmelere nereden başlanmalı idi? Bu gibi sorular etrafında eğitimle ilgili çeşitli akımlar oluşmaya başlamıştır.<sup>34</sup> Seçkinler eğitimi, çocuktan hareket, iş okulu, girişkenlik eğitimi, kitle eğitimi, kültür eğitimi, kadın ve spor eğitimi gibi fikir akımları ortaya çıkmıştır.<sup>35</sup>

II. Meşrutiyet döneminde mahalli dillerle eğitime izin verilmesi de bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Müslüman olmayan milletler öteden beri kendi dillerinde eğitim yapmaktaydılar. Ama şimdi Müslüman olanların hangi dilde eğitim yapacakları sorusu gündeme geliyordu. Bu sorun medrese eğitimi sırasında ortaya çıkmıyordu. Çünkü dil Arapçaydı. Ama eğitim sistemi gelişerek, medrese dışı bir okullar sistemi Türkçe olarak kurulmaya başlandığında ve bu gelişmeler İstanbul dışı bölgelere taşınınca, ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin, Arap çocukları ya Müslüman olmayanların açtıkları okullara gidip kendi dillerinde eğitim yapacaklar, ya da devletin açtığı okullara giderek Türkçe eğitimi izleyeceklerdi. Milliyetçi fikirlerin güçlendiği bu dönemde okullarda hangi dilin kullanılacağı

<sup>32</sup> Alkan, **İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, s.200-201.

<sup>33</sup> İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1993, s.84.

<sup>34</sup> Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.55-210.

<sup>35</sup> Şahin ve Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.855. Bu dönem eğitim akımları genellikle batı kaynaklıdır. Seçkinler eğitimi akımının temsilcisi Emrullah Efendi'dir. Kitle eğitiminin önde gelen savunucusu da Satı Bey olmuştur. Çocuktan Hareket Akımı İsmail Hakkı ve Sabri Cemil ile temsil edilmiş; İş Okulu akımı temsilcisi Edhem Nejat'tır. Kültür Eğitimi Ziya Gökalp ile tanınmıştır. Bk. Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Ankara, Doğu Batı Yay., 2013, s. 115-116. Dönemin eğitim akımları, düşünürleri ve eğitime bakış açıları için. Bk. Ali Ünişen, "II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanan Başlıca Mecmualardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Gaziantep, 2013, s.74. II. Meşrutiyet devrinde eğitim akımları için Bk. Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.41-154.

sorunu hem eğitimle ilgili hem de siyasi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.<sup>36</sup> Dönemin diğer bir meselesi dünyada gelişen kadın hareketlerinin paralelinde kadın eğitiminin tüm kademeleriyle örgütlenmesiydi. I. Dünya Savaşı şartları kadının toplumsal yaşam içinde yer almasını hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Toplumdaki erkek nüfusun savaşta olması kadınların çalışmasını zorunlu kılmış, kadın eğitiminin gelişmesine önem verilmiştir.<sup>37</sup>

Dönemin eğitim ve din eğitiminin genel yapısına bakıldığında, Tanzimat’la birlikte medreselerin yanında modern mekteplerin açılması ve bu okullarda din derslerine yer verilmesi, din eğitiminin genel eğitim içinde yer almasını sağlamıştır. Din eğitiminin genel eğitim içinde yer alması, modern eğitimin verileri ve deneyimlerinden din eğitiminin de yararlanılabileceği anlayışını beraberinde getirmiş, eğitimle din eğitimi arasındaki ilişki ve iletişim böyle bir süreçte ortaya çıkmıştır.<sup>38</sup> Daha önceleri eğitimin tamamına yakınına oluşturan dînî eğitim, artık sadece diğer alanlar yanında sınırları belirlenmiş bir eğitim sistemi haline gelmiş, din eğitimi verilen kurumlar daha çok din görevlisi yetiştirme amacına yönelik olarak tasarlanmıştır. Bu da kuşkusuz müessesenin bütün yapısı üzerinde etkili olmuştur.<sup>39</sup> Geleneksel eğitim kurumları içinde sadece askeri eğitim ve yöneticilerin eğitiminin devlet eliyle yapıldığı Osmanlı’da XVIII. yy. yenileşme hareketleri arasına eğitimin girmesiyle, eğitim ve öğretim işleri bir devlet görevi hâline gelmiş ve bir devlet politikası niteliği kazanmıştır.<sup>40</sup> Daha önce kendi vakfiyeleri doğrultusunda bir anlamda devlet otoritesinden bağımsız sivil girişimler olarak finanse ve idare edilen eğitim kurumlarının merkezileşmesi ve devlete bağlı hale gelmesi, yeni açılan

---

<sup>36</sup> Tekeli ve İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, s.84.

<sup>37</sup> Şahin ve Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.855.

<sup>38</sup> Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, **Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XIII, S.2, 2013, s.104. İslâm eğitimi için Bk. Mustafa Ergün, **Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, C.I, 2. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2018, s.367-638. Modern eğitime biçilen rol, sadece ulusal bilinci oluşturmak değil, modern hayatın öznesi insanı da oluşturmaktır. Bk. <https://www.ilimcephesi.com/modern-egitim-dogusu-ve-bati-egitim-dusuncesinin-kokleri/> (e.t. 14.04.2021).

<sup>39</sup> Ayşe Zişan Furat, “Dârülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”, **Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu**: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2010, s.147.

<sup>40</sup> Ülker Akkutay, **Enderun Mektebi**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1984, s.16.

kurumların sadece yapısal özelliklerini değil, aynı zamanda eğitim anlayışlarını da önemli ölçüde etkilemiştir.<sup>41</sup>

II. Meşrutiyet döneminde eğitimin idari teşkilatlanmasında bir takım değişiklikler olmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra yapılan genel düzenleme ve tensîkattan Maarif Nezâreti de nasibini aldı ve Meclis-i Kebîr-i Maârif dâimî bir encümene dönüştürüldü. Nezâretin merkez birimleri tedrîsât-ı tâliyye, tedrîsât-ı ibtidâiyye, mekâtib-i husûsiyye, tahrirat, muhasebat, sicill-i ahvâl, istatistik, levâzım ve evrak daireleriydi. 1910'da bunlara Tedrîsât-ı Âliye Dairesi ilâve edildi; ayrıca müstakil bir kütüphaneler müfettişliği kuruldu. 9 Mart 1912'de yayımlanan bir nizamnâmeyle nezâretin yapısı yeniden düzenlendi. Meclis-i Kebîr 1914'te lağvedildi. Mütareke döneminde Meclis-i Kebîr yeniden ihdas edildi. Maarif teşkilâtı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve 4 Mayıs 1920'de Ankara'da Maarif Vekâleti'nin kurulmasıyla iki başlı bir görünüme sahip oldu, bu durum 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar devam etti.<sup>42</sup>

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan hükümetlerin genel bir özelliği olarak nitelendirebileceğimiz istikrarsızlık hususu, bu hükümetlerin bakanlıklarına da yansımıştır. Eğitimin toplumsal dönüşümün önemli bir aracı olarak görüldüğü bu dönemde samimi bir takım adımlar atılmış ancak devletin içinde bulunduğu ortam girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Maarif işlerinin düzenlenmesinde ve yürütülmesinde birinci derecede rol oynayan Maarif Nâzırları da hükümetlerin diğer nazırları gibi hem istikrarsız bir ortamda görev yapmanın olumsuzluklarını yaşarken hem de bazen bu istikrarsızlığın kaynağı olmuşlardır. Önce Balkan Savaşları, ardından I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte maarif işlerinin büyük oranda aksadığı ve nazırların görevlerini layıkıyla yapamadıkları da bir

---

<sup>41</sup> Furat, "Dârülfünûndaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", **Dârülfünûn İlâhiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, s.139. Medrese ve sıbyan mektepleri, eğitim bakımından ve ilmi bakımından müstakil kurumlardı. Bunlar vakıflara bağlı idiler. Başlangıçta güçlü olmaları, iki sebeple izah edilebilirdi. Vakıflara bağlı olmaları ve bu bağlılıktan dolayı siyasi otoritenin kontrolünden uzak bulunmaları idi. Bu dönemde devlet güçlü ve toplum istikrarlı olduğu için vakıflar da gerçek görevlerini yerine getirebiliyorlardı. Bk. Ziya Kazıcı, "Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri", **Diyanet İlmî Dergi**, C.XXXV, S.1, Ocak-Şubat-Mart 1999, s.17-18.

<sup>42</sup> Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", **DİA**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.247.

gerçektir.<sup>43</sup> 1908 Eylül’ünden itibaren çıkan savaşlar ve bitmek bilmez isyanlar, bütçe musluklarının sürekli olarak Harbiyye yönünde akıtılmasına neden olmuştur. Normal koşullarda dahi Harbiyye bütçesinin 1/8’ini yakalayamayan Maarif bütçesi, savaş zamanlarında bu oranı dahi mumla arayacak bir noktaya gerilemişti. Rakamlar ve istatistikler mevcut gerçeği daha da trajik bir şekle büründürürken, İbrahim Hilmi’nin kıyaslamaları Maarif Nezareti’nin ilan-ı hürriyetten beri olmayacak hayallerin peşinde koştuğunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştu.<sup>44</sup>

II. Meşrutiyet dönemi, maarif teşkilâtının en üst yöneticisi olan Maarif Nazırları açısından çok da iç açıcı olmamıştır. Bu dönemde başa geçen nazırlar çok kısa süreli görevlerde bulunmuşlardır. Bu kısa süre içerisinde çok fazla icraat yapamayan nazırlar, genel olarak seleflerinin yaptıkları işleri eleştirmişler ve bu yapılanları değiştirmeye çalışmışlar, fakat bunda da tam olarak başarılı olamamışlardır.<sup>45</sup> Maarif Nezareti, kurulduğu tarihten 1922 yılına kadar altmış beş defa el değiştirmiş ve toplam otuz altı nâzır görev almıştır. Son maarif nâzırı Said Bey’dir.<sup>46</sup> II. Meşrutiyet dönemde görev yapan Maarif Nazırlarının sırası ve görev yaptıkları tarihler:

|                                   |                              |
|-----------------------------------|------------------------------|
| İbrahim Hakkı Bey                 | 28 Temmuz 1908-22 Eylül 1908 |
| Recaizâde Mahmud Ekrem Bey        | 23 Eylül 1908-28 Kasım 1908  |
| İbrahim Hakkı Bey (2. Defa)       | 28 Kasım 1908-16 Aralık 1908 |
| Abdurrahman Şeref Bey (Vekâleten) | 16 Aralık 1908-5 Şubat 1909  |
| Yusuf Ziya Paşa                   | 6 Şubat 1909-13 Şubat 1909   |
| Abdurrahman Şeref Bey             | 15 Şubat 1909-4 Mayıs 1909   |
| Mustafa Nâil Bey                  | 5 Mayıs 1909-9 Ocak 1910     |
| Emrullah Efendi                   | 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911   |
| Mehmed Cavid Bey (Vekâleten)      | 18 Şubat 1911-1 Mart 1911    |

<sup>43</sup> Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVIII, S.2, 2013, s.401.

<sup>44</sup> Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C.XXII, S.22, 2007, s.202.

<sup>45</sup> Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Öğretmenliği Programı, İzmir, 2009, s.112.

<sup>46</sup> Akyıldız, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **DİA**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.247.

|                                 |                                          |
|---------------------------------|------------------------------------------|
| Babanzade İsmail Hakkı Bey      | 2 Mart 1911-11 Mayıs 1911                |
| Abdurrahman Şeref Bey (2. Defa) | 11 Mayıs 1911-1 Ocak 1912                |
| Emrullah Efendi (2. Defa)       | 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912               |
| Gelenbevizade Said Bey          | 22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912              |
| Mehmed Şerif Paşa               | 30 Ekim 1912-23 Ocak 1913                |
| Şükrü Bey                       | 24 Ocak 1913-9 Temmuz 1917 <sup>47</sup> |

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitim konusu ülkenin gündemini meşgul etmeye başlamış, ilköğretimden yükseköğretime kadar hemen her kademedeki eğitim kurumlarında ıslahat başlamış, yeni talimatnâmeler, nizamnameler, programlar hazırlamıştır. Özellikle Avrupa terakkisini ulaşmak için onların izledikleri yollar takip edilmiş, raporlar hazırlanmış ve Batı tarzı eğitim anlayışları doğrultusunda yeni eğitim müesseseleri açılmaya başlanmıştır.<sup>48</sup> Bu müesseselerden birisi “Ana Mektepleri (Kindergarden/Çocuk Bahçeleri)’dir.<sup>49</sup> Osmanlı’da ilk kez okulöncesi eğitim kurumları, ana mektebi ya da çocuk bahçeleri adıyla özel okul statüsünde açılmıştır. Resmî okul öncesi kurumlar ise ancak Balkan Savaşları sonrasında kurulmuştur.<sup>50</sup>

II. Meşrutiyet döneminden önce Sadrazam Sait Paşa’nın girişimi ve azınlık/yabancıların faaliyetleri sonucu Osmanlı Devleti’nde modern okul öncesi eğitim çalışmaları başlamıştır. Özel kurumlar daha önce açılmasına rağmen Maârif

<sup>47</sup> Mustafa Yazıcı, **Tanzimat’tan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk**, Ankara, 1973, s.93-97. II. Meşrutiyet dönemi maârif nâzırları listesi için Bk. Erdoğan Başar, **Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, İstanbul, MEB Yay., 2004, s.53.

<sup>48</sup> Genel olarak Avrupa'daki din eğitimi uygulamaları konusunda üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar: 1. No Religious Instruction veya Laicete olarak ifade edilen devlet okullarında din eğitime yer vermeyen laik din eğitimi, 2. Confessional Religious Education olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı din eğitimi, 3. Non-Confessional Religious Education olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı olmayan din eğitimi yaklaşımlarıdır. Bk. Mehmet Bahçekapılı, “Avrupa’da İslâm Din Eğitimi Modelleri”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.21, İstanbul, 2011, s.24-25.

<sup>49</sup> Erkek, “II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.123.

<sup>50</sup> Şahin ve Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.859.

Nezareti'ne bağı ilk resmî kurumlar dönemin ortalarında açılmıştır.<sup>51</sup> 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati, ilköğretim öncesi hakkında hükümler getirmiş ve anaokulları ve sıbyan sınıflarını ilköğretimin içinde saymıştır. 1915'te Ana Mektepleri Nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu düzenlemeler sonucu büyük kentlerde anaokulları çoğalmaya başlamıştır. Resmi anaokullarının bilinen ilk ve kapsamlı programı 1914 tarihlidir. Bu programın ilk cümlesi, anaokullarının “bir öğretim ve ders okulu değil, bir yaşam ve hareket okulu, çocuk bahçesi olduğu” şeklindedir. Meşrutiyet döneminde Pestalozzi, Frobel, Montessori gibi Batılı eğitimcilerin görüşleri ve yöntemleri telif ve çeviri eserlerle çok daha iyi tanınmaya başlamıştır.<sup>52</sup> Anaokullarının açılıp-yaygınlaşmasında karşılaşılan en büyük problem yetişmiş anaokulu öğretmeninin olmayışıydı. Alt yapı oluşturulmadan hazırlıksız olarak okullar açılmaya başlanmıştı. Bu durum Gayri Müslimlere başvurulmasına neden olmuştu. Anaokullarının ihtiyacı olan öğretmenlerin yetiştirilmesi için İstanbul Dârülmuallimât'ı (İstanbul Öğretmen Okulu) bünyesinde bir “Ana Muallime” şubesi kurulmuştur. Ancak bu da Gayrimüslim etkisinde kalmış, bir miktar mezun verdikten sonra I. Dünya Savaşı'nın sonucu olarak ortaya çıkan sosyal ve siyasi sorunlar ve iktisadi çöküşten etkilenerek kapanmıştır. Bunun neticesi olarak ta Osmanlı Devleti okul öncesi uygulamaları nihayete ermiştir.<sup>53</sup>

---

<sup>51</sup> Musa Bardak, “II. Meşrutiyet Döneminde Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı, Elazığ, 2010, s.94.

<sup>52</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.268. II. Meşrutiyet Dönemi (23 Temmuz 1908- 11 Nisan 1920) öncesinde bazı illerimizde kurulmuş olan birkaç özel anaokulu olduğu bilinmektedir. Bu okullardan biri, dönemin ünlü eğitimcilerinden Satı Bey tarafından, İstanbul'da açılmıştı. Hatta Satı Bey'in açmış olduğu yuva, kısa zamanda zengin ailelerin çocuklarını göndermek için sıraya girdikleri bir yer halini almıştı. Okulda, çocuk gelişimi konusundaki fikirleriyle öncü olmuş; Pestalozzi, Froebel, Montessori gibi isimlerin görüşleri ışığında eğitim verilmekteydi. Örneğin; her bir çocukla özel olarak ilgilenildiği, ödüllerin verildiği, fiziksel cezaların uzağında bir ortam oluşturulmuştu. Bk. <https://ceviiz.com/egitim/anaokullarinin-tarihi-osmanlida-ilk-anaokullari-ceviiz-hafiza-tazeler/> (e.t. 29/08/2021). Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte açılmış olan okul öncesi eğitim kurumlarında ilk bakışta çoğunlukla Froebel'in pedagojik yaklaşımının tercih edildiği düşünülmektedir. Ayrıca II. Meşrutiyet dönemi okul öncesi eğitim programları, Alman Pedagojisine ait Basedow ve Salzmann gibi önemli eğitimcilerin pedagojik yaklaşımlarını, Locke gibi bir filozofun görüşlerini, Pestalozzi ve Montessori gibi döneminin Romantik akım eğitimcilerinin pedagojik tercihlerini barındırmaktadır. Bk. Erol Çiydem ve Berat Ahi, “II. Meşrutiyet Dönemi Okul Öncesi Eğitim Alanında Pedagojik Yaklaşım ve Etkilenmeler”, **Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi**, C.VIII, S.1, Mart 2019, s.34.

<sup>53</sup> İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti'nde Okul Öncesi Eğitim”, **Milli Eğitim Dergisi**, C.XLI, S.192, Güz/2011, s.171.

İlk ve orta öğretimde de bir takım değişikliklere gidilmiştir. 1913’de Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati çıkarılmış ve bu kanun geçici başlığına rağmen Cuhmuriyet yıllarında da birçok maddeleri yürürlükte kalmıştır. Bu kanun ilköğretimin zorunlu ve Devlet okullarında meccani (parasız) olduğunu hükme bağlamıştır. Parasız öğretim ilk kez bu kanunla kabul edilmiştir. Kanunla o zamana kadar İbtidai ve Rüşdî adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye adını almıştır. İlköğretim 1913’lerden sonra, Satı Bey’in yetiştirdiği öğretmenler sayesinde kısmen bir canlılık göstermişse de bu öğretmenler ihtiyacı karşılamaktan sayıca çok uzak olduklarından eski yöntem ve uygulamalar yeni okulların çoğunda sürüp gitmiştir. 1870’lerden itibaren yerini İbtidai Mekteplere bırakmaya başlayan geleneksel mahalle (sıbyan) mektepleri de, II. Meşrutiyet yıllarında resmi makamların Satı bey ve arkadaşlarını desteği ile kanunla yasaklanmaya gerek kalmaksızın kısa sürede tarihe karışmıştır.<sup>54</sup>

II. Meşrutiyet döneminde ortaöğretim kurumları i’dadîler, lise ve sultânîlerdir. Bu kurumlarda esaslı değişiklikler yapılmıştır.<sup>55</sup> Meşrutiyet’in başlarında İdadîler Rüşdiyeleri de kapsar biçimde bulunmakta ve orta öğretimi oluşturmakta idi. 1908’de 5 ya da 7 yıllık İdadiyeler, Rüşdiye sınıflarını da içlerine almakta idi. Bunların ibditaiye sınıfları yok idi. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati, Rüşdiyeleri ilk mekteplerle birleştirip orta öğretimden almıştır. Bu okullar o tarihte ortadan kalkmış sayılır. Fakat Nümune Rüşdiyeleri adıyla bazıları Cumhuriyet yıllarına kadar yaşamıştır. Sultanilere 1911’lerde lise adı verilmesi düşünülmüşse de bu isim 1922 sonundan itibaren kabul edilmiştir.<sup>56</sup> Orta öğretimde yabancı dil öğrenimine önem verilmiş, bu bağlamda Fransızca ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca kızların eğitimi için önemli adımlar atılmıştır.<sup>57</sup> Yine bu dönemde mesleki ve teknik okulların da açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Darüleytamlar (1914) daha çok savaş, düşman istilas, açlık nedeniyle yetim ve öksüz kalan çocukların korunması amacını taşıyan bu kurumlar, çocukları

<sup>54</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.267-268.

<sup>55</sup> Şahin ve Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.861.

<sup>56</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.271-273.

<sup>57</sup> Necdet Hayta ve Uğur Ünal, **Osmanlı Devlet’inde Yenileşme Hareketleri**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2003, s.208.

barındırıyor, onlara okuma yazma öğretip bir sanat kazandırmaya çalışıyorlardı. Bu dönemde mevcut erkek ve kız sanayi mektepleri de geliştirilmeye başlanmıştır. 1914'te İstanbul'da Çırak Mektepleri açılmıştır. Bunlar, ilköğrenim çağında olduğu halde okula gidemeyen ve hayatlarını zanaat ve ticaret dünyasında kazanmaya mecbur kalmış çocuklara geceleri ilköğretim vermek için açılmıştı.<sup>58</sup> Mesleki-teknik öğretimin yönetimi ile ilgili önemli bir karar alınarak mesleki ve teknik eğitimle ilgili faaliyet gösteren okullar 1913'te çıkarılan Özel İdare Kanûnu ile masrafları da dâhil olmak üzere özel idarelere bağlanmış ve böylece sanat okulları illere bağlı hâle getirilmiştir.<sup>59</sup>

II. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında yapılan yeniliklerin önemli bir kısmı da yükseköğretimle alakalıdır. Özellikle 1912 yılından sonra yükseköğretim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunda Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin Osmanlı toplum yapısında ortaya çıkardığı yeniliklerin önemli bir etkisi vardır. Bu dönemde Dârülfünun'a çok fazla başvuru yapılması üzerine yeterli derecede eğitimi olmayanlar için İhzârî Sınıf (hazırlık sınıfı) açılmış, öğrencilerden ücret alma uygulaması kaldırılmıştır. Dârülfünun programları gözden geçirilmiş, tarih, edebiyat felsefe gibi dersler programa konulmuştur. Ayrıca Dârülfünun-ı Şâhâne ismi yerine Dârülfünun-ı Osmânî adı kullanılmıştır.<sup>60</sup>

Meşrutiyet'in başında Maarif Nazırı Emrullah Efendi Darülfünûn'da köklü reformlar yapmak istemiş ve 1912'de bir Nizamname hazırladı ve gerekçesinde Darülfünûn'u 'ilimlerin ve fenlerin hem yayılmasına, hem ilerlemesine hizmet eden yüksek ilim müessesesi' biçiminde tanımlayarak bu yaymanın ilimleri ve fenleri halk arasına yaymak ve ilerletmenin de bunları daha ileri düzeye çıkarmak olduğunu belirtmiştir.<sup>61</sup> 1912'de Emrullah Efendi'nin bakanlığı döneminde Dârülfünun'un yapısı yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile beş kısma ayrılan Dârülfünun bölümleri; Ulûm-ı Şer'iyye, Ulûm-ı Hukukiye, Ulûm-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Edebiye ve Fünûn şeklindedir. Yapılan bu düzenlemelerle her kısım kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır. Örneğin, Ulûm-ı Edebiye kendi içinde felsefe, tarih ve coğrafya;

<sup>58</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.276.

<sup>59</sup> Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi**, ed. H.Celal Güzel vd., C.XV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.68.

<sup>60</sup> Ergün, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.360.

<sup>61</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.273-274.



içtimaiye, edebiyat, yabancı diller gibi alt bölümlere ayrılmıştır.<sup>62</sup> Darülfünûn'da yapılan reformlar başarılı olamamıştır. Kuşkusuz Darülfünûnun başarısızlığında, I. Dünya Savaşının büyük payı vardır. Birçok genç silahaltına alındığı için 1915'te öğretim dahi yapılamamıştır. 1915 yılında İnas Darülfünûnu adını taşıyan ve kızlara mahsus bir yükseköğretim kurumu daha açılmıştır.<sup>63</sup> II. Meşrutiyet sonrasında yüksekokulların programları, yönetim biçimleri değiştirilmiş ve hemen her okulda öğrenci dernekleri kurularak eğitim yaşamı ile siyasal yaşam arasında etkileşim oluşturulmuştur.<sup>64</sup>

Bu dönemde öğretmen yetiştirilmesi ve istihdamı konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle II. Abdülhamîd döneminde okulların çoğalması ile bu okullarda çalışacak öğretmenlerin yetiştirilmesi sorunu gündeme gelmiştir. II. Meşrutiyet döneminin başında rüştiye, i'dâdî mezunları, hatta sadece okuma yazma bilenler bile öğretmen yapılmış; fakat zamanla bu konuda iyileşmeler görülmüş, öğretmen yetiştirilmesi ile ilgili Dârülmuaallimîn ve Dârülmuaallimât'larda yeniliklere gidilmiştir. Maârif Nezâreti, yurda geri döndüklerinde Dârülmuaallimîn ve Dârülmuaallimât'larda görevlendirilmek üzere bir kısım öğrenci ve öğretmeni Avrupa'ya göndermiştir.<sup>65</sup>

II. Meşrutiyet döneminde özel öğretim, azınlık ve yabancı okullarıyla da alakalı bir takım gelişmeler olmuştur. Meşrutiyet'in başında basın, yayın, örgütlenme özgürlüğünün tanınması nedeniyle özel öğretim kurumları, önceki dönemlerden de fazla bir gelişme göstermişlerdir. 1915'te Hususi Mektepler Tâlimatnamesi çıkarılmıştır. Türk özel öğretimini geliştirmek, yabancı özel okullardan Türk çocuklarını kurtarmak için bazı cemiyetler açılmıştır. Örneği bu amaçla Kadıköy'de Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti kurulmuştur. Azınlıklar, Meşrutiyet döneminin

---

<sup>62</sup> Yahya Akyüz, **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Alfa Yay., 2001, s.249. Genç Cumhuriyet yönetimi de tıpkı meşrutiyet yönetimi gibi okullarda tarih öğretimi üzerinde önemle durmuştur. Tarih dersleri ulus-devlet kimliği ile Cumhuriyet ve vatandaşlık ideallerinin benimsetilmesi, geçmişin acı deneyimlerinden dersler çıkarılması için araçsal bir ders olarak algılanmaktadır. Bk. Mehmed Sarioğlu, **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler**, Kocaeli, Umuttepe Yay., 2012, s.117.

<sup>63</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.274-275.

<sup>64</sup> Şahin ve Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.866.

<sup>65</sup> Şahin ve Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.868.

özgürlükçü havasından da yararlanarak, başkangıçta eğitimlerini denetlemeye yönelik her türlü girişime karşı çıkmış, bu yoldaki çabaları başarısızlığa uğratmışlardır. 1915 yılında çıkarılan Tâlimatname ile denetlenmeleri sağlanmıştır. Yabancıların da bu dönemde okulları sayıca çoğalmış, fakat 1914'te Osmanlı Devletinin kendileriyle savaşa tutuştuğu devletlerin okullarından çoğu kapatılmıştır. Ne var ki 1918'de yenilgi ile beraber, azınlık ve yabancıların ülkedeki özel öğretimi, genişletmek için daha da fırsat bulmuştur. Kimi Amerikan misyonerleri, birçok Osmanlı aydını ve yöneticisinin bu okulları yararlı ve çağdaş gördükleri için onlara destek verdiklerini belirtmektedir.<sup>66</sup>

II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi II. Meşrutiyet döneminde de ders programlarında değişikliklere gidilmiştir. II. Abdülhamit'in iktidarının özellikle 1890 sonrasındaki dindar talebe yetiştirme düşüncesi ve bunda yaşadığı başarısızlıklar sık sık program değiştirmeye neden olmuştur. Bu sebeple aynı iktidar döneminde 1880, 1891-1892, 1901 ve 1904'te program değişiklikleri yaşanmıştır. İttihat ve Terakki iktidarında da aynı şekilde Balkan Harbi ve Bab-ı Ali Baskını'nın oluşturduğu şartlar 1911'den sonra 1915 programını yapma gereğini doğurmuştur.<sup>67</sup> II. Meşrutiyet döneminde sıkça görülen müfredat değişikliği ve çeşitliliğinin arkasında Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair farklı tasavvurların varlığını görmek mümkündür. Her ne kadar bu tasavvurlar kronolojik bir süreç takip etmişçesine Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük gibi ifadelerle karşılık bulsa da 1908 ile başlayan II. Meşrutiyet dönemi tüm bu tasavvurların birarada var olduğu ve müfredat programlarına yansıdığı karmaşık bir dönemdir.<sup>68</sup> Yine bu dönemde 'Tanzimat eğitimi' denilen eski eğitime karşı, lâtin etkisine, Fransız eğitim sistemine karşı her yönden hücumlar başlamıştır.

<sup>66</sup> Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, s.276-279.

<sup>67</sup> Doğan Yörük ve Ferhat Bildik, "İktidar Değişiminin Ders Programlarına ve Tarih Eğitimi Yansıması (Mekteb-i Sultani Örneği)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.48, Nisan 2020, s.202. II. Meşrutiyet döneminin siyasal yönlendiricisi İttihat ve Terakki'dir. İttihat ve Terakki daha ilk zamanlarındaki kongre, nizamname ve programlarında eğitim konusunu ayrı bir başlık olarak ele alarak belli başlı hedefler sıralamıştır. Bu çerçevede Osmanlıcanın temel eğitim dili olması ilköğretimin devlet tarafından ve ücretsiz olacağı karara bağlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin eğitimle alakalı attığı adımlar ülke içi ve dışında şiddetli bir muhalefetin olması hem fiziki mekân ve materyal hem de maddi yetersizlikler, nitelikli öğretmen kitlesinin eksikliği ve savaşlar sebebiyle büyük oranda yarım kalmıştır. Bk. Emine Aşçı, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış", **Turkish History Education Journal**, 9(2), 2020, s.506.

<sup>68</sup> Fatma Tunç Yaşar, "II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları", **Osmanlı Araştırmaları**, C.LII, S.52, 2018, s.338.

Toplum yapısını değiştirmek, tüketic-memur değil üretici-girişken şahsiyetler yetiştirmek bir eğitim sistemi kurulmak istenmiştir. Gerek okul yapılarında, gerek ders programlarında bunu sağlayıcı bazı önlemler alınmasına rağmen, gene de Fransız eğitim sisteminden çıkılıp Anglo-Sakson veya Almanya (nasyonel sosyalizm akımı) tipi bir eğitime geçilememiştir. Çünkü Batı örneğine göre kurulan bürokrasi, Osmanlı eğitim sisteminin peşini bırakmamış, onu kendi isteğine göre şekillendirmiştir. Devlet daireleri Tanzimat'tan beri yalnızca kendileri için çalıştırdıkları okulları, II. Meşrutiyet döneminde de kendileri için çalıştırmışlardır. Devlet daireleri, bu dönemde de doldurulamamıştır.<sup>69</sup> Bu bağlamda eğitim yaklaşımları daha da belirgin hale gelmiş ve dönemin eğitimcileri kendi kuramları ile ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu eğitimcilerden Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, maârifi Tûba ağacına benzeterek, ıslahâtın ibtidâiyeden değil, Tedrîsât-ı âliyeden başlaması gerektiğini söylüyordu.<sup>70</sup> Dârülmuallimîn müdürü Sâtı Bey de bunun tersini savunacaktı. Pratikte gerçekleşen ise her iki uçtan da başlamak olmuştur denilebilir.<sup>71</sup> Ziya Gökalp, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemektedir. Ziya Gökalp, ta'lîm ve terbiyeyi birbirinden ayırmıştır. Ta'lîm, fennî bilgilerin çocuklara öğretilmesidir; bunun için asrî<sup>72</sup> olmalıdır. Karakteri itibarıyla 'Lâ-millî'dir. Oysa terbiye millî olacak, harsa<sup>73</sup> ve millî vicdana dayanacaktır. Ziya Gökalp'e göre iki ilke 'millî terbiye' ve 'asrî

<sup>69</sup> Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.405.

<sup>70</sup> Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", **DİA**, C.XI, İstanbul, 1995, s.165. Nihat Büyükbay, "Osmanlı İnsan Yetiştirme Düzeni ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Etkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXIX, S.87, 2013, s.213.

<sup>71</sup> şahin ve Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, s.854.

<sup>72</sup> XVIII. yüzyılın başlarında teceddüd veya ıslahât, daha sonra tanzimat olarak adlandırılan hareketler, İstanbul'un çeşitli kesimlerindeki farklı yaşayış biçimlerini de ifade etmek üzere asrîlik, asrîleşme gibi benzer kavramlarla da anlatılmaya çalışılmıştır. Osmanlılar'ın son yılları ve Cumhuriyet'in başlarında gözlenen gelişmeler Batılılaşma hareketini ifade edecek bir tarzda muasırlaşma, muasır medeniyet seviyesine ulaşma gibi tabirlerle de anlatılmış, dildeki sadeleştirme gayretiyle zamanla bunun yerine ağdaşlaşma deyiimi benimsenmiştir. Bk. M. şükrü Hanoğlu, "Batılılaşma", **DİA**, C.V, İstanbul, 1992, s.148. Asrîlik için ayrıca Bk. Yahya Afif, "İslâmiyet ve Asrîlik", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yay. Haz. Adem Efe, S.53, Ocak-Nisan 2018, ss.317-322.

<sup>73</sup> Bizde kültür kavramına ilk defa bir karşılık arayan ve buna hars diyen düşünür Ziya Gökalp olmuştur. Bir ulusa özgü olan dil, din, edebiyat, güzel sanatlar, hukuk, ekonomi, gelenek ve görenek, töre vs. gibi kurumların toplamına O, kültür demektedir. Bk. Mahmut Arslan, "Ziya Gökalp'te Kültür ve Uyarlık Anlayış", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C.III, S.10, 2012, s.11.

ta'lîm' şeklinde olmalıydı.<sup>74</sup> Sabahattin Bey'e göre eğitim sistemi ve toplum yapısı değiştirilmezse sivil ve askerî bütün iyileştirme tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Ona göre eğitimin temel amacı; beden, düşünce ve ahlâk yönünden kişisel yetenekleri artırmaktır. Eğitimde Anglo-Sakson modeli örnek alınmalıdır. Okulların amacı, İngiliz ve Amerikan okullarında olduğu gibi, hayat mücadelesinde başarılı, her hususta kendine yeterli, bağımsız kişiler yetiştirmektir. Sabahattin Bey, Türk düşünce hayatında ferdiyetçiliğin temsilcisi olmuştur.<sup>75</sup> Edhem Nejat, bilgiye değil, millî duyguları sağlam gençlere ihtiyaç olduğunu öne sürmekte, tarımın ve köylerin kalkınmasını amaçlayan bir öğretimi gündeme getirmektedir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu da üretime ve yaratıcılığa dayalı bir eğitimi savunmakta; tarıma dayalı bir ilkokulun tarımsız bir öğretmen okulundan ülke için daha yararlı olacağını ifade etmekteydi. Ziya Gökalp bu fikre karşı gelmekteydi; "İsmail Hakkı Bey, müstahsil yetiştirmek istiyor. Yararcı amaçlar, öğretimin hedeflerinden biri olabilir. Fakat eğitimi menfaatçiliğe dayandıramayız... Türkiye'de eğitime çok para kazanmanın yolu gözü ile bakılıyor. Oysa öğretimin amacı temel bilgiler kazandırmak, sonra meslek ve ihtisas vermektir. Bir de eğitsel öğretim vardır. Bu, bireylere yarar gözetmeme, fedakârlık duyguları aşılardır."<sup>76</sup> Abdullah Cevdet ise Mondros Mütarekesinden sonra **İkdam**'da yazılar yazmaya başlamıştır. Buradaki kısa süren yazarlığı sırasında eğitim konusunda sıkça değinen Abdullah Cevdet, batıcı görüşleri ile birlikte Prens Sabahaddin'in uzun zamandır üzerinde durduğu eğitim kuramını savunmaya devam etmiştir. Şartlar uygun olduğu zaman şahsî teşebbüsün Osmanlı toplumu için gerekliliğini ve Anglo-Sakson eğitiminin yararlı olduğunu dile getirmiştir. Ferdi teşebbüs ve şahsî gayret olmadan memleketin gelişemeyeceğini

<sup>74</sup> **Eğitim ve Toplumsal Sorunlar Üzerine Konferanslar**: Mustafa Sâti Bey, haz. Osman Kafadar ve Faruk Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002., s.5. Ziya Gökalp'ın eğitim görüşleri için Bk. Emine Öztürk, "Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı, Ankara, 2010, s.153-184.

<sup>75</sup> Mustafa Ergün, "20. Yüzyıl Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.20, 1986, s.66-67.

<sup>76</sup> Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", **TCTA**, C.II, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s.484.

ısrarla söylemiştir.<sup>77</sup> II. Meşrutiyet döneminde, çağdaş eğitim yönünde ciddi projeler hazırlansa da savaşlar nedeni ile bütçe olanaklarının elvermeyişi projelerin uygulanmasını engellemiştir.<sup>78</sup>

Eğitim sistemi yeni kurumlar ve yönetmeliklerle Batılılaşırken, medreseler eski düzenlerinde devam etmişler ve bu yeniliklerin dışında kalmışlardır. Ancak II. Meşrutiyet ile medreselerin ıslahına yönelik bazı adımlar atılmıştır. 1908’de medreselerin ıslahına yönelik görüşlerin başında, Tanzimat ve Meşrutiyet ile gelen değişime medreselerin ayak uyduramaması, medrese öğrencilerinin askerlikten muaf olması sebebi ile medreselerin olur olmaz öğrencilerle dolması, vakıfların değişik kişi ve kurumların yönetiminde olması gibi nedenler sayılmıştır.<sup>79</sup>

XVI. yy.dan II. Meşrutiyet dönemine kadar devam eden medreselerdeki yetersizlik ve bozulmalara son vermek, mevcut mektepler örnek alınarak medreseleri bir düzene sokabilmek için devlet tarafından yoğun çalışmalar başlatılmıştı.<sup>80</sup> Eski

<sup>77</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.131. Prens Sabahaddin’in eğitim görüşleri için Bk. Öztürk, “Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp’in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s.116-152.

<sup>78</sup> Kendi içindeki birçok canlı gelişimlere rağmen, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitimi hem okur-yazarlık, hem kişi başına düşen eğitim harcaması, okul-öğretmen durumları, hem okullaşma ve Avrupa’daki öğrenciler bakımından Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında çok geri bir durumdadır. Bk. Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s.406.

<sup>79</sup> Akyüz, **Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi**, s.259. Osmanlı modernleşme döneminde devletin Batılı usûlüne doğru yönelişi eğitim anlayışında da bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Söz konusu dönüşüm Tanzimat sonrasında Batılı usûlde eğitim kurumlarının Osmanlı topraklarında yaygınlaşmasının yanı sıra medrese tedrisinde de Batılı usûle geçiş anlamına gelmiştir. Bk. Ayşe Zişan Furat, “Medreselerin Doğuşundan Tanzimat’a Kadar Eğitim ve Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, ed. İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu, Ankara, Bilay Yay., 2020, s.87. Medreselerin gerileme nedenleri için Bk. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergâh Yay., 1983, s.133-154. Kenan Yakupoğlu, “Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s.195-202. Batı toplumunda ortaya çıkan ve bugün bütün dünyada cari olan eğitim, 18. yüzyılda egemen hâle gelen Batı burjuvazisinin meşruiyet araçlarından biridir. Sadece meşruiyet değil, aynı zamanda varlığını ve çıkarlarını sürekli kılmanın önemli bir mekanizması olarak tanzim edilmiştir. Batı’da bütün halkın devlet merkezli bir şekilde program dâhilinde eğitilmesi sürecinin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak okulların, mecburi, laik ve ücretsiz devlet kontrollü olarak planlanması birbiriyle irtibatlı gelişmelerdir. Bk. Mustafa Gündüz, <https://www.ilmcephesi.com/modern-egitimin-dogusu-ve-bati-egitim-dusuncesinin-kokleri/> (e.t. 14.04.2021).

<sup>80</sup> Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yay., 2002, s.90. Tüm bunlarla birlikte II. Meşrutiyet öncesi II. Abdülhamîd döneminde medreselerin ıslahına yönelik tasarlanan çalışma ve girişimler de bulunmaktaydı. Bu çalışmalara örnek olarak; Safvet Paşa’nın 1880 yılında ve Mehmet Neş’et Efendi’nin 1890 yılında padişaha sundukları arizaları, Şeyh Ali-Zâde

Osmanlı geleneğinde medrese bir din kurumu değil, bir devlet kurumuydu ve başlıca fonksiyonu hukuk eğitimi vermektir. Hâlbuki şimdi din aydınlanması düşünülürse gelince bu düşün, medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi fikrine yol açtı. Medrese eğitimi içine modern bilimlerin konmasıyla bu kurumlar gerici ve gelenekçi bir kurum olmaktan çıkarılabilecek, İslâm'ın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikri gerçekleştirilmiş olacaktı. Farklı düşüncelerden gelen bu ortak görüşün etkisi altında 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girilmiştir.<sup>81</sup> II. Meşrutiyet döneminde medreseler için ilk ıslah çalışması (27 Şubat 1910) yılında kabul edilen Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesidir.<sup>82</sup> Bu nizâm-nâme medrese idare ve yönetimlerinin düzenlenmesi, ders müfredatlarının değiştirilmesi, eğitim döneminin 12 yıl olarak belirlenmesi ve müspet ilimlerin ders programlarına konulması gibi yenilikler

---

Muhyiddin'in risalesi, her ne kadar medrese içinde tasarlanan fakat bunun da ötesine geçilerek İstanbul Gedikpaşa'da açılması planlanan yüksek dereceli bir din eğitimi kurumu olan Ulûm-ı Diniye Mektebini de bu bağlamda zikredebiliriz. Bk. Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yay., 2011, s.46-52. II. Abdülhamîd dönemi medrese ıslah çalışmaları için Bk. Zeki Salih Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908**, Adana, Baki Kitabevi, 2003, s.115-148. XIX. yy.da medreselerin tamiri ve inşası için bizzat padişahlar tarafından irâde çıkarılıp maddi yönden destek verilmek suretiyle en azından harap olmalarının engellenmeye çalışıldığı, mali yönetimlerinden evkaf vekâletinin sorumlu tutulduğu ve merkezi bir otorite tarafından kontrol altına alındığı bilinmektedir. Bu durumda, II. Meşrutiyet öncesinde medreselerin devlet tarafından tamamen ihmal edildiğini söylemek pek mümkün değildir. Bk. Murat Akgündüz, **XIX. Asır Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Beyan Yay., 2004, s.139-140. Eğitimde ıslahât çabaları neticesinde Osmanlı topraklarında sadece Avrupâî tarzda eğitim kurumlarının kurulmasıyla yetinilmemiş, medreselerde de Avrupâî tarzda eğitim usûlü giderek yaygınlaşmıştır. Zaman içerisinde ders halkaları sınıf sistemine, müderris merkezli metin okuma merkezi müfredata, icâzetler diplomaya dönüşmüştür. Her iki sistemin de içerisinde geliştikleri ilmi kültürün özelliklerini yansıtan farklı esaslar üzerine kurulu olması adaptasyon sürecinin zorlanarak gerçekleşmesine neden olmuştur. Bk. Ayşe Zişan Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedrîs Usûlü", **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, ed. Fuat Aydın vd., Mahya Yay., İstanbul, Aralık 2018, s.165.

<sup>81</sup> Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2011, s.457. Fatih ve Süleymaniye Medreseleri, XV. ve XVI. yy.dan XX. yy.ın başlarına kadar Osmanlı ilim ve kültür hayatının en üst seviyeli eğitim ve öğretim kurumları olmuştur. Fatih ve Süleymaniye'deki eğitim incelendiğine, Sahn Medreseleri'nin vakfiyesinde müderrislerin hem akli hem de nakli ilimlerde uzman olmaları şart koşulmuştur. Bk. Ayşe Zişan Furat, "XV. ve XVI. yy.larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2004, s.140-141.

<sup>82</sup> Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi bölümleri için Bk. "Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi", **Düstur**, Tertib-i Sâni-II, s.127-138.

getirmesi açısından önem arz etmektedir.<sup>83</sup> Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi'ne ek olarak taşra medreselerini kapsayan bir nizâmnâme daha yayımlanmıştır.<sup>84</sup> 27 Şubat 1910 yılında kabul edilen Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi kendinden beklenileni tam verememiş ve yeni çözüm arayışları devam etmiştir. Medreselerde yenilik düşüncesine sahip olan Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Mustafa Hayri, Efendi 16 Şubat 1914'te Şeyhülislâm olmuş ve dört-beş seneden beri üzerinde çalıştığı medreselerde köklü değişiklik öngören Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi'ni 30 Eylül 1914 tarihinde yayımlamıştır.<sup>85</sup>

Kapsamlı bir şekilde hazırlanan bu nizâmnâme ile İstanbul'daki medreselerden bir kısmı Dârul Hilafet-i Âliye Medresesi adıyla tek bir çatı altında toplanmıştır. 1915 yılında normal medrese eğitiminden sonra uzmanlık eğitiminin yapıldığı Medresetü'l Mütahhasısîn açılmıştır. Medreselerle ilgili yapılan bu düzenlemelerin yanında 1912 yılında Medresetü'l-Vâizîn<sup>86</sup>, 1913 yılında Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ adlarında başka medreseler de açılmıştır. Bu medreseler 1919 yılında Medresetü'l-İrşâd adı altında birleştirilmiştir. 1914 yılında İstanbul'da kurulan Dârü'l-Hilafe Medresesi modeline benzeyen Medâris-i İlmiye

---

<sup>83</sup> Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", **Vakıflar Dergisi**, S.41, Haziran 2014, s.138.

<sup>84</sup> "Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizâmnâmesi", **Matbaa-i Amire**, İstanbul, 1326, s.2-6.

<sup>85</sup> Hamit Er, **Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri**, İstanbul, Rağbet Yay., 2003, s.112.

<sup>86</sup> Medresetü'l-Vâizin açılışı ve gelişmesi için çıkarılan nizâmnâme ve talimatnâmelerin istenilen sonucu verebilmeleri memleketin içinde bulunduğu savaş sebebi ile pek mümkün değildi. Nizâmnâme'de medreseye azami kırk talebe alınacağı bildiriliyor. Bütün bu öğrencilerin görev aldıkları düşünülse bile bu sayının yetersizliği ortadadır. Diğer taraftan, nizâmnâme zaten mezunlarının görev alacakları yerleri sınırlandırmış idi. Savaşın getirdiği olumsuz tablo ve diğer sebepler medreseye olan talebi de azaltmıştır. Ancak, yapılan çalışmalar daha sonraki çalışmalara başlangıç olması ve örneklik etmesi açısından önemlidir. İslâm Dini hakkında halkı aydınlatmakla görevli olan kişilerin mesleki, genel kültür ve pedagojik yönden belli bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiği açık bir şekilde anlaşılmış ve teşebbüslerde bulunulmuştur. Bk. Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vâizlik", **Diyanet İlmi Dergi**, C.XXXV, S.1, Ocak-Şubat-Mart 1999, s.200. 24 maddelik nizâmnâmenin ilk kısmında medreselerin kuruluş yapısı, ikinci kısmında müderris ve muallim atamaları ve maaşları, üçüncü kısımda eski medrese talebelerinin yeni medreselere intibakları, ilk defa alınacaklarda ise kabul şartları, burs ve mezuniyet belgeleri gibi hususlar bulunmaktadır. Son kısımda ise İstanbul ve taşrada kurulacak yeni medreseler için ta'limât-nâme hazırlanacağı ve İstanbul'da Medresetü'l Mütahhasısîn adı altında bir ihtisas medresesinin açılmasına karar verilmiştir. Bk. "İlmiye Salnâmesi", **Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye**: Matbaa-i âmire, 1334/1916, s.657-660.

Medresesi ise TBMM tarafından Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda şiddetle ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmeleri amacı ile 8 Mayıs 1921 yılında kurulmuştur. Ancak mâli imkânsızlıklardan ötürü bu medreselerin devamlılığı sağlanamamıştır. Orta dereceli medreselerde dinî ilimlerin<sup>87</sup> yanında sosyal bilimlere, matematik ve fen derslerine yer verilirken yüksek ve ihtisas medreselerinde Arapça ve din ilimlerine özellikle ağırlık verilmekle beraber yabancı dil, felsefe ve eğitim sosyoloji derslerine de yer verilmiştir.<sup>88</sup>

Diğer bir ıslah çalışması olan 3 Ekim 1917 tarihli Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizâmnâmesi çıkarılmadan önce 23 Nisan 1917 tarihinde Medâris-i İlmiye Hakkındaki Kanûn<sup>89</sup> yayımlanmış ve yenilikler tespit edilerek bu hususlara açıklık getirilmiştir.<sup>90</sup> Medreseler için yapılan son ıslah çalışması ise Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hazırlanan ve 26 maddeden

---

<sup>87</sup> İhvân, dinî ilimleri (el-ulûmu's-Şer'iyye) altıya ayırır. Bu ilimler nefisleri ıslah etmek ve âhireti kazanmak için vardır. a) Vahiy ilmi (ilmü't-Tenzil), b) Tefsir ilmi (ilmü't-Te'vîl), c) Hadis ilmi (ilmü'r-Rivâyât ve'l-Ahbâr), d) Fıkıh ilmi (ilmü'l-fıkıh ve's-Sünen ve'l-Ahbâr), e) Tasavvuf ilmi (ilmü't-Tezkâr ve'l-Mevâiz ve'z-Zühd ve't-Tasavvuf), f) Rüya tabirleri ilmi (ilmü't-Te'vîl ve'l-Menâmât). Bk. Ahmet Koç, "İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 1996, s.151-152.

<sup>88</sup> Zeki Salih Zengin, "İslâm Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslâm'da Eğitim ve Öğretim", **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s.30-32.

<sup>89</sup> Kanûnunun metni için Bk. "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanûn", **Düstûr** IX, s.598-600. Meşrutiyet ortamının sağladığı özgürlükçü hava sayesinde birkaç yıl süren tartışmalar neticesinde ancak 1914 yılında medreselerde ıslah konusunda somut adımlar atılabilmektedir. Bunların en önemlisi 17 Eylül 1914 tarihinde Şeyhülislâm Hayri Efendi tarafından sadarete sunulan Islah-ı Medâris Nizâmnâmesidir. Diğer taraftan medrese ıslahâtının icrası ve düzeltilmesi için bir Islahât-ı İlmiye Encümeni'nin kurulması da önemli bir gelişmedir. Medreselerin ıslahı konusundaki gayretler devletin içinde bulunduğu savaş durumundan dolayı sürekli olmamıştır. Islahât çalışmalarının başarılı olamamasında şüphesiz dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulları etkili olmuştur. Medrese ıslahâtı ve siyaset ilişkisi ise en başta gelen nedenler arasında sayılabilir. Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.304-305.

<sup>90</sup> Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s.96-97. Yedi bölümden oluşan nizâmnâmenin ilk bölümünde; medrese idare ve kuruluşu, müderrislerin durumu, önceki nizâmnâme ile medreselere verilen derecelendirme isimlerinin değiştirilmesi, ikinci bölümde; taşrada Dârü'l Hilâfet-i Aliye Medresesi tarzında medreselerin kurulması kararlaştırılmıştır. Üçüncü bölümde; İstanbul ve taşra medreselerinde hazırlık sınıfları kurulması, sonraki bölümde; medrese kabul şartları, beşinci bölümde; medrese derslerinin isimleri, mezun olan medrese öğrencilerine verilecek belgelerin tespiti, altıncı bölümde; ehliyetnâme, icazetnâme ve vesika verilmesi, son bölümde ise medrese mezunlarının istihdam alanlarına yer verilmiştir. Bk. "Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizâmnâmesi", **Düstûr** IX, s.745-753.



oluşan Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi 8 Mayıs 1921 tarihinde yayımlanmıştır.<sup>91</sup> Bu nizâmnâme, İmâm Hatip Liseleri'nin ilk prototipi olarak kabul edilebilecek olan Cumhuriyetin ilk tesis edilen okullarının müfredatını, bugünün İmâm Hatip Lisesi müfredatlarına çok benzer bir şekilde hazırlanmış halidir.<sup>92</sup>

II. Meşrutiyet gerek medrese ıslahâtı, gerek yeni medreselerin açılması veya teşebbüsü, halkın aydınlatılmasına yönelik dinî yayınlar, din eğitimi ve öğretiminin geniş bir şekilde hem basında hem parlamentoda tartışılması ve fikirler üretilmeye çalışılması, medreselerin statülerinin belirlenmesi, ihtisaslaşmanın gerekliliği, din görevlilerinin problemleri ve daha birçok konunun tartışıldığı ve fikir üretildiği zengin bir dönemi oluşturmaktadır. Bu ortamda eğitim, hatta ulusal eğitim sesleri çokça duyulmuş ve dönemin sloganı devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin, 1870'lerdeki 'Bırakınız milletin gözü açılsın!' dileği de bu yıllarda bir ölçüde mümkün olabilmektedir. Ama bu yargı, yıkılma süreciyle çakıştığından sonuç olarak bir başarısızlık ve hüsrarla karşı karşıya kalınmıştır.<sup>93</sup>

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde yapılan bu ıslah faaliyetlerini öncekilerden ayıran temel özellik medreselerin idari, ilmi yapısı ve ders programlarında daha köklü ve sistematik önemli değişikliklere gidilmiş olmasıydı.<sup>94</sup> Bu şekilde yapılan ıslah ve ders programı değişiklikleri ile çağın ihtiyaç ve beklentilerine cevap verebilecek elemanların yetiştirilmesi hedeflenmişti.<sup>95</sup> II. Meşrutiyet döneminde yapılan medrese ıslah çalışmaları medreseleri mektepler

<sup>91</sup> Nizâmnâme'nin birinci maddesiyle medreseler ikiye ayrılmıştır. Biri Dârü'l-Hilâfeti'l Aliyye Medreseleri diğeri, eski medreselerin ıslahından oluşan Medâris-i İlmiye'dir. Nizâmnâme ile müderrislerin vazifeleri, talebe kayıt şartları, disiplin, ders ve imtihanlar belirlenmektedir. "Madde 1- Medreseler iki nev'dir. Biri Dârü'l-Hilâfe medreseleri, diğeri medâris-i atıkanın ıslahından hâsıl olan Medâris-i İlmiye'dir. Dârü'l-Hilâfe medreselerinin teşkilat ve sûret-i idaresi başkaca bir ta'lîmata tabî' olduğundan işbu nizâmnâme medâris-i ilmiyeye aittir." Bk. "Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi", **Sebilürreşâd**, C.XIX, S.481, 21 Mayıs, 1337, s.135-136.

<sup>92</sup> Abdullah Akın, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Bursa, 2010, s.21-22.

<sup>93</sup> Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi," **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXXVIII, S.1, 1998, s.431-432.

<sup>94</sup> Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s.168.

<sup>95</sup> Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler-Uluslararası Sempozyum**, C.I, Muş, 2013, s.126.

karşısında geri kalmışlıktan kurtaracak nitelikte yeniliklerdi. Ancak savaş yılları ve çatışmalardan dolayı medrese reformlarının sonuçlarını alma imkânı bulunamamıştır.<sup>96</sup> Medreselerin modern hayatın gereklerini karşılamayacağı düşünülmüş ve bu kurumun varlığına 3 Mart 1924 tarihli Tevhîd-i Tedrîsât yasası ile son verilmiş ve din adamlarının yetiştirilmesi için İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bir ilâhiyat fakültesi açılmış, değişik kentlerde 26 adet İmâm Hatip okulu kurulmuştur.<sup>97</sup>

Cumhuriyetin kurulmasıyla Tanzimat'tan bu yana modernlik adına biriken ne kadar sorun varsa hızlı reformlarla çözme yoluna gidilmiş, modern yaşam ve modern eğitim devletin ulusal politikası haline gelmiş,<sup>98</sup> bilim, laiklik, ulusallık, bireycilik ve özgürlük modernleşmenin ana ilkeleri olarak benimsenmiştir.<sup>99</sup> Cumhuriyet dönemi

<sup>96</sup> Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", **Vakıflar Dergisi**, s.139.

<sup>97</sup> İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, İletişim Yay., 1983, s.660. İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi için Bk. Akın, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.105-113.

<sup>98</sup> Modernizmin ortaya çıkışına dair Berman'ın yaptığı sınıflama modernliği üç evreye ayırmaktadır. XVI. yy. başlarından XVIII. yy.ın başına kadar geçen birinci evrede insanların henüz modernliğin ne olduğuna dair herhangi bir algıları yoktur. Bu evre insanların modernliği tanımlamasından çok hissetmesi bağlamında ele alınmaktadır. Özellikle Fransız Devrimi ile başlayan ve XX. yy.a kadar geçen süre ise çelişkilerle ve iç çekişmeler ile geçen ikinci evredir. Siyasi, toplumsal ve kişisel her alanda patlamaların yaşandığı bu devrimci dönemde büyük bir kamu, dramatik bir şekilde ortaya çıkmıştır. Son evrede ise artık modernist bir dünya kültürü ortaya çıkmıştır. Bk. Marshall Berman, **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yay., 2011, s.29-30. Giddens, modernliği XVII. yy.da Avrupa'da başlayarak tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimleri olarak ifade etmektedir. Modernizm toplumsal yaşamda önemli değişimler yaratmış bir olgudur. Bk. Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1998, s.11. Modernleşme ile birlikte toplumsal maddi yapılarda sert bir değişimi tecrübe etmeye başlayan toplumsal gruplar, tabakalar ve sınıflar, Karl Mannheim'ın belirttiği gibi, bir yandan değişim yönelimli ütopyalar, diğer yandan da değişime tepki duyan ideolojiler üretmeye başlarlar. Bk. Nazım İrem, "Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, S.18, Güz 2008, s.12. Modernite bir projeye, refleksiyona, modernizasyon ise bu projeyi, refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime işaret eder. Bk. Ahmet Çiğdem, "Türk Batılılaşması'nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı, Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce**: Modernleşme ve Batıcılık, C.III, İstanbul, İletişim Yay., 2002, s.68. Doğası gereği farklılığa ve çoğulluğa karşı olan modern eğitim kurumlarında bilgi, yönetim, otorite, yöntem ve program merkezîyetçi bir mantığın ürünüdür. Bk. Engin Aslanargun, "Modern Eğitim Yönetimi Anlayışına Yönelik Eleştiriler ve Postmodern Eğitim Yönetimi", **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi**, C.XIII, S.50, 2007, s.205.

<sup>99</sup> Deniz Kandiyoti, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010, s.139-140. Türk eğitim sistemi kendi özgün

eğitim paradigmaları ve felsefeleri, gerçekten de dönemin çehresini yansıtan Halkevleri, Halk Odaları, Köy Enstitüleri, ilköğretim, ortaokul, lise çalışma ve uygulamaları, II. Meşrutiyet dönemi atmosferinde yetişen entelektüellerin ve devrimcilerinin pratikte yansımalarını temsil etmektedir.<sup>100</sup>

Cumhuriyet döneminde, Atatürk'ün uyguladığı reformlarla Fransız aydınlanmacı düşünce atmosferi kendini açıkça göstermektedir. Bu dönemde demokratik ve millî bir okulun kuruluşu, laik ve tüm kademelerde parasız öğretim, özellikle 1924-1926 arasında gerçekleştirilen eğitim reformları ile sağlanmış, geleneksel eğitim veren kurumlara son verilmiştir.<sup>101</sup> 1933'te üniversite reformu gerçekleştirilirken modern eğitimin halka ulaştırılması görevi 19 Şubat 1932'de kurulan halk evleri ile 17 Nisan 1940'da kurulan köy enstitülerine verilmiştir. Batılı uzmanlardan ve batıda uygulanan çeşitli eğitim kurumlarından yararlanılmıştır. J. Heinrich Pestalozzi (1746-1827), Georg Kerschensteiner (1854-1932) ve John Dewey (1859-1952) eğitime yaklaşımları bu dönemde inceleme konusu olmuştur.

---

dünyasını terk edip, yönünü Batı'ya çevirdiği zamanlardan itibaren sürekli, kendi içinde tutarlı -velev ki tam anlamıyla Batılı da olsa- hiçbir projeyi, felsefeyi, programı devamlı uygulayamamış, sürekli deneme yanılmalarla bugüne kadar gelmiştir. Bu çıkmazın temel sebebi kendi toplumsal, tarihî ve felsefi gerçekliğini dikkate almaması olduğu kadar, Batı'nın da içinden çıkamadığı yer yer insana ve tabiata rağmen ortaya konulan zorlama bir sistemle karşı karşıya olmasıdır. Burada, elbette Batı'ya yönelik toptan, küllî bir eleştiriden ya da yok saymadan söz edilemez. Zira her medeniyet ve kültürde insanlığın kadim değerlerine sadık, namuslu ve vicdânî aydınlar, filozoflar, edipler ve eğitimciler yetişmiştir. Bu kişiler, insanın tabii hak ve sorumluluklarını, insani değerleri geliştirmek yolunda mücadele etmişler ve eserler vermişlerdir. Mustafa Gündüz, Bk. <https://www.ilmcephesi.com/modern-egitimin-dogusu-ve-bati-egitim-dusuncesinin-kokleri/> (e.t. 14.04.2021).

<sup>100</sup> Nurhayat Çelebi ve H. Tezer Asan, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki (1923-1946) İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmasının Son Osmanlı Birikimi İle Karşılaştırmalı Analizi”, **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.1, 2013, s.143. Cumhuriyet dönemi eğitiminin düşünsel temelleri için Bk. İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yay., 2010, s.205-211.

<sup>101</sup> Türkan Fırıncı Orman, “Toplum ve Eğitim”, **Sosyoloji**, ed. İhsan Sezal, İstanbul, Beta Yay., 2017, s.168-169. Atatürk'ün Din Eğitimi hakkındaki görüşleri için Bk. Fahri Kayadibi, **Din Eğitimi Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 2006, s.50-70. Eskiye tasfiye ederek modern bir devlet kurmaya çalışan başta Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in kurucu kadrosu da bahsedilen bu geçişin gerçekleşebilmesi için oldukça kapsamlı bir çalışma başlatmışlardır. Muasır medeniyet vizyonunun asıl muhtevasını da geleneksel olanın terk edilerek “modern”in inşa edilmesi olmuştur. Modern değişimin gerektirdiği tüm kültürel kodlar, siyasal parametreler ve gündelik yaşamın pratikleri eğitim kurumlarında öğretilmeye ve istenilir davranış değişikliği yaratılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu süreçte kullanılabilecek en etkin yöntem, eğitimin fonksiyonel yapısından yararlanmak olmuştur. Toplumsal yapının ihtiyaçları göz önünde bulundurularak modern, laik ve milli bir eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bk. Emel Çokoğullar ve Bakko Mehmet Bozaslan, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modern Eğitimin İnşası: Devletin Kurtarılmasından Devletin Kurulmasına”, **Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.3, 2015, s.326-327.

John Dewey'in Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda Türkiye'de eğitim alanında danışmanlık hizmeti verdiği bilinmektedir.<sup>102</sup> J. Dewey, Omar Buyse ve Alfred Kühne'nin Maârif Vekâletine sunmuş oldukları raporlar ile Sadrettin Celal (Antel)'in 1926 tarihli rapor içerik açısından birbirlerine çok benzemektedir. Günümüz Türk eğitim sisteminin bugünkü gelişim seyrine bakıldığında yabancı uzmanların görüş ve önerilerinin yanısıra Sadreddin Celal Antel'in sunmuş olduğu Maârif İçin On Yıllık Gelişim Planı şeklindeki 1926 tarihli raporu da ayrıca etkili olmuştur.<sup>103</sup>

Hedeflenen yeni düzenin temel nitelikleri Kemalizm'in Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, İnkılapçılık, Devletçilik, Halkçılık ve Laiklik olarak formüle edilen altı ilkesiyle ifade edilmiştir. Cumhuriyet eğitim sisteminde esas prensip millî karakterdir. Eğitimin sosyalleştirme, sistemin devamını sağlama ve sistemsel değerleri vatandaşlara benimsetme işlevi ön safhadadır.<sup>104</sup> Cumhuriyet öncesinde, Tanzimat ve II. Meşrutiyet gibi iki temel aşamada evrilen eğitim birikimi süreci, geleneksel eğitim tecrübesini yeni eğitimle karşılaştırma olanağı bulmuş aydınların, eğitimde sentez yaratma ve ülke için en iyisini bulma çabalarıyla özetlenebilir. Akademik potansiyel ise üniversite ve eğitim kurumlarının profesyonel eğitimcileri tarafından yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Aydın kadroların katkıları ise, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında kazanılmış eğitim deneyimlerinin yansıtıldığı makale ve kitap gibi yazılı etkinliklerle gerçekleşmiştir.<sup>105</sup> Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin son iki yüzyıllık değişim, gelişim ve modernleşme<sup>106</sup> süreci üzerinde en

---

<sup>102</sup> Türkan Fırıncı Orman, **Türkiye'de Modernleşme Sürecinde Etkili Olan Düşünce Akımları ve Eğitim**, ed. Faruk Manav, Ankara, Pegem Akademi, 2018, s.252.

<sup>103</sup> Savaş Karagöz, **Cumhuriyet Dönemi Eğitime Yön Veren Yerli ve Yabancı Uzman Raporları (1911-1927)**, Ankara, Pegem Akademi, 2018, s.218.

<sup>104</sup> Çelebi ve Asan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki (1923-1946) İnsan Birey Yetiştirme Paradigmasının Son Osmanlı Birikimi İle Karşılaştırmalı Analizi", **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, s.144. Cumhuriyet eğitiminin temel ilkeleri için Bk. Cavit Binbaşıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Anı Yay., 1999, s.371-374.

<sup>105</sup> İsmail Doğan, **Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri** (Kurumlar, Kişiler ve Söylemler), Ankara, Nobel Yay., 2010, s.385.

<sup>106</sup> Niyazi Berkes'in modernleşme ve toplumsal değişim anlayışındaki ayır edici değişken, modernleşmeyi din ve gelenek boyutundan bağımsız ve onun üzerinde bir süreç olarak görmesidir. Berkes'e göre modernleşme, din ve geleneğin izin verdiği sınırlar içinde gerçekleşen kısmi bir yenileşme adımı değil; bütün toplumsal kurumlarla birlikte toplumsal değişmeye en çok direnç gösteren din ve geleneği de içine alan kapsamlı bir toplumsal yenileşme hareketidir. Bk. Mehmet Devrim Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, Ankara, Anı Yay., 2011, s.44-47.

çok konuşulan ve düzeltilmek istenen sorunların çözüm ve kaynaklarından birinin eğitim olduğundan kuşku yoktur.<sup>107</sup>

II. Meşrutiyet döneminde eğitimi düzeltme anlamında ortaya konulan atılım ve gayretler savaş yıllarının etkisi ve siyasi olaylardan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Buna rağmen II. Meşrutiyet birikimi ve tecrübeleri Cumhuriyet döneminde eğitim alanında yapılan birçok değişikliğe ve gelişmeye kaynaklık etmiştir.

## 1.2. Dönem Dergilerinde Eğitim (Din Eğitimi)

### 1.2.1. Dergicilik Faaliyetleri

II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlükçü ortam matbuat hayatını etkilemiştir. Dönemde yayınlanan dergi ve gazetelerin sayısı artmıştır. İdeolojiler dönemin süreli yayınları ile halka seslerini duyurmaya çalışmışlar ve bunda da oldukça başarılı olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde dergicilik faaliyetleri her ne kadar Batıya göre geç başlamış olsa da sonrasında süreli yayınlardan faydalanma ve toplumsal etkisi yönü itibari ile zayıf bir durum sergilememiştir.

Osmanlı Devleti'nde basın araçlarının ortaya çıkması ve gelişmesi batıya göre farklılık göstermiştir. Osmanlının gazete ve dergi gibi süreli yayınlarla tanışmasında Fransa önemli bir rol oynamış, dergi ve gazete yayınları Fransız modeline göre

---

<sup>107</sup> Mustafa Gündüz, **Maâriften Eğitime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm**, Ankara, Doğu Batı Yay., 2016, s.64-65. XII. yy.da İbn Ârabi, 'Gafletle bakınız, çocuklarımıza öncelikle hiç anlamadıkları Kur'ân'ı okutmakla işe başlıyoruz', derken XIV. yy.da tarihçi ve düşünür İbn Haldun, 'Çocuklara evvela Kur'ân öğretmeli', görüşündeydi. Bizde ise, XVII. yy.da Kadızâdeliler ile Sivasî Efendiler arasındaki medreseli-tekkeli tartışması, kimi zaman kanlı çatışmalara neden olabilmisti. XVIII. yy.da ise Kâtip Çelebi, 'matematik okumayan bir kimsenin yanlış hükümler vereceğini' savunurken Şair Vehbî bu bilimle alay ediyor, 'İtibar eyleme hendeseye, Düşme ol dâire-yi vesveseye, Bakıp eşkâle muhannes diyerek, Ya murabba ya muhammes diyerek!' diyordu. Tanzimat yenilikleriyle gündeme gelen, giderek yoğunlaşan ve ciddiyet kazanan tartışmaların özünde ise, iki zıt odağa karşı açılan bilinçli bir savaş vardı. Her şeyi Avrupa taklitçiliğinde gören Batı hayranlarının ve onlara dünya bize âhiret felsefesine yatmış gözükten medrese mutaassıplarının eğitimdeki etkinliklerini yenmek... Bu odaklar, Ziya Gökalp, Emrullah Efendi, Satı Bey gibi aydınları perde arkasından baltalayabildikleri gibi, daha önceleri de Saffet, Sadullah, Said Paşaların düşüncelerini gözardı ettirmeyi başarmışlar; bunda da en çok eğitime yeterince değer vermeyen yöneticilerin aldırışsızlıklarından destek bulmuşlardır. Bk. Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", **TCTA**, s.484.

hazırlanmıştır.<sup>108</sup> Avrupa düşünce sisteminin model olarak alındığı Tanzimat devrinde yayın hayatına başlayan süreli yayınlar değişik isimler altında Meşrutiyet dönemine ve Cumhuriyet Dönemine intikal etmiştir.<sup>109</sup>

İlk gazete Fransız Büyükelçiliği tarafından 1795'te siyasi amaçlarla ve **Bulletin de Nouvelles** adıyla İstanbul'da yayımlanmıştır.<sup>110</sup> Osmanlı'da ilk gazete 1831'den 1840 yılına değin yayımlanan ve tam dokuz yıl yönetimin istediği türden haberlere yer verdiği için bir nevi devletin resmi gazetesi niteliğindeki **Takvim-i Veka-i**'dir.<sup>111</sup> Bir diğeri İngiliz William Churchill'e verilen imtiyazla 1840'da yarı resmi olan **Cerîde-i Havâdis**'tir. 21 Ekim 1860'ta ilk özel gazete **Tercüman-ı Ahvâl**

---

<sup>108</sup> E. Özgür Gönenç, "Türk Basınında Fransız Modeli ve Etkileri", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S.20, İstanbul, 2005, s.98. Basının gelişimi ve sivil toplum için Bk. Ali Gevgili, "Türkiye Basını", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1983, s.202-203.

<sup>109</sup> Nurcan Şen, "Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik", **Gazi Türkiyat**, S.5, Güz 2009, s.381-393. Osmanlı'da gazete için kullanılan kelimeler ilk yıllardan itibaren çeşitlilik göstermiş; gazete cerîde, jurnal, mevkûte gibi adlarla anılmıştır. Bk. Âlim Kahraman, "Matbuat", **DİA**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.122. Osmanlı'da çıkan süreli yayımların kendilerine gazete ve dergi ismi vermelerinde farklı tanımlamalar ve uygulamalar görülmüştür. Mesela, Vasıta-ı Servet dergisinde geçen gazete sözcüğünün bugünkü anlamda kullanılmadığı belirtilmelidir. Dergide yayımlanan tavuk kolerasına ait bir çevirinin '15 Nisan frengi tarihli Ziraat Gazetesi'nden' yapıldığı bildirilmiş, diğer bir yazıda Journal de Medecine Veterinaire Militaire'nin çevirisinde Journal sözcüğü gazete olarak alınmıştır. Benzeri olarak çeşitli sayılarda görülen çevirilerin yapıldığı yabancı dergilerden gazete adıyla bahsedilmiştir. Bu örnekler bize ilk dönemde süreli yayımların kendilerini ifade hususunda bazen gazete, bazen de dergi olarak ifade ettiklerini göstermektedir. Bk. Ferruh Dinçer, "Türkiye'de Veterinerlik ve Tarım Alanında İlk Süreli Yayın Vasıta-ı Servet Üzerine Bir İnceleme", **Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.III, No.1, 1976, s.74. Bir süreli yayının dergi olarak algılanabilmesi için beş temel özelliği barındırması gerekir; düzenli bir yayım aralığında olması, içinde okunacak metinlerin bulunması, okurlar tarafından talep edilerek bir ücret karşılığında satın alınması, herhangi bir süreli yayından bağımsız olarak çıkması ve ciltli olmasıdır. Bk. Aslı Yapar, "Türk Dergiciliğinin Sorunları", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S.10, 2000, s.68-69. Derginin, kitap ve gazeteden farklı bir işlevi bulunmaktadır. Kitap, uzun süreli bir okumayı gerektirmekte, gazete ise konuyu ana hatları ile vermekte ve kısa sürede bitmektedir. Oysa dergi, konuları ayrıntılı olarak okurlarına sunmaktadır. Dergicilikte zaman sorunu bulunmadığından doğru zaman ve doğru yöntem üzerinde durulmaktadır. Oysa gazetecilikte zaman önemlidir. Bu nedenle bir haber yakalanır yakalanmaz, haber atlamamak amacıyla, doğru zaman ve doğru yöntem gözetilmeksizin harekete geçilmektedir. Bu durum içerik açısından dergilerin konuları ayrıntılı incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bk. Aslı Gönenç, **Türkiye'de ve Fransa'da Dergicilik ve Kadın Dergileri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., 2006, s.5-11.

<sup>110</sup> Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.7, 2006, s.296.

<sup>111</sup> B. Ulusoy Nalçıgözü, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.4, 2005, s.256.

özel girişim tarafından ve hazineden yardım almadan yayımlanmıştır.<sup>112</sup> **Tasvîr-i Efkâr** ise **Tercüman-ı Ahvâl**'den ayrılarak 27 Haziran 1862'de yayımlanmaya başlanmıştır. Gazete Namık Kemal'in “Şark Meselesi” konulu yazısından dolayı gazetecilikten men edilmesiyle, 1869 yılında 830. sayısında kapanmıştır.<sup>113</sup>

Osmanlı'da ilk dergi ise 6 Mart 1849'da yayımlanan **Vakayî-i Tıbbiye** adlı dergidir. Bir diğer dergi olan **Mecmuâ-i Fünûn**, Osmanlı Bilim Derneği tarafından Temmuz 1862'de yayınlanmaya başlanmış olup, dönemin bilim adamları tarafından tıp, jeoloji, fizik, biyoloji, coğrafya, tarih vb. konularının yanı sıra maliye, ekonomi, felsefe ile dış ülkelerde meydana gelen olaylar hakkında da dergide yazılar yazılmıştır. 1863'te **Cerîde'yi Askeriye** ve 1864'te **Mecmuâ-i Askeriye**, 1865'te **Takvim-i Ticaret** yayınlanmıştır. 1865'ten itibaren okuma alışkanlığı dînî kitapların yanında artık kişisel ilgiler doğrultusunda seçilen çeşitli yayınları da kapsamıştır.<sup>114</sup>

II. Mahmut zamanında başlayan yenileşme hareketleri ile II. Abdülhamîd'e gelindiğinde 1890'lı yıllar, ağır sansür şartlarında rahat hareket edemeyen gazeteci ve dergicilerin yurt dışına kaçıp buralarda yayımcılık yaptığı senelerdir.<sup>115</sup> II. Abdülhamîd döneminde dergicilik açısından önemli bir zenginlik kaynağı oluşturan yurt dışı dergiciliğinde tartışılan konular siyasi ve mali mevzuları oluşturmuş ve yönetimi doğrudan eleştiren yayımlar yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile basında bir hareketlenme yaşanmıştır. Özgürlük ortamının yaşandığı dönem olması nedeniyle II. Meşrutiyet ilanından sonra Osmanlı'da birçok dergi ortaya çıkmıştır.<sup>116</sup> 1908

<sup>112</sup> Nevin Ünal Özkorkut, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.LI, S.3, 2002, s.72-73.

<sup>113</sup> Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Ankara, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.24.

<sup>114</sup> Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın**, İstanbul, Literatür Yay., 2000, s.69-70.

<sup>115</sup> Basın, Abdülhamîd döneminin hem Tanzimat'ın bir devamı hem de geçmişten bir kopuş olduğunu gayet açık bir şekilde ortaya çıkaran bir alandır. Gazeteler, 1860'ların öncü çabalarıyla kıyaslanırsa, artık daha profesyonelce hazırlanıyor ve daha büyük bir kitleye ulaşıyordu. Ne var ki bilhassa 1888'den itibaren, siyasal konuların, özellikle de liberalizm, milliyetçilik ve meşrutiyetçilikle ilgili herhangi bir şeyin tartışılmasını yasaklayan çok sert bir sansür tarafından da iğdiş ediliyorlardı. Bk. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.119.

<sup>116</sup> Kenan Demir, “Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.9, 2016, s.100-101. Osmanlı'da II. Meşrutiyet'e kadar basın için Bk. M. Kazım Benek, “Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyet'e Kadarki Gelişimi”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.6-7, 2016, s.27-39.

yılıının ortasından mütarekeye kadar geçen sürede süreli yayın binin üzerindedir.<sup>117</sup> Meşrutiyet'in özellikle liberal yanının ağır bastığı ilk dokuz ayında hemen her kesim kolaylıkla görüşlerini açıklayabilmiştir. 1908'den önce ağırlıklı olarak İstanbul'da merkezlenen basın, Meşrutiyet'le birlikte Anadolu'ya kaymış, ancak bu durum süreklilik arz etmemiş dergiler ve gazeteler ayaküstü hazırlanarak basıldığı için kısa bir süre sonra ortadan silinip kalkmıştır. 1908'in ilk altı ayında süreli yayın için iki yüzden fazla ruhsat alınmıştır.<sup>118</sup> Bu sayı 1909'da üç yüz elli üç, 1910'da yüz otuz, 1911'de yüz yirmi dört ve 1912'de elli dörde kadar gerilemiştir.<sup>119</sup>

Cumhuriyet Türkiye'si'nde etkin olan fikir hareketleri ilk filizlerini Meşrutiyet Türkiye'si'nde vermiştir. II. Meşrutiyetin bunalımlı yılları, fikir dergiciliğini yönlendirmede gecikmemiş, sorunlara ivedi çözüm arama kaygısı Osmanlı aydınının fikir dağarcığını belirlemiştir.<sup>120</sup> II. Meşrutiyet döneminde Türkçü, İslâmcı ve Batıcı üç ana akım ideolojisi bulunmaktadır. Bu anlayışı temsil eden dergiler savundukları düşünce ekolleri ekseninde hareket etmişler ve yayın politikalarını kendi anlayışları çerçevesinde sürdürmüşlerdir.<sup>121</sup> İslâmcılığın başlıca yayın organı **Sebîlürreşâd**,

---

<sup>117</sup> Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", **TCTA**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s.112-116.

<sup>118</sup> Osmanlı'da 1908'den sonra basın-yayın artışı hakkında daha fazla bilgi için, Bk. Orhan Koloğlu, **1908 Basın Patlaması**, İstanbul, Bas-Haş Yay., 2005, s.9-190.

<sup>119</sup> Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", **TCTA**, C.I, s.125.

<sup>120</sup> Zafer Toprak, "Basın: II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", **TCTA**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s.132.

<sup>121</sup> Gazete ve mecmuları yayın özelliklerine göre tek tek sınıflandırmak mümkün gözükmemektedir. Bunun yanında bazılarının isimlerine veya daha sonradan yayımlandıktan sonra izledikleri politikalara bakarak, şu gruplara ayrılabilir: 1- Kadınlarla ilgili olanlar: Arnavut Kadını, Asar-ı Nisvan, Genç Kadın, Genç Kızlar Âlemi, Hanım, Hanım Duygusu... 2- Çocuklarla ilgili olanlar: Çocuk Dostu, Çocuk Derneği, Keşşâf Çocuk, Çocuk Dünyası, Çocuk Hayatı... 3- Ekonomiyle ilgili olanlar: Âlem-i Ticaret ve Sanayi, Alım Satım Şirketi, Cerîde-i Mâliye, Hayat-ı Ticarî... 4- Sanatla ilgili olanlar: Asara-ı Nefise-i Musikiye Mecmuâsı, Dans, Foto-Sine-Spor, Genç Sanatkâr, Sanat ve Hayat... 5- Bilimsel olanlar: Baytarî Mecmuâsı, Fen, Fen ve Sanat, Fenn-i Baytarî, Fennî Mecmuâ, Genç Kimyager, Hukuk Mecmuâsı... 6- Mizahla ilgili olanlar: Cadalo, Eşek, Gıdık, Guguk, Hacıvat, Kahkaha, Karikatür, Şaka... 7- Sağlıkla ilgili olanlar: Dış Tabibleri Mecmuâsı, Dış Tatabeti, Doktor... 8- İşçilerle ilgili olanlar: İşçiler Gazetesi, Amele... 9- Siyasî mücadeleyle yönelik olanlar: Alemdar, Atı, Cenin, Darbe, Islahât... 10- Dini ağırlıklı olanlar: Cerîde-i Sofiye, Sada-yı Din, Tarik-i Hidayet, İlmiye, Mikyas-ı Şeriat, Hikmet, Sırât-ı Müstakîm, El-Medrese, Sebîlürreşâd gibi. 11- Edebiyat ve düşünceyle ilgili olanlar: Genç Kalemler, Türk Yurdu, Türk Ocağı, İçtihat, Resimli İstanbul, Musavver Muhit, Şehbal gibi. Bk. Ahmet Ali Gazel ve Şaban Ortak, "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmûalar (1908-1927)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.1, 2006, s.226-227.



Batıcılığın **İctihad**<sup>122</sup> ve Türkçülüğün **Türk Yurdu** dergileridir. Osmanlıcılığın II. Meşrutiyet'teki uzantısı ise **Mecmuâ-i Ebuzziya**'dır.<sup>123</sup>

Basın, Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı'nın yenik çıkmasından sonra ülkede özgürlükler noktasında zor bir döneme girmiştir. Ulusal Kurtuluş Savaşı başladığında basın, başta İstanbul gazeteleri olmak üzere, savaşı destekleyen ve Anadolu hareketine karşı çıkanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.<sup>124</sup> Şeyh Sait İsyanı ile yürürlüğe konan Takrir-i Sükûn Kanûnu sıkıyönetim ortamını getirmiştir. Bu

<sup>122</sup> İctihad'da seçilmiş metinler için Bk. Semiramis Tutkun, "İctihad Mecmuası (1-100. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı, Sivas, 1988. Süheylâ Seçkin, "İctihad Mecmuası (101-200. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı, Sivas, 1990.

<sup>123</sup> Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", **TCTA**, C.I, s.128. İslâmcı dergiler: Beyan'ül Hak, Ceride-i Sufiye, Hikmet, Sada-yı Hak, Ceride-i İlmiye, Mahfil, El Medâris, Cihan-ı İslâm. Türkçü dergiler: Genç Kalemler Dergisi, Halka Doğru, Bilgi Mecmuâsı, İslâm Mecmuâsı, Küçük Mecmuâ. Sosyalist dergiler: İştirak, Kurtuluş, İnsaniyet, İdrak, Beşeriyet. Bk. Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s.89-94. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlanan dinî-tasavvufî bir dergi olan Tasavvuf, dergi isminin altında, "et-Tasavvuf küllühü âdâbün" (Tasavvufun tamamı edepten ibarettir) cümlesinden sonra, "Urefâ-yı ümmetin makâlât-ı ârifânelerine Tasavvuf'un sahifeleri açıktır" notu yer almaktadır. Dergide her sayının ilk sayfasında, "Tasavvufa müteallik mebâhis-i şettâdan bâhis ve mekârim-i ahlâk-ı İslâmiyye'nin tâtîmine hâdim mecele-i ma'neviyyedir" cümlesiyle ana çerçevesi çizilmiştir. Bk. Mustafa Kara, "Tasavvuf", **DİA**, C.XL, İstanbul, 2011, s.126. Siyasi dini ve tasavvufî konuları ihtiva eden Muhibbân'ın ilk sayısı 22 Ağustos 1325'te (4 Eylül 1909), "Müşâtâk-ı hürriyyet-i tâmmeye olan bilcümle muhibbân-ı Meşrûtiyyet'in neşr-i efkârı olarak her aybaşı neşrolunur" (2. sayıdan itibaren "her ayın on beşinde") başlığıyla İstanbul'da yayımlanmış, 12. sayısının (23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910) ardından yayımına iki ay ara verilmiş, ikinci yılının ilk sayısı 20 Kânun-ı Evvel 1326'da (2 Ocak 1911) neşredilmiştir. Bu dönemde 4 Mart 1328 (17 Mart 1912) tarihine kadar dokuz sayı daha çıkmış (7 ve 8. sayılar bir arada), uzun bir aradan sonra 14 Temmuz 1334 (1918) tarihli nüshasıyla üçüncü dönem yayımına başlamıştır. Bu dönemin 5. sayısı 1 Mayıs 1335 (1919) tarihini taşımaktadır. Daha sonra Muhibbân'ın yayımına devam edip etmediği bilinmemektedir. Bk. Mustafa Kara, "Muhibbân", **DİA**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.34. Cumhuriyet'ten önce yayımlanan tasavvuf ağırlıklı dergilerin en uzun ömürlüsü olan Ceride-i Sûfiyye 6 Mart 1325'te (19 Mart 1909) haftalık olarak yayın hayatına başlamış, 49. sayıdan (3 Haziran 1329 / 16 Haziran 1913) itibaren iki haftada bir yayımlanmış, 133. sayıdan sonra (22 Kasım 1334/22 Kasım 1918) tekrar haftalık olmuştur. Dergi 1 Eylül 1335 (1 Eylül 1919) tarihine kadar 161 sayı çıkabilmiştir. Bk. Mustafa Kara, "Ceride-i Sûfiyye", **DİA**, C.II, İstanbul, 1993, s.410. İctihad ve Sırât-ı Müstakîm'de doğu ve batı algısı için Bk. Vahdettin Işık, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırât-ı Müstakîm Dergileri Örneği", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Medeniyet Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018.

<sup>124</sup> Gürsoy Değirmencioğlu, "Milli Mücadele Dönemi'nde Mizah Basını: "Güleryüz" Mizah Gazetesinde Yayımlanan Karikatürlerin İçerikleri Üzerine Bir İnceleme", **Global Media Journal TR Edition**, C.VI., S.11, 2015, s.215.

dönemde hükümet basını kontrol edebilmek için, 3 Mayıs 1925 tarih ve 1846 sayılı kararname ile ‘Havali-i Şarkiye’de İdare-i Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Ta’lîmât-nâmesini’ kabul etmiştir. Gazetesi ya da dergisi kapatılan çok sayıda yazar doğu illerindeki İstiklâl Mahkemeleri’nde yargılanmaya başlanmıştır.<sup>125</sup>

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınları, devletin ve toplumun içinde bulunduğu bunalımdan bir an önce kurtulabilmesi için öncelikli olarak eğitime önem verilmesini ve kültürel çağdaşlaşmanın gerçekleştirilmesini istemişlerdir. Halkın ve yeni yetişen neslin nasıl bir muhteva ve hangi usûller çerçevesinde yetişeceği konusunda hem teori geliştirilmişler hem de bu teorilerin deneme uygulamalarını yapmışlardır. Bu tutum, toplumsal sorumluluğun ve aydın duyarlılığının özgün bir örneğini teşkil etmektedir. İçinde bulunulan zor şartlar altında son dönem Osmanlı aydınları heyecanları, gayretleri, birikimleri, devlet ve milletin gelecek kaygıları yüzünden üzerlerinde büyük bir sorumluluk hissetmişlerdir.<sup>126</sup> II. Meşrutiyet döneminde eğitime yeterince önem verilmediği konusu dönemin aydınlarınca tartışılan meseleler arasındadır. Dönemin ileri gelen dergi, gazete ve aydınları gerilemenin sebebi olarak birinci sıraya halkın cehaletini ve eğitimsizliğini koymuşlardır.<sup>127</sup> **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**’ın yanında **Türk Yurdu**,<sup>128</sup> **İslâm Mecmûası**, **İslâm Dünyası** gibi dergiler de eğitim konuları ile yakından ilgilenmiş ve bu dönemde birçok müstakil eğitim dergisi yayımlanmıştır.<sup>129</sup>

<sup>125</sup> Nurşen Mazıca, “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanûnu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C.V, S.18, 1996, s.140-141.

<sup>126</sup> Mustafa Gündüz, II. Meşrutiyet Devrinde Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmûasının Eğitim Faaliyetleri, **Türk Yurdu Dergisi**, S.243, Kasım 2007, s.82-83.

<sup>127</sup> Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Ankara, Lotus Yay., 2010, s.119-120.

<sup>128</sup> Sebîlürreşâd, İctihad ve Türk Yurdu’na göre karşılaştırmalı eğitim sorunları tablosu için Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.522. Sebîlürreşâd’da din eğitimi için Bk. Halim Yıldız, “Sebîlürreşâd’da Din Eğitimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2002.

<sup>129</sup> 1908-1928 yılları arası yayın hayatına başlayan müstakil eğitim dergileri için Bk. Savaş Karagöz, “İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılabına Kadar Süreli Yayınlar Yeralan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitimine Yansımaları (1908-1928)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2014, s.20. Dönemim eğitim alanındaki süreli yayınları için Bk. İsmail Doğan, **Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri** (Kurumlar, Kişiler ve Söylemler), s.382. 1908-1928 yılları arasında yayın hayatında bulunmuş olan süreli yayınlar için Bk. Savaş Karagöz ve Tayyip Duman, “1908-1928 Yılları Arası

## 1.2.2. Dergiler

### 1.2.2.1. Türk Yurdu Dergisi

18 Ağustos 1911’de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 24 Kasım 1911 tarihinde on beş günlük periyotlarla yayınlanmaya başlanmıştır. İlk sayısında amacı ‘Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak’ şeklinde belirtilmektedir. Dergi günümüze kadar bazı kesintilerle birlikte Türkçülük hareketini savunan en uzun ömürlü dergi olmayı başarmıştır. 1918’de ilk devresi tamamlanan **Türk Yurdu Dergisi** günümüze kadar yedi devre geçirmiştir. Derginin 1911-1928 yılları arasında çıkan sayıları yeni harflere çevrilerek, 1929-1931 arasındaki sayılar tıpkıbasım olarak on yedi cilt halinde yeniden yayımlanmıştır.<sup>130</sup> **Türk Yurdu**, aralardaki aylık kesintilerin dışında yıllara göre, günümüze kadar yedi devre geçirir.<sup>131</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Yusuf Akçura “Emel ve İdeal”, Ahmet Agayef “Türk Âlemi”, “Terbiye-i Millîye”, Midhat Cemal “Medreseler”, Nafî Atuf “Maârifimiz Hakkında”, “Seciye”, “Terbiyede Muhit ve Nüfuz”, İsmail Gasprinski “Türk Yurducularına”, Kazım Nami “Musa Efendi Carullah’ın Terbiyeye Dair Fikirleri”, Mustafa Rahmi Balaban “Yeni Terbiye Usûlleri”, Doktor Ethem Nejdî “Hayat Emareleri”, Halide Edip “Ta’lîm ve Terbiye”, Ali Haydar “Yurt Terbiyesi”.<sup>132</sup>

---

Sürelî Yayınlarında Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.VII, S.35, s.578.

<sup>130</sup> Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu”, **DİA**, C.XLI, İstanbul, 2012, s.550-551. Türk Yurdu’nda 1911-1931 yılları arası dönemin eğitim anlayışı için Bk. Özkan Özdemir, “1911-1931 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Yurdu Dergileri’nde Gelişen Eğitim Anlayışı ve Cumhuriyet Dönemine Etkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı, Sınıf Öğretmenliği Bilim Dalı, Konya, 2004. Türk Yurdu dergisi için Bk. Mehmet Özden, “Türk Yurdu Dergisi ve II. Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994. Aybike Yurdürün (Tarı), “Yayın Tarihimizde Türk Yurdu Dergisi ve Derginin Dil Konulu Makalelerinin İçerik Analizi (1928-1931)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994. Hüseyin Tuncer, **Doksanıncı Yılında Türk Yurdu (1911-2001) Bibliyografyası**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 2002. Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu (1911-1931) Üzerinde Bir İnceleme”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988. Nazmi Özçelik, “1. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuâsı’nın Ortaya Koyduğu Görüşler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 1987.

<sup>131</sup> Hüseyin Tuncer, “1911’den 1922’ye Türk Yurdu Mecmuâsı”, **Türk Yurdu**, S.63, Ankara, Kasım 1992, s.42.

<sup>132</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.409-436.

### 1.2.2.2. İslâm Mecmûası

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra belirgin bir şekilde ortaya çıkan fikir akımlarından Türkçü düşünce ile İslâmiyet'i bağdaştırma amacı güden **İslâm Mecmûası**, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin finanse ettiği bir yayın organıdır. Dergi, Kazanlı Halim Sabit'in (Şibay) idaresinde on beş günlük olarak 30 Kânûn-ı Sâni 1329-30 Teşrîn-i Evvel 1334 (12 Şubat 1914-30 Ekim 1918) tarihleri arasında altmış üç sayı yayımlanmıştır.<sup>133</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Ziya Gökalp "İslâm Terbiyesi: İslâm Terbiyesinin Mahiyeti", "Din ve Şariat", Kâzım Nâmi "Dinî Terbiye", İslâm Mecmûası "Velâyet-i Dîniye", "Diyânet ve Kaza (Kadılık)", "İttihâd ve Terakki Kongresi", "Gençlik Ünvanıyla".<sup>134</sup>

### 1.2.2.3. İslâm Dünyası Dergisi

1913-1914 yılları arasında 27 nüsha olarak yayınlanan derginin ilk sayısı 15 Mart 1913 günü çıkmıştır. Derginin başyazarı ve sahibi Abdürreşid İbrahim, Türkistan coğrafyasında Rusların asimilasyon politikalarına karşı koymak amacıyla başlatılan Usûl-i Cedit hareketinin öncü isimlerinden biridir. Tatar Cemiyet-i Hayriyesi etrafında örgütlenen dergi, İstanbul'da bulunan Tatar kökenli Usûl-i Cedit hareketi temsilcilerinin sesi olmuştur.<sup>135</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: İslâm Dünyası "Medreselerin Islahı", A. C. "Açık Mektup: Makâm-ı Muallâ-yı Meşihate", Abdürreşid İbrahim "Hayat-ı İslâm Ulemâ Elindedir", "Talebe ve Şakirdan", Hadimüddin "Islah-ı Medâris ve Fünûn-ı Cedîde", M. Nuri, "İslâm'ın Terakkisi Yalnız (Usûl-i Terbiye)'nin Tanzimi İle Olacaktır.", A. S. "Bizde Usûl-i Tedrîs", "Tedrîsât-ı İbtidâîye Kanûnu Lahiyası Münasebetiyle", "Dârülfünun'da Usûl-i Tedrîs ve Terbiye Konferansları", "Ta'lim ve Terbiye: Usûl-i

<sup>133</sup> Tuba Çavdar Karatepe, "İslâm Mecmûası", **DİA**, C.XXIII, İstanbul, 2001, s.53. İslâm Mecmûası içeriği için Bk. Ruhi Güler, "İslâm Mecmûası (1914-1918) ve İçeriği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, İstanbul, 1995.

<sup>134</sup> R. Tuba Çavdar, "İslâm Mecmûasının Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basın-Yayın Yüksekokulu, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1988, s.39-63.

<sup>135</sup> Yıldız Yanıkkaya, "II. Meşrutiyet Döneminde Çıkarılan İslâm Dünyası Dergisi'nin Dönemin Olaylarına Bakış Açısı", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Kastamonu, 2019, s.270.

Tedrîs-Usûl-i Teftîş”, S. A. “Usûl-i Tedrîs ve Terbiye Dersleri”, Samizade Süreyya “Misyonerler ve Mektepleri”, İsmail Safaihi “Kızlarımıza Ne Okutalım”.<sup>136</sup>

#### 1.2.2.4. Mihrâb Mecmûası

İlk sayısı 15 Teşrîn-i Sâni 1339 (15 Kasım 1923), son sayısı 1 Nisan 1341 (1925) tarihli olup yirmi sekiz sayı çıkmıştır. Küçük boy ve kapaklı olan dergi birinci yıl on beş günde bir yirmi dört sayfa, ikinci yıl ayda bir kırk sekiz sayfa olarak yayımlanmış, bazan iki sayı birleştirilmiştir. Sayfa numaraları devam eden dergi ilk yıl 880, ikinci yıl 192 sayfa olmak üzere toplam 1072 sayfalık bir koleksiyon oluşturmaktadır. Derginin mesul müdürü Âgâh Mazlum’dur. Arka kapağındaki duyurulardan derginin yurt içi ve yurt dışı aboneleri bulunduğu anlaşılmaktadır.<sup>137</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Doktor Müderris Kadri Reşid “İslâm’da Nüfus ve Çocuk”, Sahn Medresesi Felsefe ve İctimâiyat Müderrisi Yusuf Ziya “İstanbul’da Yetişen İlk Filozoflarımızdan Kınalızade Ali Efendi’nin Terbiye Hakkındaki Efkâr ve Telakkiyatına Bir Nazar”, “Nasır-ı Tusi’nin Terbiye Hakkındaki Fikirleri, Çocuk Terbiyesi”, “Terbiye Musâhabeleri”, “Dîn Tedrîsâtı”, Dârülfünun Tarih Felsefe Muallimi Mehmed Emin “Medrese”, “Medreselerde Eksik Olan Usûl-i Tedrîs midir?”, “Tedrîsât-ı Tevhîdi ve İlâhiyat Fakültesi”, Hüseyin Şemi “Seleflerimizi Tanıyalım”, Faruk Sıdkı “Medrese”, Hasan Ali “İlim Düşmanlığı”, Mehmed Ali Ayni “Vuzuhsuzluklar, İlâhiyat Fakültesi Hakkında”, Müftüoğlu Ahmet Hikmet “On Birinci Asr-ı Hicrî’de Türk Menabıĝ-ı İrfanı”, Mehmed Emin “Mekteplerimize Dair”.<sup>138</sup>

---

<sup>136</sup> A.e., s.49-121.

<sup>137</sup> Erdoğan Erbay, “Mihrâb”, *DİA*, C.XXX, İstanbul, 2005, s.29-30.

<sup>138</sup> Hasan Yavuz, “İslâm Düşüncesi Açısından Mihrâb Mecmûası’nın Tahlili ve İndeksi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Ana Bilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.121-143. Ayrıca derginin tahlili fihristi için Bk. Ayşe Tepebaşı, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Süreli Bir Yayın: Mihrab”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C.XXI, S.2, 2014, s.138-151. Mecmûa’daki makalelerde eğitim konusu üzerinde hassasiyetle durulmasının sebebi, eski hataları tekrarlamadan, yeni kurulan Cumhuriyet’de memleketin bekâsı için büyük önem taşıyan maârif sisteminin iyi bir şekilde tesis edilmesidir. Bk. Ayşe Ercan, “Mihrâb Mecmuâsının Türk Basın Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basın-Yayın Yüksek Okulu Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1990, s.13.

### 1.2.2.5. Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Dergisi

Felsefe, içtimaiyat, tarih, coğrafya ve edebiyat konularında yapılmış araştırma ve incelemelerin yer aldığı derginin ilk sayısı Mart 1332’de (1916), son sayısı Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1933’te yayımlanmıştır. Tamamı kırk dokuz sayı ve sekiz cilttir. Harf inkılâbı üzerine Mayıs 1929’dan itibaren (C.VII, S.1) yayımına Latin harfleriyle devam etmiştir.<sup>139</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Mehmet Ali Ayni “Osmanlı Dârülfünunu”, Carré ve Liquier “İlmi Terbiye-i Etfâl” (Mütercim: Necmettin Sadık), Arif “Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takriri Devrinde İlim ve Ulemâ”, Ribot “Rûhiyyât Dersleri”, (Mütercim: Mehmet Ali Ayni), İsmail Hakkı “Terbiyenin İlim Gibi Tetkikine Medhal”, “İctimâiyat Nokta-i Nazarından Terbiye”, “Rousseau'nun Terbiye Prensipleri”, “Pedagoji Sistemleri”.<sup>140</sup>

### 1.2.2.6. Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmûası

Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ile Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi kapatılıp yerine Haziran 1924’te Dârülfünun’da İlâhiyat Fakültesi kurulmuş, fakültenin idare heyetince bir yıl sonra mecmûanın yayımına başlanmıştır. İlk sayısı Teşrîn-i Sâni (Kasım) 1925’te, son sayısı Şubat 1933’te yayımlanan mecmûanın tamamı yirmi beş sayıdır. Mecmûanın Arap alfabesiyle neşredilen sayıları 1958, Latin alfabesiyle yayınlanan sayıları da 1171 sayfa olup tamamı 3129 sayfadır.<sup>141</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Durkheim “Laiklik Ahlâk, Laik Terbiye” (Çev. Necmettin Sadık-Sadak), Dumézil “Fransa Hükümeti ve Elli Seneden Beri İlâhiyat” (Çev. Hilmi Ömer Budda).<sup>142</sup>

### 1.2.2.7. Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası

Türk eğitim tarihi ve pedagojisi açısından son derece önemli bir yere sahip olan **Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası**, Dârülmuallimîn hocaları tarafından Şubat

<sup>139</sup> Nurettin Albayrak, “Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmûası”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.525-526.

<sup>140</sup> Aykut Kazancıgil ve Ayhan Vergili, “İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmûası (İnceleme ve Dizin)”, **Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi**, S.12, Güz 2002, s.44-65.

<sup>141</sup> Hamit Er, “Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmûası”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.526.

<sup>142</sup> Hamit Er, “İstanbul Dârülfünunu İlâhiyat Fakültesi Mecmûası, Yazar ve Hocaları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, s.70.

1910- Mart 1926 tarihleri arasında 69 sayı olarak yayımlanmıştır. Kesintilerle de olsa 16 yıl boyunca yayımlanan Mecmûa, sunduğu yüzlerce makale ve ders örnekleri ile Osmanlı son dönemindeki ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki eğitim-öğretim stratejilerinin belirlenmesinde öncü rol oynamıştır.<sup>143</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Ahmet Cevat, “Terbiye-i Ahlâkiye ve Vataniye”, Satı Bey<sup>144</sup> “Usûl-i Tadrîs Kavaidi Esasiden”, Ali Haydar “Alman Dâr-ül-muallimleri”, Fazıl Ahmet “Usûl-i Tadrîs, Fransızca Tadrîsâtı”, Muallim Seracettin “Mekteplerde Disiplin”, Muallim Cevdet “Terbiyemizde Buhran”, Selim Sırrı “Amerika’da Ta’lîm ve Terbiye”, Yusuf Akçura “Skolastik Usûlü”, Mehmet Ali “Bulgaristan Mekteplerinde Ma’lûmat-ı Dînîye”, Kısmı Resmi “Muallimlerin ve Vâizlerin Telkinatı, Dârülmuallimîn Müdür ve Muallimlerinin Terfilerine Dair”.<sup>145</sup>

#### 1.2.2.8. Muallim Mecmûası

Yayın hayatına 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916) yılında başlamış, 25 sayı neşretmiş ve son sayısı 15 Eylül 1334 (15 Eylül 1918) tarihlidir. Mecmûa isminin hemen altında “Ayda bir çıkar muallimler mecmûasıdır.” tanıtım ibaresi yer alır. Mesul müdürlüğünü belirgin bir sistemi olmadan dönüşümlü bir şekilde Hüseyin Ragıp ve Nafî Atuf yapmıştır.<sup>146</sup> Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: Ziya Gökalp “Millî Terbiye”, Necmeddin Sadak “Terbiyede Mefkûrenin Tayini”, Muhammed Emin “Lock’un Terbiye Hakkındaki Bazı Görüşleri”, “Dîn Edebiyatı”, Satı Bey “Tuba Ağacı Hakkında Bir İzâh”, “Meşrutiyetten Sonra

---

<sup>143</sup> Uğur Ünal ve Togay Seçkin Birbudak, “Tadrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası”, **Türk Yurdu**, C.XXXI, S.285, Mayıs 2011, s.105-109.

<sup>144</sup> Eğitim işlerinde Avrupa’nın aynen taklit edilmesine karşıydı. O her ülkenin eğitiminin incelenmesini ve kendileriyle ilgili olanın alınmasından yanaydı. En fazla Tevfik Fikret’in görüşlerinden etkilendiği söylenebilir. Eğitimin her kademesine, program, yöntem, halk eğitimi, yurtdışına öğrenci gönderme gibi tüm alanlarla ilgili görüşlerini yansıtmıştır. II. Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde bir Pestalozzi ruhu ve çabası gösteren Satı Bey’in büyük rolü olmuştur. Bk. Büyükbâş, “Osmanlı İnsan Yetiştirme Düzeni ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, s.213.

<sup>145</sup> Karagöz, “İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılâbına Kadar Süreli Yayınlarda Yeralan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitimine Yansımaları (1908-1928)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.566-572.

<sup>146</sup> Ünişen, “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Yayımlanan Başlıca Mecmûalardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.106.

Maârif”, M. Zekeriyya “Dînî Terbiye ve Dînî Tahsîl”, Muhammed Emin “Kızlarımızın Terbiyesi”, Vedat Nedim “Mekteplerde Cinslerin Birleştirilmesi”.<sup>147</sup>

### 1.2.2.9. Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası

Milli Kütüphane süreli yayınlar kataloğunda tam koleksiyonu bulunan derginin ilk sayısı Eylül 1916’da yayımlanmıştır. Dergi Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti’nin resmi yayın organı olarak tanıtılmıştır. Yayımlanma süresi bakımından eşit aralıklı bir zaman takip etmeyen dergi farklı tarih aralıklarında yayımlanmıştır. Toplamda altı sayı yayımlanan derginin niçin kapandığına yönelik bir açıklamaya ulaşılmamıştır. Dergide eğitim ve din eğitimi konulu yazılardan bazıları: İsmail Hakkı Bey “Millî Ta’lîm ve Terbiye Tetkikatında Medhal”, “Sultânî Islahâtı”, “Millî Ta’lîm ve Terbiye Islahâtına Medhal”, Mehmet Emin Bey “Dînî Terbiye, Dînî Tedrîsât”, Ahmet Hikmet “Millî Terbiye”, Muallim Şekip “Mefkûre ve Dârülfünun”, Haydar Fırat Bey “Terbiye İlmi”, Ali Kamil Bey “Resmî Terbiye”, Muallim Şekib Bey “Klasik Medeniyet ve Alman Harsı”, “Vahdet-i Terbiye Karşısında”.<sup>148</sup>

Dönem dergileri incelendiğinde, müstakil eğitim dergileri ve içeriği ile eğitim konularına yer veren dergiler şeklinde bir sınıflama yapmak mümkündür. Din eğitimi açısından değerlendirdiğimizde; **Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası**, **Muallim Mecmûası**, **Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası** gibi eğitim dergilerinde medrese, dinî terbiye, dinî tedrîsât, ahlâk terbiyesi, millî terbiye gibi konular, diğer taraftan **Türk Yurdu**, **İslâm Mecmûası**, **Mihrâb** gibi dergilerde ise medrese, medreselerin ıslahı, laik terbiye, ilâhiyat, dîn tedrîsâtı, İslâm terbiyesi ve dinî terbiye gibi konular ele alınmıştır. **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**’da medreseler, medreselerin ıslahı, mektepler, laik eğitim, millî eğitim, öğretmenlerin yetersizliği, program ve kitapların eksikliği, ilâhiyat fakültesi, mektep ve medrese ikililiği yazarların ilgi alanına göre öne çıkan konulardandır. Ayrıca dönem dergilerinde din eğitimi konularından medreseler, cerre çıkmak, mekteplerde din dersleri, âilede dinî ve ahlâki terbiye, vaaz ve hutbe gibi konuların ele alınmış olması muhteva açısından benzerliklerin bulunduğunu göstermektedir.

<sup>147</sup> A.e., s.373-377.

<sup>148</sup> Mustafa Gündüz, “Eğitimde Millilik ve Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası, İndeks ve Yazı Özetleri”, **New World Sciences Academy**, E-Journal of New World Sciences Academy, Uluslararası Hakemli E-Dergi, C.V, S.4, 2010, s.1936-1938.



## İKİNCİ BÖLÜM

### SEBİLÜRREŞÂD VE İCTİHAD

### DERGİLERİNDE DİN VE EĞİTİM

#### 2.1. Sebîlürreşâd Dergisi'nde Din ve Eğitim

##### 2.1.1. Sebîlürreşâd Dergisi (1908-1925)

##### 2.1.1.1. Yayın Tarihçesi

**Sebîlürreşâd** (Sırât-ı Müstakîm), II. Meşrutiyet Döneminin önde gelen dergilerindendir. Dönemin sosyo-kültürel yapısı içinde dinamik özelliği ile sosyolojiden tarihe, dinden eğitime birçok konuda yazıların kaleme alındığı dergi aynı zamanda uzak coğrafyalara ulaştırılmış geniş bir yayın ağına sahiptir. Dergi, eğitim ve kültürel alanda fonksiyoner bir özellik taşımakta, teorilerini ve savunduğu fikirleri uygulamaya geçirmesi ve Kurtuluş Savaşında verdiği destek ile ön plana çıkmaktadır.

**Sebîlürreşâd**, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan Batılılaşma çizgisinde devlet, halk ve aydın arasındaki ilişkilerin bir nevi tarihi vesikası hükmündedir. Bu yönü ile özellikle Cumhuriyet döneminde sosyo-kültürel, fikri, hukuki ve siyasi açıdan tarihi analiz yapma imkânı sağlamaktadır.<sup>149</sup> **Sırât-ı Müstakîm**'in tesis tarihi, 11 Temmuz 1324/1908'dir. Ancak dergi, 14 Ağustos 1324/1908'de yayın hayatına çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edileceği haberi alınınca, meydana gelebilecek siyasi değişimler ve karışıklıklar içinde derginin etkili olamayacağı, hatta kaybolup gideceği endişesinden dolayı yayımı geciktirilerek ilk sayı 14 Ağustos 1324/1908'de çıkartılmıştır.<sup>150</sup> Derginin kurucusu Eşref Edip, dergiyi Ebül'ulâ Bey'le **Sırât-ı Müstakîm** ismi ile çıkarmışlardır:

“Mektebi hukukun son sınıflarında iken, direkler arasındaki oda arkadaşım ve üstadım Faik Bey'in delaletiyle, merhum Ebül'ulâ beyle tanıştım... O bizden biz ondan memnun

<sup>149</sup> Adnan Gül, “Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) Dergisine Göre Batılılaşma Problemi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006, s.67. Batılılaşma tartışmaları için Bk. Nihal Ergül, “Osmanlı Modernleşmesi ve II. Meşrutiyet Dönemi Batılılaşma Tartışmaları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Anabilim Dalı, Gebze, 2009.

<sup>150</sup> Muharrem Dayanç, “Sırât-ı Müstakîm Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s.4-5. “...Sırât-ı Müstakîm devr-i meşrûtiyet ile doğmuş, istibdâdın çizdiği eğri hatt-ı hareket içinde yürümeye ahd-ü misak etmiş bir gazete olduğu için, iki hafta imtidâd edip zor-ı bazû-yı hamîyetle imha edilen devr-i cedid-i istibdâd içinde bittabi arz-ı didar edemeyecekti...” Bk. **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.34, 20 Nisan 1325, s.113-114.

olarak dostluğumuz ilerledikçe ilerledi... Hürriyet hasretiyle kavruluyorduk... Matbûât hayatına atılacak... İslâm milletleri arasında feyizli bir inkişâfın, samimi bir vahdetin husûlüne bezl-i mesai edecektik... Biz bu yolda çalışırken hürriyet ilan edildi, uzun senelerdir, hasretle beklediğimiz hürriyet!... Gazeteler, mecmûalar Babiâli'yi doldurdu. Biz de nice zamanlar tasavvur ettiğimiz, muhayyel mecmûamızı neşr etmek hevesine düştük... Haydi, şimdi bir isim bulalım... Benim hatırıma (Sırât-ı Müstakîm) ismi geldi, söyledim. Ebûl'ulâ Bey, hemen 'çok güzel!' dedi... Akif Bey'e ve diğer üstatlara arz ettik.<sup>151</sup> Hepsi takdir ettiler, beğendiler, mürâcaat ettik. Ebûl'ulâ Bey'le beraber müşterek bir imtiyaz aldık. 'Bismillâh' deyip işe başladık. Az zamanda İşkodra'dan Bağdat'a ve Yemen'e kadar bütün memleket Sırât-ı Müstakîm ile doldu ve bütün İslâm dünyasına taşmaya başladı.'<sup>152</sup>

Ispartalı Hakkı, Safahat'ı tanıtmak için yazdığı ve **Sırât-ı Müstakîm**'de yayımlanan makalesinde Akif'in şiirlerinden örnekler vermişti. Bu mısralarda istibdâdın en önemli simalarından Kabasakal Mehmet Paşa tasvir edilmekte idi.<sup>153</sup> **Sırât-ı Müstakîm**'in bu mısralarından, Hareket Ordusu ve Örfî İdare Kumandanı Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'yı kastettiği zannedildi. 140. sayıya kadar aralıksız yayınlanan dergi, 1911 Mayıs'ına gelindiğinde hiç beklenmedik bir şekilde kapatıldı, ancak işin aslı anlaşıncı tekrar yayımına izin verildi.<sup>154</sup> Dergi, **Sırât-ı Müstakîm** ismi ile yine düzenli bir şekilde 182. sayıya kadar yayınlanmaya devam etti.

Ebûl'ulâ Mardin önce milletvekili ardından Dârülfünun'a hoca olması üzerine **Sırât-ı Müstakîm**'den ayrıldı. 183. sayıdan sonra Eşref Edip tek imtiyaz sahibi olarak derginin ismini **Sebîlürreşâd** olarak değiştirdi. Dergi, ismi değiştirilmeden 16 Şubat

<sup>151</sup> Eşref Edip, Mehmet Akif'i Sultan Hamit zamanında Ali Şevki hocanın evinde, ihya gecesi dedikleri bir Salı akşamı tanışmış ve ilk defa orada konuşmuşlardı. Yeni çıkacak mecmûanın edebî kısmını Akif'in idare etmesini uygun bulmuşlardı. Akif, yazdıkları basılacak, okunacak diye böyle bir teklif karşısında çok sevinmişti. Bk. Mehmet Emin Erişirgil, **İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif**, haz. Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1986, s.118.

<sup>152</sup> Eşref Edip, "Ebûl'ulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, Şubat 1957, s.199-200.

<sup>153</sup> Ispartalı Hakkı, "Akif ve Safahat", **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.160, 21 Nisan 1327, s.152-156.

<sup>154</sup> M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmet Akif Ersoy**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988, s. 27. "Dîvân-ı Harb-i Örfî'ce bilâ-müddet ta'til edilmiş olan Sırât-ı Müstakîm gazetesinin ta'tilini mûcib olan makâlenin Safahât nâmındaki mecmûa-i eş'ârdan naklen derc edildiği anlaşılmakla devâm-ı intişârına müsâade i'tâsına müttefikan karar verildiği dîvân-ı mezkûrdan sâdır olup Harbiye Nezâret-i Celîlesi'nden bâ-tezkire tevdî' buyurulan mazbatada iş'âr kılınmakla mezkûr gazetenin tekrâr neşrine me'zûn bulunduğunuz beyân olunur." Bk. "Sırât-ı Müstakîm Gazetesi Müdüriyeti'ne", **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.142, 12 Mayıs 1327, s.192.

1327 tarihli son sayısını (**Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd**) başlığı altında şöyle bitirmektedir: “Elhamdülillah bu 182. nüshamızla Sırât-ı Müstakîm’in 7. cildi hitam bulmuştur. 8. ciltten itibaren aynı mesleğe daha etraflı sûrette takip etmek üzere **Sebîlürreşâd** unvanı altında intişâr edecektir. Muhterem karilerimizin ma’lûmu olmak üzere beyanı lüzûm gördük.”<sup>155</sup> Derginin ismi **Sebîlürreşâd** olarak değiştirilmiş ve Ebül’ulâ dergiden ayrılmıştır:

“Böylece seneler geçti. Yedi cildi ikmal ettik. Merhum Ebül’ulâ Bey mebus oldu, profesör oldu. Mecmuâ ile uğraşmaya müsait vakitleri kalmadı. Çekildiler. Ben yalnız başıma Sırât-ı Müstakîm adını Sebîlürreşâd’a tahvil ederek neşriyata devam eyledim. Sebîlürreşâd adını merhum Prens Abbas Halim Paşa’nın Heybeli Ada’daki selamlık köşkünde koyduk. Mecmûanın ismini değiştirmeye karar verdikten sonra Akif Bey’le beraber paşanın köşkünde konuşuyorduk. Abbas Paşa bir teklifte bulundular. Kur’ân’dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım, muvafık dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerîf getirildi. Besmele ile Paşa bizzat bir sahife açtılar. “İttebiûnî ehdikum Sebîlürreşâd” ayeti kerimesi çıktı. Hah, dedik, Sebîlürreşâd ismi pek münasip hem de Sırât-ı Müstakîm manasına. Hemen karar verdik. Mürâcaat ettik. Fakat Tahirül Mevlevî bizden evvel bu ismin imtiyazını almış, ona mürâcaat ettik. Memnuniyetle bize devretti. Sırât-ı Müstakîm bu sûretle Sebîlürreşâd oldu.<sup>156</sup> Kaldığımız yerden bu isimle Akif Beyle beraber neşriyata devam ettik. Akif Bey başmuharrir. Yeni bir hamle, yeni inkişâflar gösterdi. Sebîlürreşâd gerek şekil, gerek münderecât itibariyle daha mütakâmil bir şekil aldı.”<sup>157</sup>

Kuruluşundan beri İstanbul’da yayımını sürdüren dergi, Mehmet Akif’in Milli Mücadele’yi desteklemek üzere Anadolu’ya geçmesiyle 464-466. sayılar (Kasım 1336/1920) Kastamonu’da, 467-527. sayılar (3 Şubat 1921- 22 Nisan 1923) Ankara’da

<sup>155</sup> “Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.182, 16 Şubat 1327, s.418.

<sup>156</sup> İstiklâl Mahkemesinde yargılanan Eşref Edip, derginin ismini Sebîlürreşâd olarak neden değiştirdiklerini anlatmaktadır: “Bu suâl de laf olsun diye soruluyor. Mecmûanın ismini değiştirmenin sebebi mahkemeyi ne diye alakadar eder? Fakat ne yaparsın? Cevap vermek lazım. Efendim, arz ettiğim şekilde, Sırât-ı Müstakîm’i Ebül’ulâ Bey’le beraber neşre başlamıştık. O, bil’âhire gazeteciliği bıraktı, üniversite hocalığına başladı. Ortak olmamız hasebiyle, kanûn gereği mecmûanın bize devredilmesi için bir başka isim bulmak icap etti. Bunun üzerine Sırât-ı Müstakîm manasını ifade edecek bir kelime aradık. Sebîlürreşâd hatırıma geldi. Ondan sonra bu ünvânla neşriyata devam ettik. Bk. Eşref Edip Fergan, **İstiklâl Mahkemelerinde: Sebîlürreşâd’ın Romanı**, Haz. Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yay., 2002, s.107.

<sup>157</sup> Eşref Edip, “Ebül’ulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm-i Nasıl Çıkardık?”, **Sebîlürreşâd Dergisi**, s.200-201.

yayımlanmıştır. Bunlardan sadece 490. sayı (24 Eylül 1921) Kayseri’de çıkmış ve bu sayının tamamı Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in Kayseri Ulu Camii’nde yaptığı konuşmaya ayrılmıştır. Milli Mücadele zaferle sonuçlanıp Mehmet Akif ve Eşref Edip’in İstanbul’a dönmesiyle dergi birlikte çıkan 528-529. sayısından itibaren (16 Mayıs 1339/1923) yayımı tekrar bu şehirde sürdürülmüştür.<sup>158</sup> Dergi İstanbul’da 577, Kastamonu’da 3, Kayseri’de 1 ve Ankara’da 60 sayı olmak üzere<sup>159</sup> 27 Ağustos 1908-5 Mart 1925 yılları arasında 641 sayı yayımlanmıştır.

**Sebîlürreşâd**, Hilafetin kaldırılması, medreselerin Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu çerçevesinde Maârif Vekâletine bağlanması gerekirken kapatılması, Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılması, ezan ve ibadet konularında önemli değişikliklerin yapılması sürecinde yönetimle ters düşmüş ve sıkı bir muhalefet sergilemiştir. Buna karşın ülke-millet varlığı birliği konusunda titiz davranmaya azami özen göstermiştir.<sup>160</sup> Milli Mücadele’de derginin Kastamonu’daki hizmetlerini takdir eden başkumandan Mustafa Kemal, Eşref Bey’le Akif Bey’i görüşmeye çağırış ve görüşme istasyonda ufak bir odada gerçekleşmiştir:

"Kastamonu’daki vatan pervâne mesainizden çok memnun oldum. Sevr Muahedesi’nin memleket için ne kadar feci bir idam hükmü olduğunu Sebîlürreşâd’a kadar hiçbir gazete memlekete neşredemedi. Manevi cephemizin kuvvetlenmesine Sebîlürreşâd’ın büyük hizmeti oldu. Her ikinize de bilhassa teşekkür ederim. ‘Estağfirullah. Ancak vazifemizi yaptık.’ Ben sizin daha İstanbul’dayken de Millî Mücadelemize yaptığınız hizmetlerinizi bilirim. Kastamonu’dayken geçirdiğiniz kaza da şâyân-ı teessüftür. Valinin şahsî endişeleri hükümeti şaşırttı, yanlış karara sevk etti. Geçmiş olsun. Böyle zamanlarda hatalara bakılmaz, sizin samimiyetinizi, millî davaya candan bağlılığınızı Anadolu’da neşrettiğiniz nüshalar tamamıyla gösterdi.”<sup>161</sup>

<sup>158</sup> Âdem Efe, “Sebîlürreşâd”, **DİA**, C.XXXVI, İstanbul, 2009, s.252.

<sup>159</sup> M. Ertuğrul Düzdağ, “Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi: Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd”, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925**, Sırât-ı Müstakîm Mecmûası, C.I, İstanbul, 2013, s.21.

<sup>160</sup> Caner Arabacı, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi: İslâmcılık**, ed. Yasin Aktay, C.VI, İstanbul, İletişim Yay., 2004, s.128.

<sup>161</sup> Hayreddin Karan, "Millî Mücadelede Sebîlürreşâd: Mehmet Akif ve Eşref Edip", **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.254, 1957, s.58-59. Eşref Edip ve arkadaşlarının Millî Mücadele dönemindeki hizmetleri sadece yayın çalışmaları ile sınırlı kalmamıştır. O uyanık zihin ve düşünce kapasitelerini başka konularda da değerlendirmişlerdir. Bunlardan birisi, Mustafa Kemal’e suikast göreviyle Ankara’ya gelen Mustafa Sagir adlı aslı Hintli olan İngiliz casusunun suikast girişiminin engellenmesi ve

**Sebîlürreşâd**, 13/14 Şubat 1925 tarihlerinde başlayan Şeyh Said İsyanına bağlı olarak 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun<sup>162</sup> yürürlüğe girmesine kadar İstanbul'da yayınlanmaya devam etti. Başka gazete ve mecmûalarla birlikte 6 Mart 1925 tarihinde kapatıldı.<sup>163</sup> Dergi bu ilk yayın devresinden sonra 1948-1966 yıllarında yine **Sebîlürreşâd** adıyla 362 sayı daha yayımlanmıştır.<sup>164</sup> Mecburen ara verdiği bu zamanın son senelerinde dergi hüviyeti kazanan ve 1940-1948 yılları arasında 100 sayı yayımlanan **İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmûası** da **Sebîlürreşâd**'ın bir devamı ve ikinci devresinin hazırlık yayını sayılabilmektedir.<sup>165</sup> Mehmet Akif Ersoy'un Âilesi Adına, Torunu Selma Ersoy Argon'un Onur Üyesi olduğu Sebîlürreşâd Eğitim Kültür ve Medeniyet Derneği 2016 kurulmuş ve Sebîlürreşâd Ltd. Şti., **Sebîlürreşâd**'ın yeniden yayınlanma sürecini üstlenmek üzere Mart 2017 tarihinde faaliyetine başlamıştır.<sup>166</sup>

---

yakalanmasıdır. Bk. Caner Arabacı, **Eşref Edip Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık**, İstanbul, İletişim Yay., 2004, C.VI, s.114.

<sup>162</sup> Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun dergiyi kapatması ile ilgili söz konusu 1. Maddesi şu şekilde idi: "İrtica ve isyana memleketin nizamı ictimâisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatlı Hükümet, Reisicumhur'un tasdikiyle re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu ef'al erbâbını İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir." Bk. "Takrîr-i Sükûn Kanûnu", **Resmî Cerîde**, No.87, 4 Mart 1341, s.36.

<sup>163</sup> Esther Debus, **Sebîlürreşâd**, Çev. Atilla Dirim, İstanbul, Libra Yay., 2009, s.39. Eşref Edip, İstiklâl Savaşı sırasındaki bütün hizmetlerinden sonra, Akif'in Mısır'a uzaklaşma hareketi ve kendisinin tam 22 yıl mesleğinden mahrum edilmesiyle sonuçlanan gelişmeleri şöyle dile getirir: "Bu samimi, bu büyük ümit ve emellerle geçen Millî Mücadele devrinden sonra İslâm'dan uzaklaşma hareketi büsbütün başka bir mahiyet aldı. Yine kara günler başladı. Bütün mekteplerden din dersleri kaldırıldı. Bütün din müesseseleri kapatıldı. Bütün din talebeleri perişan edildi.", "Ezân-ı Muhammed yasak edildi. Camilerde, minarelerde Allah-u Ekber diyenler zindanlara atıldı. Kur'ân okuyan ve okutanlar cürmümeşhut (suçüstü) mahkemelerine sevk edildi.", "Millet kürsüsünden din zehirdir, diye ilan edildi. Milletin kafasından din fıkrını söküp atmak için bize otuz sene daha lazımdır, denildi." Bk. Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925: Sıratı Müstakim Mecmûası**, C.I, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Yay., 2012, s.14-15. Sebîlürreşâd'ın sonu için Bk. M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmet Akif Ersoy**, İstanbul, Promat Basım Yay., 2004, s.126-128.

<sup>164</sup> Derginin bu dönemdeki son sayısının tarihi konusundaki ihtilaf için Bk. Adnan Gül, "Batılılaşma Sürecinde Sebîlürreşâd Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi", **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, C.XI, S.31, Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yay., 2007, s.41. Sebîlürreşâd'ın eski yazı kadrosunun giderek zayıflamasına ve bir kısmının politikaya atılarak Cumhuriyet Halk Partisi içinde yer almasına rağmen Eşref Edip yirmi iki yıl sonra Mayıs 1948'de Sebîlürreşâd'ın yayımına yeniden başladığı bu yıllarda Eşref Edip dergide Ömer Rıza Doğrul, Kazım Nami Duru, Cevat Rifat Atilhan, Tahir Olgun, Ali Fuat Başgil ve Hasan Basri Çantay'ın yazılarına yer verdi. Bk. Sadık Albayrak, "Eşref Edip Fergan", **DİA**, C.XI, İstanbul, 1995, s.474.

<sup>165</sup> Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli: 1908-1925 Sırât-ı Müstakim Mecmûası**, C.I, s.5.

<sup>166</sup> <http://www.sebilurresad.com.tr> (e.t. 14/01/2020).

Esther Debus, **Sebîlürreşâd**'ın yayın tarihini yedi dönemde incelemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşı'na kadar geçen dönemde (1908-1912) Türkçü, İslâmcı ve Batıcı ideolojileri benimseyen yazarlar dergiye katkıda bulunsalar da, **Sırât-ı Müstakîm** son tahlilde Osmanlı Türkiyesi'nde İslâmcı modernizmin sözcülüğünü yapan en önemli yayın organıdır. 1912-1914 yılları arasındaki Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşına kadar geçen dönemde **Sırât-ı Müstakîm** adıyla 1 Mart 1912'ye kadar yayın hayatına devam eden dergi, bu tarihten sonra artık **Sebîlürreşâd** ismiyle yayın hayatına devam etmiştir. I. Dünya Savaşı (1914-1918) döneminde dergi, Osmanlı toplumu ve devletinin birliği ve bütünlüğünün muhafaza edilmesi istikâmetinde mücadele etmiştir. İstanbul'un İtilaf devletlerince işgal edildiği 1918 ve 1920 yılları arasında **Sebîlürreşâd**, İngiliz işgal kuvvetlerine karşı sert saldırılar yapmıştır. Bunun sonucunda gelen sansür uygulamaları derginin boş sayfalarla yayımlanmasına neden olmuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde (1920-1922) **Sebîlürreşâd**, önce Kastamonu'da (27.11-15.12.1920), daha sonra (03.02.1920'den itibaren) Ankara'da 'Millî Mücadele'nin Yegâne Dergisi' başlığıyla yayımlanmıştır. Cumhuriyet rejiminin kuruluş yıllarında (1922-1925) Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte **Sebîlürreşâd**, Mayıs 1923'de dergi idare merkezini tekrar İstanbul'a taşımıştır. Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1948-1950 yılları arasında Eşref Edip yönetiminde yeniden yayımlanan **Sebîlürreşâd** lâikliğe, eğitim ve toplum politikasındaki İslâm karşıtı eğilimlere karşı şiddetli tenkitler yapmıştır.<sup>167</sup>

### 2.1.1.2. Yayın Politikası ve Misyonu

**Sebîlürreşâd**'ın yayın politikasının bir temel eksenini vardır. Dergi birbirinden bağımsız, bilim dalları hakkında bilgi veren bir bilgiler toplamı değildir.<sup>168</sup> Derginin etrafındaki grup Ahmet Mithat'ın gazetecilik anlayışı çerçevesinde en önemli görev olarak ahlâki değerlerin uygulanmasını ve eğitimin yaygınlaştırılmasını öngörmüştür.<sup>169</sup> Dergi, gerek İslâm'a yönelen eleştirileri, gerekse karşılaşılan sosyal ve siyasi problemlere reaksiyoner bir tutumla değil, çözüm üretici, öğretici ve bilgilendirici bir yayın politikası ile takip etmiştir. Batılılaşma olayına sadece bir yenilik ve değişim

<sup>167</sup> Debus, **Sebîlürreşâd**, s.28-38.

<sup>168</sup> Arabacı, **Eşref Edip Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık**, s.119-120.

<sup>169</sup> Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yay., 1979, s.110.

olgusu olarak bakmamış, bir medeniyet olayı olarak yaklaşmış bu da derginin tüm İslâm coğrafyasıyla ilgilenmesini sağlamıştır.<sup>170</sup> Hatta ‘İslâm Âleminden Haberler ve Hâdiseler’ başlığı altında konuları işlemesi imparatorluk geleneğinin bir uzantısı olduğu kadar esaret altında bulunan İslâm milletlerinin bağımsızlığı ile yakından ilgilendiğini göstermektedir.<sup>171</sup>

**Sebîlürreşâd**’ın çıkış dönemlerinde Osmanlı ülkesindeki ve dışındaki sosyal, siyasal, kültürel ve toplumsal olaylar en çok ilgilendiği konular arasındadır. **Sebîlürreşâd**, dünyanın birçok bölgesine gönderdiği muhabirler yardımı ile özellikle İslâm Dünyası içinde sıkı bir iletişim ağı kurmuştur. Bu haberleşmenin temel içeriği elbette İttihâd-ı İslâm politikası çerçevesinde meydana gelmektedir. Mısır, Lübnan, Beyrut, İran, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan, Rusya ve Avrupa ülkeleri yayımlanan gazetelerden yapılan iktibaslarda ve aktarına haberlerde ortak yön Müslümanların içinde

<sup>170</sup> Sebîlürreşâd Yazarlarından Ahmed Agayev, İslâm Dünyasının ve Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumdan şöyle bahseder: “Marakeş bugün artık bir ta’bir-i coğrafiden başka bir şey değildir. Fransızların şu devlet-i İslâmiyyeyi zabt ve istilâsı bugün bir emr-i vâki’dır... İran’da ise vaz’iyet daha vahîm bir şekil almıştır... Bosna-Hersek ve Rumeli-i Şarkî gavâili halledildikten sonra İtalya Devleti bilâ-sebeb ve bahâne, bütün kavâid ve âdât-ı beyne’l-mileli ayaklar altına alarak birden bire Osmanlılığın bir kıt’a-i azîmesi, bir cüz’-i lâ-yetecezzâsı olan Trablus üzerine atıldı... İşte İtalya’nın böylece tamâmiyle me’yûs ve nâ-ümîd olacağı bir zamanda öteden beri Osmanlılığa karşı ibrâz-ı husûmet etmek için hiçbir fırsatı fevt etmeyen Rusya birden bire meydana atılarak tavassut hakkında garîb bir vaz’iyet aldı. Şu hükûmet bir taraftan Kafkasya hudûdunda asker tahşid etmiş, diğer taraftan bizi mutlak sulha icbâr etmek gibi bir vaz’iyet almıştır... Buna karşı Müslümanların üzerine düşen yegâne ve en birinci vazîfe, her türlü mesâil-i zâtiye ve şahsiyyeyi unutarak ittîfâk ve ittihâd etmekten ibârettir. Bk. Ahmed Agayef, “Siyasiyat: Âlem-i İslâm’a Umûmî Bir Nazar”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.185, 8 Mart 1328, s.42-43.

<sup>171</sup> Gül, “Batılılaşma Sürecinde Sebîlürreşâd Dergisi Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, s.53-54. “...Sebîlürreşâd, yalnız dalâlete karşı mücadele ile kalmayarak resâd ve salâh cereyânlarının kesâdına da çalışacaktır. Hiç şüphesiz garbda inkişâf ve terakki eden nice nice ulûm ve fûnûn vardır ki onları iktibas etmek bir fariza-i hayâtiyyedir... Müslimânlar’ın yekdiğerlerini tanımalarını ve yekdiğerlerine yardım etmelerini, aralarında revâbıt-ı muhabbet ve uhuvvetin teşyidine çalışacaktır.” Bk. “Sebîlürreşâd Yirmi İkinci Cildine Başlıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.547-548, 1339, s.2-3. Avni Hakk’la Sebîlürreşâd bugün yirmi üçüncü merhale-i cihâdına vâsıl oluyor. Memleketteki dalâlet cereyanlarıyla mücadele ede ede, salâh ve felâh âfaklarını tenvîre çalışa çalışa hayât-ı nesriyyesini ta’kîb eden Sebîlürresâd Mesrûtiyyet’in i’lânından bu güne kadar nice nice inkılâbât-ı rûzmerreye şâhid olmuş; fakat dâima memleketin ve millet-i İslâmiyye’nin ruh-u intibâhında doğacak esâslı ve devâmlı inkılap için çalışmıştır. Bk. “Sebîlürresâd Yirmi Üçüncü Cildine Başhyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.573, 1339, s.1.

bulundukları durumdur. Yapılan iktibaslarda İslâm Dünyasındaki terakki ve tekâmül iftiharla sunulmaktadır. Bu durumun diğer Müslümanlara örnek olması istenmektedir.<sup>172</sup>

**Sebîlürreşâd** üzerinde yapılan araştırmalarda İslâmcı-Milliyetçi bir çizgi takip edildiği vurgulanmaktadır. E. Edip'in 'Türkçülük'ten maksat Türk lisânına, Türk edebiyatına hizmet ise **Sebîlürreşâd**'ın bu husustaki hizmeti herkes tarafından bilinmektedir. M. Akif'in bu yoldaki hizmetleri pek büyüktür. Ama biz siyasi manada yahut millî değerlere aleyhtar Türkçülük bilmiyoruz.' açıklamaları genel bir çizgi göstermektedir.<sup>173</sup>

II. Meşrutiyet yıllarında İslâmcılıkla Batıcılığı ulusçu bir ideoloji çatısı altında uzlaştırmaya çalışanlar Türkçülerdir. **Sırât-ı Müstakîm** ilk dönemlerinde Türkçülüğe ortam hazırlayan yazılara yer verirken, **Sebîlürreşâd** ümmet birliğinin parçalanabileceği kaygısıyla Türkçülüğe karşı çıkmaktadır.<sup>174</sup> İlk başlarda İttihâd ve Terakki yönetimini destekleyen dergi, daha sonraki süreçte partiyle fikri mücadeleye girmiştir. Onların liderlerini farmason olarak addederek, onların dine karşı cephe aldıklarını, Müslümanlığa taarruzda bulunduklarını ileri sürmektedir. Dergi, İttihâd ve Terakki yöneticilerinin ortaya attıkları meselelerin hiçbirisinin ilmi esaslara dayanmadığını, tamamıyla uydurma ve dinî tahriften ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun üzerine İttihâd ve Terakki yöneticileri şiddet ve tazyik yoluna başvurmuşlardır.<sup>175</sup>

I. Döneminde (1908-1912) II. Meşrutiyet'in fikri kargaşasında İttihâd ve Terakki'nin baskıcı tutumu altında, Gayr-i Müslim unsurlar ile çatışma içinde bulunan **Sebîlürreşâd**, II. Döneminde (1912-1925) normal bir yayın çizgisi izlemekten ziyade devlet ve toplumun seferberlik şartları içinde Milliyetçi-İslâmcı bir üslup ile yeni bir

---

<sup>172</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.236

<sup>173</sup> **A.e.**, s.226.

<sup>174</sup> Toprak, "Basın: II. Meşrutiyet Fikir Dergileri", **TCTA**, C.I, İstanbul, 1985, s.128.

<sup>175</sup> Âdem Efe, "Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşım)", **Marife Dergisi**, S.2, Güz 2008, s.162-163. "İttihâd ve Terakkinin farmason liderleri iktidarı yed-i inhisarlarına geçirince ihtilaf ve tefrika baş gösterdi. Dine karşı cephe alındı. Müslümanlığa taarruz hareketleri şiddetlendi. Sıratmüstekim-Sebîlürreşâd, yıllarca bu taarruzlara karşı mücadelede bulundu... Bu devirler İttihâd ve Terakkinin en azgın ve kızgın zamanı idi. Merkezi umûmî farmasonlarla dolmuştu... Sebîlürreşâd İttihâd ve Terakki devrini hep böyle mücadele ile geçirdi. Birçok zaman da sesi kısıldı, tatil edildi... Nihayet bin dokuz yüz ellide Demokrasi inkılabına kavuştu. Devrimciler devrildi, bu azgın dalalet hareketleri arkada kaldı." Bk. Eşref Edip, "Sebîlürreşâd'ın Ellinci Yıldönümü", **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.276, Eylül 1958, s.4-5.



toplum ve devlet çıkarma fikirlerini işlemiştir.<sup>176</sup> Derginin III. dönemi olan 1948–66 yılları derginin yayın hayatında Latin harfleriyle devam ettiği bir dönemdir. Bu üçüncü dönem gerek yayınlarında işlediği konular, gerekse halk ve devlet ile olan ilişkisi önceki dönemlerden farklıdır.<sup>177</sup> **Sebilürreşâd**, Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde takip ettiği yayın politikası çizgisini devam ettirmiştir. Sadece İttihâd ve Terakki (1913-1918) ve Cumhuriyet dönemlerinde (DP iktidarı dönemi 1950-1960 arası hariç) üslubunda ve dilinde biraz yumuşama olmuştur. Dergi, 1908’den 1966’ya kadar İslâmcı-Millî yayınlarını sürdürmüş hatta Osmanlı döneminden kalan siyasi İslâmcı bir üslup alışkanlığıyla tüm dünya Müslümanlarının yaşadığı beldelerden haberler ihtiva eden köşe yazıları yayımlamıştır. Aynı zamanda Pakistan, Endonezya, Cezayir, Mısır, Irak’taki Müslüman aydınların makaleleri **Sebilürreşâd**’da yayımlanarak, dergi İslâmcılık ideolojisinin fikren yaşama imkânını ortaya koymaya çalışmıştır.<sup>178</sup>

Günlük siyasi gazetelere eleştiriler yöneltmekten çekinmeyen dergi, onların ciddiyetten ve sorumluluk bilincinden uzak olduklarını öne sürmüş, İslâm’ın ve İslâm milletlerinin hürriyetinin ve mutluluğunun yükseltilmesi hedefinden ilk kurulduğu günden beri sapmamıştır.<sup>179</sup> **Sebilürreşâd** yayımlanmaya başladığı dönemden itibaren görüşlerine katıldığı ve katılmadığı diğer yayınları da dikkatle izlemiştir. Ancak

---

<sup>176</sup> Sebilürreşâd üzerinde yapılan araştırmalarda İslâmcı ve Milliyetçi bir çizgi takip edildiği vurgulanmaktadır. E. Edip’in Türkçülük’ten maksat Türk lisânına, Türk edebiyatına hizmet ise Sebilürreşâd’ın bu husustaki hizmeti herkes tarafından bilinmektedir. M. Akif’in bu yoldaki hizmetleri pek büyüktür. Ama biz siyasi manada yahut milli değerlere aleyhtar Türkçülük bilmiyoruz, açıklamaları genel bir çizgi göstermektedir. Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.226.

<sup>177</sup> Gül, “Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşâd Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, s.49. Derginin genel özellikleri için Bk. Düzdağ, **Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgeseli (1908–1925): Sırât-ı Müstakîm Mecmûası**, s.4-22. Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.226.

<sup>178</sup> Gül, “Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşâd Dergisi Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, s.43. İslâmcılık tartışmaları için Bk. İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışmaları”, **TCTA**, C.V, İstanbul, İletişim Yay., 1986, s.1405-1420.

<sup>179</sup> Debus, **Sebilürreşâd**, s.46-47. “Sebilürreşâd’ın Anadolu’da intişâra başlaması memleketin her tarafında büyük bir te’sîr husûle getirdiği, bütün ihvân-ı dînimizce azîm meserretlerle telâkkî edildiği her taraftan gelen yüzlerce telgraflar ve mektûblardan anlaşılmıştır. Müslüman kardeşlerimizin ibzâl buyurdıkları iltifât ve teveccühlere teşekkürler ederiz. Müslümanlık’ın te’âlisinden ve millet-i İslâmiyyenin halâs ve saâdetinden başka hiçbir gâye tanımayan ve intişârı gününden beri zerre kadar bu istikâmet-i âliyyeden ayrılmayan Sebilürreşâd için bu i’timâd ve teveccüh-i umûmî mukaddes maksadının husûl bulacağına en büyük bir zımândır. Ve minallahi’t-tevfik.” Bk. “Teşekkür, Rica ve İhtar”, **Sebilürreşâd**, C.XVIII, S.467, 03 Şubat 1337, s.304.

**Sebîlürreşâd**'ın aynı dönemlerde ve aynı ideolojik çerçevede yayın yapan **Beyanül Hak, Hikmet, İslâm Mecmûası, Mahfil** vb. dergiler arasında muhteva, kadro, seviye ve siyasetle münasebetleri açısından farklı ve üstün yeri hemen kendini belli etmektedir.<sup>180</sup> Bu dergiler ortalama olarak benzer düşünce çevreleri tarafından çıkarılmaktadır. Bir de **İctihad, Türk Yurdu, İslâm Mecmûası, Yeni Mecmuâ** vb. dergiler vardır ki; **Sebîlürreşâd** bunların yayın politikalarına çoğu kez katılmamaktadır. Bunu söz konusu dergiler ile giriştiği münakaşa ve tartışmalardan anlamak mümkündür. **İctihad**'ın yazı ve yazarlarına karşı en şiddetli eleştiriler **Sebîlürreşâd** yazarlarından gelmiştir. Özellikle Abdullah Cevdet'in Dr. Dozy'den tercüme ettiği **Tarih-i İslâmiyet**<sup>181</sup> adlı esere yönelik en sert eleştiriler **Sebîlürreşâd** yazarları tarafından ortaya konulmuştur.<sup>182</sup> **İctihad** ile sürekli tartışmalar kadın, tesettür, evlenme, meşîhat, eğitim ve öğretimin birliği, tevekkül vb. konularda olmuştur. Dergi, **İctihad**'ın Batıcılık anlayışına da büyük ölçüde karşı çıkmaktadır. **Sebîlürreşâd**'ın başlangıçta pek sorununun olmadığı **Türk Yurdu** dergisi ile ise sonradan arası açılmıştır. **Sebîlürreşâd**, Balkan savaşları sonrasına kadar Milliyetçi-Türkçü çizgide yayınlar yapmıştır. Ancak bu milliyetçilik anlayışı **Türk Yurdu** kadrosunun milliyetçilik anlayışından bir hayli farklıdır.<sup>183</sup> **Türk Yurdu** çevresinin milliyetçilik anlayışında, yıkılmak üzere olan bir imparatorluğu içinden, en başta etnik unsur ön plana alınarak, tarihi gelişim sürecinin dikkate alınmasıyla, ırk esasına müstenit daha dar bir coğrafyada kesifleşmiş, ancak diğer bölgelerdeki soydaşları da bir şekilde ihmal etmeyecek bir iletişim mekanizması tasarlanarak günün koşullarına uygun düşecek bir devlet kurmak ve yaşatmak gelmektedir. **Sebîlürreşâd**'ın kendine münhasır bir milliyetçilik anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayış İslâm dünyasını hesaba katan, Osmanlı topraklarındaki gayri Türk Müslümanları önemseyen bir

<sup>180</sup> "Sırât-ı Müstakîm", **TDEA**, C.VIII, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1980, s.7.

<sup>181</sup> Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863) (Leiden 1863). Muhtasar bir İslâm tarihi niteliğindeki bu eserinde müellif genel olarak din, vahiy, nübüvvet ve Hz. Peygamber'in nübüvveti, İsmâîlîler, Dürzîler ve Karmatîler gibi konulara temas etmektedir. Kur'ân ve Hz. Peygamber hakkında aşağılayıcı ifadeler ve iftiralarla dolu olan eser Abdullah Cevdet tarafından Târih-i İslâmiyyet adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Kahire 1908). Bk. Mehmet Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", **DİA**, C.IX, İstanbul, 1994, s.514.

<sup>182</sup> Osmanlı Aydınlarının Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine tenkitleri için Bk. İbrahim Hatipoğlu, Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.V, 1999, ss.197-213.

<sup>183</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.237-238.

milliyetçilik anlayışıdır. Buna derginin yazarları İslâm Milleti, İslâm Milliyeti demektedir.<sup>184</sup>

İslâmcı hareketin kuvvetli yayın organı olan **Sebîlürreşâd**'ın karşısında Avrupa fikir hayatını aksettiren ve Batı'nın yeni edebiyat anlayışına uyan **Servet-i Fünûn Dergisi** (1891-1944) yer almaktaydı. Bu durum bize Abdülhamîd'in maârif hayatında otokratik idareye zararı dokunmamak şartıyla doğu ve batı fikirlerinin paralel gelişmesine imkân verdiğini göstermektedir.<sup>185</sup> **Sebîlürreşâd**'ın hemen hemen her sayısında Batıcılarla girişilen tartışmalar görülür. İslâmcılar, Batıcıların kısmî ve tam batıcılar diye ayrılan iki kutbunu da şiddetli bir biçimde eleştirmişlerdir.<sup>186</sup> Batıcılarla İslâmcılar arasında ortak bir paydada buluşulamayan konular içinde teceddüd, terakki, garpçılık, şarkçılık, ibda, taklid, ictihâd gibi konular **Sebîlürreşâd**'da sıkça ele alınmıştı.<sup>187</sup> Başlangıç safhasında mecmûanın ufku olağanüstü geniştir. Geleneksel ya da öncelikli olarak dinî yönelimli yazarların yanı sıra Türk milliyetçiliğini temsil eden ya da dar anlamda İslâmcı olmayanlara da rastlamak mümkündür. Ancak seküler veya Avrupa yönelimli yazarlar mecmûada hiçbir zaman temsil edilmemiş, bu yönelimle en başından itibaren mücadele edilmiştir. Yazarlar arasındaki tüm dağınık eğilimlere rağmen bu dönemde sadece bir bağ vardır. Bu da **Sebîlürreşâd**'ın Osmanlı İmparatorluğundaki İslâm modernizminin en önemli ve tek yayın organı olmasıydı.”<sup>188</sup>

**Sebîlürreşâd**'ın diğer yayın organları ile ilişkisi bunlarla sınırlı değildir. Diğer birçok yayında görülmeyen en önemli özelliklerinden biri de **Sebîlürreşâd**'ın uzun çeviriler yapmasıdır. Ancak bu çevirilerin çoğu Doğu'dan ziyade İslâm dünyasındandır. **Sebîlürreşâd**, en fazla Avrupa ülkelerinde yayımlanan dergi ve gazetelerden alıntı yapmıştır. Mısır'da yayımlananlardan 5, İstanbul'dan 12, Rusya ve Kafkasya'dan 7,

<sup>184</sup> A.e., s.226-228.

<sup>185</sup> Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.136.

<sup>186</sup> M. Şükrü Hanioğlu, “Batıcılık”, **TCTA**, C.V, İstanbul, İletişim Yay., 1986, s.1387. Sebîlürreşâd yazarlarından Mehmed Fahreddin Efendi medenileşme gereği olarak gösterilen tesettürden vazgeçme fikrine itiraz ettiği yazısına “Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahud Tesettür-i Nisvan” başlığını uygun görürken, İctihad yazarı Dr. Abdullah Cevdet Bey'in cevabında “hangi asırda yaşadığını bilmeyen efendi” hitabına yer veriliyordu. M. Şükrü Hanioğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Ankara, Bağlam Yay., 2009, s.55.

<sup>187</sup> İlyas Çelebi, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları**, İstanbul, Rağbet Yay., 2000, s.23.

<sup>188</sup> Debus, **Sebîlürreşâd**, s.33-34.

Beyrut'tan 4, Doğu İslâm Ülkelerinden 2, Anadolu şehirlerinden 4 alıntı yapılmıştır.<sup>189</sup> Dergi dış ülkelerdeki basını ve belli başlı yazarları bilim adamlarını ve tartışılan konuları yakından takip etmiştir. **Times, Lajournal, el-Menar, Fransa Enformasion Gazetesi, Bombay; Kronikl Gazetesi**'nden ve R. C. Barsewens, C. V. Lichtner, Cenova'da Prof. Edward Monte gibi kişilerden alıntılar yapmaktadır. Dergideki çevirilerin çoğunun Doğu'dan ziyade İslâm dünyasından olması onun İslâmcı kimliğinin getirdiği bir durumdur. Böylelikle İslâm dünyası ile olan irtibat ve ilişkiler daha da güç kazanacaktır.

**Sebîlürreşâd**, Osmanlı sınırlarının ötesinde Japonya ve Çin'den İspanya ve İngiltere'ye, Sibiry'a'dan Afrika ortalarına, Yemen ve Hindistan'a kadar çok geniş bir coğrafyada takip edilmiş bir yayın olması özelliğiyle, oralardan yaşayan okuyucuların kaleminden, bölgelerinde ortaya çıkan hemen her konudaki mesele ve habere yer veren yazılara sayfalarını açmış olduğundan özellikle günümüzde bu coğrafyalarda var olan birçok devlet ve millet için de zengin malzemeye sahiptir. Osmanlı Türkçesi ve eski harflerle yayınlanmış olan bu yakın tarihin çok yönlü belgesinin tam koleksiyonu, dünya ve Türkiye'deki kütüphanelerde bile nadiren bulunabildiği halde, 2011 yılında, Japonya Tokyo'daki Toyo Üniversitesi tarafından dijital ortama aktararak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu da derginin dünya ilmi çevrelerinde nasıl değerlendirildiğinin açık bir göstergesidir.<sup>190</sup>

### 2.1.1.3. İhtiva Ettiği Konular ve Yazarları

**Sebîlürreşâd**, dönemin devlet ve toplumunu ilgilendiren hemen her konuda yazılar yayımlamıştır. Bu yazılarda karakteristik nokta İslâm'a vurgu yapılmasıdır. İslâmi ilimler başlığı altında verilen (tefsîr, hadîs vb.) yazılarda sosyal, siyasal, toplumsal

<sup>189</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.239.

<sup>190</sup> Reyhan Çorak, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırât-ı Müstakim Mecmûası", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.33, 2016, s.277-278. Kasım 2017'de Haliç Kongre Merkezi'nde gerçekleşen, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün organize ettiği; 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi vesilesiyle bir araya geldiğimiz, Tokyo'daki Toyo Üniversitesi Sosyoloji Fakültesi ve Asya Kültürlerini Araştırma Enstitüsü'nün Profesörlerinden önemli bir Türkolog Nobuo Misawa ile burada Sebîlürreşâd standında özel bir görüşme gerçekleştirdik. Profesör Nobuo Misawa Sebîlürreşâd'dan da bahsetti; "Benim ülkemde, Japonya'da, okuyan herkes Sırât-ı Müstakim'i ve Sebîlürreşâd'ı çok iyi bilir. Asya ve Müslüman araştırmalarında çok özel bir yeri vardır. Her zaman ilk önce Sebîlürreşâd'a bakılır." Bk. Mehmet Poyraz, <http://mehmetpoyrazyaziyor.blogspot.com/2017/12/mehmet-akif-ve-rusya-muslimanlar-1.html> (e.t. 14/01/2020).

problemler tartışılmıştır. Dergide konu başlıkları altında illaki başlığa mutabık olacak şekilde bir sınırlama olmadığı görülmektedir. Genel olarak toplumsal, dinî ve bilimsel konuların hemen her türlü bu başlıklar altında yer bulabilmiştir.<sup>191</sup> **Sırât-ı Müstakîm** ilk sayısında hemen başlık klişesinin altında “Dîn, Felsefe, Edebiyat, Hukuk ve Ulûmdan Bahis Haftalık Gazetedir” demektedir.<sup>192</sup> Derginin bu ibaresine, 50. sayıdan itibaren, “Dîn, Felsefe, Ulûm, Hukuk, Edebiyattan ve Siyasiyattan ve Bilhassa Gerek Siyasi ve Gerek İctimâî ve Medeni Ahvâl ve Şuûn-i İslâmiyye'den Bahseder ve Haftada Bir Defa Neşrolunur” ifadesi eklenmiştir.<sup>193</sup> Dergi bu değişiklikle konu yelpazesini ve ilgi alanını daha da genişletmiştir. İlk sayısının baş taraftaki sütununda Besmele, ardından Fatiha ve Şura suresindeki Sırâtel Müstakîm terkinin geçtiği bölüme yer vermektedir. ‘Ed-Dîn en-Nasiha’ başlığı altında amel ve emellerinin, dinî mübine hizmet ve mümin kardeşlerine doğru yolu göstermek olduğunu belirtir. Ayrıca İslâm aleyhinde yayın yapanlara, akli ve nakli delillerle karşı durmanın asıl görev olduğu vurgulanır.<sup>194</sup> Derginin **Sebilürreşâd** ismi ile yayımlanmaya başladığı 183. sayısında başlık klişesinin altında “Dînî, İlmi, Edebi, Siyasi Haftalık Mecmuâ-i İslâmiyyedir.” yazılıdır.<sup>195</sup> Dergi 183. sayısında hangi konuları işlediğini, “Sebilürreşâd’ın Muhtevi Olduğu Mebâhis” başlığı altında belirtmektedir:

“Sebilürreşâd iki kısımdan ibarettir. ‘Birinci kısım ilmi olup, ikinci kısım siyaset ve hayat-ı İslâmiyeden bahistir.’ Birinci kısmın muhtevi olduğu mebâhis: Tefsir-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, Felsefe, İctimâiyat, Fıkıh ve Feteve, Edebiyat, Tarih, Terbiye ve Ta’lîm, Hutbe ve Mevâiz, Makalat. İkinci kısmın muhtevi olduğu mebâhis: Makalat, Siyasiyat,

<sup>191</sup> Gündüz, **II. Meşrutîyetin Klasik Paradigmaları**, s.229. Osmanlı’da Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd eksenli modern tefsir anlayışı bilhassa Mısır’daki Abduh ekolünden belli ölçüde etkilenmiş, Mısır’ın siyasi ve ictimâî boyutu ağır basan tefsir anlayışını kendisi için elverişli görmüştür. Bk. M. Suat Mertoğlu, Osmanlı’da II. Meşrutîyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd Dergisi Örneği: 1908-1914), **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 2001, s.538.

<sup>192</sup> **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.1, 14 Ağustos 1324, s.1. Birinci sayının ilk baskısında “Gazetedir” yazılmışken aynı hafta yapılan II. baskıdan sonra bu ifade “Risaledir” olmuş ve 50. sayıya kadar böyle devam etmiştir. Bk. Düzdağ, **Meşrutîyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgeseli (1908–1925)**: Sırâtı Müstakîm Mecmuâsı, s.1. Sırât-ı Müstakîm, kendisine gazete diyorsa da terkihi, boyutları ve yayın şekli ile tam bir dergidir. Bk. Dayanç, “Sırâtı Müstakîm Dergisindeki Din, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.4

<sup>193</sup> **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.50, 6 Ağustos 1325, s.370.

<sup>194</sup> **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.1-26, 14 Ağustos 1324, s.1.

<sup>195</sup> **Sebilürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327, s.3.

Hayat-ı Akvâm-ı İslâmiyye, Harekât-ı İlmiye ve Fikriye, Mekâtib, Matbûât, Şuûn. Bir de ilave kısmı vardır ki ‘tenkit ve takriz’ ile İslâm ticaretgâhları, âsâr ve erbâb-ı sanayii’ni muhtevîdir. Her kısım hakkında takip olunacak program kısım-ı mahsûsunda beyan olunmuştur.”<sup>196</sup>

Dergilerde her konu belli başlıklar altında ve konularının uzmanları tarafından yazılmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzade İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Mehmet Akif, Eşref Edip, Bursa Mebusu Tahir Bey, Kazanlı Halim Sabit, Tahir ul-Mevlevi, Mithat Cemal, M. Şemsettin, Cevat Rifat Atilhan, Kamil Miras, H. Basri Çantay, Ömer Rıza, Raif Ogan, Prof. Dr. A. Fuat Başgil, Peyami Safa, Kadircan Kaflı... ve daha birçok kıymetli isim. **Sebîlürreşâd**’da yazı yazan müelliflerden bazıları, yazılarının altına ya mahlaslarını ya da kısa adlarını yazmışlardır. Bunlardan bazıları şunlar olup, esas isimleri parantez içerisinde gösterilmiştir. Ali Ekrem (Namık Kemal), Âsım (Mustafa Âsım), Âynî (Mehmet Ali Aynî), Bâkî (Mehmet Bâkî), Behçet (Mehmet Behçet), Bedreddin (Mehmet Bedreddin), Cevdet (Ahmet Cevdet), Fatin (Mehmet Fatin), Hakkı (Ispartalı Hakkı), Hamdi (Mehmed Hamdi), Hilmi (Ahmed Hilmi), Hüsnü (Hüseyin Hüsnü), Nazmi (Ahmet Nazmi), Nazif (Süleyman Nazif) ve Nusret Kâzım (Halide Nusret Kâzım)’dır.<sup>197</sup> Derginin yazarları dönemin önde gelen düşünürleridir ve toplumun gerçeklerini en üst seviyede yansıtabilecek bilgi ve birikime sahiptir.

Mehmet Akif, ‘Safahat-ı Hayattan’ başlığıyla ilk Safahat’ta yer alacak olan şiirleri ve ‘Musâhabe-i Edebiyyeleri’ ile **Sırât-ı Müstakîm**’in en devamlı yazarı olmuştur.<sup>198</sup> **Sırât-ı Müstakîm**’in yazar kadrosu **Sebîlürreşâd** döneminde de büyük

<sup>196</sup> A.e., s.4.

<sup>197</sup> Abdullah Ceyhan, **Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1991, s.8-9. Dergi yeni ismiyle Sebîlürreşâd olarak yayınlanmaya başladığında derginin yazarlarının isimleri okuyucuları ile paylaşılmıştır. Bk. **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, s.4. Sebîlürreşâd’da en çok yazı yazarların listesi için Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.224. Sırât-ı Müstakîm’de yazarlara göre telif, tercüme ve neşir sayıları için Bk. M. Suat Mertoğlu, **Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin**, İstanbul, Klasik Yay., 2008, s.15.

<sup>198</sup> Sebîlürreşâd döneminde ise Akif şiir, yazı ve tercümeleriyle yoğun bir biçimde dergiye katkıda bulunmuştur. Bu dönemde derginin jeneriğinde Sahip ve Müdür-i Mesul olarak yine H. Eşref Edip adlarına rastlanmaya başlar. Sermuharriri ünvânı 312. sayıyla birlikte başmuharrir olur ve derginin kapanışına kadar böyle sürer. Ayrıca 250. sayının jeneriğinde hiçbir isme rastlanmadığını da ekleyelim. Dergide yazı, şiir ve tercümeleriyle rastlanan bir imza olarak Akif’in adına jenerikte de rastlanması konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir. 309. sayıyla birlikte artık Akif’in şiir ve yazıları ilk sayfada yer almaya başlamıştır. Bu durum dergide Akif’in şiir ve yazılarının gördüğü ilginin doğal bir sonucudur. Akif’in kalemi o derece etkili olmuştur ki, şiir ve yazılarının Rusya

oranda dergide yer almıştır. **Sırât-ı Müstakîm** ve **Sebîlürreşâd**'da Mehmed Akif, Bereketzade İsmail Hakkı; tefsir, Babanzade Ahmed Naim; Hadîs, Ömer Ferit Kam; felsefe, Mehmed Fahreddin, İzmirli İsmail Hakkı, Aksekili Ahmet Harndi; fıkıh, Tahirülmevlevi, Mithat Cemal, Edhem Nejat; edebiyat, M. Şemsettin; Eğitim, Manastırlı İsmail Hakkı; Hutbe ve Vaaz, Bursalı Mehmed Tahir; Hal Tercümesi, Yusuf Akçura, Halil Halid ve Ahmet Ağaoğlu; siyaset alanındaki yazılarıyla öne çıkan isimlerdir.<sup>199</sup>

Vurgulanan kavramlar ve dünya görüşü söz konusu olduğunda, derginin ideolojik çerçevesi yeni bir fikir vücuda getirmek ve inşa etmekten çok tevarüs edilmiş bir çerçevenin ileriye götürülmesidir. Bu mirasın yerli kaynakları arasında Yeni Osmanlılarla başlayan ve Jön Türklerle devam eden, İslâm'ın batılı kavramlarla yeniden ifade bulması önemli bir yer tutarken Mısır, Hindistan ve Rusya, hatta az oranda İran'da yaşayan Müslüman aydınlardan da hayli önemli izler, paralellikler taşır. İsim olarak Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Mithat, Cemalettin Efgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza, Ferid Vecdi, Mevlana Şibli, Süleyman Nedvi, İsmail Gaspıralı, Abdurresîd İbrahim vd. ilk elden zikredilebilir. Yalnız **Sebîlürreşâd** ekibinin gerek dinî bilgi gerekse İslâm'a bağlılık açısından Yeni Osmanlılar<sup>200</sup> ve Jön Türkler'den hayli farklı oldukları açıktır. Dergide İslâm dünyasının tanınan şu yazarlarından çokça tercüme yapılmıştır; Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdi, Abdülaziz Çaviş, Sabit Halim Paşa, Süleyman Nedvi, Abdülkelam Azad, Hoca Kemalettin Müşir Kıdvay.<sup>201</sup>

---

Müslümanları arasında gördüğü ilgi ve uyandırdığı etki sonucu Rus idareciler derginin Rusya'ya girişinde zorluk çıkartmışlardır. Bk. Yusuf Turan Günaydın, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd'da Mehmed Akif'in Rolü ve İzleri", **Hece Dergisi**: Mehmet Akif Özel Sayısı, S.133, 2008, s.258-259. Akif'in kaleminin Rusya'daki etkisi için Bk. Hasan Duman, "Mehmet Âkif ve Bir Mecmûanın Anatomisi", **Millî Kültür**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1986, s.79.

<sup>199</sup> Efe, "Sebîlürreşâd", **DİA**, s.252.

<sup>200</sup> Yeni Osmanlılar, romantik liberalizmle birlikte sinelerinden şiddetli ve romantizimden de gelen bir vatanperverlik barındırıyorlardı... Osmanlı olmak en anlamlı şekliyle İmparatorluğun sınırlarını savunmaktı, fakat bu sınırlar içinde paylaşılan bir kimlik oluşturmak daha zordu. Bundan dolayı Yeni Osmanlılar'da, Osmanlı-Türk-İslâm-Müslüman kimliği etrafında devamlı gidip gelmeler tespit edilebilir. Bk. Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce**, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 2001, s.49.

<sup>201</sup> "Sırât-ı Müstakîm", **TDEA**, C.VIII, s.7. Sebîlürreşâd Dergisi'nde M. Abduh ve Ferid Vecdi'den çeviriler yapılmıştır. Ancak hilâfetin merkezi ve medreselerin toplandığı İstanbul'un manevi havası modernizmin yerleşmesine elverişli olmadığından bu bölgelerden seçilen yazılar nispeten en zararsız yani çevrenin tepkisini uyandırmayacak olanlardı. Bk. İbrahim Hatipoğlu, "İslâm'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara

**Sebîlürreşâd**, yayın misyonunda, Müslüman halka hizmet ve onları birbirinden haberdar etmeye dikkat çekmektedir:

“Geçenlerde taşradaki karin-i kirâmımıza gönderdiğimiz beyannâmede demiştik ki: Neşrinden yegâne maksat Müslümanların intibâhına, Müslümanlığın teâlîsine hizmettir. Onun için bu husûsta elden gelen fedakârlığın diriğ olunmayacağı tabiidir. Ancak bu gayeye vusûl için aynı fikrin, aynı maksûdun hâdimi bulunan zevâtın elbirliğiyle çalışması lâzım geliyor ki, bu da cumhûr-i kârînin teksîrine himmetten ibârettir. Bunun üzerine her taraftan öyle iltifatlara, teşviklere mazhar olduk ki, bu tûfân-ı teveccûhe karşı teşekkürden âciz kaldık. Bir ay zarfında birçok abone geldi... Şu hakikati bütün Müslümanların bilmesi lazımdır ki risalemiz hiçbir fırkanın âmâline, hiçbir cemiyetin efkârına hizmetkâr değildir. O yalnız, Hükümet-i Osmaniye’nin menâfi-i meşru’asını müdâfaa eder. Makâm-ı Bülend-i Hilâfete dünyalar durdukça dinen merbut kalmaları pek tabii bulunan üç yüz bu kadar milyon Müslüman’ı birbirinden haberdar etmeye, hepsine birden meali mübeccele-i dînî dilinin döndüğü kadar anlatmaya... meskenete düşen bu kitle-i naimiyi uyandırıp, sâir milletler gibi onu da bu hayat-ı nur ü envâra, ma’rifete teşrîk eylemeye çalışmaktır... Biz maksad ve mesleğimizi îzâh yolunda bu kadarla iktifâ’ eder ve bu babda tevfikatı Cenâb-ı Hak’tan bekleriz.”<sup>202</sup>

## 2.1.2. Din

### 2.1.2.1. Din ve İlerleme

Din, hem etimolojik hem de epistemolojik olarak çeşitli ve birbirinden farklı açıklamaları bulunan bir kavramdır. İdeolojik ve felsefi yaklaşımlar bu çeşitliliği ve farklılığı arttırmaktadır.<sup>203</sup> **Sebîlürreşâd**, dinin ferd, toplum ve devlet ile olan ilişkilerinde İslâmcılık ideolojisinin fikri ve pratik zemin bulmasını güçlendirmiştir. Bu bağlamda dergide tecdit<sup>204</sup>, terakki, içtihat, cihad, ahlâk, eğitim-öğretim gibi birey ve toplumu yakından ilgilendiren kavramlar üzerinde çokça durulmuştur. Din, devlet,

---

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, İstanbul, 1996, s.71.

<sup>202</sup> **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327, s.3-4.

<sup>203</sup> Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Ankara, Pegem Akademi, 2012, s.7.

<sup>204</sup> İslâmi Tecdid Hareketi: Bu hareketin öncülüğünü, büyük ölçüde Sırat-ı Müstakim dergisinin yazarları üstlenmişlerdi. - Garbçılar: Abdullah Cevdet’in başını çektiği ve büyük çoğunluğu onun kurduğu İctihad dergisinin yazarları bu çizginin taşıyıcılarıdır. Bk. Vahdettin Işık, “II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırat-ı Müstakim Dergileri Örneği”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Medeniyet Araştırmaları Ana Bilim Dalı, 2018, s.3.



toplum, tarih, edebiyat, toplumsal sorunlar, ekonomi, siyaset vb. konularda ele alınanlar, üzerinde durulanlar aslında bir noktada temerküz etmektedir; hızla çözülmekte olan bir İmparatorluğun aydınlarının feryatları, kurtulma çareleri, çözülmeyi durdurma arayışları, iç çekişmeleri ve farklı kutuplar arasında gelip-gitmeleri. A. Agayef'in **Sebîlürreşâd** sayfalarında "Ağlayarak, sızlayarak itirâf edelim ki ahvâl vahîmdir."<sup>205</sup> ifadelerindeki psikolojik hava derginin bütün yazılarına sirayet etmiştir.<sup>206</sup> Toplumsal değişimle dinî değişim ve reformlar bir tutulurken, devletin bekası da bunlar içinde görülmektedir. Bu analogi bazen yer değiştirebilmektedir. Devletin kurtuluşu, toplumun ve dinin kurtuluşuna paralel düşünülmektedir.<sup>207</sup> Osmanlı modernleşmesi bir yönü ile dinîleşmedir.<sup>208</sup> Bu durum örnek alınan Batı dünyasının tarihi süreç içindeki modernleşme ve toplumsal değişim zeminine ve evrimine tamamen zıttır. **Sebîlürreşâd** yazarlarının toplumsal sorunlara yaklaşımı din ve devlet ile ilişkili girift bir yapı arz etmektedir.<sup>209</sup>

**Sebîlürreşâd**, toplumsal sorunlara İslâm noktai nazarından bakmıştır. İslâm ezeli ve ebedidir, aynı zamanda sosyal bir dindir. Dolayısıyla toplumsal sorunların çözümleri İslâm şariatında mevcuttur. Önemli olan bunun işletilebilmesidir. Dergi bu görüşünü temellendirmek için Avurupa'da yayımlanan gazetelerden iktibaslarla bulunulmuştur. **Sebîlürreşâd**'a göre Avrupa'dan alınmasında dinen mahzurlu görülen şeylerin geçici olarak, zarureten alınmasına cevaz vardır. Ancak geçici

<sup>205</sup> "Ahvâl-i Hazıra", **Sebîlürreşâd**, C.I-VII, S.23-205, 26 Temmuz 1328, s.443.

<sup>206</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.244.

<sup>207</sup> "Hâkimiyeti Kur'âniyenin, Saltanat-ı İslâmiyenin Hilâfet-i Celîle-i Muhammediyenin yeryüzünde yegâne mümessili biz kaldık. Eğer Avrupalılar bizi Fas'a benzetmeye, İran'a refik etmeye muvaffak olurlarsa hilâfeti mukaddedi Ahmediye Ravza-i Mutahharaya hicret edecek, Kur'ân-ı Hâkim Levh-i Mahfuza çekilecek. Oradan başta biz olduğumuz halde, bütün İslâm âlemine lanetler, nefretler yağdıracak." Bk. Mehmed Fahreddin, "Tevhîd ve İttihâd", **Sebîlürreşâd**, C.VII., S.7, 5 Nisan 1328, s.122.

<sup>208</sup> Osmanlı modernleşmesinin son döneminde ortaya çıkan siyasi akımları incelemek hiç kuşkusuz ki bir taraftan ekonomik, teknolojik, bilimsel gelişmelerin, kültür ve düşün alanlarında ortaya çıkan felsefi hareketlerin Osmanlı toplumuna etkisini, bir taraftan da siyasi düzenin koşullarını ve mekanizmasını oluşturan öğelerin değişimini çözümlmek anlamına gelir. Bk. Nadim Macit, "Osmanlı Modernleşmesinde Jön-Türk Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.II, S.5, Eylül-Ekim 1999, s.1.

<sup>209</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.247-248.

olarak alınan zaruretler, iktibas edilen birçok Avrupa usûlü zamanla benimsenmiş zaruretler, doğrular ve kaideler haline dönüşmüştür.<sup>210</sup>

Dinin bireysel ve toplumsal önemine işaret eden dergi yazarlarından Kazanlı Halim Sabit, din fikrinin ve duygusunun insanda zaruri ve fitraten var olduğunu söylemektedir: "Görüyoruz ki bu fikr-i dînî insanlarda zarûrî olarak meydâna geliyor. İnsanlarda bu fikrin vücûduna hâricden bir te'sîr yoktur. Bu fikri tevlîd eden ancak esbâb-ı ma'nevîdir. Hem de bu fikir bütün insanlarda, bedevî, medenî bütün efrâd-ı beşerde zuhûr edegelmiştir. Dünyada en ziyâde ekseriyet-i ârâ kazanan ve mazhar-ı kabûl olan bir nokta varsa o da fikr-i dînîdir. Dünyada en ziyâde kalbde kalan bir fikir var ise o da dinsizlik fikridir. Hülâsa: Fikr-i dînî, fitrî, zarûrî, cebillîdir.<sup>211</sup> (فَطَرَتِ اللّٰهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا... إلخ)<sup>212</sup> M. Şemseddin, hak dinin İslâm olduğu ve bu dinin semavi dinler içinde bozulmadan kalarak günümüze kadar geldiğine işaret etmektedir. "(Dîn-i hak)-ki edyân-ı semâviyyeden ve bilhassa bunlardan tahrîf ve tağyîrden masûn kalan ve en sonuncu olmak i'tibârıyla en mükemmel bulunan İslâmiyet'ten ibârettir."<sup>213</sup>

İslâmcılar İslâm'da akıl-nakil, din-ilim, din-devlet çatışması olmadığını batılılara ve Müslümanlara ispat etmeyi, gerçekleştirilmesi zaruri bir ilke olarak benimsediklerinden Kur'ân ve sünneti her iki anlamıyla da müspet bir şekilde ortaya koymaya; büyük ölçüde determinizmi benimsemeye, tabiat kanûnu-kanûniyet fikrine yakınlık duymaya yönelmişlerdir. İctihat, İslâmcıların bir başka hareket noktası ve önemli bir dayanağıdır. İslâmcılar siyasi ve fikri inkılapların gerçekleşebilmesi için bazı prensipler ortaya koymuşlardır. Bu ön şart ve hedefler; Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak, eğitim-öğretim ıslahı, cehaletle, bilgisizlikle, taklitle mücadele, İslâm dünyasında yaygın olan ahlâk anlayışını değiştirmek, İslâm'ın ilk devirlerinde olduğu gibi cihadın çok geniş ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.<sup>214</sup>

<sup>210</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.272.

<sup>211</sup> Kur'ân 30/30.

<sup>212</sup> Kazanlı Halim Sabit, "Fikr-i Dinî", **Sebilürreşâd**, C.I, S.16, 27 Teşrîn-i Sâni 1324, s.248.

<sup>213</sup> M. Şemseddin, "Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lüzûmu I", **Sebilürreşâd**, C.XV, S.385, 2 Kânûn-ı Evvel 1334, 2 Kânûn-ı Sâni 1335, s.369-372.

<sup>214</sup> İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi**: 1 Metinler Kişiler, İstanbul, Kitabevi Yay., 1997, s.57-66.

Avrupa'da ilk başlarda din ile bilim arasındaki çatışma yalnız Hristiyan Katoliklikle sınırlı tutulurken daha sonraları bu bütün dinler için söylenen genelleyici bir yargı olmuş bunu temellendirmek için de çabalar gösterilmiştir. E. Renan'ın İslâm dininin her türlü bilimsel ve akli gelişme için engel oluşturduğunu söylemesi hem bizdeki hem de diğer ülkelerdeki pozitivist-materyalist düşünceye sahip olanlar için oldukça ilgi çekmiştir. Bunun yanında Müslüman düşünürlerin batı dünyasına ve modernleşmeye karşı tavırlarının belirlenmesinde en önemli unsurlardan biri de böylesi düşünceler olmuştur.<sup>215</sup> İslâm dünyasının içinde bulunduğu Batı karşısındaki yeniklik durumu Müslüman aydınların çalışmalarını bilgi referans sistemlerimiz üzerinde yeniden düşünmeye sevk etmiştir.<sup>216</sup>

Dergi ilim, fenn ve dinin birbirine mutabık olduğu, bunu izah etmek gerektiğini ve dinsizlikle mücadele edilebileceği üzerinde durmaktadır. Halil Fahreddin verdiği örnekler üzerinden dinin bilimle çatışmadığını bazı hurafelerin dinde olduğunu ve bilimin bunları kabul etmediğini söylemektedir: “Hayâtın mebdei su olduğu hakkındaki nazariye âlem-i fenne atılalı daha ne kadar oldu? Fakat Kur’ân-ı Kerîm, o Kitâb-ı Mübîn bize (Enbiyâ, 21/30) âyet-i kerîmesiyle on dört asır evvel ihbâr buyuruyor... Evet, biz de tasdik ederiz ki, dinimize bazı hurâfât karışmıştır. Bazı şeylere tesadüf olunur ki, fen, onları kabûl etmez. Fennin kabûl etmediği şeyi de dîn kabul etmez?”<sup>217</sup>

Eşref Edip, önceden ilim ve din arasında bir çatışmanın olmadığından, şimdiki ulemânın ilim ve din birlikteliğini sağlamada yetersiz kaldığından, dinsizliğin önünde durmak için dinin fen ile birlikte hareket etmesi gerektiğinden bahsetmektedir: “Evvelce dîn hep ilim ile müterâfık giderken sonraları bu iki refik-i samîmî yekdiğerinden cüdâ düştü... Her şeyi, bütün hakâyık-ı dîniyyeyi yalnız sarf ve nahiv, yalnız kadîm bir mantıkla isbât ve müdâfaa mümkündür, zannettiler... Dinsizlik cereyânlarının önüne durmak isteyen rüesâ-yı dîn, yirminci asrın silâhı olan

<sup>215</sup> Abdullah Alperen, **Sosyolojik Açıdan Türkiye’de İslâm ve Modernleşme**, Adana, Karahan Yay., 2003, s.208.

<sup>216</sup> Ramazan Altıntaş, “Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, S.2, 2001, s.122.

<sup>217</sup> Halil Fahreddin, “Din Mani-i Terakki Değildir”, **Sebilürreşâd**, C.I-VIII, S.21-203, 12 Temmuz 1328, s.406-407.

ilm ü fen eslihası ile mücehhez olarak meydân-ı mübârezeye çıkmalıdır.<sup>218</sup> Ferid Vecdi, din ve ilim erbâbı arasında devam eden bir mücadelenin olduğunu, batılı isimlerden verdiği örneklerle dinsiz yaşamının mümkün olmadığını izah etmektedir: “Ricâl-i dîn ile erbâb-ı ilim arasındaki cidâl yeni birşey değildir... Ernest Renan da şöyle söylüyor: Mevcûdâtın en güzîdelerinin fenâ bulması; sevdiğimiz, lezâ’iz-i hayâtıdan addettiğimiz şeylerin kâffesinin pâymâl-i izmihlâl olması mümkünâtındandır... Lâkin diyânetin, tedeyyünün inkırâzı, lâ-şey hükmüne geçmesi, kulûb-i beşerden silinmesi.”<sup>219</sup> Reşit Rıza’ya göre akıl dinin ayrılmaz bir parçasıdır ve iman peygamberin getirdiklerini tasdik etmektir: “Dîn insanlar için ilâhî bir nûr olduğu gibi akıl da o nûrun ziyasıdır... İmâna gelince: o da şari’, Cenâb-ı Peygamber tarafından haber verilen şeylerin hepsinin hakk olduğunu aklın tasdik etmesidir. Binâenaleyh dîn-i İslâm ile akıl tev’emdir, kardeşir.”<sup>220</sup>

Dönemin en çok tartışılan konularından biri de dinin ilerlemeye engel olup olmadığıdır. **Sebîlürreşâd** yazarlarının ortak görüşü, dinin asla gerilemeye mani olmadığı yönündedir. İslâm dininin mani-i terakki ve değişime engel olmadığına en iyi delil olarak tarih gösterilmektedir. Çünkü İslâm tarihinde, dinin medeniyete olumlu yönde sağladığı katkıları gösterebilecek oldukça fazla örnekler vardır.<sup>221</sup> Dine ve geleneklere bağlı olmanın toplumsal değişmeye ve ilerlemeye engel olmadığını belirten **Sebîlürreşâd** yazarları, görüşlerini delil teşkil etmesi için Japon modernleşmesini örnek göstermişlerdir. Japonya örneğini farklı konularda diğer aydınlar da kullanmıştır. Bu yorumun Namık Kemal’e kadar giden bir serüveni bulunmaktadır.<sup>222</sup>

<sup>218</sup> Eşref Edip, “Din-i İslâm ve Ulûm ve Fünun”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.74, 21 Kânûn-ı Sâni 1325, s.352.

<sup>219</sup> Ferid Vecdi, “Din ve İlim”, **Sebîlürreşâd**, Çev. Sadi, C.I, S.20, 29 Kânûn-ı Evvel 1324, s.313-315.

<sup>220</sup> Reşit Rıza, “Akaid-i İslâmiyye: Din ve Akıl”, **Sebîlürreşâd**, Çev. Ahmed Hamdi Akseki, C.X, S.239, Mart 1329, s.78.

<sup>221</sup> Mustafa Gündüz, “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2005, S.4, s.104. Dergide “dinin faydaları ve ilerlemeye engel olup olmadığı” hakkındaki tartışma başlıkları için Bk. Mehmet Birekul, “Bir Dönemin Hafızası Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd Dergileri ve İslâmcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”, **İslâm’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslâmcı Düşünce ve Dergiler**, ed. Lütfi Sunar, İstanbul, İlmi Etütler Derneği, Nisan 2018, s.347-352.

<sup>222</sup> Gündüz, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2005, S.4, s.105.

Halil Fahreddin, dinin gerilemeye değil ilerlemeye katkı sağladığını devletin geniş sınırlarına ve kazandığı zaferlere işaret ederek anlatmaktadır: “Bir zamanlar hudûdumuzu Kafkas dağlarından Viyana sûrlarına kadar tevsi’ eden eslâfımız, o büyük atalarımız hiç şüphesiz bu muvaffakiyetlere, bu muhteşem muzafferiyetlere salâbet-i dîniyye, metânet-i ahlâkiyye sâyesinde vâsıl olabilmişlerdir”<sup>223</sup> Dr. Milaslı İsmail Hakkı, beden, akıl ve ahlâkın bir medeniyetin terakki etmesindeki rolü üzerinde durmakta ve dinin geri kalmanın bir sebebi olmadığına işaret etmektedir: “Şu halde Dîn-i İslâm’da gerek beden ve gerek aklen ve ahlâken lazım olan salâhı te’min için muktezî esâsât-ı metine kemaliyle mevcuddur. Binâenaleyh dîn-i mübine temessük geri kalmayı değil, her türlü terakkiyat-ı medeniyyeyi ihrazı te’mine medâr olacaktır.”<sup>224</sup>

M. Şemseddin, İslâm’ın ilerlemeye engel olmadığını göstermek için tarihten ve tarihteki önemli isimlerden örnek vermektedir. Ona göre ilerlemenin önündeki engelleri kaldırmak için üstün nitelikli kişileri köylere kadar göndererek eğitim, sanayi ve ziraate köylüler teşvik edilmelidir:

“İslâmiyet mâni’-i terakki ve medeniyet bulunsaydı, Bağdad’da, Semerkand’da, Şam’da, Endülüs’de... o derece eser-i terakki görülmezdi... Müslümanlar arasında bir Fârâbî, bir el-Kindî, bir İbni Sînâ, bir İbni Mûsâ, bir Gazzâlî, bir Râzî, bir İbni Rüşd, bir İbni Baytar, bir İbni Kemâl, bir Uluğ Bey yetişmez ve yetişemezdi... Dîn mâni’-i terakki olsaydı acaba Bağdad medeniyetini, Kurtuba haşmetini, Kâhire saltanatını... tasvîr için târîh binlerce sahîfeler yazmaya mecbûr olur muydu?... Hey’et a’zâsından sâhib-i irfân ve fedakâr fudalâyı köylere kadar göndererek bî-çâre kitlenin anlayacakları bir lisân ve lede’l-îcâb hislerini tehyîc edecek ifâdelerle maârif, sanâyi’ ve zirâate teşvîki mutazammın, atâlet ve meskenetin mezmûmiyetini mübeyyin va’z u nasihatlar verdirmek, köylüleri hayât-ı faâleye sevk ve tahrik etmek... gibi tedbîrlerle bu husûsta az çok fâideli netâyic istihsâli mümkündür.”<sup>225</sup>

Mustafa Sabri, terakkiye karşı olmadığını, ancak yenilik yapalım derken İslâm’ın tahrib ve tahrif edilmemesi gerektiğini söylemektedir: “Ben Müslimânların

<sup>223</sup> Halil Fahreddin, “Din Mani-i Terakki Değildir”, **Sebilürreşâd**, s.406-407.

<sup>224</sup> İsmail Hakkı (Dr. Milaslı), “Geri Kalmaklığımızın Sebebi Dinimiz midir? Usûlsüzlüğümüz müdür? Daha Başka Bir şey midir?”, **Sebilürreşâd**, C.XVII, S.430, 17 Temmuz 1335, s.103.

<sup>225</sup> M. Şemseddin, “Bir Milleti Sefâlete Sâik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller”, **Sebilürreşâd**, C.VIII, S.198, 7 Mayıs 1328, s.299-300.

maddeten ve ahlâken inhitâtını ve belki kısmen iflâsını inkâr edenlerden ve buna çare sâz olacak intibâh ve teceddüd yollarının önüne sedd çekmek isteyenlerden değilim. Ancak, buna çare olacak diye açıktan veya gizliden İslâm'ın tahrîb veya tahrîfine lüzûm gösterilirse o zaman ben, Müslümanların bu hâli sefâlettekalmalarını, haklarında daha hayırlı görürüm.”<sup>226</sup> Eşref Edip, Necmeddin Sadık Bey'e tecdîdin dinden ayrı tutulamayacağı konusunda verdiği cevapta, yeniliğe karşı gelmediklerini ancak millî ve dinî duygulara zarar verecek tecdîdin halk tarafından istenmediğini söylemektedir: “Tecdîdi böyle kurtarıcı bir şekilde göstererek halkı tecdîdden soğutmak hiçbir faideye hâsıl olmaz. Tecdîdi halka sevdirmemiz lazımdır. Esasen tecdîd ile Müslümanlar şer'an me'murdur. Şu kadar ki bu tecdîd hüviyeti millîyeyi muhafaza edebilecek bir şekilde olmalıdır. Biz Müslüman kalarak tecdîd etmek istiyoruz. Müslümanlığı ber taraf ederek husûle gelecek tecdîdi millet istemiyor. Çünkü o, tecdîd değil, tenessürdür. Anladınız mı Necmeddin Sadık Bey Efendi?!”<sup>227</sup>

Dergi, İslâm dünyasının mevcut problemlerinin ve içinde bulunduğu toplumsal şartların Kur'ân perspektifinden tahlili ve çözüm yollarının tespiti konusunda çoğu zaman güncelleştirme diyebileceğimiz bir yola başvurulmakta, mevcut hadiselerle kimi ayetler arasında paralellikler, birebir ilişkiler inşa edilmekte ve sonuçta bu ayetler söz konusu hadîselere tatbik edilmektedir.<sup>228</sup> Dergide ele alınan kelâm ilmi ile ilgili makaleler yeni bir sistematik düşüncenin ürünü olmaktan ziyade klasik dönemin bir tekrarı mahiyetindedir. Ayrıca bu makaleler günün temel sorunlarına yaklaşımda seçmeci bir özellik taşımaktadır.<sup>229</sup> Kelâm ilminde temel tartışma alanlarından biri de yeni bir kelâm ilmine ihtiyacın olup olmadığıdır. Dergide kelâm kitaplarının asrın ihtiyacına göre yeniden düzenlenmesi fikrine muhalif yazarlar da bulunsa derginin din anlayışının şekillenmesinde yeni bir kelâm

<sup>226</sup> Mustafa Sabri, “Terakki Edelim Fakat Müslimân Kalmak Şartıyla”, **Sebilürreşâd**, C.XVII, S.432, Temmuz 1335, s.114.

<sup>227</sup> Eşref Edip, “Teceddüd Ahkâm-ı Dîniyyenin Nesh ve İptali Demek midir?”, **Sebilürreşâd**, C.XXIII, S.578, 6 Kanûn-i Evvel 1339, s.89.

<sup>228</sup> M. Suat Mertoğlu, “Kur'ân'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi, Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd Mecmûası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”, **Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II**, ed. Bilal Gökçır vd., İstanbul, İlim Yayıma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2013, s.404.

<sup>229</sup> Abdullah Duman, “Sebilürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Döneminde Yapılan Kelâmî Tartışmalar”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s.130-131.

arayışının etkisi olmuştur.<sup>230</sup> İzmirli İsmail Hakkı, yeni bir kelâm ilmine ihtiyacın olduğunu savunmakta ve yeni ilm-i kelâm programını on altı madde halinde sıralamaktadır: “Bugünkü ilm-i kelâm nazariyyât-ı cedîde-i felsefiyye ile ta’dîl ve ihtiyâcât-ı asriyyeye göre tevsi’ olunmalıdır... 1- İlm-i kelâmın ta’rîfî, mevzûu, gâyesi, mesâili, şerefî, lüzûmu, minhâcı... 16- Mezâhib-i mevcûde-i milliyye ve felsefiyye.”<sup>231</sup>

**Sebîlürreşâd**, dinî toplum yaşamında oynadığı rolden uzaklaştıracak, her girişime karşı çıkmaktadır. Temelde bir sekülerleşme karşıtı olan bu görüş iki noktaya işaret etmektedir; İslâm’da ruhban sınıfı yoktur, şariat hem bu dünyaya hem de öbür dünyaya yönelik davranış biçimleridir.<sup>232</sup> Eşref Edip, devlet olarak İslâm dışına çıkılmaması gerektiğini Sabah gazetesinden bir bölüme atıf yaparak şöyle ifade etmektedir: “Evet bu devlet İslâmiyet’le yaşar, İslâmiyet’le payidar olur. Bunun aksini tasvire cevaz ve imkân yoktur. Her kim bu hükümet-i Osmaniye için başka bir şekil bir hayat tahsîl ederse, ya haindir ha ahmak!”<sup>233</sup>

M. Şemseddin, toplumların dinsiz kalamayacağını, huzur ve sükûnetlerini hak din İslâm sayesinde gerçekleştirebileceklerini belirtmektedir: “Hristiyanlığın almış olduğu şekl-i hurâfî, ara yerde mütefennin dimâğları tatmîn edememeye başlayınca vicdânların dîn ihtiyâcını, cem’iyetlerin âhenk ve intizâmını te’mîn için bazı mütefekkirler tarafından Dîn-i Tabîî veya Dîn-i Aklî nâmıyla bir dîn vaz’ına kalkışılmış olması da cem’iyât-ı beşeriyyenin dinsiz kalamamasından ve dinîn hayât-ı ictimâînin zarûriyâtından olmasından neş’et etmiştir... Demek ki gerek efrâdın gerek âilenin ve gerek cem’iyetin te’mîn-i saâdeti ancak Dîn-i Hak sâyesinde

<sup>230</sup> Tecdid usûlu’-d-dinde değil usûl-i fıkıhta gerçekleşmelidir, diyen Şeyh Muhsin-i Fani’nin yeni bir ilm-i kelâma ihtiyaç olmadığına dair İzmirli İsmail Hakkıya itirazı için Bk. Şeyh Muhsin-i Fani ez-Zâhiri, “Yeni İlm-i Kelâm Yazılmalı mı Yazılmamalı mı?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.532-533, 2 Haziran 1339, s.92-93. Şeyh Muhsin-i Fani ez-Zâhiri, “Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.546, 19 Temmuz 1329, s.207.

<sup>231</sup> İzmirli İsmail Hakkı, “İslâmda Felsefe; Yeni İlm-i Kelâm”, **Sebîlürreşâd**, C.XIV, S.344, 25 Haziran 1331, s.44-45. Şeyh Muhsin-i Fani’nin İzmirli İsmail Hakkı’ya Yeni İlm-i Kelâm itirazı için Bk. Duman, “Sebîlürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı’nın Son Döneminde Yapılan Kelâmi Tartışmalar”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s.126-129.

<sup>232</sup> Debus, **Sebîlürreşâd**, 204.

<sup>233</sup> Eşref Edip, “Siyaset-i İslâmiyye”, **Sebîlürreşâd**, C.XIII, S.314, 6 Teşrîn-i Sânî 1330, s.12.

mümkün olabilecektir. O halde dîn beşeriyet için en mübrem ve en lüzûmlu bir âmil-i ictimâîdir.”<sup>234</sup>

Mehmet Akif, son zamanlarda bazı kişilerin dine yenilik getirmek veya dinî büsbütün kaldırmak istediklerini, bunun mümkün olamayacağını aksine bu kişilerin dinî tam anlamıyla bilmiş olsalar dinin en sahih şekline dönmek ihtiyacını kendilerinde hissedebileceğinden bahsetmektedir: “Son zamanlarda Müslümanlığı ya büsbütün ortadan kaldırmak yâhûd ötesini beri ederek şerriatte bir teceddüd husûle getirmek isteyenler türedi... Kezâlik şerîatin hüviyyet-i hakikîsine dair azıcık ma'lûmât edinmiş olsalardı: dîne yenilik sokmak şöyle dursun, onun en eski, aynı zamanda en sahîh şekline rücû etmek ihtiyac-ı mübremini gözleriyle görürlerdi.”<sup>235</sup>

Derginin din anlayışına göre İslâm dinî en mükemmel bir dindir. Doğası gereği bütün zaman ve mekâna hitap eder. Geldiği günden kıyamete kadar değişmeyecek bir yapıya sahiptir. Modernliğe tekâmüle ait ne varsa bunlar potansiyel olarak İslâm'da mevcuttur. Dergide dinin bid'at ve hurafelerden ayıklanarak aslına döndürülmesinin lüzumu, değişen dünya şartlarında İslâm'ın dinamizmini ve otoritesini temsil eden içtihadın gerekliliğini savunan yazarlar olduğu gibi, dergi az da olsa İslâm dininin yenilenmesi gerektiği düşüncesine muhalif yazarlara da sahiptir. Dergiye göre İslâm dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumun baş sebebi dinden değil, bizzat dinî yaşayan insanların onu algılayış ve yaşayışındaki eksikliklerinden, kendi tembellik ve cehaletlerinden kaynaklanmaktadır.<sup>236</sup>

### 2.1.2.2. Din ve Ahlâk

**Sebîlürreşâd**'ın genel din anlayışına göre din duygusu insanda fitridir ve hak din İslâm'dır ve İslâm bir ahlâk dinîdir, dinsiz ahlâk mümkün değildir, toplumda ahlâki bir bunalım vardır ve ahlâk anlayışı değişmiştir, ilerlemenin ve yeniliğin önündeki engellerden biri ahlâkı bozanlardır, bir kurtuluş yolu olarak bakıldığında

<sup>234</sup> M. Şemseddin, “Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lüzûmu II”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.386, 9 Kânûnisânî 1335, 9 Kânûn-ı Sâni 1335, s.388.

<sup>235</sup> Mehmet Akif, “Tefsir-i Sure-i Âl-i İmrân, 200”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.41-223, 6 Kânûn-ı Evvel 1328, s.262.

<sup>236</sup> Efe, **Marife Dergisi**, s.171-172.



İslâm, toplumdaki ahlâki bunalımı çözecek ve siyasi-sosyal yaşanan sorunlara çözüm getirecektir.

Bu açıdan bakıldığında Ahmed Naim, İslâm dininin ahlâk dinî olduğuna işaret etmektedir: “Her yerde olduğu gibi kavâid-i ahlâkiyyeyi, vâcibât-ı insâniyyeyi, hayât-ı beşeri tanzîm eden mu’âmelâtın kavânîn-i nâzîmesini insanlara ilk ta’lîm eden dîndir... Dîn-i İslâm hakikaten dîn-i ahlâktır.”<sup>237</sup> Dr. Milaslı Hakkı, din ve medeniyeti aynı anlamda kullanmakta ve dinî üç esas üzerinde değerlendirmektedir. Bu esaslardan biri de beden ve ahlâk sıhhatidir: “Ma’lûmdur ki medeniyetin veya dinin (biz dîn ve medeniyeti bir manaya kullanıyoruz) üç rûkn-i esasisi vardır: Akılca salâh, bedence salâh, ruhça salâh, tabiri aharla ilim ve ma’rifet, sıhhat-i beden ve ahlâktır.”<sup>238</sup>

Toplumda hemen hemen her alanda görülen gerileme ahlâkta da kendini göstermektedir. Halil Fahreddin, dinî yaşamadaki kırım ve çözümlerden örnekler vermekte, ahlâkı terk etmenin ve Avrupa gibi olunamayacağının altını çizmektedir: “Geçen akşam bir arkadaşım ile beraber müşâhidi olduğumuz bir manzara cidden yürekleri sızlatacak bir mâhiyeti hâizdi... Kırâathanede bulunan yüzlerce kişi kırâathanede oturmayı câmi’-i şerifte terâvih namazı kılmaya tercih ediyorlardı... Avrupa dinsiz yaşar, biz yaşayamayız. Avrupa ahlâksız yaşar, biz yaşayamayız.”<sup>239</sup> Mithad Cemal’e göre dinin hayattan çekilmeye başlaması ahlâkı menfi yönde etkilemiştir, insanları içinde bulundukları lezzet ve menfaat düşkünlüğünden kurtaracak tek kuvvet dindir, din ile ahlâk arasında oluşturulacak mesafe halk ile ahlâk arasına konulan bir mesafedir: “Salâbet-i ahlâkımız, o zandayım ki, evlerde seccadelerin miktarıyla beraber azaldı... Ben o kanaattem ki insanlar menfaat ve lezzetin zebûnkeş mantığına itaat etmekten kurtaran bir tane kuvvet vardır: dîn!... Dîn ile ahlâk arasına giren mesafe, derhâl halk ile ahlâk arasına girer.”<sup>240</sup>

Aksekilli Ahmet Hamdi’nin Şam Ulemâsından aldığı ve okuyucuları ile paylaştığı mektupta, toplumun ihtiyacı olan ıslahâtın önündeki engeller sayılmakta,

<sup>237</sup> Ahmed Naim, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları”, **Sebilürreşâd**, C.II-IX, S.42-224, 13 Kânûn-ı Evvel 1328, s.279-280.

<sup>238</sup> İsmail Hakkı (Dr. Milaslı), “Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar?”, **Sebilürreşâd**, CXVII, S.424, 19 Haziran 1335, s.57.

<sup>239</sup> Halil Fahreddin, “Bizde Ahlâk”, **Sebilürreşâd**, C.IX, S.210, 30 Ağustos 1328, s.31-33.

<sup>240</sup> Mithad Cemal, “Dinsiz Ahlâk”, **Sebilürreşâd**, C.XX, S.495, 27 Mart 1338, s.5-6.

bunların dördüncüsünün fertlerin ahlâk ve adabını bozmaya yönelik çalışmalar, beşincisinin de din bilginlerini milletin gözünde değerini düşürmeye yönelik faaliyetler olduğuna işaret edilmektedir: “Dördüncü akabe de efrâdın ahlâk ve âdâbını ifsâd için çalışılmasıdır... Beşinci akabe de ulemâ-yı dînin derecesini nazar-ı ümmetten düşürmeye çalışılmasıdır.”<sup>241</sup> Toplumda benimsetilmeye çalışılan ahlâk anlayışındaki sınırların alabildiğince genişletilmesinin bir fayda sağlamadığını ifade eden Necmeddin Sadık, toplumun bu anlamda toparlanması yönünde önlemlerin alınmasının elzem olduğu ikazını yapmaktadır: “Aramızda birçokları ahlâk hakkındaki telakkîlerini ahlâk kelimesinden anladıkları ma’nâyı iyice değiştirmişler... Meslek ve vazîfe ahlâkı, kadın ve cinsiyet ahlâkı, medenî ahlâk ilh. Hepsi yavaş yavaş iflâsa doğru yürüdü... âile ve mektep terbiyemizin, matbûâtın telkînleri bu ahlâk dizginlerini biraz gerip toplamazsa daha büyük ve kat’î bir iflâs karşısında kalırız.”<sup>242</sup> Mehmet Akif’e göre hürriyetin ilanı dinden uzak bir yaşam şeklinde anlaşılmış ve toplum ahlâkı bir çöküş içine girmiştir, bu durumu giderecek güç ahlâkın kaynağı olan İslâm ve imandır: “Birçoklarımız hürriyeti her şeyden evvel kuyûd-ı dînden âzâde olarak başıboş yaşamak ve nefis-i emmârenin her istediğini yapmak ma’nâsına aldılar... Ahlâkın menba’ı dîn-i İslâm’dır. Fezâilini oradan almıştır. Rezâili de beden ve rûhuna yabancı ellerle aşılannmıştır ve giriftâr olduğu maraz-ı ahlâk mikrobunun devâ-yı âcili kalbine kuvvetli bir îmân şıngısı yapmaktır.”<sup>243</sup>

<sup>241</sup> Aksekili Ahmet Hamdi, “Ümmet-i İslâmiyye Nasıl Salâh Bulabilir?”, **Sebilürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330, s.203-204.

<sup>242</sup> Necmeddin Sadık, “Ahlâk Telakkisi”, **Sebilürreşâd**, C.XV, S.376, 31 Teşrîn-i Evvel 1334, s.231-232. Toplumda ahlâkı bozan bir unsurun da dönemin sinema ve tiyatroları olduğu bir müftü üzerinden anlatılmaktadır. “Bizdeki sinema ve tiyatroların ahlâkı ifsâd etmekten başka bir işe yaramadığı ma’lûm olduğu cihetle Sebilürreşâd, müfti efendi cidden sinema binasının inşasına çalışmış ise vazife ve vazife-i vataniyesini îfâ etmiş olduğunu söylemişti... Müfti efendi vakit gazetesine göndermiş olduğu mektupta ben sinema binasının vakıf kabristan arsasında inşasını mene çalıştım. Yoksa başka bir mahalde inşasına memanet değil, mazharat etmek istedim. Hatta ön ayak olmak üzere resmî teşebbüsatta bile bulundum... Yalnız müfti efendinin, sinemalara lehdar görünmekle kendisini tecdid perver tanıtmaya muvafık olacağı umidini taşıması bir saf-derânlık alameti olsa gerektir.” Bk. “Sinemalara Ön Ayak Olan Müftüler de Varmış!”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.609, 24 Temmuz 1340, s.172.

<sup>243</sup> Eşref Edip, “Memleketimizde Ahlâk Meselesi”, **Sebilürreşâd**, C.XV, S.387, 16 Kânûn-ı Sâni 1335, s.405-406.

Dergi yazarları yaşanan ahlâki buhranın ve bozukluğun toplumun bir gerçeği olduğu konusunda hem fikirdirler. Dini bir kenara koyan ahlâk arayışları tarihte de ortaya çıkmıştır. Ancak dinsiz ahlâk tesisinde toplumlar başarılı olamamışlardır. İslâm fitri bir dindir ve ahlâk dinîdir. Ahlak kaynağını İslâm'dan almaktadır. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtarılmasında sahih din anlayışı ahlâkın kaynağı olarak önemli bir role sahiptir.

### 2.1.2.3. İctihad Fikri ve Cihad Anlayışı

XIX. yy.da İslâm'ın geçirdiği tehlike ve uğradığı felaketlerle birlikte İslâm dünyasını bu durum karşısında kurtarmak ve korumak için bir takım samimi düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu İslâm'ın özüne dönmek ve İslâm adına bir yenilik faaliyeti olarak kendini göstermiştir. Bunun siyasi karakteri Pan-İslâmizm, dinî ve fikhî esas ile selef yolu telfik şeklindedir. İslâmî hayatın tekrar canlanması ve kurtuluş yollarındaki engellerin açılması için icthad kapısının açılması önemli bir şart olarak ileri sürülmüştür.<sup>244</sup>

Muhammed Abduh ile hocası Cemaleddin Afganî'nin çabası bu devirde geleneksel sistem içinde birkaç girişimin en cüretlisidir. Ancak bu çaba iki sebepten başarıya ulaşamamıştır. Bu sebeplerden birincisi, müçtehit olmanın geleneksel şartlarının aynı kalarak ona ihtiyaç duymayanların elinde kalmış olması; ikincisi, müçtehidin fakih olması ve bunun sonucu olarak çağın sorunlarının o hukuki sınırlar içinde ele alınıp değerlendirilmesidir.<sup>245</sup> O dönemde örneğin Hüseyin el-Cisr (öl. 1909) icthadın önemini benimsemekle birlikte Müslümanlarda bir şahsiyet kaybına sebebiyet vereceği kaygısı ile icthad kapısının açılmasını kabul etmemiştir. Gerçi

<sup>244</sup> Sadık Albayrak, **Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık**, İstanbul, Risale Yay., 1990, s.270-271.

<sup>245</sup> İsmail R. Faruki, **Bilginin İslâmleştirilmesi**, Çev. Fehmi Kuru, İstanbul, Risale Basın Yay., 1985, s.54. Cemaleddin Afgani İslâm'ın müsbet bilimlere karşıt bir tutumu olmadığını öne sürerken Abduh, dinî bilimlerin ve müsbet bilimlerin, aynı kaynaktan gelmelerine rağmen, her birinin kendine özgü düşünce koşulları olması açısından, birbirine paralel olarak yürütülmesi gereken iki ayrı akım olduğunu ileri sürüyordu. Bunu destekleyici bir fikir, İslâmlığın Allah'tan alınan son emirle ilgili olmasıydı: Mademki Hz. Muhammed son peygamberdi, insanlık artık yeni bir vahyin tekrarlamasına ihtiyacı olmadığı bir seviyeye gelmiştir. Bundan dolayı insanlar artık kendi ahlâki ve entelektüel 'salvation'larını kendileri yürütebilirler. Bk. Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, Makaleler III, drl. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 1991, s.18.

onun içtihat dediği şeyin insanî faaliyet alanlarının bütününe kapsamadığı da açıktır.<sup>246</sup>

**Sebîlürreşâd**'da içtihada lüzum duyulduğu, içtihat kapısının kapalı olduğunu<sup>247</sup> söyleyenlerin kolay yolu tercih ettikleri, içtihadın fıkhi manasının anlaşılamadığı üzerinde durulmaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır, ictihad kapısının açık olduğuna, sırf akıl ve nakil ile hareket etmenin skolastik kalacağına işaret etmektedir: “Halbu ki devr-i i’câz geçmiş ve devr-i ictihâd açılmıştır. Ulûmun akliyyetini ve faaliyet-i hâzırasını ihmal edip sırf nakliyyetini tesbit ile uğraşmak ıskolâstik denilen mertebe-i nekayidde sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayâtiyetinden ve canlı noktaları bulunduğundan gaflet eylemektir... Eşari’yi bilmeyen Razilik’ten dem vuramaz, Nevton’u (Newton) tanımayan Ayınştayn’dan (Einstein) bir şey anlayamaz.”<sup>248</sup> İzmirli İsmail Hakkı’ya göre içtihad kelimesinin fıkhi yönü yeterince anlaşılamamıştır, içtihad dinî bir mesele hakkında kesin bir delil bulunmadığı zaman dinî hükümlerden biri ile hükümde bulunmaktır, dinîn ibadet kısmında geçerli olduğu gibi muamelat kısımlarında da geçerlidir, kıyas ve örfle olan irtibatlandırmasındaki değerlendirme doğru değildir: “Kimi ictihâd ile kıyâsı bir addediyor, kimi “İctihâd örfe intibâk ihtiyacından mütevelliddir” diyor... Netice: İctihâd ancak delîl-i kâtı’ı bulunmayan bir mes’ele-i şer’iyye hakkında edille-i ahkâm-ı şerî’atten biri ile hükm-i şer’isini beyân etmek ihtiyâcından tevellüd etmiştir, ictihâd ebvâb-ı fıkhnın her birinde cârîdir: Menâsik dedikleri ibâdât kısmında cârî olduğu gibi hukûk dedikleri mu’âmelât kısmında da cârîdir.”<sup>249</sup> M. Şemseddin içtihadın her devirde gerekli

<sup>246</sup> İlyas Çelebi, “Hüseyn el-Cisr”, **DİA**, C.XVIII, İstanbul, 1998, s.538.

<sup>247</sup> İctihâd kapısını kapatmanın manası: a) Dinin naslarına ve bu nasların mefhumlarına muhalefet etmek demektir. b) Müslümanları, devamlı olarak bir noktada saplanıp kalmaya, c) Yeniden doğmak ve ilerlemek çıkırından uzaklaşmaya, d) Geçmiş fukahânın kendi zamanlarındaki durum çizgisinde kalmaya, e) Onları kendileri ve diğer Müslümanlar için, hem kendi zamanlarında hem de kendilerinden sonra kıyamet gününe kadar gelecek bütün zamanlar, nesiller ve asırlarda tatbiki gereken formüllerine tabi olmaya... mahkûm eylemekten ibarettir. Bk. Subhî el-Mahmasânî, **İslâm Üzerine Düşünceler**, Ankara, TDV Yay., 1989, s.139. İctihâd kapısının yeniden açılması konusu için Bk. Hasib es-Samarrai, **Modernizm’in Üç Şovalesi ve Türkiye’deki Takipçileri**, Çev. Ali Nar ve Sezai Özel, İstanbul, Bedir Yay., 1998, s.270-271. İctihâd kapısının kapatılması konusunda Bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, **Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma**, Çev. Ali İhsan Pala, Ankara, Kitâbiyât Yay., 2001, s.50-54.

<sup>248</sup> Elmalılı Hamdi Yazır, “Garb Cereyânı Felsefisi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.567-568, 11 Teşrîn-i Evvel 1339, s.166.

<sup>249</sup> İzmirli İsmail Hakkı, “İctihadın Bais-i Tevellüdü”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330, s.190-195.

olduğundan, delil olarak Hz. Muhammed'in içtihat yapılabileceğine dair hadîslerinden, taklitçilik anlayışının düşünmeyi fikir yürütmeyi engellediğinden ve içtihat kapısının kapalı olduğunu söyleyenlere çalışmak ve gayret etmenin zor geldiğinden bahsetmektedir: “İctihâdın lüzûmuna dâir Hazret-i Peygamber'in, bir müctehid ictihâdında hatâ ederse bir sevâba, isâbet ederse on sevâba nâil olacağı<sup>250</sup> hakkındaki beyanât-ı nebeviyyelerinden daha sarîh delîl olur mu?.. Taklîdcilik meydan aldıktan sonra dimâğlar düşünmekden, fikirler tettebbu'dan men' edildi... Fakat çalışmak, didinmek, işte bu müz'ic meşgale hiç kimsenin işine gelmiyordu. Bu müşkil zahmetten kurtulmak için ictihâd kapılarını kapamak daha kolay ve daha münâsib görüldü.<sup>251</sup>

İslâmcı düşüncede cihad daha kapsamlı ve çeşitli boyutları ile ele alınmıştır. Cihad kelimesi her zaman savaş anlamını ifade etmediği gibi pratikte savaşın mukaddes sayılması da hayat anlayışından kaynaklanmaktadır. Müslüman, Batı hayat anlayışına göre mukaddes sayılabilecek belki tek şey olan ibadeti bile gösteriş veya maddî menfaat maksadıyla yapar da Allah'ın rızasını gözetmezse dince makbul sayılan bir iş yapmış olmaz, hatta bu durum onu şirke kadar götürebilir. Buna karşılık onlarca mukaddes sayılmayan yeme, içme gibi tabii şeyleri, ilâhî bir emanet olan hayatın sürdürülmesi, sağlığın korunması ve dolayısıyla yaratanın rızasına vesile olacak davranışlarda bulunmak amacıyla yapılırsa bu bir ibadet olur. Savaş da böyledir ve yalnız Allah rızası için yapılır.<sup>252</sup>

**Sebîlürreşâd**'a göre cihad yalnızca tek boyutu ile ele alınmamıştır, dönem itibari ile savaşların çok olduğu ve devletin kurtarılmasının öncelikli amaç olmasından ötürü cihadın savaşmak ve öldürme yönü daha çok ön plana çıkmıştır. Ancak dergi cihadın diğer yönlerine de atıflar yapmakta ve bu kavramı geniş anlamda kullanmaktadır. Daha kapsamlı olarak cihad dünya ve âhiret için gayret sarf etmek ve çalışmaktır.

<sup>250</sup> et-Taberânî, **el-Mu'cemü'l-Evsat**, Kahire, C.II, s.162.

<sup>251</sup> M. Şemseddin, “İctihâd Ne Demekdir ve Ne Gibi Ahkâmda İctihâd Olunabilir”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.246, 16 Mayıs 1329, s.194-195.

<sup>252</sup> Muhammed Hamîdullah, **İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları**, der. Salih Tuğ, İstanbul, Milliyetçiler Derneği, 1962, s.93-94.

Mustafa Taki, cihad kavramının tam olarak doğru anlaşılmadığı söylemektedir: “Cihâd; Müslüman olmayanları mutlaka öldürmek, mahvetmek için değildir. Cihâd; dînin, vatanın, milletin i’tilâsı ve tecâvüzâtan muhâfazası için dînin emrettiği bir muhârebedir ki birçok şerâit-i insâniyyet ve müsâlemetkârâneye tâbi’dir.”<sup>253</sup> Mehmet Akif, Allah yolunda cihadı dünya ve ahiter için çalışma olarak anlatmaktadır: “Cenâb-ı Peygamber; ‘Dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi, âhiret için de yarın ölecekmiş gibi çalışın.’ diyor. Diğer bir hadîsinde de bizi ‘dîn ile dünyayı birlikte ıslaha da’vet’ ediyor... Cenâb-ı Peygamber ‘Efdâl-i a’mâl iktisâb-ı helâldir. İyâlini mâl-i helâl ile infâk için uğraşanlar fi-sebîlillâh cihâd edenler gibidir. Afâf-ı nefis içinde tâlib-i dünya olanlar şühedâ derecesindedir.’ buyuruyor... Kur’ân (وَلَا تَسْنَ) buyuruyor. (فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ)<sup>254</sup>, (نَصِييَكَ مِنَ الدُّنْيَا)<sup>255</sup> buyuruyor. Hazret-i Peygamber; Dünya ne güzel matiyyedir. Ona râkîb olun ki sizi âhirete yetiştirsin. İçinizden hayırlısı dünyasını âhiretine, yâhûd âhiretini dünyasına fedâ eden değildir; belki her ikisi için de çalışandır. Mâl-i helâl talebinde bulunmak cihâddır, diyor.”<sup>256</sup>

### 2.1.3. Eğitim

#### 2.1.3.1. Eğitimin Amacı

Emile Durkheim’in sosyoloji kuramlarından çok etkilenmiş benzeyen **Sebîlürreşâd** yazarlarının eğitim görüşlerinde önemli ölçüde toplumsallık görülmektedir. Durkheim’in eğitim sosyolojisi anlayışına göre öncelikli olan toplumdur ve birey toplum için vardır. Toplumun iyi işlemesi, problemlerin çözülmesi ve çağa uygun bir hal alması için birey toplumun hizmetinde olmalıdır. Fransız eğitim sosyolojisi akımında, her şey toplum için mantığı ön plana çıkmaktadır. Bu düşüncenin Osmanlı aydınları arasında benimsendiği ve görüşlerine yansıdığı **Sebîlürreşâd** yazarlarının eğitim ve toplum görüşlerinde de oldukça açık bir şekilde görmek mümkündür.<sup>257</sup>

M. Şemseddin, eğitimin amacını toplumun ve çağın gereklerine en uygun nesiller yetiştirmek şeklinde açıklamaktadır: “Ta’lîm ve terbiyeden maksad, insanları

<sup>253</sup> Mustafa Taki, “İslâmiyet’te Cihad”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.172, 8 Kânûn-ı Evvel 1327, s.246.

<sup>254</sup> Kur’ân 28/77.

<sup>255</sup> Kur’ân 62/10.

<sup>256</sup> Mehmet Akif (Sadi), “Sa’y ü Amelin Nazar-ı İslâm’daki Yeri”, **Sebîlürreşâd**, C.I, S.11, 23 Teşrîn-i Evvel 1324, s.170-172.

<sup>257</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.276.

cem'iyet içinde ne olmaları lâzım ise onun için hazırlamaktan ibârettir.”<sup>258</sup> Edhem Nejad, okumanın amacını muhakeme gücü kazanmak ve topluma hazır hale gelmek şeklinde izah etmektedir. “Okumaktan maksat fikri, dimağı terbiye etmek, düşünebilmeye muhâkeme edebilmeye lâıyk bir meziyet vermek ve cem'iyet-i beşeriyye içinde mes'ûd yaşayabilmek, iş yapabilmek için hazırlanmaktır... Biz çocuğu üç ayda okutma öğreten mektebi alkışlıyoruz. Bu alkış beyhûde bir alkıştır... Okumaktan maksad terbiye-i fikriyyedir. Okuma yazma terbiye-i fikriyyeye bir vâsıtaadır.”<sup>259</sup>

Hasan Hikmet, eğitimin toplumsal bağını ortaya koyması açısından terbiyenin toplumu müsbet dairede tutabilen gücüne, milletin ilerleme ve yenilenmesine olan katkısına işaret etmektedir: “Hayat-ı ictimâiyenin müsbet veçheler dâhilinde insicam ve intizamın muhafaza edilebilmesi için bi itınayı mahsûs ile takip ve tatbiki iktiza eden usûllerden en muhimmi terbiye meselesidir... Ferdi ve ictimâî hayatın kâffe-i safahatında yekdiğerinin lazımı gayrı müfarigi olan terbiye, aksamının vazife ve gayesi milletin metin esaslara istinâden tekâmül ve tecdîdini te'mine matuftur.”<sup>260</sup> M. Şemseddin, gelecek nesillerin bugün terbiye edilmiş kişiler tarafından eğitileceğini ve bugün verilecek eğitimin toplumun geleceğine şekil vereceğini söylemektedir: “Bugün terbiye edilen bir nesil, yarın terbiye etmekle mükellef olacaktır. Bugünkü çocuklar yarın mukadderât-ı milleti ellerine alacaklardır. Şu hâlde biz bugün evlâdlarımızı ne sûretle terbiye edersek yarının o hâle gireceğine hiç şübhe etmemelidir.”<sup>261</sup>

Ethem Nejad, sorumluluk taşıyan maârif yetkililerinin âli mekteplere muallim yetiştirmek için Fransa'ya öğrenci gönderdikleri halde neden ibtidâ-i mekteplerde başarısı herkesçe bilinen İsviçre ve Almanya'ya bu amaçla öğrenci göndermediklerinden yakınmaktadır:<sup>262</sup> “Fransız liseleri küşâdına kalktık... Maârif; Avrupa'ya mekâtib-i âliyyeye mekâtib-i i'dâdiyyeye muallim yetiştirmek için Fransa'ya ‘École Normale’

<sup>258</sup> M. Şemseddin, “Ta'lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.24-206, 2 Ağustos 1328, s.462.

<sup>259</sup> Edhem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.108, 16 Eylül 1326, s.65-66.

<sup>260</sup> Hasan Hikmet, “İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrı Terbiye-1”, **Sebîlürreşâd**, s.180-182.

<sup>261</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, s.379.

<sup>262</sup> Tanzimat dönemi Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri için Bk. Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Raportör: Yahya Akyüz, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2004.

talebe gönderdi de mekâtib-i ibtidâiyye muallimi yetiştirmek için İsviçre'ye, yahud Almanya'ya neden talebe göndermedi... Maârif iyi bir temizliğe mazhar olmalıdır.”<sup>263</sup> Yazar, mekteplerde öğretmenlerin hayatın gayesini iyi bir şekilde öğrencilere aktaramadıklarını, öğrencilerin okuduklarından istifade edemediklerini, eğitimdeki maksadın yalnız diploma değil öğrencilerdeki teşebbüs-i şahsî yeteneğinin geliştirilmesi olduğunu söylemektedir: “Şimdiye kadar mekteplerimizde muallimlerimiz hayattan gâye teşebbüs-i şahsî ile zirâat, ticâret ve sanâyi’ içinde yaşamak olduğunu bildirmediikleri ve fenâ bir sûrette terbiye ettikleri için, mektepleri bitirenler ya temiz ve rahat ve tenbel işler arıyorlar veyahud okuduklarından hiç istifade etmeden mahkûm-ı zevâl oluyorlardı... Doktor Leitz diyor ki: Bizim mekteplerimize devamdan maksad diploma almak değil, hayata hazırlanmaktır. Cenâb-ı Hak Kur’ân-ı Kerim’inde <sup>264</sup>(وَإِنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى) yani insan her şeyi kendi sa’yinden beklemeli buyuruluyor. Bu işte teşebbüs-i şahsîden başka bir şey değildir.”<sup>265</sup> Ethem Nejad, eğitimde tatil ihtiyacının öğrenci ve eğitim açısından öneminden bahsetmekte, yaz tatillerinde öğrencinin bir sonraki seneye hazır hale gelmesi için tatillerini daha fazla ders çalışarak değil dinlenerek geçirmelerinin teşebbüs-i şahsîlerine olumlu katkı yapacağını savunmaktadır: “Bir senelik yorgun kafa dinlenmedi, ta’tilde de birçok yorgunluk yüklendi ise, o dimâğ gelecek senenin hamulesine dayanmaz; göçer, zaifler, rahatsız olur; cevvaliyet zindelik mahvolur... yerine miskînâne bir sa’y, korkaklık, i’timâdsızlık, za’fiyet, sünepelik kâim olursa teşebbüs-i şahsî de mahvolmuş, ölmüş, defn edilmiş, çürümüş, kalmamış demektir.”<sup>266</sup> M. Şemseddine göre hükümetler eğitime hem biyerin hem de kendi menfaatlerini gerçekleştirmek için müdahale edebilir, doğal olarak eğitim programlarına, dinî ilimlere, sağlık bilgisi ve ahlâk derslerine ehemmiyet gösterirler: “Hükümetler, efrâdın ta’lim ve terbiyesine, hey’et-i umûmiyyenin ve bi’n-netîce kendilerinin menâfi’-i meşrûasını muhâfaza için müdâhale ederler... Bu nokta-i nazardan programların tanzîminde ulûm-ı dîniyye, hıfz-üs-sıhhaya ve ahlâk derslerine i’tinâ edilmek elzem olduğu gibi, vatana

<sup>263</sup> Ethem Nejad, “Liselere mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?”, **Sırat-ı Müstakim**, C.V, S.110, 29 Eylül 1326, s.91-93.

<sup>264</sup> Kur’ân 53/39.

<sup>265</sup> Edhem Nejad, “Terbiye-i Fikriye”, **Sebilürreşâd**, C.V, S.126, 20 Kânûnisânî 1326, s.359-360.

<sup>266</sup> Ethem Nejad, “Mektep Ta’tilleri: Tatilde de Çalışılmalı mı?”, **Sırat Müstakim**, C.VI, S.149, 30 Haziran 1327, s.303.



sadâkat ve muhabbet gibi doğrudan doğruya hükûmet ve hey'et-i ictimâiyyenin menâfiyle alâkadâr olan tedrisâta da ehemmiyet vermek kat'îyyen elzemdir.”<sup>267</sup>

### 2.1.3.2. Eğitimde Usul ve Yöntem

Hasan Hikmet, terbiye kelimesini bireyi ve toplumu kapsayacak bir şekilde tasnif etmektedir. “Terbiye kelimesinin ma'lûm ve mutearif olan mahalli isti'malleri itibariyle âile terbiyesi, terbiye-i ibtidâiye ve tahsîliye, terbiye-i zâtîye, terbiye-i ictimâiye, terbiye-i dinîyye ve milliyye sûretinde tasnifi mümkündür.”<sup>268</sup>

M. Şemseddin, eğitim ve öğretim nedir? Çocukları nasıl eğitmeliyiz? gibi temel sorular çerçevesinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. “Ta'lîm ve terbiye ne demektir? Çocuklarımızı nasıl ve ne sûretle terbiye edeceğiz? Onlara ne gibi şeyler okutacağız? Bunları niçin okutacağız? Nasıl ve nerede okutacağız? Kimler okutacak? Ta'lîm ve tedrisden gâye ne olacak?... Terbiye mes'ele-i muğlakasının karanlık noktalarını tenvîr için sarfedilecek mesâî, saâdet-i milliyye ve beşeriyye ile pek ziyâde alâkadâr olduğunu daima der-hâtır etmelidir.”<sup>269</sup> Yazar, hâlihazırda mekteplerde takip ve taklit edilen Eflatun'un Hükümet Mefkûresi eğitim tarzının bile tam olarak uygulanamadığına işaret etmektedir: “Şimdiye kadar mekteplerimizde ta'kîb edilen tarz-ı tedris ve terbiyede Eflatun'un köhne (Hükümet Mefkûresi) kabûl edilmiş olduğu görülür. Çocukları hükümet me'mûru olmak üzere yetiştirmek gâyesine müstenid olan bu usûl bile maatteessüf sûret-i sâlimede tatbîk olunamıyor.”<sup>270</sup>

Eğitim ve toplum arasında güçlü bir ilişki olduğunu vurgulayan M. Şemseddin, eğitimin önemine, toplumun şekillenmesinde ve başarısında eğitim tarzının etkisine dikkat çekmektedir: “Her milletin tarz-ı ictimâîsi ile tarz-ı terbiyyesi arasında yakın bir râbîta, pek derin bir alâka vardır. Terbiye ne esâsa göre ta'kîb olunursa hayât-ı cem'îyyet de tedricen o şekli alır.”<sup>271</sup> “Ulûm-ı ictimâiyye esas prensiplerini usûl-i terbiyyeden alır.

<sup>267</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta'lîm: Programların Tanzîminde Hükümetin Hak ve Vazîfesi Mekteplerde Tedris Olunacak Ulûmun Tertibi”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.212, 13 Eylül 1328, s.70-71.

<sup>268</sup> Hasan Hikmet, “İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asri Terbiye-1”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.584, 17 Kânûn-ı Sâni 1340, s.180-182.

<sup>269</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.202, 5 Temmuz 1328, s.379-381.

<sup>270</sup> M. Şemseddin, “Ta'lîm ve Terbiye Esasları”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.26-208, 16 Ağustos 1328, s.497.

<sup>271</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, s.379.

Milletlerin tecelliyât-ı ictimâiyyeleri tarz-ı terbiyelerinin bir neticesidir. Mücâdele-i hayâtta muvaffak olan kavimlerin tefevvuk sebeplerini araştırırken; bu hakîkatı derpîş ederek; ta'lîm ve terbiyede ta'kîb ettikleri usûlleri nazar-ı i'tibâra almak îcâb eder.”<sup>272</sup>

Eşref Edip, mekteplerdeki yaşanan en büyük buhran ve sorunun terbiye usûlünden kaynaklandığına işaret etmektedir: “Mekteplerimizde bugün hükümrân olan buhran, en ziyâde usûl-i terbiyeden mütehasıl değil mi? Yani bizde terbiye mesâilini ecnebî lisânlarındaki kitapların nazariyat kısmında okumakla iktifâ' etmekten vaz geçerek memleketimizi muhitini..., an'anesini bir iyice tedkik ve tetbi'etmelidir.”<sup>273</sup> Ethem Nejad da, diğer yazarlar gibi usûl meselesine dikkat çekerek en iyi ve en kötü mekteplerin hepsinde usûl sorunu olduğunu özellikle ibtidâîyelerde bu sorunun daha fazla yaşandığını söylemektedir: “Baştan aşağı, en bâlâsından, en âdîsine kadar mekteplerimizi nazar-ı dikkatten geçirsek tarz-ı ta'lîmde ma'kûl ve müfid bir usûl göremeyiz. Hele mekâtib-i ibtidâîyyemiz usûlsüzlüğün pek fukarâsıdır.”<sup>274</sup>

Mehmet Akif, her babanın çocuğunu okutacak kadar vakit ve paraya sahip olamayacağı, maârif nezâretinin birkaç sene içinde yeni bir eğitim usûlü oluşturamayacağından idarecilerin hem öğrenciler hem de öğretmenler için yeni kitaplar hazırlamasını teklif etmektedir: “Her baba evlâdını kendi okutacak kadar vakit, yahud husûsî bir hoca tutup okutturacak kadar para bulamaz. Maârif Nezâreti de birkaç sene içinde hiç yoktan bir usûl-i ta'lîm icâd edecek kadar muktedir muallimler yaratamaz. O halde ne yapmalı? İktidârı, hamiyeti olanlar hem mektep çocukları için kitaplar yazmalı; hem de o kitaplardaki mebâhisi çocuklara nasıl öğretmek lâzım geleceğini gösterir eserler, yani hoca kitapları meydana getirmelidir.”<sup>275</sup>

Dergide, Avrupa ile yapılan çoğu karşılaştırmada eğitimde usûl meselesi üzerinden hareket edilmektedir. M. Şemseddin, garbın şark karşısındaki üstünlüğünün temel nedeninin eğitim öğretimdeki sistemlerinden, usûl ve yöntemlerinin ileri olmasından kaynaklandığını, bir İngiliz ve Türk gencin meslek seçimindeki yaklaşımını

<sup>272</sup> M. Şemseddin, “İctimâiyat: İctimâî İnhitatın Sebebinin Usûl-i Terbiyede Aramalıdır”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.305, 3 Temmuz 1330, s.330-331.

<sup>273</sup> Eşref Edip, “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXV, S.638, 12 Şubat 1341, s.224.

<sup>274</sup> Ethem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsili ve Zararlarımız”, **Sebîlürreşâd**, s.65-66.

<sup>275</sup> Mehmet Akif, “Yeni Bir Mektep Kitabı”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.111, 8 Teşrin-i Evvel 1326, s.115-116.

örnek göstererek açıklamaktadır: “Garphıların yükselmesi, bizim sukût etmemiz, o mes’ûd diyârlarda ta’kîb edilen usûl-i terbiyye ile şarkta tatbîk olunan tarz arasındaki farktan ileri geldiğini inkâr etmek mümkün müdür?... İngiliz genci kudret-i şahsiyyenin inkişâfına daha müsâid olan mesâlik-i hürriyyeyi birer birer sayarken İslâm gencinin ağzından vesâyet altında yaşanacak mesleklerin isimleri işitilir... şimdiye kadar ta’kîb ve tatbîk edilen usûl-i terbiyyeyi değiştirmekten başka çare yoktur.”<sup>276</sup>

M. Şemseddin, bir usûlün anlaşılmasında onu uygulayanın tarz ve hareketlerinden bağımsız hareket edilemeyeceğini, tâ’lim ve terbiye görevini yapanların pedagoji bilmelerinin daha faydalı sonuçlar doğuracağını açıklamaktadır: “Pedagoji kavâidini tanzîm ederken ebeveynin tarz ve hareketleri behemehâl nazar-ı i’tibâra alınmalıdır. Aksi hâlde usûl ve kavâid-i terbiyye denilen şeyleri nereden istihrac edebiliriz? Usûl (mêthode) bil-fi’l işe girişmiş olan zevâtın ef’âl ve icrââtından başka bir şey midir?... Ta’lîm ve terbiye ile muvazzaf olan zât, pedagoji fennine vâkıf olursa mesâisi daha ziyâde semeredâr olur.”<sup>277</sup> Yazar, ta’lîm ve terbiye bir esasa göre sürdürülmediği takdirde emeklerin boşa gideceğinden, mektep programlarının yeniden ıslah edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır:

“Nesl-i âtînin ta’lîm ve terbiyesi için ilk evvel üç şey nazar-ı i’tibâra alınmalıdır: 1- Okutulacak mevâddın intihâbı, 2- Tedrîsâtın zamana, fenler arasındaki münâsebâta, şâkirdânın sinlerine göre tertîb ve tanzîmi, 3- Talebeyi -isti’dâdlarına göre- bir veya birkaç fende mütehasıs yapabilecek bir usûlün vaz’ ve tatbîki. Pedagojinin rûhunu teşkil eden şu üç mühim mes’elenin halli program tanzîmiyle neticelenir... Mektep programlarının yeniden tanzîmi veya ta’dîl ve ıslahı mes’elesini gâyet müşkil ve cidden düşünölmeye lâıyk bir keyfiyettir... Bu prensip şu iki maddede cem’ edilebilir: 1- Her fennin ta’lîm ve tedrîsi için icâb eden zaman sûret-i ka’iyyede takdîr ve ta’yîn olunmalıdır. 2- Her fennin mebâhisi arasında-muayyen olan gâyeye göre lâzım olmayan veya az fâideli bulunan şeyler programdan tarh edilmelidir.”<sup>278</sup>

<sup>276</sup> M. Şemseddin, “İctimâiyat: İctimâi İnhitatın Sebebini Usûl-i Terbiyede Aramalıdır”, **Sebîlürreşâd**, s.330-331.

<sup>277</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lîm: Ta’lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, s.379-381. “Pedagoji bilmeyen bir kimse; ne kadar âlim, ne kadar muktedir olursa olsun; hiçbir zaman iyi bir muallim olamaz.” Bk. M.Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.25-207, 9 Ağustos 1328, s.478.

<sup>278</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lîm: Mektep Programlarının Tanzîminde Nazar-ı İ’tibâra Alınacak Esâsalar”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.211, 6 Eylül 1328, s.45-47.

Yazar, mekteplerde okutulacak derslerin tertip ve tanziminde uyulacak esaslardan, eğitimde tedricilik ve dil becerilerinin dikkate alınması üzerinde durmaktadır: “Mekâtibde tadrîs olunacak ulûm ve fûnûnun tertîb ve tanzîmi husûsunda ne gibi esaslara istinâd edilecektir? Acaba tadrîs olunacak şâkirdân mı, yoksa tadrîs edilecek şeyleri mi nazar-ı i’tibâra almak icab eder?... Meselâ cebir ve hendese dersleri behemehâl ilm-i hesâbdan sonra gösterilebilir... Tadrîsâtta istinâdgâh olan lisân ve kavâid-i lisâniyye, kırâat ve imlâ, mebâdî-i hesâb gibi ma’lûmât-ı esâsiyye ta’lîm edildikten sonra diğer fenlere geçmelidir. Fakat başlangıçta çocuğu bu fenlerde mütehassıs yapmak gibi bir gâye gözetmemek îcâb eder... Yani talebeye bir fenne dair en evvel umûmî, esaslı ma’lûmât verilir. Ma’lûmât-ı mezkûre ertesi sene daha müdellel olmak üzere tevsî’ edilir ve fennin gavâmız ve dekâyıkına nüfûz ettirecek mebâhis tadrîs olunur.”<sup>279</sup> Yazar, beden eğitimi ve sağlık bilgisinin öğrenciye kazandırılması gerektiğini, âileler arasında okunabilecek eğlenceli sağlık bilgisi kitaplarının çıkarılması, mekteplerde sağlık bilgisi eğitiminin ilmi ve ameli iki yönden takip edilmesi, beden terbiyesi için husûsi cemiyetlerin faaliyet göstermesi gerektiğine işaret etmektedir:

“Nes-i âtînin ta’lîm ve terbiyesi mes’alesi nazar-ı i’tibâra alındığı zaman hıfz-üs-sıhha ve terbiye-i bedeniyye derslerinin lüzûm ve ehemmiyetini unutmamak îcâb eder... Kitleyi tenvîr edebilmek, milleti kaplayan kâbûs-ı lâ-kaydıyı parçalamak için âileler arasında okunmak üzere eğlenceli bir tarzda yazılmış hıfzu’s-sıhha kitaplarının neşr ü ta’mîmi de bu husûsda der-hâtır edilebilecek tedâbîr cümlesinden sayılabilir... Mekteplerde hıfzu’s-sıhha ilmî ve ameli olmak üzere iki nokta-i nazardan ta’kîb edilmelidir... Esâsen terbiye-i bedeniyye mümâreselerinin yalnız mekteplere hasrı keyfiyeti de doğru değildir. Husûsî cem’iyet ve kulüplerin bu uğurda çalışmalarına ihtiyâc-ı kat’î vardır.”<sup>280</sup>

Dergi, Fransız eğitim sistemi yerine İngiliz, Alman, İsviçre, Belçika ve Amerika eğitim sistemlerinin daha üstün hale geldiği konularında benzer makaleler yayınlamıştır. Dergide garb eğitim anlayışı, şark ile karşılaştırılmış ve tenkit edilmiştir. Ethem Nejad, Fransızların bile kendi eğitim sistemlerinin bozulduğunu söylemelerine rağmen İngiliz ve Alman sistemleri dururken hala neden Fransız eğitim sistemini sürdürmekteki

<sup>279</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lim: Mekteplerde Tadrîs Olunacak Ulûmun Tertibi”, **Sebilürreşâd**, C.II-IX, S.28-210, 30 Ağustos 1328, s.26-27.

<sup>280</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lim: Mekteplerde Hıfzu’s-sıhha ve Terbiye-i Bedeniyye”, **Sebilürreşâd**, C.IX, S.214, 27 Eylül 1328, s.109-111.

ısrarcılığı anlamının güç olduğunu söylemektedir. Yazar, Fransızlar kendi eğitim sistemlerinin iyi olmadığını söylerken mekteplerde Fransız tadrîs usûlünün okutulduğu, İngiliz ve Alman mekteplerinden mezun olan bir gencin ufkunun Fransız mekteplerinden mezun olan bir gence göre daha güçlü olduğundan, mekteplerde Fransız tadrîs usûlü yerine İngiliz, Alman, İsviçre gibi eğitim usûllerini tercih etmeleri gerektiğinden bahsetmektedir: “Fransızlar, bizzat kendileri bugün Fransız mektepleri adam yetiştirmiyor diye bağırıp duruyorlar... Bu husûstaki muvaffakiyetlere nâil olmak için de Fransız usûl-i mektebiyyesini değil, İngiliz, Alman, İsviçre, Amerika usûl-i mektebiyyesini kabul etmeliyiz... Fransız usûl-i mektebiyyesini terk edelim.”<sup>281</sup> Ferid’e göre İngiliz ve Amerika eğitim sisteminde olduğu gibi eğitim öğretimin sadece diploma veren bir sistem olmaması, öğrencileri her yönü ile hayata hazır hale getirmek gerektiğine dikkat çekmektedir. Ferid bu sorunun kendi mekteplerimizde artık çözülmesini istemektedir: “El-hâsıl İngilizlerin çocuklarını ta’lîm ve terbiyeden maksadları cedel-gâh-ı maîşete atılmak için silâhlandırmaktan ibârettir... Amerikalıların gâye-i maksadları insanları diploma almak için değil, cidâl-i hayât için hazırlamak, bunun netâici de teşebbüs-i şahsî fikrine vüs’at vermek... İnşâallah bizim mekteplerimizde de bu melekâtın husûlünü te’mîn edecek esbâba tevessül olunur.”<sup>282</sup>

### 2.1.3.3. Eğitim Konuları

Dergide medreslerden mekteplere, özel ve genel eğitimden eğitimde sorumluluk sahibi kişilerin durumuna kadar birçok konu ele alınmıştır. Ayrıca ülke sınırları dışında Müslümanların yaşadığı memleketlerden eğitimle alakalı haberler ve gelişmeler takip edilmiş, Batı ile eğitim açısından karşılaştırmalara gidilmiştir.

Dergi, **Sırât-ı Müstakîm** adı ile çıktığı ilk sayılarından itibaren eğitim konularına olan ilgisini hep sürdürmüştür. Eğitimin düzeltilmesi öncelikle devletin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarılmasında ve daha müreffeh bir hayat için kaçınılmaz bir seçenektir. Dönemin siyasi ve sosyal şartları eğitim konularının seçmeci bir yaklaşımla ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Dergi, temel olarak eğitim-öğretimin amacı, önemi ve temel prensipleri, terakki ile olan ilgisi, eğitim ve öğretimde eksik

<sup>281</sup> Ethem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sebîlürreşâd**, s.65-66.

<sup>282</sup> Ferid, “Anglo-Saksonlar’da Fikr-i Hükümet, Ta’lîm ve Terbiye”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.70, 24 Kanûn-ı Evvel 1325, s.278-280.

yönler, batı eğitim yaklaşımlarına tenkit ve beğeniler, eğitimde teşebbüs-i şahsî, millî bir eğitim, diğer devletlerdeki Müslüman çocukların eğitim meseleleri, eğitimin tevhid edilmesi ve dinî eğitim gibi geniş bir konu dağılımına sahiptir. Dergi, eğitim konularını kapsayan “Terbiye ve Ta’lîm” adında bir başlık açmıştır. Bunun yanında derginin eğitimi ilgilendiren yazıları sadece bu başlık altında sınırlı değildir. Dergide şuûn başlığı altında olduğu gibi haber mahiyetinde eğitimi ilgilendiren yazılar, hatırlatmalar ve kısa bilgilendirmeler bulunmaktadır. Dergideki eğitim konularını ele alan yazarların seçtikleri konular ve eğitim meselelerindeki değerlendirmeler büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir. Savaş yıllarında çıkan sayılarında, derginin eğitim yazılarında kısmen azalma görülmektedir.

Şebîlürreşad’a göre devletin geri kalışında ilim ve eğitimdeki yetersizlikler diğer nedenler arasında en başta gelmektedir. Mektep ve medreselerden istenen neticeler alınamamaktadır. Bu durum sadece Osmanlı Devleti için değil tüm İslâm devletleri için geçerlidir. Dergi mektep ve medrese talebelerinin derdini kimsenin dinlemediğine işaret etmekte, Terbiye ve Ta’lîm başlığı altında hangi konuları ihtiva edeceğini üç madde halinde sıralamaktadır:<sup>283</sup>

“Fi’l-hakîka bizi şu vaz’iyet önünde bulunduran mâzî birçok avâmîlin taht-ı te’sîrinde olarak teşekkül etmiş ise de burada en büyük âmil ulûm ve maârif cihetinden geri kalışımız olmuştur. Bunun da başlıca esbâbı medreselerimizde, mekteplerimizde usûl-i ta’lîm ve terbiyenin yolsuz bir sûrette cereyân etmiş bulunmasından ibârettir... yalnız memleketimizde değil, bil-umûm memâlik-i İslâmiyyede bu yüzden belki yüz binlerce gençlerimizin ömürleri, kıymetli vakitleri zâyî’ olup gidiyor... Mektep, medrese talebesinin derdini dinleyecek sâhib-i hamîyyet bir kimse bulunmuyor... Binâenaleyh bu kısım ber-vech-i âtî mebâhisi müştemil olur: 1) Ta’lîm ve terbiye hakkında vârid olan makâlât-ı fenniyye, 2) Medrese ve mekteplerde olan yolsuzluklar ve esbâbı, 3) Medrese ve mektep talebelerinin şikâyatı.”<sup>284</sup>

Tarih boyunca toplumlar bazı sorumluluk ve görevleri kendi içlerinde öncelik ve özelliklerine göre paylaşmışlardır. Toplumun refah ve gelişmesinde, idareciler;

<sup>283</sup> Sebîlürreşâd Dergisinde medrese talebelerinin medrese hakkındaki görüşleri için Bk. İsmail Dede, “Sebilürreşad Dergisi’nde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Çanakkale, 2006, s.32-91.

<sup>284</sup> “Terbiye ve Ta’lîm”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327, s.12.

eğitiminde, okul ve öğretmenlerin görev ve sorumlulukları vardır. Eşref Edip, çocukların eğitimindeki sorumluluğu öncelikle âileden başlatmaktadır. Ona göre bu sorumlulukta mektep ve öğretmenler ikinci sırada yer alır: “Bence asıl mesuliyyet evvel emirde âiledir. Babalara ve analara saniyen mekteplere ve muallimlere aittir.”<sup>285</sup> Eşref Edip, terbiye ile sorumlu idareci, amir ve müdürlerin yeterli ehliyet ve ünsiyete sahip olmadıklarına dikkat çekmektedir: “Hakikaten terbiye husûsunda Türkiye ne yapacağını bilemeyecek bir haldedir. Terbiye ile tevgil etmemiş, bir iki evlat bile yetiştirmemiş bir takım beyaz gagalıların terbiye idarelerinde, terbiye müesseselerinde amir ve müdir mevkiine geçenleri, bizim için telakki edilmez ihtiyatsızlıklardandır.”<sup>286</sup>

**Sebîlürreşâd**, diğer birçok konuda olduğu gibi eğitimde de Avrupa ile karşılaştırmalar yapmıştır. Nicel farklardan ve Avrupa’nın bu alandaki üstünlüklerinden ziyade içerik bakımından öne çıkan farklar önemsenmiş görünmektedir. Öyle ki Osmanlı toplumunun Avrupa’ya göre ilmi, fikri ve iktisadi bakımdan geri kalmasının temelinde eğitim yöntemi ve zihniyeti görülmüştür. Avrupa’da kendi kendine yeten bireyler yetiştiren eğitim öğretim sistemi, Osmanlı’da yoktur.<sup>287</sup>

M. Şemseddin, bir durum tahlili ve bir karşılaştırma yaparak eğitimin şimdiye kadar hiç olmadığı şekilde ihmal edildiğini, bir zamanlar Osmanlı’nın yönetimi altında bulunan Bulgarların bile mektep, mektep programları, muallimleri gibi yönlerden ileri derecede olduklarına işaret etmektedir: “Düne kadar zîr-i hâkimiyyetimizde yaşayan Bulgarlar bile muntazam mektepleri, müretteb programları, muktedir ve usûl-şinâs muallimleriyle yüzümüzü kızarttıracak hârikalar, terakki ve tekâmüller gösterdikleri hâlde bizde el-ân bir hareket-i müsmire müşâhede olunamamasını bilmem neye

<sup>285</sup> Eşref Edip, “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebîlürreşâd**, s.224.

<sup>286</sup> **A.e.**, s.224. Doğası gereği homojen, standart ve seri üretimi esas alan modern yönetim düşüncesinin okul yönetiminde uygulanması sonucunda bireysel çeşitliliğe, zenginliğe ve farklılığa imkân tanımayan, bunları tehdit edici unsur olarak değerlendiren bir okul yönetimi anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Bk. Aslanargun, “Modern Eğitim Yönetimi Anlayışına Yönelik Eleştiriler ve Postmodern Eğitim Yönetimi”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi**, s.199-200.

<sup>287</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.276. “Mekteplerde ilim ve irfân yerine tiyatro, çalgı, oyun! Şimdi artık mekteplerin gösterdikleri en mühim hünerler bunlar oldu. Ehemmiyetli, ehemmiyetsiz her hangi bir vesile ile falan mektebin bir müsamere tertip ettiğini, müsamerede çalgılar çalındığı, şarkılar söylendiği, oyunlar oynandığı, piyesler vaz’ı sahne edildiği kemali iftiharla gazetelerde i’lan ediliyor. Hele Avrupalı veya Amerikalı bir müsafir geldi mi, derhal tiyatro sahneleri kurulur, fasıllar tertip olunur, erkekli kadınlı ictimâiler hazırlanır; en mühim hünerlerimiz frenklere gösterilir.” Bk. “Mekteplerde İlm ve İrfan Yerine Tiyatro, Çalgı, Oyun!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340, s.221.

hamletmemelidir?..”<sup>288</sup> Bu karşılaştırmalardan birinde Mehmed Fahreddin, Müslümanların Avrupa’dan farklı olarak İslâm dinî esas alınarak beraberliklerini kurdukları, çocukların eğitim ve öğretiminde de İslâm’ın temel alındığını söylemektedir: “Avrupa ulûm-ı ictimâîyye mütehassıslarının eserlerine, kâmûsü’l-ulûmlarına bakılırsa avâmil-i ictimâîyye ve müessirât-ı millîyye olmak üzere vahdet-i ırk, vahdet-i lisân ve mekân ve -esaslanmış kadim bir- iştirâk-i menâfi’ terkîbleri görülür... Mâdem ki hey’et-i ictimâîyyemizin rûh-ı millîyyet-i İslâmiyet’tir, evlâd terbiye ve ta’lîminde üssü’l-esâs olan ancak ve ancak odur.”<sup>289</sup> Derginin artık kapanmasına doğru giden yıllarda Eşref Edip, eğitim meselelerinin yabancı kitaplar üzerinden çözme ile yetinmenin ve Amerika’da ne yapılıyorsa aynen tatbikine gidilmesinin doğru olmadığını söylemektedir: “Mesela Amerika’da ne yapılıyor ise hemen burada tatbika başlayamayız.”<sup>290</sup>

Dergi, eğitim sorununu sadece Osmanlı Devletinin sınırları ile bir tutmadığını tüm İslâm memleketlerinden ve Müslümanların yaşadığı yerleri de kapsadığını 183. sayısında oluşturduğu eğitim konularını müstakil olarak işleyeceği Terbiye ve Ta’lîm başlığı altında zikretmiştir. Rusya’da bulunan Tatar Türklerinin mektebe gitmelerini engelleyen Rus Hükümetinin aldığı tavrı değerlendiren Troytskili Ahmed Tâceddin, mektebe gitmeme durumunun Müslümanların eğitime önem vermemesinden değil Rus mekteplerindeki misyonerlik faaliyetlerinin Müslüman Tatarlar tarafından tehlikeli görülmesinden kaynaklandığını, çocuk terbiyesini bilen bir anne olmalarını sağlamak üzere kız çocuklarının daha iyi yetişmeleri için Rus yüksek dereceli liselerine göndermenin fayda sağlamayacağından bahsetmektedir: “İslâmlar mektebe girmek istemiyorlar, maârifte rağbetleri yok demesi de sırf iftirâ ve mahz-ı kizbdır... Rus mektepleri misyonerlerin icrâ-yı nüfûzundan kurtulursa emin olmalı, ki Ruslar kendileri için mekteplerinde yer de bulamayacaklar.”<sup>291</sup> “Fakat bu terbiyede körü körüne mektep tesmiye olunan muhteşem binâların içerisine kızlarımızı salıvererek ‘işte burası en muntazam sûrette idâre olunan bir mekteptir ulûm u fûnûn ise istediğiniz kadar’ demekle

<sup>288</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lîm: Ta’lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, s.379.

<sup>289</sup> Mehmed Fahreddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Üssülesas”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.205, 26 Temmuz 1328, s.435-436.

<sup>290</sup> Eşref Edip, “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebîlürreşâd**, s.224.

<sup>291</sup> Troytskili Ahmed Tâceddin, “Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.62, 29 Teşrîn-i Evvel 1325, s.156.



bit-tabi' olmayacak elbette burada ahlâka ne derecede riâyet olunuyor, ne gibi rûhla terbiye ediyorlar?"<sup>292</sup>

S. M. Tevfik, Beyrut halkı içinde Türkçe bilenlerin çok az olduğunu, Beyrut'taki sanayi mektebinin bir Dârülfünun kapasitesine sahip büyüklükte olmasına rağmen değerlendirilmediğini, bu binanın kullanılması yönünde Konya Hukuk mektebi ile Şam Tıbbiye mektebinin buraya hükümetçe taşınmasının isabetli bir iş olacağını, Beyrut'taki ecnebî mekteplerinde Türkçe'nin okutulmadığından halkın Müslümanlık ve Osmanlılığı unutulabileceğini belirtmektedir. Bir diploma merasiminde vilayet maârif müdüriyeti dururken Fransa konsolosunun öğrenciye takdimde bulunmasının teessüf verici bir durum olduğuna da işaret etmektedir: "...ecnebî mektebinin mükâfât resm-i tevzîine da'vet olunduğu hâlde, usûlen ve nezâketen mükâfâtın talebeye tevzîi Vilâyet Maârif Müdüriyeti tarafından icrâsı icâb ederken maatteessüf Fransa konsolosu cenâbları fuzûlâne olarak bu vazîfeyi icrâ eylemiştir... Konya Hukûk Mektebi'yle Şam Tıbbiye Mektebi'ni hükûmet Beyrut'a nakledip Mekteb-i Sanâyi' binâsını da bu işe hasr eylemelidir... Bu mekteplerden başka ibtidâî ve i'dâdî derecesinde ecnebîlerin sâir mektepleri daha vardır ki, bunların hiçbirisinde Türkçe tadrîs edilmiyor."<sup>293</sup> Pekin'de açılan mekteplerde yenilik girişimlerinden ve maddi ihtiyaçlarından bahseden Ali Rıza, ulûm-ı dinîyye mekteplerindeki yeniliklerin hoş karşılanmamasından ve bu mekteplerde tecvitli Kur'ân-ı Kerim okunmasının istenmediğini haber vermektedir: "...mektepler yeni usûl kâidesine tevfikân levhalar ve sandalyeler ile tertîb ve tenmîk olunmuştu... Fakat mekteplerin şu hal ve kıyâfeti Pekin'deki otuz iki caminin imâmlarını ve hatîb ve ulemâsını ve müezzin ve hademelerini son derece igzâb ediyor idi... Hamdolsun ulûm-ı dinîyye mektebine ziyân ve zarar gelmedi. Zîra bunun varidâtı mekteplere merbût değil... Bâ-husûs tecvîdli Kur'ân-ı Kerîm okunmasını hiç istemiyorlar."<sup>294</sup> Bulgaristan mekteplerinin 1908-1909'da alınan istatistik bilgilerini Aksekili Ahmed Hamdi, okuyucular ile paylaşmakta ve ana mektebi, ibtidâîye, rüşdiye, i'dâdî, âli, sanayi, kör ve dilsiz mekteplerinin sayısı, öğrenci ve öğretmen dağılımları hakkında bilgiler

<sup>292</sup> Troytskili Ahmed Tâceddin, "Âlem-i İslâm: Rus Maârif Nezâretinin Beyanatı Münasebetiyle Ta'lim-i Umûmiye Dair", **Sebilürreşâd**, C.III, S.67, 3 Kânûn-ı Evvel 1325, s.237-239.

<sup>293</sup> S. M. Tevfik, "Hint Yolunda IV: Nüfuz-ı Ecanib, Beyrut Mektepleri", **Sebilürreşâd**, C.VIII, S.207, 9 Ağustos 1328, s.488-490.

<sup>294</sup> Ali Rıza, "Pekin'den (Mektup): Pekin'deki Müslüman Mekteplerin Başlarına Gelen Felaket", **Sebilürreşâd**, C.V, S.115, 4 Teşrîn-i Sâni 1326, s.187.

vermektedir: “İstatistik Dâiresi’nden aldığım ma’lûmâta göre 1908-1909’da en son alınan istatistiklere göre Bulgaristan mekâtib-i umûmiyyesi ber-vech-i âfî taksîm olunur: 1- Ana mektebi, 2- Mekâtib-i ibtidâiyye, 3- Rüşdiye, 4- İ’dâdî, 5- Âlî, 6- Sanâyi...”<sup>295</sup> İran’da ise medrese ve mekteplerin ıslahı için bir komisyon kurulmuştur. Tahran’daki ilmiye mektebinin gözetimi ve ıslahının sağlanması Fransalı bir muallime verilmiştir:

“İran Islah-ı Mekâtib ve Medâris- Maârif Nâzırı Hakîm el-Melik mektep ve medreselerin ıslahını tezekkür için bir komisyon teşkîl etmiştir. Tahran’daki İlmiye Mektebi’nin nezâreti Fransalı muallim Revag’a verilmiştir. Mösyö Revag bu mektebi, mekâtib-i sâireye nümûne olacak sûrette tanzîm ve ıslaha me’mûrdur. Dârülfünun denilen ve esâsen bir nevi’ mekteb-i sanâyi’den ibâret olan medresede muallimler yetiştirmek üzere ayrıca sınıflar teşkîli takarrur etmiştir. Bu Dâru’l-Muallimîn’i ikmâl eden talebeden yirmi kişi hükûmet hesâbına her sene Avrupa’ya sevk ve i’zâm olunacaktır. Tahran’da bir mekteb-i hukûk küşâdı dahi tezekkür olunmaktadır. Kızlara mahsûs mekâtib te’sîsi düşünülüyor. Tahran’da bir müze, bir kütübhâne-i umûmî açılması için levâyihi ihzâr olunmuştur. Bu lâyhaların yakın zamanda meclis-i millîye tevdîi mukarrerdir.”<sup>296</sup>

Dergi, başlığı altında Kosava’da Priştine Medrese-i Âliyye-i İslâmiyye inşaaı için İstanbul’da en becerikli mimarlar tarafından planların hazırlandığından bahsetmektedir: “Meşhed-i Hudâvendigâr kurbunda cenâb-ı şevket-meâb-ı pâdişâhî tarafından terakkıyât-ı asriyyeye lâayık bir tarz-ı mükemmel ve dil-nişinde inşâ ettirilecek olan medrese-i âliyyenin planları İstanbul’da en muktedir mi’mârlardan mürekkeb bir hey’et-i mahsûsa-i fenniyye tarafından tertîb ve ihzâr edilmektedir. Müstahberât-ı mevsukamıza göre birkaç gün evvel Halîfemiz efendimiz hazretleri bu planların ne dereceye geldiklerini suâl eylemişler ve herhalde mükemmeliyet-i fevkalâdeyi hâiz olması için pek ziyâde i’tinâ edilmesini irâde buyurmuşlardır. Planların ikmâli kuvve-i karîbeye geldiği de ilâveten beyân olunmaktadır.”<sup>297</sup> Dergi’de, Rusya’da müslüman nüfus ve yaşadıkları bölgelere göre oranları mescid, mektep, şer-i mahkeme ve medreseleri hakkında istatistiki bilgiler paylaşılmaktadır:

<sup>295</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “Bulgaristan Muhabir-i Mahsûsamızdan V, Bulgaristan Mektepleri”, **Sebilürreşâd**, C.VIII, S.208, 16 Ağustos 1328, s.507-509.

<sup>296</sup> “Şuûn: Çin, İran, Rusya”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.139, 21 Nisan 1327, s.144.

<sup>297</sup> “Priştine Medrese-i Aliyye-i İslâmiyyesi”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.141, 5 Mayıs 1327, s.176.

“1910 senesi Rusya’da 18.307.000 müslüman vardı. Bunun 4.350.000’i Avrupa-yı Rusî’de, 150.000 Sibiryâ’da, 9.000.000 Kırgızistan ve Türkistan’da, 4.000.000 Kafkazya’da. Resmî istatistik, bu müslümanların idâre-i rûhânîlerine mescid ve medreselerine âid şu ma’lûmâtı da veriyor: Kırım Litva (Leh) müslümanları Kırım idâre-i rûhâniyyesine, Avrupa-yı Rusî ve Sibiryâ müslümanları Ufa’da bulunan Orenburg Mahkeme-i Şer’iyyesi’ne tâbî’ olup Asya-yı Vüstâ müslümanlarının mahkeme-i şer’iyyeleri yoktur. Kafkazilere Sünnî ve Şiîler için ayrı ayrı mehâkim-i şer’iyye vardır. 1910 senesi Orenburg Mahkeme-i Şer’iyyesi taht-ı nezâretinde 6090, Mâverâ-yı Kafkaz Sünnîlerinin 878, Şiîlerinin 751, Türkistan’da 11.964, Türkistan’ın diğer cihetlerinde 363 mescid vardı. Avrupa-yı Rusî’de 3549, Asya-yı Vüstâ’da 7383, Kafkazya’da 1866 müslüman mektep ve medresesi vardı.”<sup>298</sup>

**Sebîlürreşâd**, ahlâk ve eğitim ilişkisini önceleyen konularda yazılar yayımlamıştır. Durkheim’e göre toplumsal sorunlar temelde ahlâki bir sorundur, çağdaş toplumsal bunalımlar da yine bu toplumun yapısıyla ilişkili görülebilecek ahlâki buhranlardır.<sup>299</sup> Dolayısıyla modern toplumun sorunlarını çözecek önemli anahtar olarak eğitim görülmektedir. Eğitimin içeriğini de ahlâk oluşturmaktadır.<sup>300</sup> Dergi yazarlarına göre İslâm dinî ahlâk kurallarını ortaya koyar ve kişiler, âile ve toplum koyulan bu kurallara uyarak mutluluk ve feraha erişebilir, toplumda artan ahlâki bozulmalara karşı eğitime bu anlamda önemli görevler düşmektedir. Bu bağlamda ahlak ve İslâm ilişkisi açısından Halil Fahreddin göre Osmanlının başarı ve muzafferiyetinde en önemli pay İslâm’ındır, Abdülaziz’in sefahatı yüzünden millet milyonlarca borca girmiştir, II. Abdülhamîd zamanında da büsbütün borca batmış ve neticesinde Osmanlılık ve millî ananeler unutulmuş ahlâk bozulmuştur, dine hürmetsizliğe kadar giden bir ahlâksızlık boy göstermiştir:

“O zaman Dîn-i Mübîn-i İslâm bu başlar döndürücü terakkiye mâni’(!) olmamıştı. Belki bu fütûhât-ı azîmenin başlıca âmili de Dîn-i Mübîn-i İslâm’dı... Abdülaziz’in sefâheti yüzünden milyonlarca borca giren millet Abdülhamîd-i Sâni idaresinde de büsbütün borca batmış, idaresizlik yüzünden Osmanlılığı unutacak bir dereceye gelmişti. Bu son devirlerdedir ki, an’anât-ı milliye unutulmuş, ahlâk bir lafz-ı bî-ma’nâ hükmüne

<sup>298</sup> “Şuûn: Rusya, Çin, Cezair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.144, 26 Mayıs 1327, s.224.

<sup>299</sup> Raymond Anon, **Toplumbilim Düşüncesinde Ana Akımlar**: Pareto, Weber, Durkheim, Ankara, Şahsi Yay., 1973, s.218’den aktaran, İ. Doğan, **İletişim ve Yabancılaşma Yazılı Kültürümüzde İlkeler**, İstanbul, Sistem Yay., 1998, s.274.

<sup>300</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, 276.

geçmişti. İşte bunların seyyiesi olarak bugün ahlâkımız fevkalâde sukût etmiştir... Ramazân-ı Şerîf'te tâât ü ibâdâtla meşgûl bulunulması evâmîr-i dîniyyeden olduğu halde aksi emr olunuyormuş gibi âdî zamanlarda icrâ edilmeyen ne kadar rezâlet, ne kadar ahlâksızlık varsa hep bu mübarek ayda icrâ olunuyor.”<sup>301</sup>

Ahmed Cevdet, demokrasi halinde yaşamak üzerine zikrettiği esaslardan biri de fazîletli bir ahlâk için dinî taassuptan uzak dinî terbiyeye işaret etmektedir: “Demek ki memleketimizde halk hükümetini vücuda getirebilmek için üç esasa temessük lazımdır: Evvela-Fezail-i ahlâk için taassubdan ari ve hakikî bir (terbiye-i dinîyye). Saniye-Halkta bir idrak hâsıl olabilmek için (hırsını terbiye). Saniyen-Siyasi hürriyet için (İktisadi terbiye).”<sup>302</sup> M. Şemseddin, ahlâktan uzaklaşan milletler iç ve dış etkilerden kolay etkilenir ve yıkılır, ilimden ve her şeyden önce ahlâkın öğretilmesi gerekir: “Şu hâlde herşeyden evvel, hattâ ilimden, kemâlden, evet, herşeyden evvel efrâd-ı millete fezâil-i necîbe-i ahlâkıyyenin öğretilmesi, temrîn edilmesi îcâb eder.”<sup>303</sup> Eşref Edip, gençliği her iki yönden eğitilmesini işaret etmektedir. “Gençliğin iki noktadan terbiyesine başlamak lazım gelir. Biri maddi, diğeri manevi ve ahlâkidir.”<sup>304</sup>

II. Meşrutiyet döneminin önemli eğitim gerçeklerinden biri de özel eğitim uygulamalarıdır. Memlekette birçok yabancı devletin eğitim kuruluşu vardır ve bu kuruluşlar önemli faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Bu okullar bir anlamda Avrupa medeniyetine açılan kapılardan birini teşkil etmekteydiler. Bu okullara yabancılar çocuklarını gönderebildikleri gibi Müslümanlar da gönderebiliyorlardı. Ancak buralarda Osmanlı eğitiminden biçim ve içerik yönüyle farklı bir eğitim uygulanması ve özellikle dinî bir karakterin ağır basması onlara sürekli şüpheli ve tedirgin gözlerle bakılmasına vesile olmuştur. Müslüman unsura ait özel eğitim kurumu neredeyse yok denecek kadar azdır. Bir de bazı varlıklı insanların daha iyi eğitim alsın diye çocukları için özel

<sup>301</sup> Halil Fahreddin, “Bizde Ahlâk”, **Sebilürreşâd**, s.31.

<sup>302</sup> Ahmed Cevdet, “Demokraside Halkın Terbiyesi”, **Sebilürreşâd**, C.XXI, S.533, 2 Haziran 1339, s.103-104.

<sup>303</sup> Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lim: Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye”, **Sebilürreşâd**, C.II-IX, S.33-215, 4 Teşrin-i Evvel 1328, s.125.

<sup>304</sup> Eşref Edip, “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebilürreşâd**, s.224. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde ahlâk eğitim ve öğretimi için Bk. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2012.

öğretmen ve eğitimci tutma uygulaması vardı.<sup>305</sup> Bu dönemde tartışılan konulardan biri de çocukların genel eğitim veya özel eğitim olarak yetiştirilmesidir. M. Şemseddin mekâtibi umûmi ve husûsi şeklinde iki ayırım yapmaktadır. Kendisi umûmi eğitimi tercih etmekte ve bunun gerekçelerini zikretmektedir. J. J. Rousseau ve Locke'un özel eğitimi tercih eden görüşlerini ise kabul etmemektedir. Ona göre eksiklikleri olmayan okul ve idealist öğretmenlerle genel eğitim daha başarılı sonuçlar vermektedir: “Erbâb-ı felsefeden Jan Jak Russo (Rousseau) ve Lok (Locke) gibi zevât terbiye-i husûsiyyeyi mekteplere tercîh ediyorlarsa da biz, muntazam mektepler ve vazîfe-şinâs muallimler bulunduğu takdîrde çocuğun bir mektebe gönderilmesinin her hâlde daha ziyâde fâide-bahş olacağı iddiâsında ısrâr edeceğiz.”<sup>306</sup> Kadı Paşazade Sezai, dış düşmanlarla uğraşırken içindeki tehlikeye dikkat çekerek açılan yabancı okullarda Müslümanların hristiyanlaştırılmaya çalışıldığından bahsetmektedir: “Emîn olalım ki vatan düşman-ı hâricî ile uğraşırken dâhilde onu tatlı zehirlerle tesmîm eden adüvler var... Bu adüvler, mektepler; nice âmâl-i hâinâneye binâen te'sîs edilen ecnebî mektepleridir. Bunlardan Fransızlar Fransız, İngilizler İngiliz, Almanlar Alman âmâlini tervîc için çalışıyorlar... Evet, bütün acılığıyla açıkça söylüyorum, İslâmları Hristiyan yapmak istiyorlar, uğraşıyorlar, hem bunları, bu emellerini mekteplerinde kemâl-i şiddetle tatbîk ediyorlar.”<sup>307</sup>

Dergide, kadın konusu birçok yönü ile ele alınmıştır. Kadınları eğitimi de bu yönlerden birini oluşturmaktadır. S. M. Tevfik, paylaştığı bir nutukta kadınların terakki etmesi milletleri de terakki ettireceğinden, kızların iyi bir anne ve eşlerine denk bir mefkuraya sahip olmaları için kız mekteplerinin açılması gerektiğinden, Mısır'da olduğu gibi frenk etkisinde olan laubali kız mektepleri yerine iffet ve meziyetli mekteplere ihtiyaç olduğundan, İngiltere ve Almanya'nın terakki etmelerinde kadınlara verilen iyi eğitiminin etkisinden, buralarda yetişen kızların yeni nesillerin yetişmesinde önemli bir rol alacağından bahsetmektedir: “Kadınları müterakki olan milletler, cihanda nâm bırakarak, arş-ı a'lâya suûd etmişlerdir... bilgili bir erkekle bilgisiz bir zevce arasında da ülfet câygîr olmaz... Kızlarımızı güzel bir ana haline ifrâğ etmek için kız mektepleri

<sup>305</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.282-284.

<sup>306</sup> M. Şemseddin, “Ta'lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebilürreşâd**, s.461.

<sup>307</sup> Kadı Paşazade Sezai, “Osmanlılar, Zehirleniyoruz”, **Sebilürreşâd**, C.IX, S.218, 25 Teşrîn-i Evvel 1328, s.191.

te'sîs etmeliyiz... İngiltere, Almanya devletlerinin kusûru terakkiye varmaları, sırf kadınlarının ilim ve meziyetle mütehallî olup, hey'et-i ictimâiyyeye ettikleri hidemât sâyesindedir... Ümîd ederim ki, bu mektepten neş'et eden hanımlar, kendi kızlarını da ileride o yolda terbiye etmeye çalışıp hey'et-i ictimâiyye-i İslâmiyye için pek güzel meyveli ağaçlar yetiştirirler.”<sup>308</sup> Aksekili Ahmet Hamdiye göre kadın yalnız ev işleri ve çocukların terbiyesi ile meşgul olmalıdır, kadınlar daha rikkatli ve sabırlı olduklarından bu onlara daha uygun bir durumdur, kız ve erkek çocukların yetiştirilmesinde kadınlar daha verimli olmaktadır:

“Kadının yalnız ev işlerini tedbîr, çocukları terbiye ile meşgûl olması vâcibdir, çünkü kadınlar, rikkatli, sabırlı olurlar. Bununla beraber ihsâs ve taakkulda erkek ile çocuk beyninde kadınlar hadd-i vasdır; bu cihetle tadrîcî bir sûrette erkek çocukları recûliyet, kız çocuklarını da amel-i tabîileri olan şeylere isti'dâda nakletmeye pek güzel bir vâsıta. Bu mes'eleyi îzâh etmek için şöyle de diyebiliriz: Birçok evlerin bir araya gelmesi büyük bir memleket olduğu gibi, her ev de ufak bir memlekettir. Bu ufak memleketin dâhiliye nâzırı ile maârif nâzırı kadındır reîs-i nüzzâr ile mâliye, harbiye, hâriciye, nâfia nâzırları da erkektir; binâenaleyh kadının ameli sırf dâhilîdir; hâriç ile meşgûl olamaz.”<sup>309</sup>

Ahmet Naim, Bosna Briçka belediye reisinin **Sebîlürreşâd**'da sorduğu 'bir müderrisin kızların eğitilmesi hakkında beyan ettiği hadîsle' alakalı bir değerlendirme kaleme almıştır. Gelen soruda kadınları eğitmeyiniz hadîsi ile ilim talep etmek kadın erkek her Müslümana farzdır hadîslerinin açıklanması istenmiştir. Dergi tarafından verilen cevapta kadınları eğitmeyiniz şeklindeki hadîsin sahih olmadığı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır:

“Bunlar <sup>310</sup>(لَا تَعْلَمُوا النِّسَاءَ خَطَا) ibâresiyle kimsenin ma'lûmu olmayan bir hadîs-i şerîfe gûyâ istinâd ederek milletin istikbâlini hazırlayacak anaların câhil kalmasını tervîc ediyorlarmış. Sâhib-i mektûbda: 'Bu hadîs-i şerîf mûcebince kızların tahsîli harâmıdır deniyor. Hâlbuki <sup>311</sup>(طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ) hadîs-i sahihi bu bâbdaki

<sup>308</sup> S. M. Tevfik, “Terbiye ve Ta'lim: Bhopal Hâkime-ı Zî-Şânı Şah Cihan Hazretlerinin Hindistan'da Esâsât-ı İslâmiyye Dâiresinde Kız Mektepleri Küşâdı”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.307, 17 Temmuz 1330, s.364-366.

<sup>309</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “İslâmiyet ve Teaddüd-i Zevcat”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.276, 5 Kânûn-ı Evvel 1329, s.244.

<sup>310</sup> (وَلَا تَعْلَمُوا النِّسَاءَ خَطَا) şeklinde Beyhâkî, **Su'abu'l-Îmân**, Bombay, 2003, C.IV, s.90, No.2227.

<sup>311</sup> el-Bagavî, **Tefsîrü'l-Bagavî**, C.II, Beyrut, 1420, s. 405.

teşebbüsâtımızın lüzûmunu âmirdir” diyor. Ve Müderris efendinin iddiâ eylediği hadîs doğru mudur? Eğer sahîh ise bu ikisi (yani bu iki hadîs) arasında ki tezâd ne demektir? Şer’an, dînen, hâlen kızlarımızın tahsîli lazım mıdır?...ilh.’ diye soruyor... Bu zâta her şeyden evvel tebşîr edeyim ki mütedâvil olan kütüb-i ehâdisde (لا تعلموا النساء خطا) hadîsine tesâdüf edemediğimiz gibi ma’nâsına yaklaşacak ehâdis-i şerîfeye de müsâdif olmadık... Reîs efendi, Bosna’da müderris efendiden başka elbette kitap ve sünnetten az çok haberdâr, kulağı delik, aklı başında ulemâ vardır. Onlara da bir kere sorunuz. Elbette size diyeceklerdir ki kızlarınıza ahkâm-ı şer’iyye dâiresinde, dîn ve dünya vezâifini hüsn-i îfâya elverişli bir terbiye vermek maâzallâh harâm değil, farzdır. Düşününüz ki çocuklarınızı ilk terbiye edecek, dinlerini en evvel ta’lîm edecek analardır. Zihni hurâfât ve cehâlât ile memlû, tahâretten, hıfz-ı sıhhatten, hakâyık-ı îmândan gâfil kadınların çocuklara vereceği terbiye ne olabilir?”<sup>312</sup>

Bu tartışma derginin daha sonraki 285. ve 288. sayılarında sürmüştür. Bosnadaki müderris hadîsin sahîh olmadığını kabul ederek ve bu gibi tartışmaların faydadan çok zarar vereceğini belirterek tartışma bitmiştir. “Hâsılı ictimâiyâtımıza ta’alluk eden bu gibi mesâil-i şer’iyyeyi tetebbu’ ve hakkıyla tedkîk etmeden bir takım akvâl ve ehâdis-i za’îfeye temessük ederek düşmek üzere bulunduğumuz korkunç uçurumu bir kat daha derinleştirmekten vazgeçmemizi hâlisâne temennî ederiz.”<sup>313</sup>

#### 2.1.3.4. Eğitim ve Kültür Faaliyetleri

**Sebîlürreşâd**’da yazılanlar düşünce ve görüşler dergi sayfaları arasında kalmamıştır. Eğitim ve kültür alanında bu düşünceler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Sebîlürreşâd Kütüphanesinin kurulması ve Heybeliada’da açılan İbtidâ-i Mektep bu

<sup>312</sup> Ahmet Naim, “Ta’lîm-i İlimde mi Haram?”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.272, 14 Teşrin-i Sani 1329, s.177-178. Kadınlara okuma yazma öğretilmemesini öngören ve “hadis” olarak nakledilen bir sözün hadis tekniği açısından kritiğini içeren yazı, Sebîlürreşâd dergisinde imzasız olarak yayınlanmıştır. Yazıda hadis kaynakları, şerhler, ricâl ve tabakât literatürü kullanılarak söz konusu ifadenin “hadis” olamayacağı ve bu ifadeye dayanarak hüküm binâ edilemeyeceği ortaya konmuştur. Bk. Kadir Gürlер, “Kadınlарın Okuyup Yazması Meselesi: Lâ Tuallimû’n-Nisâe Hattan Hadisinin Râvisine Cevap”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, S.10, 2006/2, ss.166.

<sup>313</sup> Bosna’dan...“Kadınlарın Okuyup Yazması Meselesi- ‘Lâ ta’allemû’n nisa’e Hattan’ Hadisinin Ravisine Cevap”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.288, 6 Mart 1330, s.31-32. “Bâlâda derc eylediğim hadîs-i şerîfler sahîh olup olmadıkları, mevzû’ ve gayr-i mevzû’ bulundukları, ne derece kuvvetli veya zaîf oldukları bende-i âcizîden usûl-i hadîste âlim ve fâzıl, kâmil ve dürbîn ulemâ-yı zevî’l-ihîrâmın pîş-i nazarlarına arz olunur.” Bk. İbrahim Begoviç Abdulgani, “Tesâdüm-i Efkârdan Barika-i Hakikat Çıkar”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.285, 13 Şubat 1329, s.396.

yönde öne çıkan önemli çalışmalardandır. Dergide Ali Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkıh Dersleri ve Abdürreşid İbrahim'in Âlem-i İslâm kitapları, ayrıca bazı **Sebîlürreşâd** yazarlarının ders notları Dârülfünun öğrencileri için formalar halinde ek olarak verilmiştir. Kurulan Sebîlürreşâd Kütüphanesi tarafından dergide yayımlanan yazı dizilerini kitap haline getiren ve aralarında Safahat 2. Kitap Süleymaniye Kürsüsünde (İstanbul 1330), 3. Kitap Hakkın Sesleri (İstanbul 1331), Bereketzâde İsmâil Hakkı'nın Yâd-ı Mâzî (İstanbul 1332), Babanzâde Ahmed Naim'in İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet (İstanbul 1332), Reşid Rızâ'dan Ahmet Hamdi Akseki'nin çevirdiği Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i (İstanbul 1332) gibi eserlerin de bulunduğu elli kadar yayın gerçekleştirilmiştir.<sup>314</sup>

**Sebîlürreşâd**, “Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîsi Dâhilî Nizâmnâmesi” ve “Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîsi'nin Ders Zamanlarıyla Müfredât Programını” yayınladığı sayısında memlekette eğitim ve öğretimin bozuk olduğunu, özellikle ibtidâ-i mekteplerde bu durumun daha belirginleştiğini, maârif nezâretinin görevini tam olarak yerine getiremediğini, şahsî gayret ve maddi desteklerle bu okulların açılabilceğini, şahsî gayretlerin ortaya konulmasının millî duyguların korunmasını sağlayacağını, derginin kalem faaliyetinin yanında okul açmak gibi eğitim işlerini de takip edeceğini, Prens Abbas Halim Paşa'nın destekleri ile Heybeliada'da bir ibtidâ-i mektebin açılması ile işe başladıklarını belirtmektedir.<sup>315</sup> 32 Maddeden oluşan nizâmnâme birçok konuda kural ve kaideler getirmiştir. Nizâmnâmesi'nin 1. Maddesinde öğrenciler mükemmel bir Müslüman olarak yetiştirilecek ve eğitim usûl-i cedîd ile sürdürülecektir. 14. Maddesinde her öğrencinin giyeceği resmi elbise yerli malından olacaktır. 21. Maddesinde derslerde başarı gösterenlerin bununla birlikte güzel ahlâk, temizlik ve nezakette de başarılı olduklarında aferin belgesi verilecektir. Bunların aksi istikametinde kusurlu olanlar ise cezalandırılacaklardır. Dövmek ve kötü muamele etmek ise yasaktır. 22. Maddesinde öğrencilerin tütün içmeleri yasaktır. 24. Maddesinde öğretmenler ders saatlerine riayet edeceklerdir:

<sup>314</sup> Efe, “Sebîlürreşâd”, **DİA**, s.253. Ayrıca derginin kütüphane fihristi için Bk. **Sebîlürreşâd Kütüphanesi Fihristi**, İstanbul, Sebat Matbaası, 1345, s.16.

<sup>315</sup> Sebîlürreşâd, “Terbiye ve Ta’lîm: Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîsi-Tahsîl-i İbtidâînin Neşr ü Ta’îmîmi-Sebîlürreşâd Hey’etinin Yeni ve Pek Hayırlı Bir Teşebbüsü”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.263, 12 Eylül 1329, s.34-36.



“Madde 1- Sebîlürreşâd Mektebi evlâd-ı ehl-i îmâna mükemmel bir müslüman terbiyesiyle ma'lûmât-ı ibtidâiyye-i zarûriyyeyi usûl-i cedîde ile ta'lîm etmek üzere küşâd edilmiş bir müessese-i milliyyedir... Madde 14- Her şâkird mektebe gidip gelirken mektebin resmî elbisesini giymeye mecbûrdur. Mektebin resmî elbisesi yerli malından olacaktır... Madde 21- Derslerinde sa'y ü gayretleri meşhûd olanlar ile hüsn-i ahlâk, tahâret ve nezâfet husûsunda tekâmül gösterenlere âferîn varakaları verilir. Fakat bu husûslarda ibrâz-ı kusûr edenler de ta'lîmât-ı mahsûsada gösterileceği vechile cezâ-dîde edilirler. Darb ve sû'-i muâmele memnû'dur. Madde 22- Şâkirdânın tütün içmesi kat'iyyen memnû'dur... Madde 24- Muallim efendiler ders sâatlerine dakikası dakikasına riâyet etmeye mecbûrdurlar.”<sup>316</sup>

Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâisi'nin Ders Zamanlarıyla Müfredât Programında hangi dönemde hangi derslerin haftada kaçar saat okunacağı ve buradaki konuların nasıl işleneceği belirtilmektedir. Eğitimin birinci sınıfının birinci devresinde haftada 6 ders olan Kıraet dersinde öğrenilen harflerden önce birer heceli, sonra ikişer ve üçer heceli olmak üzere kelimeler tedrici bir şekilde okutulacaktır: “Öğrenmiş oldukları harflerden müteşekkil birer heceli, sonra ikişer, üçer heceli kelimelerin tadrîcî bir sûrette kıraetine alıştırılır.”<sup>317</sup> Eğitimin dördüncü sınıfında haftada beş saat olan Kur'ân-ı Kerîm-Tecvîd dersinde Kur'an'ın tecvit ile okunması ve bazı sûre, cüz ve aşırılar ezberlettirilecektir: “Talebenin Kur'ân-ı Kerîm'i selîs ve tecvîd usûlü ile okumalarına gayret olunur. Bazı sûreler, cüz'ler, aşırılar ezberlettirilir.”<sup>318</sup> Yine dördüncü sınıfta haftada iki saat olan Amelî Ziraat ve Bahçıvanlık dersinde bahçelerin tanzimi, sürülmesi, bostan ve sebze yetiştirilmeleri konuları işlenir: “Amelî Zirâat: Bahçelerin tanzîm ve tarhı; bostanlar ve sebze ve yetiştirilmeleri, sulamaları ve sâire hakkında amelî ma'lûmât verilir.”<sup>319</sup> Dergi, bu sayısında ders müfredatını ve içeriğini yıllara göre belirttikten sonra ders kaydının başladığını okuyucularına duyurmuştur.<sup>320</sup>

İbtidâ-i mekteplerin ülke sathına yayılması ve millî teşebbüsün desteklenmesini kaleme alan dergi, hamiyet sahibi kişilerin bu icraatları destekleyeceğini düşünmektedir.

<sup>316</sup> A.e., s.36-37.

<sup>317</sup> A.e., s.37-38.

<sup>318</sup> Sebîlürreşâd, “Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâisi- Ders Zamanlarıyla Müfredât Programının mâba'dı”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.264, 19 Eylül 1329, s.51.

<sup>319</sup> A.e., s.51-52.

<sup>320</sup> A.e., s.52.

Okulun nizâmnâmesini, ders programını yayınlayan dergi daha sonraki sayılarında Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîyesine kimlerin ne kadar miktarda destekçi olduğunu isimleri ile birlikte yayınlamıştır. Bu isimlerden bazıları: “Müessis ve a’zâ-yı kirâmın mâhiye taahhüd ettikleri mikdâr-ı mebâliği müş’ir cetveldir:... 1. Feyzi Paşa-zâde Tâhir Bey, 40 Guruş 2. Erkân-ı Harb Miralayı Zeki Bey, 20 Guruş... 86. Dâr-ül-fünûn El sine Muallimlerinden Orhan Salahaddin Bey, 10 Guruş 87. Telgraf Kontrol Kaleminde Cemal Bey, 5 Guruş 88. Telgraf Kontrol Kaleminde Receb Bey, 5 Guruş”<sup>321</sup>, “Müessis ve a’zâ-yı kirâmın mâhiyye taahhüd ettikleri mikdâr-ı mebâliği müş’ir cetveldir: 89- Bahriye Hukûk Müşâviri Hâlis Bey, 20 Guruş 90- Bahriye Yüzbaşı Vâsıf Bey, 10 Guruş... 104- Mekteb-i Bahriyye Akaid muallimi Hacı Ahmed Efendi, 10 Guruş 105- Dîvân-ı Muhâsebât A’zâlığundan İsmail Rif’at Bey, 20 Guruş.”<sup>322</sup>

Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîye’sinin umûmî nizâmnâmesi bir anlamda bu derginin eğitim politikasını da açık bir şekilde göstermektedir. Dinî uygulama ve yaklaşımların baskın bir şekilde görüldüğü nizâmnâmede her türlü ayrıntıya yer verilmiş, okulun yeniliklere açık olacağı bildirilmekle birlikte yerli değerlere ve birikimlere sırtını dönmeyeceği açık olarak ifade edilmiştir. Burada dikkati çeken bir husûs da okulda usûl-i cedîd ile eğitim ve öğretimin yapılacağı haberidir. Bilindiği üzere hayatın birçok alanında ve özellikle eğitimde usûl-i cedîd İ. Gaspıralı tarafından başlatılmış ve hayli başarılı olmuştur.<sup>323</sup>

<sup>321</sup> Sebîlürreşâd, “Sebîlürreşâd İbtidâî Mektepleri -1- Heybeliada, Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.268, 17 Teşrîn-i Evvel 1329, s.119-121.

<sup>322</sup> Sebîlürreşâd, “Sebîlürreşâd İbtidâî Mektepleri -1- Heybeliada, Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.270, 31 Teşrîn-i Evvel 1329, s.151-152.

<sup>323</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.287. Usûl-i cedîd coğrafya olarak geniş bir alana yayıldığı, değişik kaynaklardan beslendiği için, değişik ceditçilik stilleri ortaya çıktı. Gazetelerde, tiyatrolarda, edebî eserlerde ve okullarda değişik boyutları ortaya kondu ve gerçekleştirilmeye çalışıldı. Önceleri bir eğitim reformu gibi başlayan hareket daha sonra sosyal ve hattâ siyasi karakter bile kazandı. Önceleri İstanbul, Selanik, Kırım ve Kazan’da başlayan hareket zamanla bütün Türk ve hattâ müslüman dünyasını da sardı. Bk. Mustafa Ergün ve Barış Çiftçi, <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf> (e.t. 18.04.2021). Ceditçilik için Bk. Taha Akyol, “Ceditçilik”, **DİA**, C.VII, 1993, ss.211-213.

## 2.2. İctihad Dergisi'nde Din ve Eğitim

### 2.2.1. İctihad Dergisi (1904-1932)

#### 2.2.1.1. Yayın Tarihçesi

**İctihad**, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir döneme damga vurmuş, Batıcı kimliği ile ön plana çıkmış, dönemin öncelikle batı olmak üzere doğu düşün hayatını sayfalarına yansıtabilmiş bir dergidir. Dergi Osmanlı'nın içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtulma çarelerini aramıştır. Bu arayışlarını daha çok Batı perspektifi üzerinden gerçekleştirmiştir. Dergi eğitim ve kültür alanında ortaya koyduğu fikirleri uygulama imkânı bulmuştur. Zengin entelektüel birikimi ile matbuat tarihinde yerini alan **İctihad**, günümüzde araştırmacıların ilgisini çekmeye devam etmektedir.

**İctihad**, üç farklı siyasi dönemi görmüş, üç ayrı ülkede çıkmış, kültürel, siyasi, sosyolojik ve edebi bir süreli yayındır. Bu süre içinde kurucusu Abdullah Cevdet'in şahsiyeti ile bütünleşmiştir.<sup>324</sup> Dönemin toplumsal olay ve olgularına tanıklık etmiş, bünyesinde yüzlerce Osmanlı aydınının düşüncesini hıfzetmiştir. Dergi, dönemin sosyolojisini düşünsel bakımdan en yüksek seviyede karakterize eden en iyi dergilerden biridir.<sup>325</sup> Dergi, Eylül 1904-Aralık 1932 tarihleri arasında toplam olarak 358 sayı yayımlanmıştır: (No. 1-9, Cenevre 1904-1905 Fransızca-Türkçe; No. 10-23, Kahire 1906-1908; No. 24-358, İstanbul 1911-1932). Başlangıçta aylık olan dergi 24. sayıdan itibaren on beş günlük, 50. sayıdan sonra haftalık olarak yayımlanmıştır. 101-139. sayılar arasında genellikle haftada bir, 140-175. sayılar arasında ayda bir, 176-265. sayılar arasında on beş günde bir, daha sonra haftalık ve on beşer günlük şeklinde değişik aralıklarla yayımlanmıştır.<sup>326</sup>

Anayasal meşruti idare uzun sürmemiştir. Sultan II. Abdülhamîd, meşruti idareyi askıya almış ve bir ara dönem başlamıştır. Bu ara dönemde, Hamidi Rejime

<sup>324</sup> Abdullah Cevdet'in ömrü boyunca gayret gösterdiği materyalizmle İslâm arasında bir terkip kurma çalışması Tıbbiye sıralarında iken başlamıştır. Onun düşünce dünyası büyük oranda Tıbbiye'deki ortamda şekillenmiştir. Önceleri dinine çok bağlı sofı birisidir. Ama yeni fikirlerle karşılaşmıştır. Daha tıbbiye yıllarında bir yandan Hz. Peygamber'e Na't-ı Şerif yazarken, diğer taraftan L. Bücher'in Madde ve Kuvvet'ini ilk defa Fünûn ve Felsefe başlığı altında Türkçeye tercüme etmeye başlamıştır. Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.65.

<sup>325</sup> **A.e.**, s.63-66.

<sup>326</sup> Nazım H. Polat, "İctihad", **DİA**, C.XXI, İstanbul, 2000, s.446.

muhafelet amacıyla İttihâd ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet, bir yandan Sultan II. Abdülhamîd yönetimine yön verip meşrutî bir monarşi teşkiline çalışmakta ve bir yandan da Batıcılığı savunmaktadır. Bu amaçla yapılan muhafelet, İttihâd ve Terakki Cemiyeti üyelerinin cezalandırılmasına yol açmış ve bazıları sürgün edilirken bazıları ise yurt dışına kaçıp muhafeleti oradan sürdürmüşlerdir. İttihâd ve Terakki Cemiyetinin beş kurucusundan biri olan Abdullah Cevdet'in 1904'te Cenevre'de kurduğu **İctihad**, bu muhafeletin en önemli unsurlarından biri olmuştur.<sup>327</sup>

Abdullah Cevdet, tayin edildiği Viyana Sefareti tabipliğinde üç yıl kalmıştır. 1903'te Viyana Sefiri, Abdullah Cevdet'in tekrar muhafelet yapmaya başlayacağını sezerek kendisine hakaret etmiş ve Abdullah Cevdet de sefiri düelloya davet etmiştir. Bunun üzerine İmparatorluk polisi Abdullah Cevdet'i ülkeden çıkarmıştır. Viyana'da geçirdiği üç yıl boyunca özellikle eğitim ve Batı kültürünün Türkiye'ye getirilmesi sorunları Cevdet'in öncelikle üzerine eğildiği konulardır. Mısır'da yaşayan ve o zamanlar Jön Türklere katılmış bulunan Ahmet Celalettin Paşa'nın yardımıyla matbaasını Cenevre'de kurabilmişti. **İctihad** ilk sayısı 1904 yılında yayımlanmıştır. Ne var ki, Abdullah Cevdet, Padişah aleyhine, onu küçük düşürücü bir şiir yayımladığı için İsviçre'den çıkarıldığından o da matbaasıyla birlikte Mısır'a giderek faaliyetlerine orada devam etmiştir.<sup>328</sup> Abdullah Cevdet, Mısır'da kalarak 1908 Temmuzundan sonra uzun bir süre Jön Türk hareketi sırasında Terakki ve İttihâd liderleriyle olan sürtüşmelerinden çekindiğinden ülkeye hemen dönmemiştir. Abdullah Cevdet aktif bir üye olarak başladığı Jön Türklük yaşamını bir düşünce üreticisi ve kültür birikimi uğraşıcısı olarak bitirmiştir ki bu da kendisini siyasal muhafelete atıldığı arkadaşlarından ayıran en önemli bir özelliktir.<sup>329</sup>

---

<sup>327</sup> Yunus Emre Tansu, "Batıcı Düşüncenin Etkili bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2002, s.8.

<sup>328</sup> Uğur Gündüz, "Basında Batılılaşma Tasarımı: Jön Türk Gazeteciliği ile Günümüz Gazeteciliğinin Karşılaştırılması", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2009, s.167.

<sup>329</sup> **A.e.**, s.59. Abdullah Cevdet'in düşünce kaynakları (El-Maarî, Mevlana, Ömer Hayyam, Gustave Le Bone, Jean Marie Guyau, Louis Ludwing Büchner ve Jean Meslier) için Bk. Dilek Sekmez, "Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlak", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Kırklareli, 2018, s.22-44.

Mısır'da Meşrutiyet sonrasında kaldığı sürede Abdullah Cevdet, siyasal ve kültürel yaşama katılmıştır. Dozy'den çevirdiği Tarih-i İslâmiyet kitabıyla İmparatorluğun kültürel çevrelerinde büyük tartışmalara yol açmıştır. 1910 yılı sonlarında, ise Abdullah Cevdet İstanbul'a geri dönmüştür. Bir süre sonra **İctihad**'ın İstanbul'daki ilk sayısını 24 numarayla ve kısa bir önsözle yayımlamıştır. “1904 senesinde İsviçre’de tesis ve 23’üncü numarasına kadar Mısır’da neşrolunan İctihad’ı burada da yaşatmaya başlıyoruz. İctihad’ın meslek ve maksadı münevver ve mu’yindir. Zaten bunlar akvâl ile değil âsâr ile tenvîr ve te’yin olunur.”<sup>330</sup> Abdullah Cevdet’in bu dönemde din hakkında yaptığı tenkitlerin siyasal muhalefet konulu yazılarına göre çok daha fazla ilgi ile tepki doğurduğu görülmektedir. Bu nedenle dergi sık sık kapatılarak farklı isimlerle yeniden çıkartılmıştır.<sup>331</sup> Yayımlandığı süre içerisinde yaklaşık yedi yıl (1909-1911, 1915-1918, 1919-1921) kapatılan **İctihad**'ın adı, kapatılma kararlarına karşılık hukuken yayıma devam edebilmek için çok defa ilk adını hatırlatan **Cehd** (59. sayı), **İshâd** (78-79, 111-116. sayılar), **İstihâd** (90-92, 101-109, 129-136. sayılar) ve **Âlem** (110. sayı) olarak değiştirilmiştir. Söz konusu yayım yasaklarından bazılarına sebep olan yazılar ise Süleyman Nazif’in İdâre-i Vilâyât Kanûnu’nu eleştiren “Devâ-yı Katl” (No. 68, 12 Haziran 1913), Kılıçzâde Hakkı’nın din görevlilerini ve bazı dinî duyguları rencide edici mahiyetteki “Yunus Hoca’nın Kendisi” (No. 76, 28 Ağustos 1913), Abdullah Cevdet’in “Veliahd Yûsuf İzzeddin Efendi’yle Mülâkat” (No. 80, 25 Eylül 1913) ve yine Abdullah Cevdet’in dinî tezyif eden “Yara ve Tuz” (No. 138, 9 Ocak 1919) adlı makaleleridir.<sup>332</sup>

**İctihad**, Cumhuriyet idaresi döneminde yıllardır savunduğu ilkelerin hayata geçirilmesinde, etkin bir rol oynayamamıştır. Cumhuriyet idaresi, bir zamanlar **İctihad**'ın savunduğu prensipleri, inkılâplar halinde hayata geçirirken, **İctihad** ve kurucusu Abdullah Cevdet, bu olayların içinde destekçilikten öte bir görev ifa edememiştir. Cumhuriyet döneminde **İctihad**'da çıkan yazılar, Cumhuriyet’ten önceki dönemde yayımlanan yazılardan karakteristik olarak farklıdır. **İctihad**, 1932

<sup>330</sup> Doktor Abdullah Cevdet, **İctihad**, C.II, No.24, 1 Haziran 1327, s.729.

<sup>331</sup> M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981, s.291-292.

<sup>332</sup> **A.e.**, s.448.

yılında Dr. Abdullah Cevdet'in vefatına kadar yayınlanmaya devam etmiş ve bu vefattan sonra çıkan 358. sayı ile sona ermiştir.<sup>333</sup>

### 2.2.1.2. Yayın Politikası ve Misyonu

Abdullah Cevdet, derginin çıkışı münasebetiyle **İctihad**'ın ilk sayısında İctihad matbaasının İslâm dünyasının Avrupa'da (İsviçre) tesis edilen ilk matbaası olduğundan, sözden çok fiil ve eylemin tercih edilmesi gerektiğinden, dergideki makale, yazı, fikir ve düşüncelerden yalnızca yazarlarının sorumluluğu bulunduğundan, maksatın Allah'ın kullarını aydınlatmak ve onların mutluluğa kavuşmalarını sağlamak olduğundan bahsetmektedir: "Matbaay-ı İctihad Cihan-ı İslâm'ın Avrupa'da ilk müesses matbaası oluyor... Lisân-ı a'mal lisân-ı akvâle benzemez... Makalelerin ihtiva ettiği efkâr ve ahkâmdan yalnız müellifleri mesuldür: Herkezin tarz-ı ictihadına riayet etmek müktezay-ı mesleğimizdir, elverir ki maksat, ibadullahı tenvîr ve mazhar-ı saâdet etmeye ma'tuf ve muhasır olsun."<sup>334</sup> Mısır yıllarında **İctihad** doğrudan hiçbir Jön Türk grubunun yayın organı niteliği taşımamakla birlikte işlediği temalar ve Abdullah Cevdet dışındaki yazarların şahsiyetleri gözönünde tutulduğunda Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî grubuna yaklaştığı görülmektedir.<sup>335</sup>

Derginin bütün dönemlerinde değişmeyen vasfı kendine özgü Batıcılığıdır. **Türk Yurdu** ve **Sebîlürreşâd**'ın da Batıcı yönleri ve görüşleri vardır. Ama hepsinin farklı batılılaşma anlayışları vardır. **İctihad**'ı konu bakımından baskın batıcı kimliği altında üç ayrı döneme ayırmak mümkündür. 1. Siyasi görüşlerin ağırlıkta olduğu dönem. 1904-1911 yılları arasında Cenevre ve Kahire'de çıkan 24 sayı. 2. Toplumsal ve kültürel görüşlerin ağırlıkta olduğu dönem. 1911-1918 yılları arasında çıkan 25-128. sayıları arası. 3. Edebi, felsefi görüşlerin ve çalışmaların ağırlıkta olduğu dönem. **İctihad**'ın 1918'den sonra çıkan sayılarında edebi metinlere ve felsefi görüşlere daha çok ağırlık verilmiştir. **İctihad**'ın çıkışından kapanışına kadar sürekli olarak savunduğu görüşlerin yanında zamanla değişenler vardır. Derginin savunduğu fikirler, hedefler 150. sayıdan başlayarak farklı sayılarda ve dillerde

<sup>333</sup> Yunus Emre Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.IV, S.1, 17 Nisan 2018, s.118.

<sup>334</sup> Abdullah Cevdet, "İctihad", **İctihad**, C.I, No.1, 1 Eylül 1904, s.1.

<sup>335</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.56.

yayımlanan, özenle hazırlanmış maddelerde dile getirilmiştir. Bu maddelere **İctihad**'ın temel amaçları ve felsefesi olarak da bakılabilir. İlk olarak Osmanlıca İctihad'ın Mihver Fikirleri, İctihad'ın Müdür Fikirleri<sup>336</sup> ve Fransızca Les Idées Directrices de L'İctihad başlığıyla verilen ilkeler zamanla dil ve içerik bakımından geliştirilerek yirmi beş maddede toplanmıştır. Bu ilkeler, Abdullah Cevdet tarafından hazırlanmıştır. Bu ilkelerde öne çıkan özelliklerden birisi, **İctihad** sahibinin oldukça hümanist düşünceler ileri sürmesidir. Bununla birlikte ferdi teşebbüse ve hürriyete oldukça önem vermesidir. **İctihad**'da sürekli savunulan görüşlerden birisi toplumsal değişim ve Batılılaşma gereğidir. II. Meşrutiyet'te yapılan devrim I. Meşrutiyet'te olduğu gibi siyasidir ve toplumsal yönü yetersizdir. Bundan dolayı Abdullah Cevdet sosyal bir inkılabı savunmaktadır.<sup>337</sup>

**İctihad**, Abdullah Cevdet tarafından oluşturulan yayın ilkelerini bir program halinde 25 madde olarak yayımlamıştır. Bu ilkeler derginin fikri ve düşünsel arka planını ortaya koymaktadır. 1. 'Hürriyetlerin en birinci ve en önde geleni vicdân hürriyetidir,' inancını kabul etmeyen kimse ruhunun yarısını kaybeder. 2. Kişisel, toplumsal ve siyasi istiklâllerin anası ekonomik istiklâldir. 3. Savaş, milletlerarası sorunları çözümüleme yolu değildir. Bütün saldırgan savaşlar ahlâk ve adalete karşıdır. 4. 'Bir toplumun zararı, diğerinin karıdır' inancı, batıl bir inanıştır. Toplumlar birbirine bağımlıdır. 5. Tek bir adama yapılan haksızlık, herkes için bir tehdit teşkil eder. 6. Eğitim ve öğretimde öyle bir yol tutulmalıdır ki, insanlar kurtuluşlarını cemaatlerde değil kendilerinde bulmalıdır. 7. Toplumsal sorunlardan kurtulmanın yolu, ziraatı geliştirmekle birlikte, okullarda zararlı insanların yetişmesini önlemekle mümkündür. 8. Dinlerin geçerli amacı, insanlar arasında kardeşlik ve muhabbeti geliştirmektir. 9. Kuvvetli kişiler ve milletler, kendilerini zor duruma düşürmemesini bilenlerdir. 10. Kuvvet, hakkın üstüne geçebilir, ama asla onu temsil edemez. 11. Doğunun geri kalmasının sebepleri, kadının içinde bulunduğu kötü durum ve hükümetlerin diktatörlüğüdür. 12. Bir ülkenin büyüklüğü ancak vatandaşlarının sosyal gelişmişliğiyle ölçülebilir. 13. İnsan yalnız yaptığı kötülükten

---

<sup>336</sup> İctihad 23. senesine girdiğinde kendi gaye ve yeni programını okuyucuları ile paylaşmıştır. Bk. Abdullah Cevdet, "Gayemiz ve Yeni Programımız", **İctihad**, C.XXIII, No.235, 1 Eylül 1927, s.4464-4465.

<sup>337</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.80-82.

değil, yapılabilceği halde yapmadığı iyilikten de mesuldür. 14. Fazilet başkalarına iyilik yapmaya bizi sevk eden bir istidattır. 15. Milletler medeni alanda ne kadar yakınlaşırlarsa kendilerine o kadar daha özel ve daha az bağımlı bir mevcudiyet temin ederler.<sup>338</sup>

Abdullah Cevdet, **İctihad**'ın Cenevre'de kuruluşunu ve nasıl bir mücadele ile yola çıktıklarını şöyle anlatmaktadır: “Ben İctihad matbaasını İsviçre'nin (Cenevre) şehrinde (Rue Roserair No 2)'de tesis ettim... Hükümetimizin oradaki mümessilleri de, hükümet matbaalarından aldıkları ta'limât mucibince mümkün olduğu kadar imhamıza memur idi. Biz bu halde himayeyi ve müdâfaa-ı nefsi, işlerimizin temizliğinden, vaad ettiğimiz zamanda siparişi teslim edebilmekten ve yerli matbaalarından yüzde on ve hatta yirmi nispetinde ucuz yapmaktan bekleyebilirdik... (Âdâb ve Usûl-i Muâşeret) adlı bir kitaba yazdığım uzun bir mukaddimede de söylediğim vecihle iyinin yegâne ve hakikî rakibi daha iyidir. Ucuzun da yegâne ve hakikî rakibi daha ucuzdur.”<sup>339</sup>

Anadolu'da hızla gelişen ulusal hareket, kesin başarıya ulaşmış ve kısa bir süre sonra İstanbul'daki yönetime son vererek ülke idaresini tamamen eline almıştı. Bu da 1908 sonrasında oluşan siyasal sistemin bütünüyle değişmesi sonucunu doğurmuştur. Meşrutiyet sonrasında Abdullah Cevdet, Jön Türk hareketinin son dönemlerine göre siyasal yaşama daha fazla katılmış, yazılarında bu temalar daha çok yer almıştır. Ancak bu dönemin sonunda Abdullah Cevdet gene bir düşünce üreticisi ve kültür birikimi uğraşçısı olarak görülecektir.<sup>340</sup>

Anadolu'da başlayan ulusal hareketin başarıya ulaşması ve kısa sürede tüm ülkede egemenliği ele almasıyla kamuoyunda büyük değişiklikler meydana gelmiştir.

---

<sup>338</sup> A.e., s.80-81. 25 Madde için Bk. Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.397-399. Ayrıca Bk. Abdullah Cevdet, “İctihad'ın Müdür Fikirleri”, **İctihad**, XXVII, No.343, 15 Nisan 1932, s.5706. Abdullah Cevdet, “(İctihad)'ın Müdür Fikirleri”, **İctihad**, C.XXI, S.205, 01 Haziran 1926, s.3998-3999.

<sup>339</sup> Abdullah Cevdet, “Matbaalar ve Matbuat Hakkında”, **İctihad**, C.XIX, No.158, 1 Teşrin-i Evvel 1932, s.3245. Ahlâk, muâşeret ve değerler eğitimi alanında neşredilen kitaplara Türk yayıncılık tarihi açısından bakıldığında; belirgin bir sıralamanın olduğu görülmektedir. 1800'lerin ikinci yarısında ortaya çıkan ahlak kitaplarını muâşeret yayınları onları ise, değerler eğitimi başlıklı eserler takip etmiştir. Bu açıdan ahlâk ve muâşeret kitaplarını neşredilen dönemin değerler eğitime yönelik yayınları olarak da değerlendirmek mümkündür. Bk. Kamil Çoştı, “Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları”, **Eksiyen Sosyal Bilimler Dergisi**, S.40, Mart 2020, s.151.

<sup>340</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.301.



**İctihad**'ın, Cumhuriyet döneminde herhangi bir engelleme ile karşılaşmaksızın yayın faaliyetini sürdürmesi, düşünce alanında Cumhuriyet yöneticileri ile büyük çelişkilere düşmediğini bize göstermektedir. Uyguladığı programın büyük ölçüde II. Meşrutiyet sonrasında Abdullah Cevdet'in önderliğinde yürütülen Garplılaşma hareketinden esinlenmesi sonucu bu dönem, düşüncelerini serbestçe belirtebilmek ve yayabilmek açısından onun için yaşamının en rahat devresi olmuştur. Bizzat Abdullah Cevdet'in de belirttiği gibi bu rahatlığın en önemli nedeni düşünce alanındaki benzerliklerdir.<sup>341</sup>

Yaşamının sonlarına doğru Abdullah Cevdet artık kendisi dışında çok zayıf bir yazar kadrosu elinde kalan ve tamamen edebî bir karakter gösteren **İctihad**'ı genç şairlere bırakmıştır. Kısa bir süre sonra ise kararından vazgeçerek derginin yönetimini tekrar kendi üstlenmiştir. Ancak bu da bir süre önce Alişanzâde İsmail Hakkı Bey'in yardımıyla **İctihad**'ı bir ansiklopedi şekline sokma gayretleri gibi bir sonuç vermemiştir.<sup>342</sup>

Cevat Paşa'nın Elâzığ mebusluğundan istifa etmesi üzerine yönetim içerisindeki bazı idareciler bu göreve Abdullah Cevdet'in getirilmesini teklif etmişlerdir. Kısa bir süre içerisinde bu görüş gerek ülke kamuoyu ve gerekse Elâzığ'da oldukça fazla taraftar toplamıştır. Ancak Abdullah Cevdet'in mütareke döneminden beri üzerinde devamlı olarak durduğu Avrupa ülkelerinin özellikle tarımla uğraşanlarından getirilecek göçmenlerle ülkede nüfus artışı ve tarımsal gelişme sağlanması konusunu bu görüşmeden sonra tekrar ortaya atması sonucunda artık son faaliyetlerini sürdürmekte olan bazı çevreler bu beyanatı saptırarak kendisinin Avrupa'dan damızlık getirtmeyi arzuladığını ileri sürmüşlerdir. Bu çevrelerin faaliyetlerini sürdürmeleri ve yönetimdeki bazı kimselerin de bu eleştirilere katılmaları sonucunda Abdullah Cevdet'in tekrar aktif olarak siyasal yaşama dönme arzusunu imkânsız bir hale getirmiştir. Bu vesileyle muhalifleri

---

<sup>341</sup> A.e., s.385-386. "İşte başı büyük meş'aleimiz olan Halk fırkasının umdeleri, işte 'İctihad'ın müdir fikirleri! Bunların ne kadar kardaş ve emeldaş oldukları meydanda. İctihad ve sahibi ve Halk fırkası yekdiğerlerinin malı olmaları bir netice-i tabiiye ve mantikiye değil mi?.. Halk Fırkası hükümeti lâakal otuz seneden beri geceli gündüzlü gördüğümüz tatlı rüyaların çoğunu aynıyla vaki' kılan tek hükümetdir." Bk. Abdullah Cevdet, "Kılıczâde Hakkı Bey Biraderimize Açık Cevap", **İctihad**, C.XX, No.183, 1 Temmuz 1925, s.3640.

<sup>342</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.394.

kendisinin mütareke dönemi sırasında ulusal harekete karşı faaliyetleri üzerinde tekrar durmaya başlayınca Abdullah Cevdet, artık her türlü siyasal faaliyetin dışında kalarak kendisini tümüyle yayınlarına vermiştir.<sup>343</sup>

Abdullah Cevdet, Mustafa Kemal'e olan hayranlığını ve görüşmelerini **İctihad**'da okuyucuları ile paylaşmaktadır: “Mustafa Kemal Paşa hakkında duyduğum hayraniyet ve takdiri yazmaya ne imkanâtım var ne de lüzûm-ı kat'i... Mustafa Kemal Paşa ile bir defa Tevfik Fikret Bey merhumun (Aşîyan)'ında iki defa sıhhi müdiriyyet-i umûmîyyesinde mülagi olduk. Sekiz on dakika devam eden bu mükâlemelerden derin intibâlar muhafaza etmiş olduğumu söyleyebilirim.”<sup>344</sup> Mustafa Kemal ile Çankaya Köşkü'ndeki görüşmesini betimleyici bir şekilde anlatan Abdullah Cevdet buna dair yazısını şu sözler ile bitirmektedir. “Mustafa Kemal Paşa bu inkılapçı ve müceddîd ruhu, feyyaz-ı tevlîd seciyesiyle Türkiye'de yaşayacak ve hür ve müreffeh yaşamak yolunu bize hergün daha geniş açmaya devam edecektir.”<sup>345</sup>

### 2.2.1.3. İhtiva Ettiği Konular ve Yazarları

Dergide yazılan yazılar belli konu başlıkları altında toplanmıştır. Yazı köşelerinin adları zamanla değişiklik göstermiş, bazıları sadece bir yazarın yazıları için kullanılırken bazıları herkese açık tutulmuştur. Konu başlıkları ile altında yayımlanan yazılar her zaman uyumlu değildir. Bazen edebiyat başlığı altında toplumsal, siyasi, ekonomik bir konu işlenebilmiştir. **İctihad**'da kullanılan başlıca konu başlıkları şunlardır: Edebiyat, Tetebbuât-ı Edebiye, Şiir, Hikâye, Mahkeme-i En'am, Haftanâme, Fünûn ve Felsefe, Fasıllar, Sahife-i Tenkid, Muhâsebe-i İctimâiye, Şuûnat-ı Ecnebîye, Muharebe Etrafında, Taze Eserler, İctimâiyat ve Asırların Panaroması Tarih-i Kâinata Bir Nazar. Bu başlıklara derginin 1928'den sonra, Latin harfleriyle yayımlanmaya başlamasıyla yenileri eklenmiştir. Bu konu başlıkları altında daha çok sosyal ve kültürel muhtevalı yazılar ele alınmıştır. **İctihad**'ın diğer dergiler ile şekil bakımından benzeşen çeşitli yönleri vardır.

---

<sup>343</sup> A.e., s.387-388.

<sup>344</sup> Abdullah Cevdet, “Dumlupınar-Gazi Mustafa Kemal Paşa”, **İctihad**, C.XX, No.170, 1 Teşrîn-i Evvel 1924, s.3429.

<sup>345</sup> Abdullah Cevdet, “Gazi'nin Köşkünde”, **İctihad**, C.XXI, No.194, 15 Kânûn-ı Evvel 1925, s.3817.

Bunlardan biri güncel olayların Şuûn, Haftanâme ve Mahkeme-i En'am başlıkları altında ele alınmasıdır. Bu noktada **İctihad**, **Türk Yurdu** ve **Sebîlürreşâd**'a göre daha yereldir.<sup>346</sup>

İlericilik-gericilik İctihadçıların Osmanlı fikir hayatına kazandırdıkları sözcüklerdir. Geleneğe bağlanmak gericiliktir; geçmiş her yönüyle dışlanmalıdır. **İctihad**, kadın haklarını ve çağdaş âile modelini savunmaktadır. Medreseye karşı çıkar. Laikleşmeyi önerir. Arap harflerinin değiştirilmesi, uluslararası tartı ve ölçü sisteminin benimsenmesi **İctihad**'ın gündemindeki diğer konulardır.<sup>347</sup>

**İctihad**'ın yazar kadrosu toplam olarak 200 imzayı aşmaktadır. Dergide adı en çok görülen yazarlardan bazıları şunlardır: Abdülhak Hamid (Tarhan), Ağaoğlu Ahmed, Ahmed Cevdet (Oran), Ahmed Haşim, Ahmed Refik (Altınay), Ali Canib (Yöntem), Alişanzade İsmail Hakkı (Eldem), Celal Sahir (Erozan), Cemil Sena (Ongun), Cenab Şahabeddin, Enis Behiç (Koryürek), Faik Ali (Ozansoy), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Halid Fahri (Ozansoy), Halide Edib (Adivar), Halide Nusret (Zorlutuna), Hıfzı Tevfik(Gönensay), Hüseyin Cavid, Hüseyin Daniş (Pedram), Fazı! Ahmed (Aykaç), İbrahim Alaeddin (Gövsa), İbrahim Edhem Temo, Gaspıralı ismail, ismail Fennl (Ertuğrul), Mazhar Osman (Usman), Mehmed Fuad (Köprülü), Mehmed Zeki (Pakalın), Midhat Cemal (Kuntay), Musa Carullah Bigiyef, Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Necip Asım (Yazıksız), Orhan Seyfi (Orhon), Ömer Seyfeddin, Peyami Safa, Reşad Nuri (Güntekin), Ruşen Eşref (Ünaydın), Suud Kemal (Yetkin), Selim Sırrı (Tarcan), Süleyman Nazif, Tevfik Fikret, Vasfi Raşid (Sevig) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu).<sup>348</sup> Dergi çekirdek yazar kadrosuna sahip olmamakla birlikte dönemin önde gelen düşünürlerinin yazı yazdığı seçkin isimlere sahip olmuştur.

Yazılarda müstear isimler de kullanılmıştır. Bunların başında Abdullah Cevdet'in kullandığı Bir Kürt imzası gelmektedir. Server Bedii müstearıyla yayımlanan yazıları ise Peyami Safa kullanmıştır.<sup>349</sup> **İctihad**'da yazı yayımlayan bazı yazarlar **Sebîlürreşâd** ve **Türk Yurdu**'nda da yazılar kaleme almışlardır. Gerek bu

<sup>346</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.72-73.

<sup>347</sup> Toprak, "Basın: II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", **TCTA**, C.I, s.128.

<sup>348</sup> Polat, "İctihad", **DİA**, s.448. İctihad'da en çok yazı yazan yazarlar ve yazı sayıları için (S.24-130) Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.76.

<sup>349</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.77.

hali, gerekse yazılardaki içerik bakımından **İctihad** yazarları arasında ortak fikir birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Batıcılığı benimsemiş bir yazar aynı zamanda halk edebiyatı ile ilgilenmekte, diğer taraftan İran kültür ve sanatından bilgiler aktarmakta, İslâm kültür ve medeniyeti ile alakadar olmaktadır.<sup>350</sup> Temsil ettiği Batıcılık anlayışının Abdullah Cevdet'ten sonra gelen başlıca isimleri Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri (İleri) ve Ubeydullah Efgani'dir. Musâhabe-i İctihad sütununda zaman zaman dergi adına yazan Rıza Tevfik de kadın hakları, medreseye karşı Avrupai eğitim, Batı tarzında âile gibi konularda Batıcı olmakla beraber tasvvufa ve İslâm felsefesine meyliyle onlardan ayrılmaktadır.<sup>351</sup>

Meşrutiyet'ten sonra, dergide öne çıkan isimler özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra aralarında meydana gelen bir tartışma yüzünden bölünmüşlerdir. Batı'nın kayıtsız şartsız ve bütün yönleriyle kabul edilmesini isteyen Abdullah Cevdet ile bu görüşe karşı çıkan Celal Nuri arasındaki münakaşa 'tam Garpçılar' ve 'kısmi Garpçılar' şeklinde ifade edilebilecek iki grup ortaya çıkarmış Abdullah Cevdet tam Garpçılar'ın lideri durumuna geçmiştir.<sup>352</sup> Medenileşmek, ilerlemek ve kültürel çağdaşlaşmayı sağlamak için Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı Avrupa'dan sınırsız ithali savunurken, C. Nuri, R. Tevfik gibileri sınırlı bir etkiyi önermişlerdir. Bu görüşlerinden dolayı C. Nuri belli bir süreden sonra Abdullah Cevdet ile yollarını ayırmıştır.<sup>353</sup>

Dergide verilen biyografiler bir anlamda hangi düşünür ve düşüncelere önem verildiği konusunda fikir verebilecek ölçüdedir. 30 biyografiden 20 tanesi batılı düşünürlerle aittir. 3 tanesi Ortadoğu ve Uzakdoğu bölgelerine, 7 yanesi de Osmanlı ülkesindeki kişilere ayrılmıştır. Batıdan verilen örneklerin başında Le Bonn, Alfieri, Piyer Loti, Shiller, Shekespeare gelmektedir. Doğudan verilen örneklerin başında Gazali, Mevlana, Ömer Hayyam, Tagore ve İmparator Mikado gelmektedir. Bununla birlikte iktidara karşı muhalif tavrı ile bilinen Cem Sultan, Haluk Fikret, Baha Tevfik ve Prens Sabahaddin gibi isimlere de yer verilmiştir.<sup>354</sup>

---

<sup>350</sup> A.e., s.79.

<sup>351</sup> Polat, "İctihad", **DİA**, s.446.

<sup>352</sup> A.e., s.447.

<sup>353</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.133.

<sup>354</sup> A.e., s.74.

**İctihad**'ın **Türk Yurdu** ile en önemli kavgası S. Nazif ile A. Agayef arasında vuku bulan tartışmadır. Bu önemli tartışmanın dışında **Türk Yurdu** ile fazla atışma görülmemektedir. **İctihad** ile **Sebîlürreşâd** arasında sürekli bir çekişmenin ve tartışmanın devam ettiği görülmektedir. İki dergi arasında tartışılan konuların başında tesettür, kadın ve kadın hakları, çok eşlilik, evlenme, mektepler ve medreseler ile yayımlanan yeni eserler gelmektedir.<sup>355</sup>

**İctihad**'ın yazar karosuna bakıldığı zaman, 28 yıl boyunca Abdullah Cevdet'in dışında sürekli yazan bir yazarın bulunmadığı görülmektedir. Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri gibi, Abdullah Cevdet'ten sonra en uzun süre yazı yazan yazarları bile ancak bir ya da iki yıl süre ile ve düzensiz olarak yazdıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple **İctihad**, **İslâm**, **Türk Yurdu** ve **Sebîlürreşâd** gibi ideolojik nitelik taşıyan dergilerden ayrılmaktadır. Sürekli bir yazar kadrosu yoktur. Hatta çekirdek kadro dahi teşekkül etmemiştir. İşin ilginç yanı, yazarlarının arasında batıcı olmayanlar, İslâmcı veya Türkçü tanınanlar da bulunmaktadır. Yazarlar, bir kaç makale ile **İctihad**'a katkıda bulunduktan sonra, yazılarını kesmektedirler. Bunda, Abdullah Cevdet'in geçimsizliği ve eli sıkılığının önemli bir rolü bulunmaktadır. Abdullah Cevdet, meslektaşları ile de iyi ilişkiler içinde değildir.<sup>356</sup>

**İctihad**, sayfalarında aynı dönemlerde yayımlanan birçok yayın organına ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çoğu zaman mecmûa, gazete ve kitaplara yönelik tavsiyeler yer almaktadır. Taze eserler bölümünde **Resimli Kitap**, **Genç Kalemler**, **Yeni Lisânlar**, **Mehtap**, **Hediye-i Sal**, **Rûbab**, **Zekâ**, **Piyano**, **Servet-i Fünûn**, **İstihbarat-ı Mühimme**, **Şehbal**, **El-Muktebes**, **Sa'y ve Tettebbu'**, **Lozan Türk Yurdu**, **Müdâfaa-i Milliye**, **Terbiye ve Oyun**, **Asya Mahzun ve Saik**, **Mecmuâ-i Ebuzziya**, **Yeni Fikir**, **Felsefe Mecmûası**, **İcracı** reklamı yapılan süreli yayınlardan sadece bir kısmıdır. Bunlarla birlikte **İctihad**'da **Türk Yurdu** ve **Sebîlürreşâd** ile ilgili haberler sık sık görülmektedir.<sup>357</sup> **İctihad**'ın iktibas yaptığı dergi ve gazeteler Doğu ve Batının muhtelif şehirlerinde yayımlanan yayın organlarından olmakla birlikte İstanbul basını ağırlıktadır. Bu durum **Türk Yurdu** ve

<sup>355</sup> A.e., s.90-91.

<sup>356</sup> Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, s.138.

<sup>357</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.89.

**Sebülürreşâd**'da daha farklı bir tablo oluşturduğu görülmektedir. **İctihad**'da Afrika ve Uzakdoğu gibi o dönemin aydınları tarafından az çok ilgilenilen yerlerden haberler ve yayınlar oldukça az yer almıştır. Dergi İstanbul, Rusya ve Avrupa basınından daha çok haber ve sosyal konularda alıntılar yapmıştır.<sup>358</sup>

**İctihad**, basın ve düşünce dünyasında Tanzimat yıllarında başlayan bir geleneğin devamıdır. Dergi temel amacı kültürel ve teknolojik gelişmelerden halkı haberdar etmek, onları bilgilendirmek ve kültürel çağdaşlaşmayı sağlamak olan Tanzimat yayınlarına benzer. Bu haliyle **Mecmuâ-i Funûn**'un önde gelen varislerindendir. Bununla birlikte kendisinden önce gelenler ve çağdaşlarından ayrıldığı özgün hususlar da vardır.<sup>359</sup>

Tanzimat Batıcılığının kültürel çağdaşlaşma yönünün değişik bir şekli olarak çıkmaya başlayan **İctihad**, her şeyden önce bir Jön Türk yayınıdır. Münif Paşanın **Mecmuâ-i Funûn**'da, Ahmet Mithat Efendi'nin roman ve gazete yazılarında gerçekleştirilmeye çalıştığı halkı eğitime, kültürel konulara önem ve öncelik vererek kültür düzeyinin yükseltmesi **İctihad**'ın da temel amacıdır. Bu özelliği ile diğer Jön Türk yayınlarından ayrılır. Çünkü diğer Jön Türk yayınlarının belirgin vasfı siyasi olmalarıdır. Aynı dönemde yayımlanan birçok Jön Türk yayınında halk ve aydınlar kıyama davet edilirken **İctihad**'da böylesi bir temaya rastlanmaz. **İctihad**'ın diğer Jön Türk yayınlarıyla en belirgin ortak yönü II. Abdülhamîd aleyhtarlığıdır.<sup>360</sup> Zaman içerisinde **İctihad**'ın siyasi görüşlerinde değişiklikler olmuştur. Osmanlının kurtuluşu için çareler aranmış, Türkçülük, İslâmcılık ve Osmanlıcılık akımlarından hangisinin daha yararlı olabileceği tartışılmıştır. **İctihad**'ın bir Jön Türk yayını olması ve İttihâd Terakki'nin faal bir üyesi tarafından çıkarılıyor olması, derginin ilk zamanlar söz konusu cemiyetin siyasi görüşleri ile de örtüştüğü izlenimini vermektedir. Bu dönemde de İttihâd ve Terakki'nin siyasi görüşü Osmanlıcılıktır. II. Meşrutiyet'in ilanı ve Balkan mağlubiyetlerinden sonra Cemiyetin politikası Osmanlıcılık'tan Türkçülüğe doğru kaymıştır. İttihatçılarla arası erken açılan Abdullah Cevdet, bu grubun diğer üyeleri ile aynı çizgide siyaset yapmamıştır.

---

<sup>358</sup> A.e., s.93.

<sup>359</sup> A.e., s.63.

<sup>360</sup> A.e., s.79.

Abdullah Cevdet'in politik duruşundaki değişimler kısmen de olsa **İctihad**'a yansımıştır.<sup>361</sup>

Derginin adının **İctihad** konulması ve bu isimde ısrar edilmesi, Abdullah Cevdet'in İslâm dünyasının sorunlarına yeni bir yorum getirme gayreti içinde olduğunu göstermektedir. Bu gayret, İslâm dünyasında çoktandır açık olup olmadığı tartışılan içtihad kapısını yeniden açma denemesi olarak da yorumlanabilir.<sup>362</sup> Dış ön kapakta sadece derginin adı ve içindekiler yer alırken “Ayda Bir Defa Türkçe ve Fransızca Olarak Neşr Edilir; Mecmuâ-i Osmaniye ve İslâmiye'dir”<sup>363</sup> ibaresi yazılıdır. Aynı ibareler iç kapakta da mevcuttur. 12. sayıdan itibaren dış kapakta ibare “Mecmuâ-i Edebiye ve İctimâiyedir” şeklinde değiştirilirken iç kapak aynı kalmış, 21. sayıda da dış kapak yazısı aynı kalırken, iç kapaktaki yazı, “Serbest Mecmuâ-i İlmiye ve Edebiyedir” şekline dönüştürülerek “İslâmiye” kelimesi çıkartılmıştır.<sup>364</sup>

1904'te kurulan derginin hedefi Türk okuyucusuna Batı'yı tanıtmaktır. Batılılaşmak Batı fikriyatını hazmetmektir. Tek çözüm yolu Türkiye'yi medeni Avrupa'nın bir parçası yapmaktır.<sup>365</sup> **İctihad**'ın amacını materyalizmin savunuculuğuna ya da Batı fikirlerini aktarmaya indirgemek onu ve sahibini anlamak adına yeterli değildir. Abdullah Cevdet 1903-4'te Viyana Sefaret tabibidir ve Osmanlı'yı neşretmektedir. Osmanlı halka nüfuz etmemektedir, üstelik okuyucusu yüze bile ulaşamamıştır. Hayal ettiklerini gerçekleştirmek için düşünce üretmenin yanında eylem de yapmak taraftarıdır. **İctihad** sahibinin temel amacı şu merkezde toplanmaktadır. Müslümanları içinde bulundukları gerilikten kurtarmak için hal çareleri aramak.<sup>366</sup> Derginin ilk sayısında bu husus ile ilgili yazar şu soruları sorarak çözüm arayışı içindedir. “1- Âlem-i İslâm'ın inhitatını mucib olan esbâb-ı ahvâl nelerdir? 2- Müslümanlara bir hayat-ı taze vererek âlemi İslâm'ı inkırazı külliden kurtarmak için en müessir tedbir nedir?”<sup>367</sup> Abdullah Cevdet'in **İctihad** kürsüsünde,

---

<sup>361</sup> A.e., s.86-87.

<sup>362</sup> A.e., s.69.

<sup>363</sup> Abdullah Cevdet, “İctihad”, **İctihad**, s.1.

<sup>364</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.70-71.

<sup>365</sup> A.e., s.68.

<sup>366</sup> A.e., s.67.

<sup>367</sup> Abdullah Cevdet, “İctihad”, **İctihad**, s.16.

II. Meşrutiyet toplumunun sorunları, polemikleri özgürce dile getirilmiştir. **İctihad** hem serbest düşünce alanı, hem tenkit, tahlil ve tercim mekânı olarak işlete işlete bitirilmeyecek zengin bir fikir kaynağı ve yakın tarihimizin büyük bir tezatlar mahşeridir.<sup>368</sup>

Kılıçzâde Hakkı Bey tarafından hazırlanan Batılılaşma plânı Atatürk devrimleri adını verdiğimiz değişimlerin büyük çoğunluğunun ilk tasarımlarını içermektedir. Bu açıdan Batılılaşma ütopyasının Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki fikrî etkisini gösteren bu plân diğer yönden mevcut toplumsal yapıda düşünülen radikal değişiklikleri sergilemektedir.<sup>369</sup> Kılıçzâde Hakkı Bey, **İctihad**'m 55 numaralı sayısında “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı makalesi ile büyük bir sosyal ıslahât ve medenî çalışma programını Türk Kamuoyuna sunmuştur.<sup>370</sup> Bu programda, millî savunma, maârif, kadın, hanedan, iktisadî konular, din, kızların eğitimi, hukuk, sosyal hayat konularında öneriler yer almaktadır. Aynı yazarın 56 numaralı **İctihad**'da (1329) “Neden Mağlup Olduk?” başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Bu makalede, askerî konular ele alınmaktadır ve bu sayıda Hakkı Bey, “Kılıçzâde” unvanını almıştır. 57 numaralı **İctihad**'da (1329), bu iki makalenin devamı yayımlanmıştır. Bu makalelerde, on yıl sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin temel prensibi olacak birçok unsur bulunmaktadır. **İctihad**, yeni rejime rehberlik ettiği iddiasını taşıyacaktı.<sup>371</sup>

XX. yy.da Türk toplumu, yüzyıllardır askerî yenilgiler sonucu Osmanlı Devleti'nin dikkatini çeken ve benzemeye çalıştığı Batı'ya, büyük oranda entegrasyonunu tamamlamıştır. 1904'ten 1932'ye olan süreçte, Batıcılık konusunda yapılan önerilerin, Batılılaşma plân ve programlarının, taktiklerinin çoğunun **İctihad** dergisi kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Laik toplum, şapka devrimi, harf inkılâbı, sanayi, ticaret alanındaki yenilikler, giysilerde ve eğitimde inkılâp, kültür inkılâpları, dış politikada kararlılık, çağdaş yaşam v.s. hakkındaki öneriler, ilk defa **İctihad**'ın

<sup>368</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.70.

<sup>369</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.375.

<sup>370</sup> Pek Uyanık Bir Uyku adlı makaledeki öneriler için Bk. Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228. Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.

<sup>371</sup> Tansu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, s.138.



sütunlarında yankı bulmuştur. **İctihad**, yayın hayatı boyunca kararlı Batıcı tutumunu sürdürmüştür.<sup>372</sup>

## 2.2.2. Din

### 2.2.2.1. Din ve İlerleme

Batı dünyasıyla yoğun bir ilişki içine giren Osmanlı Devleti'nde XIX. yy. materyalistlerinin büyük tesirleri olmuş, eserleri tercüme edilerek belli başlı eğitim kurumlarında okutulmuştur. Beşir Fuad, Baha Tevfik, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi isimler İslâm dünyasının, içinde bulunduğu sıkıntıları aşması için materyalist felsefeyle özdeş gördükleri bilime sarılmanın gerekliliğinden bahsetmişlerdir. İsmail Fenni Ertuğrul, Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Cemaleddin Afgani gibi isimler materyalizme karşı çıkmış ve dine yönelik eleştirileri cevaplamışlardır. Doğrudan reddiye yazan bu düşünürlerin dışında Said Halim Paşa, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Şemsettin Günaltay ve Mehmed Âkif Ersoy gibi düşünürler de materyalist düşünceyle mücadele etmişlerdir.<sup>373</sup> Temelde dinin ilerlemeye mani olduğu tartışması üzerinden dine yönelik yapılan tenkitler ve dine alternatif olarak ortaya atılan düşünceler bu dönemde birçok tartışmayı gündeme getirmiştir.

Dergi'nin müdür fikirleri içerisinde dinin maksadı, Abdullah Cevdet'in din anlayışına benzer şekilde toplumda birlik ve beraberliği sağlamadaki rolüne ve faydacılığına işaret ederek belirtilmektedir: “Edyânın maksad-ı ma'kulü insanlar arasında müsalemet, uhuvvet ve muhabbet şîmelerini tahkîm etmektir; gayesi te'min-i şifa olduğu halde iştidâ-ı maraza hâdim olan devânın ihmali amâlinden evlâdır.”<sup>374</sup> Batı kaynaklarından referans gösterilerek J. M. Guyau, **İstikbalin Din**

---

<sup>372</sup> A.e., s.140. Abdullah Cevdet'in vefatı münasebetiye İctihad'da yazılar yayımlanmıştır, bu yazıların birinde İctihad ve Abdullah Cevdet'in Türk inkılaplarındaki etkisinden bahsedilmektedir. “Hiçbir inkılabı yalnız askeri kuvvetlerin elde ettiği görülmemiştir. Türkiye'deki inkılapların hepsinde fikri hazırlıklar vardır. Bu hazırlıkların her birinde Abdullah Cevdet'in himmetini inkâr etmek nankörlük olur. İşte 1324 inkılabı meşrûtiyeti hazırlayan fikri harekette Abdullah Cevdet'in İctihad'ı, onun peşinden gelen eserler mühim birer amil olduğu gibi bu güne kadar Türk camiasının geçirdiği hayırlı inkılapların hepsinde de Abdullah Cevdet'in te'siri barizdir.” Bk. “Abdullah Cevdet Merhumun Hayatına Ait Birkaç Not”, **İctihad**, C.XXVIII, No.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1932, s.5899.

<sup>373</sup> Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, **DiA**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.140.

<sup>374</sup> Abdullah Cevdet, “(İctihad)'ın Müdür Fikirleri”, **İctihad**, s.3998.

**Yokluğu** kitabında dinin birçok tarifinin yapıldığı ancak ictimâî yönden bir tanımlamaya gidilmediği de belirtilmektedir: “Eserimiz ta’kib olunurken, dinin yapılmış birçok muhtelif ta’rifelerine tesadüf edeceğiz. Bunların bazıları, daha ziyâde fiziki metafiziki hazları da ahlâki nokta-i nazardan alınmış ve heman hiç biri ictimâî nokta-i nazardan alınmamıştır.”<sup>375</sup>

Abdullah Cevdet, dinî ‘ilim, avâm ve havâs’ ilişkisi içinde ele almakta, dinî tarif ederken de bu bağa dikkat çekmektedir: “Dîn avâmın ilmidir, ilm havâsın dinîdir. Havâsın dînî olan ilm lâyenkatî’ genişliyor, yükseliyor iken avâmın ilmi olan dinînin genişlememesi, yükselmemesi, ilme muvazî ve muhâzî olarak terakki ve tevsi’ etmemesi âlem-i İslâm ve Türkiye’nin maraz-ı aslîsidir.”<sup>376</sup> Yazar, Büchner’i tercüme eden ve yayınlayan biri olarak Müslümanlığın sade ve makul bir din olduğuna inandığını, İslâmiyet’e olan bağlılığın yüzeysel olmaması gerektiğini, bu ifadeleri dile getirirken taassup sahibi kimselerin hoşuna gitmek için bir gayretinin olmadığını söylemektedir: “Türkiye’de Doktor Büchner’in âsârını kısmen tercüme ve neşreden ilk bendeniz oldum. Şimdi Büchner’i tahdîd etmemekle beraber insanlar için haddizatında Müslümanlık kadar sade ve makul bir dîn az bulunur i’tikadındayım ve İslâmiyeti bugün körcesine bir bağlanma ile değil bir ta’mik-i hürendişâne ile takdir ve hakimane ve hürendişâne olan ahkâmını tebcil ediyorum.”<sup>377</sup>

Batıcıların Cumhuriyet kadrolarına miras bıraktıkları en önemli tezlerden biri, tüm yenilikler, teknolojik gelişmeler ve modern hayatın sözü edilen gelişmeler sonucu ortaya çıkması ve zihinlerindeki din ile bu gelişmelerin uyuşmasının

<sup>375</sup> J.M.Guyau, “İstikbalin Din Yokluğu”, **İctihad**, C.XXVI, No.311, 15 Kânûn-ı Evvel 1930, s.5531-5532. S/14- İctimaî ıslahât taraf darı mısınız ve ne gibi ıslahât istersiniz? C/14- Ancak bu nev’i ıslahâtın tarafdariyim... Din ile devletin tefriki de elzemdir. (Teokrasiya) ile medenî bir memleket bugün artık yürüyemez...” Bk. **Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.310. “Bu anketin Abdullah Cevdet tarafından kendi yazısıyla hazırlanan müsveddesinden yararlanılmıştır. Belge, Gül Karlıdağ’dan sağlanmıştır. Metin aynen verilmiş yalnızca konudan fazlasıyla uzaklaşıldığı çok kısa bölümler inceleme dışı tutulmuştur. Özellikle on dördüncü soru ve buna verilen cevap Abdullah Cevdet’in Batılılaşma hakkındaki görüşlerini içermektedir. Bu bölüm Garblılaşma Utopiası adlı bölüme ek olarak verilen Batılılaşma planıyla karşılaştırılarak okunmalıdır.” Bk. **A.e.**,313.

<sup>376</sup> Abdullah Cevdet, “Şâhzâde Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1257. Elhac Mehmed Cemaleddin adlı makalesinde A.Cevdet’in bu sözüne atıf yapmaktadır. Bk. Elhac Mehmed Cemaleddin, “Halkın Fıtrat Dinine Doğru”, **İctihad**, C.XX, No.177, 1 Nisan 1925, s.3541-3543.

<sup>377</sup> Abdullah Cevdet, **Hadd-ı Te’dib**; Ahmed Rıza Bey’e Açık Mektub, Tab’-ı Sâni, Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912, (İlk Baskı Paris 1903), s.65-66.

mümkün olmadığı savıdır. Zaman içerisinde dinlerin gerilemesi insanlığın ilerlemesinin bir gereği idi. Ama bunun bıraktığı boşluk nasıl doldurulacaktı? Cumhuriyet kadroları bunu, meşrutiyet dönemi Batıcılarının ‘dîn avâmın ilmi, ilm havâssın dinî’ sloganını ‘halka reforme edilmiş İslâm, seçkinlere bilim’ formülüyle çözdüler. Böylelikle bilim ve modernlikle uyumlu İslâm çabalarına ivme kazandırılmış oldu.<sup>378</sup> Bu durumu **İctihad**’ın din ve ilerleme arasındaki ilişki üzerinde yaptığı değerlendirmelerinden görmek mümkündür.

Abdullah Cevdet’e göre İslâm dünyasındaki geri kalmışlık ilk kez Gazneli Mahmut zamanında görülmüştür. İctihad kapısının ilk kapatıcısı da odur. Hükümdarlardan sonra da din adamları geri kalmışlığın başta gelen sorumlularıdır. **İctihad** yazarları tarafından din adamları ve ulemâlar, gerçekleri söylemeyerek, sultanlara ve büyük makam sahiplerine yalakalık etmeleri ve ilmi araştırmalar yapmayarak İslâm’ın içine hurâfelerin karışmasına sebep olmaları nedeniyle ağır bir şekilde eleştirilmişlerdir: “Çok teessüf, pek çok teessüf olunur ki birçok ulemâ-yı dîn geçinen tüfeylat-ı dîn dahi cebbar hükümdarların sağ elleri oldular (Muhrib Bağdad Hülagu Han’ın veziri Küseylan hoca Nasır Tusi, Fazıl Derbendi ilh gibi). İslâmiyet’in safiyet ve sadaka-yı ibtidâîsini ihlâl ve dine bir sürü hurâfât idhal ederek zavallı İslâmiyet’i tanınmaz bir hale soktular.”<sup>379</sup> Ulemâ ve dîn adamlarına yöneltilen eleştiri bunlarla da sınırlı değildir. Din adamları, İslâm’daki gerçek kader anlayışını değiştirmek ve kaderci bir toplum meydana gelmesine sebep olmakla da suçlanmıştır. Kaderci zihniyete sahip olan bir toplumun cahil kalması, tembel olması ve doğal olarak geri kalması da mukadderdir. XVIII. yy. ortalarından itibaren Avrupa’da başlayan sanayileşme hareketleriyle neredeyse bütün İslâm Ülkeleri bağımsızlıklarını kaybetmişler, maddi ve manevi bir esaret altına girmişlerdir. Bu esaret, akıllara ‘İnhitatin sebebi acaba din mi?’ sorusunu getirmiştir. Aslında İslâm dininin toplumsal gerilemeye sebep olduğunu ilk ileri sürenler Avrupalı oryantalistlerdir. Renan, XIX. yy. ortalarında İslâm’ın ilerlemeye engel bir din olduğunu ileri sürmüştür. Buna başta Namık Kemal olmak üzere diğer Osmanlı aydınları reddiyeler yazmışlardır. Yeni Osmanlılar döneminde başlayan bu

<sup>378</sup> Bahadır Kurbanoğlu, <https://www.haksozhaber.net/okul/din-devlet-iliskileri-baglaminda-kemalist-seckinciligin-arkaplani-ve-tarihi-tabular-5553yy.htm> (e.t. 28/02/2020).

<sup>379</sup> Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslâm’a Dair”, **İctihad**, C.III, No.26, 1 Temmuz 1327, s.764.

tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde daha da çoğalmıştır. Bazı **İctihad** yazarlarına göre İslâmiyet dinden ziyâde bir halet-i ictimâî<sup>380</sup> yani sosyal bir durumdur. Toplumdaki mevcut bozuk din anlayışının tedrici bir şekilde kırılmasını isteyen Abdullah Cevdet, bunun bizzat İslâm'ın olumlu toplumsal içeriğinden yararlanmak sûretiyle gerçekleştirilebileceğini iddia etmiştir: “Uzun tecrübelerimiz biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan âleminde geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahede etmiş bulunuyoruz. Binâenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslâmiyet'te çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız.”<sup>381</sup> Bizi Müslümanlar ve İslâmcılıktan bahsetmeye iten sebep budur.”<sup>382</sup> Yazar, bu görüşlerini temellendirmek için tıpkı Yeni Osmanlılarda olduğu gibi yazılarında İslâmi motifler, ayet ve hadîsleri bol bol kullanmıştır. İslâm Âleminin geri kalmasının sebeplerine işaret eden Abdullah Cevdet, İslâm'ın ilk dönemlerinde yaşanan otantik şeklinin, devlet başkanları ve din adamları arasındaki ihtilaflar neticesinde kaybolduğunu ileri sürmüştür: “Bu ameli ve i'tikadi ayrılıklardan meydana gelen zararları, güçlü düşmanlar bile veremez.”<sup>383</sup>

İslâm'ın gerilemeye engel olmaması ama onu tatbik edenlerin yanlışlıkları yüzünden gerilemenin ortaya çıkması konusunda C. Nuri de benzer görüşler ileri sürmüştür: “Demek ki İslâm âleminin gerilemesi, düşüşü ve sükûtu hep Müslümanların İslâmiyet'den dönmeleri, cehl ve nâ-dânlığa girmeleri, hurâfât ve saçmalıklara kapılması, geri kalmanın bir neticesidir.”<sup>384</sup> İslâm'ın neden gerilemeye engel, gerici, muhafazakâr bir din olmadığını C. Nuri, İslâm ile Müslümanlığı elfâz-ı müteradifeden (lafızları farklı anlamları bir) kabul ederek, şöyle açıklamıştır:

“Müslümanlık ilerlemeye engel bir dîn değildir, çünkü öyle olsa idi daha önce gelen semavi dinler muhafaza edilirdi, İslâmiyet'in gelmesine gerek kalmazdı.

<sup>380</sup> Celal Nuri, “İçtimaiyyat: İslâm'da Vücub-ı Teceddüd”, **İctihad**, C.III, No.41, 15 Şubat 1327, s.1001. “Avrupa'da câ-yı tatbik bulunan şimdiki Droit public- hukûk-ı umûmiye (?) ile İslâmiyet'in menâfii, hukûk-ı hayâtiyesi i'tilâf edemez”. Bk. **A.e.**, s.1000.

<sup>381</sup> Dr. A. Djevdet, “Une Profession de Foi”, **Idjtihad**, C.I, No.6, Mai 1905, s.89'dan naklen Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.130-131.

<sup>382</sup> Dr. A. Djevdet, “Une Profession de Foi”, **Idjtihad**, s.89.

<sup>383</sup> Abdullah Cevdet, “Şehzade Şeyh'ül-Reis Hazretleriyle Mülakat”, **İctihad**, C.V, No.126, 15 Kânûn-ı Sâni 1330, s.448.

<sup>384</sup> Celal Nuri, “İslâm'da Vücub-ı Teceddüd 2”, **İctihad**, C.III, No.40, 1 Şubat 1327, s.984.

Müslümanlık gerici bir dîn değildir, çünkü farz-ı muhal olarak bu kabul edilse, peygamberin gerçekleşmesine muvaffak olduğu ilerlemeler Müslümanlığa uygun olmaması lazım gelirdi. Müslümanlığın içtihad kapısı kapalı değildir. Zira İslâmiyet, yeniliklere kapı açmakla, düşüncesinde hür, mesleğinde hür, iletişimde hür, Ebu Hanifeler, Şafîler, Hanbelîler, Malikîler, İbn-i Sinalar, İbn-i Rüşdler yetiştirmekle kendisini göstermiştir. Müslümanlık yeni düşünce ve tenkitlerin kabulüne mâni' değildir, bunların geliştirilmesini emreder.”<sup>385</sup>

O halde İslâm toplumlarının gerileme sebepleri nelerdir? Bu soruya da C. Nuri, Batılı öncülleri gibi İslâm'ın tarihini ve İslâmın yaşanma biçimini yani Müslümanları göstererek vermiştir. İslâm toplumlarının buhranı İslâm'ı yaşayanların yorum yanlışlarından kaynaklanmaktadır.<sup>386</sup> Diğer taraftan softalığın da gerilemeye neden olduğu Kılıçzade Hakkı tarafından dile getirilmektedir: “Cehâlet, taassup, zayıf fikir, zayıf ahlâktır. Esasen softalık mesleği bir mekteb-i mahsûsadır, buraya teceddüd ve efkâr ahrârına girmek memnudur. Zira bu meslek salikleri, insanları idare etmek yalnız cennet ve cehennem ile itma' ve ahaf eylemek ile kabul olur za'mı batılındadır... Esasat-ı cehl ve nâ-dânlıktan ibaret olan derviş-i nihadlığı yüzde doksanını ihata edecek kadar halkımıza sarıddır... Binâenaleyh, diyebilirim ki, Müslümanların tedenniyâtını avâmilinden vehimlerinden birisi de şu sofistlik ve dervişlik efkârının ruh-u millete sereyân etmesidir.”<sup>387</sup> Abdullah Cevdet, Kılıçzade gibi softalık zihniyetinin bulunduğu durumu gerileme nedenlerinden biri olarak göstermektedir:

“Rekabet edemeyen unsurların bu asırda hakk-ı hayatı yoktur. Hakikat îmân ise yalnız ahrete inanmaktan ibaret değildir. Softalar için gâye dindir ve onun zımnında da cennetin köşkleri, taamlar, hurileri, gülmanları vardır. Bizim için asl-ı evvelâ kemâl ve refah-ı umûmî-i beşerdir. Dîn bunun için bir gâye değil, bir vasıta. Softalar yalnız dindar olmak veyahud öyle görünmek isterler. Biz ise dîn bahşettiği maddî ve ma'nevî füyûz-u bînihâyeden istifade etmek isteriz ve ahret kadar dünyaya da ehemmiyet veririz.”<sup>388</sup>

---

<sup>385</sup> A.e., s.983-984.

<sup>386</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.108-113.

<sup>387</sup> Kılıçzade Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, **İctihad**, C.IV, No.58, 14 Mart 1329, s.1280-1281.

<sup>388</sup> Abdullah Cevdet, “Fatih Sultan Mehmed”, **İctihad**, C.V, No.108, 29 Mayıs 1330, s.141.

Abdullah Cevdet, doğrudan doğruya din gerilemeye mani olmuştur demese de zaman zaman bu anlamlara gelebilecek açıklamalarda bulunmuştur.<sup>389</sup> Özellikle batıda dinî olabildiğince eleştiren yazarların eserlerini tercüme etmesi, bunları sık sık dergide tanıtması ve tavsiye etmesi bu gayretinin bir neticesi olarak görülebilir. Ancak bu aydının doğduran dinî mi hedef aldığı yoksa din kisvesi altında toplumu sarmış olan hurâfeleri, batıl ve bozuk inançları mı hedef aldığı hep tartışılmalıdır.<sup>390</sup> Abdullah Cevdet'in vefatı dolayısı ile **İctihad**'da çıkan yazılardan onun yanlış din telakkilerini hedef aldığı ve buna rağmen tekfir edildiği zikredilmektedir.<sup>391</sup>

Bu açıdan bakıldığında Abdullah Cevdet'in Maarri (Ebu'l-ala) hakkında yaptığı değerlendirmede onun dünyadan nefret ettiğini, aynı zamanda din dışı bir

<sup>389</sup> Abdullah Cevdet, Cumhuriyet dönemi ile birlikte gerçek düşüncelerini ortaya koymuştur. Pozitivist bir anlayışla dinin fonksiyonunu tamamladığından hareketle, Türk toplumunun geri kalış sebeplerinden biri olan dinden bağımsız yeni bir zihniyet kazandırılması gerektiğini ifade etmiştir. Din ile geri kalmışlık arasında kurduğu paralellik Türk aydını arasında yaygın bir kanaat olarak kendini göstermiştir. Diğer yandan bu düşüncenin tamamen karşısında keskin bir muhalefet de oluşmuştur. Bk. Ramazan Uçar, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.VI, S.11, Ocak-Haziran 2012, s.217.

<sup>390</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.506.

<sup>391</sup> "Abdullah Cevdet hakikati eşyayı anlamağa hasr-ı hayat etmiş bir âlimi hekim bir filosoftu. Cahil mutaassıpların zannettiği gibi bir rafazi ve mühlid değil, fikr ile vahdaniyeti bulmuş, kalbine asarı hilkati sevmiş hakikî bir muvahhid idi. Oyunbazlığın, dinî hurâfelerin, din perdesi altında oynanan maskaralıkların, terakkiye engel olan cahilane taassubun düşmanı idi." Bk. "Abdullah Cevdet'in Tabutu Önünde: Etibba Muhadenet Cemiyeti Namına Abdullah Cevdet Bey'in Mezarında Doktor Mazhar Osman Bey'in Okuduğu Hitabe", **İctihad**, C.XXVIII, No.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1932, s.5875. "Kıymetli kumaşlar arasına girerek muttasıl olanları kemiren, çürüten güveler gibi aziz dinimizin içine sokulmuş olan bazı şeyler aleyhinde bulunmasından dolayı Abdullah Cevdet'i dinsizlikle itham edenler bulunduğu ma'lûmdur. 'Adet budur ahirde gelir bezme ekâbir' deyerek bu makaleye cidden şanlı bir zeyl olmak üzere ilave edeceğim Nat-ı Şerif'i yazmış ve Ramazân Bahçesi adlı kitabına mübarek bir mukaddime olarak derç ile neşr etmiş olan Abdullah Cevdet'e dinsiz demek, dinsizliktir, deyeceğim geliyor. Bu Nat-ı Şerif, Abdullah Cevdet'in dinini, imânını dünyada ve ahrette isbata kâfi bir hüccettir." Bk. Ebubekir Hazım Tepeyran, "Abdullah Cevdet", **İctihad**, C.XXVIII, S.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1932, s.5880-5881. "Meşrutiyet ilan edilince Abdullah Cevdet matbaasını, Kütüphanesini İstanbul'a taşıdı. Bu defa, İstanbul'da artık memleketinde hürriyetin te'essüs ettiğini zannederek aynı neşriyata devam etti. Bu yüzden hiçbir hükümet onu takdir etmedi, belki her devrin kahrına uğramakta devam etti. Çünkü Abdullah Cevdet Türkiye'de henüz kadınların kapalı çarşafar içinde kocalarının yanında sokağa çıkmak hürriyetinden mahrum oldukları bir devirde çarşafın ahmıklığından, kadın serbestisinin lüzûmundan bahsediyor, Arap harflerinin kötü bir te'sis olduğunu, latin harflerini kabul etmemiz lazım geldiğini ileri sürüyor, henüz Şeyhülislâmın fetvası ile idare olduğumuz devirlerde softalığa harp açıyordu. Bugünkü inkılapların temellerini yirmi iki sene evvel, henüz kimsenin bahsetmediği bir sırada, içtihad etmişti. Bu yüzden Abdullah Cevdet tekfir edildi, gazetesi kapatıldı, hiçbir işe kayırılmadı." Bk. "Abdullah Cevdet Merhumun Hayatına Ait Birkaç Not", **İctihad**, s.5899.

ruhbanlığa meyl ettiğini söylemektedir. Maarri'ye göre din şahsî menfaat sağlamak için toplumun ileri gelen kişileri tarafından ortaya çıkartılmıştır, cinlerin varlığı uydurmadır, iyilik sadece ibadet etmek değil kötülükleri terketmektir: “Ebul-ula bey dünyadan nefret ederdi... gayrı dînî bir ruhbaniyete meyl ediyordu... Çünkü onun nazarında dinler şahsî menâfî temin için kudema tarafından icad edilmiş şeyler idi... Ecinni, cahilleri ürkütmek için uydurulmuş bir yalandır... Hayr oruçluları eriten oruç değildir. Namaz vücut üzerinde softa değildir. Hayr ancak fenalık yapmayı büsbütün terketmektir.”<sup>392</sup> Yine Abdullah Cevdet'in Rahip Jan Meslier için kaleme aldığı yazısında paylaştığı bir fikre göre akıl, hürriyet ve ilim kişilerin huzur ve saâdetine yeter ve bunun için dine lüzum yoktur: “Dîn bir hayâl-ı ham tesmiye olunuyor. Teolocıya, ilâhiyat bir zanlar, vehmler, tenakuzlar, tar-u-püdla dokunmuş bir mensüctür. Yahud esbâb-ı tabîiye hakkındaki cehaletdir... İnsaniyeti bedbaht eden bunlardır. Hâlbuki insaniyete salâh ve saâdet vermeğe yegâne salih olan akıl, ilm ve hürriyettir. Ancak bâtil fikirlerinden tahlîs edilmek sayesinde ki insanlık seyyiat-ı ahlâkiyelerinden ve derdlerinderi kurtarılabilir.”<sup>393</sup> Diğer taraftan İngiliz rahiplerinin münâcaatlarını sıralayan yazıda tanrıya dua edilmektedir: “Dalalet ve günah içinde yaşayanları, sefihleri, aşkının cahillerini, nefislerinin selameti için ibadet etmeyenleri afv ve mağfiretle taltif et... bütün işlerini sadakatle tetviç edenleri, mübarek ismin için çalışanları, menfaat-ı beşeriye için birleşenlere sıyanet et... Ya Rab! Merhametinin aşkına bizim münâcaatımızı dinle!”<sup>394</sup>

Abdullah Cevdet'in, Meşrutiyet sonrası Osmanlı entellektüel çevrelerine girişi Reinhart Dozy'nin İslâmiyet ve Peygamberini çok sert bir şekilde eleştiren ‘**Tarih-i İslâmiyet**’ adlı kitabının çevirisi ile olmuştur. Abdullah Cevdet'in bu kitabı çevirmesindeki temel etken kendisinin Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamı içinde, biyolojik materyalizmin dinin toplumda oynadığı rollere geçişi için İslâm dininin aslında biyolojik materyalizm olduğunu isbata çalışmak yerine -böyle görüşleri özellikle eleştirilere karşı yararlanmak endişesiyle tamamen bırakmamakla birlikte- doğrudan dinin gereksiz ve bilim dışı olduğunu isbata çalışmak ve onun yerine

<sup>392</sup> Zeki Megamiz, “Maarri (Ebulala)”, **İctihad**, C.XXIII, No.241, 01 Kânûn-ı Evvel 1927, s.4680.

<sup>393</sup> Abdullah Cevdet, “Rahip Jan Meslier”, **İctihad**, C.VII, No.127, 30 Kânûn-ı Sâni 1330, s.471.

<sup>394</sup> “Ecnebi Edebiyatı: İngiliz Rahiplerinin Münacatı”, **İctihad**, Çev. Hocaşade Süleyman Şevket, C.XXIII, No.248, 15 Mart 1928, s.4733.

biyolojik materyalizmi önermek düşüncesi olmuştur.<sup>395</sup> Bu kitab, saltanat ve hilafet devrinde Hakkı Paşa hükümetince yasaklanarak binlerce nüshası yakılmış veya denize atılmıştır. Abdullah Cevdet, 1930 senesinde yeniden kitaptan iktibaslar yaparak dergide yayınlamıştır. Hz. Muhammed'in vefatını anlattığı bir yazısında O'nun fakirleri unutmadığını, hiçbir zaman zenginliği arzulamadığını ve bir miktar parası olduğu vakit tasadduk için sarf etmek âdeti olduğunu yazmıştır.<sup>396</sup>

Diğer taraftan dergi yazarlarından Celal Nuri, Hz. Muhammed'in gelmiş geçmiş en büyük deha olduğunu, elde bulunan kaynaklardan öğrendiklerini ifade etmektedir: “Netice-i kelâm: Cenâb-ı Amine'nin doğurup Halime'nin ye-i zıraatine tevdi' ettiği yetim, el-hak, yevm-i tekvinden bugüne kadar beşeriyetin yetiştirdiği ve kürre-i zeminin büyüttüğü çocukların en müthiş madde-i sincabiyyeye mâlik numunesidir... (\*) Elde mühim vesâik olmadığından on üç asır sonra nev-i deha-yı Ahmed hakkında fenni bir mütalaanâme kaleme olmaktan aciciz. Deha-yı Muhammediyye-yi yalnız âsârından istidlal ediyoruz, zat-ı deha bizim için bir sırdır.”<sup>397</sup>

Abdullah Cevdet, bir başka yazısında toplumun dinsiz yaşamasının mümkün olamayacağını, ancak bu konuda kendisi gibi düşünenlerin tam olarak anlaşılamadıklarından yakınmaktadır: “Cemiyet-i beşeriye dinsiz yaşayamaz. Dîn de cemiyet-i beşeriyyeye nur ve hararet ifaza etmekden ve insanlar arasında sermaye-i refah ve telif olmakdan kalınca artık muammer olamaz. Bizi anlamadıkları için bizi sevmeyenler ne derlerse desinler, bizim muradımız hayatda dîn, dinde hayat görmekdir. Bizim hayatdan anladığımız ise muhabbetdir, ahengdir, nurdur, vifakdır ve akl-ı selîm ve hiss-i selîmdir, ruhlarda ve yüreklerde müsta'mer ve feyyaz bir vahdet ve şevk-i tevhîddir...”<sup>398</sup> Abdullah Cevdet, kendisine dinsiz diyenleri cevapsız bırakmamıştır:

<sup>395</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.326.

<sup>396</sup> Abdullah Cevdet, “Tarih-i İslâmiyyet'den Sahifeler -I: Hazreti Muhammed'in İrtihali”, **İctihad**, C.XXV, No.299, 15 Haziran 1930, s.5407.

<sup>397</sup> Celal Nuri İleri, “Zat-ı Hazret-i Muhammed: Hazreti Peygamder'in Dehası”, **İctihad**, C.IV, No.82, 28 Teşrîn-i Sâni 1329, s.1809.

<sup>398</sup> Abdullah Cevdet, “Tarihden Bir Sahife-i Huneyn: Saint Barthelemy”, **İctihad**, C.XVII, No.147, 15 Nisan 1922, s. 3072.



“Zihniyetinizce bana atfettiğiniz günahlar şunlardır: 1. Dînsizlik... İşte cevabım: Dîn bir manzûme-i efkâr ve i'tikadat ise bende bunun en kuvvetlisinin bulunduğunu otuz beş senelik ömrüm ve on bin sayfalık asarım ispat eder. Bunu siz bile itiraf ediyor ve itiraf ettiğinizin farkına varmıyorsunuz. Yok, eğer dîn bir takım hurâfe ve gayr-i makulata inanmak veya inanır görünmek ve halkın cehl ve taassubunu okşayarak dünyalık toplamak ise bu manadaki, kim isterse onun olsun, böyle dindarlık ve dindarlardan istikrah ediyorum. Benim dinîmi öğrenmek isterseniz (İctihad)’ın galiba 168’inci nüshasında Dînim ünvanıyla basılan şu kıtayı okuyun? Mabudum fazîlet fikri, namazım. Sevmektir her canı aciz, muktedir. Kiblem nihayetsiz feza, yıldızlar. Tespihimin altın taneleridir”<sup>399</sup>

Abdullah Cevdet, dîn konusundaki değişimin dînin yerini biyolojik materyalist görüşlerle desteklenen bir inanç sisteminin alması ve tedricen bu sistemin yerini tamamen biyolojik materyalizme bırakmasının sonunda sağlanacağını düşünüyordu:<sup>400</sup> “...îman kelimesinden insanı bir mabudun eşiğine mıhlayan i'tikad-ı âtil ve münfaili murad etmiyorum: İman kelimesiyle vicdânın ne dâhilinde ne haricinde olmayan, hem haricinde, hem dâhilinde hükümrân bulunan bir meş'al-i mefkûrî murad ediyorum ki daima insanı ileri çeker, yukarı kaldırır...”<sup>401</sup>

Dergide dinin mahiyet ve hakikati tartışılırken aynı zamanda dînin doğru anlaşılmasının önündeki engeller de ele alınmaktadır. Din doğru anlaşılmadığı için hâlihazırda kendisinden beklenen yarar gerçekleşmemektedir. Halbu ki doğru ve sahih bir şekilde öğrenilen ve hayata tatbik edilen dîn, kendi amacını da gerçekleştirmiş olacaktır. Dinin doğru anlaşılmasında, öğrenilememesinde ve yaşama intibakında önemli engellerden biri inananların onu kendi dilleri ile okuyup anlayamamalarıdır. Bu konuda çözüm yollarından biri anadilde ibadettir. Elhac Mehmed Cemaleddin, hükümetin anadilde Kur'ân, hadîs ve hutbe çalışmalarını desteklemekte, bunun önemine işaret etmekte ve İmâm-ı Azam'ın bu konudaki içtihadının bulunduğuna işaret etmektedir:

<sup>399</sup> Abdullah Cevdet, “Doktor Abdullah Cevdet Bey’in Mektubu”, *İctihad*, C.XX, No.173, 1 Kânûn-ı Sâni 1925, s.3486.

<sup>400</sup> Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.334.

<sup>401</sup> Abdullah Cevdet, “Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız”, *İctihad*, C.XV, No.129, 7 Teşrin-isânî 1918, s. 2778.

“Kur’ân’ın, hadislerin, hutbelerin anadilimize tercemesi hakkında geçenlerde meclis-i millî mezk pek mebrur bir karara vardı, ki fitrat ve hak dinîne hürmeti olan ve halkı son her kamil insanın bu karardan inşirah duymaması mümkün değildir... İmâm-ı Azam ilk defa olarak Allah ile kulu arasına hiçbir şeyin ve kimsenin hululüne mahl kalmamak üzere şöyle bir ictihadda bulunuyor: Arapçasını söylemeye okumaya iktidarı bulunsun bulunmasın herhangi bir adam öz anası diliyle Kur’ân’ını, duasını okuyup namazını eda edebilir... Dîn aklın ve akilin kabul edemeyeceği ma’lâ yaniyattan tezhir edilmek için ilk adım Kur’ân’ın Türkçeye tercüme edilmesi ve bu tercemenin de hiçbir kimsenin itiraz edemeyeceği Diyanet İşleri Müdiriyeti erkânı tarafından yapılmasıdır.”<sup>402</sup>

Elhac Mehmed Cemaleddin daha önce kaleme aldığı gibi 1925 yılında Üsküdar Müftülüğüne bağlı Göztepe Camii’nde 19 Mart 1926 tarihinde Ramazân ayının ilk Cuma’sında, Cuma hutbesini Türkçe seslendirmiş, bununla yetinmeyerek Cuma namazının tüm sure, dua, tespih ve tekbirlerini Türkçe okuyarak, selamını Türkçe vermiştir.<sup>403</sup> **İctihad**’da çıkan bir yazıda dili Arapça olduğundan Kur’ân’ın manasının anlaşılamadan okunduğundan, bu durumun dualar için de geçerli olduğundan, yirmi sene evvel bu eksikliği dergi olarak gündeme getirdiklerinden, hakkıyla dindar olmak için Kur’ân’ın anadilde okunması lazım geldiğinden bahsedilmektedir: “Biz Kur’ân-ı Kerim’i, manasını anlamaksızın okuyan bir Müslüman milletiz; fakat bunun dosdoğru ma’nası dinsiz bir milletiz demektir... Vakı’a Allah <sup>404</sup> (ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ) diyor. Fakat bunun ma’nasının, ma’nasını anlamadığınız kelimeleri 4444 def’a okuyun, size her istediğinizi veririm demek olmayacağı cayı tereddüd değildir.”<sup>405</sup> Ceza ve mükâfat açısından ise dine bakıldığında yazara göre Allah kullarına karşı bağışlayıcıdır, cezalandırıcı değildir, mükâfatlandırıcıdır, sevgi ve merhamet sahibidir, düşmanlık, kin ve nifak O’ndan uzaktır. “Bizim Allah’ımız ilahı muhabbet ve merhamettir. Cehennemlerin,

<sup>402</sup> Elhac Mehmed Cemaleddin, “Halkın Fıtrat Dinine Doğru”, **İctihad**, s.3541-3543.

<sup>403</sup> <https://ceviiz.com/tarih/dinde-turkcesleme-1-imam-cemalettin-efendi-1926/> (e.t. 27/05/2020)

<sup>404</sup> Kur’ân 40/60

<sup>405</sup> “Din, Dua ve Halk”, **İctihad**, C.XXVII, No.338, 1 Şubat 1932, s.5651-5652.

zebanîlerin, şeyâtin-i lâ'yenenin, bu'zun, husumetin, nifâkın hâlikı olmaktan münezzehtir. O rahimdir fakat azîz-ü-züntikâm değildir.”<sup>406</sup>

Abdullah Cevdet'in Maarri (Ebu'l-ala) hakkında yaptığı değerlendirmede Maarri'ye göre din ile akıl bir araya gelemmez: “...dîn ile aklın bir arada içtimasını kabul etmiyordu...”<sup>407</sup> Bunun yanında Şevketi din ve bilim anlayışının belirlenmesinde din ve bilim alanlarının kendilerine has özelliklerinin bulunduğu ve bunların birbirleri ile karıştırılmaması gerektiğinden bahsetmektedir. Bu açıklama dinin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi yönünde fikri bir gayret olarak değerlendirilebilir:

“Fennce anlayış, ister ki îzâh edilebilecek bir hâdisenin sebebi kendisi gibi mahsûs olan başka hâdiselerde gösterilsin... mesele tıpkı insan bir kitapta bir yeri o kitaptaki başka yerler ile birleştirerek tefsîr ettiğî gibi tabiatı yine tabiatla tefsîr etmektir... Dînen anlayış illetin eserle mütemadi irtibatda bulunmasını, îzâh edebilecek hâdis gibi illetin de mahsûsatta gösterilmesini iktiza eder. O kendine mahsûs olan esbâb-ı fennin yaptığı gibi muhâkeme tarzında tahri etmez, tabiatı yine tabiatla değil, belki tabiattan başka bir şeyle îzâh eder.”<sup>408</sup>

Abdullah Cevdet, Heybeliada Rum ticaret Mektebi'ni ziyaret etmiştir. Okul sigortalıdır. Okulun labaratuvar kısmı yanmış ve yeniden inşa edilmiştir. Bu yenileme işlemini bir sigorta şirketi yapmıştır. Bunun üzerine Abdullah Cevdet, şu yorumu yapmaktadır:<sup>409</sup> “Mektebin labaratuvar kısmı yanmış ama mektebin kapısında Ya Hafız yerine bir sigorta şirketinin levhası yazılmış, parayı da ondan tahsîl etmişler. Bizim koskoca Çırağan Sarayı sigortalı olmayıp kül olup gitti. Vay bizim kör tevekkülümüz... Vay bizim kör tevekkülümüz.”<sup>410</sup> Dinin doğru ve sahih bir zeminde anlaşılıp yaşanması için Kılıçzade İsmail Hakkı'nın **İctihad**'da yayınladığı Pek Uyanık Bir Rüya adlı yazısında Türkler Kur'ân hükümlerini makul bir şekilde uygulayacaklar, yapılan hayır ve hasenatlar yalnızca Allah'a arz edilecek,

<sup>406</sup> Abdullah Cevdet, “Tevhîd-i Efkar ve Sebîlürreşâd'dan Suâl”, **İctihad**, C.XX, No.173, 1 Kânûn-ı Sâni 1925, s. 3488-3489.

<sup>407</sup> Zeki Megamiz, “Maarri (Ebulala)”, **İctihad**, s.4680.

<sup>408</sup> Şevketi, “Din Felsefesinden -Doktor Abdullah Cevdet Bey'e”, **İctihad**, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329, s.1356.

<sup>409</sup> Gündüz, **II. Meşrîyet'in Klasik Paradigmaları**, s.140.

<sup>410</sup> Abdullah Cevdet, “Rum Ticaret Mektebinde”, **İctihad**, C.V, No.109, 5 Haziran 1330, s.164-167.

Hız. Muhammed'den başka şefaataçi aranmayacak, dine aykırı bazı inanışlar terk edilecektir, diyerek doğru din anlayışının ne olması gerektiği üzerinde durmaktadır:

“Türkler, ahkâm-ı hakikîye-i Kur'aniyeye son derece îman ile tevessül edüb bir takım menkûlât ve israiliyat yerine makulât ikame edeceklerdir. Ba'dema, meselâ ‘Tevekkeltü Alellah’ levhasının baş tarafına azimet kelimesini ilâve edeceklerdir... Yapılacak bütün hayrat ve hasenat vacib-ül-vücûd hazretleri nâmına yapılub şuna buna atf edilemeyecektir. Herkes mütalib-i ma'neviyesini Allah'ına arz edecek ve Hazret-i Peygamberin şefaatinde başka kimsenin yardım ve şefaatinı istemeyeceklerdir... Ahalinin ahkâm-ı şer'-i şerîfe mugayir bazı mutekidatı tashih olunub meselâ. ‘El-kanaat kenz lâyağni’ hadîs-i şerîfinden maksad softalar ve cahil meşayihin öğrendikleri: (Canım, Dünya fani değil mi ya? Aza kanaat edüb cem'i mal etmeyiniz. Ahretde o altunlar hep derilerine yapışacaktır!) gibi yaveler ve masharalıklar olmayub... Kazandığı ve tasarruf edüb birikdirdiği paralardan indelhacce menafi'-i umûmiye-i vatan için sarfetmek demektir ve kanaatdan talep olunan netice dahi budur demek olduğu anlatılacak.”<sup>411</sup>

Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının din konusundaki yaklaşımı incelendiğinde ortaya çıkan ilk özellik, Abdullah Cevdet'in bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığı gerekçesiye artık İslâm'dan bir araç olarak dahi sınırlı bir biçimde yararlanılamıyacağı, buna karşın, gerekli olanın biyolojik materyalizmin dinin toplumdaki yerini almış olduğu şeklindeki düşüncesi olmaktadır.<sup>412</sup> Bu dönemde Abdullah Cevdet'in temel amacı Büchner'in rolünü Osmanlı toplumunda oynamak şeklinde belirlemektedir.<sup>413</sup> Abdullah Cevdet, Meşrutiyet sonrasına gelindiğinde İslâm dinine karşı doğrudan eleştiri yöneltten tek kişi olma görünümüyle birlikte Jön Türk hareketi içinde olduğu gibi bir yandan da dinin toplumsal içeriğinden yararlanılabileceğini düşünmekteydi. Çünkü din kurumunun toplumsal ilerleme önünde en büyük engeli oluşturduğunu düşünmesine rağmen oynadığı rol Abdullah Cevdet tarafından vazgeçilmez olarak kabul edilmekteydi.<sup>414</sup>

<sup>411</sup> Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uykü”, *İctihad*, C.IV, No.55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228. “Pek Uyanık Bir Uykü”, *İctihad*, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.

<sup>412</sup> Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.327.

<sup>413</sup> *A.e.*, s.330-331.

<sup>414</sup> *A.e.*, s.332-333. Abdullah Cevdet doğrudan doğruya din gerilemeye sebep olmuştur demese de, zaman zaman bu anlamlara gelebilecek açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle Batı'da dini olabildiğince eleştiren yazarların eserlerini tercüme etmesi, bunların sık sık dergisinde tanıtması,

Abdullah Cevdet'e göre bu işin ilk öncüleri Efganı ve Abduh sınırlı başarılarından öteye gidememişlerdi. Abdullah Cevdet, bu başarısızlığın nedenini bu kimselerin İslâm dinine toplumsal ilerleme yolunda bir araç olmaktan öte bağlanmalarında bulmaktaydı. Bu konuda başarı sağlayabilmenin çaresinin ise Abdullah Cevdet'in düşüncelerinde özellikle iktisadî ve ahlâkî açıdan Protestan 'ethic'i ile benzerlik gösteren yeni bir inanç sisteminin İslâm'ın belirleyici bir rol oynadığı Osmanlı toplumuna kabul ettirilmesi şeklinde belirginleşmesidir.<sup>415</sup>

Özellikle Abdullah Cevdet toplumda millî bir vicdanın uyanmasını toplumun gelişmesi açısından gerekli bir olgu olarak kabul ediyordu. Bunun gerçekleşmemesinin Osmanlı toplumu açısından temel nedeni ise Abdullah Cevdet ve arkadaşları tarafından din olarak kabul ediliyordu.<sup>416</sup> “Bugün Türk neferi milliyetden birşey anlamaz. Zira bunu anlamak yakın zamanlara kadar kendisi için memnu idi. Hattâ bu memnuiyet o neferin pâdişâhı tarafından kendi nefesine bile teşmil olunmuş idi, mûsikîlerden Türklüğü, milliyeti, heyecana getirecek parçalar bile men edilmişti. İnşallah ba'dema öğrenecek ve anlayacaktır. Fakat bu gün milliyetden bir şey anlamayan Türk neferi mahiyeten ne olduğunu bilmediği halde yine dinine oldukça merbuttur. Hele padişâgını ve kumandanını pekiyi anlar. İki sıfatın mezc edilmiş olduğunu görmek onun için daha müesserdır.”<sup>417</sup>

Bu bağlamda bir düşünce dergisi olarak **İctihad**'da dine yönelik katı eleştirilerin yanında dinin ahlâk ve hümanist yönünü ön plana çıkaran düşünceler de yer almıştır. Özellikle Batı ve Doğu düşünürlerinden aktarılan fikirler kısmen dinin gittikçe ortadan kalkacağı kanaatine dönüşse de mevcut hali ile din anlayışının önündeki engellerin giderilmesi ile iman amel uyumunu sağlama çabası, toplumda bir ahlâk arayışının devam ettiğini göstermektedir. Bu da, dinin toplum ve birey için

---

tavsiye etmesi, bu gayretinin bir neticesi olarak görülebilir. Ancak bu aydının doğrudan dini mi hedef aldığı yoksa din kisvesi altında toplumu sarmış olan hurâfeleri, batıl ve bozuk inançları mı hedef aldığı hep tartışılmalıdır. 1911'de İctihad'da yayımladığı 'Cihan-ı İslâm'a Dair yazısı bu konuda oldukça geniş yorumlar sağlayacak veriler sunmaktadır. Abdullah Cevdet, bu yazısını bütünüyle ayet ve hadislerle doldurmuştur. Müslümanların dinî emirleri ve peygamber tavsiyelerini anlamadıklarını hatta denilenlerin tam tersini anladıklarını ileri sürmektedir.” Bk. Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.506.

<sup>415</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.335.

<sup>416</sup> A.e., s.340.

<sup>417</sup> Kılıçzâde Hakkı, “Neden Mağlub Olduk”, **İctihad**, C.IV, No.56, 28 Şubat 1328, s.1244.

ahlâkın kaynağı düşünüldüğünde toplumun ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğinin görmezden gelinemeyeceğini yaygın bir kanaat haline getirmiştir. Dergide dinin ne olduğuna, amacı, önemi ve tartışma alanlarına dair değişik düşünceler bulunmaktadır. Bu görüşler benzer özellikte olabildiği kadar zıt ve birbiri arasında çelişkili görünen bir durum da alabilmektedir.

#### 2.2.2.2. Din Anlayışında Değişim ve Ahlâk

Türk tarih profesörü Halil İnalcık'a göre aydınlanma çağındaki batıcı Osmanlı aydınlarının fikirleri değişiklik göstererek şu şekli almıştır: "Halkın anladığı manada din, çağdaşlığa engeldir. Asıl din ahlâktır ve artık ilmi bir İslâmiyet lazımdır. VII. yy.da Araplara gelen İslâm dinî artık XX. yy.ın sorunlarına cevap verememektedir. Kurtuluş zengin olmak, ilim ve kültür sahibi olmaktan geçer. Yeni ahlâk İslâm'ın yerini alacaktır ve bu açıdan dinde köklü bir reform gereklidir."<sup>418</sup>

Dinin ahlâk tesisindeki görevini hakkıyla yapabilmesi öncelikle onun tanımı, amaç ve önemine dair soruları gündeme getirmiştir. Lütfü Leonyan'a göre din güzel ahlâktır, dindarlık hakikati söylemek ve doğru olmaktır, bilmek ve iman etmek arasında fark vardır, din doğruyu bilmek değil onu doğru yaşamaktır: "Dîn nedir ya Resulallah? Suâline hüsn-ü hulk'dür cevabının verilmiş olması bu tarz-ı telakkimizi te'yide balıgan ma baliğ kâfidir... Binâenaleyh dindar olmak her şeyden evvel hakikati söylemek, hakkı kendine rehber ittihaz etmek demektir... Esasen bilmek ve iman etmek arasında büyük bir fark vardır... Binâenaleyh dîn, sadece doğruyu bilmek değil, kalben doğru olmak ve doğru yaşamaktır."<sup>419</sup> Abdullah Cevdet, dinin kurallarının pratiğe döküldüğünde ancak bir anlamı olduğunu, Allah inancının kişiyi doğru yola ve yaşama götürmesi gerektiğini ancak toplumda bunu gerçekleştirecek bir din anlayışının olmadığını, vicdan terbiyesi ile bu hedefin gerçekleştirilmesinin mümkün olacağını savunmaktadır:

<sup>418</sup> Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yay., 1998, s.249-250. İslâm'ın doğuşundan itibaren çok kısa bir süre içinde akıl almaz derecedeki yükselişi tarihçileri hep hayrete düşürmüştür. Göçebe Araplar'ın birdenbire belirli bir disiplin içine girmeleri, yeni dinin idealleri çevresinde inanç ve düşüncede olduğu kadar askeri ve ekonomik alanda da büyük başarılar elde etmeleri, kısa zaman içerisinde bütün dikkatleri kendi üzerlerine çekmiştir. Bk. Yüksel Kanar, **Batı'nın Doğu'su** (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi), İstanbul, Kitabevi Yay., 2006, s.228.

<sup>419</sup> "Lütfü Leonyan, Din Nedir? Din Hakkında Yanlış Düşünüşler: İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1922, Sayfa 16", **İctihad**, C.XVII, No.148, 25 Temmuz 1922, s.3092-3093.

“Dinlerin değeri kitapta yazılanlarla değil pratikte kendini gösterir... Allah’a inanan fakat vicdân terbiyesi kaybolmuş ruhlar, naralar atarak imansızca işler yaparlar... Bundan dolayı Türk’ün ışık kaynakları Türk’e hurafeden münezzeh yeni bir hâkime-i vicdân yaratmaya davetlidir.”<sup>420</sup>, “Ahlâkın en sağlamı odur ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdânına koyar. İşlenilen günahı afv etmek hakkını hiç bir kimseye vermez. Her dürlü haydudluğu yapıldıktan; canlar, vicdânlar yakdıktan sonra kâbeye gitmekle yahud birçok namaz kılmakla bütün habasetlerin, bütün cinâyetlerin afv edileceğine kail olan ahlâk ne yüksektir, ne metindir.”<sup>421</sup>, “Biz ataletimizin, cehâletimizin, meskenetimizin cezayı sezâsı olarak uğradığımız tahkîrlerin, hüsrânların mesûliyetini namaz kılmamadaki, oruç tutmamadaki itinasızlığa yükleterek yahud alın yazısına devr ederek işin içinden çıkıyoruz. Bu sûretle felâketlerden ders-i ibret almak hasletini de nez’ ediyoruz. Bizim şecer-i i’tikadımız ahrete ve insanın mukadderât karşısında iktidarsızlığına rabt-ı kalb ettirmek hanzalinden başka bir meyve vermiyor. Bu Ebu Cehl karpuzunu asırlardan beri yedik ve zehirlendik. Bu ‘âza fetîda Asa foetida’ kanlarımızı bozdu.”<sup>422</sup> “...İslâm’ın şartı kaç olduğunu biliriz ve İslâm kelimesinin selâmet kelimesinden başka bir şey olmadığını da bilmeliyiz. Bu asırda selâmetin şartı daima üçdür ve üç kalacaktır: Birinci şart: Zengin olmak İkinci şart: Kuvvetli olmak Üçüncü şart: Âlim ve fâzıl olmak.”<sup>423</sup>, “...Ömer Hayyam bu rubâiden en yüksek ve en metîn bir ahlâk prensibîni vaz’ ediyor. Ahlâkın en sağlamı odur, ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdânına koyar. İşlenilen günahı afv etmek hakkımı hiç bir kimseye vermez. Her dürlü haydudluğu yapıldıktan, canlar ve vicdânlar yakdıktan sonra kabeye gitmekle, yâhud birçok namaz kılmakla, bütün habâsetlerin, bütün cinâyetlerin afv edileceğine kâil olan ahlâk ne yüksektir, ne metindir...”<sup>424</sup>

<sup>420</sup> Abdullah Cevdet, “İctimâî Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye”, **İctihad**, C.XXI, No.197, 01 Şubat 1926, s.3862.

<sup>421</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, C.IV, No.60, 4 Nisan 1329, s.1304. Davranışlarla iman arasında çift yönlü hareket eden iç içe bir etkileşim ağı vardır. Davranışlar yerine göre imanın hem sonucu hem de unsuru olması sebebiyle imandan davranışlara doğru bir çizgi olduğu gibi, davranışlar da bazen imana sebep olabilmektedir. Bk. Hülya Alper, “Bir Kelâm Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2000, s.147.

<sup>422</sup> Abdullah Cevdet, “Meşhur Hâkim Gustave Le Bon’un Son Eseri”, **İctihad**, C.IV, No.81, 21 Teşrin-i Sâni 1329, s.1786.

<sup>423</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1304.

<sup>424</sup> Abdullah Cevdet, “Rubaiyat-ı Hayyam”, **İctihad**, No.109, 15 Haziran 1330, s. 176. Abdullah Cevdet başını çektiği yeni bir ahlâk oluşturma faaliyetine birçok Meşrutiyet sonrası aydını benzer temaları işleyerek katılmıştır. Bk. Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet**

Abdullah Cevdet, kendi döneminde yakından takip ettiği J. M. Guyau'nun **İstikbalin Din Yokluğu** kitabında dinin bir metafizik ve ahlâk olduğuna, gelecekte dinin yokluğunda bu ahlâkın en saf hali ile var olacağına işaret etmektedir: “Şüphesiz, bir mâ'nâ vardır ki bu manada metafizikin ve ahlâkın bir dîn, yahud hiç olmazsa ‘bayılma’ sönme (évanouissement) yolu üzerinde bulunan her dinin mütemayil bulunduğu hudud olduğu kabul olunabilir... İleride göreceğimiz veçh ile istikbalin dîn yokluğu, dînî hisden en saf olan kısmı muhafaza edebilecektir.”<sup>425</sup> Dergide fikirlerine yer verilen diğer bir düşünür Rahip Jan Meslier, ahlâk prensiplerinin ortaya konulması için vahye ihtiyaç olmadığını Monteskiyo'ya atıf yaparak anlatmaktadır: “Hakikî ahlâk prensiplerini fark ve temyiz için insanlar ne teolojyaya, ne vahye, ne ilahlara muhtaç değildir, ihtiyaçları yalnız akl-ı selîmdir... Monteskiyo der ki cinayetlere mâni' olmak için çareler vardır, bu çareler cezalardır, ahlâkı tebdil için çareler vardır, bu çareler hüsn-i misâllerdir.”<sup>426</sup>

Abdullah Cevdet, Meşrutiyet sonrasında İslâm dinine başta toplumsal ilerleme açısından olmak üzere çeşitli yönlerden şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Ancak, dinin Osmanlı toplumunda oynadığı rol herşeye karşın Abdullah Cevdet'i, sınırlı da olsa İslâm dininin olumlu toplumsal içeriğinden yararlanmaya götürmüştür. Bu içerik yardımıyla yaratılmaya çalışılan ise aslında yeni bir ‘ethic’ten başka bir şey değildir. Bu ‘ethic’in oluşturulması açısından din kurumunun oynayacağı rollerin, biyolojik materyalizm tarafından ifasını arzulamakla beraber belirttiğimiz neden Abdullah Cevdet'i, İslâmiyet yerine Bahâilik gibi aşamalar önermeye zorlamaktaydı. Dinin arka plâna geçtiği bir Türk toplumu düşüncesi Abdullah Cevdet'in ‘utopia’ sının önemli parçalarından birisidir. Batılılaşma tezleriyle birlikte bu ‘utopia’ 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi ile büyük bir benzerlik göstermektedir.<sup>427</sup>

---

**ve Dönemi**, s.336. Dergide, Lütfü Leonyan, Maarri ve Abdullah Cevdet gibi Ömer Hayyam nazarından da ibadet ve ahlâk ilişkisinde ibadet ve inancın ahkaka yansması noktasına dikkat çekilmektedir.

<sup>425</sup> J.M.Guyau, “İstikbalin Din Yokluğu”, **İctihad**, C.XXVI, No.317, 15 Mart 1931, s.5603-5604.

<sup>426</sup> Rahip Jan Meslier, “Rahip Jean Meslier'in Akl-ı Selimi”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XX, No.176, 15 Mart 1925, s.3533.

<sup>427</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.341.



Abdullah Cevdet, salt materyalizmin geleceğin toplumunun sorunlarını çözemeyeceğini savunuyordu. Ona göre, dinlerin doğmalarını değil ama ahlâki yaklaşımlarını içeren bireyi felsefî anlamda dindarlaştıracak yeni bir felsefe üretilmeliydi. Abdullah Cevdet, bu nedenle Büchner'in **Aus Natur und Wissenschaft** çalışmasını, antik Yunan düşünürlerinden İslâm felsefecilerinin tespitlerine, İncil, Kur'ân ayetleri ve hadislerden yapılan alıntılardan modern düşünür ve bilim adamlarının temel fikirlerine uzanan yelpazedeki görüşlerle destekleyerek fûnûn ile felsefeyi bağdaştırmaya çalışmış, fûnûn ve felsefe başlıklı çalışmalarıyla materyalizm, deneysel bilim, dinlerin de dâhil olduğu ahlâk kuramlarından oluşan bir felsefe yaratmaya çalışmıştır. Daha sonra bu görüşlerini Jean-Marie Guyau'nun vecibesiz ve müeyyidesiz felsefî din yaklaşımıyla bağdaştıran Abdullah Cevdet, modern toplumdaki din yokluğunun bu şekilde kapatılabileceğini bunun Bergson'un **élan vital** kavramı benzeri bir işlevi olacağını düşünecektir. Dinlerin şaşırtıcı yükselişi ile kaçınılmaz olduğu varsayılan din yokluğunun oluşmaması bu projeyi geçersiz kılmıştır.<sup>428</sup>

Abdullah Cevdet, Hayyam tercümesine de bu nedenle girişmişti ki kendisinin başını çektiği bu yeni 'ethic' oluşturma faaliyetinde birçok Meşrutiyet sonrası aydını benzer temaları işleyerek katılmıştı.<sup>429</sup> Bu dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının üzerinde devamlı olarak durdukları diğer bir tema da Osmanlı toplumunda eksikliği duyulan özel girişim faaliyetine halkı teşvik etmek ve bu çeşit faaliyetlerin aslında din açısından hiçbir sakıncası olmadığını belirtmek şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu da oluşturulmaya çalışılan 'ethic'in önemli bir boyutunu teşkil etmekteydi.<sup>430</sup>

Toplum için yeni bir 'ethic' yaratma çabaları Abdullah Cevdet'i, Bahailiği bu görevi ifa etmek için topluma sunmaya kadar götürmüştü. Kuşkusuz Bahailiğin pasifizme benzeyen içeriği Abdullah Cevdet'in bu mezhebe ilgi duymasında etkili olmuştur. Ancak, ruhban sınıfı ve ayinleri olmayan, nihaî amaç olarak dünya çapında sulhu benimseyen bu mezhep Abdullah Cevdet açısından toplumun dinin yerine

---

<sup>428</sup> M. Şükrü Hanioğlu, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2015/12/27/anlasilamayan-adam> (e.t. 28.03.2021).

<sup>429</sup> Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.336.

<sup>430</sup> **A.e.**, s.337.

biyolojik materyalizmi kabul etmesi sürecinde olumlu gelişme sağlayacak bir basamak olarak kabul ediliyordu. Burada, Bahâîlik Abdullah Cevdet tarafından daha evvel İslâmın saf hali düşüncesinde olduğu gibi bir aşama olarak benimsenmektedir:<sup>431</sup>

“...Her dîn merhamet ve uhuvvet tesisi için gelmiştir. Fakat, bir insan hangi dinde olarak doğdu ise o dinde kalmasına hiç mâni’ olmaksızın o insana kendisini dîn olarak kabul ettirebilecek bir mahiyetde bir dîn kabul edilmemiştir. Bu dîn ancak Bahauallah’ın ve oğlu Abdülbaha’nın vaz’ ve tesis ettiği dîn-i merhamet ve muhabbetir... Fehm-i dîn ile fehm-i ilmî arasındaki fark, daha sade söyleyelim ilm ile dîn arasındaki fark şudur ki ilm hararetsiz bir nûr/dur, dîn nûrsuz bir hararettir... Bununla beraber dîn, ilm-i mahz olmasa da daima muvafık-ı akıldır. Ve böyle olmak dîn’in şart-ı vücûdu ve şart-ı bekasıdır... Bahauallah’ın tesis, Abdülbaha’nın tanzim ve neşrettiği Bahâîlik akıl ile müteâriz hiçbir fikri, hiçbir hükmü ihtiva etmemektedir...”<sup>432</sup>

### 2.2.3. Eğitim

#### 2.2.3.1. Eğitimin Amacı

**İctihad** yazarları tarafından toplumda meydana gelen birçok sorunun temelinde eğitim görülmüştür. İlk okuma-yazma, spor, eğlence, millî çıkarlar ve kadın sorunları hep eğitimle ilişkilidir ve bu konularda meydana gelen problem ve dertlerin başı eğitimidir. Onlara göre herşeyden önce eğitimin amacı bilgi vermek değil, insanları eğitmek ve onlara yeni davranışlar kazandırmaktır.<sup>433</sup> Eğitimsiz kalan bir toplumda doğal olarak cehaletin hüküm sürmesi kaçınılmazdır. Bu sorunun ele alınmasında vurgu yapılacak ortak nokta eğitimidir. Abdullah Cevdet, **İctihad**’da M. Emin’in şiirini tanıtırken, onun cehaleti anlatan mısralarına şöyle önem vermektedir:<sup>434</sup> “Sende olan şu karanlık cehâlet; ıssız vahşi kutuplardan daha çok. Sende olan bu acıklı sefalet; Afrikanın çöllerinde bile yok.”<sup>435</sup> Diğer taraftan

---

<sup>431</sup> A.e., s.338-339.

<sup>432</sup> Abdullah Cevdet, “Mezheb-i Bahauallah - Dîn-i Ümem”, **İctihad**, C.XVII, No.144, 1 Mart 1922, s.3015-3016.

<sup>433</sup> Gündüz, **II. Meşritiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.132-133.

<sup>434</sup> A.e., s.103.

<sup>435</sup> Abdullah Cevdet, “Ey Uyan Türk!”, **İctihad**, C.V, No.120, 23 Teşrîn-i Sâni 1330, s.365.

Abdullah Cevdet, ilim öğrenmenin gerekliliği ve önemini dini kaynaklardan örnekler vererek açıklamaktadır:

“ ‘Utlubul ilme minel mehd ile lehd, utlubul ilme velel bi-sın’ yani meşikten mezara kara kadar, tahsîl-i ulûm ve fûnûn et, ulûm ve fûnûn Çin’de bile olsa tahsîl için Çin’e kadar git, hikmet mü’minin kaybolmuş malıdır nerede bulursa alır, der saliklerine adamsan da! Şimdi yaşıma otuza tecavüz etti, tahsîl-i ilim etmek zamanın geçti, diyerek cehl ve hüsrân içinde ilm etmek kalmaya ne hakları vardır? Yahut kasabamızda mükemmel mektep yok, medrese yok, vilayet merkezine yahud İstanbul’a veyahut Avrupa’ya, Amerika’ya kadar kim gidecek demeye, yahud bir ilim-i müfidi, bir ihtira-i nafii frank sözü, Frank icadı diyerek istihfaf verd etmeye nasıl cüretleri olabilir? Bir dîn ki men tealleme lisâne gavmun emine men mekrehum, yani bir kavmin lisânını öğrenen okumak mükkerrinden emin olur, der, saliklerinin, kim ki okur Farisi gider dinin yarısı, hezeyanını diline dolayarak insan öğrenmekten istiğna göstermesi nasıl ma’kul olur?”<sup>436</sup>

Kültürel olarak Batılı toplumlardan oldukça geride kalan İslâm dünyasının ilerleyebilmesi ve içinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmesi için, okumanın ve okutmanın vazgeçilmez olduğundan hareketle devleti ilerlemiş milletler seviyesine çıkarmak için hep birlikte çalışmak **İctihad** ve yazarlarının ortak bir amacı haline gelmiştir.<sup>437</sup> Mahmud Sadık, eğitimin amacının sadece bilgiye sahip kişiler yetiştirmek olmadığını, bu buhranlı zamanlarda eğitimin bireyi geliştiren ve dönüştüren bir özellik taşıması gerektiğine vurgu yapmaktadır: “Mektepte tahsîl ve terbiye yalnız kız ve erkek çocukların dimağlarına zoraki ve gayr-i hazm ve temessül birçok ma’lûmat yığmak değildir. Belki avam-ı şebâb ve avam-ı nev-cevânın buhranlı çağında devr-i intibahında insanî ve fikrî meşgalelerle hevesât-ı hayvaniyeyi ta’dil, hayvaniyet ve insaniyet mübarezesinde insaniyeti takviyedir.”<sup>438</sup>

**İctihad**’ın eğitimden beklentilerini, eğitimin amacının ne olması gerektiğini en belirgin, açık ve anlaşılır tarzda Abdullah Cevdet’in anketinde görmek mümkündür. Ona göre eğitimin amacı insandaki hayvani duyguları azaltıp, insanlığa ait özellikleri ortaya çıkarmak ve geliştirmektir. Eğitimle kendi kendine yeten, birey

<sup>436</sup> Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslâma Dair”, **İctihad**, C.III, No.26, 1 Temmuz 1327,s.762.

<sup>437</sup> Gündüz, **II. Meşritiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.69-70.

<sup>438</sup> Mahmut Sadık, “Pak Bir Hüviyet, Sağlam bir Fıtrat”, **İctihad**, C.IV, No.85, 19 Kânûn-ı Sâni 1329, s.1873.

duyarlılığına sahip, sosyal ve fiziksel özellikleri sağlam, dürüst nesiller topluma kazandırılmalıdır. Abdullah Cevdet'in eğitimin amacını bu şekilde belirtmesi Avrupalı eğitimcilerden önemli derecede etkilendiğini göstermektedir. Bu fikirlerinin esin kaynağı Le Bonn'dur.<sup>439</sup> Abdullah Cevdet'in kendi yazıp yayımladığı 6 Haziran 1918 tarihli anketin 10. maddesinde eğitimin amacı şu şekildedir:

Soru:10- Terbiyenin gâyeleri ne olmalıdır? Cevap:10- Terbiyenin gâyeleri insanlardaki behimî hevaları kesmek, behimî ve hodgam hırsları söndürmek, tabiat, fazîlet, insaniyet, faaliyet sevgilerini inkişâf ettirmek makam-ı itidalde hürendiş, gayretendiş, müstakil, nefesine mutemed, şefaât istemez, hakkı, fikri, izzetinefsi dehri nimetin, her makamın fevkine koyar ruhlar vücûda getirmek olmalıdır. Sağlam kan, sağlam can, sağlam vicdân bütün bunları temin etmek terbiye için az büyük ve yüksek gâyeler midir. Ebnâ-yı beşer arasında mukâteleler ihzar-ü-kin ve husûmetler iş'ar etmeğe mütecessir olan hissiyat ve itaatten, ruhları pâk ve masun tutmak cihanşümûl, vasi', yüksek terbiyenin en büyük şiar ve kârıdır.<sup>440</sup>

Abdullah Cevdet, eğitimin amacının Gustave Le Bon'un tanımladığı Cumhuriyet'teki telkin rolünü oynamak olduğunu düşünmekte ve Bacon'ın dediği gibi fikirlerin değil, Spencer'in dediği gibi hislerin dünyaya istikamet verdiği fikrine iştirak ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, biyolojik açıdan üstün kimselerin toplumsal gelişmeyi sağlamak için gerekli unsurların başında geldiği fikrini savunmaktaydı.<sup>441</sup> Öte yandan bireycilik Abdullah Cevdet'in Batı düşüncelerinden Osmanlı toplumuna aktarılmasını gerekli gördüğü anlayışlardan biridir.<sup>442</sup> “Hayat-ı tecemmüiden hayat-ı ictimâîye geçmeye mecburuz. Sürülükden müstakil ferdler birliğine itilâ etmeliyiz.”<sup>443</sup> Bu açıdan bakıldığında Jön Türklerin çoğunluğu bireysel eğitim taraftarı değildir. Abdullah Cevdet'in diğer aydınlardan ve **İctihad**'ın diğer jön Türk yayınlarından ayrıldığı bir nokta, ferdiyetçi eğitimin savunulmasıdır.<sup>444</sup> İttihâd ve Terakki kuramcılarıyla anlaşmazlıklarının başında gelen bu hususta Abdullah Cevdet

<sup>439</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.134.

<sup>440</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 308.

<sup>441</sup> A.e., 169.

<sup>442</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.372.

<sup>443</sup> Abdullah Cevdet, “Milletimizin Saâdeti İçün Ne Düşünüyorsunuz Suâli Üzerine Payitaht Gazetesine Verdiğim Cevab”, **İctihad**, C.XVII, No.139, 30 Teşrin-i Sâni 1921, s.2939.

<sup>444</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.156.

ferdci bir eğitim önerisi getirmektedir.<sup>445</sup> “Siz terbiye yolunda ferdci -individualiste- mi yoksa ma'şerci -collectiviste- mi olacaksınız? İşin can/damarı bu noktadadır. Albion (İngiliz) terbiye sisteminin faikiyet ve salimiyetini teslim edenlerden olduğunuza mutekidim.”<sup>446</sup>

### 2.2.3.2. Eğitimde Usûl ve Yöntem

Abdullah Cevdet ve Jön Türkler açısından önemli olan sorunlardan biri eğitimin hangi yöntemlerle gerçekleştirileceğidir. Nicelik açısından Osmanlı maârif sistemindeki gelişme, Saray yanlısı yazarlar tarafından kısmen abartılarak anlatılsa bile II. Abdülhamîd döneminde azımsanmayacak bir düzeydeydi. Doğu kültüründen de geniş olarak yararlanma gerekliliğini belirten Abdullah Cevdet, niteliklerini belirttiği seçkinlerin yetiştirilebilmeleri için İmparatorluktaki mevcûd okulların varlığının bunların olmamasından daha kötü sonuçlar doğurduğunu düşünerek<sup>447</sup> bu konuda ilk üçü Jean-Mârie Guyau'dan kaynaklanan altı maddelik bir plân önermektedir.<sup>448</sup>

“Ruhî irsiyet, hıfz-üs-sihha ve dimağın fizyolojisi, terbiyevi telkin, tarihin terbiye vasıtası olarak kullanılması, bedenî ve zihnî idman vs. fakat hepsi daima içtimaî nokta-i nazardan olmak üzere muallimi alâkalandıracaktır. 1. Beşerî ferde, nev'-i beşere has ve ona lüzûmlu kabiliyetlerin âhengli bir şekilde inkişâf ettirilmesi. 2. Ferde bilhassa şahsına has görünen kabiliyetlerin, bünyenin umûmî muvazenesine zarar vermiyecek ölçüde inkişâf ettirilmesi. 3. Bu muvazeneyi bozması muhtemel sevk-i tabîî ve temayüllerin durdurulması ve zabt-u-rabt altına alınması. 4. Tesanût ve istiklâl hissinin telkin edilmesi. 5. Keyfî ve şahsî iradelilere boyun eğme temayülünü boğarak ruhun asla süflî kılınmadan hassas kılınması. 6. Kadınların terbiyesine en azından erkeklerin terbiyesine verildiği kadar ehemmiyet verilmesi.”<sup>449</sup>

<sup>445</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.373.

<sup>446</sup> Abdullah Cevdet, **Dimağ ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzısıhhası**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1919, s.359/n.'den nakleden Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.373.

<sup>447</sup> Bir Kürd, “Ta’lim ve Terbiye ve Mekteblerimiz”, **Meşveret**, C.I, No.10, 18 Zilkade 1313, s.2.

<sup>448</sup> Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 170.

<sup>449</sup> Abdullah Djevdet Bey, **De La Necessite d'une Ecole.**, s. 34-35'den nakleden Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.170-171.

Dergide eski terbiyenin artık fayda vermeyeceği fikri savunulmaktadır. Rıza Tevfik, ictimâî hayatın eski terbiye ile devam ettirilemeyeceğinin artık farkına varıldığını ve Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu birçok meselenin ana kaynağının terbiye meselesi ile bağlantılı olduğuna işaret etmektedir: “Hayat-ı ictimâiyemizi eski terbiyemizle tevkik ve idare edemeyeceğimizi, olanca ehemmiyetiyle anladık! Yeni yeni vezâifler, yeni yeni ihtiyacımız, yeni kabiliyetler istilzam ediyordu. Yeni kabiliyetler için de yeni bir terbiye-i ictimâîye lüzûmu muhakkak idi... Terbiye meselesi ümm’ül-mesâildir. Kadın meselesi, tahsîl-i ibtidâî meselesi, spor meselesi, gaye-i millî meselesi ve cemaat-ı münevverimizi bugün kemâl-i ciddiyetle meşgul eden nice nice meseleler hep terbiye meselesinden tevdihi etmiştir.”<sup>450</sup> Mustafa Asım da Rıza Tevfik’in işaret ettiği gibi asra göre bir terbiye ihtiyacından ve terakki için mevcut tedris usûllerinin yetersiz olduğundan bahsetmektedir: “Son asr-ı medenîde idame-i mevcûdiyet, ancak bu asra layık bir tarz-ı terbiyeye mâlik olmak, bu asra muvâfık bir fikr ile düşünmekle kâbidir... Bir milletin terakkisi ve atiyesi çocuklarına verilecek tarz-ı terbiyeye maksuttur. Onlar hakikate ne derece takrib edilerek büyürler, zihinleri ne kadar sâlim ve temiz efkâr ile perverde olunursa âtîleri o derece emin bulunur. Bu tarz-ı terbiye mealesef, şimdiye kadar memleketimizde bir çâ-yı kabûl görmedi.”<sup>451</sup>

Eski terbiyenin fayda sağlamadığı fikrinin yanında Avrupa’dan alınacak eğitim yöntemi tartışmaları sürmekte, Avrupa’dan teorik bilgiden ziyade uygulamalı bilgilerin ve yöntemlerin alınması fikri ön plana çıkmaktadır. Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin teorik bilgiler öğreten okullardan ziyade sanayi/ticaret ve sanat okullarına kayıt yaptırmaları istenmiştir.<sup>452</sup> “Avrupa’daki amelî ve fennî mekteplerde ve diğer kısmını da çıraklık ve amelelik etmek üzere Avrupa dâr-üs-sanaîlerine yerleştirmeliyiz. Maârif Nezâreti de bu mesele ile ilgilenirse herkesin takdirini kazanır.”<sup>453</sup> Bazı **İctihad** yazarlarına göre eğitimin geliştirilmesi için Avrupa’nın programlarını aynıyle tercüme etmek yanlış bir uygulamadır. Çünkü her milletin ve

<sup>450</sup> Rıza Tevfik, “Musâhabe-i İctihad: Mesâil-i Hakîkiyye”, **İctihad**, C.IV, No.92-3, 06 Şubat 1329, s.2052.

<sup>451</sup> Mustafa Asım, “Memleket Hâlası Neye Mütevakkıftır?”, **İctihad**, C.IV, No.74, 01 Ağustos 1329, s.1641.

<sup>452</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.136.

<sup>453</sup> Mehmed Zeki, “Veka’i İktisâdiye ve Mâliye”, **Alem**, C.V, No.110, 18 Temmuz 1330, s.287.

memleketin eğitimden beklentileri farklıdır. Bir ülkenin içinde bile bölgelerin coğrafi, ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal şartları doğrultusunda farklı eğitimler olmalıdır. Mehmed Zeki, eğitim ekonomi ilişkisini ele aldığı yazısında eğitimin verimli olması ve amacını gerçekleştirebilmesi için çevre şartlarına uygun olarak yapılmasını önermektedir.<sup>454</sup>

“Tahsîl-i ibtidâî meselesi Avrupa programlarının tercemesiyle hal edilemeyeceğini herkes bilir. İhtiyacımız memleketin her tarafında bir derecede ve bir şekilde değildir. Bazı kıtalarımız var ki sahilde yahud şebeke-i hadidiye ile sahil ile münasebette bulunuyor. Buralarda Avrupa’da cari olan usûl-i tahsîller bir dereceye kadar tatbik edilebilir. Ötede bazı vilayetlerimiz de ahâlimizin tarz-ı hayatı büsbütün ibtidâî bir şekilde bulunduğu oralarda usûl-i tahsîl bu şekle göre tayin olunmalıdır. Sonra sahildeki vilayetlerimiz ticaretle, dâhildeki vilayetimiz ziraatla meşgul bulunuyor: Bu tehalûf iki vilayetin mektep programlarına icra-yı te’sireden hâli olmamalıdır.”<sup>455</sup>

Okullardaki eğitim sisteminin gün geçtikçe bozulması ve mevcut okulların kendi seviyelerinin daha da altında eğitim verdiğini dile getiren A. Kami, programlar ve kanûnlar da yapılırsa çözülemeyen bu probleme işaret etmektedir: “Maârif nezâretini sıkı sıkı ziyaret eden nâzırların her biri- şüphesiz hüsn niyetiyle- çalıştılar. Programlar, kanûnlar yapıldı, komisyonlar teşkil edildi (hala da ediliyor), daima mahya-yı intifa gibi görünen hayat-ı ma’rifeti canlandırmak istenildi. Fakat hey-hât, olmuyor.. olmuyor ves-selam! Muallim ve mümeyyiz sıfatıyla imtihanlarda bulunanlar hangi birini istimzaç etseniz: ‘yok.. yok, bir şeyler yok!’ diyor. İstanbul böyle, taşralar kim bilir ne haldedir? Dârülfünunlar i’dâdî, i’dâdîler rüşti derecesine iniyor. Seviye-i umûmîye mütemadiyen inmekte.”<sup>456</sup> Yazar, ayrıca okullarda program ve kitaplardan ziyade muallimlerin mesleki ehliyetlerinin önemine dikkat çekmektedir. Muallim olarak görev alan kişilerin bazılarının memur olması, bazılarının ehliyet sahibi olmamasının getirdiği sorunları ve Emrullah Efendi’nin memur olanları muallimlikten çıkarmasının da istenen sonucu sağlamayacağını ele alan yazar, muallim meselesinin çözümünü mazide aramak gerektiğini belirtmektedir:

<sup>454</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.159.

<sup>455</sup> Mehmed Zeki, “Vakay-i Mâliye ve İktisâdiye”, **İctihad**, C.V, No.115, 17 Temmuz 1330, s.289.

<sup>456</sup> Ali Kamil Akyüz, “Maârif Derdi”, **İctihad**, C.IV, No.87, 2 Kânûn-ı Sâni 1329, s.1935.

“Fakat programlar, kitaplar ne kadar mükemmel olursa olsun eğer muallim mesleğinin ehli değilse hepsi bitmiş demektir... Emrullah Efendi ‘memurdan muallim olmaz’ dedi... Memurların bir kısmı çıkarıldı, bir kısmı memuriyetlerini terk etmek şartıyla ibka olunur. Ve bu gibilere telaf-i menfaat edebilecek sûrette fazla dersler verildi... netice yine ma’kus zuhûr etti... Bunun birkaç sebepleri vardır: Evvela bizde muallimin mesleği henüz takrir etmemişti ve bu meslekte muhtaç olduğumuz muallimleri bulmak... muhal idi. Sâniyen... Me’murinden olan muallimler senelerden beri sabk eden tecrübelerinin mahsûlünü çoktan iktizâfe başlamışlardı. Onlara cânîşîn olan muallimler ise henüz tecrübe devresine dâhil olmuş bulunuyorlardı... Sâlisen... me’mur olsun, muallim olsun, hüsn-i tadrîse kadar olamayanları ayıklamak mantıki iken böyle yapılmadı... Râbien... Başka cihetten maaşı olmayan muallimleri doyurmak için muttasıl dersler tezyid edildi... Ders ve talebesi çok olan muallimler ise ya bu vazifeleri ihmal edecek yahud kendini bitirecektir... Bununla beraber şu halde mesûlünü halden ziyâde mâziden aramak lazım gelir zannındayım.”<sup>457</sup>

Eğitimsizliği geri kalımlılığın önemli nedenlerden biri olarak gören **İctihad** yazarları eğitimde birliğe gidilmesini istemektedirler. Abdullah Cevdet, eğitimin tek çatı altında toplanmasından taraftır. Bu haliyle o Tevhîd-i Tadrîsât’ın ilk savunucularından biri olmuştur. Dergide yayımlanan birçok yazıda Maârif Nezâreti’nin yeni uygulamaya çalıştığı kurallara yönelik değerlendirmeler vardır. Bunlardan biri eğitimin ülkenin her yerinde aynı sürede devam etmesi tartışmasıdır. Özellikle ibtidâ-i mekteplerde sürenin yetersiz olduğunu düşünen nezâret dört yıllık süreyi altı yıla çıkarmayı, ayrıca okuldan mezun olanların belli aralıklarla tekrar imtihan edilerek okumalarını sağlamayı böylelikle niteliği arttırmayı amaç edinen bir karar almıştır. Bu kararı birçok yönden yanlış bulan Satı Bey, ilkokulda sürenin değil niteliğin önemli olduğunu vurgulayarak, alınan karara şiddetle karşı çıkmıştır. Satı Bey, ilkokullarda usûl ve yöntemlerde esaslı bir değişime gidilmedikçe yapılacak her türlü ıslahâtın boşa gideceğine inanmaktadır. Yine ona göre Maârif Nezâreti’nin ibtidâîlerden mezun olanlara, aralıklarla yapmak istediği yoklama sınavı da son derece saçma bir uygulamadır:

---

<sup>457</sup> A.e., s.1934-1936.



“Maârif nezâreti, memleketimizdeki ma’rifetsizlik illetinin sebepleri hakkında yeni bir içtihadı düşüyor: ma’rifetsizlik -birinci derecede- tahsîl zamanının kısa olmasından ve bu zaman zarfında öğrenilen şeylerin çabuk çabuk unutulmasından ileri geldiğine hükmediyor... tahsîl-i ibtidâî müddetini altı seneye çıkarmak, ve bu tahsîli ikmal edenleri bile beş sene müddetle bir yoklama imtihanına tabi’ tutmak istiyor... Maârif nezâreti, maârif-i umûmîyemizin inkişâf ve intişârına hizmet için, yoklama imtihanı gibi te’sir ve faidesi meşkûk, vasıta-i te’yidiyesi mefgûd tasvirleri saha-i fi’le çıkarmakla uğraşacağına, halk kitapları yazdırmaya ve mektep kütüphaneleri vücuda getirmeye çalışsa, çok daha müsbet bir iş görmüş olur.”<sup>458</sup>

Ta’lîm ve terbiye meselesinde muallimlerin öneminden bahseden dergi, ayrıca ta’lîm ve terbiye anlayışının değiştiğini artık ezbercilikle sınırlı kalmış bu yaklaşımın terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Mahmud Sadık, okulun tahsîl ve terbiyenin öğrencilerin dimağlarına birçok bilgiyi doldurmak olmadığını söylemektedir:

“Mektep, tahsîl ve terbiye, yalnız kız ve erkek çocukların dimağlarına zoraki ve gayrı kabil hazım ve temessül, birçok ma’lûmat yığmak değildir. Belki avanı şebab ve avanı nevcevânın buhranlı çağında, devri intibahında, insanî ve fikrî meşgalelerle hevasat-ı hayvaniyeyi ta’dîl, hayvaniyet ve insaniyet mübarezesinde insaniyeti takviyedir. Bazılarının, şark zihniyetiyle, vehîm ve zeâmı gibi, âlemi medeniyet ve ma’rifet, behimiyette puyan olamıyor. Ahlâk-ı fâzıla-i medeniye ancak insanları pek ve nezîh bir hüvviyet-i maneviyeye insanî ve sağlam bir fitrata ırcaya çalışıyor. Hedef budur, tedvîn-i ahlâk bu esas üzerine müessesdir. Edebiyatın, sanayi-i bediânın, mûsikînin gayeleri de budur. Bu gayeye, fikre ve ruha nüfuz ile, fikrî, ruhî mealiyat-ı insaniye ile terbiye ederek vâsıl olmak mümkündür.”<sup>459</sup>

L. Lutfü, Kolombiya Dârülfünun müderrislerinden Mr. Kilpatrick’in irad ettiği ezbercilik konusunun da geçtiği bir konuşmanın özetini okuyucular ile paylaşmıştır. İki konuya açıklık getirmek istenen bu konuşmada ‘Ta’lîm ve terbiye nasıl ve ne husûsta değişiklik arz etmektedir? Ta’lîm ve terbiye niçin değiştirilmektedir?’ soruları üzerinden konu işlenmektedir. Yapılan değerlendirmede mekteplerde ezberciliğe karşı çıkılmaktadır. Öğrenciye ezbercilik yerine bizzat

<sup>458</sup> Satı Bey, “Tahsîl-i İbtidâî Hakkında: Maârif Nezâretinin Yeni İctihadı”, **İctihad**, C.IV, No.67, 03 Mayıs 1329, s.1463-1466.

<sup>459</sup> Mahmud Sadık, “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, **İctihad**, s.1872.

düşünme öğretilmelidir. Böylece geleceğin nesli hayatı daha iyi yaşayacak ve idare edebilecektir: “Hendesi meseleler gibi ictimâî meseleleri mekteplerde idhal etmeliyiz. Öyle bir nesil meydana getirmeliyiz ki kendi meselelerini halle muktedir olsun onlara ne karar vermeleri lazım geldiğini şimdiden söyleyemeyiz, ama onlarda, şahsen meselelere karargir etmek üzere iktidar meydana getirmeliyiz, mektep, şakirtlere bizzat düşünmeyi öğretmelidir. Mektep ezberlemek yeri olmamalıdır. Böylece müstakbel nesl, hayatı bizden daha iyi yaşamaya ve idare etmeye muktedir olacaktır.”<sup>460</sup>

### 2.2.3.3. Eğitim Konuları

**İctihad**’da mekteplerden medreselere, laik eğitimden milli eğitime, mesleki ve teknik eğitimden yüksek eğitime, yaygın din eğitiminden ailede dini terbiyeye kadar birçok konu ele alınmıştır.

**İctihad**’da eğitim konusunun ele alınış tarzı detaylara inmeyen, toplumsal gerçekliği sorgulamayan ve istenilen amaçları gerçekleştirmek için kullanılabilecek en pragmatist araçlardan biri şeklindedir.<sup>461</sup> II. Meşrutiyet aydınları, Osmanlı İmparatorluğunun eğitim durumu konusunda çok farklı konular içeren yazılar kaleme almışlar, ağırlıklı olarak eğitim camiasını ilgilendiren dergiler, gazeteler ve mecmûalar çıkarmışlardır. Birçok düşünür devletin geri kalmasının nedenlerinden biri olarak eğitimdeki geriliği göstermiştir. Özellikle Balkan Harbinde alınan ağır mağlubiyetin sonuçlarını değerlendiren ve ciddi özeleştiriler yapan aydınlar, diğer mağlubiyetlerle birlikte bu mağlubiyetin sadece askeri bir yenilgi ile açıklanamayacağını, daha esaslı nedenlerin olduğunu bunların başında askerlerin ve halkın eğitimsizliğinin geldiğini dile getirmişlerdir.<sup>462</sup> Bu aydınların birçoğunun yazı yazdığı **İctihad**’da Osmanlı toplumunun geri kalma sebepleri ve bundan kurtuluş yolları daima gündemdedir. Tanzimat yıllarından beri sürdürülen Batılılaşmanın başarıya ulaşamaması yüzünden batıya karşı giderek çoğalan bir aşağılık duygusu

---

<sup>460</sup> Kilpatrick, “Asri Ta’lîm ve Terbiyede Tebeddül”, **İctihad**, Çev. L. Lütü, C.XXII, No.220, 15 Kânûn-ı Sâni 1927, s.4224.

<sup>461</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.132-133.

<sup>462</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.129.

meydana gelmiştir. Bu sebepten dolayı halk meşrutiyeti anlayamamıştır. Bunun temel sebebinin ise eğitimsizlikten kaynaklandığı düşünülmüştür.<sup>463</sup>

**İctihad**'da sürekli olarak genel eğitim, sıbyan mektepleri, medreseler, Osmanlı Maârifinin II. Meşrutiyet dönemine kadar gelişimi, yabancı okullar ve bu okulların öğrenci sayıları gibi konularda bilgiler verilmiştir. Osmanlı devletinin eğitim durumu diğer devletlerin eğitim durumları istatistiksel rakamlar verilerek kıyaslanmıştır. **İctihad**'da kaleme alınan seyahat yazılarında gezilen bölgelerin eğitim faaliyetlerine mutlaka değinilmiştir. Gezi notlarında eğitime ayrı bir önem verilmiştir. Dergide toplumsal sorunlar ele alınırken sürekli eğitime vurgu yapılmıştır.<sup>464</sup>

Dergide eğitim konuları ele alınırken sorun merkezli ve çözüm önerileri sunan yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Hanedan üyelerinin eğitilmesi, milli terbiye, mektep binalarının fiziki durumu, lisân eğitimi, kızların eğitimi, özel eğitim, azınlık ve yabancı okullar, çocukların eğitimi, medreseler, yüksek tahsil gibi konular öne çıkmaktadır. Din eğitimi ile alakalı konular araştırmanın üçüncü bölümünde ele alındığından burada yer verilmemiştir.

Toplumda yapılması istenen ıslahâtları geniş bir şekilde sıralayan C. Nuri, haneden üyelerinin eğitimleri üzerinde önemle durmuştur. Ona göre toplumsal ıslahâtlar içinde en önemli işlerden biri saltanat mensuplarının eğitimidir. Padişah adayları babalarının istedikleri gibi eğitilemez. Bunların eğitimlerinde önemli bir amaç takip edilmelidir.<sup>465</sup> “En mühim bir cihetle erkân-ı saltanatın tahsîl ve

---

<sup>463</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.82. Tanzimat Fermanı'nın satır aralarında oldukça yeni ve birbirini tahkim eden birçok kavramla karşılaşmaktayız. “Bi'l cümle teb'a”yı muhatap alan bu metinde, “halkın istidadı”, “devlet ve millet” kavramlarının bir arada kullanılması, Ferman'ın “vatan muhabbeti”ne sevk edeceğine dair beklentiyle hazırlandığını göstermektedir. Metnin genel muhtevasına bakıldığında da padişahın şahsı dışında ‘birleştirici bir odak’ ve bir ‘kamu’ oluşturmaya yönelik “yeni bir söylemi inşa etme”yi hedeflendiğini söyleyebiliriz. Metni hazırlayan Osmanlı elitleri, Batı'nın kendi kültürleri ve inşa etmek istedikleri yeni kültürel kimlikleri ile uyum içinde olduğuna inandıkları bilim ve sanatlarını edinmelerine yardımcı olacak yeni uzlaştırıcı kavramlar yaratmaya çalışıyorlardı. Kuşkusuz Müslümanların bu tutumunun yol açtığı değişiklikler tek başına ne “Doğu” ne de “Batı” olarak tanımlanabilecek olan ama yine de Müslümanların tarihî tecrübelerinin pek çoğu ile Avrupa'nın birçok kültür unsurunu bir arada barındıran nevi şahsına münhasır tezahürleri intaç etti. Bk. Işık, “II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırat-ı Müstakim Dergileri Örneği”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2018, s.284.

<sup>464</sup> **A.e.**, s.130-131.

<sup>465</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.146.

terbiyesidir... o halde bunların okuyacakları ulûm ve fûnûn mahduddur. Bunlara bilâhire, vazife-i necîbelerini hakkıyla ifa edebilmek için başka türlü ulûm ve fûnûn lazımdır. Her şehzade, arzu ettiği gibi, tahsîl göremez. Bunların ta’lîm ve terbiyelerinde bir gaye ta’kip edilmelidir.”<sup>466</sup>

Köprülüzade Mehmed Fuad, millî terbiyenin toplumda oluşturulması yönünde çalışmaların yapılmasında Darülfünûn’a bilhassa da edebiyat ve hukuk fakültelerine büyük görevlerin düştüğünden bahsetmektedir. Ona göre ırki ve dinî benzerlikler bir milleti oluşturmak için yeterli olmadığı gibi ırki ve dinî farklılıklar da bir milletin oluşmasına engel değildir: “Millî terbiye meselelerinin mavzu’ bahis olmaya başladığı şu sırada, Dârülfünunların bu husûstaki vazifelerinin ehemmiyetini hatırlamamak kabil değildir... Bilhassa edebiyat ve hukuk medreselerinin bu husûstaki vazifeleri pek büyüktür... Irki ve dinî müşâbehetler bir millet teşkili için nasıl kâfi değilse, ırki ve dinî mügayeretler de bir milletin, bir milliyetin teşkiline mâni’ olamaz... Elimize, değil bütün Türklerin, hatta sâdece Anadolu Türklerinin tarihini, coğrafyası, lisâniyatını gösteren en ufak bir eser bile yok.”<sup>467</sup>

Ali Baha, Jean-Jacques Rousseau’nun (1771-1772) **Considérations Sur Le Gouvernement de Pologne Et Sur Sa Réformation Projetée** adlı eserini millî terbiye bağlamında ele aldığı yazısında, Rousseau’ya göre bir milletin terbiye sisteminde ahlâk fikrinin vatan duygusu ile derin bir ilişki içinde olduğundan bahsetmektedir: “İşte Rousse bir milletin terbiye sisteminde kanûn ve idare kuvvetinin a’zamı refahı te’mîn edebilmesi için ahlâk-ı fikriyenin vatan-ı hissî ile bu derin ve samimi müşâreketini şart koyuyor: Onun fikrince-vatani fazîletler bütün diğer fazîletlerin menbaıdır.”<sup>468</sup>

Mektedir binalarının fiziki durumu dönemin bir başka sorunu ve konusudur. Ethem Nejdî mektep binalarının çağın gereklerine uygun bir halde olmadığından yakınmakta ve çocukların his ve heyecanlarına olumlu katkı yapacak muntazam

<sup>466</sup> Celal Nuri İleri, “Havaic-i Kanûniyemiz: Handan-ı Saltanat-ı Kanûnî”, **İctihad**, C.IV, No.57, 07 Mart 1329, s.1259.

<sup>467</sup> Köprülüzade Mehmed Fuad, “Dârülfünun ve Millî Terbiye”, **İctihad**, C.XVIII, No.151, 10 Şubat, 1923, s.3129.

<sup>468</sup> Ali Baha, “Pedagojiye Dair İlmi Tetebbular: Rousseau’nun “Considerations Sur Le Gouvernement de Pologne Et Sur Sa Réformation Projetée (1772)” Adlı Eserinde Müdâfaa Ettiği Millî Terbiye Esasları”, **İctihad**, C.XVIII, S.149, 11 Eylül 1922, s.3106.

mektepe binalarına ihtiyaç olduğundan bahsetmektedir: “Bu sûretle mektebin camid binası hayat-ı medeniyenin, levazım-ı medeniyenin en hücre köşelere kadar yayılmasına yardım ediyorlar. Yetiştirdiği efradı daha büyük mukayeselerde idrak edilmiş mahrumiyetlerin tatmini için daha büyük sa’y ve gayrete sevk ediyor... mektepe binaları en büyük bir temeddin kuvveti olması bir hakikattir. Bundan dolayı mektepe binaları, bilhuss mekâtib-i ibtidâiye binaları büyük, temiz, manzara latifeye haiz, vesaiti medeniyece mücehhez olmaları memleketin tecdîd ve temeddini husûsunda takdiri mühim olduğu kendiliğinden anlaşılır.”<sup>469</sup>

**İctihad**, diğer bir konu olarak lisân eğitiminin sorunları ve çözüm yolları üzerinde durmaktadır. Lisân ğretiminde mevcut yöntemlerin bir fayda sağlamamaktadır. Öğrencilerin zamanlarının büyük bir kısmını lisân öğrenimine ayırdıkları ancak doğru düzgün bir lisân ğrenemediklerinden yakınılmaktadır. Ali Kamil, lisân öğrenimi meselesini detalı bir şekilde ele almış ve yaşanılan noksanlıklara işaret etmiştir. Ona göre iyi bir ğretim usulüne sahip olmayan bir muallim çok iyi lisan da bilse lisân ğretiminde başarılı olamayacaktır:

“Mektibi rüştiye ve i’ddiye umûmîyetle lisân tedrstından matlub vecihle semere hasıl olmadığı ve bu derslere tahsis olunan zamanların netice itibariyle heba olduğu muhtacı isbat olmayan bedihattandır.”<sup>470</sup>, “Bir lisânı tercüme tarıkıyle öğrenmek teşebbüsünde bulunanlar hiçbir zaman o lisânda düşünemezler. Mutlaka kendi lisnlarında düşünüp ba’de o lisâna tercüme etmek mecburiyetinde kalırlar... Arapça’nın kavaidi asryesi, Fransızca’nın grameri bizim mekteplerimizde yapıldığı gibi mücerred bir şekilde okutturulmadıka ezberlettirilmeyecek. Bunu iyice kafamıza yerleştirelim. Yazık: Saat-i tedrsiyenin hemen nısfı lisân tahsîline hasr olunuyor... şphez ilmi bir lisânı yalnız bilmek ve hatta pekiyi bilmek onu iyi öğretmek için kifayet etmez. Bildirmenin yolunu bilmeli. Bundan tesi muallimin ve talebenin dirayet ve isti’danına kalır.”<sup>471</sup>

<sup>469</sup> Edhem Necdet, “Mekteb Binalarının Hassa-i Temeddüniyesi”, **İctihad**, C.V, No.111, 19 Haziran 1330, s.216-218. II. Meşrutiyet Dönemi mektepe binaları için Bk. Ebubekir Keklik, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018, s.280-295.

<sup>470</sup> Ali Kamil Akyüz, “Lisân Tahsîli-Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, **İctihad**, C.IV, No.78-1, 29 Ağustos 1329, s.1722.

<sup>471</sup> **A.e.**, s.1743-1744.

Hasan Sermed, lisân öğrenen talebelerin lisânı okuyucunun rahatça anlayabileceği bir üslup ile yazıya dökemediğini belirtmektedir: “Gerek hükümet mekteplerinde ve gerek husûsi mekteplerde lisân-ı Türki mi, lisân-i Osmani mi? ne ise öyle bir lisân okutuyoruz, yedi sekiz sene tahsilden ve hatta birkaç sene bazı kalemlerde mümareseden sanra talebe aklına veyahut dimağına gelen bir fikri veyahut bir vakıayı serbestçe, doğruca okuyanın suhûletle anlayacağı vecihle kağıd üzerine koyamıyor.”<sup>472</sup>

Osmanlı alfabesi üzerinde birçok tartışmanın olduğu bu dönemde diğer dergiler gibi **İctihad** da bu konuyu ele almıştır. Osmanlı alfabesi yerine latin harflerinin alınması, bu harflerin yeniden düzenlenmesi veya tamamen yeni bir harf sisteminin oluşturulması yönünde oluşan fikirler içinde alfabenin eğitim öğretimdeki yönüne de değinilmiştir. Satı Bey’e göre alfabe meselesi son zamanlarda çok tartışılan bir konudur, alfabenin yenilenmesinden latin harflerine geçişe kadar farklı görüşler ortaya çıkmıştır, bu görüşlerin hepsinde mevcut alfabenin terakkiye engel olduğu görüşü yatmaktadır, çocukların mekteplerde hızlı okuyup yazmalarının önündeki engellerden birinin de tadrîs usûlündeki eksiklikler, bu eskiklik giderilmeden alfabe değiştirilmemelidir:

“Elif-ba meselesi birkaç seneden beri şayanı dikkat neşriyat ve münakaşata zemin teşkil etti. Bu meseleyi hal için kestirme bir yoldan giderek harfleri değiştirmek lazım olduğuna i’tikad edenler son zamanlarda iyyice çoğaldı... bu tebdili hurûf taraftarlarının bir kısmı doğrudan doğruya latin harflerinin kabul edilmesini teklif etti, diğer kısmı yeni ve husûsi harfler ihdâs ve icad etmeye çalıştı, fakat hepsi şimdiki elifbayı bırakmadıkça terakki edemeyeceğimizi iddia etti... Çocuklarımızın mekteplerde çabuk okuyup yazma öğrenememesinde usûl-i tadrîsimizdeki fahiş noksan ve hataların da büyük bir hasası vardır... Mekteplerimizde mu’tad olan usûl-i tadrîs, hecelerden herbirinin ayrı ayrı ezberlemesini istilzam eder; bu usûl-i tadrîste hecelelemeye muhâkeme ve istidlalin hemen hiç maaveneti olmaz.. Ben işte-hududu esasiyesini gösterdim- bu mülâhazalara binaen elifbamızı değiştirmek lazım olduğunu iddia edenlerin fikrine iştirak etmiyorum, elimizdeki elifbayı itmam ederek, imlamıza intizam vererek, ulus-i tadrîsimizi ıslah ederek.. yazımızdaki müşkilatı izale etmek kabil ve lazım olduğuna i’tikad ediyorum... ve zan ediyorum

---

<sup>472</sup> Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, **İctihad**, C.V, No.101, 10 Nisan 1330, s.19.

ki: ıslah ve ikmal için hiçbir şey yapmadan ah! Bu elifbamız! Demekle, önündeki makinenin süratiyle işlemediğini görülgöremez- onu yağlamak ve tamir etmek için hiçbir şey yapmadan- başka makinelere göz diken bir makinistin haline benziyoruz...”<sup>473</sup>

Şinasi, Satı Bey’e verdiği cevapta Satı Bey’in görüşlerini değerlendirmektedir. Ona göre sorun tadrîs usûlü de olsa yazının bizzat kendisi kötü durumdadır. Bu sebeble O, alfabenin bir zaman gelecek ve değişeceği görüşündedir: “Fîlvakıa elifbamız pek zor ve kusurlu olduğu inkârı kabul etmez hakikatlerdendir... Bir de kıraatte usûl-i tadrîs meselesi vardır. Usûlün ehemmiyetini kim inkâr edebilir? Fakat bizimki gibi her hali berbat bir yazıda usûlün derece-i ehemmiyeti ne olabilir ki?... Bizde hurûf ıslahiyecilerinin aradığı şey usûl-i tadrîsler, muktedir muallimler, terbiyeşinaslar değil... usûlsüz, muallimsiz bir iki haftada öğrenilecek bir yazıdır. Zaten bu inkılap birdenbire olmayacak, kuvveti kadar yürüyecektir.”<sup>474</sup>

Kadın hakları, kadının toplum içindeki yeri ve önemi gibi konuların yanında **İctihad** yazarları kadınların, kızların ve bunların yanında çocukların eğitilmesi konusunu da sıklıkla dile getirmişlerdir. Dönemin şartları gereği kadınların eğitilmeleri, kızların okullara gönderilmeleri erkeklere oranla oldukça geri durumdadır. Karşıt dünya görüşlerinin, içini doldurmadan önem verdikleri konuların başında, kadınların eğitilmesi gelmektedir. Ancak bu söylemlerin detaylarına inildiğinde birbirleri arasında çok farklılık göstermemekle birlikte, ayrıntılı bilgiler de verilmektedir.<sup>475</sup> Kadınların iyi bir eğitim almaları ile toplumsal ve iktisadi hayata katılmaları arasında sıkı bir bağ gören M. Sadık, iktidardan öncelikle istenecek şeyin kadınların ilim ve irfan bakımından gelişmelerini sağlayacak ortamların oluşturulması olduğunu söylemektedir. Bu sayede kadınlar isterlerse iktisadi hayata katılırlar, isterlerse entelektüel ilgilerini geliştirirler.<sup>476</sup> “Evet, bizce, hükümetten talep edilecek bir şey’ varsa, ve eğer hükümet gerçekten heyet-i umûmiye-i milliyeyi tecdîd ve teşbîb taraftarı ise, tedâbiri ahîresinden ciddî bir semere bekliyorsa, bu da hiç olmazsa, kadınlarımıza ve kızlarımıza sâha-i tahsîl ve ta’lîmî, namuskârâne sâha-

<sup>473</sup> Satı Bey, “Elifba Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.61, 11 Nisan 1329, s.1327-1329.

<sup>474</sup> M. Şinasi, “Elifba Meselesi ve Cevabımız -Sâtı’ Beyefendiye-“, **İctihad**, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329, s.1355.

<sup>475</sup> Gündüz, **II. Meşrîtiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.149.

<sup>476</sup> **A.e.**, s.150.

i faâliyet-i iktisâdiyeyi açmaktır. İsteyen, hamâm-nâturlığına râzı olsun ve bunu beklesin, dileyen tahsîl ve ta'lîm ile, faâliyet-i nâmuskârâne ile, bir taraftan fezâil-i insâniyesini takviye, diğer cihetten hayât ve maîşetini te'min edebilsin.”<sup>477</sup> **İctihad**'ın kadın yazarlarından Lali'ye göre kadın ve erkek arasında yaratılıştan gelen farklar vardır, muhakemenin kuvvetli olması noktasına kadın ve erkek için tadrîs aynı derecede önemli bir etkidir, kadın annedir ve çocuk daha ilk terbiyesini annesinden almaktadır, kadına verilen değer ne kadar iyi olursa toplum o derece terakki edecektir:

“Kadın, cemiyeti beşeriyenin yarı vücududur... Ma'lûmdur ki melekâti akliyeden biri de muhakemedir. Muhakemenin kuvvetli olması zekâ ile beraber ta'lîm ve tadrîse müteveggiftir. Hılkaten zekî bir şahıs iyi tahsîl görmezse iyi muhâkeme sahibi olamaz. Muhâkemeyi yavaş yavaş beslemek, alıştırmak gibi bir idmân sâyesinde isâbet-i muhâkeme istihsâl edilir.”<sup>478</sup>

Abdullah Cevdet, ilim öğrenmenin erkek ve kadın her Müslüman'a farz olduğunu, kız için ilin ve fen öğrenmenin önemi yoktur diyenlerin hezeyan içinde kaldıklarını konu ile ilgili bir hadîse atıf yaparak açıklamaktadır:

“ ‘Talebü'l-ilmi farîdatün alâ küllî müslimin ve müslimetin’ yani tahsîl-i ilm ve irfân erkek ve kadın her müslim üzerine farzdır, der ve talebe ilmin emr-i vücûbiyetinde erkekler kadınlardan kat'ıyyen tefrik etmez böyle bir dîn tenevvür fermanının salikleri geçinenlerin kız çocukları hakkında adam sen de, kız için ulûm ve fûnûn tahsiline ne lüzûm var? Namaz surelerini öğrensinler yetişir gibi, hezeyan ender hezeyanı tekrar ederek ve sadr-ı İslâm'da yetişmiş şairleri, edebiyeleri. Fazılaları ve hatta cengâverleri bilmeyerek ümmühat-ı müslimîni cehl ve gaflet içinde bırakmak gibi bir cinâyet mütefessehayı irtikab etmek cüretini nereden alabilirler?”<sup>479</sup>

**İctihad**'da çocukların eğitilmesine kadınlarla ilgili yazılarda değinilmiştir. Bu ilişkinin temelinde, çocuk yetiştirme ile kadınlık görevi arasında direk bir bağlantının düşünülmesi yatmaktadır. Çocukların büyütülmesi yetiştirilemesi tamamıyla kadınların elinde görülmektedir.<sup>480</sup> Abdullah Cevdet, taassubu bırakıp çocukların

<sup>477</sup> Mahmut Sadık, “Musâhabe-i İctihad: Gençleştirmek Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.87, 02 Kânûn-ı Sâni 1329, s.1922.

<sup>478</sup> Lali, “Kadın”, **İctihad**, C.III, No.36, 1 Kânûn-ı Evvel 1327, s.920-921.

<sup>479</sup> Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslâma Dair”, **İctihad**, s.762.

<sup>480</sup> Gündüz, **II. Meşrîyet'in Klasik Paradigmaları**, s.152.



okutulmasını dile getirmektedir: “Müslümanlar, gözünüzü açın, Allah aşkına, Muhammed aşkına, bu gafleti, bu taassubu bırakın, okuyun çocuklarınızı okudun, âdil olun, âdil olmayanların cezasını verin.”<sup>481</sup>

Abdullah Cevdet, her yerde ve daima idare olunmak için var olduklarını düşündüğünü avâm ve özellikle köylülerin eğitimini, kültürel açıdan geliştirilmelerini lüzümlü görmüştür. Abdullah Cevdet, söylediklerini lafta bırakmayarak köylüleri eğitmek için bir dernek kurmuştur. **İctihad**’a göre vasıflı, lider kabiliyetinde ve vizyon sahibi kişiler azdır ve toplumun bu özellikte kişilere ihtiyacı vardır. Bu nitelikteki insanların toplumda eksikliği kaht-ı rical olarak adlandırılmaktadır.<sup>482</sup> “Her milleti yaşatacak ve varlığını koruyacak olan, onun içinden yetişen vasıflı bireylerdir. Bir milletin içinde özel yeteneklere sahip bireyler ne kadar çok olursa o millet, ne kadar büyük düşmanlara, talihsizliklere, maddi manevi felaketlere düşer olsa da, o milletin yetişmiş insanları bir çare bulup o milleti ihya ve ıslah ederler. Önceleri bir memleketin ıslahı ve ihyası o memleketin kişi ya da kişilerinden beklenirdi. Fakat şimdi o devir geçmiştir. Bir milletin istisnasız yarısı özel vasıflara sahip olmadıkça o millet için beka ve mevcudiyet son derece müşkildir.”<sup>483</sup>

**İctihad** yazarlarından bazılarına göre diğer bir mesele olarak Osmanlı ülkesindeki yabancı okullar memleket için oldukça zararlı kuruluşlardır. Dolayısıyla bu okulların eğitimlerini sürdürmelerine ve eğitim faaliyetlerine olumlu bakılmamaktadır. Ancak bu eğitim kurumları batı eğitim usûlleriyle faaliyet gösterdiklerinden, Avrupa ilim ve medeniyetinin ve yeniliğin Osmanlıya giriş kapılarından birini hatta en önemlilerinden birini oluşturmalarından dolayı bunlara imrenme söz konudur.<sup>484</sup> “Osmanlı ülkesi müthiş bir yağmakarlığa maruzdur. Güzel güzel isimlerle açılan mekteplerde, hep bir amaç güderler. Osmanlının yüreklerini yağma etmek. Kendi ellerimizde ve kendi mekteplerimizde bile eğitim öğretim yönteminde birliktelik ve düzen yoktur. Tereddüt etmeksizin diyebilirim ki, Osmanlı

<sup>481</sup> Abdullah Cevdet, “Rusya Müslümanları Hakkında”, **İctihad**, C.I, No.4, Mart 1905, s.10.

<sup>482</sup> Gündüz, **II. Meşritiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.146-148.

<sup>483</sup> Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, **İctihad**, s.18.

<sup>484</sup> Gündüz, **II. Meşritiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.138.

mekteplerine devam eden Osmanlı talebelerinin adedi, memleketimizdeki yabancı mekteplerine devam eden Osmanlı talebesinden azdır.”<sup>485</sup>

Abdullah Cevdet, Osmanlı vatandaşlarından özel eğitim kurumları kurmasını talep etmektedir. Bu sayede Osmanlılar yabancılara muhtaç kalmayacaklardır. Yazar gözlemlerinde şunlara yer vermiştir: “Şemsü’l Mekâtib Mektebinde kız ve erkek çocuklar yan yana ta’lîm ve terbiye görürler. Kız çocuklarında görülen istidâdın erkek çocukların istidâdına faik olduğunu Hakkı Bey söylüyor.”<sup>486</sup> Kız çocuklarının istidâdının erkek çocuklara göre daha faik olduğuna Lali de işaret etmektedir. “On on iki yaşlarına kadar aynı muhit içinde perverde olan biri erkek biri kız iki çocuğu daha iyisi iki kardâşı tetkik edelim. Göreceksiniz ki zekâ ve hassâsiyeti dimâğ itibariyle kız oğlana faiktir. Vaktâ ki kız o yaştan sonra mektepten alınır, hânesinde mahdûd bir muhîd içinde yaşamaya başlar. Buna mukâbil erkek çocuk tahsîlde devam eder; muhîti genişler. Okur, görür; müdâvele-i efkâr eder. İşte o vakit hemşîresine tefevvugu zahir olur.”<sup>487</sup>

Eğitim konusunda Osmanlı toprakları içindeki yabancı okullar ve özel okulların yanında ülke dışında bulunan toplumların eğitim durumlarından da sürekli bilgiler verilmiştir. Bunların başında Japonya gelmektedir. Bunun yanında farklı ülke ve toplumlar hakkında ansiklopedik bilgiler verirken o ülkelerin eğitim sistemlerine de değinilmiştir. Bunlardan biri Almanlar İş Başında başlığı ile yayımlanan yazı dizisidir.<sup>488</sup>

Eğitimde hiçbir sûrette kadın erkek ayrımı yapılmaması gerektiğini sık sık vurgulayan **İctihad**, eğitimde tevhiide gidilmesi fikrini de ilk ortaya atan dergi olmuştur. Ayrıca medreseler konusundaki düşünceleri ile diğer yayın organlarından ayrılmıştır. Sırf bu görüşleri yüzünden birkaç defa kapatılmasına rağmen bundan ödün vermemiştir. **İctihad**’ın savunduğu marjinal sayılabilecek birçok görüş yaklaşık on beş yıl sonra uygulamaya geçmiştir.<sup>489</sup>

---

<sup>485</sup> Abdullah Cevdet, “Kıvam- Akvâm”, **İctihad**, s.2020.

<sup>486</sup> Abdullah Cevdet, “Şemsü’l Mekâtib Mektebi”, **İctihad**, C.V, No.120, 23 Teşrin-i Evvel 1330, s.366.

<sup>487</sup> Lali, “Kadın”, **İctihad**, s.921.

<sup>488</sup> Gündüz, **II. Meşrîyet’in Klasik Paradigmaları**, s.140.

<sup>489</sup> **A.e.**, s.524-526.

#### 2.2.3.4. Eğitim ve Kültür Faaliyetleri

İctihad Kütüphanesi'nin kurulması, dergide eğitim ile ilgili makalelerin neşredilmesi, kitap ve dergi tanıtımları başlıca eğitim ve kültür faaliyetleri arasında yer almaktadır. Bunun yanında Abdullah Cevdet'in özellikle köylüleri eğitmek ve onlara okuma yazma öğretmek amacıyla kurduğu dernek dikkat çekmektedir. Ancak bu dernek hakkında literatürde yeterli bilgi bulunmamaktadır. **İctihad**'ın eğitim faaliyetlerinde biraz geride durmasında, bireysel teşebbüs ürünü olmasının etkisi olduğu düşünülmektedir. **İctihad**'a göre okullar bilgi aktarmamalı günlük hayatta işe yarayacak ma'lûmatlar vermelidir.<sup>490</sup>

---

<sup>490</sup> **A.e.**, s.524-526. Abdullah Cevdet'in ölümü sonrasında kızı Gül Karlıdağ, tarih bilinci yüksek bir kişi olarak İctihad Ev'i ile babasının zengin kütüphane ve arşivini titizlikle korumuş, binanın benzeri hassasiyetleri paylaşmayan müteahhitler, kitap ve belgelerin ise onları okuyamayacak koleksiyoncuların eline düşmesine izin vermemiştir. Onun 2015'te vefat etmesi ciddî bir kültür hizmetini gerekli kılmıştır. Tarihe tanıklık eden İctihad Evi ile Abdullah Cevdet'in başta üzerine notlar düştüğü İctihad koleksiyonu olmak üzere kitap ve bilhassa belgelerinin muhafaza edilmesi önemli bir kültür hizmeti olacaktır. Abdullah Cevdet'in, Gustave Le Bon ve Reşid Rıza'dan, Peyami Safa ve son halife Abdülmecid Efendi'ye ulaşan yelpazedeki entelektüel ve şahsiyetler ile yazışmaları yakın tarihimize ışık tutacak bilgiler içermektedir. Bk. M. Şükrü Hanioglu, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2017/07/09/tarihe-taniklik-eden-ev> (e.t.04/06/2020).

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### SEBÎLÜRREŞÂD VE İCTİHAD DERGİLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

**İctihad**'da ve özellikle **Sebîlürreşâd**'da en çok tartışılan meselelerin başında medreseler gelmektedir. Dergiler medreseler dışında din eğitiminin ilgilendiren konularda da zengin fikirler ileri sürmüşlerdir. Bir tasnif yapmak gerekirse işlev ve amaç bakımından mevcut uygulamanın yetersiz kaldığı konusunda örneğin cerre çıkmak, köy imamları, vaaz ve hutbeler, softalık anlayışı gibi altkonular ön plana çıkmaktadır. Din eğitiminde yöntem ve yenilik arayışlarında ise medrese sorunu, mekteplerde din dersleri ve muhtevası, ailede verilecek dini terbiyede izlenecek yolların ne olduğu gibi konular, dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerinin de etkisi altında din eğitiminin meşruiyeti ve hukuksal temeline yönelik fikirler bağlamında laik eğitim, tevhîd-i tedrîsât ve millî eğitim konularında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

#### 3.1. Amaç ve İşlev Bakımından

##### 3.1.1. Cerre Çıkmak

Sözlükte çekmek, kendine doğru çekmek, celbetmek anlamına gelen ve daha çok cerre çıkmak şeklinde kullanılan bu kelime, bir tabir ve uygulama olarak Osmanlılar'da başlangıçtan beri görülmektedir. Müderrisler ve yetişmiş talebeler dokuz ay derslerle meşgul olduktan sonra üç aylarda ve özellikle Ramazân ayında şehir, kasaba ve köylere giderek camilerde vaaz verir, Kur'ân okur ve diğer din hizmetleriyle halkı irşâd ederler, soruları cevaplandırır ve çocukların yetişmesine yardımcı olurlardı.<sup>491</sup>

<sup>491</sup> Mehmet İpşirli, "Cer", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.388. "2. Kendine doğru çekme, cezb, celb: cerr-i menfaat. 3. Talebe-i ulûmun şühûr-i selâsede imâmet ve va'z ve sâir bu gibi vezâifi ifâ ederek nafakalarını toplamaları. (Bu mana Arabiye'den olmayıp ikinci manadan alınmıştır.) Bk. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s.472. Cerre çıkma: Eskiden medrese talebesinin, mübârek üç aylarda köylere dağılıp halka, dînî öğütlerde bulunmak, namaz kıldırarak veya müezzinlik etmek sûretiyle para ve erzak toplaması. Bk. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât**, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 2003, s.135-136.

Tanzimat döneminden itibaren talebe ve müderrislerin ekonomik durumları bozulmuştur. Zira bu dönemde medreselere ve mensuplarına önemli bir finansman desteği sağlayan vakıflar Evkaf Nezâreti'ne bağlanmıştı. Vakıf gelirlerinin zaman içerisinde devlet bütçesindeki açıkları kapatmakta kullanılması medreselerdeki ekonomik durumu etkilemiştir. Bu nedenle Tanzimat ve II. Abdülhamîd dönemlerinde yapılan cerr uygulamaları daha çok müderris ve talebelerin geçimlerini sağlamaya yönelik faaliyetler olarak görülmektedir. Öyle ki, II. Abdülhamîd devrinde medrese öğrencileri sadece halkı dinî konularda bilgilendirmek için cerre çıkmamışlar aynı zamanda belli bir ücret karşılığında tabur imâmı, koyun sayım işleri ve öşür memuriyetlerinde de görevlendirilmişlerdir.<sup>492</sup> Cerr, Cumhuriyet döneminde kısmen devam etmiş, ancak okullardan yetişen din görevlilerinin şehir, kasaba ve köylere resmen tayini sonucunda bu uygulama tarihe karışmıştır.<sup>493</sup> Bütün bu olumsuzluklara rağmen cerr uygulaması, eğitim tarihimiz açısından üzerinde durulması gereken önemli bir modeldir. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından beri görülen bu uygulamada, tarihi seyir içerisinde zaman zaman aksaklıklar yaşansa da genel manada eğitim kurumlarının halkla kaynaşması adına örnek alınabilecek tarihi bir tecrübedir.<sup>494</sup>

Ethem Ruhi, talebelerin cerr faaliyetlerinin dilencilik haline dönüştüğünü, atalet ve sefalet gibi birçok sorunun kaynağı olduğunu, dokuz ay ders ile yorulmuş öğrencilerin dinlenmeleri gereken zamanlarını geçimlerini sağlamak için âilelerinden uzak köy ve kasabalarda perişan bir halde geçirdiklerini, dinin yüceltilmesi ve geleceğin sağlam temeller üzerinde inşa edilmesi için cerrin kaldırılması gerektiğini, eğer köy ve kasabalara adam gönderilecekse bu kişilere uygun maaş verilerek cerre bu şekilde çıkmalarının sağlanması gerektiğini aksi takdirde milletin bu faaliyetlerden hiçbir fayda sağlamayacağını belirtmektedir:

---

<sup>492</sup> Hümmet Kanal, II. Abdülhamîd Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.III, S.2, 2014, s.283-284. Cerr uygulaması bir yaygın din eğitimi faaliyetidir. Bk. Zengin, "İslâm Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslâm'da Eğitim ve Öğretim", *Din Eğitimi El Kitabı*, s.35.

<sup>493</sup> İpşirli, "Cer", *DİA*, s.389.

<sup>494</sup> Kanal, II. Abdülhamîd Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, s.284.

“Bu mes’ele o kadar mühim, o kadar mühlik ki: Bu gün teessüfle gördüğümüz kansızlık, cansızlık, atâlet ve sefâletin hemen hemen menbainı bu teşkîl ediyor. Çünkü cer tese’ül demektir... Zavallı dokuz ay yorulmuş, vücûdunu dinlettirmek isterken bu vazifeyi îfâ sadedinde râhat yüzü görmez. Herkes o mübârek günleri âilesinin yanında tatlı, tatlı geçiriyorken o, birkaç kırıntı için bütün kuvâsını, bütün hasletlerini fedâ eder... Eğer bu mukades dinin i’lâsını istiyorsak, eğer istikbâl için metîn esaslar, sağlam vücûdlar; azimkâr, metîn, vakur, fa’âl, cevval, izzet-i nefse mâlik adamlar yetiştirmek istiyorsak ilk hatvede cer usûlünü kaldırmalı... Köylere, kazâlara, sancaklara göndereceğimiz adamları, seviyesine göre münâsib maâşla gönderelim... Herkese avuç açan, cami kapısına sergi seren, Ahmed Ağa’nın kaşınmasından para uman kimseden millet istifâde edemez. Sâilin duâsı dinlenmez.”<sup>495</sup>

Medrese talebelerinin cerre çıkmasını yaşanan atalet ve sefaletin bir kaynağı olarak gören Ethem Ruhi, misyonerlerin batıl bir dine sahip olsalar bile kendi inançları için halkın içine çıktıklarını ve maddi bir beklenti ile görevlerini yapmadıklarını, bizdeki dinî temsil eden talebenin kendi ihtiyaçlarını gidermek için para karşılığında bu işi yaptıklarından dinin de zarar gördüğünden bahsetmektedir: “İnsâf!... İnsâf! Memleketimizde dolaşan misyonerlerle bir def’a konuşun. Onu bir odaya veya bir kahveye da’vet edin. Size ilk söyleyeceği söz şu olur: Efendim, teşekkür ederim, ben da’vetinize icâbet ederim. Fakat bir şeyinizi istemem. Yalnız konuşalım... Bizimki esâsen o külfeti ihtiyârî birkaç kuruş için, öbürüsü ise -velev bâtıl olsun- dînî içindir. Yazıklar olsun!... Milletin en zeki evlâdları müdâhenecilikle yaşıyor. Dîn felâkete doğru sürükleniyor.”<sup>496</sup> Yazara göre cer kalkmadığı sürece medreselerde hangi ıslah faaliyeti yapılırsa yapılsın bir düzelme olmayacaktır, çözüm yolu köylere, kazalara, sancaklara gönderilecek kişilerin münasip bir maaşla görevlendirilmeleridir: “Medreseleri leyli mektep hâline koy, programları, dersleri,

<sup>495</sup> Ethem Ruhi, “Dertlerimiz: Cerrcilik”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.248, 30 Mayıs 1329, s.233.

<sup>496</sup> **A.e.**, s.232. Misyonerler, yanlarına yerli misyonerleri yahut staj dönemindeki ilâhiyat öğrencilerini alarak, çeşitli köy ve kasabalara en az bir hafta olmak üzere belli bir zaman dilimini orada geçirerek insanlara vaaz ederler, kilise ayinleri düzenlerlerdi. Bilgili insanların halktan insanlarla birebir temas etmesi, aynı ortamları paylaşması, görüş alışverişinde bulunması, sıkıntıların paylaşımı ve çözümü gibi pek çok yararları olan bu metot, medrese sistemindeki cer usûlünü çağrıştırmaktadır. Bk. Ayşe Aksu, “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.116.

tanzîm et, muallimleri en muktedir hocalardan ta'yîn et, talebenin ekmeğini çamaşırını leyli mektep hâlinde yap! Kâbil değil gâye hâsıl olmaz. Yine seciyesiz adamlar yetişir vesselâm... Köylere, kazâlara, sancaklara göndereceğimiz adamları, seviyesine göre münâsib maâşla gönderelim.”<sup>497</sup> Ahmet Vasfî Hatipzade, yaptığı karşılaştırmada leyli mektep talebesine maaş verilirken medrese talebesi cerre çıkmakta ve sadakaya muhtaç halde bırakılmaktadır: “Bizde sarığın meskenet ve sefâletle kuvvet-i imtizâcını anlamalı ki, tese'üle çıkan bir fakir evvelen başına bir sarık sarmayı ihmâl etmiyor. O şâyân-ı hürmet, şâyeste-i tebcîl kisvenin enzâr-ı umûmiyyede bu derekeye tenezzülüne bâis olan yegâne âmil hükûmetin himâyesine adem-i nâiliyyet değil midir? Leylî mekteplerimiz var ki, talebeye maâş veriyor, medâris-i dîniyyemiz var ki, sadaka-i millete avuç açıyor!!...”<sup>498</sup> Babanzade Ahmed Naim'e göre cerre çıkan ilim talebeleri, kendilerini ilme adadıklarından nafaka temini için mecburiyetten hiç bir şey öğrenmeden vaaz kürsilerine çıkmak zorunda kalmaktadırlar:

“Şimdiye kadar va'zın sâ'ik-ı hakîkîsi cerr idi. Taşradan İstanbul'a ve İstanbul'dan taşraya bir cezr ü medd-i menfa'at cereyânına tutularak sürülen bir alay vâ'izlerin ağzından çıkan sözlerin ma'nâ-yı sarîh ve zımnîsi sadaka-i fitrı bana veren cennete gider me'âline müncer olurdu. Bir milletin kendi ulemâsına karşı en celî bir nânkörlük nişânesi olan bu hâlden dolayı bu biçâreleri hâşâ mu'âhaze etmek istemem! Bu zavallılar ma'zûrdur. Kabâhat ve hattâ cinâyet, ulemâsını aç bırakan, pîşvâ-yı hidâyeti olacak bir sınıfı tese'üle mecbûr eden millete âiddir. Vâ'izi ne

<sup>497</sup> Ethem Ruhi, “Dertlerimiz: Cerrcilik”, **Sebilürreşâd**, s.233. “Şühûr-i selâse münâsebetiyle taşrada icrâ-yı va'z u nasihat edecek ulemâ-yı kirâm ve talebe-i ulûm efendilerin satvet-i Osmâniyyenin idâmesi zımnında tezyîdine eşedd-i ihtiyâc bulunan kuvâ-yı bahriyyemizin derece-i matlûbeye îsâli için küşâd edilen Donanma İâne-i Milliyyesi'ne iştirâk eylemeleri hakkında ahâlî-i muhteremeyi teşvîkât ve tergîbâtta bulunmaları ve kendilerinin ahlâk-ı hasene ile ittisâf ve sünen-i seniyyeye ittibâ' ederek bilâ-lüzûm kahvehânelerde izâa-i evkâttan ve nazar-ı halkta mucib-i şeyn olacak ahvâlden ictinâb eylemeleri ve siyâsiyyâtla iştigâl etmeyerek âdâb ve şeâir-i İslâmiyyeyi hüsn-i telkîne gayret etmeleri lüzûmunun ulemâ ve talebe-i mûmâ-ileyhime lisân-ı münâsib ile tefhîmi husûsu Makâm-ı Meşihat'ten hükkâm-ı şer'a ta'mîmen tebliğ edilmiştir.” Bk. “Ulemâ ve Talebe-i Ulûm”, **Sebilürreşâd**, C.I-VIII, S.20-202, 05 Temmuz 1328, s.391.

<sup>498</sup> Ahmet Vasfî Hatipzâde, “Terbiye Ta'lim, Medâris-i İlmiye”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.240, 4 Nisan 1329, s.96. “Ez-cümle senenin dokuz ayında, ayda altmış yedi küsur guruş verilen paranın, elbise, ekmek, aş, kitâb... hangisini te'mîn edeceğini düşünür. Bir de mekâtib-i leyliyyeye sarf edilen tahsîsâtı talebe-i mevcûdesine taksîm eder isek acaba yüzümüz kızarmaz mı? Çamaşır yıkamak, yemek pişirmek, çömezlik etmek gibi çekilen çileler caba.” Bk. H. Osman Niyazi, “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.244, 2 Nisan 1329, s.161.

yapsın ki? Nefsini tahsîl-i ilme vakf edince tedârik-i nafaka için avuç açmakta, açlığa müddet-i medîde sabr edemeyeceği için bir şey öğrenmeden kürsî-yi va'z u nasîhate çıkmakta muztâr kalıyor.”<sup>499</sup>

Ahmet Cevdet Efendi, Dârümuallimîn öğrencilerinin medreselerde alıştıkları ve Dârümualliminde de uyguladıkları cerre çıkmayı iki neden ileri sürerek engellemiştir: a. Cer nedeniyle taşrada birkaç ay geçiren öğrencilerin öğrenimi aksamakta, onlar öğrendiklerini bile unutmaktadırlar. Oysa bilim, sürekli ve çok çalışma ile kazanılır; bilim öğrenmeye en büyük zarar, onu bırakmaktan gelir. b. Cerre çıkıp erzak toplamak dilenciliktir ve bu öğrencilere, öğretmenlik için gerekli olan vakar ve temkini, yani saygınlığı kaybettirir.<sup>500</sup>

Abdullah Cevdet, medrese ve Macar Katolik talebeleri arasında yaptığı karşılaştırmada, medrese talebelerinin yılın üç ayını dilenme ile geçirdiğini, Macar talebelerinde ise böyle bir şeye rastlanmadığını bu durumun düzeltilmesi üzerinde durmaktadır: “Biz softaları ilga değil i'lâ etmek istiyoruz... Avustuya'nın (Viyana)'sında Katoliklerin medreselerini tetkik etmiştim... onlar senenin üç ayını tese'ül ile geçirmezler. Yemeklerini kendileri pişirmezler, çamaşırlarını kendileri yıkamazlar... Öğrenmeye ve öğretmeye alışmışlardır.”<sup>501</sup> Yazar, memleketin din işlerini deruhte etmeye ve bu alanda rehber olmaya istekli medrese talebelerinin üç aylarda memleketin köy ve kasabalarında cerre çıkmalarından, cerr süresince adeta dilencilik yaparak perişan ve zelil olduklarından bahsetmektedir: “Her senenin şuhûr-ı selase-i mübareke denilen üç ay köylerde, kasabalarda, adeta dilencilikten başka bir şey olmayan cerr ile, perişan ve mütezellil geçinmeye mecbur olan bu talihsiz gençler memleketin rûhânîleri ve ruhlarının rehberleri olmaya namzettirler!”<sup>502</sup>

**Sebîlürreşâd**'a göre cerr faaliyetleri ile öğrencilerin dinlenme ve tatil imkânları ellerinden alınmıştır. Leyli mektep talebesine maaş verilirken medrese talebelerine maaş verilmemektedir. Misyonerler batıl dinleri için benzer şekilde köy

<sup>499</sup> Babanzade Ahmed Naim, “Vâizler: Vâiz nedir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.2, 21 Ağustos 1324, s.23.

<sup>500</sup> Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, C.I, S.2, 2011, s.15.

<sup>501</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1304.

<sup>502</sup> Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, **İctihad**, C.XIX, No.168, 1 Ağustos 1924, s.3397.



ve kasabalara gittiklerinde maddi bir beklenti içine girmeden vazifelerini yapmaktadırlar. Medrese talebesi ise el açıp dilenci durumuna düşmüştür. Medreselerdeki ıslah çalışmalarının başarısı cerr faaliyetlerinin kaldırılması ile mümkün olacaktır. Cerr bir dilenciliktir, bu dilencilığe son vermek için köy ve kasabalara gönderilecek kişilere uygun maaş verilmelidir. Aksi takdirde cerr bu hali ile millete hiçbir fayda sağlayamayacak ve din de zarar görecektir. **İctihad**'da, Macar Rahipler Mektebinde yetişen öğrencilerin cerr çıkmak gibi bir ihtiyaçlarının olmadığını ve kendi okul sistemleri tarafından tüm ihtiyaçlarının karşılandığı örnek olarak verilmekte ve oradaki öğrencilerin tek gayelerinin öğrenmek ve öğretmek olduğunun altı çizilmektedir. Medrese öğrencileri ise şühûr-i selâse adeta dilenci gibi köy ve kasabaları gezmekte ve perişan bir duruma düşmektedirler. Cerr faaliyetleri, **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'da medrese talebesinin dilenci durumuna düşürülmüş olmasından dolayı eleştirilmiştir. Her iki dergi de tese'ül yani dilencilik kavramını cerrin karşılığı olarak kullanmış ve cerrin kaldırılması konusunda benzer fikirler ileri sürmüşlerdir.

### 3.1.2. Softalık ve Dervişlik

Farsça'da yanmış, tutuşmuş anlamına gelen sûhte kelimesi, Osmanlı devrinde medrese öğrencileri için onların ilim aşkıyla yanmış tutuşmuş olmalarına izâfeten kullanılmıştır. Bu terim zamanla softa şeklini almıştır. Softa kelimesi, Osmanlılar'da XVI. yy.da kullanılmaya başlanmış olup imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında softaların yapılan reformlara karşı direnmesi sebebiyle ham softa deyimi literatüre girmiştir. Bugünkü Türkçe'de softa kelimesiyle bir görüşe, bir inanışa körü körüne bağlanan kimse kastedilmektedir.<sup>503</sup> Softaların Kanûn-i Esasinin ilânını desteklemeleri, Padişahın yetkilerini sınırlamak arzusundan öteye, kendi sosyal itibarlarını ve mali durumlarını sarsan gelişmelere bir son vermek ümidinden ileri gelmekteydi.<sup>504</sup> 1876 Anayasası ilân edilirken, softaların Kanûn-i Esasi taraftarı olmaları yeniliklere karşı gösterdikleri son ilgidir. Yeniliklerin kendilerine rakip zümrelerin güçlenmesine hizmet etmesi, bir kurtarıcı

<sup>503</sup> Mustafa Alkan, "Softa", **DİA**, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s.342-343.

<sup>504</sup> İlter Turan, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIX, S.1-4, Ekim 1969 - Eylül 1970, s.177.

olarak görülen Kanûn-i Esasinin sosyal ve maddi durumlarını iyiye götürücü hiçbir etki yapmaması, softaları yeni düzene yabancılaştırmış, düşman etmiştir.<sup>505</sup> İttihâd ve Terakki mensupları, ulemâ ve softaların husumetine hedef teşkil ettiklerini bildiklerinden, bunların itibarını sarsma yoluna başvurmuşlar, propagandalarında memleketin softaların dediğine kulak vermesinin bilinen sonuçlar doğurduğu ve artık softalardan daha iyi Müslüman olan yeni fikir sahiplerinin dinlenmesi gerektiğini temasını işlemişlerdir.<sup>506</sup> Meteryalizm ve Pozitivizmin tesirinde kalan Osmanlı aydınları, devletin geri kalmışlığının faturasını dine ve dinî müesseselere yüklemiş; yüzyıllarca, imparatorluğun en önemli eğitim kurumları olan ve din adamlarının yanı sıra birçok devlet adamı yetiştiren medreseler, yozlaştıkları bahanesiyle hedef tahtasına konulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde bu müesseselere yönelik olarak başlatılan karalama hareketi, Cumhuriyet döneminde hız kesmeden devam etmiş; dönemin birçok hikâye ve romanında medreseler ve medreselerle ilişkilendirilen din adamlarına hakarete varan ağır eleştiriler yöneltmiştir.<sup>507</sup>

Dervişlik, tekke ve tazyeler **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'da ele alınan diğer konulardandır. Dergilerde din eğitimi açısından önemli merkezler olan tekke ve zaviyelerin durumlarının iyileştirilmesi ve dervişlerin daha iyi eğitilmelerinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.<sup>508</sup> Dervişler, Hz. Muhammed'e ve Allah'a mânevî açıdan erişmede rehberlik eden bir mürşide bağlı kimselerdir.<sup>509</sup> Dervişler günlük evradın yanında, Mesnevî, Fusûsü'l-hikem, Avârifü'l-maârif, Hikem-i Atâiyye, İhyâ, Kûtü'l-kulûb, Mektûbât-ı Rabbânî, Nefehâtü'l-üns gibi tasavvuf eserleri tekkelerde ya bir şeyhin ya da onun tayin ettiği bir kişinin gözetiminde okumuşlardır.<sup>510</sup> Mukim dervişlerin kaldığı yere tekke ve dergâh, dervişlerin ikamet etmeyip, sülûk eğitiminin

---

<sup>505</sup> A.e., s.188-189.

<sup>506</sup> A.e., s.189.

<sup>507</sup> Yusuf Köşeli, "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı ve Sinemasında Medrese/Molla İmajı", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Uluslararası Sempozyum**, 5-7 Ekim 2012, Muş, M.Ş.Ü. Yay., 2013, s.380.

<sup>508</sup> Osmanlı Devleti zamanında cami ve mescitlerde sunulan yaygın din eğitimi etkinlikleri yanında tekke ve zaviyeler, vakıflar, kıraathaneler, kütüphaneler, loncalar ve benzeri sosyal teşekküller, halkın dini yönden kültürlenmesinde ve bilgilendirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bk. Mehmet Bulut, "Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi", **Diyanet İlmî Dergi**, C.XXXV, S.2, Nisan-Mayıs-Haziran 1999, s.115-116.

<sup>509</sup> Semih Ceyhan, "Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair", **Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, ed. Semih Ceyhan, İstanbul, İSAM Yay., 2015, s.29.

<sup>510</sup> A.e., s.36.

verildiği ve âyin yapılan mekânlara zâviye adı verilmektedir. Bununla birlikte meselâ Mevlevîlik'te olduğu üzere büyük mevlevîhâneler için âsitâne, küçükler için zâviye kelimelerinin kullanılması yaygınlık kazanmıştır. Tarikatın ismine nispetle özellikle Osmanlı kültür havzasında tekkeler Kâdirîhâne, Mevlevîhâne, Kalenderhâne, Gülşenîhâne gibi adlarla anılmıştır.<sup>511</sup> Osmanlı Türkçesi metinlerinde tekke şeklinde yazılıp günümüzde tekke olarak kullanılan kelimenin kökeni hakkında kesin bir bilgi yoktur. Arapça kurala göre tekâyâ şeklinde çoğulu yapılan tekke Osmanlı Türkçesi'nde XV. yy.dan sonra kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Tekkeler değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda “zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk‘a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat” gibi isimlerle anılmıştır. Bir kısım tekke vakfiyelerinde tekke şeyhinin aynı zamanda müderris olmasının şart koşulması tekkelerin bazan medrese görevini üstlendiğini göstermektedir. Bu durum tekke-medrese, zâhir-bâtın tartışmalarının mâkul bir seviyede gerçekleşmesini sağlamıştır.<sup>512</sup> Devlet bilgili, tarikat, tekke ve zaviye şeyhlerinden bazıları medreselere müderris olarak atarken, bazı müderrisleri de buralara postnişin-şeyh olarak atamıştır. Böylece eğitimde şeriatla tarikatı, hakikatla şeriatın birleştirildiği, örgün ve yaygın eğitimle Kâmil İnsan ve Kâmil Müslüman yetiştirme yolunun benimsendiği gözlenmektedir.<sup>513</sup>

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında tarikat, tekke ve zaviyeler geniş ölçüde etkili olmuştur. Buralara intisap eden müslümanlar uzlete çekilerek mistik hayat yaşama yerine Alperen ruhu ile gaza ve cihat etmişler, bu ruh devletin yıkılışına kadar sürmüştür.<sup>514</sup> Osmanlı topraklarında hemen her tarikata ait dergâhlara karşı Osmanlı Devleti eşit mesafede durmuş, bununla birlikte siyasî otoriteye başkaldıran ya da görüş ve davranışlarıyla toplumda fitnenin zuhuruca sebep olan derviş ve tarikatların tekkelerini sürekli gözlem ve denetim altında tutmuştur.<sup>515</sup> 1925 yılında tekkelerin Türkiye Cumhuriyeti'nde kanun kuvvetiyle yasaklanmasıyla tasavvufî tarikatlar en azından görünüşte faaliyetlerine ara

---

<sup>511</sup> A.e., s.32.

<sup>512</sup> Mustafa Kara, “Tekke”, *DİA*, C.XL, İstanbul, 2011, s.368-369.

<sup>513</sup> Rifat Özdemir, “Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.5, 1994, s.305.

<sup>514</sup> A.e., s.304.

<sup>515</sup> Ceyhan, “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”, *Türkiye'de Tarikatlar*: Tarih ve Kültür, s.37.

vermişlerdir. Bu yasaklamaya rağmen laikliği benimsemiş Türkiye, tasavvufi tarikatların kültürel mirasını kabullenmiştir.<sup>516</sup>

**Sebülürreşâd**, 238. sayısında **İctihad**'ın Softalığa İlanı Harp adlı makalesinden ötürü kapatıldığını okuyucularına haber vermektedir: “İctihâd’ın Ta’tili- İstanbul Muhâfızlığı’ndan: “İctihâd Risâlesi bilâ-müddet ta’til edilmiştir. Softalığa İ’lân-ı Harb makalesinden dolayı mezkûr makalenin muharriri hakkında ta’kibât-ı kânûniyye icrâsı derdesttir.”<sup>517</sup> Dergi, birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyulan bir dönemde bu gibi haberlere itibar edilmemesini, bu yazıları kaleme alanların vatansız kötü niyetli kişililer olduğunu, medreseleri yıkmak değil onları yeniden yapmak gerektiğini, softaların da bu vatanın evlatları olduğunu, medreselileri rencide eden ve kötüleyen kişilere karşı hükümetin tedbir ve vazifesini yerine getireceklerinden kuşkuvarının olmadıklarını ifade etmektedir:

“Şu buhranlı zamanda sükûna ne kadar muhtâc olduğumuzu takdîr etmeyecek kimse yoktur zannında idik. Meğer bu bed-baht iklimde memleketin bir kısım halkını düşman addederek diğer kısmı onlarla harbe da’vet edecek kadar vatansızlar da varmış!... Softalar ta’biriyle tahkir edilenler de bu vatanın öz evlâdlarıdır. Memleketin menâfi’i düşünülüyorsa, talebe-i ulûma acımalı, medreselerin ıslahına çalışmalıdır. Yoksa bî-pervâ şütûm ve tahkirât ile ortalığa fesâd tohumları neşr etmek aslâ hüsn-i niyyet alâiminden sayılamaz. Talebe-i ulûmun telâş etmesine ve

<sup>516</sup> Klaus Kreiser, “Tekke ve Dervişlik”, **Tasavvuf İlim ve Akademik Araştırma Dergisi**, Çev. Nurettin Gemici, S.22, Yıl 9, 2008, s.341. Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men’ ve İlğâsına Dâir Kânun Numara: 677 Birinci Madde- Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhin tahtı tasarrufunda gerek suveri âharla te’sis edilmiş bulunan bilumûm tekkiyeler ve zâviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları bâki kalmak üzere kâmilten seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dâiresinde filhâl câmi veya mescid olarak istimâl edilenler ibkâ edilir. Alelumûm tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gâibden haber vermek ve murâda kavuşturmak maksadıyla nüshacılık gibi unvân ve sıfatların istimâliyle bu unvân ve sıfatlara âit hizmet ifâ ve kisve iktisâsı memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde salâtine ait veyâ bir tarika veyâhut cerri menfaate müstenit olanlarla bilumûm sair türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülgâdır. Seddedilmiş olan tekkiyye veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifâ veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdi ile cezalandırılır. Bk. “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men’ ve İlğâsına Dâir Kânun”, **Resmî Cerîde**, No.243, 13 Kanûn-i Evvel 1341.

<sup>517</sup> “İctihad’ın Tatili”, **Sebülürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329, s.72.

bu gibi sözlere ehemmiyet vermesine mahal yoktur. Memlekette fesâd îka'ına çalışanlara karşı tedâbir-i mânia ve kahire ittihâzından çekinmeyeceğini i'lân eden hükûmet, elbette vazîfesini îfâ edecektir.”<sup>518</sup>

Medrese talebeleri, farklı mecralarda softaların aşağılandığını bununla beraber medreselerin ıslahında mecmûalarda ve özellikle **Sebîlürreşâd**'da birçok fikir mülâhazasının yapıldığını söylemektedirler: “İnkişâf-ı hakâika hizmet etmek emel-i hâlisânesiyle ıslah-ı medâris hakkında hayli müddettir bütün matbûatta ve be-tahsîs (Sebîlürreşâd) mecmûa-i İslâmiyyesinde dûr-u dîrâz, münâkaşalar edildi, muhâkemeler yürütüldü.”<sup>519</sup> Bu konuda sadece ders vekâletine değil, aynı zamanda dersiâmlara da görev düşmekte, onlar hatalı ve eskimiş ders usûllerini terk etmelidirler. Bu hali ile medrese talebeleri kendilerine sahte softalar denilerek bazı dergi ve mecmûalar tarafından hakir görüldükleri ve alaya alındıklarından yakınmakta ve bir çözüm beklemektedirler:

“Evet, bu vazîfe-i mühimme, en evvel Ders Vekâlet-i Âliyyesi'nin uhdesine muhavveldir.... Yoksa vazîfe başka yere teveccüh ediyor mu? Buna da pek tabîi olarak diyeceğiz ki: Evet, ediyor. Kime ve nereye? Ders-i âm efendilerimize!... Binâenaleyh ders-i âm efendilerimizi, gençlik nâmına vazîfelerini îfâyâ, ta'kib ettikleri sakim usûlleri terke da'vet ediyoruz. Yazık değil midir ki: Biz gençler ötede beride bir takım resâil-i gayr-ı mergûbelerde (Sahte Softa) diyerek tahkîre, tezyîfe ma'rûz kalalım? Doğrusu ya bu tahkîrâtın biz gençlere zerre kadar şümûlü olamayacağını, bu husûsda ma'sûm ve bî-günâh bulunduğumuzu âlem-i İslâmiyet'e karşı i'lân eder, gayr-ı müdrik münekkidlerimizi de insâfa da'vet etmek isteriz.”<sup>520</sup>

Abdülebed Süreyya'ya göre mektepsiz ilim olmaz, ilim olmadan da davet olmaz. Bu manada İslâmiyet'in gittikçe kötüye gittiğini ulemâ ve meşayih görememektedir. Onlar Müslümanlardan para istemekle meşgul olmakta, softalara vaazlarda para istemekte veya vaazlarını bir takım hurâfeleri anlatmakla geçirmektedirler. Softalar onlara göre mukaddes ve aziz kimselerdir. Mübeşşir mektepleri olsa idi bu gibi durumlar ortaya çıkmayacaktı:

<sup>518</sup> “Sebîlürreşâd”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329, s.72.

<sup>519</sup> Usturumcalı Salih Zeki vd. “Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.242, 18 Nisan 1329, s.135.

<sup>520</sup> **A.e.**, s.136.

“Mektepsiz ilim tahsîl olunmaz, ve ilimsiz de tebşîr gayr-ı kâbildir... İslâmiyyet’in gittikçe tedennî etmekte bulunduğunu kimseler görmüyor mu? Nerede o ulemâ? Nerede o meşâyih-ı kirâm? Hayır, çünkü onlar İslâmlardan para çekmekle meşgul bulunuyorlar!... hâl-i hâzırda câmilerimizdeki ulemâların (isimde ulemâ hakîkatte câhil) va’zları: Softalara para veriniz, çünkü onlar mukaddestir, muazzezdir. Veyahud birtakım hurâfât-ı mâziyyeyi zavallı câhillere anlatmaktan başka bir fâideleri görülüyor mu? Eğer mübeşşir mektepleri bulunmuş olaydı bu rezâletlere meydan verilmezdi.”<sup>521</sup>

Cemâlî-zâde Mehmed İsmet, ıslahât yapalım derken sarığın tamamen kaldırılması fikrine karşıdır. Ona göre Anadolu’nun ücra köşelerinde sahte hocalara kanak birçok ahali bulunmaktadır. Ahali sarık takan hocalar tarafından kandırılıyor diye sarığı kaldırmak ıslahât değildir. Her sarıklı cahil değildir. Herkeste sarık bulunmalıdır. Birinin cehaleti başkaları için aynı hüküm doğurmaz. İslah her sınıfın kendine mahsus bir sarık sarması ile olur:

“Anadolu’nun hücrâ köşesindeki ma’sûm, sâf fikirli İslâmlar; para âşığı, hâin sahte hocaların fâsid sözlerini ‘Âmennâ ve saddaknâ’ diyerek kabûl ediyorlar ve böylece dîn perdesi altında dîn ile aslâ alâkası olmayan muzır i’tikâdlar sâf-derûn Mehmedciklerin kalbinde silinmez bir eser-i taassub bırakıyor. Öyle ise bu hâli men’ etmek için herkesin başındaki muhterem sarığı, o Sünnet-i Seniyye-i Nebeviyyeyi mi almalıyız?... Ve yine: ‘Bugün bir dersiâmmin, bir ders vekîlinin, bir Şeyhülislâm’ın sardığı sarığı; bir hamalın, bir kahvecinin....! de başında görüyoruz. Bunun için her sarıklının câhil olduğuna hükmediyorlar. Binâenaleyh ben size soruyorum: Herkesde sarık bulunmasına râzı mısınız?’ diyorsanız ben de cevaben derim ki: Evet râzıyız; esbâbını bâlâda arz ettim. Birinin cehli âhirine taalluk etmez. ‘Bunun ıslahı ne sûretle olmalıdır?’ dediğinizde mes’ele bütün bütün başka bir şekil alıyor. Yoksa sizin zehâbınız gibi ıslah; sarığı sardırmamakla olmaz, ancak her sınıfın kendine mahsûs bir türlü sarık sarmasıyla olur.”<sup>522</sup>

<sup>521</sup> Abdülebed Süreyya, “Mektep ve Bu Sayede Din-i İslâm’ın İntişarı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.61, 22 Teşrîn-i Evvel 1325, s.137.

<sup>522</sup> Cemâlî-zâde Mehmed İsmet, “Sarık Mes’alesi: Hakkında Bazı Beyânâtta Bulunan Talebe-i Ulûmdan Mecdüddîn, Sa’dullah Efendilere”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.273, 21 Teşrîn-i Sâni 1329, s.201-202. “Bazı kimseler -yine başına sardığı sarıkla- şurada burada safsatalar neşr ediyor. Maksudı birkaç kuruş koparmaktan ibaret olup da o âlâmet-i fazîleti esbâb-ı tese’ül ve teekkül addeden bu nevi’ hazele yakalanıp tecziye edilmeli; va’z etmek, sarık sarmak salâhiyeti hâiz olanlara Bâb-ı Meşîhat bil-imtihân hüviyet varakaları vermeli, bu varakayı hâmil olmayanlar ashâb-ı fazîlete mahsûs kürsülerden

Mecdüddin Konevi, talebelikle pek ilgili olmasa da başlarında sarık ile kumar oynamalarının talebe-i ulûma yakışmadığı aksine o talebenin kumar oynanması karşısında durarak bir örnek teşkil etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır: “Hâlbuki gece gündüz birçok kahvelerde mutlakâ -talebelikle münâsebeti olmayan- üç beş başı sarıklının birtakım menhiyyât ü lu’biyyât ile meşgûl olduklarını maatteessüf herkes görüyor ve bütün ilmiyeye karşı kendisinde bir hiss-i nefret uyanıyor. Acaba talebelikle münâsebeti olmayan birtakım kesânın kisve-i mukaddese-i ilmiyyeyi lâbis oldukları halde bu gibi harekât-ı gayr-ı meşrûada bulunmaları bütün ilmiyeye bir leke değil midir? Evet bir lekedir, hem de öyle bir leke ki herkesde ilmiyeye karşı -bir hürmet beslemek lâzım iken- bir hiss-i nefret uyandırmaya sebep oluyor. Fenâların yanında iyiler de gidiyor.”<sup>523</sup> Müftizade M. Esad, Balkanlarda Bulgar taburlarında papazların askerlerin dinî ihtiyaçlarını karşıladıkları onlara vaaz ve nasihatta bulunduklarından bahsetmektedir. Yazar, Osmanlı’da vâizlerin camilerden ordunun mukaddes görevi hakkında telkinatı güçlü hitaplarda bulunduklarını memnuniyetle karşılamakta ancak bunu yetersiz görmekte ve bir örnek vermektedir. İhlitam olan asker doğru olmayan dinî telekkisinden ötürü soğuk su ile ve üstelik kış şartlarında dışarda veya çadır arkasında gusûl almakta ve hasta olup vefat edebilmektedir. Askerin komutasında bulunan kişiler de ihtilamlı olduğu halde temizlenmeden gezmiş olmaları uhdesinde bulunan askerine kötü örnek teşkil etmektedir. Böyle bir yerde bir din görevlisi veya hoca bulunsa dinî telakkileri doğru bir şekilde askerlere anlatsa ve irşâd ordunun içinden sağlamış olsa hatta askere gelmeden önce irşâd faaliyetleri başlatılsa görevlerini tam olarak yapmış olacaklardır:

---

atılmalıdır. Ah!.. Bir kere cer zamanı taşraya gitseniz de baksanız: Başına sardığı sarıkla zavallı köylüleri soyan ve neticede onların saf zihinlerine de birkaç esâtîr yerleştiren kaç tane “takma hoca”ya rast geleceksiniz. Taşraya da hâcet yok. Bir kere Ayasofya’ya geliniz de bakınız: İslâmiyet’in en büyük câmiinde bile -Cuma namazından sonra yüksek kürsüde va’z eden hoca efendi gibi bazı erbâb-ı hakikatden müstesnâ- laf söylemekten âciz, hakâik-i dîniyyeden bî-haber, bir takım hurâfâtçılar va’z etmeye cesaret ederlerse artık taşralardaki sû’-i isti’ mâli düşününüz. Bu “esâtîr-i mahzenleri” dinleyip de istihzâkâr bir vaz’iyyetle gülen ecnebîleri görmek İslâmlar için ne büyük zillet! Bu halleri görünce emin olunuz ki, patlıyorum, bütün asabiyet-i dîniyye ve milliyem tepemden yukarı fıskırıyor. Fakat ne çare ....?” Bk. Sadullah, “Ulemâ-yı Kiram ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup Muharriri Mevdüddin Efendi’ye”, **Sebilürreşâd**, C.XI, S.268, 17 Teşrin-evvel 1329, s.121.

<sup>523</sup> Mevdüddin Konevi, “Şeref ve Haysiyetimizi Muhafaza ve İktisab-ı Fezail”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.178, 19 Kanûn-ı Sani 1327, s.347.

“Balkanlıların, bilhassa gözümüzle gördüğümüz Bulgarların her taburunda ikişer tane papas var idi... Ramazân münâsebetiyle İstanbul’da cevâmî’-i mübârekede ulemâ-yı kirâm bu vazîfeyi îfâya çalışıyorlar... Teşekkür olunur. Fakat yine azdır... Ben bunu en ziyâde orduda, taburda, bölüklerde görmek isterim... Bunlar asker olmazdan evvel memleketlerinde irşâd olunmalı... Zâbit ihtilâm oluyor. Hava soğuk. Hamam yok. Hasta olacağım diyor, iğtisâl etmiyor... Bunu gören, zâbitinin iki ay iğtisâl etmediğini bilen nefercilerin zâbitine, âmirine karşı merbûtiyet-i dîniyye ve ma’nevîyyesi başkalaşıyor. Ötede askerciklerimize su iktizâ ediyor. O temizlenmeden; hiç bir şeyden hayır görmeyeceğini, Allah’ına âsî olacağını işitmiş bellemiş. Hava soğuk. Odun yok... Su dökünüyor. Mükemmel bir dizanteriye yakalanıyor, gidiyor. (Bundan ordunun zâyîâtı mühimdir.) Şimdi o taburda bir mürşid olsa, adamakıllı bir alay müftüsü, hatta kendini bilir bir tabur imâmı bulunsa da o zâbite, o neferâta anlatsa ki: Şeriat-i İslâmiyye bu bâbda pek müsâadekâr\*dır. Zâten hiçbir sûretle müşkilât ile âmir değildir. Ne bir zâbitin gusûlsüz gezmesine, ne de bir askerin soğuktan terk-i hayat etmesine râzıdır.”<sup>524</sup>

**Sebîlürreşâd**’da yaygın din eğitimi verilen yerler olarak tekke ve zaviyelerin daha ilmi ve fonksiyonel hale getirilmeleri hususları ele almış ve Merâkiz-i Tekaya Ta’lîmât-nâmesi ile bazı esaslar zikredilmiştir.<sup>525</sup> Örneğin Yenikapı Mevlevîhânesi’nde yapılan bir sohbette tekke ve zaviyeler için bir mektep tesis edilmesi, buranın inşa giderleri için İstanbul’da bulunan üç yüz kadar tekkenin postnişinden nakdi destek alınması, mektebin programı tarikat ve ma’rifete intisap etmiş kişilerce oluşturulması, Arapça ve Farsça tadrîsâta önem verilmesi, bununla beraber fıkıh, akaid, hadîs, tefsîr ile **Fusûsu’l-Hikem**, **Fütûhat-ı Mekkiyye**, **Mesnevî-i Şerîf** gibi kitapların okutulması konularına temas edilmektedir.<sup>526</sup> Böylece

<sup>524</sup> Müftizade M. Esad, “Millet İrşada Muhtaçtır”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.258, 8 Ağustos 1329, s.389-390.

<sup>525</sup> Tekke eğitiminin bazı özellikleri için Bk. Mustafa Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008, s.109-115.

<sup>526</sup> Tekkelerde teşhis edilen mimari programın temelinde söz konusu tesislerde ihtiyaç duyulan işlevler bulunmaktadır. Bunlar önem sırasına göre ibadet, eğitim, ziyaret, barınma, beslenme, temizlenme ve ulaşımdır. Bunlardan özellikle ilk ikisinin iç içe geçerek bir bütün oluşturduğu ve çoğunlukla aynı mekânlarda cereyan ettiği vurgulanması gereken bir husustur. İşlev şemasındaki bu özellik, tekkelerde eğitim sisteminin geleneksel medrese eğitiminde uygulandığı gibi öğrenciye bir şeyler öğretmekten çok onu değiştirerek kemale erdirmeyi amaç edinmesinden, tahsil edilerek değil yaşanarak elde edilebilen ve dervişle şeyhi arasında sır olan bir eğitim türü olmasından kaynaklanır. Bk. Kara, “Tekke”, **DİA**, s.371.



meşihatın evladiye olmasını ilga yerine meşayih evladına mahsus bir mektep açılmış olacak, ayrıca kavli ve fiili hurâfelerin önüne geçilecektir:

“Yapılacak pek çok şey varsa da evvel emirde ya meşihatın ‘evlâdiye’ olmasını ilgâ ediniz, yahud meşâyih evlâdına mahsûs olmak üzere bir mektep açınız. Hakk’a yürüyen bir şeyhin oğlu, yerine geçirilmezse âilesi, tekyeden çıkmaya mecbûr olur, belki de sefil, sergerdân sokak ortalarında kalır, mütâlaasıyla şikk-ı evveli kabûl etmeyeceğiniz muhakkak. Hiç olmazsa şikk-ı sâninin kuvveden fiile çıkmasına himmet buyurunuz. İstanbul’da küçük büyük üç yüz bu kadar tekve var, bunların postnîşînlerinden üst üste ayda onar guruş alsanız üç bin şu kadar guruş eder. Bu para ile mektep binâsını kirâlar ve masârif-i mübremesini te’mîn eyleyebilirsiniz... Açacağınız mektebin programı, devşirme usûlü toplanmış, yahud berây-ı hâtır ta’yîn olunmuş kimselerden değil, tarîkat ve ma’rifete intisâb ve iktisâbı bulunan zevât tarafından tanzîm kılınmalıdır. Arabî, Fârisî tadrîsâtına ehemmiyet verilmeli; fıkıh, akâid, hadîs, tefsîr ile beraber Fusûsu’l-Hikem, Fütûhât-ı Mekkiyye, Mesnevî-i Şerîf gibi kütüb-i hakâik okutulmalı, menâkıb-ı evliyâ ve ıstılâhât-ı sûfiyye ta’lîm olunmalıdır. Muallimîne gelince: Gerek şeyh, gerek dervîş olsun, tarîkat erbâbından ve zevk-ı ma’nevî ashâbından intihâb edilmelidir... Siz de birini meşihata intihâb edeceğiniz vakit, hilâfetnâmesinden evvel şehâdetnâmesini aramalısınız. Böyle yapacak olursanız kahve ocaklarında doğup da meydân odalarına kadar yükselen kavli ve fiilî hurâfâtın önünü almış ve şu hizmetiniz dolayısıyla “hâdimü’l-fukarâ” ünvanına hak kazanmış olursunuz.”<sup>527</sup>

Merâkiz-i Tekaya Ta’lîmât-nâmesine göre tekke merkezleri haftada birer saat İslâm ahlâkının fazîletine dair halk için dinî güncel konuların işlenmesine önem gösterilecektir: “Madde 5- Merkezlerde haftada birer saat urefâ-yı ümmetten birer zât tarafından turûk-ı aliyyenin gâyât ve makâsıd-ı âliyyesiyle ahlâk-ı fâzıla-i İslâmiyyeye dâir umûm için asrî mev’iza-i dîniyye îfâsına ihtimâm edilecektir.”<sup>528</sup>

**İctihad**’da Kılıçzade Hakkı Bey, Celal Nuri Bey’e ithafen gelecekle ilgili gördüğü bir rüyayı Pek Uyanık Bir Uyku başlığı altında paylaşmaktadır: “Muhterem Efendim, Dün gece âlem-i menamde bir şahs-ı nuranî (ruhanî değil) bana size gönderilmek üzere âtide mûnderic mektubu tevdi etmiş ise de ikâmetgâhınızı ve

<sup>527</sup> Tahirü’l-Mevlevî, “Medresetülmeşayih Dolayısıyla Bir Hatıra”, **Sebîlürreşâd**, C.XIII (XI), S.285, 13 Şubat 1329, s.398-399.

<sup>528</sup> “Merakiz-i Tekaya Talimatnâmesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.369, 12 Eylül 1334, s.97.

hangi diyarda bulunduğunuzu bilmediğim için **İctihad**'ın vesatetine mürâcaat ettim. Vusûlünde beni haberdar etmenizi istirham ederim. Oğlum Celâl Nuri Bey, size tebşirât-ı âtiyeyi müsaraaten tebliğ ederim.”<sup>529</sup> Maddeler halinde sıralanan bu rüyada medreselerin durumu da tahayyül edilmekte, softaların durumlarının düzeltilmesi istenmektedir. Rüyada softalara müstakil oda verilmesi gibi onlardan bazı ayrıcalıklar da kaldırılmakta, sarık ve cübbe için de değişiklikler teklif edilmektedir:

“...softalık mesleği ilâ olunacak ve mekteblerde softalara şimdiki medreselerde olduğu gibi birer oda verilmeyüb dünyanın her tarafında olduğu gibi nezâret altında bulundurulacaklardır. Ve kendilerine muntazam taam, elbise, hizmetci, karyola, maaş verilecektir. Softalar çalışırken rakkas gibi artık sallanmayacaklar ve hele köy ve kasabalarda olduğu gibi behaim esel-i muallîmin önünde boylu boyuna uzanıp ders dinlemeyeceklerdir... Sarığı sarmak ve cübbe giymek yalnız ülema-yı kirama tahsis edilüb mekâtib-i âliye-i diniyeden şهادetnâmesiz olanlar ve tefsîr ve hadîs-i şerîf ile sâir ulûm-i dîniyeden bînasib bulunanlar salif-ül-arz kisve-i ilmiyeye bürünemeyeceklerdir... Mekâtib-i i'dâdiye ve daha yukarı mekâtib mezunları arzu etdikleri takdirde sakal salıverecekler ve efrâd-ı nassdan salıverenler derece derece resme tabi' olacaklardır.”<sup>530</sup>

Softa ve cahil meşayihin ‘Dünya fani değil mi? Aza kanaat edin, mal biriktirmeyin, Âhirette o altınlar hep derilerinize yapışacak’ gibi ifadeler kullanmalarına izin verilmeyecek bunun yerine çalışmanın öneminden, israftan kaçınmaktan, vatanın umûmî menfaatine harcamanın değerinden bahsedilecektir: “Ahalinin ahkâm-ı şer'-i şerîfe mugayir bazı mutekidatı tashih olunub mesela; el-kanaat kenz lâ-yağni hadîs-i şerîfinden maksad softalar ve cahil meşayihin öğrendikleri: (Canım, Dünya fani değil mi ya? Aza kanaat edib cem'-i mal etmeyiniz. Ahrette o altınlar hep derilerine yapışacaktır!) gibi yaveler ve masharalıklar olmayıb insan mes'ud ve bahtiyar olmak için çok çalışmak... birikdirdiği paralardan indelhacce menafi'-i umûmîye-i vatan için sarfetmek demektir... meşayih ve tekayanın veya softaların avâm-ı nasi izlaline müsaade edilmeyecek...”<sup>531</sup> Polisler ve

<sup>529</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uykü”, **İctihad**, C.IV, No.55, 21 Şubat 1328, s.1226.

<sup>530</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uykü”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1262.

<sup>531</sup> **A.e.**, s.1263. Kılıçzade Hakkı Bey'in fikirleri için Bk. Sabahattin Özel, “Yazdıklarının Işığında Kılıçzade Hakkı Bey'in Fikirleri”, **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. Haluk Selvi ve M. Bilal Çelik, C.III, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2015, ss.1499-1507. Kılıçzade Hakkı'nın “İtikadât-ı Batılaya

softalar kadınların elbise, çarşaf ve peçelerine müdahale etmeyeceklerdir. Kadınlar israfa kaçmadan dikedikleri tarzda giyinebileceklerdir: “Kadınlar diledikleri tarz ve biçimde telebbüs edüb yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler, softalar ve sûret-i mahsûsada arabacı makulesi kesân ile evbaşının kadınların telebbüslerine, çarşaf ve peçelerine kat’iyyen müdahaleye hak ve selahiyetleri olamayacağı gibi ba’dema Şeyhülislâm Efendiler hazeratı dahi çarşafırlara dair makaleler imla ve imza etmeyeceklerdir.”<sup>532</sup>

Kılıçzade, daha sonra Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harp başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Kılıçzade Pek Uyanık Bir Uyku’da zikrettiği medreseleri, bu sefer medresenin en temel unsurlarından biri olan softalık yönünden ele almaktadır. Medreselerin kaldırılması fikrini destekleyici mahiyette ele aldığı yazısında Kılıçzade softalık zihniyetinin devletin ilerlemesi önünde büyük bir engel olduğunu belirtmektedir. Yazara göre düşman Rusya, Avusturya ve Celaliler değil, gerçek düşman softalardır ve onlarla savaşa geç de olsa bir an önce başlanmalıdır. Softalar, Abdülhamîd’in faaliyetleri altında müftü ve Şeyhülislâm ünvanı altında gizlenen kişilerdir ve önceki dönemlerde olduğu gibi padişahı yanlış yönlendirmektedirler: “Ah eğer hakikati yani düşmanlarımızın serlevhadaki Softalık Dervişlik efkârı ve i’tikadâtı olduğunu öğrenmiş ve o iki düşman-ı dâhiliyeye hiç olmaz ise bundan bir asır evvel olsun ilan-ı harp etmiş olsa idik bugün herhalde başka bir vaziyette bulunmuş olacak idik... Hep müfti-ü'l-enam ve Şeyhülislâm namı mübareği altındaki softalık emel ve efkârının muşahhısları, hadimleri değil mi idi...”<sup>533</sup> Softalar, ilerlemeye ve bilime karşıdır. Tarihe bakıldığında Kur’ân’ın matbaada basılmasına da karşı gelenler softalardı: “Fakat, Mütferrika İbrahim

---

İlan-ı Harb” İsimli Eseri için Bk. Alkan Bektaş, “Kılıçzâde Hakkı’nın İtikadât-ı Batılaya İlan-ı Harb İsimli Eserin Çeviri Yazısı ve Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2020.

<sup>532</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.55, 21 Şubat 1328, s.1227.

<sup>533</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, **İctihad**, C.IV, No.58, 14 Mart 1329, s.1278. Medreselerde yetişen ilmiye sınıfı devlet içerisinde büyük ayrıcalık ve özerkliğe sahipti. İlmiye sınıfının en üst düzeyini oluşturan Şeyhülislâm, kazasker, padişah hocaları vs. gibiler ise sahip oldukları imtiyazın ötesinde padişahı etkileri altında tutabilecek ve diğer devlet erkânından daha fazla söz sahibi olmak gibi bir avantajı da ellerinde bulunduruyorlardı. İlmiye sınıfı devlet içerisinde eğitim-öğretim, yönetim ve hukukî işlerin yürütülmesini sağlıyorlardı. Bk. Hamit Er, **Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim**, İstanbul, Rağbet Yay., 1999, s.219.

Efendi ma'rifetiyle memâlik-i Osmaniyye idhâl edilen tab' makinelerini 'Kur'ân basılamaz' ictihad-ı eblehanesine ve daha doğrusu halkı okutmamak maksâd-ı melunânesine binâen softalar ma'rifetiyle galeyana getirilen yeniçeri canavar ve zorbaları tarafından icra edilen mahv ve tahrif cinayetini de afv edelim mi?"<sup>534</sup> Softalara göre ilim nasara ve yensuruyu tekrarlamaktan ibarettir. Softalık fikri ile hiçbir ilerleme olmayacaktır. İnsanları idare etmek için tek başvurdukları yol ise cennet ve cehennem tasvirlerini kullanmaktan ibarettir.<sup>535</sup> "Yirmi otuz sene mütemâdiyen (nasara yensuru ve gâle yegûlü) tasrifâtının karşısında sallanıp durmaktan başka bir hüner gösteremeyen bu kabiliyetsizlerin nesine güvenmelidir de etfâl-i müslimini bunların yed terbiyesine teslim etmelidir... Zira bu meslek sâlikleri, insanları idare etmek yalnız cennet ve cehennem ile ittima' ve ehâfe eylemek ile kâbil olur za'm-ı batılındadır."<sup>536</sup> Yıllarca softalar, dervişler ve şeyhler dinlenilmiştir.

<sup>534</sup> A.e., s.1279. Osmanlı'da matbaa ve matbaanın gecikme sebepleri için Bk. Ali Budak, **Batılılaşma ve Türk Edebiyatı** (Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2008, s.40-43.

<sup>535</sup> İsmail Hakkı Alişan, Ömer Hayyam'ın rubailerindeki cennet ve cehennem tasvirlerini paylaşmaktadır. "Hiç bilmem ki halikim beni cennetin güzel veya cehennemin çirkin halkından mı yaptı? Bir kadeh şarap, bir güzel nâzenin çemende bir şeştar bana bu üç şeyi peşin virilsin, mevud cennet senin olsun. Derler ki cennet ve içinde huriler ve saf şerap ve bal bulunacak, eğer biz meyeye maşukaya taparsak revadır çünkü işin sonu bu olmayacak mı?" Bk. İsmail Hakkı Alişan, "Âlim ve Hakim", **İctihad**, C.XXIV, No.266, 1 Şubat 1929, s.5114. "Dinlerin Cennet, Hur, Gılman, kevser haslı cennetde ebedi ni'met ve sa'adet va'di insanları asırlarca tahrik etti. Fakat Ahrete gidüp dünyaya dönen ve bunların birinden eser olmadığını görüp dünyadakilere: çocuklar! Asırlardan beri aldatılmışız, çocuklar gibi aldatılmış ve avutulmuşuz diyen olmadığından bu gaflet ve iğfal kolay kolay za'il olmamıştır ve hala da yaşamaktadır." Bk. Abdullah Cevdet, "Gençlerde Ruh İstikameti", **İctihad**, C.XXVII, No.349, 15 Temmuz 1932, s.5757.

<sup>536</sup> Kılıçzade, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb", **İctihad**, s.1280. "Bu kudret Sebîlürreşâdî efendilere aceb te'sir etmez mi? Biz onlar gibi düşünmediğimiz için onlar bizi ellerinden gelse tepeleyeceklerini söylüyorlar. Fakat onlar bizim gibi düşünmedikleri için biz onların burunlarının bile kanamasına razı değiliz... Biz onların inandıkları cennete inanmıyoruz; biz onların inandıkları cehenneme inanmıyoruz. Onlar fenalık işlemiyorlar ise çünkü cehennemden korkuyorlar. Onlar namaz kılıyor, tesbih çekiyor, oruç tutuyorlar, hacca gidiyorlar ise bunlarla kendilerine cennet, huri ve gılman te'min ediyorlar. Cehennemden korktuğu için ve yalnız bunun için fenalık yapmayan adam yine fenadır. Ancak mükâfat-ı uhreviye te'min maksadıyla iyi olan adam hakikatte iyi değildir. Biz iyiliği iyi olduğu için yaparız; fenalığı, fena gördüğümüz için yapmaktan imtina ederiz. Bizim dinimiz din-i muhabbet, din-i ihlastır. Bizim peygamberimiz akliselim ve hissî selimdir." Bk. "Sebîlürreşâd'a Cevab", **İctihad**, C.XX, No.171, 1924, s.3446. "Birer cereyan temsil eden bir (Türk Yurdu), bir (İctihad), bir de (Sebîlürreşâd) vardı. Türk Yurdu hedefine vardı: Türk ümmetlikten çıktı milletliğe girdi. (İctihad) asrılık istiyordu bu da oldu. (Sebîlürreşâd)'ın müdafa'a ettiği Zühedlik kal' olundu. Türk Yurdu'nun, İctihad'ın rolleri bitim bulmuştur. Olsa olsa Sebîlürreşâd için mevcudiyet hak ve sebebi vardır." Bk. Abdullah Cevdet Karlıdağ, "İşimiz Bitmemiştir - Peyami Safa Bey Oğlumuz", **İctihad**, C.XXVII, No.351, 15 Ağustos 1932, s.5779.

Ancak artık kendileri gibi hakiki Kur’ân dindarlarının, ilim ve fen taraftarlarının dinlenilmesi zamanı gelmiştir. Avrupalılar gibi çalışmadıkça onlar gibi düşünmedikçe milletin ve dinin muhafazası mümkün değildir: “Halka diyeceğiz ki: Altıyüz seneden beri softaları, şeyhleri, dervişleri dinlediniz, kazancınız hüsrandan ibaret kaldı... Değil Asya'ya çekilmek, kıt'alara kadar firar etsek Avrupalılar gibi düşünmedikten Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyet-i mukaddese-i diniye ve milliyemizi muhafaza ettiremezler.”<sup>537</sup>

Kılıçzade, Yunus Hoca diye isimlendirdiği bir medrese talebesi hakkında bir hikâye kaleme almıştır.<sup>538</sup> Bu hikâyede medrese mensuplarının aşağılandığı, gece hayatına, içkiye, sigaraya düşkün olduğu ve haklarında olumsuz kanaatler belirtildiğinden dergi kapatılmıştır. Yunus Hoca Konya’dan İstanbul Süleymaniye Medresesine talebe olarak gelmiştir. Medrese hocası, medrese talebesi Yunus Hocaya ilk tanıştıklarında uyarılarda bulunmaktadır. Yunus Hoca medresede oda arkadaşları ile tanışır ve ona iki kitap verirler: “Bana bak molla bunun burasına İstanbul derler. Konya’ya hiç benzemez. Burada kadınlar, kızlar insanı aldatırlar. Yoldan çıkarıp azdırırlar. Anladın mı köftehor? Doğru gidip doğru gelmeli... Al şu iki kitabı. Bunun biri halebi, diğeri de emsiledir... Hergün ikiden dörde kadar der. Ondan sonra istirahat. Gece bol bol uyku. Oh!”<sup>539</sup> Padişah, medrese talebelerini sınavlardan ve askerlikten muaf tutmuştur. Talebeler kendi aralarındaki sohbetlerinde bundan duydukları memnuniyeti, ifade etmektedirler. Padişaha göre ilimle savaş düşmanla savaş yapmaktan daha fazîletli bir iştir. Bu sebeble medrese talebelerine padişah kolaylıklar sağlamaktadır:

---

<sup>537</sup> Kılıçzade, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, **İctihad**, s.1281.

<sup>538</sup> Medreselere ve medrese kökenli din adamlarına yönelik çok ağır eleştirilerin olduğu bu hikâyede dışında, dönemin hikâye ve romanında çoğunlukla ağır eleştirilere rastlanmaz. Bunun yerine daha temkinli bir yaklaşımla, din adamları, dindar görünüşleri altında toplumun değer yargılarını ve ahlâki kuralları zedeleyici bir takım faaliyetler içerisinde gösterilerek halkın din adamlarına olan güvenlerini sarsacak subliminal mesajlar vermekle yetinilir. Ancak bu küçük mesajların daha sonra asıl darbeyi vuracak olan Milli edebiyat ve Cumhuriyet dönemi edebiyatçıları için bir zemin hazırlama girişimi olduğu da aşîkârdır. Bk. Köşeli, “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı ve Sinemasında Medrese/Molla İmajı”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Uluslararası Sempozyum**, s.363.

<sup>539</sup> Kılıçzade İsmail Hakkı, “Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe”, **İctihad**, C.IV, No.77, 22 Ağustos 1329, s.1704-1705.

“Biraz da parayı fazla verseler medreselerden iyi bir yer olmaz. Allah padişahımız efendimize bitmez tükenmez ömürler versin. Dün medreselere koyun göndermişlerdir. Bize de iki adet isabet etmiş... Padişahımızın biz dâhilerine nihayetsiz inayeleri vardır. Geçen seneden beri imtihanlardan afv buyurulduk. Ne imtihan var ne askerlik!... Gördün mü büyüklüğü? İşte halife dediğin böyle, adalet dediğin de böyle olur. Arif efendi atıldı: - Evet mevlana burası böyle. Hem dîn ile mücâhede hem küffar ile mücahede... İki karpuz bir koltuğa sığmaz. Şevketpenah efendimiz dîn ile mücahedenin daha mühim olduğunu takdir buyurdıkları için bizi küffar ile mücahededenden afv buyurdular... Fakat Yunus Hocanın zihni Arif hocanın bir sözüne saplandı kaldı. O Tokmak hafızdan, küffâr ile mücahede, nefis ile mücahede tabirlerini işitmişti amma dîn ile mücahede sözünü asla işitmemişti... İhtimal, diyordu, bunu benim muallimim bilmiyor veyahut bu yeni keşf olunmuş bir şeydi. Ah bu medrese ne güzel bir yermiş. Ben burada ne hikmetler öğreneceğim.”<sup>540</sup>

Kılıçzade’nin Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harp başlıklı yazısından ötürü **İctihad** bir süre kapatılmıştır. Abdullah Cevdet kısa bir süre sonra Softalığa Dair bir yazı kaleme almıştır. Medrese ve medreselilerin durumunu bu defa kendi uslubu içinde değerlendirmektedir. Sözlerine başlarken Kılıçzadenin derginin kapatılmasına neden olan yazısını işaret etmektedir. Abdullah Cevdet’e göre Kılıçzade’nin yaptığı tenkitler kasıtlı ve medreselileri aşağılamaya yönelik değildir. Onların eleştirdikleri bozulmuş softalık sistemidir: “İctihad’ın tatilini mevcub olan ve (İctihad)’ın 58. numarasında münderec bulunan bir makaleyi tenvîr ve ikmal edeceğim... Bizim düşmanımız softalar asla değil bizim düşmanımız hem softaların hem bütün âlem-i İslâm ve insanın düşmanı olan mütereddi softalıktır.”<sup>541</sup> Softalık kaldırılmamalı ancak yüceltilmeli ve kurtarılmalıdır. Milletin de kurtarılması ve yüceltilmesi softaların kurtarılması ve yüceltilmesine bağlıdır. “Bu milletin... tahlîs ve i’lası bu sınıfın tahlîs ve i’lasına bağlıdır.”<sup>542</sup> Abdullah Cevdet 30-35 yaşlarında bir mektebi nüvvâb öğrencisiyle arasında geçen bir anısını paylaşmaktadır.<sup>543</sup>

---

<sup>540</sup> A.e., s.1705.

<sup>541</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1303.

<sup>542</sup> A.e., s.1304.

<sup>543</sup> Şer’î mahkemelerde görev alacak hâkimleri yetiştirmek üzere kurulan Nüvvâb okulları, ilk defa “Mullimhâne-i Nüvvâb” ismiyle 1855 yılında İstanbul’da açılmıştır. Bu kurumların temel amacı devletin farklı kademelerinde hizmet edecek din görevlileri yetiştirmek olmasına rağmen, kuruldukları zaman ve mekânlardaki idarecilerin ve halkın ihtiyaçlarına göre farklı karakteristiklere sahip

Mekteb-i nüvvâb öğrencisi, bir tıbbiyeli olan Abdullah Cevdet’e kemik ve tezek ile büyük abdest sonrası temizlik yapmayın kemik ve tezek mümin cinlerin gıdasıdır sözündeki hikmeti sormaktadır:

“Mezun hocalardan ve mekteb-i nüvvâb müdâvimlerinden bulunan Mehmed Ali Efendi isminde ve takriben 35:40 yaşlarında biri elinde sarı kağıda matbu’ bir kitabın birkaç sahifesi olduğu halde bir sabah karyolamın yanına geldi. Bana hitaben: ‘Hoca Efendi! Siz hekim bir zatsınız size bir şeyi soracağım, hali merhum kitabının (adâb-ı istinca) mebhasında (kemik ve tezek ile istinca etmeyiniz çünkü kemik ve tezeğin, taife-i cinden olan mümin kardeşlerinizin gıdasıdır, diyor. Bunun hikmeti babında ne dersiniz?’ Ben suâlin karşısında büyük bir hayrete düşmeksizin doğrusu biraz ‘hemur’lu bir cevap verdim. Fakat 19 seneden beri tahsîl-i ilmi şerîf ile meşgul olan bedbaht Mehmet Ali Efendinin cümlemize hisse çıkaran bedbahtlığına yandım.”<sup>544</sup>

Abdullah Cevdet, bu kadar eğitimle hayatını geçirmiş bir talebenin bu durumu karşısında hayret ve şaşkınlık içinde kalmıştır. Kendisi kemikle temizlik yapmanın sıhhi açıdan zararlarından bahsetmiş, cinlerin gıdası olup olmamasından değil hijyen ve kesici bir madde olduğundan kemiği bir temizlik aracı olarak görmemiştir: “İnsanın narin olan o yerini kesebilir, mezar mikroplar için bab-ı duhûl açabilir. Bu mahzur ve tehlike bedihîdir. Fakat kemiğin taife-i cinden bir taife-i mü’minenin gıdası olduğu hakkında diyeceğim yoktur dedim. Medreselerde Talebe-i ulûmun aziz ömürleri böyle heder olurdu.”<sup>545</sup>

Kılıçzade, Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlân-ı Harp başlıklı yazısının devamı niteliğinde bu sefer yazdıklarının tam ve doğru bir şekilde anlaşılmadığını ve bu sebeple suçlandıklarından bahsederek konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Bu sefer başlık Dervişlik, Softalık Meselesi şeklindedir. Yazar, cümlelerine başlarken sahte ve bozulmuş softalığa karşı geldiğini ve onlarla mücadele edeceğini tekrar etmektedir: “Ben, softalığın o sahte ve köhne efkâr ve i’tikadâtına ve usûl-i ta’lîm ve terbiyesine karşı ilân-ı muhâsime ve cihad etmiş idim ki, beni, bu mücâhedemden

---

olmuşlardır. Bk. Ayşe Zişan Furat, “Nüvvâb Okulları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.XCIX, S.198, Haziran 2012, s.151.

<sup>544</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1305.

<sup>545</sup> Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, **İctihad**, s.3397.

men edecek hiç bir kuvvet mevcûd değildir.”<sup>546</sup> Bab-ı Meşîhat halkı ilme, sanayiye, ticarete, zıraata, zengin olmaya teşvik etmelidir. Böylece daha doğru hareket edecektir: “Bana kalırsa, bab-ı meşîhat halkı, ilme, sanayiye, ticarete, zıraata hâsılı kavi, münevver ve zengin olmaya meşvik ahkâm-ı diniyeye havi beyannâmeler, emirler estâr buyurursa daha doğru hareket etmiş olur. Çünkü, işte bi’t-tecrûbe sabit oluyor ki, kuru bir dua ile, asker-i İslâm muzaffer ve ‘küffar ha kesar’ makhur olmuyor.”<sup>547</sup> Softaların hepsi bozulmuş değildir. Softalar içinde dine ve millete hizmet etmiş seçkin isimler de vardır: “Softalık mesleğinden yetişmiş ve dîn ve millette hizmet etmiş gerek eskilerden ve gerek yenilerden birçok isimler sayabiliriz... Keza merhum Hoca Şakir Efendi... Mahmud Esad Efendi, Musa Kazım Efendi, Cemaleddin Efendi... ve elh.”<sup>548</sup> Kur’ân’da cihadın fazîleti zikredilmektedir ancak softalar din ve millet yolunda kaç damla kan akıtmışlardır? Dua etmekle yetinmek yerine rahiplerin yaptıkları gibi savaşta askerlerle birlikte düşmana karşı dursaydılar daha yerinde davranmış olurlardı: “Kur’ân-ı Azîm-i Şânın birçok ayetlerinde cihâdın fazîleti ile mücâhitlerin mazhar olacakları müsavebâtın derecesi beyan buyuruluyor. Softa efendiler bu evâmir-i celîleden hiçbir zaman taammi edemezler... Dua okumak tavsiyesine bedel -rahiplerin yaptıkları gibi- her tabura kıyâfet-i ilmiyyesi ile ve müslih birer hoca efendi muharib sıfatıyla dâhil olmuş bulunsa idi, şüphesiz, kuvve-i maneviyye üzerine, dualardan, efsunlardan ziyâde bir te’sîr yapar.”<sup>549</sup> Ona göre softalarla birlikte dervişlerin birçoğu için de aynı değerlendirmeler geçerlidir. Dervişlerin bazıları felsefî bakış açısına sahip olduklarından, onlar fikirce hür kişilerdir. Ancak tenbellik ve miskinlikten kurtulamamışlardır. Buna rağmen dervişlerin önde gelenleri yiğit, dürüst ve özü sözü birdir. Softalığa yapılan tenkitte askerlik ve düşmanla mücadele noktasında dervişler de tenkit edilmiştir. Saray gibi tekkeler hasta, yaralı ve gazilere kapılarını açmamıştır. Yazar, vatandaşlardan bu şekilde bozulmuş dervişlik ve softalıktan uzak durmalarını istemektedir:

“İşin içine az çok felsefe karıştığı için dervişliğin bazı aksam ve tabakasında biraz hürriyet var ise de efkârdaki bu serbazlığa karşı hayatta bir miskinlik, bir tenbellik

<sup>546</sup> Kılıçzade İsmail Hakkı, “Dervişlik, Softalık Meselesi”, *İctihad*, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329, s.1349.

<sup>547</sup> *A.e.*, s.1350.

<sup>548</sup> *A.e.*, s.1350-1351.

<sup>549</sup> *A.e.*, s.1351.



mevcûd olduğundan dervişleri muahezelerden kurtaramaz... Saray gibi tekkiyeler... Tekkiyelerin lokma ve mangırından hiçbir gazi, hiçbir mücahit müstefid olmamıştır... Hülâsa, ben ve benim gibi düşünenler, gerek dervişliğin ve gerek softalığın vaziyet ve afkâr-ı hazırasıyla dîn ve millete hiçbir fâide te'min edemeyeceğine kâil olduğumuz için yaşamak ve yaşatmak isteyen vatandaşlarımıza bu mekteplerden ve bu usûl-i terbiye-i fikriyeden uzak durmalarını yeniden ihtar etmeyi bir vazife, bir vecibe-i dinîye ve millîye âd ediyoruz.”<sup>550</sup>

Abdullah Cevdet, **İctihad**’ın softa düşmanı olmadığını tekrar kaleme almıştır: “Onuncu sene-i tesisini yaşayan (İctihad)’ın içinde böyle bir husumetin delili ve dili olan bir kelimecik gösterilmesini muhaliflerimizden isteriz... Biz (Mehmed Şerif)’in ‘Anadolu’da bir Müslüman Türk’ün Şeyhu’l-İslâm Efendi Hazretlerine Son Sözü’ ünvanlı kitabını tecbil ettik... Bundan bizim softa düşmanı olmamıza hüküm vermek muhkem bir insafın karı olmamalıdır.”<sup>551</sup> Yazar daha önce yayınladığı **İctihad**’ın 60 numaralı ve 4 Nisan 1329 tarihli Softalığa Dair adlı makalesinin bazı önemli gördüğü yerleri yeniden yayınlamakta ve niyetlerinin vatan için ferah ve doğruyu istemek olduğunu söylemektedir: “Makalemizin en canlı satırlarını aldık... Biz vatanımız ve umûm vatandaşlarımız için nur ve hayat istiyoruz. Her çürük çürütür.”<sup>552</sup>

**Sebîlürreşâd**, vatan evladı olan softalara yapılan eleştirilerin iyi niyetli yaklaşımlar olmadıklarını, birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bu günlerde softalar hakkında **İctihad**’ın yaptığı gibi ayrıştırıcı haberlere itibar edilmemesi gerektiğini söylemektedir. Dergide medrese talebeleri, kendilerine sahte softa yaftası takılmasından rahatsızlık duyduklarını dile getirmişlerdir. Onlara göre ders vekâleti ve özellikle dersiâmlar softalara yapılan hücumlar karşısında sorumluluk almalıdırlar. Medreselerdeki eskimiş ders usûlleri terk edilmeli, softaların derecesini yükseltmek için çalışmalar yapılmalıdır. Vaazlarda, softalar mukaddes ve aziz kimselerdir diyerek onlar için para istenmemelidir. Sarık takarak ve ilmi kisveye bürünerek Anadolu’da halkı yalan yanlış itikatlara sürükleyenler de yok değildir, ancak bunu engellemek için softaların taktığı sarığı kaldırmak da bir çözüm yolu

<sup>550</sup> A.e., s.1351-1352.

<sup>551</sup> Abdullah Cevdet, “Softa Perverlik mi, Softa Kerizlik mi?...”, **İctihad**, C.IV, No.99, 27 Mart 1330, s.2231.

<sup>552</sup> A.e., s.2232.

değildir. Bir ıslah isteniyorsa her sınıf kendine mahsus sarığını takmalı toplum içine o kisve ile çıkmalıdır. Diğer taraftan talebelikle ilgili olmayan ve kahvehane köşelerinde başlarında sarık olduğu halde kumar oynayan ilim talebeleri topluma kötü örnek oluşturmaktadır. Dergi, Bulgar taburlarında papazların vaaz ve irşat faaliyetlerinde bulunurken Osmanlı'da ise bu faaliyetlerin çok zayıf kaldığını tenkit etmektedir. Dergi'de tekke ve zaviyeler için bir mektep açılması ve bu mektepte dinî ilimler ve tasavvuf kitaplarının belirli bir müfredat doğrultusunda okutulması konuşulmuştur. Böylece dine dayandırılan sözlü ve fiili hurâfelerin önüne geçilerek tekke ve zaviyelerde yetişen kişilerin belirli birikim ve yeterliliğe sahip olmaları sağlanacaktır. Ayrıca halk için de İslâm ahlâk ve fazîletine dair güncel meseleler tekke merkezlerinde işlenecektir.

**İctihad**'da Kılıçzade İsmail Hakkı Bey, Pek Uyanık Bir Uyku adlı makalesinde softalığa değinir ve bir softalık anlayışı olarak dünya fani olduğundan onun için çalışmaya gerek yoktur gibi yanlış düşüncelere karşı olduğunu ifade eder. Dergide, softalardan kendilerine birer oda verilmesi gibi bazı ayrıcalıkların kaldırılması, sarık takmak ve cübbe giymenin yalnız ulemâya mahsus kılınması teklif edilmektedir. Bunun dışındaki kimseler ilmi kisvelere bürünemeyecekler, polis ve softalar kadınların giyimlerine müdahale edemeyeceklerdir. Softalık devletin ilerlemesinin önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Gerçek düşman softalardır. Onlar, müftü ve Şeyhülislâm unvanı altına gizlenerek padişahı yanlış yollara sevk etmişlerdir. Sahte softalık bilim ve ilerlemeye engel olmakta, onların nezdinde ilim nasara yensuru gibi kalıplaşmış kaidelerin ezberlenmesinden ibarettir. Onlar, insanları ve muhataplarını idare edebilmek için cennet ve cehennem tasvirlerini vermekten de çekinmezler. Yıllarca softa, şeyh ve dervişlerin sözleri dinlenmiştir, artık buna bir son verme zamanı gelmiştir. Softaların değil Kur'ân dindarlarının, ilim ve fen taraftarlarının yolundan giderek milletin ve dinin muhafazası için Avrupalılar gibi düşünmeli ve hareket edilmelidir. Padişah'ın medrese talebelerini askerlikten ve imtihanlardan muaf tutması yanlış bir uygulama olmuştur. Dergi, tenkit ettikleri softaların bozulmuş softa zihniyetine sahip olanlar olduğunun altını çizmektedir. Milletin kurtarılması için softalığın kaldırılması yerine o anlayışın düzeltilmesi ve yüceltilmesi gerekmektedir. Dergi uzun yıllar medrese eğitimi alan bir talebenin skolastik düşünce içinde kalmasını tenkit etmiştir. Mücadele sahte ve bozulmuş

softalık düzenine karşı yapılmalıdır. Meşihat makamı halkı bilime, sanayiye, ticarete ve zengin olmaya teşvik etmelidir. Softaların hepsi bozulmuş değildir, onlar içinde dinine milletine önemli hizmetlerde bulunmuş birçok isim vardır. Softalar, cihadın öneminden bahsettikleri halde savaş meydanlarında pek görünmemişler sadece dua etmekle yetinmişlerdir. Dervişler de softalar gibi benzer tenkitlere uğramıştır. Dervişlerin bir farkı vardır onlardan bazıları felsefi bakış açısına sahip olduklarından fikri açıdan özgür kişilerdir. Ancak tembellik ve miskinlik onların yakasını bırakmamıştır. Tüm bunlara rağmen dervişler yiğit ve özü sözü bir insanlardır. Softalar gibi onlar da savaş ve düşmanla mücadele zamanında yeterince fayda göstermemişlerdir. Bu şekildeki sahte softalık ve dervişlikten halkın uzak durması tavsiye edilmektedir. Dergi, asıl amacının bozulmuş ve eskimiş softalık zihniyetinin karşısında olduğunu yazılarında vurgulamakta ve **İctihad**'ın softa düşmanı olmadığını tekrar tekrar dile getirmiştir.

**Sebülürreşâd** ve **İctihad**, softalık konusuna çoğunlukla farklı açılardan yaklaşmışlardır. **İctihad**'ın yaptığı tenkitleri yersiz ve kasıtlı bulan **Sebülürreşâd**, softaların içinde bulundukları durumu kendi de beğenmemektedir. Medreselerde tadrîs usûlünün değişmesi ve bir takım yeniliklere gidilerek softaların sahte softa şeklinde yaftalanmalarının önüne geçilmesi medrese talebesi tarafından dillendirilmiştir. Sarık takarak halkı yanlış itikatlara sürükleyen kişileri ve ilim talebelerinden sarıklı hali ile kahve köşelerinde kumar oynayanları tenkit eden **Sebülürreşâd**, **İctihad**'da Yunus Hoca hikâyesinde anlatılan gece hayatına ve içkiye düşkün olan medrese talebesi arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Cephede ordu içinde nitelikli din görevlilerine ihtiyaç duyulduğunu zikreden **Sebülürreşâd** gibi **İctihad** da papazların ordu içinde verdiği manevi desteği sağlayacak yeri geldiğinde düşmanla savaşacak nitelikte din adamlarının eksikliğinden yakınmıştır. **İctihad**, dervişlerin fikri açıdan hür ancak miskin ve özellikle savaş zamanlarında orduya destek göstermediklerine işaret ederken, **Sebülürreşâd**'da geçen bir konuşmada tekke mensuplarının eğitilmeleri ile ilmi yönden yeterli hale getirilmeleri ve çağın ihtiyacına uygun bir özellik kazanmaları gerektiği belirtilmiştir. **İctihad**'da softalığa yapılan sert tenkitlerin yanında başkaca yazılarda softalığa yönelik daha yumuşak ve hassas bir üslupla da kullanılmıştır. Bu durum yazarlarının bakış açısı ile ilgilidir.

**Sebîlürreşâd**, softalık meselesinde eksikliklerin farkındadır ancak softalığa yapılan bazı eleştirilerin art niyetli olduğunu düşünmektedir.

### 3.1.3. Köy İmâmları

Günümüzde daha çok din görevlisi adıyla nitelenen imâmlar, İslâm dininin Hz. Peygamber tarafından tebliğiyle başlayan ve yüzyıllara uzanan süreçte her dönemde toplumun birtakım ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Peygamberimizin ‘İmâm’ sıfatıyla anılması, şüphesiz bu görevin itibarını artıran en can alıcı hususlardan biri olmuştur. Dolayısıyla, böyle eşsiz bir peygamberin yerine getirdiği görevin taşıyıcısı olmak tarih boyunca hep önemsenmiş ve söz konusu görevin manevî sorumluluğu üzerinde durulmuştur.<sup>553</sup>

Osmanlı’da resmî soruşturmaların ve hazırlanan resmî belgelerin imza ve mühür sahipleri arasında imâmlar da vardı. Ayrıca mahalle adına verilen dilekçelerde, mahalleli arasındaki anlaşmazlıkların çözümünü düzenleyen belgelerde de yer alırlardı. Gayri müslimlerin herhangi bir şekilde kilise inşa etmelerinin, mevcutların eski şeklini bozarak yeni ilâvelerde bulunup bulunmadıklarının kontrolü ve tamirlerinin gerekli olup olmadığının tesbiti için kurulan teftiş heyetlerinin tabii üyeleri içinde imâmlar da bulunurdu. İmâmların görevlerinin din işleriyle sınırlı olmadığı ve genelde mahallenin yönetimiyle ilgili vazifelerinin daha ağırlıklı olduğu, köylerde ise ahali üzerinde etkili olmalarından ötürü köy hayatının önde gelen simaları ve dolayısıyla idaresinin nüfuzlu şahsiyetleri arasında yer aldıkları söylenebilir. İmâmların yönetim ağırlıklı konumu Tanzimat devrine kadar değişmemiştir. II. Mahmud döneminde kurulmaya başlanan muhtarlık teşkilâtı, imâmların yönetici kimliklerini giderek artan bir hızla ikinci plana atmıştır.<sup>554</sup> II. Meşrutiyet yıllarında medreselerin ve din görevlilerinin başarısı ve yeterliliği daha kapsamlı tartışılıp eksiklikler dile getirilirken, diğer taraftan eksikliklerin giderilmesi

<sup>553</sup> Mefail Hızlı, “Osmanlı Mahalle İmâmlarının Performanslarına Dair”, **Tesam Akademi Dergisi** / Turkish Journal of Tesam Academy, 2014, C.I, S.1, s.42

<sup>554</sup> Kemal Beydilli, “İmâm”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000, s.182. Osmanlı Devleti’nin klasik dönemde ülkenin en ücra köşesine imâmlar aracılığıyla, reformlar çağı XIX. yy.da ise Osmanlı yerel yönetiminin en küçük yönetim birimi konumdaki muhtarlıklar ile ulaştığı söylenebilir. Bk. İsmail Arslan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmâmlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.13,Yıl: 8, 2007/2, s.247.

için çalışmalar yapılmıştır. Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunda “imâmet ve hitâbet gibi hidemât-ı dîniyyenin îfâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi” amacıyla açılan İmâm ve Hatip mekteplerinin programları hazırlanırken II. Meşrutiyet yıllarında açılan medreselerin programları model alınmıştır; ancak öğretimin dereceleri, basamakları ve aralarındaki geçiş yanında öğretim süresi konusunda model olma ancak 1950 sonrası için söz konusu olabilmıştır.<sup>555</sup>

Ahmet Cevdet’e göre devlet öteden beri din görevlisi yetiştirmede yetkin olamamış, meşîhat ise bu konuda görevini ifa etmemiştir. Maârif bakanlığımız çalışmak istiyor ama hangi yönde nasıl çalışacağını bilememektedir. Lehistanda köy papazları köy gençliğine millî vazifelerinin neler olduğunu öğretmektedirler. Bizde bunu gerçekleştirecek öyle imâmlar yetişmemektedir: “Lehli bir gazeteci ile görüştüğümde Lehistandaki köy papazlarının köy gençliği için îfâ ettikleri millî vezâîfî bana teşrih etti ve neden Türkiye’nin bu vecihle hareket etmediğini sordu. Neden olacak? Bizde nerede öyle köy imâmları? Devletin öteden beri kabahati, bizde memurini diniye yetiştirmeyi bilmemektedir. Nice seneler erbâb-ı meşîhat bir heyula gibi oturdu. Âlemde vücûda gelen tahvilattan hiçbir hisse alamadı. Memleketin şimdiki asırda bekâsı neye muhtaç olduğunu düşünmedi.”<sup>556</sup>

Mustafa Asım, köylüyü yola getirmenin, köylüye dinini dünyasını öğretmenin zor bir iş olduğunu belirtmektedir. Harpten dolayı köyler imâmsız kalmamıştır. Ancak bu imâmların birçoğu köylüye sözlerini işitecek yetkinlikte değildirler. İçlerinden açık ve anlaşılır kitap ve makaleleri okuyup anlayıp ahaliye anlatabilecek imâmlar da vardır. Hatiplik ve imâmlık gibi kutsi ve önemli bir vazifeyi ehline vermek şarttır, bu iş meşîhat makamının bir borcu ve görevidir:

“Bu kadar câhil olan köylüyü yola getirmek, dinini, dünyasını, insaniyetini öğretmek tabii pek müşkildir... Husûsiyle harp dolayısıyla hiçbir köy imâmsız değildir, zan

<sup>555</sup> Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.36, 2016, s.57-58.

<sup>556</sup> Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliyye ile Terbiye-i Dîniyye”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.619, 2 Teşrîn-i Evvel 1340, s.331. “Anadolu’nun en hücrâ köylerinde kûşe-güzîn-i istikrâr olarak her türlü esbâb-ı temeddünden mahrûm ve âdetâ metrûk ve mensî bir halde millete asker, hükûmete vergi yetiştirmeye uğraşan, köylülerimize çocuklukta muallim, büyüklükte sırdaş, saâdette enîs, felâkette tesellî, zarûrette nâsır, lüzûmunda kâtib olan köy hocaları medreselerden yetişmiyorlar mı?” Bk. Şevketi, “Medreselerin Islahı Mesâil-i Umûmiyyedendir”, **Sebîlürreşâd**, C.X. S.236, 07 Mart 1329, s.26.

ederim. Her ne kadar bu imâmların hepsi ihtimal millete irade-i târik edebilecek, sözünü dinletecek bir seviyede değildir. Fakat bu gibi açık ve müesser kitapları, makaleleri okuyup anlamak ve ahâliye anlatmaktan âciz olan imâm da pek enderdir zan ederim. Eğer var ise ‘innellaha ye’murukum en tüeddü’l emânât...’ fermân-ı celîlince hitâbet ve imâmet gibi vazife-i mühimme ve mukaddese-yi ehline tevdi’ etmek tabîi meşihât-ı İslâmiyenin borcudur, vazifesidir.”<sup>557</sup>

Satı el-Husri, kaymakamlık yaptığı dönemde medreselilerin köylüler üzerinde derin etkileri olduğunu yakından gördüğünü belirtmektedir: “Kâimmakamlık’ta bulunduğu sıralarda medreselerin ne halde olduğunu ve medreselilerin köylüler üzerine ne kadar derin te’sirler yaptığını yakından görmüş idim.”<sup>558</sup> Abdullah Cevdet’e göre selâmetin şartı daima üçtür, bunlar kuvvetli olmak, âlim ve fazıl olmak, zengin olmaktır. Her alanda donanımlı bir şekilde eğitim almış Macar Katolik softaları eğitimlerini tamamladıktan sonra köylere rahip olarak atanmaktadırlar. Macar softaları gittikleri köylerde en basit hali ile tabiblik, mühendislik, hakimlik, zırrat muallimliği ve mühendisliği yapabilecek kadar halkın ihtiyacını karşılayabilecek bilgi ve deneyime sahiptir. Mesela, evcil hayvanlardaki hastalıkları anlayacak ve tedavi edebilecek kadar baytarlık bilgisine sahiptirler:

“Bu asırda ve her asırda selâmetin şartı daima üçtür. Ve daima üç olacaktır. Birinci şart: Kuvvetli olmak. İkinci şart: Âlim ve fâzıl olmak. Üçüncü şart: Zengin olmak... Macar softaları mektepten çıktıktan sonra birer köye (farer), yani rahip tayin olunurlar. Bunlar gittikleri köyde hem tabiblik, hem mühendislik, hem hâkimlik, hem ağronumluk (yani zırrat muallimi ve mühendisliği) ederler ve bunlar elzem olduğu kadar olsun yapabilmek için hazırlanmışlardır. Sarı hastalıkları teşhis edecek ve intişârını men’ edebilecek kadar tıp ve hıfz-üs-sıhha bilirler. Hayvanât-ı ehliyyeye ait hastalıkları anlayacak ve mühimmen imkân-ı tedavi edecek kadar baytarlıktan behredardırlar. Hâsılı bu köy papazı, köyün menbâ-ı nuru ve hayatıdır. Köyün miktarı nüfusuna göre eytemhane ve tekalûf sandukaları tesisi ile iştigal eder; her

<sup>557</sup> Mustafa Asım, “Köylülerimiz”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.370, 19 Eylül 1334, s.111. “Milleti teşkil eden, ordu, ve hazinenin menbai olan köylümüzün en büyük ve en mühlik hastalığı cehl ve maârifesizlik olduğu herkesçe müsellemler olduğu gibi bu hastalığı izale veya tedavi edecek şimdiye kadar bir hükümet doktoru gelmediği cümlece ma’lûmdur.” Bk. “Köylüyü Cehlden Kurtaracak Çare: Ankara (Sebîlürreşâd) Cerîde-i İlmiyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XX, S.496, 8 Nisan 1338, s.20.

<sup>558</sup> Satı (el-Husri), “Tanzimatçılık Meselesi-1-”, **İctihad**, C.IV, No.64, 02 Mayıs 1329, s.1381.

Pazar günü ibadetten sonra hıfz-üs-sıhha, iktisâdat-ı dâhiliyeye ve siyaseti diniyeye dair konferanslar verir.<sup>559</sup>

Yazar, görev icabıyla köy imâmına denk papazların her pazar günü ibadetten sonra dinî konular dışında halka konferanslar verdiğini belirtmektedir. Papazların maaşı devlet tarafından karşılanmaktadır. Papazlar görevlerini bir borcun karşılığında mahcup bir şekilde eda ederler. Bizlerin de köy halkını aydınlatacak, onlara vatan sevgisi aşılayacak, üstünlük ve şeref yayacak imâm efendilere ihtiyacı vardır: “Bizdeki köy imâmı makamında bulunan bu rahip efendinin hükümet-i belediye tarafından mahsûs maaşı vardır. Bayramlarda kilisenin kapısına kuşağını sermez. O, bilakis dermandelere tasadduk eder ve onlara ümit ve cesaret verir ve bunu verirken bir borç eda eder gibi mahçubane verir. Ehali yapmak istiyoruz. İmâm efendiler yapmalıyız. Ordu yapmak istiyoruz. Köyüne nur, hubbu vatan, izzeti nefis saçacak rûhânîler yapmalıyız.”<sup>560</sup>

**Sebîlürreşâd**’a göre devlet din görevlisi yetiştirmede başarılı bir tablo çizememiştir, köy gençliğine millî vazifeleri anlatacak imâmlar yoktur, meşîhat görevini ifa edememiş, maârif ise ne yapacağını bilememektedir. Köylüye din ve dünyasını öğretmek zor bir iştir ancak bu kutsi vazifeyi yapacak kişilerin de ehil ve nitelikli olmaları gerekmektedir. Köylerdeki din görevlileri bu özellikleri taşımadığından köylerde istenen sonuçlar alınamamakta ve köylerdeki bu tıkanmış sorun bir türlü giderilememektedir. **İctihad**, köy imâmlarına benzer şekilde Macar softalarından örnekler göstermiştir. Softalar bir köye atandıklarında sadece dinî alanda değil basit hali ile tabiblik, çiftçilik, ziraat muallimliği gibi konularda yetkin yetiştirildiğinden köylüye her alanda temas edilebilmektedir. Ayrıca papazlar köylüye konferans vererek muhtelif konularda onları aydınlatmakta ve bilgilendirmektedirler. Papazların maaşları devlet tarafından karşılanmaktadır. Bundan dolayı görevlerini bir utanç ve çekingenlik içinde yapma durumunda kalmazlar. İmâmlarda ise bu nitelikler yoktur, bundan dolayı vatan sevgisini aşılayacak, köylü üzerinde etkili olacak, onlara telkinde bulunacak ve köylünün

<sup>559</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1304. “Hayırlı, devamlı, hakikî inkıaplar; ancak köylülerin ruh ve vicdânlarında mütehasıl yükselmenin neticesidir. Her milletin kuvvet-i zendesı bu çalışkan, saf, tenderest tabaka teşkil eder.” Bk. Abdullah Cevdet, “Köylülerimiz İçin”, **İctihad**, C.IV, No.63, 25 Nisan 1329, s.1362.

<sup>560</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1305.

doğru bir şekilde bilgilенmesini sağlayacak imâmların yetiştirilmesi elzem bir durum arz etmektedir.

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'a göre köy imâmları köylüye nitelikli hizmet verememektedirler. Devlet, din ve dünya işlerine dönük donanımlı imâmlar hala yetiştirememiştir, sorumluluk içinde hareket edilerek bu soruna acil bir çözüm bulunmalıdır. Sadece dinî konularda değil dünyevi meselelere de hakim, vizyon ve misyon sahibi din görevlilerine ihtiyaç vardır. Dergiler, köy imâmları konusunda benzer fikirleri paylaşmakta ve devletin sorumluluğunu öncelikle dile getirmektedirler.

### 3.1.4. Hutbe

Hutbe, cami içi dinî hitabette ve cami merkezli din eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Dinî literatürde hutbe, başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin yerine getirilmesi esnasında icra edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmayı ifade eder. Câhiliye devri Arap toplumunda çok yaygın olan bu konuşma sanatı, İslâm döneminde de bir yandan sosyal hayatın bir parçası ve edebî sanatların bir türü olarak devam etmiş, öte yandan dinî bir muhteva kazanarak bazı ibadetlerin şekil şartı veya tamamlayıcı unsuru olmuştur.<sup>561</sup> Yararlanan insan sayısı dikkate alındığında, hutbelerin cami eğitiminin temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür.<sup>562</sup> Hutbe, tarihi süreçte hükümlanlık alametlerinden birisi olarak da kabul edilmiştir.<sup>563</sup> Bu nedenle, Osmanlı döneminde hatiplerin görevlendirilmelerine önem verilmiş ve hatiplerin yetiştirilmesi için II. Meşrutiyet döneminde özel bir medrese de açılmıştır. Hutbeler, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar tamamen Arapça okunmuştur. Diğer taraftan, hutbe metinlerinin neredeyse birbirinin tekrarı biçiminde olduğu görülür. Hutbelerin Arapça okunması, bu dili bilmeyen halkın,

---

<sup>561</sup> M. Kamil Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, S.1, Yıl 2, Bahar 2016, s.94.

<sup>562</sup> Hüseyin Yılmaz, "Cami Eksenli Din Eğitimi", **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s.310.

<sup>563</sup> 1876 anayasasının 7. maddesinde padişah adına hutbe okunması onun hâkimiyet hakları arasında sayılmıştır. Ancak son halife Abdülmecid'in sürgün edilmesinin ardından Cumhuriyet hükümeti ve İslâm milleti adına dua edilmeye başlandı. Bk. Mustafa Baktır, "Hutbe", **DİA**, C.XVIII, İstanbul, 1998, s.428.



okunan hutbede verilen mesajı alamamasına neden olmuştur.<sup>564</sup> Bu dönemde hutbe, dinî bilginin insanlara ulaştırılma vasıtası olarak değil, Cuma namazının bir şartının yerine getirilmesi olarak görülmüştür. Bütün bunlar, yaygın din eğitiminin bir parçası olan hutbelerden yeterli ölçüde yararlanılamamasına neden olmuştur.<sup>565</sup> Ezanların, tekbirlerin, salâların, hutbelerin Türkçe okunması, namazların Türkçe Kur'ân'la kılınması gibi, ibadetlerin millî dilde ifa edilmesine dair tüm gayretlerin temel mantığı, esasen Din'in, yani İslâm'ın Türk'e has bir formunu üretmek, daha açık bir

<sup>564</sup> Hutbelerin Türkçeye çevrilmesi, daha doğru ifadesiyle öğüt kısmının Türkçe okunması yönündeki uygulamaların ilk olarak Kazan bölgesinde başlamıştır. Sırat-ı Müstakim'de konunun tartışılmasına katılanlar arasında da bu bölge asıllıların bulunduğu görülmüyordu. Kazan bölgesinden olanlar bununla kalmamış, diğer bir kısım dergilerde de görüşlerini ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Nitekim köken itibarıyla bu bölgeden olan Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'da Mart 1913-Nisan 1914 arasında. 27 sayı halinde yayınlandığı İslâm Dünyası adlı dergide bu konu önemle gündemde tutulmuş ve hassasiyetle desteklenmiştir. Bk. Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXXVII, Ankara, 1997, s.117. Mustafa Kemal Paşa, Balıkesir'deki Zağanos Paşa Camii'nde irad ettiği hutbeden sonra halkın sorularına cevaplar vermiş, mevcut hutbenin tarzının milletin ihtiyacına, fikrine ve hissine uygun olmadığını ifade etmiş, Hz. Muhammed ve Hulefa-i Raşidin'in hutbelerde kendi dönemlerinin meselelerini ele aldıklarını, yüz, ikiyüz hatta bin sene evvelki hutbeleri okumanın bir faydasının olmadığını, hutbelerin Türkçe ve zamanın ihtiyacına göre okunması gerektiğini belirtmiştir. Bk. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, Divan Yay., 2006, s.93-94.

<sup>565</sup> Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XVII, S.1, 2008, s.379. İlk olarak 24 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecid'in Büyük Millet Meclisi'nce hilâfet makamına seçilmesinden sonra murahaslar heyeti başkanı Müfid Efendi tarafından Fâtih Camii'nde Türkçe hutbe okundu. 23 Şubat 1925'te birçok milletvekili hutbenin Türkçe okunmasını ve aynı yılın sonbaharında hutbede geçen duaların hem Türkçe hem Arapça olarak okunmasını teklif etti. 1926 yılı Ramazân ayında İstanbul'da Göztepe Camii İmâmı Cemâleddin Hoca, dua ve âyetlerle birlikte hutbenin tamamını Türkçe okudu, bu yüzden de bir süre görevden uzaklaştırıldı. Daha sonra oluşturulan komisyon 1926'da Diyanet İşleri Reisliği'ne yeni bir teklif sundu. Başkan Rifat Börekçi'nin imzasıyla yürürlüğe giren tâlimatta (1927) âyet ve hadis metinlerinin dışında kalan bölümlerin Türkçe okunması istendi. 1928 yılı Nisan ayının sonunda İstanbul Müftüsü Fehmi Efendi, hutbeye halkın imân ve ahlâk konularında aydınlatılacağı Türkçe bir kısmın ekleneceğini bildirdi. 5 Şubat 1932 tarihinde İstanbul'da Süleymaniye Camii'nde tamamı Türkçe olan bir hutbe okunduysa da bu uygulama devam ettirilmedi. Bk. Baktır, "Hutbe", **DİA**, s.428. Hz. Muhammed'in hutbede izlediği yol ve günümüzdeki hutbe uygulamaları için Bk. Hasan Ali Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.3, 1996, ss.171-235. Osmanlı Devleti'nde yaygın eğitim kurumlarının halk eğitimi üzerinde oldukça önemli yeri vardır. Hemen hemen halkın büyük bir çoğunluğu bu kurumlardan geçmiştir. Yaygın eğitim kurumları da, diğer eğitim kurumları gibi vakıflar yoluyla kurulmuşlardır. Bunlar sırasıyla camiler, tekke ve zaviyeler ile kütüphanelerdir. Bk. M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, MEB Yay., 1997, s.86. Klasik İslâm eğitim yer ve kurumları için Bk. Abbas Çelik, **Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım**, Erzurum, EKEV Kültür Eğitim Vakfı Yay., 2001, s.36-68. Tükiye'de halk eğitimi için Bk. Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, s.379-385.

ifadeyle Türk'ün Millî Dini'ni meydana getirebilmektir. Nitekim bu tasavvur tüm unsurlarıyla nazar-ı dikkate alınmadığı takdirde, halkın kutsal kitabını kendi dilinde anlaması şeklinde masum bir talebin niçin bu denli şiddetli bir mukavemetle karşılaştığını izah etmek mümkün olmaz.<sup>566</sup>

Kazanlı Halim Sabit, hutbelerin Cuma ve Bayram namazlarında okunduğunu, dinî, ilmi, siyasi önemli konuları ihtiva ettiğini ve nutuk ile eş anlamlı olduğunu belirtmektedir: “Hutbe Cuma ve bayram namazlarında, cem’iyet ve meclislerde dînî, ilmî, siyâsî olarak mühim mevzû’lar üzerine irâd edilen sözlere ıtlâk olunur. Nutk dahi hutbe ile müterâdiftir, biri diğerinin mahallinde isti’mâl olunabilir. Fakat şerî’at-i garrâ-yı Muhammediyye’nin gösterdiği mevâzı’-ı mu’ayyenede irâd edilenlere ‘hutbe’ sâirlerine de nutk ıtlâkı daha şâyi’dir.”<sup>567</sup> Yazar, hutbelerde asli konulardan bir uzaklaşmanın yaşandığından, hatta bu nizamsızlığın ibadetlere kadar vardığından yakınmaktadır: “Zamânımızda hutbeler büsbütün mevzû’-ı aslîsinden ve mihver-i hakîkisinden inhirâf etmiştir. Ahvâl-i hayâtiyye ve umûr-ı ma’îşetimiz ve bütün işimizde bu ciddiyetsizlik, bu intizâmsızlık hüküm-fermâ olduğu gibi, aynı hâl, belki daha fenâsı, ibâdetlerimize kadar, yegâne vâsıta-i necâtımız olan a’mâl-i uhreviyyemize değin nüfûz etmiştir.”<sup>568</sup>

Alimcan el-İdrisi’ye göre hutbelerin ıslahı sadece Osmanlı için değil tüm Müslümanlığın ilerlemesinde önemli bir rol oynayacaktır. Hutbeler, muhatabının dilinde okunmalıdır. Kolera salgınının olduğu şu günlerde hutbeler Türkçe okunsa, koleraya karşı Cuma günleri temizlik ve korunma yolları cemaate anlatılsa daha isabetli olacaktır. Cuma günü bir hatib tarafından minberden okunan hutbeler gazete sayfalarından daha etkilidir. Hutbelerde uyulması gereken bir husus da zeminden ziyade zamandır. Bizde hutbelerde zamana riayet edilmemektedir. Örneğin,

<sup>566</sup> Dücane Cündioğlu, **Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, İstanbul, Kitabevi Yay., Mart 1998, s.33.

<sup>567</sup> Kazanlı Halim Sabit, “Hutbelere Dair: Kablelbise Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.6, 18 Eylül 1324, s.88. Hutbelerde millet ve Cumhuriyetin selamet ve saâdetine dua edilmesi için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-4-7, (Belge Tarihi: 06-03-1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0. Halife ve hilâfet mevcûd olmadığından hutbelerde millet ve Cumhuriyet’in selamet ve saâdetine dua edilmesi için Bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-12-8, (Belge Tarihi: 06-03-1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

<sup>568</sup> Kazanlı Halim Sabit, “Hutbelere Dair: Şetta”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.13, 6 Teşrîn-i Sâni 1324, s.199.

Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Kurban Bayramı'ndan sonra **Sırât-ı Müstakîm**'de geçen hutbesi, derginin 119. sayısında değil de daha önceki 114. sayısında neşir edilmesi gerekirdi. Birkaç yüz nüshası belde-i tayyibeye, Arafatt'a hüccaca gönderilmiş olsaydı daha yerinde olacaktı. Burada zamana riayet edilmemiştir:

“Zîrâ hutbelerimiz, daha doğrusu hutebâmız hakkıyla ıslah ve ihzâr olunursa bunun yalnız Hükûmet-i Osmâniyye’de değil, tekmîl âlem-i İslâmiyyet’te mühim bir te’sîri ve İslâmların terakki ve teâlîleri için pek büyük fâidesi olacağı vâreste-i îzâhtır... zemîn-ü zamâna muvâfık Arapça mukaddimelerle müterâfık Türkçe olarak hutbeler okusalar, bilhassa kolera illet-i müdhişesinin şiddetle hüküm-fermâ olduğu şu günlerde hatiplerimiz Cuma'larda nezâfet ve tehaffuzun lüzûmunu... ahâlimize lisân-i münâsible anlatsalar da şu illet-i müdhişenin def’ u izâlesine hizmet etseler... Bir hatîbin Cuma gününde minber üzerinde ahâliye ilkâ edeceği bir hutbe gazetelerin sahîfeler dolusu yazılarından ve hey’et-i nâsihanın tek tük îfâ ettikleri nasihatlerden daha müessir, bin kere daha ziyâde müfid olurdu... Buna bir şâhid olarak mücâhid-i muhterem Abdürreşid İbrahim Efendi hazretlerinin Kurban Bayramı'ndan sonra intişâr eden 119 numaralı Sırât-ı Müstakîm’de mûnderic hutbe-i belîğalarını îrad edebilirim... Şu hutbe-i müfide Sırât-ı Müstakîm’in 114’üncü numarasında yazılıp da o numaradan birkaç yüz nüshası belde-i tayyibeye gönderilmiş olsa yahud Arabî ve Farisî lisânlarına da tercüme ve ayrıca tab’ olunup Arafat’ta hüccâc-ı kirâma tevzî’ olunmak üzere irsâl olunmuş olsa ne olurdu?”<sup>569</sup>

Bereketzade Safvet’e göre de hutbeler zaman zemin dikkate alınarak irad edilmelidir. Hal ve mevkiye münasip olmayan bir takım nazik cümleler, anlaşılmayan ibareler, seci ve kâfiyelerle hutbeler asıl amacının dışına çıkarak dua mahiyetinde kalmaktadır: “Vech-i mesnûnu beyân kılınan ve mahzâ zikr ü ibâdet ü tâ’atdan ibâret olan hutbelerle umûr-i dîniyye ve dünyevîyyemiz, esbâb-ı ma’îşet ve siyâsetimiz, efkârımız ve hattâ ahvâl-i umûmiyyemiz ahkâm-ı şer’iyyesiyle tasvîr edilmeli ve her zamanın vukû’ât-ı hâdisesine göre ta’lîmât-ı şer’iyye irşâdât-ı hikemiyyeyi câmi’ olduğu hâlde hutbeler tertîb olunmalıdır. Yoksa zemîn ve zamâna, mevki’ ve hâle gayr-i münâsib öyle birtakım rekîk cümleler, muğlak ibâreler, seci’ler, kâfiyelerle hutbeler yalnız du’âlara hasr u kasr edilmemelidir.”<sup>570</sup> Filipe’de Camii Kebîr Hatîbi Hâfız Sâni hutbelerde Kur’ân ve hadîs dışında şunun

<sup>569</sup> Alimcan el-İdrisi, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.120, 9 Kanûn-ı Evvel 1326, s.264.

<sup>570</sup> Bereketzade Saffet, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.27, 12 Şubat 1324, s.10.

bunun sözlerinin bulunmasının hutbede lafzen farz kılınmadığını belirtmektedir. Hutbeler mana itibari ile farz kılınmış ise hatip ve ahalinin o hutbeleri anlaması lazım gelmektedir. Yazar ulemânın bu konuda bir açıklama yapmasını istemektedir:

“Acaba Cuma namazında okunması ve dinlenmesi farz olan hutbe, elfâzı i’tibârıyla mi, yoksa ma’nâsı i’tibârıyla mi farz kılınmış? Her hâlde elfâzı i’tibârıyla olmayacak. Çünkü hutbelerimizde Kur’ân-ı Kerîm’den, ehâdis-i nebeviyyeden mâ’adâsı şunun bunun sözleri olduğundan elfâzında kudsîyet yok ki mefrûz bulunmuş olsun. Eğer ma’nâsı i’tibârıyla farz kılınmış ise hutbeleri değil hatîbin, hattâ ahâlinin bile anlaması lâzım gelir. O hâlde âyet-i kerîme ve ehâdis-i şerîfe müstesnâ olduğu halde edeceğimiz nesâyîhi, vereceğimiz telkînâtı lisânımızla edâ ve ifâ etsek bir mahzûru var mı?... Buraları mechûlümüz bulunduğundan keyfiyeti yine ecille-i ulemâmızdan istîzâh etmekteyiz.”<sup>571</sup>

Ali Şeyhü’l Arab, İslâmiyet’e birçok bidatin girdiğini ve en büyük bidatin de bugünkü hutbelerin olduğundan bahsetmektedir. Hutbelerde mevzu hadîsler okunmaktadır. Taganni yerine nutuk şeklinde hutbeler irad edilmelidir. Bu şekilde hutbelerin daha etkili olacağını düşünen yazar, Türkçe hutbe taraftarlarının da olduğu dergide hutbesini Arapça olarak paylaşmıştır:

“En büyük bid’at ise hutbelerimizin bugünkü hâlidir... Taganniden başka bir şey var mı? Hattâ garibdir ki o silsile-i nagamât içinde az çok mevzû’ hadîsler de kulağa çarpıyor! Geçen Cuma günü İstanbul’un büyük câmilerinden birinde hatîb efendi kâfiyeyi kâf harfiyle getirmek için minberden <sup>572</sup>(وَمَا أَرْسَلْنَاكَ) diyerek indi... İmdi maksad-ı âcizânem şudur ki artık bu eski hutbeler ile bu tagannîyi terk edelim: Dinî, ictimâî, siyâsî hutbeler tanzîm ile nutuk sûretinde okuyalım. Âcizlerinin iki seneden beri Arpacılar Câmii’nde okuduğum hutbelerin müstemi’îne hakkıyla te’siri görülmüştür... İnşâallah bundan böyle her hafta okunacak hutbelerin sûretini takdîm ederim.”<sup>573</sup>

<sup>571</sup> Hafız Sani, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.14, 13 Teşrîn-i Sâni 1324, s.218.

<sup>572</sup> Kur’ân 17/54.

<sup>573</sup> Ali Şeyhü’l-Arap, “Hutbeler Nasıl Olmalı?: Hutbe-I”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.61, 22 Teşrîn-i Evvel 1325, s.134-135. Hutbe metni için Bk. **A.e.**, s.135. “Ali Şeyhü’l-Arab nâmında bir zâtın bu âna değin on yedi hutbeyi mütecâviz ve Sırât-ı Müstakîm’in lâ-ekall on beş on altı sahîfesini işgâl etmiş olan bu müsecca’ hutbelerini mütâlaa ettim. Hutbelerin birini okudukça belki diğerinde yeni bir bahis, düşündürücü bir mütâlaa görünür diyerek tâlî hutbelerine intizâr ededurduğum halde aynı siyâkta hutbeler tevâlî edip gidiyor... Ali Şeyhü’l-Arab Efendi’nin gücüne gitmesin, evvelen hürriyet-i neşre, sâniyen kendisinin intikâd muhiblerinden olması emeline i’timâden bu sutûr-ı kalilemi kemâl-i hüsn-i

**Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd** ismini aldıktan sonra hutbelerin ilk zamanlardaki gibi icrasına başlanacağı ve ümmetin fikir ve ahlâkına faydalı bir hale getirileceğini ve buna uygun hutbeler yayınlayacağını ifade etmektedir: “Hutbeler, vaktiyle ancak ahvâlin îcâbâtına göre îrâd olunması meşrû’ kılındığı hâlde gitgide maa-t-teessüf hikmet-i meşrûiyyeti unutularak gördüğümüz gibi sırf kalıptan ibâret tuhaf bir şekil almıştır ki her hâlde şekl-i aslîsine ircâ’ı lâzımdır. İşte bu ümniyenin husûlû ümidiyle mecmûamız hutbeler için sırası gelince nümûneler derc etmeyi münâsib gördüğü gibi, ümmetin efkârını tenvîre, ahlâkını tehzîbe hâdim mev’izaların dercini de elzem addetmiştir.”<sup>574</sup>

Sâbık Karahisâr-ı Şarkî Mutasarrıfı Ahmed Câvid, hutbelerin halkı din ve dünya işlerinde bilgilendirerek umûmî ve İslâmî açıdan topluma hizmet ettiğini söylemektedir. Hutbeler, Türkçe olarak okunamayacaksa hatip hutbeden önce anlaşılır bir lisân ile cemaate hutbeyi özet bir şekilde anlatabilir. Eğer hutbe sadece Arapça okunursa Arapça bilmeyen cemaat hutbeyi anlamayacak ve hutbe onlar için bir dua mahiyetinden öteye gidemeyecektir. Hindistan’da hutbe, Arapça okunduktan sonra mahalli lisân ile cemaate izah edilmektedir: “Hutbeden maksad, halkı umûr-ı dünyevîyye ve uhrevîyye hakkında îkâz ederek selâmet-i umûmiyye ve İslâmiyyeye hizmet olduğuna şüphe yoktur... Binâenaleyh bu nasîhat-ı dîniyyenin ya Türkçe olarak söylenilmesi, kabil olmaz ise, minbere çıkmazdan evvel hatîb efendi tarafından okunacak hutbenin etrâflica ve mücmelen mahallin en çok söylenilen lisân ile anlatılması fevâid-i küllîyye hâsıl eder zannındayım... Hutbeyi yalnız Arapça bilenler anlamış olup diğer akvâm yalnız bir duâ dinlemiş olarak beklenen fayda hâsıl olmadan camiden çıkmış olurlar. Hutbeyi evvelâ Arapça kırâat ederek sonra

---

niyyetle tahrîre cesâret ediyorum, hatalarımı istircâ’ ve delîl ile isbât olunan i’tirâzları kabul ve münâkaşaya hazırım. Şimdi kadîm hutbelerin ıslahı lüzûmunu kabul eden her munsıf zât, teslîm eder ki her hafta okunacak hutbelerde yeni bir üslûb, yeni bir mevzû’-i ictimâ’î yahud ahlâkî görülmelidir. Şimdiye kadar şuhûr-ı Arabiyye ve mevâsim-i dîniyyeye münâsib hutbeler ile Arapların, Türklerin ezhânı haşivlendi. Bu, şâyân-ı dikkat bir hâldir. Ali Şeyhü’l-Arab gibi zevât-ı muktedirde bu mühimmeyi nazar-ı dikkate alırlar ümidindeyim. Artık bu esâret-i fikriyyeden rehâ-yâb olmak sırası gelmiştir.” Bk. İbrahim Besim, “Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.116, 11 Teşrîn-i Sâni 1326, s.199.

<sup>574</sup> “Hutbe ve Mevâ’iz”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327, s.12. Dönemin şimdilik ilk Türkçe örnek hutbe kitabı olarak 1918’de İstanbul’da basılmış olan Mahkeme-i Evkaf Müşaviri Uryani-zade Ali Vahid’in Türkçe Hutbeler isimli eseridir. Bk. Işıl Göktaş, “Ahmet Hamdi Akseki ve Türkçe Hutbeler”, **Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu** (08-09 Kasım 2013), 2. Baskı, Ankara, DİB Yay., 2017, s.324.

mahallî lisânı ile izâh eylemek Hindistan'da cârîdir.”<sup>575</sup> Hutbelerin Türkçe okunması bid'ati seyyie değildir. Hindistan'da hutbenin Arapça okunmasından sonra mahalli dilde cemaate açıklanması orada bid'ati seyyie olarak görülmediği halde Osmanlı Müslümanları için neden bid'ati seyyie görülsün? Hatip hutbeyi okuduktan sonra veya hutbeye çıkmadan önce cemaate bugün okuyacağım hutbenin mesajı şudur demesinde büyük fayda vardır:

“Hutbelerin Türkçe okunması bid'at-i seyyie olacağı beyân buyuruluyor. Hâlbuki bunda ben bir bid'at göremiyorum, bil-akis bid'at-i hasene görüyorum. İslâmiyet daima terakki ve teâlîyi ve ilm ü hüneri emreder... Hem Hindistan'da Arapça'sından sonra mahallî lisânı ile hutbe kırâat etmek bid'at-i seyyie addolunmuyor da Osmanlı müslümanları için ne sebebe binâen bid'at-i seyyie addedilsin... Binâenaleyh anlaşılıyor ki yalnız Arabî hutbelerin kırâatten sonra yahud hatip hutbeye çıkmazdan biraz evvel 'Ey cemâat bugün okuyacağım hutbenin meâlî şudur' diye Türkçe tefsîr

<sup>575</sup> Ahmed Cavid, “Hutbelere Dair”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.64, 12 Teşrîn-i Sâni 1325, s.184-185. Dârülfünun Osmanî edebiyât son sene şâkirdânından Kırîmîzâde İsmail Sıdkı Efendi tarafından Ramazân bayramında Silistre'de Bayraklı Câmî'-i şerîfinde okunan Türkçe hutbe için Bk. Kırîmîzâde İsmail Sıdkı Efendi, “Türkçe Hutbe”, **Sirât-ı Müstakîm**, C.VII, S.163, 6 Teşrîn-i Evvel 1327, s.107-108. “Ez-cümle Cuma namazlarında îrâd olunan hutbeler -sırf sünnet-i Resûl'e ittibâ' kasdıyla- lisân-ı Arap üzere tertîb edildiğinden ve esnâ-yı hutbede tilâvet olunan âyât-ı beyyinât-ı Kur'âniyyenin ve bazı îrâd edilen ehâdîs-i seniyye-i nebeviyyenin elfâz-ı latîfe-i Arabiyye içine bürünüp de ervâh-ı müştâkîni fesâhat-ı edâ ve belâgat müeddâsıyla rehîn-i i'câz eyleyen maânî-i mestûre-i ulviyyesine cemâat-i müslimînin kâffesi vâkıf olmadıklarından âmmeyi bu füyûzât-ı dîniyyeden behredâr-ı şevk etmek üzere selâtin-i mâziyye tarafından bazı cevâmie kürsî şeyhleri vaz' edilmişidi. Pâdişâhân-ı evvelîn hazerâtı evvel emirde Eyüb Sultân'daki Fâtih Câmî'-i şerîfi'ne salât-ı Cuma'dan sonra sâir ahkâm-ı dîniyyeyi tebliğ eylemekle beraber esnâ-yı salâtta îrâd olunan hutbenin meâl ve mezâyâsını anlatmak üzere Cuma vâizi nâmıyla birer vâiz ta'yîn buyurmuşlardır.” Bk. Mehmed Emin, “Kürsü Şeyhleri (Selatin Şeyhliği)”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.427-428, 10 Temmuz 1335, s.89. Çeşitli kaynaklarda kürsü şeyhleri için “şeyh, şeyh ve vâiz, selâtin şeyhi, kürsü hocası, kürsü vâizi, kürsü ve cuma vâizi, kürsühan, katar şeyhi, meşâyih-i izâm” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Meslek için ise “kürsü şeyhliği, kürsü ciheti, kürsü, kürsü vazifesi, va'ziyye-i cuma, cuma va'ziyyesi, selâtin şeyhliği, tarîk-i şeyh, kürsi-i vâiz, tarîk şeyhliği silki” gibi tabirler kullanılmaktadır. Kürsü şeyhlikleri genellikle “Ayasofya-i Kebîr Camii Şeyhliği” ya da kurucu vakfın adıyla “İsparta Kutlu Bey Camii Musa Paşa Kürsüsü” şeklinde anılmaktadır. Bk. İrfan Başkurt, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.27, 2012, s.118. Kürsü şeyhliklerinin Arapça okunan hutbelerin ve hutbelerde geçen âyet ve hadislerin halka izah edilmesi amacıyla kurulduğu yönündeki görüşlerin pek doğru olmadığı; doğru olduğu var sayılsa bile bu uygulamanın özellikle II. Meşrutiyet'ten sonraki dönemlerde ortaya çıktığını söylemek daha isabetli olacaktır. Zira çalışmaya esas alınan hiçbir belgede kürsü şeyhliklerinin Arapça okunan hutbelerin Türkçe izahının yapılması maksadıyla kurulduğuna dair bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak belirtilen dönemden itibaren hutbelerin Türkçeleştirilmesi gerektiği yönündeki taleplerin artması üzerine kürsü şeyhlerine böyle bir vazifenin verilmiş olması muhtemeldir. **A.e.**, s.145.

edilmesi pek büyük fayda te'mîn ettikten başka tenfir-i ahâlîyi de mûcib olmayacak.”<sup>576</sup>

Hutbelerin uzunluğu konusunda kendi hazırladığı hutbeyi örnek olarak gönderen Mehmed el-Celveti, hutbelerin özellikle Türk beldelerinde gereğinden fazla uzun tutulmamasını tavsiye etmektedir:

“Derece-i sâniyyede ise cümlelerin malûmu olduğu vechile meselâ kırk satırlı uzun hutbeler minel-kadîm Arabistan'da bilâ-tegannî kırâat oluna gelmekte ve ekser ahâlîsi Türk olan bilâd-ı sâirede ise muhtasar olarak tarz-ı mahsûsta kezâlik kadîmen kırâat ve tilâvet olunmakta olmasına ve tarz-ı mezkûr ile uzun hutbe okunması ise cemâatin ekserîsinin maânîsini anlayamayacakları ve kırâatin pek uzun süreceği mülâbesesiyle tenfir-i cemâati mûcib olacağından mevâiz-i müfideyi şâmil muhtasar olarak ulemâ-i a'lâmın tertîb-i hutbe ile hutebâ efendilere hediye buyurmaları lâzime-i hâlden görülür ihvân-ı dîne numûne olarak mevzûunu âcizâne tehyie ve bir yed-i fazîlet ile tashîh ettirdiğim hutbenin ma'rûzât-ı âcizânemle berâber cerîde-i ferîdelerine derc u neşri husûsuna himmet buyurmaları mütemennâdır efendim.”<sup>577</sup>

Hafız Mehmed Tahir, taşralarda okunan hutbelerinn artık çığrından çıktığını galat ifadeler, teganniler ve sınırlı nutuklarla cemaat üzerindeki etkisini yitirdiğini belirtmektedir: “Taşralarda ise hatipler ve gerek hutbeler o kadar çığrından çıkmış ki bu mübeccel vazîfe birtakım nâehiller yedlerine geçmiş, öyle galat ibâreler, türlü türlü tegannî ve sadâlar ile kırâat olunan hutbeleri istimâ ettikçe insan ducâr-ı te'essûf oluyor!... Ekser hatiplerin nâtıkları pek mahdûd. Hâlbuki ifhâm-ı merâmdan âciz olan bir kimse vazîfe-i hitâbeti nasıl ifâ edebilir? Çünkü söz kadar müessir, söz kadar hissiyyât-ı kalbiyyeyi musavver bir tercümân yoktur. Mâdem ki hutbe va'z u nasîhattir. Öyle ise zamana tâbidir. Ahvâl-i umûmiyyeye mahsûs ve muntazam

<sup>576</sup> Ahmed Cavid, “Hutbelere Dair”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.71, 31 Kânûn-ı Evvel 1325, s.297. “Sırât-ı Müstakîm'de Türkçe hutbe numûnelerini intizâr eder iken 69 Nolu nüshasında, mübâhesât kısmında, bir zât-ı muhterem tarafından, hutbelerin Türkçe olarak tilâvet edilmeleri aleyhindeki bendini gördüm. Doğrusu taaccüb ettim. Hutbeyi Türkler arasında Türkçe okumak bid'at-i seyyie imiş? Bunda “bazı mehâzîr” de var imiş?!. Lâ havle.... Hutbelerden maksad ve merâmı, istifâde-i maddiyye ve ma'neviyyelerini istihsâl için, geçen Ramazân'dan ibtidâen Türkçe hutbe (mev'ize kısmını) okumağa başladım. Bid'at-i seyyie değil, min-gayr-ı haddin me'mûr olduğum bir emr-i âlîyi hakkıyla, ber-vech-i meşrût ifâ etmekte olduğumu i'tikâdım ber-kemâldir. Hattâ bu emr-i hayırda birinci isem ifihâr ederim.” Bk. Mehmed Remzi, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.74, 21 Kânûn-ı Sâni 1325, s.345-346.

<sup>577</sup> Mehmed el-Celveti, “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.69, 17 Kânûn-ı Evvel 1325, s.263.

hutbeler îrâd olunmalı.”<sup>578</sup> Mehmed Ferid de benzer şekilde bir örnek vererek durumu ortaya koymaktadır: “Mûsikîye ta’allük eden teğannîlerin, kararların yerli yerine gelmesinden başka bir ciheti nazar-ı mütâla’aya almıyorlar ve almak iktidârını hâ’iz değillerdir. Bir misâl arz edeyim: “Ey nâs biliniz ki bu ay Muharrem ayıdır, mânasına olan ( ايها الناس اعلموا ... ) ibâresini okurken büyük bir nükte, dehşetli bir siyâset, azametli bir râh-ı reşâdet arz ediliyormuş gibi tavırlar arz olunuyor. Fakat “el-Muharrem” kelimesinin kesr ile lafzatullaha sıfat olmak sûretiyle okuyarak büyük bir çam devriliyor. Bu haller hutbenin kırâ’etinden acz demektir. Artık bu gibiler için İmâmeyn hazerâtı nezdlerinde dahi kendi lisânlarıyla kırâ’et etmeleri tecvîz olunacağı kat’iyyen şüphe götürmez sanırım.”<sup>579</sup>

İbrahim Besim, şimdiki hutbelerin belirli konular etrafında daraldığına ve irşad hizmetlerinde sınırlı kaldığına dikkat çekmektedir:

“Usûr-ı sâbıkada hatibler, şâirler gazetecilik vazîfesini işgâl ederlerdi, onların hutbeleri şimdiki menşûrât-ı kânûniyyenin makâlât-ı siyâsiyyenin yerine kâim olurdu. Şimdi ise minber hutbeleri evrâd-ı sûfiyye, ahzâb-ı Şâzeliyyenin yerini tutuyor... Cennetin vasfı, cehennem zebânîlerinin vazîfesi, kabir ve mahşer, eşrât-ı sâ’atten başka bir sîret işitilmiyor, cennetin kaç kapısı var, kaç ağacı var, her şahsın orada hûr-i înlerden kaç zevcesi var, cennetin toprağı miskten, taşları duvarları yâkut ve zebcedden olduğunu işittik... Anladık... Ezberledik... Lâkin cennetin tarîkı nedir? Ona vesîle nedir? Mu’tereku’l-hayâtta fevz-i esbâbı nedir? Evrâd ve ahzâb okumak ile mi? Hayır. Kühûf ve mağaralarda yatıp kalkmak, sabah akşam kuru tesbih çekmek ile mi? Hayır.”<sup>580</sup>

<sup>578</sup> Balcızade Edremitli Tahir, “Taşralarda Hutbe ve Hatipler”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.73, 14 Kânûn-ı Sâni 1325, s.331.

<sup>579</sup> Mehmed Ferid, “Hutbeler”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.30, 5 Mart 1325, s.59.

<sup>580</sup> İbrahim Besim, “Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.199. “Hutbelerle mevâiz-i dîniyyenin ıslah ve tehzîbi hakkında ahîren Mısır’da meşâhîr-i fuzalâdan mürekkeb bir Encümen teşekkül etmiştir. Mısır gazeteleri bu Encümen’in hidemât-ı îtiyyesini nazara alarak takdîr-âmîz uzun bendler neşrediyorlar. Sırât-ı Müstakîm’in mahdûd olan sahâifi şâyân-ı tercüme olan bu uzun bendleri nakle müsâid değildir. Binâenaleyh Encümen’in yalnız nizâmnâmesini tercüme etmekle iktifâ ediyoruz: 1- Hutbelerle mevâiz-i dîniyyenin matlûb olan terakkîyâtını te’mîne medâr olmak üzere üstâd-ı ekber Şeyh-i Ezher’in himâyesi altında bir encümen teessüs etmiştir... 10- Encümenin mazhar-ı intihâbı olarak neşredilen hutbeler gerek Dîvân-ı Evkaf’a tâbî’ ve gerek mesâcid-i ehliyyeye me’mûr bilumum hutabâ için tanzîm-i hutabda numûne i’tibâr olunacak bir mâhiyette telakkî edilir. 11- Tehzîb-i nüfûsta, ahlâk-ı fâzîlayı ifâzada ve nâsın şuûn-ı dîniyye ve dünyeviyyelerini lâıykı vechile tanzîmde te’sîrât-ı hasene vücûda getirir hutbe ve mev’izalar için ne gibi şeylere riâyet olunmak lâzım geldiğine dâir olan



**İctihad**'da, Pek Uyanık Bir Uyku'da içtihad kapısının yeniden açılması gerektiğinin yanında Kur'ân ve sahih hadîslerin Türkçeye tercüme edilmesi lüzumuna işaret edilmektedir. İslâm'ın iki temel kaynağının Türkçe olarak tercüme edilmesinin yanında bundan sonra hutbeler de Türkçe olarak yazılmalı ve okunmalı, aynı zamanda hutbe konuları asrın ihtiyacına göre seçilmelidir. Kılıçzade, hutbelerin mevcut durumundan memnun değildir ve bir teklif mahiyetinde hutbelerde değişikliğe gidilmesini tavsiye etmektedir: “Ülema-yı rûsumun kemâl-i cehlinden ve tacdarânın temami-i istibdâdından dolayı asırlardan beri mesdud kaldığı iddia edilen bâb-ı içtihad yeniden açılacak yani tefsirler ve içtihadlar meydana konacağı gibi Kur'ân-ı Azimüşşân ile beraber ehadîs-i şerîfenin sahihleri Türkçeye tercüme edilecek ve ba'dema hutbeler Türkçe ve ihtiyac-ı asra göre i'rad edilecektir.”<sup>581</sup> Türkçe ibadet tartışmalarının yapıldığı sırada İstanbul Gözetepe Camii İmâm Hatibi Cemaleddin Efendi Türkçe namaz kıldırması ve ilk Türkçe hutbe okuma denemesinde bulunmuştur. Ayasofya Dersiâmlarından Muhammed Himâl Efendi de dinde kapitilasyonların artık kaldırılması gerektiği düşüncesindedir. Allah tüm dilleri bilir ve Türkçe lisânıyla da kullarına hitap edebilir. **İctihad**, ibadet dilinin kullar tarafından anlaşılır olmasının millete istiklâl, refah ve nur sağlayacağını savunmuştur.<sup>582</sup>

“İctihad âile-i fikriyesinden ve Ayasofya Dersiâmlarından Közenpe İmâmı Muhammed Himâl Efendinin bir mevzûsunda söylediği vecihle dînî kapitülosyondan da kurtulmamız lazımdır. Millet bu esareti de çak etmek istiyor, Türk, tanrısına anadiliyle hitap edecek; Allah yalnız Arapça bilmez Türkçe de bilir o, poliglottur, yani ne kadar millet yaratmışsa cümlesinin dillerini bilir ve bu lisânlarla tekellüm eder ve her millete kendi lisânıyla söyler. Arapça'nın bir kelimesini anlamayan Türke, Farsa, Fransıza, Alman'a elhasıl Arapça hitap etmenin abes olduğu meydandadır. Göztepe İmâmı Muhammed Cemaleddin Efendi ilk defa ibadette Türk lisânını kullanmış olmak şerefini kazanmıştır. Bunu da milletin ilhamıyla yapmıştır.

---

nesâyihî Encümen risâlelerle neşreder. 13- Encümen'in ta'yîn edeceği mükâfâtı vermek ve şâyân-ı neşr gördüğü hutbeleri ve madde-i sâbıkada beyân olunan irşâdât ve nesâyihî tab' eylemek Urvetü'l-Vuskâ Cem'iyeti'ne aittir.” Bk. “Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyye'nin Temin-i Terakkisi Encümeni”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.102, 5 Ağustos 1326, s.404.

<sup>581</sup> Kılıçzade İsmail Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1263.

<sup>582</sup> Hutbelerin Türkçeleştirilmesi için Bk. Akın, “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920–1950)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.254-256.

Millet, tanrısıyla bil-istiklâl münasebete girmek istemiştir; artık manasını anlamadığı kelimelerle tanrısına hitap etmenin manasızlığını anlamıştır. İnkılap sathen ve amigan artacak; kizbin, riyanın, taassubun, kinin, hasedin celi hafî kudurmasına ve nura ve nurlulara, için için diş bilemesine rağmen bunlar olacak; anladığımız ve îmân ettiğimiz manasıyla inkılabın, millete istiklâl, afiyet, refah, nur ve hararet veren inkılabın yaşaması ve pir afiyet yaşaması için, indelhacce, ulûmun karşısına da çıkmaya hazır olan müminleri vardır.”<sup>583</sup>

**Sebîlürreşâd**’a göre hutbelerin ıslah edilmesi ile sadece Osmanlı değil tüm İslâm âleminin ilerlemesine katkı sağlanacaktır. Hutbelerin kahir ekserisi zamanın ihtiyacına göre hazırlanmamaktadır. Hutbeler, zaman ve zemine göre hazırlandığı takdirde işlevini görmüş olacaktır. Dergide hutbelerin cemaatin anlayacağı kendi lisânlarında yazılması ve okunması fikrini savunanlar çok olmakla beraber Ali Şeyhü’l Arap gibi hutbelerin Arapça okunması da savunulmaktadır. Hutbeler kısa ve anlaşılır olmalıdır. **İctihad**, hutbelerin cemaat tarafından anlaşılması ve fonksiyonunu tam olarak gerine getirebilmesi için Türkçe yazılıp okunmasını ve hutbe konularının asrın ihtiyacına göre seçilmesini istemektedir. Her iki dergi de hutbelerin dönemin bir meselesi olduğu konusunda hem fikirdirler. Dergilere göre hutbeler Türkçe okunmalı ve çağın gereklerine uygun ve güncel konular hutbelerde yer almalıdır.

### 3.1.5. Vaaz ve Vâizler

Yetişkinlerin din eğitimlerinde, vaaz yoluyla eğitim önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın din eğitimi denince akla ilk gelen vaazlardır. Vaaz ve nasihat, yaygın din eğitiminde vazgeçilmez bir eğitim öğretim vasıtasıdır. İslâm’ın başlangıcından itibaren Müslüman halkı eğitici, dinî konularda bilgilendirici bir vasıta olarak kullanıldığı gibi, siyasi, ictimâî ve ahlâki esasların telkin ve ta’lîminde de en çok kullanılan yollardan birisidir. Gerek Kur’ân gerek hadîslerde konu ile ilgili açık öğütler bulunmaktadır.<sup>584</sup> Ayrıca vaaz cemaati dinî konularda aydınlatmak,

<sup>583</sup> Abdullah Cevdet (Karlıdağ), “Tanrı’ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmâm”, **İctihad**, C.XXI, No.202, 15 Nisan 1926, s.3942.

<sup>584</sup> Recai Doğan, “Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vâizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.I, S.3, Ocak-Nisan 1999, s.258-259. Muaviye’den başlayarak vaazların hutbeler kadar olmasa da sırf dinî konularda değil, aynı zamanda toplumsal, siyasi, ekonomik vb. hususlarda halkı aydınlatma ve yönlendirmede bir vasıta olduğunu

hayırlı işlere teşvik etmek, günahlardan sakındırmak, hurâfelerden korumak ve halkın İslâm ahlâkı ile ahlâklanabilmesini temin etmek için en önemli irşat metotlarından biridir.<sup>585</sup> İyi hazırlanmış bir vaazda konunun güncel ve eğitici mesajlar içermesi, dil ve üslup yönünden akıcı ve anlaşılabilir olması, cemaatle göz iletişiminin sağlanması, sunuşun irticalen yapılması, üslubun akıcı, ikna edici, sevdirci ve yumuşak olması, seçilen örneklerin uygulanabilir olması, cemaatle paylaşılan görüşlerin ayırıcı ve bölücü değil, birleştirici olması önemlidir.<sup>586</sup>

Osmanlı'da vaazın yapılışı ve vâizde bulunması gereken vasıflar devamlı üzerinde durulan bir konu olmuştur. Bunun en önemli sebebi, her konuda zamanın en önemli iletişim aracı olması ve vâizlerin en seçkin ve bilgili kimseler arasından seçilmesi, vaazların her zaman bir kamuoyu oluşturma aracı olma özelliği vaaz ve vazilerin gündemde kalmasını sağlamıştır. Ancak vaaz ve vâizlerin esas önem kazanmaları, II. Meşrutiyet'in kendine has siyasi, kültürel, ekonomik özellikleri içinde modernleşme fikrinin geldiği durum ve bunun eğitimdeki bir yansıması olarak vaazlar gündemi oluşturmuş ve önceki dönemlere kıyaslanmayacak derecede en çok tartışılan ve fikir üretilen konular arasına girmiştir.<sup>587</sup> II. Meşrutiyet dönemi vaaz ve vâizlik konuları en çok üzerinde durulan gerek yayın organlarında ve mecmûalarda gerekse aydınların ve devlet büyüklerinin hakkında fikir beyan ettikleri bir konu olmuştur. Vaazlarla bu kadar ilgilenilmesinin temel sebepleri olarak, insanları iyiye yöneltme, toplumdaki ahlâki sıkıntıların giderilmesi konusunda en etkili yolun vaaz olmasının yanında, vaazların meşrutiyet yönetiminin halka benimsetilmesi amacıyla

---

söylemek mümkündür. Bk. **A.e.**, s.268. Camideki eğitim, anlatım metodunun hakim olduğu bir kitle eğitimidir... Bunun için din görevlisi yeterli bilgi, kültür düzeyi ve mesleki formasyonu yanında cemaatle iletişimde sözlerine, mimiklerine, davranışlarına, örnek kişi olmasına çok dikkat etmelidir. Bk. Kayadibi, **Din Eğitimi Dersleri**, s.121. Vaaz; bir kimseye, kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek sûrette söz söyleme, dinî öğüt anlamlarına gelmektedir. Bk. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât**, s.1140.

<sup>585</sup> Hasan Yavuzer, **Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı-Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi**, Laçın Yay., Kayseri, 2006, s.142.

<sup>586</sup> Yılmaz, "Cami Eksenli Din Eğitimi", **Din Eğitimi El Kitabı**, s.312.

<sup>587</sup> Doğan, "Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vâizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış", **Dini Araştırmalar Dergisi**, s.269-270.

da kullanılmış olması ifade edilebilir. Bununla birlikte vaazlar dönemde yaygınlaşan misyonerlik hareketleriyle mücadele etmede de kullanılmıştır.”<sup>588</sup>

Ömer Nasuhi Bilmen’e göre vaaz ve nasihat eşanlamlıdır. Vaaz ve nasihatler kalbi yumuşatmalı, dünyevî ve uhrevî fazîlet ve vazifeleri öğretmeli, Allah’ın sevap ve azabını hatırlatarak bireyi doğru yola sevk etmelidir: “Nasihat: dinleyenlerin kalblerini yumuşatacak bir tarzda idare-i lisân ile nasa dünyevî, uhrevî vazifelerini öğretmekten; onlara Cenâb-ı Hakkın sevap ve ikabını ihtar ile kendilerini doğru yola sevk etmekten ibarettir... Vaaz, mev’iza lafızları da nasihat lafzıyla müteradif olarak aynı manada isti’mal olunurlar. Bu vazifeyi îfâ eden zata vâiz namı verilir.”<sup>589</sup>

Hamdullah Suphi, mabedlerin cemaatle dolmadığı bir dönemi yaşadıklarını, âlim vâiz ve hatiplerin yerini hurâfeleri anlatan yarım ve yetersiz âlimlerin aldığını söylemektedir: “Mabedlerimiz boşalmıştır. Çünkü orada kutb-u cazib hizmetini gören bütün vâizlerimiz, büyük hutebâ-yı dîn eksilmiş ve kısmen onların yerine dînî bir takım hurâfelerle karıştıran yarım âlimler kaim olmuştur.”<sup>590</sup> M. Şemseddin de benzer şekilde, İstanbul’da yüzlerce bu işi en iyi bir şekilde yapabilecek âlim ve dersiâm dururken halka vaaz ve nasihatta bulunan kişilerin yeterli nitelikte olmadığını belirtmektedir: “Filhâkîka İstanbul ve taşralarda yüzlerce dersiâm efendiler, birçok hakîkî âlimler dururken sermâye-i irfânları harekeli Koroğlu kitabını müşkilâtla heceleyebilmekten ibâret olan sürü sürü cehelenin halka va’z u nasihat nâmına zehir saçmalarına meydân verilmektedir ki bit-tabî’ bunun mes’ûliyeti Dersasâdet’te Bâb-ı Meşihat’e, taşralarda da müftü ve nâib efendilere râcî’dir.”<sup>591</sup> Şer’iyye Vekâleti, müftülere yönelik çıkardığı genelgesinde millete rehber olan ilim adamlarının Müslümanların fiil ve hareketlerinin Kur’ân i’tikadı ve ahlâkına uygun bir hale getirilmesindeki sorumluluğunu belirtmektedir: “El hâsılı Müslümanların bilumûm ef’âl ve harekâtını Kur’ân-ı Kerim’in i’tikadı, ahlâkı,

<sup>588</sup> Zeynep Yüksel, “Osmanlı’da Vaaz ve Vâizlik Geleneği”, **Vaaz ve Vâizlik Sempozyumu II (17-18 Aralık 2011)**, Ankara, DİB Yay., 2013, s.184.

<sup>589</sup> Ömer Nasuhi Bilmen, “Vaaz ve Vâizler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.589, 21 Şubat 1340, s.266.

<sup>590</sup> Hamdullah Supdi, “Maârifet Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi’nin Maârifet Mütellik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I”, **Sebîlürreşâd**, s.90.

<sup>591</sup> Mehmed Şemseddin, “Vâizler Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.256, 25 Temmuz 1329, s.353.

ictimâî, siyasi bütün ahkâmı celîlesine tevfiğe çalışmak, bu husûsda elinden gelen irşâd ve mücahede bulunmak millet rehberlerinin en mühim vazifeleridir.”<sup>592</sup>

Ahmed Naim’e göre vâizler âlim, tefsîr ve hadîs ilimlerinde vukufiyet sahibi olmalı, vâiz ilmi ile amel etmeli, cemaatin ihtiyaç ve durumunu iyi bilmelidir. Ancak böyle vâizler azalmıştır: “Bir vâ’iz âlim olmalıdır... Tefâsîr-i şerîfe ile fevkalâde tevaggul etmiş, ehâdis-i nebeviyyeden çok şeyler ezberlemiş olmalıdır... Bir vâiz kendi ilmiyle âmil ve cemâ’atine nümûne-i imtisâl olacak bir zâhid-i mücâhid olmalıdır... Hâsılı bir vâ’iz hakîm olmalıdır, cemâ’atin o sa’atteki ihtiyâcını takdîr etmelidir... Böyle vâ’izlerimiz ma’at-teessûf yok denecek kadar enderdir.”<sup>593</sup>

Ömer Nasuhi Bilmen, vaaz ve nasihatlerde bazı temel esaslara dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre vâiz, güzel ahlâk sahibi olmalıdır. Vâiz ne kadar âlim ve bilgili olursa olsun iyi ahlâka sahip olmadığı ve anlattıklarını kendi hayatına tatbik etmediği sürece sözlerine halk itibar etmeyecektir. Vâiz, va’zda şahsî ve siyasi konulara girmemeli, söyleyeceklerini önceden bir tertip ve düzene koymalı ve va’z kürsüsüne hazırlıklı çıkmalıdır.<sup>594</sup> Vâiz, ifadelerini güzel ve nezaket içinde kullanmaya özen göstermelidir. Cemaati rencide etmemeli, konuları işlerken daha çok siz yerine biz sigasını kullanmalıdır: “Vâiz hüsn-ü hale, mekarim-i ahlâka mâlik olmalıdır... Ne kadar âlim olursa olsun nas arasında sui hal ile tanınmış olan bir vâizin sözleri cemaatin kalbine teshir edecek kuvvete haiz olamaz. Böyle va’zlar hakkında: (azze nefsik sümme aza ennase) denilir.... Şahsiyattan, siyasi cereyanlardan içtinab etmelidir... Vâiz söyleyeceği şeyleri evvelce tertip ve tensik etmeli... Vâizler, hüsn-ü beyana, nezahat-ı lisâna dikkat etmeli... alel ekser

<sup>592</sup> “Şerîyye Vekâletinin Tamimi: Bilumum Müftülere, Memurin-i Şerîyyeye”, **Sebîlürreşâd**, C.XX, S.502, 18 Mayıs 1338, s.88.

<sup>593</sup> Babanzade Ahmed Naim, “Vâizler: Vâiz nedir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.23. “Binâenaleyh bir taraftan erbâb-ı kalem, diğer taraftan ulemâ ve fazıla ve mütehassısın; heyeti ictimâiyemizin muhtaç olduğu mesâili maddiye ve maneviyeyi makalelerle, risaleler ile temhid etmelidir. Rahat rahat seyirci olarak oturmak olamaz.” Bk. “Ahlâk-ı Milliyyenin İnhidamına Karşı Seyirci Kalınabilir Mi?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340, s.80.

<sup>594</sup> Son dönemlerde vâizlik kurumunun olması gereken nitelikten uzaklaşmaya başlayarak bir gelir kapısı olarak görüldüğü, kimi vâizlerin gayri ciddi tavırlar gösterdikleri, vaazlarında bazı kişileri doğrudan ya da dolaylı olarak hedef alarak siyasi konulara girdikleri anlaşılmaktadır. Bk. Zengin, “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, s.38.

mütekellim meal gayrı sigasını isti'mal etmemeli, siz yerine biz demelidir.”<sup>595</sup> Ona göre vâizler, sosyal ve ruhi hastalıkları tedavi edebilecek doktorlar gibidirler. Mesela, dünyaya tamamıyla dalmış bir cemaate dünyayı tavsiye etmek veya dünyadan koparak tamamen âhirete dalmış cemaate âhireti tavsiye etmek uygun bir vaaz ve irşâd tarzı değildir. Vâiz, cemaatin kalplerini heyecan ve şenlendirmek için vaazın konusunu mümkün olduğu kadar bölümlere ayırmalıdır. Vaazın bir saati yalnız namaz veya oruca ayrıldığında veya ticaret ve ziraat gibi bir konuya ayrıldığında cemaat dağılacak ve vaazlar sıkıcı geçecektir. Vâiz, halkın farklı tabaka ve özelliklerini dikkate alarak vaazını vermelidir. Vâiz, zorunlu bir neden görmedikçe bir mesele hakkında uzun uzadıya tetkiklerde bulunmamalı, alçakgönüllü, güler yüzlü, şirin sözlü olmanın yanında ilmin şerefini korumak ve sözlerinin tesirli olması için vakar sahibi olmalı, uygunsuz hikâye ve rivayetlerden kaçınmalı, vaazda sunduğu örneklerle konunun önemini ve etkisini gölgeleyecek şekilde vaazı uzun tutmamalıdır:

“Vâizler emraz-ı ruhiye ve ictimâiyenin itbâsı mesabesinde diler... Mesela: bütün bütün dünyaya dalmış olan bir cemaate dünyayı tavsiye etmek bilakis dünyadan bilküllüye kat'i alaka ederek âhirete yönelmiş zevata da âhireti tavsiye eylemek hâsılı tahsîl kabilinden olacağından sevap olamaz.... Vâiz, cemaatin tenşit-i kulûbunu te'min edebilmek için mevzanın mevzûunu mümkün mertebe muhtelif aksama ayırmalıdır. Mesela: Bir saatin bir mevzanın mevzûu yalnız namaz veya oruç mesâiline aid olur, yahud yalnız ticaret ve ziraat gibi iktisâdî mesalelerden birine dair bulunursa bu mevzûa mutlaka cemaatten birçoklarının dağılmasıyla neticelenir.... Vâiz, muhtelif tabakata mensup bir cemaate va'z ettiği takdirde heyet-i mecmûasının ahvâlini nazarı dikkate almalıdır. Binaan aleyh mevzanın mevzûu mümkün mertebe yeknesak olmamalı, cemaatten her birinin ruhunu okşayacak, istifadesini te'min edebilecek bir tarzda bulunmalıdır... Mevzeler ekseri hitabiyât kabilindedir. Binâenaleyh vâiz kat'i bir lüzûm görmedikçe bir mesele hakkında uzun uzadıya ta'migatta bulunmamalıdır... Vâiz, mütevazı, beşuş, şirin kelâm olmakla beraber ilmin şerefini, sözlerinin te'sirini te'min için vakur olmalıdır... Hele efkâr-ı

<sup>595</sup> Ömer Nuhu Bilmen, “Vaaz ve Vâizler”, **Sebilürreşâd**, s.266-267. Vaaz verecek kimselerin 27.03.1330 tarihli yönetmeliğe göre seçilmeleri ve siyasi konularda olumlu-olumsuz görüş bildirmemelerinin kontrol edilmeleri hususunda Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 13-109-8, (Belge Tarihi: 22.07.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

selîmenin kabul edemeyeceği hikayât ve rivayetlerden son derece ictinâb etmelidir. Temsiller ise ibret-i amîz, hikmet-i perver bir halde olmalı, meviânın kıymetini izale edecek derecede uzun bulunmamalıdır.”<sup>596</sup>

Aksekili Ahmed Hamdi’ye göre vahyin kesilmesinden sonra tebliğ vazifesinin varisleri vâizlerdir. Vâiz, ümmeti terbiye eden kişidir, hikmeti anlatan telkin eden bir muallimdir. Bugün vâizler akıl sahiplerini ağlatacak bir seviyeye inmişlerdir. Kendi vazifelerinin kudret ve azametini idrak edecek kadar âlim, cemaatin ve çağın ihtiyacını takdir etmeyi bilecek kadar üstün nitelikte yetişmemektedirler. Son zamanlarda ise vâizler dersiâmlardan düşük bir mertebede tutulmuşlar ve bu vazife daima rûûs imtihanlarını kazanamayanlara verilmiştir.<sup>597</sup> Bundan dolayı ulemâ vaaza tenezzül etmemekte, vaaz yapanların nitelikleri ise gittikçe düşmektedir:

“İnkita-i vahiyden sonra vazife-i tebliğin varisi hakikîleri vâizler olmuştur... Binâenaleyh vaziler mürebbi-i ümmettir, muallim fazîlettir, mülaggini hikmettir, varis ve vazife-i nübüvvettir... Kendi vazife-i mesuliyetinin kudsiyet ve azametini idrak edecek kadar âlim, cemaatin her saatteki ihtiyacı-ı hakikiyesini takdir edecek nisbette hakim vâizler yetiştirmek bu ümmetin üzerine borç olduğu halde kim bilir ne gibi bir düşünce ile son zamanlarda vâizler, resmen dersiâmlardan dun bir mertebede tutulmuş ve bu mühim vazife daima rûûs imtihanlarını kazanamayanlara tahsis edilmiştir. Bunun içindir ki, erbâb-ı iktidardan olan azam ulemâ va’za tenezzül etmez. Bu yüzden gitgide va’z ve nasîhat yollu iki satırlık sözü bir araya getiremez bir hale gelmiştir.”<sup>598</sup>

Daha önce Vâizin adıyla kurulmuş daha sonra Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutebâ ile birleştirilerek Medresetü’l İrşad’ı ziyaret ve teftiş eden Aksekili, medresenin oldukça kötü bir durumda olduğunu ve medreseye rağbet kalmadığını

<sup>596</sup> Ömer Nasuhi Bilmen, “Vaaz ve Vâizler”, **Sebîlürreşâd**, s.267.

<sup>597</sup> “Hâlbuki bugün biz, Câmi’u’l-Ezher’de yirmi sene okuduktan sonra ruûs -dersiâmlık- imtihanı için ortaya atılan kimselerin ekserîsini akâidde, fıkıhda, tefsîrde bî-behre olarak çıktıklarını görüyoruz. Zavallılar, Câmi’u’l-Ezher’de yirmi sene -gûyâ din dersi ile- vakit geçiriyorlar da, yine dinî anlamadan çıkıyorlar. Eğer ta’lîm, Ezher’deki usûle hasr edilirse, müslümanlar arasında nasıl ta’lîm edilecek, bu ta’lîm ile müslümanların dinlerini anlamaları nasıl mümkün olacak?” Bk. Şeyh Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiyye: İkinci Mesele: Ta’lîm, 3- Dinde Basiret, 4- Dinin Kavaidi”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329, s.63.

<sup>598</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “Medresetü’l-İrşad”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.538-539, 21 Haziran 1339, s.142.

görmüştür. “Evvelce yalnız Vâizîn namıyla tesis edilmiş olduğu halde ahiren Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutebâ ile de bi’tevhîd Medresetü’l-İrşad namıyla tevsim edilmiştir. Medreseyi bu defaki ziyaret ve teftişimde pek elîm bir vaziyette buldum... medreseye karşı da rağbet azalmıştır.”<sup>599</sup> Aksekili bu alanda alınacak önlemleri 14 madde halinde sıralamaktadır:

“Medresetü’l İrşadı Anadolu’nun en mühim merakizinden birine nakletmek... Vâizlik mertebesinin ehemmiyet ve kutsiyeti nazar-ı dikkate alınarak derhâl programında ıslahât yapılmalı ve bunu yaparken daima gayeyi göz önünde bulundurmalıdır... Medresetü’l Vâizinden maksat ne olduğu düşünülünce buradan neşet eden efendilerin şu sûretle tevzif olunmaları icab eder: 1) Anadolu’da seyyar vâizler 2) Alay müftisi 3) Tabur imâmı 4) Bilumûm sefaretlere imâm. Anadoludaki seyyar vâizler maaş itibari ile beş sınıf üzerine tertip olunmalı: 1000, 1500, 2000, 2500, 3000 gurus olmalı... Vâizin vazifesi yalnız kürsiye çıkararak nasihat etmek olmamalı. Aynı zamanda her gittiği yerde İslâmi teşkilat yapmak, köylerimizin ahkâmı aliye-i diniye ve ahlâk-ı seniye-i Muhammediye dairesinde inkişâfını ve idârî, iktisâdî, zirâî, her türlü refahını te’min edecek ameli vasıtalarla çalışmakla da mükellef olmalı... Husûsâtı mezkuranın tedkiki ve müzakeresi ile iştilal edecek bir encümen-i ilmi teşkil olunmalı ve mekur encümen derhâl işe başlamalıdır.”<sup>600</sup>

Sireti, Ramazân aylarında köy ve büyük kasabalara giden hoca ve ulemânın irşad faaliyetlerini yerine getirirken yaptıkları vaazların çoğunun İsrailoğullarının hikâyelerinden, akıl ve mantıkla örtüşmeyen hurâfelerden ibaret olduğundan bahsetmektedir. Ona göre Meşrutiyeti yaymak ve kuvvetli kılmak için halkın cehaletini ortadan kaldırmak gerekir. Halkın ekserisi Anadolu’nun içlerinde köylüdedir. Köylülerde ilme ve irfana karşı bir iştiyak oluşturmalıdır:

<sup>599</sup> A.e., s.143.

<sup>600</sup> A.e., s.143-144. “Dört sene evvelisi Bâb-ı Meşihat’ta Islah-ı Medâris Encümeni nâmıyla bir hey’et teşkil olundu idi. Bu hey’et bir neticeye erişmemek, yahud eriştirilmemek üzere aylarca çalıştı. Kağıt üzerinde olarak medreseler birçok dâirelere, şu’belere... ayrıldı. Her şu’be için mükemmel, muntazam ders programları hazırlandı. Fakat işe başlamaya vakit bulamadan komisyon inhilâl etti. İşte encümen, medâris-i âliyedeki tahsil-i âliyi tefsîr, hadîs, fıkıh, usûl-i fıkıh... gibi şu’belere ayıracak, tahsilde ihtisâs usûlünü vaz’ edecekti. Bu teşkilâtta vâizîn ve mürşidîn yetiştirmeye mahsûs şu’be de mühim bir mevki’ işgal ediyordu. Bu sıralarda her hangi hayırlı bir ilhâmın neticesi olarak Evkaf nâzır-ı muhtereminin zihninde Evkaf Nezâret-i Celîlesi’ne merbû bir medresetü’l-vâizîn te’sisine karâr verdiği işitildi. Islah-ı Medâris Encümeni’nin vâizîn şu’besine mahsûs olarak çizdiği program Evkaf Nezâreti’nce ulemâdan tanıldığı halde bu gibi husûsâtta bir fikir sâhibi olmayan bazı kimselerin nazar-ı tenkîd ve tasvîbine arz edildi.” Bk. H., “Medresetülvâizîn”, **Sebilürreşâd**, C.IX, S.273, 21 Teşrin-i Sâni 1329, s.194-195.



“Biz; köylere giden akıllı uslu, gerçekten hocaların, hattâ büyük kasabalarda da vazîfe-i irşâdî îfâ eden ulemânın (bit-tâbî’ hepsini murâd etmiyorum) verdikleri va’zları dinliyor, bunların medâr-ı bahs-ü iştigallerini -ekseriyetle- Benî İsrâîl hikâyelerinden, akıl ve mantığa hiç uymayan hurâfâtan, mesela, dünyanın koca öküzün boynuzu üzerinde durduğuna dâir u’cûbelerden- ibâret buluyoruz!... Köylüler, ulemâyâ âşık ve fakat tahsîl-i ilme düşmandırlar! Kendilerine ilmin fevâid-i ma’neviyye ve maddiyyesini îzâh ve hattâ bu uğurda bazı teşebbüsât-ı husûsiyyeyi ihtiyâr etmeli ve -hiç olmazsa- hazret-i ilm-ü irfâna karşı ruhlarında bir arzu ve iştiyâk hazırlamalıdır. Meşrûtiyet efkâr-ı umûmiyyeye müsteniddir. Efkar-ı umûmiyye, ekseriyetin muhassasıdır. Ekseriyet ise -bilhassa Anadolu içerilerinde- köylersedir! Şu hâlde meşrûtiyeti feyyâz ve müsmir bir hâle getirebilmek için evvel emirde kısm-ı ekseriyyeti, yani köylüleri tenvîr ve hiç olmazsa orta bir seviyeye getirebilmenin çâresine tevessül etmek lâzımdır.”<sup>601</sup>

Yazar, köylüye dünya hayatını terk etme, atalet, tevekkül gibi kavramların doğru bir şekilde öğretilmediğini söylemektedir. Mesela, köylü tarlayı sürer buğdayı atar sonra tarlaya hiç uğramadan Allah’a tevekkül ettim der. Bu yanlış bir tevekkül anlayışıdır. Tevekkül doğru bir şekilde köylüye anlatılmalıdır. Köylerde geçimsizlikleri ıslah etmek köylüleri barıştırmak da vâizlerin esas görevlerinden biridir. Köylü orduyu cülûs ve şenlik zannetmektedir. Hürriyeti ise tamamen özgürlük ve sadece bir bayraktan ibaret görmektedir. Köylünün ruhlarında bunların hakiki manaları öğretilerek gerçek bir yardımlaşma hissinin uyandırılmasına ihtiyaç vardır:

“Bugün köylü, atâleti mahz-ı şerîat, tevekkülü ayn-ı ibâdet, yakıcı ve ihtiyârî bir fakrı mûcib-i dühûl-i cennet olarak biliyor... Bizde yanlış anlaşılan kelimelerden biri de işte budur, tevekküldür. Köylü, tarlayı iki parmak tûlünde sabanlarla yalnız bir kere sürer, buğdayı atar, tarlanın hiç semtine varmaz, oturur, sonra Allah’a tevekkül eder!.. Kendisine; Yeni âlât-ı zirâiyye ile tarlanı birkaç defa kurutma yap, sonra tavında iken sür, toprağı tesviye et. Ondan sonra buğday dânesini at denilse; Ben,

<sup>601</sup> Balıkesirli Siretî, “Ramazân Vaazları”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.21-203, 12 Temmuz 1328, s. 403-404. Köylüyü va’z ve irşad dışında tenvîr edecek muallim sayısı da yetersizdir. “Anadolu’da kırk beş bin köyümüz var. Her dört köye bir tek muallim göndermek esası kabul edilse on bin küsur muallime ihtiyacımız derkardır. Hâlbuki elde mevcûd muallimler beş bine tecavüz etmiyor.” Bk. Hamdullah Supdi, “Maârifet Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi’nin Maârifet Mûteallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları II”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.479, 7 Mayıs 1337, s.109.

tevekkülüm (!) -mütevekkil değil de ayn-ı tevekkül!!- Allah ne verirse ona râzıyım. Cevabını verir... Zaman olur ki köylüler, ellerine söğenleri alarak birbirine girer, mehâkime düşerler... Bunları Kur'ân-ı Azîmü'l-Burhân'ın emri vech ile ıslah etmek, bir kardeş hâline getirmek, aralarında hakîkî bir ittihâd ve teâvünün husûlüne çalışmak, dînî, târîhî, ictimâî delîllerle zihinlerini kandırmak... vâizlerin vezâif-i esâsiyyesindendir... Köylü donanmayı hâlâ cûlûs, vilâdet şenlikleri zannediyor! Hürriyeti alabildiğine bir serbestî, bazıları da bayraktan ibâret olarak biliyor!! Kendilerine donanma iânesinin mâhiyetinden, farziyetinden, meşrûtiyetin meşrûtiyetinden bahsetmek, âlem-i İslâm'ın buhrân-ı hâzırını, düşmanların tertîbât ve ma'neviyâtını... müessir bir sûrette îzâh eylemek, rûhlarında bir hiss-i dâimî-i muâvenet uyandırmak her hâlde vâcibdir.”<sup>602</sup>

Sireti, köylerde kolera, firengi, uyuz, çiçek gibi hastalıkların kol gezdiğinden bahsetmektedir. Köylü doktora gitmeyi haram ve dinsizlik olarak görmektedir. Bazıları askerlikten kurtulmak için frengi hastalığını başkalarına da bulaştırmaktadır. Köylüye temizlik ve taharetin hükümlerinden bahsedilmeli, Tıbb-ı Nebevî<sup>603</sup> gösterilerek tedavinin gerekliliği isbat edilmeli, cihaddan kaçmanın cezası, din ve vatan için can vermenin önemi izah edilmelidir. Diğer bir konu da köylerde düğün masraflarında çok fazla harcamaya gidilmesidir. Bu sebeble evlenemeyen delikanlılar kızları dağa kaçırmakta, hükümet bu delikanlıları yakaladığında, zindanda çürümeye terk etmekte veya kız kaçırma olaylarından dolayı taraflar arasında cinayetler işlenmektedir. Masraflı köy düğünlerinin borçları bazen kuşaktan kuşağa geçmektedir. Düğünlerin israfa düşmeden ve çok masrafa kaçmadan yapılması dînî açıdan köylüye telkin edilmelidir. Sireti, altı madde olarak bir vâizin vaaz ve irşâd faaliyetlerinde dikkate alması gerektiği hususları açıklamıştır. Vâizler,

<sup>602</sup> Balıkesirli Sireti, “Ramazân Vaazları”, **Sebîlürreşâd**, s.404.

<sup>603</sup> Hz. Peygamber'in tıpla ilgili sünnet ve sözleri temel hadîs kaynaklarında umûmîyetle “Kitabu't-Tıb” başlığı altında yer almıştır. Buhârî (öl. 256/869) sahihinde, “Kitâbu't-Tıb” ve “Kitabu'l Merdâ” olmak üzere bu konuya iki bölüm ayırmıştır. İbni Mâce (öl. 273/886), Ebu Dâvud (öl. 275/888) ve Tirmizî (öl. 279/892) “Kitabu't-Tıb” bölümü altında konu ile ilgili hadîsleri zikrederken, Müslim (öl. 261/874), Nesâî (öl. 303/ 915), Ahmet b. Hanbel (öl. 241/855) ve İmâm Mâlik (öl. 179/795) de eserlerinde farklı başlıklar altında konuyu ele almışlardır. Tıba dair hadîslerde; sağlığın önemi, koruyucu hekimlik, tedavinin meşruiyeti, faydalı bitkiler, ilaç yapımında kullanılan maddeler, Hz. Peygamber'in tedavi usûlleri, bu konudaki tavsiyeleri ve yasakları yer almaktadır. Bk. Orhan Yılmaz, “İbn Kaysim'in Tıbb-ı Nebevî İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 2014, s.7. Tıp ve Tıbb-ı Nebevî hakkında çağdaş çalışmalar için Bk. Veli Atmaca, “Tıp ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muâsir Çalışmalar (Bibliyografya Denemesi)”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVI, S.1, 2011, ss.45-70.

vakitlerini hurâfe ve İsrailoğulları hikâyeleri ile geçirdiklerinde vatana hizmet etmiş olamayacaklardır:

“Köylerde nezâfete karşı dehşetli bir lâkaydî hüküm fermâ. Bu yüzden kolera, illet-i efrenciyye, uyuzluk, çiçek... gibi emrâz-ı sâriyye tekessür etmektedir. Tabîbe mürâcaat, köylüler nazarında âdetâ harâm ve dinsizliktir!! Şurası garîb ki, cehlin, ahlâksızlığın verdiği cesaret ve cür’etin sevki ve askerlikten kurtulmak sevdâsı ile bazıları frengiyi yekdiğerine telkîh de ediyorlar!... Kendilerine evvel emirde nezâfet ve tahâretin lüzûmunu, bazı hastalıkların sârî olduğunu -çünkü bunlar sirâyet-i emrâza da kani’ değildirler!- anlatmak, sonra Tıbb-ı Nebî’den bahs ile lüzûm-ı tedâvîyi isbât etmek, o mukaddes cihâddan kaçmanın cezâsı ne olduğunu, harbin farziyyetini, muhâfaza-i dîn ve vatan için can, kan vermenin lüzûm ve ehemmiyetini îzâh eylemek lâzımdır... İzdivâc ve hitân düğünleri... Bu da köylünün servet-i umûmiyyesini iflâsa mahkûm eden bir âdet-i câhile-i kadîmedir. Köylerde bir düğün -lâ-ekall- elli liraya patlar. Bu yüzden fukarâ birçok borç ve derde giriftâr olur... bu borç -ekseriya- evlâda kadar da intikâl eder! Bu âdeti îfâ edemeyecek delikanlılar ise bil-mecbûriye istediği kızı dağa kaldırır, bilâ-nikâh ona takarrub eder. Bilâhare o delikanlı hükûmet tarafından ele geçirilir, senelerce zindanlarda çürür, zinde ve kavî vücûdu yıprar. Bu yüzden birçok cinâyetler tahaddüs eder, hânümânlar söner. İşte bu gibi husûsâtta tam bir fakir düğünü yapılmasını tavsiye, kendilerini isrâf ve tebzîr aleyhine ahd-ü mîsâka, ittifâka da’vet eylemek... hülâsa dimâğlarında lâ-yemût bir hiss-i iktisâd uyandırmak mukaddes bir vazîfedir... Netîce, bunlar ve buna mûmâsil dertlerdir ki, her hâlde vâizlerce nazar-ı dikkate alınacak birer mâhiyettedirler. Vâizler bu cihetleri düşünmüyor da sırf Benî İsrâîl hikâyeleriyle (bunlar bahsedilmesin demiyorum. Fikrim, hasran ve kasden bu gibi hikâyelerle vakit geçirilmemesi merkezindedir.) bazı hurâfât ile vakit geçirirlerse bu vatana hizmet etmiş sayılmazlar.”<sup>604</sup>

<sup>604</sup> Balıkesirli Siretî, “Ramazân Vaazları”, **Sebilürreşâd**, s.404-405. İrşad faaliyetlerinde hurâfe, bidat gibi unsurların medrese eğitiminde dikkate alındığına bir örnek: “Mısır’da kurulan Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd’da okutulan Bida’ ve Hurâfât, Tekalîd ve Âdât ilmi: “Bu ilim, sınıf-ı mürşidîne hâsır. Bu ünvan altında müslimin arasında nümâyân olan bid’atler, şüyû’ bulan hurâfât hakkında dersler tertib olunacak ve bu derslerde işbu bida’ ve hurâfâtın mesârât, esbâb ve târîhi, din ve dünyada te’- sir-i muzır, dâire-i İslâm’a dâhil olan ümem ü şuûbdan, yahud müsliminin mücâvir bulunduğu akvâmdan ehl-i İslâm’a sirâyet eden tekâlîd ve âdât ile bunlardan zârr u nâfi’ olanlarının ve din ile hiçbir münâsebeti olmadığı halde levn-i din ile boyananların temyîz ü tefrîkı bast u takrîr olunacaktır.” Bk. Muhammed Reşid Rıza, “ed-Davetü ve’l-İrşâd (Darüddavet Velirşad)’da Usûl-i Tedrîs (maba’d): Bed’

Ramazân ayında medrese talebeleri köylerde vaaz ve nasihatta bulunmaktadırlar. Sireti, **Dürretü'n-Nâsihîn**<sup>605</sup> ve hikâye kitapları kullanılarak daha önce köylünün dinleye dinleye ezberlediği konular tekrar tekrar işlendiğini söylemektedir. Ona göre köylünün uyanması ve yetişmesi sosyal hayat için elzem bir durumdur. Ramazân ayı köylüyü tenvîr etmek için bulunmaz bir fırsattır. Bunun için Sireti, köylere vaaz ve irşâd için gidecek öğrencilere verilecek rehber kitapların seçiminde özen gösterilmesini önermektedir. Böylece dine ve meşrutiyete büyük bir iyilik edilmiş olacaktır:

“Ramazân-ı Şerîf yaklaşıyor. Talebe-i ulûmun pek çoğu köylere va'z u nasîhat için gitmeye hazırlanmakta ve şimdiden ellerde Dürretü'n-Nâsihîn'ler, hikâye kitapları tedâvül etmektedir. Gâlibâ bu sene de köylerde o eski mev'izalar, Benî İsrâîl hikâyeleri söylenecek, evet köylülerin artık hâfızı olduğu o eski şeyler tekrar edilecek!... Ki buna acımalıdır... Meşrûtiyetin nâmını bile işitmeyen, Müslümanlığın esasını bilmeyen, İslâmiyet'i atâlet ve batâet zanneden o zavallı müslümanlar Ramazân-ı Şerîf'le beraber köylere gelecek olan hoca efendilerin teşrîfine şiddetle muntazır, sözlerini dinlemeye, tutmaya son derece hâhiş-ger oldukları halde bu fırsattan istifâde ile o bîcâreleri iyice tenvîr etmeyi düşünmüyoruz... Bugün köylülerin uyanması hayât-ı ictimâiyyemizin en kıymet-dâr revnâkıdır. İşte bunun için Ramazân-ı Şerîf gibi ulvî bir ayda, fırsattan istifâde ile o zavallıları tenvîr ve tenbîh etmek lâzım gelir. Fakat her ağızdan çıkacak dersler, (hele ictimâî, dînî olursa) acaba matlûb olan istifâdeyi te'mîn edebilecek mi?... Hiç zannetmem! Ve belki aksi te'sîr husûlünden korkarım. İşte bunun için ulemâ-yı kirâm tarafından

---

ve Hurafat, Tekalid ve Adat”, **Sırât-ı Müstakîm**, Emeği Geçen: Abdüllatif Nevzad, C.VII, S.178, 19 Kânûn-ı Sâni 1327, s.353.

<sup>605</sup> Hopalı Osman Efendinin (öl.1241/1825) büyük rağbet gören vaaz kitabı Dürretü'n-nâsihîn'de bazı uydurma rivayet ve hurâfelerin yer almış olması sadece bu eser için söz konusu değildir, bu tür eserlerde iyiliğe yönelip kötülüklerden sakındırmak için zayıf veya uydurma da olsa bazı hadisler, menkıbe ve hikâyeler, hatta İsrâîliyat cinsinden rivayetler öteden beri nakledilegelmiştir... Cumhuriyet döneminde de devletin resmî din eğitime son vermesi üzerine gayri resmî din eğitimi veren kuruluşların isteklerini karşılamak üzere pek çok tıpkıbasımının yapılmış olması, eserin yaygınlık derecesi yanında o dönemin din eğitimi ve eğitimcilerinin seviye ve kalitesini de göstermesi bakımından da önemlidir... 1950'den sonra din eğitimi veren resmî kurumların açılması, Dürretü'n-nâsihîn gibi klasik mev'iza kitaplarına ilgiyi giderek azaltmıştır. Bk. Süleyman Uludağ, “Dürretü'n-Nâsihîn”, **DİA**, C.X, İstanbul, 1994, s.32-33.

hemen talebe-i ulûma Türkçe ve sade bir va'z kitabı, armağanı tertîb edilir ve tevzî' olunursa dînimize, meşrûtiyetimize büyük bir iyilik edilmiş olur i'tikâdayım.”<sup>606</sup>

Sireti, Ramazân hocalarının değil köylerde şehir ve kasabalarda bile hakkıyla vazifelerini yapamadıklarını belirtmektedir. Yapılan vaazlar çağın gerisinde kalmaktadır. Hurafelere en çok din düşman olduğu halde hala dünya koca öküzün boynuzunda durmaktadır gibi hurafelerle dolu vaazlar yapılmaktadır. Müftüler vâizleri köylerin özelliklerine göre seçip göndermemektedirler. Vâizlik bir teşkilat meselesidir. Vaazlar çağın gereklerini yansıtmamakta, halkın duygu ve düşüncelerine yeterince seslenememektedir:

“Mübarek Ramazân geldi; İslâm kalpleri yeniden canlandı... Fakat bu mübarek ayın yüksek kadrini acaba anlaya biliyor muyuz?... Tenvîr ve irşâd vazifelerini hakkıyla yapıyor muyuz? -asla ve kat'a!!... Şehirlileri şöylece bırakalım da köylülerimize, o veli nimetlerimize bakalım:.. Ramazân-ı şerîf köylülerin tenvîr ve irşâdî için en büyük bir fırsattır... Ramazân hocaları irşâd vazifesini hakkıyla yapıyorlar mı?... Biz, değil köylere giden hocaların, hatta en büyük kasaba ve şehirlerde va'z ve nasîhat vazifesi tefil eden hocalarımız bile-ekseriyetle- bu vazifeyi îfâ etmediklerini veya edemediklerini meal esef kaniyiz. Dinlediğimiz va'zların mevzûu hep zeman, zamanın ihtiyacına uymayan bir takım bahislerle akla mantığa taban tabana zıt hurâfelerden ibarettir. Hala dünyayı koca öküzün boynuzu üstünde durdurmaya çalışan gafil ve cahillerimiz vardır!... Halbu ki bu gibi hurâfelere en çok düşman olan dinimizdir... Taşralarda Şaban ayında müfti efendiler tarafından hocalar birer tavsiyeyle köylere gönderilirler. Fakat köyün cesimet ve ehemmiyetiyle hocanın ehliyet ve liyakatı arasında çok defa nispet gözetilmez... Ehliyetsizler büyük, büyük köylere gider, hakikî hoca efendiler birkaç ulu köylerde ömürlerini telef etmekle ve neticede mağdur ve me'yus olmakla kalırlar. Bazen o kadar uğraştıkları halde bir tavsiye almaya bile muvafık olamazlar! Tavsiye aldıktan sonra köylere kabul olunup olunmamak meselesi de bahsi âhîr!.. Çünkü: Ramazândan evvel tavsiyesiz köylere yerleşenler, köylüleri memnun etmek için avâmeferyane beyenatta bulunarak tavsiyeli hocayı köylülere kovduranlar az değildir! İşte bu yüzden de bi çare vâizler her vakit elem mağduriyetlere mahkûm olmaktadır. Vaaz ve vaziler meselesi bir teşkilat meselesidir... Şimdi va'zlara gelelim: va'zlar zamanın hakikî ihtiyaçlarıyla

<sup>606</sup> Balıkesirli Sireti, “Ulemâ-yı Muhteremimize Bir İhtar-ı Naçizane”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.94, 10 Haziran 1326, s.281.

mütenasip olmak lazımdır. Buna peygamberan azim hazeratı ne kadar itina buyurmuşlardır.”<sup>607</sup>

Kılıçzade Hakkı Bey, Pek Uyanık Bir Uyku başlığı altında kaleme aldığı yazısından vâizlerin vaazlarda dikkat etmesi gereken usûl ve konuları belirtmektedir. Vâizler, Ramazân aylarında ve diğer mübarek günlerde camilerde birtakım cahil ve fasid halkın kullandıkları konuşma tarzını vaazlarda kullanmamalı, bunun yerine fazîlet ve ahlâka uygun temiz ve düzgün bir lisân seçmelidirler. Vâizler, coşan ırmaklara sahip, huri ve gılmanlarla dolu cennet, alev ve dumanları tüten ve kaynayan cehennem tasvirleri, geyik ve güvercin hikâyeleri ile kendilerinin dahi anlayamadıkları derin mevzulara girmemelidir. Bunun yerine edep-âdâb, miras taksimi ve sünnetten sonra vatanperverlik, fazîletli amel, tasarruf, helal kazanç, güzel ahlâk, kardeşlik ve muhabbet, İttihâd-ı İslâm'ın önemi ve kuvvetli olmanın gerekliliğinden bahsetmelidirler:

“Ramazân aylarında ve diğer mübarek günlerde camilerde vâizler tarafından halka verilen va'z ve nasihatlar vâizler mecburen itiyâd ettikleri ve hile ba'demâ halkın lisânında söylemeyecekler... ve belki yeni iktisâb ettikleri ahlâk-ı fâzılâya çeşbân nezîh bir lisân ile idâre-i kelâm idüb halkı dileklerine göre sağ taraflarında ırmakları coşan ve eşcâr ve nebâtâtı fûrûzân ve derunlarında herkese dilediği kadar verilecek olan huri ve gılmân ile müzeyyen ve şaşaafeşân hadâyıkcınâne veya sol taraflarında müdhiş alev ve dumanlarıyla tüten ve semiaçâk iniltileriyle kaynayan cehennem kazanlarına atmayacakları gibi vakitlerini dahi geyik veya güvercin hikayeleriyle veyahud kendilerinin dahi anlamadıkları bir takım derin mebâhisle imâta ve imrâr etmeyecekler ve belki halka âdâb ve erkân-ı ferâiz ve sünnetten sonra vatanperverlikden, fezâil-i sây-ü-âmelden, tasarrufdan, namuskârâne kazançdan, hüsn-i ahlâkdan, yekdiğere uhuvvet ve muhabbetden, İttihâd-ı İslâmın ehemmiyetinden ve bihusûs-el-husûs i'dad-ı kuvvetten bahsedeceklerdir.”<sup>608</sup>

Mahmut Sadık, baskı ve keyfi idarelerde din adına çıkarılan bid'atlerin idarecilerin arzusuna uygun bir şekilde halkın zihniyetine yerleştirildiğini, bu zihni yapıyıya sahip olanların dinin izah ve tefsirinde de rol aldıklarını bu durumun değişmesinin kolay olmayacağına işaret etmektedir:

<sup>607</sup> Sireti, “Vaazlar, Vâizler”, **Sebilürreşâd**, C.IX, S.481, 21 Mayıs 1337, s.133-134.

<sup>608</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329 s.1261-1264.

“Asırlar geçmiş, her yerde olduğu gibi, şarkta da istibdatlar halk üzerine bilhassa hakın zihniyetine büyük te’sirler icra eylemiş, dîn her yerde olduğu gibi, müstebdiler elinde, dinin hakayık-ı menkuzesi setr ve ihfa edilerek, müstebdilerin ihtirasat ve müştehiyatına hadim bir şekilde tebeddülata uğradılmış, arzu-yı istibdâd üzerine dîn namına bid’atler çıkarılmış, ve bunlar halkın zihniyetine asırlarca müddet yerleştirilerek zihniyetler ona göre adeta tekvin olunmuş.. Ve o hale getirilmiş ki hakayık-ı menkuze-i diniyenin îzâhı ve tefsirinde, yine bu zihniyetler hâkim olmak daiyesindedir. Çünkü zihniyetin ve buna tabi’ olan idrakin kolayca tebeddül ve ıslahı kabil değildir...”<sup>609</sup>

**Sebîlürreşâd**’da vaaz ve nasihat kavramları eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bir vaazın cemaat üzerinde tesirli olabilmesi için vâizin güzel ahlâka sahip olması, vaaza hazırlıklı çıkması, cemaatin niteliklerini göz ardı etmemesi, akıl ve mantığa aykırı hususları zikretmemesi, şahsi veya siyasi konulara girmemesi gerekmektedir. Son zamanlarda âlim ve cemaatin ihtiyacını takdir edebilecek vâizler yetişmemekte, Medresetül İrşad’ın durumu da gittikçe kötüye gitmektedir. Dergi, vâizlik sorununun giderilmesi için tavsiye ve önerilerde bulunmuştur. **İctihad**’da da vaaz ve nasihat kavramları birlikte kullanılmıştır. Vâizler, nasihatlerinde temiz bir dile sahip olmalı ve vaazlarında toplumun ihtiyaç ve menfaatine uygun konular seçmelidir. Hali hazırda vâizlik tam hakkıyla ifa edilememektedir. **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, vaaz ve vâizliği bir problem olarak görmektedirler. **İctihad**, daha çok vaazlarda ele alınan konuların değiştirilmesini tavsiye ederken, **Sebîlürreşâd** da benzer şekilde çağın ihtiyacına uygun konuların seçilmesini önermekte ayrıca vâizlerin iyi yetiştirilmeleri gerektiği üzerinde durmaktadır.

## 3.2. Din Eğitiminde Yöntem ve Yenilik Arayışları

### 3.2.1. Medreseler

#### 3.2.1.1. Medreselerde Arapça Yeterliliği

Medresede ders müfredatı göz önüne alındığında Arap dilinin son derece önemli bir konuma sahip olduğu göze çarpmaktadır. Zira medreselerde okutulan ilimlere kaynak teşkil eden eserler, Arap dilinde kaleme alınmıştır. Bu yönüyle

<sup>609</sup> Mahmut Sadık, “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, **İctihad**, s.1872-1873.

Arapça, diğer ilimler için anahtar işlevi taşıdığından bu dilin öğretilmesi de kaçınılmaz olmuştur.<sup>610</sup> Arapça, İslâmi bilginin elde edilme aracı olduğu için, bilgilenme sürecinin bir bölümü bu dil yetisi için kullanılmıştır. Arapça'nın dilsel düzeni, söz ve gösterge boyutu, toplumsal iletişimi amaçlamamış, sadece İslâmi bilginin tarihsel oluşumunu karşılamıştır. Bu araç medreselinin düşünce sembolleri, zihinsel faaliyetlerinde rol oynamamıştır.<sup>611</sup> Medrese ders kitaplarının dilini anlamaya yönelik bir dil öğretimi söz konusu olduğu için metin okuma ve anlama becerisi ön planda tutulmuş; konuşma becerisi ise, bu amaca hizmet etmediğinden haklı olarak göz ardı edilmiştir.<sup>612</sup> Mekteplerde Tanzimatla başlayan “usûl-i cedîd” hareketi etkisini her geçen gün artırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de bu hareket sayesinde birçok klasik sistem ve anlayış, yerini yeni düzenleme ve uygulamalara bırakmıştır. Arapça öğretimi de özellikle metot ve kitap bakımından bu hareketten etkilenmiştir. Cumhuriyet öncesi yükseköğretimde Arapça öğretiminde ciddi anlamda gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden en büyük pay sahibi olan da medreseler olmuştur. Bilindiği gibi Arapça dersi, medreselerde yardımcı dersler arasından en önemli yeri almıştı. Bu dönemde medreselerde en dikkat çeken şey, ıslah hareketi olmuştur. II. Meşrutiyet dönemine kadar yapılmaya çalışılan ıslah hareketlerinden bir netice alınamamıştır. Ancak II. Meşrutiyet döneminde bu tür çalışmalardan bir sonuca ulaşılabilmiştir.<sup>613</sup>

Ömer Fuad, Bursa'daki medrese talebeleri ile yaptığı görüşmede; talebeler kendisine, uzun seneler Arapça eğitimi aldıkları halde bir iki kelime Arapça konuşamadıklarını, hafız olmayanların icazet alsalar bile harekesiz Kur'ân'ı ve hadîsi doğru düzgün okuyamadıklarını, manasını anlayamadıklarını, hocalarının da bu konuda yeterli olmadıklarını, dînî ilimlere hâkimiyet sağlayamadıklarını, yaşadıkları bu soruna bir çözüm beklediklerini ifade etmektedirler. Yazar, Bursa talebesindeki

<sup>610</sup> Betül Can, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, S.44, Yıl:14, Yaz 2010, s.306.

<sup>611</sup> Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.I, S.1, 2002, s.292.

<sup>612</sup> Can, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, s.319.

<sup>613</sup> Hasan Soyuppek, “İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2004, Isparta, s.477-478.



bu fikri hareketin gerçekleşmesi durumunda tüm İslâm dünyasına bir örnek teşkil edeceğini söylemektedir:

“Şehirli birkaç genç talebe efendi ile görüştüm; diyorlar ki: -Bu kadar sene Arapça okuyoruz, fakat iki kelime bir araya getirip söyleyemiyoruz. Zâten hocalarımız da buna muktedir değildir. İcâzet alan bir talebe eğer hâfız değilse harekesiz Kur’ân’ı, hadîsi dürüst okuyamadığı gibi, ma’nâsını da anlayamıyor. Buna mukabil bâri dîn ilimlerine vukufumuz olsa!... Gelecek sene-i tahsilde bizim hâlimizi, istikbâlimizi düşünmeye hoca efendilerimizden istirhâm edeceğiz... Bakalım gelecek sene-i tahsilde Bursa talebesi hakikaten böyle bir hareket-i fikriyye gösterirlerse İstanbul talebesinin bile yapamadığı bir şeyi yapmış olacaklarından bütün âlem-i İslâm’da ve târîhde büyük bir şöhet ihrâzına muvaffak olacaklardır.”<sup>614</sup>

Talebe-i Ulûmdan Akşehirli Hâşim’e göre Arapça lisânı ile yazılmış kitapları on beş yirmi sene okuduktan sonra Arapça ile bir meramı ifade edememek acı bir tablodur ve eğitimde kullanılan kitaplar ise nitelik olarak yetersizdir: “Lisân-ı Arab üzere tahrîr edilmiş olan kitapları on beş yirmi sene okuyup, okudup da o lisân ile ifâde-i merâm edecek kadar söz söyleyememek ne kadar garîb, ne derece acîbdır!... Demek ki tadrîs olunan kitaplardan bu maksad husûle gelmiyor.”<sup>615</sup> A. Şükrü, müsteşriklerden birinin Türklerin Arapça okuması ile ilgili makalesinde Türkler’in on on beş sene Arapça okuduktan sonra İbn-i Rüş’ün kitabını okuyamadıklarını söylemesi karşısında medrese teşkilatını kaldırmadan ta’lîm usûlünde yapılacak değişikliklerle Arapça öğreniminin eskiden olduğu gibi sağlanabileceğini savunmaktadır:

<sup>614</sup> Ömer Fuad, “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsûsumuzdan: Medreseler”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.252, 27 Haziran 1329, s.299. Anadil Türkçe olmasına rağmen Arapça’nın dinin anlaşılmasını ve maârifin yetersiz kalmasına yol açtığı iddiaları için. Bk. Tunalı Hilmi, **İsviçre Rehberi**: Kardeşlerim Fehmi, Şükrü Faik ile Gençlerimize Bir Armağandır, Cenevre, 1903, s.268-269.

<sup>615</sup> Hâşim, “İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitatımız”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.254, 10 Temmuz 1329, s.321-322. “Dârülfünun İlähiyyât şubesi müntesibininden olduğumdan en ziyâde hedef-i nazarım olan da dîniyye şubesidir... Bir de tadrîsât lisân-ı Arabî üzere olmalı. Ve bununla berâber Fârisî lisânı bir tarz-ı müfid üzere talîm edilip Arabî ve Fârisî tekellüme muktedir talebeler yetiştirilmeli ki kesb ettikleri feyz-i maârif pek mahdûd bir muhîte münhasır kalmayıp bil-akis bir taraftan Cezîretü’l-Arab diğer taraftan Mâverâünnehr’e kadar gidip neşr-i maârif ile i’lâ-yi kelimetullâha bi-hakkın ifâ-yı hizmet etsinler. Hattâ İngilizce veya Fransızca lisânı da tadrîs olunmalı ki bundan sonra Avrupa’ya gönderilecek talebelerimiz beyninde ulûm-ı dîniyye müntesiblerinden de üç beş efendi bulunsun da onlar da bir dereceye kadar fûnûn-ı garbiyyeye kesb-i vukûf ederek bu millete bihakkın hizmet etsinler.” Bk. Alimcan el-İdrisi, “Dârülfünun’da Tadrîsât”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.57, 24 Eylül 1325, s.75.

“Müsteşriklerden birinin vaktiyle cerâid-i yevmiyyeden birinde intişâr eden Türklerin Arapça Okuması ünvânlı makâlesinde; Türkler onbeş sene Arapça okurlar. İcâzet aldıktan sonra eline İbn-i Rüşd’ün kitâbını verirsene; Ben bunu okumadım, derler. Arapça da konuşamazlar. Ben dört senede Arapça’yı öğrendim ve İbn-i Rüşd’ü anlıyorum, diyor. Bu müskit sözlerin karşısında hangimiz bir şey diyebiliriz? Maksad âlim yetiştirmekse üç dört senede Arapça’yı öğrenenlerin nasıl öğrendiklerini anlayıp aynı usûlü burada tatbîk etmeli. Bunun için de teşkilâtı bozmaya hâcet yok. Çünkü eski teşkilât mahsûllerinin Arapça’yı ne kadar bildiklerini yakından her gün görüyoruz... Hâric ve dâhil talebesinin Arapça’yı anlamamalarının sebebini ise, teşkilâtta değil, ta’kîb edilen usûlde yani idâresizlikte, yeni kisve altında eski zihniyetin hâlâ hükümrân olmasında aramalıdır.”<sup>616</sup>

Niyazi’ye göre Arapça öğretimi için mütehassıslar görevlendirilmeli, örneğin sarf ilmini öğretecek kişiler sadece o alanda eğitim vermeli, Arapça öğreniminin maksadını gerçekleştirmek için ilimlerden birer metin derinlemesine talebeye okutulmalıdır:

“Asıl mes’elenin rûhunu teşkil eden cihettir ki o da: Tadrîs edilmekte olan fûn-ı Arabiyye’nin her birine âid ayrı ayrı mütehassıs ta’yîn edilmesidir. Meselâ ilm-i sarfa son derece vukûfu olan zevât-ı kirâm kaç sene tadrîs ile mükellef ise o müddet-i mu’ayyene zamanında yalnız ilm-i sarf tadrîsiyle meşgûl olmalıdır. Ve fûn-ı sâire mütehassısları da bu minvâl üzere ta’yîn edilmelidir. Zîrâ iki karpuz bir koltuğa sığamayacağından bu husûsta edille serdine lüzûm görmüyoruz. Üçüncüsü: Tadrîsât-ı Arabiyye’den maksad şübhesiz ulûm-i âliyyeye kesb-i vukûf etmektir. Bu ise kıl ü kâl ile, şürûh ve havâşiyle hâsıl olmaz. Belki (العلم فى المتن) kaziyesinde her fenden

<sup>616</sup> A. Şükrü, “Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?”, **Sebilürreşâd**, C.XVIII, S.462, 1 Nisan 1336, s.238. “Bunun en bariz misali gılda saray sultânîsidir. Bir zamanlar İstanbul’un en yüksek ve mu’tena irfân müesseselerinden olan bu mektep nihayet bugün hakikaten hangi noktadan bakılsa esef ve elem tevliid eden vaziyete düşmüştür. Bugün Fransızca şöyle dursun, Türkçe tahsîl bile son derece nakıs...” Bk. “Mekteplerde Buhran-ı Ahlâki”, **Sebilürreşâd**, C.XXI, S.536-537, 14 Haziran 1339, s.127. “Biz çocuğu üç ayda okutma öğreten mektebi alkışlıyoruz. Bu alkış beyhûde bir alkıştır. Çocuğum üç ayda okuma öğrendi demekle bir şeref iktisâb edilmiş olmaz. Okumaktan maksad terbiye-i fikriyyedir. Okuma yazma terbiye-i fikriyyeye bir vâsitadır. Acaba bu üç ayda okuyan çocuğun terbiye-i fikriyyesi ne haldedir? Tabîidir ki o çocuk daha âleminde haberdâr edilmemiştir.” Bk. Edhem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.65.

birer metin intihâb etmek ve bu metinlerin ibârâtını teshîl ve tavzîh eylemekle kâbil olur.”<sup>617</sup>

Abdullah Cevdet, yirmi sene medreseye devam eden talebelerin doğru düzgün Arapça okuyup yazamadıkları gibi Türkçe bile bir yazıyı doğru okuyup doğru yazamadıklarını ifade etmektedir.<sup>618</sup> “Yirmi sene ale’devam medresede tahsilde bulunmuş kimselerin Arapça şöyle dursun Türkçe birkaç satır yazıyı doğru yazamadıklarını, doğru okuyamadıklarını gördüm! Talebe-i ulûm denilen bu bedbaht vatandaşların azam-ı ekseriyetinin zihniyetleri her hamiyetli yüreği ağlatacak bir izmihlal arz eder.”<sup>619</sup> Medreselerde talebeler yeterince Arapça öğrenememekle beraber, Cevdet’in **İctihad**’da ısrarla dile getirdiği hususlardan biri de Arapça’nın gerileme nedeni olduğudur. Cevdet, nitekim Latin harflerinin kabul edilmesini Feth-i

<sup>617</sup> Astanalı Niyazi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkar”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.243, 25 Nisan 1329, s.147. “Demek isterim ki; kavâid-den maksûd olan gâyeyi bile te’min edemeyen elimizde mütedâvil kavâid-i Arabiyye kitapları tahsîl-i lisân için kat’iyyen kâfi değildir. Zâten kavâid, tahsîl olunmuş bir lisânı ta’mîr ve ıslah içindir. Şu hâlde, insana lisânı öğretecek ya ehl-i lisânla ihtilâl veya usûl-i temrîn ve mükâleme ta’kîb etmekten başka bir şey değildir. Binâenaleyh yine tekrar ediyorum: Bu husûsdaki noksanımızı telâfi için bu seneden i’tibâren dershânelere “Mükâlemât ve Temrînât-ı Arabiyye” dersini ilâve derece-i vücûbdadır.” Bk. M. Salih Vecdi, “Mükâlemat ve Temrînât-ı Arabiyye Dersi”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.261, 29 Ağustos 1329, s.6.

<sup>618</sup> Türk akademi bahsini ele alan İsmail Hami (Danışmend) “Sarf ve nahiv ulemâsından ve büyük lisân âlimlerinden mahrumuz” demektedir. Bk. İsmail Hami (Danışmend), “Türk Akademisi Nasıl Olmalı?”, **İctihad**, C.XXI, No.198, 15 Şubat 1926, s.3880.

<sup>619</sup> Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, **İctihad**, s.3397. İctihad’da Pek Uyanık Bir Uyku’da Osmanlıcanın öğrenilmesi açısından bir lûgat çalışması tavsiye edilmektedir. “Şimdiye kadar mefkud olan bir Osmanlı lûgat kitabı memleketin lisâniyyün ve ediblerinden müteşekkîl bir heyet-i âlime ve fazıla tarafından telif edilecek... Osmanlı lisânı kendisine mahsûs lûgat kitabına malik olduğu gibi yine kendisine mahsûs bir sarf ü nahvi olacaktır. Osmanlıca öğrenmek için hiç kimse Osmanlıcanın ihtiyacından fazla Arabî ve Farsî tahsiline mecbur olmayıp eğer bu lisânları tahsile heves edenler bulunacak ise bu arzuları m’ahza o iki lisânda tedkikat ve tettebbuâtta bulunmak için olacaktır. Osmanlı dilinde müsta’mel ne kadar kelimeler, terkipler, kaideler varsa hangi lisândan alınmış olursa olsun Osmanlıcaya mal edilecektir.” Bk. Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1264. “Öz Osmanlılar Türklerdir. Bir Türk’ün yazdığını her Osmanlı okumalıdır. Türkçe Osmanlıca demektir. Ne faide her Osmanlı bunu anlamaz. Anlamazsa anlattırılmaz mı?” Bk. Tunalı Hilmi, **X. Hutbe**, Bir Geçmişin Yadigarı, Namık Kemal (radiyanhuleâyezâl) Hazretlerinin Ruhuna Türbesine Bir Armağan, Kahire, y.y., 2. b.s., 1327, s.3. “Fransızca tahsiliyle Dârülfünun’lardan çıkmış bir efendinin bu lisânda en basit bir sûrette olsun meramını ifadeden aciz kaldığı görülüyor.” Bk. Ali Kamil Akyüz, “Lisân Tahsili -Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, **İctihad**, s.1722. “Yeni usûl evvelce de bilmünâsebe söylenmiş olduğu vecihle bir lisânı hele bidayeten şâkirdâne terceme ve gramer vasıtasıyla ta’lim etmeyi sûret-i katiyede red eder. Bu usûlün hassa-i fârikası şâkirdânı kelimelerle, cümlelerle değil doğrudan doğruya eşya ve ahvâl ile doğrudan doğruya tahsîl edeceği lisân-ı ecnebi ile müvâcehe etmektedir.” Bk. Ali Kamil, “Lisân Tahsili-Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, **İctihad**, C.IV, No.79-2, 05 Eylül 1329, s.1741.

Mübin<sup>620</sup> başlığı ile karşılamakta, fikri ve medeni ekanim-i selaseden birinin Latin harflerinin kabulü olduğunu ifade etmiş ve yüzyıllardır ilim dili olan Arapça'nın ölü bir dil olduğundan bahisle milletin kafasının samanla doldurulmuş olduğunu düşünmektedir.<sup>621</sup>

Zeki Magamez, medreselerde uzun yıllar kullanılan Arapça'nın dinî, ilmî, ictimâî, siyasi büyük bir medeniyeti taşıdığını ve asil bir dil olduğuna işaret etmekte, er geç Avrupa tahsili görmüş aydın gençler sayesinde Arapça'nın kendi anadilinin konuşulduğu yerlerde bile tarihe geçeceğini söylemektedir: “Bu sözlerim ile Arap lisânını kıymetten düşürmek istemiyorum. Arap lisânı dînî, ilmî, ictimâî, siyasi büyük bir medeniyet taşımış vasi' ve âsil bir lisândır. Fakat o medeniyet nasıl eskimiş ise lisânın kuvve-i telakki ve tebliği de o nisbette eskimiş ve ihtiyarlamıştır... Zaman bir lahza durmadan ileriye doğru koşuyor. Er geç Avrupa tahsîli görmüş münevver gençlik kuvveti artacaktır. Bu kuvvet galip geldiği gün Arap lisânı da asrîleşecek, Arap harfleri oralarda da tarihe geçecektir. Yaşayan görecektir.”<sup>622</sup>

**Sebîlürreşâd**, medreselerde uzun yıllar Arapça eğitimi verildikten sonra Arapça'nın doğru düzgün okunup yazılamadığı ve bu eğitimi alan kişilerin kendi meramlarını bile bir iki cümle ile anlatamadıklarına işaret etmektedir. Bir çözüm yolu olarak Arapça'yı öğretecek kişiler kendi içlerinde ihtisaslaştırılmalı, medreselerde Arapça eğitim ve öğretim yöntemleri değiştirilmelidir. **İctihad**'da mesele biraz daha vahimdir, medreselerde yıllarca Arapça eğitim alan kişiler bırakın Arapça'yı Türkçe'yi bile doğru düzgün kullanamamaktadır. Arapça, diğer taraftan

---

<sup>620</sup> “Latin harflerinin kabulü nihayet yirmi sene sonra Türk kavminin yüzde tetmiş beşinin okumak yazmak bilmesini temin edecek feyyaz bir karardır.” Bk. Abdullah Cevdet, “Cumhuriyetimizin Hars Sahasında Bir Feth-i Mübini: Latin Harflerinin Kabulüne Karar Verildi”, **İctihad**, C.XXIII, No.252, 15 Mayıs 1928, s.4787. Latin harflerinin kabulünden önce Abdullah Cevdet memleketteki okuryazar oranını vermektedir. “Maârifî umûmîyenin derecesi, evvel bi-evvel bir memlekette, okuryazarlarının yüzde kaç nisbetinde bulunduğunu tahkik edilerek ta'yin olunur. Bizde ise şimdi, neşir edilen istatistikler münderecâtına nazaran okur yazarlarımızın miktarı, nüfus-ı umûmîyenimiz yüzde 2:10'u nisbetindedir.” Bk. Abdullah Cevdet Karlıdağ, “Türkiye'nin İdam-ı Hükmünü Hazırlayan Şeyler: Dünkü Düşünce Bugünkü Neticeler”, **İctihad**, C.XV, No.131, 21 Teşrîn-i Sâni 1918, s.2809.

<sup>621</sup> Ahmet Çapku, “Baticılık Düşüncesi Çerçevesinde Abdullah Cevdet'te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, S.24, 24 Ekim 2013, s.174.

<sup>622</sup> Zeki Megamiz, “Arap Lisânı ve Latin Harfleri”, **İctihad**, C.XXIV, No.271, 15 Nisan 1929, s.5152-5153.

bir gerileme nedenidir. Arapça tamamen terk edilip latin harflerine geçilmelidir. Bir zaman gelecek Avrupa’da eğitim görmüş Arap gençleri gayret göstererek Arapça kendi özvatanında bile tarihe geçecek ve latin harfleri artık Arap ülkelerinde de kullanılacaktır.

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, medreselerde uzun yıllar Arapça eğitimi alan kişilerin Arapçayı doğru düzgün konuşamamalarına, okuyamamalarına ve yazamamalarına dikkat çekmekte ve bunu büyük bir eksiklik olarak görmektedir. **Sebîlürreşâd**, bu durumun Arapça eğitim usûlünün değiştirilmesi ile giderilebileceğini düşünmektedir. **İctihad** ise bir dil devriminden yanadır ve her alanda latin harflerine geçmeyi önermektedir. Her iki dergi de medreselerdeki Arapça öğretim sisteminin yeterli ve başarılı olmadığı konusunda benzer fikirlere sahiptir.

### 3.2.1.2. Medrese Binaları

Osmanlı medreseleri inşa edilirken ders yapma ve mütalaa özel mekânlarının yanında, yatma, dinlenme, sağlık ve beslenme imkânlarını en iyi şekilde sağlayacak hücre sistemi benimsenmiştir. Öğrencilerin çevrenin gürültü ve cazibelerinden uzak tutulabilmesi için medreseler mesken, dükkân ve diğer sosyal mekânlarla irtibatlı olmayacak şekilde ve onlara kapalı tarzda inşa edilmiştir. Öğrenci odalarının dış duvarına ya hiç pencere konulmamış veya dışarının seyredilmesine izin vermeyecek aydınlatmalar konulmuştur. Bu izolasyon tedbiri ile birlikte sosyal soyutlanmanın önlenmesi için öğrencilerin ibadet ortamında insanlarla görüşüp kaynaşmalarını sağlamak üzere medreselerin camilerin etrafında veya yanında inşa edildiği görülmektedir. Öğrenciler böylece namaz vakitlerinde cemaate karışarak onlarla birlikte ibadet edebilmektedirler.<sup>623</sup>

Medreseler temel olarak mimari özellikleri bakımından bir avlu etrafına yerleştirilmiş talebe odaları, dersane veya dershaneler, tuvaletler ve görevli odalarından oluşan kare veya dikdörtgen şekilli yapılardır. İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi gibi bazı örneklerde odalardan bir tanesiyle dershanenin birleştirilmesi, bu

---

<sup>623</sup> Suat Çebeci,” Eğitim Anlayışı Açısından Osmanlı Medreseleri ile Orta Asya Medreselerinin Mimari Özellikleri”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim ve Yönetim ve Finans**, ed. Fuat Aydın, İstanbul, Mahya Yay., 2019, s.418-420.

odanın müderris odası olarak kullanıldığını göstermektedir. Medreseler içerisinde Yıldırım Medresesi gibi bir külliye'nin parçası olarak yapılanlar olduğu gibi müstakil yapılar olarak da kurulanlar bulunmaktadır. Osmanlıda genel olarak medreseler, içlerinde verilen eğitimin ihtiyaçlarına, vakfedenlerin özel isteklerine ve iklim şartlarına göre şekillenmişlerdir.<sup>624</sup> II. Meşrutiyet döneminde medreseler, her yönü ile ıslaha tabi tutulmuşlardır. Bu tür faaliyetlerin yapılmasında medrese mensuplarının ve konu ile ilgilenen devrin aydınlarının meselenin fikri yapısının hazırlanması bakımından önemli katkıları olmuştur.<sup>625</sup>

Haşim, İstanbul'da bulunan medreselerde bırakın ders işlemenin yaşamının bile çok güç olduğunu, rutubet kaynaklı hastalıklar yüzünden öğrencilerden vefat edenlerin olduğundan bahsetmektedir: “Bir talebe ömrünü on beş yirmi sene medreseye vakf ederse sonra ondan bir şey beklenilmez; medreselerin ömür törpüsü olduğu herkesce müsellemdir. Bilhâssa İstanbul muhîtindeki medârisde yaşamak pek müşkildir, o rutûbetlere, murdar havâlara karşı mübâreze-i hayâtiyede bulunmak her yiğidin kârı değildir. Müşâhedât bunu bize pek a'lâ gösteriyor, nasıl ki ara sıra o rutûbetin kurbanı olarak giden eksik değildir!”<sup>626</sup> Talebe-i Ulûm'dan Malatyalı Osman Nuri, medreselerin fiziki ve sıhhi açıdan uygun yerler olmadığından bahisle İstanbul'da bulunan yüz yetmiş medrese yerine değeri otuz bin liradan az dâr-ül-muallimîn binası gibi üç dört tane medrese açılmasını önermiştir: “Her türlü takayyüdât-ı sıhhiyye ve âsâr-ı hayâtiyyeden mahrûm olan yüz yetmiş medreseyi muhâfaza etmekte millet-i İslâmiyye için bir menfa'at tasarruf etmek abesdir. Acaba bu medreselerin bedeliyle İslâmiyet'in şân ve şerefiyle mütenâsib üç dört tane mebânî-i cesîme vücûda getirmek mümkün değil mi? Bugün inşâ edilmekte olan muhteşem dârü'l-mu'allimîn binasının kıymeti zannederseniz otuz bin liradan fazla değildir.”<sup>627</sup>

<sup>624</sup> Ayşe Zışan Furat, “Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 2003, s.206-207. Kuruluş dönemi Osmanlı Medreselerinin kuruldukları şehirler ve adetleri için Bk. **A.e.**, 205.

<sup>625</sup> Mustafa Şanal, “Eşrefefendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin Islahât Düşünceleri ve Çözüm Önerileri”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.10, Ankara, 1999, s.194.

<sup>626</sup> Haşim, “İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitatımız”, **Sebilürreşâd**, s.322.

<sup>627</sup> Osman Nuri, “Artık Sukut Etmeyeceğiz”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.243, 15 Nisan 1329, s.148. “Yine aynı gazete medreselerin tevhîdi ile muazzam bir Dârülfünun vücûda getirmek lüzûmundan bahs

Sultanahmet Dershanesi ve Medresesinden bir grup medrese talebesi, medreselerin havadar olmadığından ve rutûbet içinde ders işlediklerinden yakınmakta, bunun yerine Dersaâdet'teki medresenin başka bir şekilde değerlendirilmesiyle, yerine havadar bir mekânda büyük bir medrese açılarak kendilerinin sağlık ve sıhhatinin de korunmasını önermektedirler:

“Biz de bu vatanın evlâdlarıyız! Niçin mahrûm-ı maârif bulunalım? Ve niçin ta’rîz ve takbîh altında inleyelim? Ve yine niçin mezelletle, dıyk-i ma’îşetle rutûbethânelerde çürüyelim? Bizler ufak hamûle-i irfânımızla çâre-i necâtımızı üç noktada görüyoruz: Birincisi: Dersaâdet'te mevcûd olan medârisi başka bir hâle ifrâğ edip vâridâtından hevâdâr bir mevki'e büyük bir müessese vücûda getirmek sûretiyle hayâtımız, sıhhatimiz taht-ı te'mîne alınmalıdır... bunun netîce-i tabî'yyesi olmak üzere talebe-i ulûmdan birçok rutûbet kurbânı gittiği herkesin ma'lûmudur.”<sup>628</sup>

---

ediyor. Hakikaten bu da hal edilmesi lazım gelen mesailden biridir... Bundan başka biri İstanbul, biri orta Anadolu, biri de vilayeti şarkiyede olmak üzere üç büyük külliye-i İslâmiye te'sisi düşünülmektedir. Hatta ve ondan (medresetül'zehra) namıyla muazzam bir medresenin inşası için yüz yirmi bin liranın tahsisi hakkında yüz altmış küsur imzalı bir takriri meclisi milli riyasetine takdim olunmuştur.” Bk. “Dârülfünun'un ve Medreselerin Islahı Hakkında”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.528-529, 16 Mayıs 1339, s.71. “Eslâfın o kadar fedâkârlıklar, himmetler sarfıyla ahlâfa müebbed birer yâdigâr-ı irfân olmak üzere te'sis ettikleri medreselerimizin son zamanlarda kasden revâ görülen bakımsızlık yüzünden ne hâle geldiğini söylemek pek acı bir hakikati anlatmak demektir. Eğer mekteplere edilen himmet o kadar kifâyetsizliği ile beraber medreselere de sarf edileydi, şüphe yok ki vaktiyle her biri bir Dârülfünun olan, her biri birçok sâhib-i meslek nihârler yetiştiren bu muazzam müesseseler inhitâtın bu derekesini olsun görmezdi. Medreselerden adam yetiştirmek pek kolaydır. Çünkü medrese hayatına alışmış talebe-i ulûm umûmiyetle gâyet çalışkan, gâyet mefîn adamlardır. Nitekim medrese görmüş, medresede çalışmaya alışmış talebe mekteplere girince -buradaki tahsîl o kadar bozukluğu ile beraber nisbetle daha hâllice olduğundan- behemehâl bulunduğu sınıfın ya birincisi yahud ikincisi oluyorlar.” Bk. “Şuûn: (Devlet-i Osmaniyye), Afrika-yı İslâmi, Rusya, Çin, İran”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.122, 23 Kânûn-ı Evvel 1326, s.303.

<sup>628</sup> Astanalı Niyazi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkar”, **Sebîlürreşâd**, s.147-148. Dergi ülke sınırları dışından da örnekler vermektedir. “Kırgızlar arasında epeyce şöhret kazanmış Kâdî Mehmed Efendi ile mahdûmu Mekârim Efendi milletin ta'lîm ve terbiyesi husûsunda pek çok hizmetleri sebkât eden zevât-ı muhteremedendir. Vaktiyle medreselerinde altı yüze bâliğ talebe-i ulûm terbiye ve maddî ve ma'nevî nâil-i istifâde olurlardı. Fakat maatteessüf bundan dört sene mukaddem bu iki zâtın ziyâ-ı ebedîleri hakikat bütün Kırgızları dil-hûn etmekle berâber medreselerin de emr-i idâresinde te'sirât-ı azîme husûle getirdi âdetâ kapanacak bir hâle geldi... Ahâlî böyle bir muvaffakiyete pek memnûn olarak tizden eski medreseleri ta'mîr, yenilerini binâ ederek muktedir muallimler celbetmekle bir an evvel evlâd-ı milletin kesb-i irfân etmelerini sabırsızlıkla beklemektedirler.” Bk. “Kırgızlar'da Medrese Bina Etmek”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, No.66, 26 Teşrîn-i Sâni 1325, s.223. “Bu Medrese-i Âliyye-i Dîniyye'nin tertîbâtı ve ders programları Rusya içerisinde olan mektep ve medreselerin cümlesinden fâik olduğu gibi maksad-ı aslîleri de zamaneye muvâfık mütedeyyin âlim ve müderrisler yetiştirip Rusya içerisinde olan İslâm kardeşlerimizin terakkîyât-ı medeniyye ve milliyyesine ve terakkîyât-ı dîniyye ve ahlâkiyyesine ciddiyet ve faâliyetle

Medrese talebeleri, mektep öğrencilerine yeni ve donanımlı binalar tahsis edilirken bu imkânlardan kendilerinin faydalandırılmamasından ve görmezden gelinmesinden rahatsızlık duymaktadırlar. Medrese binaları rutubetli, medreselerde çıkan yemekler de iyi değildir. Medrese talebesi yazdığı mektupta kendileri için yapılan yeni medrese binasının ellerinden çekilip alındığından bahsetmektedir:

“Şer’iye vekili Mustafa Fevzi Efendi Hazretleri’nin gazetelerde vukû’ bulan beyânâtından anlaşıldığına göre, Şehzâdebaşı’nda evkâf matbaası ittisalindeki büyük bina Darü’l-fünûn talebesine tahsis olunuyormuş, Maârif Vekâleti nevâkısını ikmâl ederek binayı işgal edecekmiş. İnsan hatır-ı hayâle gelmeyen böyle şeyleri işittikçe inanamayacağı geliyor. Talebe-i ulûm da bu memleketin evladı değil midir?... Bunların yegâne nasibi rutûbetli, taş hücreler midir?... Anlaşılan evkâfın talebe-i ulûm için yaptırmakta olduğu bu binâyı talebe için ayak basmak nasip olamayacak... Ümit ile rutubeli, sıkıntılı, taş odalarda oturmaya katlanıyor... Evkâfın parasıyla yapılan bu binadan da alakâları kesiliyor. Bugün Darü’l-fünûn’un olduğu yer bir saraydır. Muazzâm harbiye dâiresi de Darü’l-fünûn’a tahsis olunmuştur... Her ne ise talebe-i ulûma muntazâm bir bina tahsis olunmadı bari kendilerine ait mebâni işgale kalkışılmasa, maârif bütçesi her şeye müsâittir. Bu binadan daha mükemmel binâlar yapabilir. Lâkin medâris için öyle midir? Bugün medreselerdeki yemekler yenecek şey değildir. İnsan ancak açlıktan ölmemek için bunları yiyebilir... İşte talebe-i ulûmun hayatı böyle iken onlara âit bir binâyı da

---

hizmet etmektir. Talebenin sâmiînden mâadâsı hep leylîdirler. Yemek içmek uyumak ve kalkmakları hep muayyen bir vakittir. Kezâlik namaz kılmak için ayrıca büyük bir salonları vardır ki namaz vakti gelince cümle talebeler birden cemâatle namaz kılarlar.” Bk. Züfer Kasımı, “Rusya’daki İslâmların Terakkiyat-ı Dîniyye ve Milliyyeye Hizmetleri”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.62, 29 Teşrîn-i Evvel 1325, s.159. “Kafkasya’da sâkin akvâmda hiss-i milliyet kuvvetli değildir. Binâenaleyh muntazam ve mükemmel Rus mektepleri ile Kafkasya’da Rus medeniyetinin layıkıyla neşr edileceği bir emr-i muhakkaktır. İslâm etfâline mahsûs Rus mekteplerinde ulûm-ı dîniyye layıkıyla tadrîs edilecek olur ise İslâmların Rus mekâtibine tamamıyla rağbet edeceği ve Rus mekteplerinin İslâm ahâlî arasında büsbütün taammüm eyleyeceği şüphesizdir. Zâten Kafkasya’da bulunan şimdiki İslâm mekteplerinde muktedir ve iyi muallimler yoktur. Türkiye’den gelen muallimlere bizzât ahâlî bile nazar-ı iştibâh ile bakıyor. Bundan başka İslâm mekâtibinde talebeye birçok âyât-ı Kur’âniyye ibâre-i Arabiyyesi üzere ezberlettirilmekte ve bu sûretletalebenin zihni yorgun düşüp tahsîli geçmekte olduğundan İslâmlar bu mekteplerde sür’atle terakki ve tahsilden eser görmüyorlar. İslâmlar kendi mekteplerinin bu hâlini sür’atle ve mükemmel sûretle tadrîsâtında bulunan Rus mekâtibi ile mukâyese ederek nihâyet kendi mekteplerini büsbütün terk edecekleri ve İslâmlar arasında Rus mekteplerinin takarrur ve taammüm edeceği muhakkaktır.” Bk. “Şuûn”, **Sebilürreşâd**, C.XI, S.268, 17 Teşrîn-i Evvel 1329, s.128.



onlara çok görerek Darü'l-fünûn mudâvimlerine yurt olarak bahsetmek asla muvâfık nisfet ve âdâlet değildir.”<sup>629</sup>

Hatipzade, medreselerin tedrisat yapılan yerler olmaktan çıktığını, talebenin ikametgah merkezine dönüştüğünü, artık konum ve mekan açısından eğitim ve öğretime uygun bir özellik taşımadıklarını belirtmektedir: “Bugün medrese denilen binâlar acaba nedir?.. Medrese mi? Hayır! Çünkü içerisinde tadrîsât yok. Mektep mi? Yine hayır! Bir nevi’ talebe pansiyonu mu? Belki!.. Acaba medrese binâları talebe ikâmetgâhı olmak i’tibârıyla şerâit-i mahsûsaya hâiz midir? Evvelen: Bunlar vaktiyle İstanbul’un en hevâdâr ve en tenhâ mahallerine yapıldığı halde bugün en kalabalık ve gürültülü mevki’lerde kalmışlardır. Sâniyen: Hücreler kâmilten tahtânî ve altları bodrum olduğundan rutûbetten hâlî değildir. Sâlisen: Yarım arşın arzında râtib taş duvar ve mukassî kubbe altında ziyâdan hâlî hücrelerin üzerine icrâ edeceği sû’-i te’sîr bir talebe için iki üç misli tezâuf eder.”<sup>630</sup>

Halim Sabit’e göre Osmanlı medreseleri Süleymaniye Medresesi gibi bir zamanlar kısmen Arapların ve kısmen de Maverâünnehir’in tadrîs usûllerinin üzerinde idi. Mâverâünnehir medreseleri bina yönünden kısmen de tahsîl yönünden, Endülüs medreseleri ise makul programları itibari ile o zamanlarda en ileri gelen eğitim kurumları idi. Osmanlı medreseleri ise her iki yönden Endülüs ve Maverâünnehir medreselerine göre geride idi. Medrese binaları kar ve yağmura karşı içeride bulunan kişileri barındırmaktan ibaret ve sıhhi açıdan iyi bir planlamaya sahip değildir:

“...kısmen Arapların, kısmen de Mâverâünnehir’in usûl-i tadrîsleri üzerine müesses dârü’l-ulûmları yok değildi. Medrese-i Semâniyye, bu müesseselerin en

<sup>629</sup> “Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.576, 22 Teşrin-i Sani 1339, s.63-64. “İstanbul’un kız muallim mektebi 45 hanım çıkarıyor. Gelecek sene 35 mezun verecek, senevî maâşat hariç olmak üzere 90 bin lira masraf, Türkiye’de bir misli daha bulunamayan binasına nazaran bu netice çok azdır.” Bk. “Yapılan Masrafa Karşı Alınan Mahsul!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.610, 31 Temmuz 1340, s.189.

<sup>630</sup> Ahmet Vasfi Hatipzâde, “Terbiye Ta’lim, Medâris-i İlmiye”, **Sebîlürreşâd**, s.96-97. “Refikimizin şu fikrine iştirâk ile şunu da ilâve edelim ki millet-i İslâmiyye’nin vâdî-i inkırâz ve izmihlâle doğru sürüklenmesinin başlıca sebebi, talebe-i ulûmun terbiye ve tadrîsâtına âlem-i İslâm tarafından lâzım gelen dikkat ve i’tinânın sarf edilmeyerek medrese ve mekteplerimizin harâbe-zâra dönmesidir. İşte bu büyük kusûrları nazar-ı ehemmiyete alarak medârisin ıslahına gayret etmek, tecdid-i hayâta çalışan hey’et-i ictimâiyyemizin başlıca vazîfesini teşkil eder.” Bk. “Medâris-i İslâmiyye”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.103, 12 Ağustos 1326, s.436.

muntazamları sırasında olarak gösterilebilir... Mâverâü'n-nehir medreseleri binaca, bir dereceye kadar da tahsîlce; Endülüs medreseleri ise muayyen bir hedef gözetilerek tertip edilmiş vâsi', ma'kûl programları i'tibâriyle, o zaman silsile-i terakkinin kat' ettiği en son noktada bulunuyorlardı. Bizim Osmanlı medreseleri ise her iki cihetten Endülüs ve Mâverâü'n-nehir medreselerine nisbeten geride idi. Bir kere binalarının olanca meziyeti yalnız sağlam olmasından, kara, yağmura karşı içindekileri barındırabilmesinden ibâret bulunup sıhhat, hayat cihazları asla nazar-ı dikkate alınmamış idi.”<sup>631</sup>

Müftizade, medreselerde talebelerin kaldıkları odaların eğitim ve sağlık açısından uygun yerler olmadığını, medreseler yatılı oldukları halde öğrencilere ait bir çamaşırvanenin bile bulunmadığını, öğrencilerin istifade edebilecekleri bir kütüphanenin olmadığını, çözüm olarak İstanbul'da kullanılmayan yüz kırktan fazla medresenin değerlendirilerek bunların yerine her açıdan münasip medreselerin açılabilirliğini belirtmektedir: “İstanbulda kayden yüz seksen sekiz medrese vardır... Talebe balık istifi gibi dört, beş, altı kişi bir odada bulunuyorlar. Hiçbir medresenin mütalaa odası yoktur. Ders çalışmak isteyen, uyumak arzu eden, rahatsız bulunan talebe hep bir odada gecelemeğe mecburdur. Hiçbir medresenin kütüphanesi yok... Medreseler sözde leylî olduğu halde çamaşırlarını bizzat yıkayan talebe için çamaşırvâne mevcûd değil... İstanbul'da bugün harap, muterik ve arsa halinde yüz kırktan fazla medrese vardır... Bu halde bunları ol-babdaki kanûna tevfikân nakil ile istibdâl etmek ve bu paranın on parasına dokunmaksızın İstanbul'un münâsib mahallerinde hıfz-üs-sıhha, idare, tadrîs noktasından müstemilatı lazıma havi ve ihtiyacâta kâfi binalar yapılabilir.”<sup>632</sup>

Ahmed Zaid, birden fazla medresesi olan yerlerde fen ilimleri için uygun bir mevkide dershaneler açılarak oralarda tadrîs cihazına gidilmesini tavsiye etmektedir: “Müteaddid medâris mevcûd olan yerlerde -Bursa gibi- ulûm-i Arabiyye ve şer'îyye, câmi'-i kebîrlerde; fûnûn-ı cedîde ise, münâsib bir mevkide lüzûmu mikdârı

<sup>631</sup> Halim Sabit Kazanlı, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.124, 5 Kânûn-ı Sâni 1326, s. 336.

<sup>632</sup> Müftizâde Mehmed Es'ad, “İstanbul Medreseleri”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.540-541, 28 Haziran 1339, s.161-162.

dershâneyi hâvî, te'mîn-i maksada kâfi mükemmel bir dârü't-tedrîs inşa edilerek orada okutmalı ve medreseler kemâ fi's-sâbık beytûtet ve mütâlaaya hasredilmeli.”<sup>633</sup>

Dergide, medrese binaları satılarak bunun yerine cami, mektep ve hastane yapımına gidileceği belirtilmektedir: “Yevmî gazeteler tarafından verilen ma'lûmata göre Maârif Vekâleti âhiren İstanbul vilayetine medreseler hakkında bir tebliğ göndermiştir. Bu tebliğe evvelce kabul edilen lâhiya ilave olunmuştur. Bu lâhiyaya nazaran cevami' ve mesâcidi şerîfeden maâde evkâfa aid diğer arsa ve mektep binaları satılarak bedeli ile ihtiyaç nisbetinde evvela cami, sâniyen mektep, sâlisen de hastahane gibi müessesâtı hayriye vücuda getirilecektir. Maârif Vekâleti bu lâhiyayı tamime rabt ettikten sonra altına da şunu ilave etmiştir: 1- Medreseler maârife devr olunmuştur. 2- Bunlardan mektebe elverişli olanlar derhâl mektep haline ifrağ olunacaktır. 3- Mektebe elverişli olmayan medrese binaları satılarak vilayetçe mektep yapılacaktır.”<sup>634</sup> Dergi, ilk başta medreseleri sıhhi açıdan uygun görmeyen maârifin şimdi ise bu yerleri mektep olarak kullanmak istediğini söylemektedir. Ayrıca bu yerlerin paraları ile cami yapmanın şer'i yönden izni tetkik edilmesi gereken bir durumdur: “Ancak şimdiye kadar medreselerin vuku bulan taarruzlardan, mutearızlar, medreselerin gayrı sıhhi, basık, rutûbetli hayatı fikriye kabristanı gayr-ı asrî olduklarını, asrî binalar yapılarak talebe-i ulûm oralarda müctemian ikamet etmelerini ileri sürüyorlardı. Maârif Vekâleti, şimdi oraların mektep ittihaz edilmelerini sıhhate mazur, asrîlikle münâfi görmüyor... Medreselerin paraları camilere sarf edilmek istenilse bile, buna cevaz-ı şer'i olup olmadığı muhtac-ı tetkîk bir meseledir.”<sup>635</sup>

<sup>633</sup> Ahmed Zaid, “İslah-ı Medâris Bugün Ne Sûrette Kabil Olabilir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.128, 3 Şubat 1326, s.392. Medrese binaları hakkında Şevketi'nin çözüm önerileri ve düşünceleri için Bk. Şanal, “Eşrefefendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin İslahât Düşünceleri ve Çözüm Önerileri”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s.193-218.

<sup>634</sup> “Medreseler Satılıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340, s.317. “Demek ki bu senenin martından itibaren müstağni anha olduğu usûlen tahakuk eden evkafın nakit ile istibdâlından hâsıl olacak mebâlîğ hiçbir tarafa sarf olunamayacak, ancak evkaf namına tenmiye edilecektir. Ve bu hususun icrasında başvekil memur edilmiştir. Şu halde Maârif Vekâleti mebâniye-i vakfiyeden olan medrese binalarını satarak herhangi bir müessese inşasına nasıl kıyam edebilir?” Bk. “Medreseler Satılabilir mi?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrin-i Evvel 1340, s.347.

<sup>635</sup> “Medreseler de İnkılâp Geçiriyor!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.619, 2 Teşrin-i Evvel 1340, s.330.

Abdullah Cevdet, Macaristan’da ziyaret ettiği rahipler mekteb binası hakkında bilgi paylaşmaktadır. Hristiyan rahipler yetiştiren bu mektep binası büyük bir bahçesi, elektrikli dış kapısı ve zili olan bir binadır. Bekleme salonunun duvarlarında kendi teoloji ulemâlarının ve İmparator Franz Joseph’in resimleri, yine bu salonda farklı dillerde dergi ve gazeler bulunmaktadır. Bir rahip mektebi olması ile birlikte fen ilimlerini ihtiva eden bölümleri vardır. Talebelerinin tüm ihtiyaçlarını sağlayan modern ve donanımlı bir özellik taşımaktadır. Ancak medrese talebeleri bu şekilde imkanlara sahip değildir, bir yandan eğitim ve öğretimlerini sürdürmek diğer taraftan masraf ve ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorundadırlar:

“Mektep büyük bir bahçe içinde kargir muazzam bir binadır. Kapalı kapısının elektrik düğmesine bastık derhâl kapı açıldı, kapıcı bizi hürmetle karşıladı... Bizi intizâr ve mülâkat salonuna götürdü Teolojya Ulemâsının ve İmparator Franz Joseph’in resimleriyle müzeyyen bu salonun ortasında muhtelif lisânlarda münteşir mecmûalar, gazeteler serili idi... Yemek salonlarını laboratorlarını, yatak odalarını, ulûm-ı tabiiye müzelerini, kimya ve fizik dar-ül mesaiyelerini, mûsikîye ve spora mahsûs salonlarını ziyaret ettim hayretim, hicrânım kat kat arttı. Çamaşırhânelerinin buharla müteharrik makineleri ve yıkanan çamaşırı on dakika zarfında kurutan, ütöleyen, boğçalayan tertibatı, talebeye mahsûs banyoları gördüm; bu esbâb-ı ıstırâhat ve vesâit-i medeniyyeyi, taamları bir fâzıladan ibaret olan, çamaşırını kendi yıkayan, bir kuvvettle bir ceb parası elde etmek için üç ay dilenen bizim bedbaht medrese teşyinânın ma’lum ve merhametengiz mahrumiyetleriyle mukayese ettim. Her mektebin gâyesi elbette yükseltmek, maddeten ma’nen yükseltmektir, medreseler bu gâyenin zıddı bir neticeye varıyordu. Medrese neşiyânını çürüyor ve çürütüyor, bunları çürümekten tahlîs ve çürütmekten men’ edecegiz.”<sup>636</sup>

<sup>636</sup> Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, **İctihad**, s.3397. İctihad’da mektep binaları için de ülke sınırları dışından karşılaştırmalar yapılmaktadır. Musa Carullah Bigiyef’in Finlandiya izlenimleri aktarılırken tâlî mektep binalarının cennet misali olduğu zikredilmektedir. (Tâlî mekteplerin: cennet misali binalarını... umûmiyetle baş gözûyle görünen ahvâl-i ictimâiyelerine hayran olup Finlerin bu hallerini beğenmişim.” Bk. Kaya Nuri, “Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler”, **İctihad**, C.XIX, No.163, 1 Mart 1924, s.3319. “Bizde en büyük temeddin kuvveti mektep binası, câmid, samit mektep binası oluyor. Ne mekteplerde gösterilen ulûm ve fûnûn ne de ba husus mektep idaresinin terbiyesi mektep binası, leyli ve âlî bir mektep binası kadar müdâvimlerini temeddin etmek hassasına haiz olamıyor... Mektepte gösterilen dersler de mektebin câmid binası kadar talebeyi temdîn ve terbiye edemiyor. Âlî mektepler talebeyi yalnız mesleğe hazırlıyor.” Bk. Edhem Necdet, “Mektep Binalarının Hassa-i Temeddüniyesi”, **İctihad**, s.216-218.

Yazar, Viyana'daki Rahipler Mekteb binasını İstanbul'daki yeni postahane ve Düyûn-ı umûmiyye binası seviyesinde teşkil ettirildiğine işaret etmekte ve böyle bir yerde yetişen Macar softasının düşünce ve fikir gelişimi olarak daha avantajlı olduğundan bahsetmektedir: “(Viyana)’nın bizim yeni postahane ve Düyûn-ı umûmiyye binalarına benzeyen (Farer Şule)’sinde gördüğüm (Daniel Edwargo) ismindeki bir genç Macar softanın kafasını düşündüm.”<sup>637</sup> Bir göz doktoru olan Abdullah Cevdet, eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü yerlerin sınıf, sıra, duvar rengi ve aydınlatmasına kadar göz sağlığı da dikkate alınarak fiziki ve sıhhi açıdan en uygun tarzda olması gerektiği üzerinde durmakta ve bu konuda **İctihad**’da ince detaylara varan yazı ve görsel tanıtımlar paylaşmaktadır.<sup>638</sup>

**Sebûlürreşâd**, medrese binalarını sıhhi ve fiziki açıdan yetersiz görmektedir. Mektep talebelerine tahsis edilmiş binalarda olduğu gibi medrese talebelerinin de eğitim öğretimlerini sağlıklı bir şekilde yürütmeye ihtiyaçları vardır. Üstelik bu anlamdan medreseliler için yeni bir bina yapılmış ama bu bina da ellerinden

<sup>637</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1305.

<sup>638</sup> “Mektep binasının vaz’iyeti-evvela ışığın hangi taraftan gelmesi lazım olduğu sorulmalıdır... Asıl binanın vechesine gelince, bu planın şekline ve sahanın taksimine tabi’dir.” Bk. Abdullah Cevdet, “Âmâlığın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVI, No.327, 15 Ağustos 1931, s.5534. “Sun’i Tenvîr- Sun’i tenvîr yazın akşam ve gece dersleri, kış mevsiminde de sabahları bir ve hatta iki sa’at zaruridir... Yazı yazarken çocukların aldıkları fena vaz’iyyetin nasıl myopluğu da’vet ettiğini gördük; yazı ile vücudun vaz’iyyeti arasındaki münasebet çoktan beri ma’lumdur. Haflerin düz ve yatık yazılması mes’elesi latin harflerini kabul ettikten sonra, gözün hıfz-üs-ssıhhası mevzû’ı bahs oldukça bizi de meşgul edecektir.” Abdullah Cevdet, “Âmâlığın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVII, No.328, 1 Eylül 1931, s.5544-5546. “Myop olanlara asla unutulmamak lazım gelen nasihatlar. Kitap, yazı veya mümasil işle gözlerinizin arasında 20 centimetrelilik bir mesafe bulunsun... Sun’i ışıkla mümkün olduğu kadar az okuyup yazınız. Hiçbir zaman yatarken ya’ni uzanmış bir vaz’iyyetde okumayınız... Her def’a bir sa’at çalıştıktan sonra birkaç dakika gözlerinizi dinlendiriniz... Ba’zı kimseler ‘Myop’ olan gözlerin daha mukavemetli olduğunu zan ederler. Bu batıl bir zu’mdur. Buna inanmayınız ve gözlerinizi, gözlerinizin kuvvetini ve sa’iresini zaman zaman en aşağı her altı ayda bir def’a bir göz doktoruna mu’ayene ettiriniz ve ölçüsünü size verdiği gözlüğü, onun tavsiyesi veçh ile, kullanınız.” Bk. Abdullah Cevdet, “Âmâlığın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVII, No.329, 15 Eylül 1931, s.5555. “Mektepte en ziyâde kesir-u’l-vuku’ olan intaniye hastalıkları, her biryerine has seciyeleri tafsil ve ta’mig ederek birer birer gözden geçireceğiz... Ekseriya sarı hastalıkla ma’lul hastaların teb’idi kâfidir: Bütün mektebi ezen veremin nadiren muktezayı olur. Bu tedbire tevessül lazım olduğu takdirde, tedbirin, müesser olması için hiç olmazsa hastalığın devr-i tefrihi müddetine müsavi bir müddet devam etmesi icab eder.” Bk. Dufestel, “Sıhhî Sütun: Mekteb Hastalıkları”, **İctihad**, C.XXIII, No.243, 15 Kânûn-ı Sâni 1928, s.4646-4647. Mektep hastalıkları için ayrıca Bk. Abdullah Cevdet Karlıdağ, “Sıhhî Sütun: Mekteb Hastalıkları”, **İctihad**, C.XXIII, No.241, 01 Kânûn-ı Evvel 1927, s.4609-4610.

alınmıştır. Medrese binaları eğitim merkezlerinden ziyade öğrencilerin pansiyonu, kar ve kışa karşı korunma mekânları halini almıştır. Medreselerde öğrenciler yatılı kaldıkları halde temel ihtiyaçlarını kendileri gidermek örneğin kendi çamaşırlarını yıkamak durumundadırlar, bir çamaşırhaneleri bile yoktur, yemekleri iyi çıkmamaktadır. Üstelik hasta olan, ders çalışmak isteyen, uyumak isteyen aynı odayı kullanmak zorundadır. Öğrencilerin istifade edeceği ve araştırma yapabileceği medreselere ait zengin bir kütüphane de yoktur. İstanbul medreseleri başta olmak üzere medrese binalarındaki yoğun rutubetten öğrenciler hasta olmaktadır. Bu sorunları çözmek için dergi bazı tavsiyelerde bulunmuştur. İstanbul için mesela mevcut medreselerin bedeline karşılık Dârümuallimîn binası gibi üç dört tane yeni medrese binası tesis edilmesi ve birden fazla medresesi olan yerler için fen ilimleri tedrîsine yönelik uygun mevkilerde dershanelerin açılması sayılabilir. Medrese binaları maârif tarafından satılığa çıkarılmaya başlanmıştır. Satıştan elde edilecek gelir ile cami, mektep ve hastane binası tesis edilecektir. Mektep binası yapmaya elverişli olanlar ise mektebe dönüştürülecektir. Dergi, maârifin ilk başta medrese binalarını sıhhi açıdan elverişli görmediği halde şimdi bu binalardan bazılarını mektep olarak kullanmak istemesini eleştirmektedir. Dergiye göre satılacak medrese binalarının paraları ile cami yapılmasının dinî açıdan uygun olup olmayacağı da tartışmaya açıktır. **İctihad**, Macaristan'daki rahipler yetiştiren mektep binasını örnek olarak sunmaktadır. Bu bina tam teşekküllü bekleme salonundan çamaşırhanelerine, ders etüt salonlarından geniş bahçesine kadar muntazam bir özellik taşımaktadır. Böyle bir ortamda yetişen din adamlarının eğitim kalitesi ile kötü ve rutubetli medrese ortamında yetişen talebenin durumu aynı olmayacaktır. Onların din adamı yetiştiren binaları Osmanlı'daki postahane ve Düyûn-ı umûmiyye binaları gibi modern ve ferahtır, bizdeki medreseler ise öğrenciyi çürütmekte ve öğrencinin verimli eğitim öğretim almasını engellemektedir. Medrese öğrencileri içinde bulundukları durumdan kurtarılmalı, modern tarzdaki mekânlarda eğitim almaları sağlanmalıdır.

**Sebülürreşâd** ve **İctihad**, medrese binalarının özellikle sıhhi açıdan uygun yerler olmadığına işaret etmektedirler. Buna ilaveten **Sebülürreşâd**, bazı çözüm yolları ortaya koymuş ve maârifin uygulamalarını yanlış bulmuştur. **İctihad**, rahipler binasını ve özelliklerini örnek göstererek ideal fiziki ve sıhhi ortamı tasvir etmiş,

medreselerin eğitim için zamanın şartlarını taşımadığına işaret ederek bu duruma bir an önce çözüm bulunmasını istemiştir. Her iki dergi de medrese binalarının eğitim açısından yetersiz ve sıhhi açıdan da öğrencilerin olumsuz etkilendiği yönünde benzer fikirler ileri sürmüşler ve bu durumdan kurtulma yollarını aramışlardır.

### 3.2.1.3. Medreselerin Islahı

II. Meşrutiyet dönemi düşünce hayatında en çok tartışılan konulardan biri olan medreseler, Batıcı ve İslâmcı aydınlar arasında yaşanan fikri mücadelede, geleneği temsil eden bir sembol haline dönüşmüştür. Geleneksel yapıya karşı cephe alan Batıcı aydınların, aynı zamanda geleneksel yapıyı besleyen bir kaynak olarak gördükleri medreselere olumsuz bakış açıları karşısında İslâmcı aydınlar, bu kurumların ıslah edilebileceğini savunmuşlardır.<sup>639</sup>

Eğitim konusu içinde **Sebîlürreşâd**'ın en dikkate değer ve geniş yazıları medreseler hakkındadır. Derginin medreselere yönelik yazıları başlı başına bir araştırmaya meydana getirebilecek kadar geniştir. Medreselerin geri kaldığı ve ıslahına dair görüşlerin yer aldığı makalelerde birbirinden farklı görüşleri bulmak mümkündür. Medreselerin gerilemesinin çok farklı sosyo-kültürel ve siyasi nedenleri bulunmaktadır. **İctihad**'da olduğu gibi bu sebepler II. Meşrutiyet Aydınları arasında **Sebîlürreşâd**'da da farklı şekillerde tasnif edilmiştir.<sup>640</sup>

Medreselerin eğitim dili ağırlıklı olarak Arapça idi. Bir eğitim kurumunun başarılı olmasında eğitim dilinin önemi bir gerçektir. Bu uygulama hiçbir zaman gerçek amacına ulaşamamıştır.<sup>641</sup> Öğretim dili sorunuyla birlikte kitapların dili ve içerikleri de önemli bir sorundur. Medreselerde okutulan kitapların orijinallikten yoksun olduğu, yeni gelişmelerin kitaplar içerisinde yer almadığı yöneltlen bir başka

---

<sup>639</sup> Emin Özdemir, "Islah Çalışmalarından İlğasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; Sebîlürreşâd'da Tevhîd-i Tedrîsad Kanûnu ve Uygulamaları", **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/2, Winter 2013, s.205. Medreselerin kapatılması üzerine basında yapılan tartışmalar için Bk. Akın, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920–1950)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.62-64.

<sup>640</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.297-298. II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslah çalışmaları için Bk. Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", **Vakıflar Dergisi**, s.127-140.

<sup>641</sup> **A.e.**, s.298.

eleştiri olmuştur.<sup>642</sup> Ömer Fuad, medreselerin içinde bulunduğu durumu belirtirken rutubetli izbe ortamlarda okutulan ders kitaplarının çağın gereklerini karşılayamadığını ve dünya-âhiret açısından yeterli bir karşılığının olmadığını ifade etmektedir: “Senenin altı ayını rutûbetli izbelerde Isâm ile Abdûlgafûr’un bî-sûd münâkaşalarıyla, yahud Aristo’nun iki bin senelik köhne nazariyâtıyla geçiren bu zavallılar ne kadar şâyân-ı merhamettir... Dünyâca bir fâide, bir saâdet te’mîn etmediği gibi, âhiret için de bir zahîre olamıyor.”<sup>643</sup>

Medreselerin geri kalması nedenlerinden **Sebîlürreşâd** yazarları diğer önemli sebebin de bu kurumlara artık toplum ve siyasilerin rağbet göstermeyi bırakmış olmasını göstermektedir. Ayrıca Şeyhülislâmlık da medreseler üzerindeki gereken takibi yapamamaktadır. Ömer Fuad, yazısında Şeyhülislâmlığın ne kendine ne de medrese sorunlarına bakamadığı, medrese müderrislerinin tayinlerinin bile geciktiğine dikkat çekmektedir: “Bunlara bakması lâzım gelen Bâb-ı Meşîhat kendine baka bilmiş olsaydı, bunlara bakmaz diye hedef-i i’tirâz olabilirdi. Fakat, ne çare ki onun kendini görmeye vakti, gözü yoktur! Altı seneden beri on beş medresenin müderrisi elân ta’yîn edilmemiştir. Ta’yîn olunacak kimselerin mazbataları birkaç kere Bâb-ı Meşîhat’e gönderildiği halde aldırın olmamıştır.”<sup>644</sup> M. Salih Vecdi medreselere halkın ve devletin artık rağbet göstermediğini, eskiden olduğu gibi medreselerin yeniden halkın ilgisine ve rağbetine kavuşturulabileceğini ve bu konuda atılması gereken adımları zikretmektedir. Vecdi sorunu ortaya koyarken çözüm yollarını da göstermektedir:

“Hatta mekteplerde okunan ma’lûmât-ı medeniyye kitaplarında mülkümüzün kuvâyı ilmiyyesinden bahsolunurken: ‘İbtidâîyeler, rüşdiyeler, i’dâdiyeler ve mekâtib-i âliyeden ibârettir’ denilip bî-çâre medreselerin bu memleketin kuvâ-yı ilmiyyesinden olduğu âdetâ inkâr ediliyor... Şimdi en birinci vazîfemiz hiç vakit gâib etmeyerek mesleğimizi esâslı bir programın sâye-i feyz-bârına sokmak, ulûm-i selefe tevârûsle beraber fûnûn-ı asriyyeye âşînâ olmayı te’mîn etmektir... Sâniyen- Sırf ilmiyyenin terakkisine hâdim kulüpler açmalı... Bu sûretle talebe-i ulûm arasında hiss-i mesleği uyandırıp gâyeyi göstermelidir. Sâlisen- Beyne’l-halk irşâdât-ı ilmiyyede bulunarak

<sup>642</sup> A.e., s.299.

<sup>643</sup> Ömer Fuad, “Medreseler”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.252, 27 Haziran 1329, s.299.

<sup>644</sup> A.e., s.299.



âlem-i İslâm'ı vücûdumuzdan müstefid kıldığımız gibi bil-cümle sunûf ve mesâlikin bekâ ve terakkisinin medâr-ı yegânesi olan rağbet-i umûmiyyeyi kazanmalıdır."<sup>645</sup>

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde medreselerin çağın şartlarına göre geri kaldığı hemen herkes tarafından kabul edilmekte ve medreselerin ıslah edilmesinin gerekli olduğu söylenmekteydi. Burada tartışılan konu medreselerin ıslah edilip edilmeyeceği değil, nasıl bir ıslahın yapılacağı ve ıslahın mahiyetidir. Medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini en fazla savunanların başında medrese mensupları ve medrese talebeleri gelmektedir. **Sebîlürreşâd**'da "Medrese Talebelerinde Hareket-i Fikriye" başlığı altında ele alınan yazılarda, medrese mensuplarının yeniliklere açık oldukları işlenmektedir. Derginin bu köşesinde medreselilerin kaleminden bu kurumların değişip gelişmesi için neler düşündükleri geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Derginin bu ilgisi kapanma yıllarına kadar devam etmiştir.<sup>646</sup>

Medreselerin ıslahı konusunda dergide birçok yazı kaleme alan M. Şemseddin'e göre bazı şahıslar hiç tahsîl görmedikleri halde ilmi kisveye bürünerek halkın önüne çıkmaktadırlar: "...bütün millet-i İslâmiyyeyi elîm sefâletlere, fecî' inkırâzlara sürükleyen eşhâsdan bir kısmı hiç okumadıkları halde medreseye intisâb da'vâsında bulunmuşlar, kisve-i ilmiyyeye bürünerek efkâr-ı nâsa cehâlet ve felâket tohumları neşr etmişlerdir." M. Şemseddin, bir mukayese ile medrese dünya için çalışmamayı telkin ederken Avrupa Dârülfünunlarının ilim ve fende ilerlediğine dikkat çekmektedir: "Dünya mü'mine zindândır! Dünya için çalışmak ne lâzım! Müslümana bir hırka bir lokma kâfi!.." yolunda telkînâtla halka atâlet ve sefâlet mikropları zerk ederken, Avrupa dârülfünunları eâzım-ı ulemâ-i İslâmiyyenin âsâr-ı ilmiyye, hikemiyye ve fenniyyelerini tercüme, tadrîs ve tevsî' ile uğraşıyor, nevâmîs-i fitratı tetebbu' ediyor, ilim ve fende, san'at ve ticârette terakki yollarını arıyor,

<sup>645</sup> M.Salih Vecdi, "Medreselerin Avamil-i İnhitatından: Rağbetsizlik", **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.287, 13 Şubat 1329, s.13. "Şu mukaddemâtda mevzû'-i bahs olan "ilm-i ahlâk, ilm-i hukûk, ilm-i siyâsî, ilm-i servet, usûl-i mâliye, ilmü'tterbiye" tasnîf-i ulûmda "ulûm-i medeniyye" nâmı tahtında cem' edilir." Bk. Emrullah Efendi, "İlm-i Terbiyeye Dair", **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.25, 29 Kânûn-ı Sâni 1324, s.391.

<sup>646</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.301. "Talebe-i ulûm Cemiyeti'nin ıslah-ı medâris hakkında Meclis-i Mebûsân İlmiye Encümeni'ne verdiği lâyiha sûreti için. Bk. "Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası", **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.462, 1 Nisan 1336, s.239-240.

gösteriyor...”<sup>647</sup> Yazara göre şimdiye kadar zengin dimağlara zarar vermiş eski usüller terkedilmedilir. İlmi işlerin idare ve yönetimini ellerinde bulunduran kişiler neden medreselerin ıslahına karşı gelmektedirler? Medreselerin ıslahını, programların düzenlenmesini her meslek gurubundan kişiler isteyebilir, ancak örneğin bir kelâm dersinin ıslahını bir mühendisten<sup>648</sup>, bir hadîs kitabının seçimini bir tabipten, tefsîr yazılmasını bir edebiyatçıdan ve ders programlarının düzenlenmesini bir mimardan beklemek tuhaf bir durumdur. Medreselerin ıslahında hala esaslı bir adım atılamamasından idareciler kadar müderrisler de sorumludur:

“...Artık sakim usüller bırakılmalı, müstaid-i teâlî âteşin zekâların sönmesine rızâ gösterilmemelidir... Fikr-i teceddüd ve rûh-ı teşebbüsden âzâde oldukları halde umûr-ı ilmiyenin idâresini der-uhde eden zevât acaba kimlerden ibârettir? Niçin ve ne gibi bir emele tebean medârisin ıslahına bir mânia teşkil ediyorlar?... Medârisin ıslahını, programların tanzîmini, derslerin tensîkını, îcâb eden kitapların intihâb ve te’lifini bir mühendis, bir tabîb, bir avukat, bir muharrir, bir edîb hattâ bir kahveci, bir hammâl isteyebilir ve istemek hakkıdır fakat, medârisde okunacak ilm-i kelâm dersinin ıslahını bir mühendisden, hadîs kitabının intihâbını bir tabîbden, tefsîr yazılmasını bir edîbden, ders programlarının tertîbini de bir mi’âmardan beklemek pek tuhaf olmaz mı?... Islah-ı medâris yolunda hâlâ metîn ve esâsı bir hatve atılamamasından mütevellid mes’ûliyet, salâhiyetdâr makâmâta âid olmakla beraber bundan müderris efendilere de bir hisse düşmüyor mu?...”<sup>649</sup>

Talebe-i Ulûmdan M. Safevet’e göre yüzeysel yapılan bir iki yenilikle medrese ıslahı gerçekleştirilemez, medreselerde artık orta asırlardan beri devam eden

<sup>647</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lîm: Medreselerin Islahı Hakkında İ’tiraf ve İşhatçılara!”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329, s.64. Dergi Tahran’da medrese ıslah girişiminden bir örnek vermektedir. “Islah-ı Mekâtib ve Medâris - Maârif Nâzırı Hakîm el-Melik mektep ve medreselerin ıslahını tezekkür için bir komisyon teşkil etmiştir. Tahran’daki ‘İlmiye’ Mektebi’nin nezâreti Fransalı muallim Revag’a verilmiştir. Mösyö Revag bu mektebi, mekâtib-i sâireye nümûne olacak sûrette tanzîm ve ıslaha me’mûrdur. ‘Dârülfünun’ denilen ve esâsen bir nevi’ mekteb-i sanâyi’den ibâret olan medresede muallimler yetiştirmek üzere ayrıca sınıflar teşkîli takarrur etmiştir. Bu Dâru’l-Muallimîn’i ikmâl eden talebeden yirmi kişi hükûmet hesabına her sene Avrupa’ya sevk ve i’zâm olunacaktır. Tahran’da bir mekteb-i hukûk küşâdı dahi tezekkür olunmaktadır. Kızlara mahsûs mekâtib te’sîsi düşünülüyor.” Bk. “İran, Islah-ı Mekâtib ve Medâris”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.139, 21 Nisan 1327, s.144.

<sup>648</sup> Osmanlı medreselerinde kelâm öğretimi için Bk. Osman Demirci, “Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2012.

<sup>649</sup> M. Şemseddin, “Terbiye ve Ta’lîm: Medreselerin Islahı Hakkında İ’tiraf ve İşhatçılara!”, **Sebilürreşâd**, s.65-67.

usûller ve eskimiş eğitim tarzları ile medrese eğitimi tıkanmıştır. Medrese, talebelerinin taşra ve İstanbul'da birlikte hareket ederek medrese ıslahının gerçekleştirilmesinde fiili bir gayret göstermeleri gerekmektedir: “Pek tabî’î sathî bir ta’dîlât ve bir iki şeyin ilâvesiyle medreselerimiz ıslah edilmiş sayılamaz... Medârisde kurûn-ı vüstâ usûlleriyle o sakîm tarz-ı tadrîs ile iktisâb-ı feyz-i irfân için medresenin âğûşuna atılan biz gençlerin meş’ale-i hayâtları söndürülsün?.. Taşrada, İstanbul’da hepimiz ittifâk ederek hakkımızı talep uğrunda atılacak her türlü seng-i isnâd ve levmi nazar-ı i’tibâra almayarak çalışalım... Ricâ ederim biraz da fi’liyât gösterelim.”<sup>650</sup> Müderris Aksekili Mustafa Hakkı’ya göre Ders Vekâleti taşra medreselerini ihmal etmiştir, Hilâfet Makamı da beş sene içinde medreseler için ıslah namına bir faaliyette bulunmamıştır. Tek yapılan iş, riyaziyat derslerinin programa yerleştirilmesi ve bunun da ulûm-ı diniyeyi baltalamış olduğudur:

“Cümlelerin ma’lûmudur ki Ders Vekâleti taşra medârisini hâtırlarına bile getirmediği gibi beş sene içinde ıslah nâmına Makam-ı Hilâfet’te de bir şey yapamadı. Ancak bir şey yaptı ise o da ‘Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan da oldu’... Çünkü talebe sabah ulûm-ı edebiyeden birine koşar, ondan gelir, temrîne tahkîke vakit bulmayarak hemen riyâziye gider. Oradan döner, sâatlerce nazar ve tefekküre muhtâc olan belâgat; fıkıh veya usûl derslerinden birine atılır. Bununla da kalmıyor, riyâzî dersleri günde değiştirilerek her gün yabancı bir fen karşısında kendini bulur.”<sup>651</sup>

Yazara göre medrese ıslah çalışmalarını takip edecek bir ilmi heyet kurulmalı, her vilayetten kendisine itibar edilen iki âlim bu heyete alınmalıdır. M. Hakkı, bu ilmi heyetin yapması gerekenleri dokuz madde halinde sıralamıştır:

“Şu halde Ders Vekâleti... bir mü’temer-i ilmî teşkiline çalışmalı... sonra da.. her vilâyetten re’y ve fikrinden, ilim ve fazlından istifâde edilir ikişer âlim celb ve Makâm-ı Hilâfet’ten de mikdâr-ı kâfi seçilerek resmî bir melis-i kebîr-i ilmî teşekkül etmeli. Bu hey’et-i muhtereme evvelen: Okutulacak fûnûnun listesini tanzîm ve okunacak kitapları tertîb ve intihâb etmeli... Sâlisen: Fûnûn şu’belere taksîm ve bu şu’belere kimlerin girebileceğini bir nizâm-ı mahsûsla ta’yîn edilmeli... Sâminen:

<sup>650</sup> M. Safvet, “İslah-ı Medâris Hakkında: Beyne’t-talebe Tevid-i Mesai Lüzûmu -Talebe-i Ulûm Arkadaşlarım-”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.245, 9 Mayıs 1329, s.185.

<sup>651</sup> M. Hakkı, “Terbiye ve Ta’lîm, Ulemâda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı İslâmiyye ile Hasbihal”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.250, 13 Haziran 1329, s.260.

Taşra medârisi ulûm-ı akliyye, şer’iyye, edebiyede müsâvâtla beraber riyâziyyâtta ikiye ayrılmalı. Kurâ ve kazâlarda yalnız târîh, hüsn-i hat, hesâb, coğrafya ilâve, vilâyetlerde biraz daha şümûllü olmalı. Tâsian: Tâlib nerede tahsîl görürse görsün ma’lûmât-ı kâfiyyi hâiz bulundukta Deraliyye’de tahsîl görenlerden fark edilmemeli. Çünkü îfâ-i hizmette i’tibâr mahall-i karara değil, irfân ve iktidaradır.”<sup>652</sup>

Yazara göre kitaplarda falanca şahıs söyle dedi filanca şöyle cevap verdi ben de böyle dedim gibi gürültüler bir fayda vermemektedir. Bundan dolayı akli ve nakli delilleri etkili kullanabilecek talebe yetişmemekte ayrıca akaid kitapları artık zamanın ihtiyaçlarına cevap verememektedir. Ulemâ asrın icabına uygun akaid, bir de hadîs ve fıkıh kitabı tertip etmelidir:

“Esâsen kitaplar müşkil ve muğlak bir ibâre ile tertîb olunmakla beraber filân zât şöyle dedi, filân zât da ona şu cevâbı verdi, ben de şöyle dedim gibi bir takım gürültüler... Bugün muhassenât-ı dîniyyemizi edille-i akliyye ve nakliyye ile isbâta muktedir kaç talebe yetişiyor?... Şimdi bir de elimizde bulunan akaid kitâbını gözden geçirelim. Zamanımızda mevcûd olan mu’âriz ve muhâsımlarımızı da karşımıza alalım da onlarla mübâhaseye girişelim. Acaba bu mümkün mü? Onları iknâ’ edebilir miyiz? Ben kendi hesâbıma ‘edemeyiz’ diye cevap veriyorum... zamanın icâbâtından olarak ulemânın üzerine düşen vazîfe-i mühimme metinleri teshîl ve tavzîh ve beyân ettiğim vech üzre bir akâid kitâbı, bir de hadîs ile fıkıh cem’ ve tertîb eylemektir.”<sup>653</sup>

İstanbul medreselerinde yirmi sekiz otuz yaşında bulunan ve icazet alanlar taşraya gönderilmeli, onlardan boşalan odalara taşradan gelen yeni talebeler yerleştirilmelidir. Ayrıca İstanbul’da çok sayıda dersiâm vardır, bunların bir kısmı maaşlarıyla taşraya gönderilerek kendilerinden istifade edilmelidir. Bir milletin ilerlemesi ilim ve ma’rifetle olmaktadır. Acaba neden meşîhat makamı bu ıslahı yerine getirmemektedir? Talebe-i ulûm çok okuyup anlamamaktansa az okuyup tez ve temiz okumalıdır:

“Bazı kimseler yirmi sekiz otuz yaşı mütecâviz icâzeti almış, hiçbir şeye nâil olamamış... beyhûde yere odaları işgal edip duruyorlar. Acaba bunlar taşraya

<sup>652</sup> A.e., s.260-261.

<sup>653</sup> Haşim, “İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitatımız”, **Sebîlürreşâd**, s.321-322.

gönderilse de... odalarına taşradan yeni gelen talebe konulsa fenâ mı olur?!! Kezâlik İstanbul'da bu kadar dersi'âm efendiler vardır. Bunların bir kısmı ma'âşlarıyla beraber müderris olarak taşraya gönderilse de hem orada talebeye tedris ve hem de ahâlîye tebliğ-i ahkâmda bulunsalar... Bir milletin terakki etmesi ilim ve ma'ârifle olduğunu hepimiz i'tirâf etmiyor muyuz? Acaba Meşihat bunun ıslahı cihetine niçin teşebbüs etmiyor?.. Hulâsa-i fikrim talebe-i ulûm çok okuyup da bir şey anlamamaktan ise az okumalı, tez okumalı, temiz okumalıdır.”<sup>654</sup>

Hafız Mehmed Hilmi'ye göre de medreseler ıslah edilmelidir. Dinen ve aklen medreselerin ıslahı farzdır. Medreselerin ıslahını ilmiye mensupları ile birlikte hükümet yapmalıdır ve hükümet ulemâya rehber konumda olmalıdır. Hükümet, ulemâ ile birlikte bütün dersiâmlardan oluşan bir müderrisler komisyonu oluşturmalıdır. Ondan sonra eğitim usûlleri, program, kitap meseleleri müzakereler ile çok daha kolay çözülecektir: “Medâris ıslah edilmelidir... Medârisi ıslah etmek şer'an ve aklen üzerimize farzdır... Hükümet ulemâya rehber olmalı, onları bütün dersiaâmlardan müteşekkil bir Encümen-i Müderrisîn teşkiline teşvîk etmeli... Ondan sonra usûl-i tedris, program, kitap mes'eleleri tabîi dâr ü dirâz müzâkere ve münâkaşalar netîcesinde mu'tedilâne bir sûrette hal olunur.”<sup>655</sup> H. Osman Niyazi, medreselerin içinde bulunduğu duruma dikkat çekmektedir. Bu hali ile medreselerin ıslah olması mümkün değildir. Medreselerin idaresi ehil ve muktedir kişilerde değildir. Eğitim için ehil müderrisler bulundurulmalıdır. Tüm bu çalışmalar taşkınlık ve ayrılık çıkararak değil birlik ve beraberlik içinde icra edilmelidir: “Medreselerimizin hâl-i hâzırıyla ıslah olunamayacağına îmân edelim... Asrın terakkiyâtıyla mütenâsib bir medrese-i azîme, bir dâru'l-irfân isteyelim. Teşkilâtını, idâresini muktedir zevâta tevdi' ettirelim. Tedrisât için de mütehassıs müderrisler bulduralım... bi'l-hâssa ittifâktan ayrılmayarak kitle-i vâhide hâlinde teşebbüs

<sup>654</sup> A.e., s.322. Bizde okumanın birbirinden farklı iki nevi vardır: 'Kur'ân-ı Kerim ve eczâyı şerîfe okumak ile kitap ve gazete okumak başka başka bir ma'rifetdir: köylerde ikinci nev' okumayı bilenler yok denilebilecek derecede azdır, fakat birinci nev' okumayı bilenler onlardan kat kat daha çoktur. Memleketimizde ibtida-i mekteplerinin- ve bil hassa köy mekteplerinin- yakın ve kıtalara kadar hemen bila istisna hepsinde muallimler yalnız bu nev' okumayı öğretmekle meşgul olurlar idi. Bu mekteplerin pek büyük bir kısmında bu hal el'an bile devam etmektedir: Bu mekteplerin hakikî ve fiilî gayesi Kur'ân öğretmekten ibaret gibidir; Elif-banın maba'de amme ve tebarekedir; tedrisâtta Türkçe kıraatın mevkii mefkut denilebilecek derecede mahduddur.” Bk. Satı el Husri, “Tahsil-i İbtidâi Hakkında: Maârif Nezâretinin Yeni İctihadı”, *İctihad*, C.IV, No.67, 03 Mayıs 1329, s.1464.

<sup>655</sup> Hafız Mehmed Hilmi, “Medâris Meselesi”, *Sebilürreşâd*, C.X S.251, 20 Haziran 1329, s.279.

edelim.”<sup>656</sup> M. Salih Vecdi, medreselerin ıslahında hükümetten ve Ders Vekâletinden bir şey beklememekte, ıslahın ilmiye mensubu olan kişilerle yapılmasını istemekte, ayrıca ilim ve fazîleti ile tanınan bu kişilerin isimlerini zikretmektedir. Bu kişilerin örnek bir medrese kurmalarını ve program oluşturmalarını önermekte olan yazara göre böylece bir sene içinde elde edilecek başarı ile açılan medrese ile medreseye karşı gelenlere bir cevap verilmiş olacaktır:

“Artık hakikat tamamıyla tecelli etti ki hükümetden, ders vekâletinden ıslahât beklemek beyhudedir.. Memleketimizde Naim Bey, Dârülfünun müdür-i sâbıkı İsmail Hakkı Bey, Mahmud Es’ad Efendi, Musa Kâzım Efendi, Bereket-zâde İsmail Hakkı Bey, Mehmed Âkif Bey... ta’lîm-i ulûmu kendilerine mukaddes bir vazîfe bilen birçok nâdir simalar var. Bunlar bir araya gelip bir husûsî nümûne medresesi vücuda getirselers, hemen bir program tertîb edip... vatana da pek büyük hizmet etmiş olurlar... İşte nümûne medresesi mes’elesi de böyle olacak, bir senelik bir tecrübe muârizlara bir cevâb-ı belîğ teşkîl edip onları iskâta kâfi gelecektir.”<sup>657</sup>

Osman Nuri’ye göre mevcut durumdan kurtulmak için mükemmel program ve medreselere ihtiyaç vardır. Medreselerin idaresi pedagojik formasyona sahip muallimlere teslim edilmelidir. İdare görevinde olanların yalnızca Arap ilimleri mütehassısı olması yeterli değildir, bununla birlikte ta’lîm ve terbiye mütehassısı da olmaları gerekmektedir: “Tekrar ediyorum şu hâl-i esef-iştîmâlden kurtulmak için mükemmel program, muntazam medreselere ihtiyâç var... Bunlardan sonra düşünülecek bir mes’ele var ise o da muktedir mu’allimler intihâb etmek, medreselerin idâresini birer ‘pedegoji’ mütehassısına tevdi’ etmektir. İdâre vazîfesini deruhde edenlerin yalnız ulûm-ı Arabiyyede ihtisâsları olması kâfi değildir. Ta’lîm ve terbiye mütehassısı olmaları da lâzıme-i ıslahâtandır.”<sup>658</sup>

H. Osman Niyazi, birçok ıslahâttan bahsedilirken ve birçoğunun gerçekleşmesi için teşebbüslerde bulunulmuş olmasına rağmen, medreseler için bir adım atılmamasından, medrese meselesini çözebilecek bir kişinin dahi çıkmamasından yakınmakta ve çözüm için birlikte çalışılmasını önermektedir: “Bugünlerde birçok ıslahâttan bahs edildi; bir haylisine de teşebbüs olundu. Fakat

<sup>656</sup> H.Osman Niyazi, “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, **Sebîlürreşâd**, s.162.

<sup>657</sup> M.Salih Vecdi, “Medâris-i Hususiyeye Muhtacız”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.267, 10 Teşrîn-i Evvel 1329, s.104-106.

<sup>658</sup> Osman Nuri, “Artık Sukut Etmeyeceğiz”, **Sebîlürreşâd**, s.148-149.

bütün bu hareketler arasında bir şey hiç hâtıra gelmedi ve gelmiyor... Kânûn-ı devletin bahş buyurduğu dâireden ednâ bir inhirâf göstermemek şartıyla îcâb eden bütün tedâbîre tevessül etmeli, çalışmalıyız. Yek âvâz bağırmalı, çağırmalıyız.”<sup>659</sup>

**Sebîlürreşâd**, şarkın ilerlemesi ve gelişmesi Batı’nın mekteplerini taklitle değil medreselerin ıslahı ile gerçekleşebileceğini belirtmiştir: “Şarkın terakki ve tekâmülü ve akvâm-ı İslâmiyyenin seviyye-i irfânının derecât-ı kemâle imkân-ı teâlîsi, Avrupa mekâtibini taklîd ile değil; medâris-i mevcûde-i ilmiyyelerinin ıslahıyla kâbil olabilecektir.”<sup>660</sup> **Sebîlürreşâd**, hükümetin ve ilmi heyetlerin medreselerin ıslahı konusunda yaptıkları çalışmaları yakından takip etmiştir. Meşihat makamı ve Ders Vekâleti tarafından medreselerde ıslah çalışmaları dergide yer almıştır: “Bi-minneti’l-kerîm Makâm-ı Meşihat-ı Ulyâ ve Ders Vekâlet-i Celîlesince bilumûm medâris-i ilmiyye ve İslâmiyye’de tatbîk edilmek üzere tanzîm edilen cedvel-i dürûsa ve ez-ân cümle ulûm-ı riyâziyyenin ta’lîm ve tadrîsine bed’ü mübâşeret vesîle-i müteyemmenesiyle, dün cennetmekân Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerinin âsâr-ı mübâreke-i hayriyyesinden bulunan Tâbhâne Medresesi’nde bir resm-i bihîn icrâ kılınmıştır.”<sup>661</sup> Medreselerin ıslahı konusunda yapılan çalışmalarda tadrîs usûlünün ıslahı, fen deslerinin müfredata eklenmesi ve hükümetin destek vermesi öne çıkan hususlardır: “Medâris-i İslâmiyyemizin usûl-i tadrîsini ıslah ile beraber fûnûn-ı hâzıraya âit dersleri ilâve ediyoruz... Hükûmetimizin muâvenetinden de emîniz.”<sup>662</sup>

Talebe-i ulûmdan A.L.’a göre medreselerde öğretilen bilgilerin asrın ihtiyacını karşılayacak içerikte olması halinde memleketin kurtarılması için ciddi bir adım atılmış olacaktır: “Bize ne vakit medreselerde meselâ (kürre-i arz müteharrik midir, değil midir) tarzında hukemâ-yı İslâmiyye ile garb hükemâsının ittifâk ettikleri

<sup>659</sup> H. Osman Niyazi, “Ey Talebe-i Ulûm Arkadaşlarım Meskenet: Yeter Artık”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.262, 5 Eylül 1329, s.23. “Akşam gazetesi ecnebî mekteplerini müdâfaa ederken ne olurdu birkaç kelime-i tayyibe de sed olunan medreseler hakkında lütûf etselerdi! Bu gün memleketin her tarafındaki medreseler kapalı olduğu halde ecnebî mekteplerinin mevcûd ve açık olanları kâfi gelmeyip de diğerlerinin de kişâdını istemek ne kadar insafzılıktır!” Bk. “Ecnebî Mekteplerini Müdâfaa Eden Türk Gazetesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.613, 21 Ağustos 1340, s.238.

<sup>660</sup> Halis Efendi, “Alem-i İslâm’a Tebşîr Medâris-i İlmiyyede Bir Hatve-i Tekamül”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.76, 4 Kânûn-ı Sâni 1325, s.380.

<sup>661</sup> A.e., s.379.

<sup>662</sup> A.e., s.382.

ve binâenaleyh kat'iiyen münâkaşaya değeri kalmayan mesâil yerine ihtiyâcât-ı hâzıra ile mütenâsib bir sûrette dimâğlarımızı leme'ât-i hikmet ile tenvîr ederlerse îmânım kadar kavî bir kanâatle te'mîn ederim ki memleket o gün kurtarılarak bir devre-i refâh ve mes'ûdiyete girecektir.”<sup>663</sup> A. Şükrü medrese teşkilatının düzeltilmesi için teklifler sıralamış ve uygulandığı takdirde beş altı yıl içinde olumlu sonuçlar alınacağını ifade etmiştir:

“1)- Talebe ibtidâ-i hariçten çıkıncaya kadar Arapça'yı mükemmel bir sûrette tekellüm edebilmeli. Bunun için de takip edilecek usûl pratik olmalı. Müderrisler yeni usûle vâkıf ehl-i lisândan inticâb edilmeli. 2)- Herhangi bir ders olursa olsun Ders Vekâleti tarafından ta'yin ve tedcîd edilmeli. 3)- Ulûm-ı riyaîye arasında boğulup kalan ibtidâ-i dâhile talebesi bi mekur ulûmu taklil ve felsefe gibi ağır dersleri sahn kısmına nakil sûretiyle bulunduğu vesayetten kurtararak Arapça'da meleke hâsıl olacak bir derecede yetiştirilmeli. 4)- Her kısımda heyet tedrîse-i erbâb ihtisasdan olmalı. İster dersiâm olsun, ister olmasın. Şu kadar ki ihtisas bulunduğu takdirde dersiâm tercih edilmeli. 5)- Medârisin âtisini te'min etmeli 6)- Bütün nazarlar ibtidâ-i hariç birinci sınıfına tevcih edilerek birinciden terfî-i sınıf eden talebenin ne gibi nekâsı var ise ertesi sene bertaraf etmeğe çalışılmalı. 7)- Teferruat hakkında talebe-i ulûm cemiyetinin bil-umûm talebenin arasına mürâcaatla husûle getirdiği teşkilatı nazarı dikkatten dur tutmamalı. Şu zikir edilen esasat tatbik edildiği takdirde beş altı sene zarfında mükemmel bir program elde edilmiş olur.”<sup>664</sup>

Ahmed Hulusi, maârifte iyileşmenin önündeki engellerden birinin yıkmanın yapmaya göre daha çok tercih edilmesinden kaynaklandığını, evkaf mekteplerinde sorunlar var dediklerinde idarenin mektepleri kapattığını ve medreseleri işaret ettiklerinde ise medreselerin engellendiğini belirtmektedir: “Mevcûd müessesatı ilmiyenin yıkılması için işaret verilince derhâl tahripteki kabiliyeti fevkaledemizi gösteririz. Fakat yapmaya gelince nutuklar, nazariyelerin, projelerin ardı arkası gelmez. Evkaf mektepleri dedik, kapandık. Medreseler dedik, sed edildik. Senelerden beri ta'mimi maârif namına sed ve ilgadan başka bir ma'rifet göstermiyoruz. Ne

<sup>663</sup> A.L., “Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz!”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.251, 20 Haziran 1329, s.279.

<sup>664</sup> A. Şükrü, “Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?”, **Sebîlürreşâd**, s.238-239.



acınacak hal!..”<sup>665</sup> Ahmed Zahid’e göre medreselerin ıslahı ile eğitimin birleştirilmesi meselesi birbirinden başka meseleler değildir: “Feyz-i meşrûtiyyete nâil olduğumuz günden beri, hayât-ı Osmâniyye’ye tealluk eden iki esaslı mes’elenin halli için pek çok fikirler sarf olundu; pek çok makâleler yazıldı: Biri, Islah-ı Medâris; diğeri, Ta’mîm-i Maârif. Bu iki meslek erbâbı zulûmât-ı istibdâddan henüz çıkmaları sebebiyle sırf kendi muhîtlarını biliyorlar, muhîtlarını düşünüyorlar. Muhîtlarına âid beyân-ı efkâr, icâle-i aklâm ediyorlardı ki tabîi bu bir hakikat değildi, belki hakîkate îsâl edecek yolları araştırmaktan ibâretti. Çünkü ıslah-ı medâris ile ta’mîm-i maârif başka başka şeyler olduğunu zannediyorlardı.”<sup>666</sup> Medreselerin ıslahı hakkında Alimcan el-İdrisi, medreselerin tamamında olmasa bile medreseler tâlî ve âlî olmak üzere ikiye ayrılarak, âlî kısımda Arapça lisânı üzerinden eğitim verilmeli, medrese hocalarının ekserisi Arapça konuşma, yazma ve hitabet etme konularında donanımlı olması gerektiğini söylemektedir. Ona göre bunun gerçekleştirilmesi dinen lazımdır, çünkü Kur’ân ve hadîslerin tam olarak anlaşılması gerekmektedir. Siyaseten lazımdır çünkü Arabistanın Suriye ve Ceziretü’l-Arap kıtaları ile irtibat zayıflamıştır, bunun tesis edilmesi gerekmektedir:

“İslahât hakkındaki ma’rûzâtım: Medreselerimizin kâffesinde olmazsa bile esâsen ikiye tefrîk olunarak bir kısmında, veyahud tâlî ve âlî nâmlarıyla taksîm olunduktan sonra kısm-ı âlîsinde tadrîsât, lisân-ı Arabî üzere olmalıdır, medrese ikmâl eden hocalarımızın ekserîsi Arapça tekellüm, kitâbet ve hitâbete muktedir olmalıdırlar. Böyle olmaları bizim için dinen ve siyâseten lâzımdır. Ve yapacağımız mehâmm-ı umûrdandır. Dinen lâzımdır; çünkü esâs-ı dînimizi teşkîl eden âyât-ı Kur’âniyye ile ehâdîs-i Nebeviyye’yi hakkıyla anlayıp mutazammın oldukları hakâyık-ı ulviyye-i nâ-mütenâhiyyeden istifâde edebilmek ancak bu sâyede olabilir. Siyâseten de lâzımdır; çünkü bugün maalesef i’tirâfa mecbûruz ki koca Arabistan’ın tekâmîl Suriye ve Cezîretü’l-Arab kıtalarının bize irtibâtı pek zaîf ve gevşektir, hatta hemen hemen

<sup>665</sup> Ahmed Hulusi, “Maârifî İflastan ve Yıkıcılıktan Kurtarmak Lüzûmu”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340, s.222. “O devrin maârifinde ciddiyet, samimiyet, sadelik, ağır başlılık hakim idi. Devr-i meşrûtiyet maârifinde ise âlâyiş, nümâyiş, ciddiyetsizlik, samimiyetsizlik, şarlatanlık hakimfermân oldu.” Bk. “Maârifimizde İflas Alametleri!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.611, 7 Ağustos 1340, s.201.

<sup>666</sup> Ahmed Zaid, “İslah-ı Medâris Bugün Ne Sûretle Kabil Olabilir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.390.

elimizden gitmek üzeredir. Bugün ortada “Araplık ve Türklük” mes’elesi maatteessüf mevcûddur.”<sup>667</sup>

Yazar, medreselerde yarım yamalak Fransızca, matematik, hesap, geometri kimya gibi derslerin okutulmasından yana değildir. Medreselerde âlî ve tâlî kısmına göre Arapça, fıkıh, tefsîr, hadîs, İslâm Tarihi, felsefe gibi dersler okutulmalıdır. Eğer öğrenci kimyager ve mühendis olmak istiyorsa mühendislik ulûm-ı tabîiye mektebini tercih edebilir ve orada istediği eğitime kavuşabilir:

“Sayacağım fenlerin lüzûmu umûmun taht-ı i’tirâfında bulunan fıkıh, tefsîr, hadîs fenlerinden başka târîh-i İslâm, hikmet-i teşrî’, usûl-i fıkıh, târîh-i edyân, coğrafyayı Osmânî, târîh-i asr-ı hâzır, felsefe, siyer-i nebevî ve terâcim-i meşâhîr-i İslâm fenlerinden ibârettir. Bunlardan başka yarım yamalak Fransızca, hesap, hendese, cebir, hikmet-i tabîiyye, kimya gibi fenlerin de medreselerimizde okunması taraftarı değilim. Zîrâ ulûm-ı dîniyye mütehasısı olacak hocalarımız fakîh, müctehid, müverrih olabilirler. Ama mühendis ve kimyager olamazlar. Olmak isterlerse hendese ve ulûm-ı tabîiyye mekteplerine girerler. Medrese talebelerimiz ise mekâtib-i ibtidâiyyede okudukları mukaddimât-ı fûnûn ile iktifâ edip medreseye girdikten sonra kısm-ı tâlîsinde sarf ve nahv-i Arabî, hitâbet, inşâ, belâgat fenlerini tahsîl ederek, kısm-ı âlîsinde yukarıda ta’dâd ettiğim ulûma hasr-ı evkât eylemelidirler.”<sup>668</sup>

Gürünlü Hilmi’ye göre medrese talebeleri, fûnûn-ı cedîdenin medreselerde okunmaması ve istikbal ümitlerinin azalmasından dolayı medreseye karşı soğumuşlardır: “Medreselerde fûnûn-ı hâzırının okunmaması, ve binâenaleyh bir ümîd-i istikbâl bulunmaması daima talebeyi medreseden soğutuyor. Biz-zarûr mekteplere teşvîk ediyor. Bu hâlin devâmı mürûr-i zamân ile talebenin tükenmesi, medreseye lüzûm kalmaması gibi vahîm bir netîce tevlîd edecek mâhiyeti hâizdir. İlmiyyeyi eski hâline ircâ etmek ve belki de mevcûdiyetini muhâfaza edebilmek eğer yanılmıyorsam medreselerde ulûm-ı dîniyye gibi fûnûn-ı cedîdeyi de mekteplerden

<sup>667</sup> Alimcan el-İdrisi, “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.122, 23 Kânûn-ı Evvel 1326, s.293.

<sup>668</sup> Alimcan el-İdrisi, “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.123, 30 Kânûn-ı Evvel 1326, s.310. “Müctehid olabilmek için bâlâda beyân olunan şerâit-i erbaâyı biz başka bir üslûb ile üç şeyde hasredebiliriz: 1) Lügat-i Arabiyye’yi, elsineyi tullâba hâkim ve akl u müfekkirelerine râsih olacak bir ta’lîm-i sahîh ve ciddî ile öğrenmek. 2) Kur’ân ile sahîh sünneti ve a’mâl-i sâlifin ile neş’et-i İslâm’ın tarihini -vehm ü te’vîl ve terdîd ile düçâr-ı tezelzül olmayacak derecede- bilmek 3) Safâ-i nefis, ihlâs-ı kalb, tahâret-i hulk, isti’dâd-ı fitrat.” Bk. El-Mağribi, “Müctehidler Yetiştirelim”, **Sırât-ı Müstakîm**, Emeği Geçen: A. F. Salah, C.III, S.75, 28 Kânûn-ı Sâni 1325, s.365.

daha mükemmel okutmak, talebe ve medreseyi fevkalâde intizâma almak, hâsılı bir ümîd-i istikbâl te'mîn edip de tabiatıyla herkesi medreseye celbetmek husûsunda erbâb-ı ilmin gayret ve himmetine kalmıştır.”<sup>669</sup> Yazar, medresenin tasfiyesinden, talebenin medreseye kabulü, iâşesi, fûnûn-ı cedîdeyi de ihtiva eden ders programlarına kadar 60 madde sıralamaktadır.<sup>670</sup> H. Feyzi, medrese talebesinin zamanın ihtiyaç ve muvafakkiyetine göre ıslah edilmesi, talebenin lisân bilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır: “Mustafa Satvet Efendi'nin ‘İstanbul medârisi ıslah ve terakkîyât-ı hâzıraya göre programlar ilâve... taşra medârisi eski hâl-i harâbîsinde devâm... eylemektedir.’ Sözüne gelince: Kendisini talebinde haklı gördüm. Çünkü ta'lîm ü teallümün zamana muvâfakati bir takım desâtîr ü tecârible sâbittir. İşte Dozy Târîhi ve emsâli. Eğer bu hezeyânnâmeleri -lisân bilmemekle- erbâbı okuyup anlayamazsa ve binâenaleyh hakîkati meydana koyamazsa yazık olmaz mı? Şübhe yok ki bunlar, inkâr kabûl etmez bir hakikattir.”<sup>671</sup> H. Osman Niyazi'ye göre Avrupa'dan getirilen kitapları okutacak muallimler yoktur, medreselerde ise ta'lîm usûlü değişmediği sürece ıslah gerçekleşmiş olamayacaktır: “Kitapları Avrupa'dan getiriyoruz, güzel, fakat bunları kim okutacak ve nasıl okutacak? Muallimleri de beraber mi isteyeceğiz? Ya medreselerimiz, usûl-i ta'lîmimiz?... Hoca efendimiz kitaplarımızı değiştirdiler, bizi Isâmların, Abdülgafurların; Seyyidlerin, Allâmelerin mücâdelelerinden lütfen kurtarmak istediler; fakat her nedense yeni usûl-i ta'lîm ta'kîb olunmasına cevâz vermiyorlar. Hatta daha fenâ bir hâle ifrâğ olunacağında şüphe bile etmiyorlar. Biz ne istiyoruz, onlar ne anlıyorlar.”<sup>672</sup>

<sup>669</sup> Gürünlü Hilmi, “İslahât-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.65, 19 Teşrîn-i Sâni 1325, s.200.

<sup>670</sup> **A.e.**, s.201-204.

<sup>671</sup> H. Feyzi, “Medreselerin Ahvâli”, **Sebilürreşâd**, C.II-IX, S.31-213, 20 Eylül 1328, s.89.

<sup>672</sup> H. Osman Niyazi, “Gölge Etmeyin, Başka İhsan İstemeyiz!”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.247, 23 Mayıs 1329, s.215. “Ufa'da Medrese-i Âliyye-i Dîniyye'ye müdâvim talebe-i ulûm efendiler programların münâsebetizliğine, cihân-ı beşerîyyet sâha-i tekâmülde elektrik sür'atıyla ilerlerken medresede hâlâ Kurûn-ı Vustâ usûlünde fikir öldüren hurâfelerle dimâğlarının öldürülmesine, iktidârsız, câhil hocaların safsatalarıyla sâât-i mesâîlerinin heder olmasına artık tahammül edemeyerek derslere ve hocalara karşı fikri açık, tehlikeyi görür seksen kadar talebe grev i'lân etmişler; dersler düzelmedikçe, programlar ıslah olunmadıkça, câhil hocaların yerine iktidâr ve dirâyetle mümtâz muallimler ta'yîn edilmedikçe medreseye ve derse devâm edemeyeceklerini i'lân etmişlerdir.” Bk. “Şuûn”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.236, 7 Mart 1329, s.36. “Medreselerin Islahı Hakkında Emîrin Fermânı - Kânûn-ı Sâni'nin 22'sinde Buhâra Emîri Seyyid Mîr Âlim Cantura hazretleri bütün Buhâra müftülerine bir fermân göndermiştir ki hülâsası şudur: “Buhâra'da her sene binlerle talebe ikmâl-i tahsil ediyorlar. Fakat aralarında hakkıyla âlim olanların adedi beşi geçmiyor. Talebenin böyle nâ-dân

İlhami, medreselerin ıslahı için yapılacak çalışmaları belirtmektedir:

“Medreselerin ıslahı ise müşkil görüldüğü kadar kolaydır: 1. Medreselerin mekâtib-i leyliyye sûretinde teşkîliyle müte’addid medreselerin bulundurulması. 2. Lisân kavâ’idden tevellüd etmez, kavâ’id lisândan tevellüd eder nazariyesine mebnî âlet kitaplarının gâyet klasik bir usûle ifrâğı ve ıslahı. 3. Müddet-i tahsîlin on seneden ibâret olması. 4. Kâffe-i ulûm ve fûnûnun tahsîl etdirilmesi. 5. Arabça’dan Türkçe’ye Türkçe’den Arabca’ya tercüme ve mükâleme sûretiyle lisân-ı Arabî’nin sûret-i mükemmelede tedrîsi. 6. Her sene nihâyetinde imtihanların ciddî ve muntazam bir tarzda icrâsı 7. Son senelerde bir ecnebî lisânının mükemmelen tahsîl ettirilmesi. 8. Bu gibi medreselerden neş’et edecek talebe-i ulûm ve fûnûnun bilâ-imtihân mekâtib-i âliyyeye kabûl edilmesi.”<sup>673</sup>

Mehmed Seyid, medresede yetişenlerin lisân, din ilimleri ve diğer ilimlere gereği kadar vakıf olamadıklarını söyleyerek bir sorunu işaret etmektedir: “İ’tirâf ederiz ki: Medreselerden yetişenler ne lisâna, ne ulûm-ı İslâmiyyeye, ne de sâir fûnûna lâıykıyla vâkıf olamıyorlar; fakat şu husûsa da işhâd ederiz ki: Şimdiki program mücebine biraz sarf ve nahiv okumakla lisân öğrenmek, biraz metin ve şerh görmekle âlî derecede ulûm-ı İslâm tahsîl etmek, senede yedi ay ve haftada birer gün okunmak üzere ulûm-ı riâyîyye ve tabîyye ve sâireye velev mebdâî derecesinde vukûf peydâ etmek, sonra da bunların hepsini on on iki seneye

---

kalmalarının başlıca sebepleri derslerine bir takım lüzûmsuz hâşiyelerin ilâve edilmesidir. Eğer bu ömür zâyî’ eden hâşiyeler olmasaydı, talebe hiç olmazsa mesâil-i şer’iyyeyi hakkıyla öğrenirlerdi. Şu günden i’tibâren talebeye lüzûmsuz hâşiyeler okutturulmasın. Bir de hadîs, tefsîr dersleri resmî ders olarak okutturulsun!” Çoktan beri medreselerin ıslahını talep eden talebeler bu fermândan ziyâdesiyle memnûn olup cenâb-ı Emîr’e duâ ve senâlar ettiler. Şimdi pek çok medreselerde lüzûmsuz kitap ve hâşiyeleri bırakıp yalnız fıkıh ve usûlden derse şûrû’ etmişlerdir. Buhâra’da yirmi beş bin talebe mevcûddur. Yeni Emîrin Islahât Eserleri - Eski emîrler zamanında askerler arasında 75 sindeki ihtiyârlar ile 14 yaşındaki gençler bir yerde bulunuyorlardı. Bunlar miyânında aksak, kör ve zaîfleri de mevcûd idi. Yeni emir hazretleri Buhâra’da askerlik hizmetini diğer medenî hükûmetlerdeki gibi bir hâl-i intizâma getirilmesini ve ihtiyarların, kör ve topalların askerlikten muâf tutulmasını emr etmiştir. Buhâra’da dört beş yerde mükemmel mektepler te’sîs edilmesine ve bu mekteplerde mükemmel tahsîl görmüş efendilerin muallim ta’yîn edilmesine dâir de bir irâde çıkmıştır. Eski emîrler zamanında ahâlî arızalarını emîre vermekten âciz idiler. Şimdi ise Cuma günleri hazret-i Emîr câmi’e çıktıklarında her sınıf-ı ahâleden pek çok arızaları bizzât kabûl edip hâcetlerini is’âf ediyor.” Bk. “Şuûn: (Rusya), Buhara”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.131, 24 Şubat 1326, s.16.

<sup>673</sup> İlhami, “Debre Kongresi’nden Bir Yaprak”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.49, 30 Temmuz 1325, s.368.

sıġıřtırmak dünyanın hiçbir tarafında müterakki akvâmın hiçbirinde görülmedik g l n  işlerdendir.”<sup>674</sup>

Musa Kazım’a göre yeni lisân öğrenmiş birini o lisânın felsefesi ile vakit ge irtilmesi doğru değildir: “Y h ! Bunlar nedir? İns n düşünmek lâzım gelmez mi? Biri bir metin yazmış. Kav ’idi hülâsa etmiş. Tahsîl-i lisân için kolaylık yapmış. Sonra biri çıkmış o metni tenkîd etmiş. Edebilir. Sonra biri daha çıkmış o tenkîdi tenkîd etmiş. Pek a’l , bu da bir m b hasedir, varsınlar kav ’id mütehasısları uğraşsınlar. Tabii bu tenk d t o kav ’idin felsefesi demektir. Bunlarla iştigâl edecek e’imme de bulunabilir. Fakat henüz lisân öğrenmeğe başlayan bir adamın kav ’id felsefesiyle, Isâm, Abd lgaf r kavgasıyla vakit geçirmesi doğrusu hiç akla sığmaz bir şey. Bu, çok gar bdır...”<sup>675</sup> Bu derslerin ıslahına ihtiyaç vardır. Tefsir ve hadîs derslerine de yeterince zaman ayrılmamaktadır. Medreselerde yabancı lis nlar da kullanılmalı ve konuşulmal dır:

“Hülâsa bu dersleri ıslah etmeli. Metinlerle berâber l gat ve edebiyat okunmal . Sonra l yıkıyla fıkıh okumuyoruz. Zîrâ vakit bulamıyoruz. Tefsîr, hadîs... Onlara hiç ehemmiyet bile veremiyoruz. Bu nasıl tahsîl? Böyle şey olmaz... şu halde farz edelim bizim dinimize mahsûs olan lisân Arapça’dır. Peki, ne demek isteniyor? Mâdem diyânet-i İslâmiyyeye mahsûs lisân Arapça’dır, hasbe’d-diy ne başka lisân tekellüm etmeyeceğiz mi? ‘Etmeyeceğiz’ deniyorsa o halde biz  sim olduk. Bunu hangi akıl, hangi mantık kabul eder? Hangi  yet, hangi hadîs bunu söyler? İşte Türkçe ne ise Fransızca da İngilizce de odur. O da Arapça’nın gayrı bir lisândır. Türkçe c iz oluyor da İngilizce neden c iz olmasın. Kezâlik camide Türkçe lisânla ders okunuyor. G n h oluyor mu? Hayır. Peki Fransızca söylesek ne olur? Arapça’ya nisbetle Türkçe ne ise Fransızca da odur. Fransızca başka bir şey mi? şu halde neden medresede ecnebî bir lisân tahsîl edilmesin? Türkler müslüman olmuşlar, Türkçe iyi olmuş, denirse içinde müslüman olmayan da çok. İşte Çin bütün Türk’tür. Hâlbuki ekserisi m şriktir. Demek ki lisân mes’elesini dine karıştırmamal ”<sup>676</sup>

<sup>674</sup> Mehmed Seyid, “İtiraf ve İşhad”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.51-33, 14 şubat 1328, s.430.

<sup>675</sup> Musa Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islah ve Telifi, Beynelm slimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhîdi, Medreselerde Tedr s t n Islahı (maba’d)”, **S r t-ı Müstakîm**, C.III, S.54, 3 Eylül 1325, s.22.

<sup>676</sup> **A.e.**, s.23.

Tunalı Hilmiye göre medreseler bir problem olarak ortada durmaktadır, Tarihte Osmanlıyı Osmanlı yapan ulemâ ve askerler idi. Yeniçerilik kalkmış ve yerine yeni bir askeri sistem gelmiştir. Sıra ulemâ ve medreselerdedir. Ancak hala medreselere bir çeki düzen verilememiş ve medreseler kendi hallerine terk edilmişlerdir:

“Ya medreseler? Medreselerimiz ne hâldedir?.. Birçoğunun vakıfları batmış, yutulup gidiyor mu? Böyle ise, bu maddî hâlin netîcesi olarak, acaba aşağılamaktan ibâret bir ma’nevî hâle mübtelâ mıdırlar?.. Medreseler, medreseliler, müderrisler sıhhiyyâtça, tedrîsâtça, programca, usûlce ıslahâta -sâlim bir yeniliğe- muhtaç mıdırlar?.. Geçmişte bunca büyük müslüman, medreslerden yetişmiş... Hâlâ yetişiyor mu?.. ‘Yetişsin yetişmesin... Ne be’is var!..’ Böyle diyebilir miyiz?.. Osmanlıları, evvelce, bir zaman, Osmanlı eden ulemâ idi, asker idi... Öyle mi?.. Fakat, sonraları, berbâd etmiş olan da askerdi -yeniçerilerdi- ulemâ idi... Doğru mu?.. Âkıbet -söyledik-yeniçeriler, yeniçeri ocakları battı... Sıra ulemâmızın, medreselerimizin mi?.. Yeniçerilerin adı, askerliği değişti: Yerlerine Nizâm askeri geldi.. Yeni usûl askerlikler geldi!.. Ya ulemâmızın, medreselilerimizin, medreselerimizin yerlerine ne gelecek, kim gelecek? Mektepler mi mektepliler mi?.. Herhâlde kim gelirse gelsin: Onların yerini tutabilir mi?.. Ulemâmızın halk üzerindeki te’sîri ne idi, nasıldı, ne kadardı!.. Bugün ne kadardır, nasıldır, nedir? Bu gidişle ne, nasıl, ne kadar olacak? Ne, nasıl, ne kadar olursa olsun diyebilir miyiz?.. Dersek, bundan medreselerimize, medreselilerimize, ulemâımıza hâlimizin, istikbâlimizin hiç de bağlı olmadığı ma’nâsı çıkmaz mı?.. Gerek umûmî olan hâlimizin istikbâlimizin, gerek medreselerimizin, medreselilerimizin, bütün ulemâmızın hâllerinin, istikbâllerinin bağlı bulunduğu zamanın gidişine, isteyişine göre ne gibi teşebbüslerimiz var?. Hele medreselerimizde ne gibi teşebbüsler, niyetler beslenmektedir?.. Bu yandan hiçbir ümîd parlayıp da hâlâ mı gözlerimizi kamaştırmayacak? Bundan vazgeçtik... Medreselerimiz.. Hâlâ mı hâllerine bir çekidüzen vermeyeceklerdir...”<sup>677</sup>

Yusuf Akçuraoğlu, zamanın Avurupa Dârülfünunlarının eski İslâm medreselerine birçok noktadan benzerliklerinin olduğundan bahsetmektedir. Şimdiki Avrupa Dârülfünunları beş şubeye ayrılmıştır, bu durum ehemmiyetsiz farklarla İslâm medreselerinde de vardı. Buna rağmen ilim ve felsefe müslümanlar tarafından

<sup>677</sup> Tunalı Hilmi, “Medreseler Kongresi!...: (Osmanlı Müslüman Ulemâsına Bir Davet)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.54, 3 Eylül 1325, s.27.

dokuz asır önceki halinden ileri bir seviyeye götürülememiştir. Medreseler hala skolastik bir vaziyettedir. Bu gerilik sadece müslümanlara değil, İslâm dinine de zarar vermektedir. Böyle olumsuz ve ümitsiz bir tablo içinde kalmışken İstanbul medreselerinin ıslah edilmesi haberi Akçuraoglu’nu oldukça mutlu etmiştir:

“Oxford ve Cambridge Dârülfünunlarını gezen bir arkadaşım onların da haricî eşkâli, zâhirî tertibâtı İslâm medreselerine pek benzediğini nakleylemişti. Avrupa dâr-ül-fünunlarının çoğunda müderrisler bizdeki kisve-i ilmiyyeyi andırır, kurûn-ı vüstâdan kalma bir nevi cübbe ve serpûş giyerek derse girerler... Zamanımız Avrupa dârülfünunlarının İslâm medreselerine cihet-i müşâbeheti daha esaslıca husûslarda dahi meşhûddur: Mesela şimdi Avrupa dârülfünunları, alekser, ilâhiyât, felsefe yahud edebiyât, ulûm veya riyâziyât ve tabîiyât, hukûk, tıp denilen beş şubeye ayrılıyorlar. Aynı taksimâtı, ehemmiyetsiz farklarla eski İslâm medreselerinde de buluruz... Hâlbuki âlem-i İslâm’da şimdiye değin, Avrupa’nın devr-i intibâh ve teceddüdüne benzer bir hareket-i fikriyye olup geçmedi. Müslümanlar tarafından işlenmiş ulûm ve hikemiyât dokuz on asır evvelki hâlimden ileriye getirilemedi. O zamanlar mu’teber usûl-i ilmî skolastika olmakla ulûm ve hikemiyât-ı İslâmiyye, mekâtib ve medâris-i İslâmiyye’deki usûl-i tadrîs hep skolastikaya müstenid idi. Hatta gitgide skolastika bir nevi kudsiyyet bile kazandı. Mesela hicret-i Nebeviyye’den 370 yıl kadar evvel, İskenderiye mekteb-i hikemîsi erkânından Yunaniyyü’l-asl Porfiryus tarafından te’lif edilmiş İsaguci (Isagoge)<sup>678</sup> âdetâ kütüb-i dîniyye arasına girdi; -yine hicret-i Nebeviyye’den dört asır kadar akdem yaşamış Batlamyus’un kozmoğrafyadaki nazarına itiraz âdetâ dine taarruz gibi telakki edilir oldu! Çoğu Yunanlılardan ahz u telakki kılınmış olan ulûm u hikemiyât böylece dînî bir hisâr ile muhâfaza ve müdâfaa kılınıp bugüne kadar mekâtib ve medâris-i İslâmiyye’nin tadrîsât-ı ilmiyye ve hikemiyesinde esas oldu... Mekâtib ve medâris-i İslâmiyye’nin (ve binâenaleyh ulûm ve maârif-i İslâmiyye’nin) terakki ve tekemmül yolunda diğer akvâm ve milelinkine nisbetle pek geride kalması, yalnız ehl-i İslâm’a değil, bizzât dîn-i İslâm’a da küllî zarar dokundurmuştur.. Bütün bu yazdıklarımın Osmanlı müslümanlarının alel-umûm ehl-i İslâm’ın, hatta dîn-i

<sup>678</sup> Süryânî asıllı Yeni Eflâtuncu filozof Furfûriyûs’un (öl. 304), Aristo’nun mantık kitaplarının ilki olan Kategoriler’in anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme aldığı, bu sebeple de isagoge (eisagoge “giriş”) adını verdiği eserin asıl konusu yazarın “beş ses” veya “beş lafız” (quinqvi voces) dediği “beş küllî”dir. Kitap, Arapça’ya çevrildiği dönemden itibaren İslâm kültür dünyasında Grekçe isminin Arapça’daki söylenişiyile İsâgûcî olarak anılmış, müslüman müellifler de eserin tercüme ve şerhleriyle aynı mahiyetteki kendi telifleri için ya bu ismi veya Arapça’daki karşılığı olan “el-medhal” kelimesini kullanmışlardır. Bk. Abdulkuddûs Bingöl, “İsâgûcî”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000, s.488.

İslâm'ın beka ve saâdetinde mekâtib ve medâris-i İslâmiyye'nin ne azîm vazîfesi olduğuna i'tikadım, artık tamamiyle anlaşılmıştır. Bu cihetle İstanbul'da medâris-i İslâmiyye'nin ıslahına teşebbüs havâdis-i mühimmini haber alır almaz ne derecelerde sevindiğim kolay tasavvur olunabilir.”<sup>679</sup>

Kılıçzade Hakkı Bey, Pek Uyanık Bir Uyku başlığı altındaki yazısında medreselerin kaldırılarak yerlerine Collège de France<sup>680</sup> ve École Polytechnique<sup>681</sup> gibi modern tarzda üniversitelerin kurulmasını önermektedir: “Hâl-i hâzır medreseleri ilga edilüb, Süleymaniye medresesi yerine (College de France) tertibinde gayet mükemmel bir (Ûlûm-u Edebiye Medresesi) yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine ise (Ecole Polytecnic)' tarzında diğer bir (Medrese-i Âliye) vücuda getirilecektir.”<sup>682</sup>

Mustafa Asım, son asırda var olabilmek için asra uygun bir terbiye ve fikir sahibi olmak gerektiğini ifade etmiştir: “Son asr-ı medenide idame-i mevcudiyet, ancak asra layık bir tarz-ı terbiyeye mâlik olmak, bu asra muvafık bir fikir ile düşünmekle kabildir.”<sup>683</sup> **İctihad**'ın ta'lim ve terbiyedeki genel prensibine göre ferdler kendi çıkış noktalarını kendileri bulmalı, zekâdan çok ahlâk ve karakter sahibi kişiler olmalıdırlar: “Ta'lim ve terbiye öyle bir istikamet takip etmelidir ki, ferdler nokta-i istinâdlarını cemaatlerde değil kendi kendilerine bulsunlar ve zekâdan ziyâde

<sup>679</sup> Akçuraoglu Yusuf, “Medreselerin Islahı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.79, 25 Şubat 1325, s.6-9. Dört yüz yıldan fazla süren medrese skolastiği döneminin dört özelliği şu şekildedir. 1) Bir kitaba, bir yorumcuya, bir mezhebe öngörüsüz, eleştirisiz bağlanma. 2) Ders programını, sosyal ve çağdaş gereksinimlere göre düzenlememe. 3) Deneye ve gözleme kapalı kalma. 4) Başka kaynaklara ve eserlere dayalı tartışmalara izin vermeme. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s.33-38.

<sup>680</sup> Collège de France, kuruluşunu 1530'da ilk kraliyet okurlarını atayan I. Francis'e borçludur. XVI. y.y.'dan beri, Collège de France'ın ikili bir amacı vardır; bunlar hem cesur araştırma ve hem de cesur öğretim yeri olmaktır.

Bk. <https://www.college-de-france.fr/site/institution/Le-College-Presentation.htm> (e.t. 28.03.2021). 1500-1800 döneminde modern üniversitenin yapısını etkileyen gelişmeler için Bk. Kemâl Gürüz, **Medrese v. Üniversite** (Geri Kalmanın ve İlerlemenin Karşılaştırmalı Tarihçesi), İstanbul, Ka Kitap Yay., 2016, s.221-223.

<sup>681</sup> École Polytechnique, Fransa'daki mühendislerin ve üst düzey yetkililerin eksikliğine bir yanıt olarak, 1794 yılında, École Centrale des Travaux Publics (Merkezi Bayındırlık Okulu) adı altında kurulmuştur. Bk. <https://www.polytechnique.edu/en/key-dates> (e.t. 28.03.2021).

<sup>682</sup> Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1262.

<sup>683</sup> Mustafa Asım, “Memleketin Hâlası Neye Mütevakkıftır?”, **İctihad**, s.1641.



seciye tenmiye olunsun.”<sup>684</sup> Abdullah Cevdet, derginin 351. sayısında **İctihad**’ın bahseddiği bu umdenin gerçekten yerine gelip gelmediğini sormakta ve “Ta’lîm ve terbiye bu istikamete girmiş midir? Ve semeresini böylece vermiş midir? İstinad noktasını kendi azmine, kendi sa’yinde arayan ve Hükümeteden istinâd ve yardım istemeyerek ayakda durmayı ve yürüyebilme bilmeyi bilen kaç kişiyiz?”<sup>685</sup> demektedir.

Abdullah Cevdet, o dönemde İstanbul’da bulunan medrese ve öğrenci sayıları ile medrese ve talebelere maliyeden ve vakıf hazinesinden ödenen nakdi tutarları paylaşmakta ve öğrenci yaş ortalamasının 15 ile 35 arasında olduğunu bunun yanında 40 hatta 50 yaşında da birçok öğrencinin medresede bulunduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, bu sayısal bilgileri verdikten sonra medreseye ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu ayrıca vurgulamaktadır:

“İstanbul’da 178 medrese vardır. Bunlardan 10 kadarı muhterik olmuş. Bu medreselerde mukayyit talebenin miktarı 6,500’dür. Gayrı mukayyit olarak da 500 talebe vardır. Mukayyit olanlardan yalnız 5,000 talebe şehri yetmiş kuruş maâş almaktadır. Diğerleri maâşsızdır. Talebe-i ulûma verilen senevî mahsusâtın yekunu 3,056,432 kuruştur... Medreselerde mevcûd talebenin on beş yaşından yukarı olmak üzere senelerinin haddi azimesi otuz beştir ve kırk ve elli yaşında talebe pek çoktur. Şu sâikin gözden geçirilmesiyle pekâlâ anlaşılır ki medreselere ve memleketin hakikaten talanı ellerinde tutacak olan medrese neşiyenına sarf edilen para otuz bir bin lira gibi ehemmiyetsiz, pek ehemmiyetsiz bir paradan ibarettir.”<sup>686</sup>

Abdullah Cevdet’e göre medreselere ihtiyaç vardır, öyleki bu ihtiyaç harbiye ve tıp mekteplerine olan ihtiyaç kadar ehemmiyetlidir: “Nice medreseler yani sınıflı rûhânî yetiştirecek mektepler, mekteb-i harbiye kadar elzem ve mektebi tıbbiye kadar

---

<sup>684</sup> “İctihadın İctihadı Hakkında”, **İctihad**, C.XIX, No.163, 1 Mart 1924, s.3321. “Pek çok kimseler hayatta muvaffakiyetlerini meziyetlerinden ziyâde seciyelerine borçludurlar.” Bk. Ali Kami Akyüz, “Nasıl Muvaffak Olmalı?...”, **İctihad**, C.IV, No.98, 20 Mart 1330, s.2205. “Seciye, bu gün psikolojiya ulemâsının hissiyat (sentiment) namını verdikleri anasırın nisbet-i muhtelifede terkibiyle müteşekkildir. Hissiyatın en mühim rol icra edenleri meyanında ezcümle şunları beyan etmek lazımdır: Sebat, azim, Energie, zapt-ı nefiste iktidar, iradeden az çok müştekil olan melekât... Sûret-i umûmîyede akvâmın şevk ve azameti en ziyâde seviye-i ahlâkiyelerine tabidir. Akıl terbiyeyle az da olsa de genişebilir. Seciyenin sıfatı ta’lîm ve terbiyeyle hiç değiştirilemez. Zekânın keşfiyatı bir milletten diğerine geçebilir, nakledilebilir. Seciyenin sıfatı intikal edemez.” Bk. Abdullah Cevdet, “Ruhul Akvâm: Fasil 3”, **İctihad**, C.II, No.4 (16), Eylül 1907, s.272-273.

<sup>685</sup> Abdullah Cevdet, “İşimiz Bitmemiştir - Peyami Safa Bey Oğlumuz”, **İctihad**, C.XXVII, No.351, 15 Ağustos 1932, s.5783.

<sup>686</sup> Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, **İctihad**, s.1305.

lazımdır.”<sup>687</sup> Burada dikkati çeken önemli bir husus, medreselerin sınıf-ı rûhânî’yi yükseltmek için önemsenmesidir. İslâm’da Hristiyanlık’ta olduğu gibi rûhânî bir sınıf yoktur. Din adamlarının meydana getirdiği bir grup, hizb yoktur. Abdullah Cevdet’in bu yorumu da yine kendine münhasır olup, Gustave Le Bonn’un etkisiyle toplumsal değişimin sağlanabilmesi için sınıflı bir toplumun gerekliliğine inanmasından kaynaklanmaktadır.<sup>688</sup>

Satı Bey, Tanzimat aleyhinde bir takım görüşlerin basın yayın aracılığı ile gittikçe yayıldığı, **Tasvîr-i Efkâr** ve diğer dergiler gibi **Sebîlürreşâd**’ın da bu yönde yayınlar yaptığı, medreselilerin mekteplilerden daha ciddi ve sabırlı olduğu ve medreselerin ıslahıyla orada yetişenlerin memlekete daha faydalı olacağından, Tanzimat aleyhtarları bazı kişilerin dönemin yenilikçilerini yalnız medreseleri ıslah etmediklerinden değil medreseler yanında mektep açtıklarından dolayı tenkit ettiklerinden bahsetmekte ve konu hakkında onlara karşı cevaplar vermektedir.<sup>689</sup> Yazara göre, Tanzimat karşıtı olanların en çok itiraz ettikleri mesele mektep ve medrese meselesidir. Tanzimatçıların medreseleri kendi hallerine bıraktıkları doğru değildir. Medreseliler mekteplilerden daha ciddi ve sabırlıdır ve medreseler ıslah edildiğinde orada yetişen öğrenciler memleket için daha yararlı olacaktır: “Onların hemen hepsi, Tanzimatçıları medreseleri ıslah etmediklerinden -kendi hallerine bıraktıklarından- dolayı muahaze ediyorlar... Medreselilerde mekteplilerdekinden çok daha kuvvetli bir meram ve ciddiyet, ve çok daha devamlı bir cehd ve dikkat bulunduğunu görmüş... Medreselerin ıslahı memlekete pek nüfuzlu ve faal, çok ciddi ve sebetkar uzuvlar kazandıracağına kat’i bir kanaat hâsıl etmiş idim.”<sup>690</sup>

Satı Bey’e göre medreselerin ıslahı meselesi tarihe ait bir mesele değil siyasete ait bir meseledir. Bundan ötürü eski mücedditleri suçlamak doğru değildir. Medreseleri ıslah meselesi bugünün ve yarının meselesidir. Şimdi medreseleri niçin ıslah etmediler diye yaşanan sorunu tarihe bırakmadan, şu an medreseler niçin ıslah edilmiyor? Ne zaman ve nasıl ıslah edilecek soruları sorulmalıdır: “Medreselerin

---

<sup>687</sup> A.e., s.1306.

<sup>688</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları**, s.142.

<sup>689</sup> Satı (el-Husri), “Tanzimatçılık Meselesi-1”, **İctihad**, s.1381-1383.

<sup>690</sup> A.e., s.1381.

ıslahı meselesi tarihi değil siyasete ait bir meseledir... Biz şimdi Tanzimatçılar medreseleri niçin ıslah etmediler? Diye değil medreseleri niçin ıslah etmiyoruz? Ne vakit ıslah edeceğiz? Nasıl ıslah etmeliyiz? Diye düşünmeliyiz.”<sup>691</sup>

Yazara göre medreseler ıslah edilmeyip mekteplerin açılmasına yönelik yapılan eleştiriler de yersizdir. **Tasvîr-i Efkâr**’da belirtildiği gibi mektep açmak yerine ulûm ve fûnûn derslerinin medreselere sokulmasında şerî ve dinî bir engel yoktur. Ancak askere ta’lîm yaptırmak için de dinî ve şerî bir engel yok idi, dinî ve şerî bir engel var diye birçok menfur hadiseler ortaya çıkmış ve kanlar dökülmüştür. Fen derslerinin medreselerde okutulması ile ilgili olarak düşünülen ıslahât dinin asıl hükümlerinin değiştirilmesine yönelik olmadığından dine aykırı bir durum söz konusu değildir, muarızlarının örnek verdiği ve model olarak gösterdikleri Oxford ve Sorbon Üniversiteleri kendi medrese sistemi üzerinde kurulmuştur ancak bu dört beş asrı kapsayan bir süreçtir, Osmanlı’nın bu kadar bekleyecek zamanı yoktur, eğitimi yaymak için mektep açmak yerine medreseleri ıslah etmeye yönelik programın başarılı olup olmayacağı da ayrıca araştırma ve tetkike muhtaçtır:

“Onları yalnız medreseleri ıslah etmediklerinden dolayı değil, mektep açtıklarından dolayı da muahaze ediyorlar... Şüphesiz, medreselere ulûm ve fûnûnu idhal etmeye bir mâni’-i şer’î ve dinî yok idi. Fakat, unutmamalıyız ki, askere ta’lîm yaptırmaya da bir mâni’-i dinî ve şer’î yok idi... Islahât meselelerinde, alakadar olanlar, dinin ahkâm-ı esasiyesine değil, telakkiyat-ı mu’tedasına isitinaden hareket ederler... Filvakia diyorlar ki... ‘Bugün, bütün dünyanın iki büyük Dârülfünunu olan ‘Oxford’ ile ‘Sorbon’da vaktiyle birer medreseden başka bir şey değil idi...’ (Tasvîr-i Efkâr:13 Mart)... Fakat, unutmamalıdır ki, onların bu tahvil ve takamülü gayet büyük ve batni bir tercih ile -dört beş asır zarfında- vukua geldi; bizim o kadar beklemeye vaktimiz var mı idi?... Neşr-i maârif için mektep açacak yerde medreseleri ıslah programının muvafık bir program olup olmadığı da ca’yı tetkiktir.”<sup>692</sup>

Satı Bey, mekteplerin medreseler karşısında muhalif bir ruh halini aldığını savunanların az olmadığını, bu düşünceye tesir eden amilin Avrupalılar’ın Tanzimat hakkındaki neşriyatları olduğunu belirtmektedir: “Mektep-medrese meselesinde, ta’yin ve tevzihi lazım gelen ehemmiyetli bir nokta var: Tanzimat’tan itibaren açılan

<sup>691</sup> A.e., s.1381-1382.

<sup>692</sup> A.e., s.1382.

mekteplere medreseninkilere muhalif bir ruh verilmiş midir? O mekteplerde ‘şarklılık’ ihmal edilmiş, o mektepler dîn ve an’anenin nüfuzundan kurtarılmak istenmiş midir? Görüyorum ki, bu suâllere tasdik ile cevap veren az değildir; ve zan ediyorum ki, onların hükümleri -en ziyâde- Avrupalıların Tanzimat hakkındaki neşriyatına istinâd etmektedirler.”<sup>693</sup> Satı, medrese eğitiminde nasara yensuru gibi ezber ve eski usûllere dayalı eğitim modelinin aslında mekteplerde de sürdürüldüğü ve oralarda da tadrîs usûlünün tam yerleşmediğine, mektep programlarına giren matematik, kimya, tarih ve coğrafya gibi deslerin de tekrar ve ezber yöntemi ile okutulmakta olduğuna işaret etmektedir.<sup>694</sup> Mektep ve medreseli şeklinde ortaya çıkan ayrışma, din ile hiç münasebeti olmayan toplumun diğer alanlarında da vardır. Askerlikte alaylılar ve mektepliler kavgası, idarede askeriye ile mülkiye çekişmesi, siyasette tecrübeliler ile tecrübesizler meselesi gibi. Satı, bu çekişme ve ayrışmayı tabii olarak görmektedir. Ancak Osmanlı’daki bu çekişmenin uzun sürmüş olmasının nedeni yapılan değişikliklerin çatışma içinde ve katı bir şekilde vuku bulmasından kaynaklanmıştır.<sup>695</sup>

<sup>693</sup> Satı (el-Husri), “Tanzimatçılık Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.65, 09 Mayıs 1329, s.1408-1409.

<sup>694</sup> “Meseleleri tetkik ve hal etmek usûllerini onlara ta’lîm etmeliyiz. Hendese meseleleri gibi ictimâî meseleleri mekteplere idhal etmeliyiz. Öyle bir nesil meydana getirmeliyiz ki kendi meselelerini halle muktedir olsun onlara ne karar vermeleri lazım geldiğini şimdiden söyleyemeyiz, ama onlar da şahsen meseleleri karargir etmek üzere iktidar meydana getirmeliyiz. Mektep, şakirtlere bizzat düşünmeyi öğretmelidir, mektep ezberlemek yeri olmamalıdır, böylece müstakbel nesil, hayatı bizden daha iyi yaşamaya ve idare etmeye muktedir olacaktır.” Bk. Kilpatrick, “Asri Ta’lîm ve Terbiyede Tebeddül”, **İctihad**, s.4224. “Fil-hakika birçok büyük ve yüksek mekteplerin programlarında birçok büyük ve yüksek ilim ve fenlerin isimleri görülüyor ve tadrîs ediliyor. Fakat ne bu ilimleri tadrîs eden muallimler ve ne de tadrîs eden talebe bil-ahire o ilimleri tatbik edemezler, edemiyorlar, muallim inticap ettiği kitap ne diyor ise, onu talebeye söylüyor. İşte bu kadar, ilerisi yok”. Bk. Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, **İctihad**, s.20. “Muallimlerimiz kat’i bir usûl-i tadrîs cehaleti içinde yüzüyorlar. Bu çabalama arasında yalnız kendilerini boğsalar dı zarar şahsi, binâenaleyh mahdud kalırdı. Fakat cehaletleriyle düştükleri girdaba yarınki nesli de beraber sürüklüyorlar. Bu cehalet, bu vukufsuzluk bu idraksızlık kat’idir. Bizim mektep adamlarımız her şeyi bilir, yalnız bir şeyi bilmeyi ihtiyaç saymazlar. O da ders okutmak terbiye etmek sanatı!...” Bk. Ali Kami Akyüz, “Sahife-i Tenkid: Ta’lîm ve Terbiyede İnkılab”, **İctihad**, C.IV, No.97, 13 Mart 1330, s.2183.

<sup>695</sup> “Fil-hakika ıslahât, birden bire icra edilemez. İtiraf ederiz ki; kanûn tekâmül-ü tedrice tabidir.” Bk. Samizade Süreyya, “Japonya Yolunda”, **İctihad**, C.V, No.119, 9 Teşrîn-i Evvel 1330, s.346. Toplumundaki yeniliklerin birden değil de yavaş yavaş gerçekleşmesi gerektiğine dergi bir örnek vermektir. “Şekip Bey ‘Biz nasıl ahşap evleri teker teker yıkıyor da kargir binalar yapıyorsak Latin harfleri de bir program dairesinde ve yavaş yavaş kabul edilmelidir.’ diyor. Bk. “Kılıçoğlu Hakkı (Hakkı Kılıçoğlu), “Arap Harflerini de Cebrail Getirmemiştir Ya!”, **İctihad**, C.XXII, No.218, 15 Kânûn-ı Evvel 1926, s.4193.

“Mekâtib-i umûmîyeye giren yenilik: bir az hesap ve hendese ile biraz tarih ve coğrafyadan ibaret gibi idi. Garbdan yalnız bu ilimler alınarak mekteplere idhal edilmiş, fakat onların ne usûl tadrîsleri ile ve ne de usûl-i tahriyeleri ile iştilgal olunmamış idi; onun için o derslerde, öteden beri mu’tad olan tarz-ı tefekkür ve tadrîs ile taallum ve ta’lîm olunmaya başlamış idi: nasara, yensuru nasıl ezberlenilir ve tekrar ettirilirse, hudutlar, burunlar, atalar, tarifeler, kaideler... öylece ezberlenip saydırılır idi; ulûm-ı şarkiye nasıl kitap ile öğrenilip öğretilir idiyse fûnûn-ı garbiye de- kimya ve nebadat da- öylece kitap ile öğrenilip öğretilir idi... Ve bu hal mektepelerimizden el’an ziyâde olmuş değildir. Tanzimat aleyhtarları, Tanzimatçılığın memleketimizde bir sinayet halk etmiş olduğundan bahs ediyorlar: Tanzimat usûlünün medrese ile mektep arasında adavete sebebiyet verdiğini, mektepliler ile medreselileri birbirine düşman iki ordu haline getirdiği, memleket de biri son derece de mutaassıp öbürü büsbütün laubali iki zümre yetiştirdiğini söylüyorlar. Şüphesiz, memleketimizde böyle bir sinayet vardır; fakat büsbütün başka sahalarda, dîn ile hiç münasebeti olmayan sahalarda da sinaiyetler mevcuttur: askerlikde alaylılar ile mektepliler kavgası, idarede askeriye ile mülkiye münazaası... hep gayrı dînî bir sinaiyetin tezahüratıdır; siyasette tecrübeliler ile tecrübesizler meselesi de yeni bir sinaiyet mahsulüdür.. Ben, bütün bu sinaiyetleri esas itibari ile, pek tabii görüyorum:... Bizde, bu gibi sinaiyetlerin bu kadar çok imtidad etmesinin sebebi asliyesi; hiç şüphe edilemez ki, tecdîd ve tehavillerin büyük bir bataitle ve pek mütekat’ı bir sûrette vuku’ gelmesidir.”<sup>696</sup>

**Sebîlürreşâd’a** göre medresede okutulan kitaplar çağın gereklerini karşılayamamaktadır. Toplum ve siyasiler medreseye eskisi kadar rağbet göstermemiştir. Medresede ilim ve fenne yeterince yer verilmemiştir. Eski ve işe yaramayan eğitim usûlleri ve programlar terk edilmemiştir. Ders vekâleti, taşra medreselerini ihmal etmiş onların ıslahına yönelik faaliyetleri gerçekleştirmemiştir.

---

<sup>696</sup> Satı (el-Husri), “Tanzimatçılık Meselesi”, **İctihad**, s.1408-1409. İsmail Hakkı bir ilim pedagojisinin olmadığını, ilim pedagojisinin en önemli kuralının talebeyi faal hayata alıştırmak olduğuna dikkat çekmektedir. “Bir ilim pedagojisi yapmak. Bu netice zaruridir. İlim siyasetinin tab’ı bu pedagojinin mahiyetine bağlıdır. Bu pedagojinin ilke eseri halkın yahud tefekkür mukallidlerinin kafasında yaşayan bazı yanlış fikirleri kaldırmak olacaktır: ‘İlim okutmak, ilim vermek!..’ gibi. Çünkü ilim okutulacak bir bahis, verilecek bir hediye değil, istihsâl edilecek bir hakikat, yaşanması lazım gelen bir hayattır. Onun için ale’l-ade sözlerimizde kullandığımız bu ta’biler ilim tadrîsâtının sadık ifadeleri değildir. İlim pedagojisinin en mühim kaidesi talebeye âlemin irade ve faal hayatına alıştırmaktan ibarettir.” Bk. İsmail Hakkı, “Müsbet İlimlerin Harsını Temin Eden Afaki Bir Tadrîsât Temeli”, **İctihad**, C.XXI, No.203, 01 Mayıs 1926, s.3958.

Tek yapılan şey riyaziyat dersinin programa eklenmesi olmuştur. Medreselerin ıslahını takip edecek yeni bir ilmi heyet oluşturulmalıdır. Akait kitapları zamanın ihtiyacına göre gerekli cevapları verememektedir. Ulemâ asrın ihtiyacına göre akait, hadîs ve fıkıh kitapları hazırlamalıdır. İstanbul Medreselerinde yirmi sekiz otuz yaşlarında bulunan ve icazet alanlar Anadolu'ya kendilerinden istifade edilmek üzere gönderilmeli, medreselerde onlardan boşalan odalara yeni talebeler alınmalıdır. İstanbul'da bulunan çok sayıdaki dersiâm maaş karşılığı Anadolu'ya gönderilmeli, Hükümet medreselerin ıslahını, ulemâ ile bütün dersiâmlardan oluşan bir müderrisler komisyonu oluşturarak yapmalıdır. Medreselerin idaresi ehil ve yetkin kişilere teslim edilmeli, ilmiye sınıfı medreselerin ıslahına örnek olacak bir medrese kurup program oluşturmalıdır. Ayrıca medreselerin idaresi pedagojik formasyona sahip muallimlere teslim edilmelidir. İdare görevinde bulunanların yalnız Arapça bilmeleri yeterli değildir. Şark olarak ilerlemenin şartı batı mekteplerini taklit değil medreselerin ıslahıdır.

**İctihad**'da medreselerin kaldırılarak yerlerine batı tarzı üniversitelerin kurulması teklif edildiği gibi medreselere olan ihtiyaç harbiye ve tıp mekteplerine olan ihtiyaç kadar önem arz etmektedir, şeklinde fikirler de vardır. Medreselerin ıslahının gerçekleşmesi ile mekteplilere nazaran memlekete daha faydalı olacak medreseliler yetişecektir. Medrese meselesi siyasi bir meseledir. Eğitimi yaymak için mektep açmak yerine medreseleri ıslah etmeye yönelik programın başarılı olup olmayacağı araştırılmalıdır. **İctihad**'da medreselerin tamamen kaldırılıp yerine batı tarzında okulların açılması fikri daha ağır basmakla beraber kısmen medreselerin ıslahı fikri de savunulmuştur. Medreselerin ıslahını istemeyen **Sebîlürreşâd**, bu konuda birçok yazı yayınlayarak medreselerin ıslahını ve yaşatılmasını çok yakından takip etmiştir.

### 3.2.2. Mekteplerde Din Dersleri

Yetişmekte olan nesli gerçek bir insan yapma yolundaki her çabaya katılma, din eğitiminin hakkıdır ve görevidir. Genel eğitimin bütün insanlara karşı sorumluluğu olduğu gibi, din eğitiminin de bütün insanlara karşı sorumluluğu vardır.

Bu yönü ile din eğitimi, genel eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır.<sup>697</sup> Eğitim alanındaki modernleşme gayretleri içerisinde genel eğitim amacını taşıyan orta dereceli rüştiye ve idâdiler ile yüksek dereceli mekteplerin açılması Tanzimat'ın ilânından sonra hızlanarak devam etmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi ise pek çok açıdan Cumhuriyet Türkiye'si'nin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu anlamda bakıldığında, Batılı tarzda açılan mekteplerde din derslerine verilmesi gereken önemin dereceleri ile ilgili çeşitli görüşler günümüze kadar devam eden tartışmaların başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu dönemde mevcut fikir akımları kendi düşünce kalıpları içinde konu ile ilgili görüşlerini ortaya koymuşlardır.<sup>698</sup> II. Meşrutiyet döneminin önemli tartışma alanlarından biri dinin ne olduğu ve insan hayatının ne kadarında yer kaplaması gerektiğine dairdir. Dinin alanını kalp ve vicdan ile sınırlandırmak isteyen düşünceye karşılık, dinin sadece iman ve ibadet boyutu ile sınırlı olmadığını ısrarla savunan ve dinin toplumsal boyutunun gözardı edilmemesi gerektiğine vurgu yapan aydınlar da bulunmaktadır. Dinin nasıl algılandığı, din dersinin amacı ve içeriği ile birlikte yöntem konusundaki önerileri de etkilemiştir.<sup>699</sup>

Cumhuriyet öncesi dönem ile Cumhuriyet'in ilanının hemen sonrasında hazırlanan programlar arasında benzer yönler olsa da Cumhuriyet ile birlikte din öğretimi programlarında özellikle önceki dönemden farklı bir din anlayışı oluşturma düşüncesiye köklü değişiklikler gerçekleştirilmek istenmiştir. Oluşturmak istenen yeni din anlayışı, batıl inanç ve huraflardan uzak, doğru bilgiye dayalı bireysel ve toplumsal hayata katkı yapan bir din anlayışıdır. Laiklik ilkesinin benimsenmesi de bu şekilde bir din anlayışını beraberinde getirmiştir.<sup>700</sup>

---

<sup>697</sup> Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.24, 1981, s.479.

<sup>698</sup> Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dinî Eğitim", **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, S.37, 2014, s.21-31. Osmanlı'nın son döneminde açılan mekteplerde din dersleri için Bk. Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Eğitimi Bilim Dalı), Ankara, 1994.

<sup>699</sup> Fatma Çapcıoğlu, "Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018, s.322.

<sup>700</sup> Tuğrul Yürük, "İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi (Din Dersleri)", **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s.135-136.

Eşref Edib'e göre ibtidâ-i mekteplerde din derslerine ve Kur'ân-ı Kerim'e ayrılan saatler azdır. Anadolu halkı dinlerine çok bağlı kişiler olduklarından çocuklarının da aynı minvalde yetiştirilmelerini istemektedir. Din derslerini mekteplerde azaltmak, saatlerini düşürmek halkın mekteplere karşı olan hissiyatını menfi etkileyecektir. Halkın cehaletten kurtarılması isteniyorsa onların arzu ve talepleri de dikkate alınmalıdır: "...gazetede yazılan ders saatlerine ben de göz gezdirdim, hakikaten dîn derslerine Kur'ân-ı Kerime tahsis olunan saatleri pek az buldum birinci sınıfta ise ne kuranı kerim ne de ulûm-ı diniye derslerini hiç göremedim... Halk seve seve çocuğunu göndermeli, mektebe giden çocuğunun dinini dünyasını öğrendiğini görmeli, biz halkı cehaletten kurtarmak memleketimizde maârifî tamim edebilmek için halkın arzusunu hissiyatını nazarı dikkate almak mecburiyetindeyiz."<sup>701</sup> İbtidâ-i mekteplerin ilk senesinde Kur'ân-ı Kerim ve din dersi verilmemektedir. Çocukların seviyelerine göre yapılan bu uygulama yanında çocuğun dinî duygularının gelişmesi açısından bir din dersinin de işlenmesine ihtiyaç vardır. Diğer derslerde uygulanan yeni usûllerle dinî konular ele alınabilir, öğrenciye Kur'ân-ı Kerim'den birkaç süre öğretilir. Öğrenci, ihtiyatı bitirerek okuma yazma öğrenip birinci sınıfa gelmektedir. Aslında birinci sınıf, ikinci sınıf demektir. Eskiden bu sınıflarda üç saat Kur'ân-ı Kerim'den otuz cüz ve din dersleri okutulmaktaydı:

"Bir defa ibtidâ-i mekteplerin ilk senesinde ne Kur'ân-ı Kerim dersi görünüyor, ne de dîn dersleri. Vakıan çocukların seviyesini nazarı dikkate almak zaruridir. Fakat dînî hisler hakkında çocuğun seviyesine göre bazı şeyler söylemek mümkündür. Diğer derslerde takip olunan yeni yeni usûllerle dînî mevzûlar hakkında çocuklarla güzel güzel musahabeler yapılabilir. Sonra kuranı kerimden birkaç süre olsun bellettirebilir. Zaten bu sınıfa gelen çocuk ihtiyatta bir az okumayı öğreniyor. İhtiyat sınıfında elifbayı, bir parça okumayı öğrenmeyen çocukları hiçbir muallim birinci sınıfa kabul etmiyor. Binâenaleyh bu birinci sınıf hakikaten ikinci sınıf demektir. Nitekim eski beğendiğimiz maârifte bile bu sınıfta üç saat eczayı şerîfe üç saat de dîn dersleri gösteriliyordu."<sup>702</sup>

<sup>701</sup> "Mekteplerde Din Dersleri ve Fransızca Tahsîli: Maârif Vekil-i Muhteremi Beyefendiye", **Sebilürreşâd**, C.XIX, S.489, 24 Temmuz 1337, s.229.

<sup>702</sup> **A.e.**, s.229.



İkinci sınıfta diğer derslere dörder altışar saat tahsis olunduğu halde Kur'ân-ı Kerim ve din derslerine iki saat ayrılmıştır. İbtidâ-i mekteplerde din derslerine önceden altı saat ayrılmış ve her gün Kur'ân-ı Kerim ve din dersi okutulmakta idi. Çocuklara akaid temelleri ibtidâ-i okullarda verilmeli, çocuğa hemen hergün iyilik, güzellik ve fazilet telkin edilmesi icab etmelidir. Din derslerinde çocuğun kendi kendine muhasebe yapabileceği hikâyelerle çocuğa telkinde bulunulmalıdır. Ancak haftada kırk beş dakikan bir buçuk saate kadar ayrılan süre bunu gerçekleştirmek için yetersizdir. Hergün ilk derste Muhâsebe-i din ve Kur'ân-ı Kerim okutulmalıdır. Bugün sultânîlerde yetişen çocuklar temel zayıf olduğundan Kur'ân-ı Kerim'i bile doğru düzgün okuyamamaktadırlar:

“Sonra ikinci sınıfta diğer bazı derslere dörder beşer altışar saat tahsis olunduğu halde Kur'ân-ı Kerime iki saat tahsis olunmuş. Kezalik ulûm-ı diniyeye de iki saat ayrılmış. Ma'lûm âlileriniz şimdiye kadar ibtidâ-i mekteplerden dîn derslerine tahsis olunan saatlerin miktarı altıdan aşağı değildi. Yani her gün dîn dersi, Kur'ân-ı Kerim eksik değildi. Ma'lûm âlilerinizdir ki çocukların akaid temelleri ibtidâîlerde atılır... Çocuğa hemen her gün iyilik ve fazilet hisleri telkin olunmak icab eder. Dîn dersleri muhasebe tarzında hikâyelerle çocuğa telkin olunmalı. Ma'lûm âlilerinizdir ki haftada kırk beş dakikadan bir buçuk saat katiyen kâfi değildir. Her gün her sabah birinci ders olmak üzere mutlaka musahabe-i diniye olmalı, çocuğa biraz da kuranı kerim okutulmalıdır. Zira bugün sultânîlerde bulunan efendileri bile Kur'ân-ı Kerim'i dürüst okuyamıyorlar ve dînî hisleri de pek küçüktür. Çünkü temel kuvvetli değildir. Sonra dünyanın hiçbir yerinde olmayan bir garibe daha görüyoruz: çocuk daha anadilini öğrenmeden Fransızcaya başlıyor. Hem de daha ilk senesinden itibaren haftada dört saat ecnebî lisânına tahsis olunuyor. Avrupada mekâtib-i ibtidâîyesine ecnebî lisânını sokmuş bir millet var mıdır?”<sup>703</sup>

A. Süleyman, din dersleri hususunda ezbercilikte ön plana çıkan mektepleri tenkid ettikten sonra resmi bir rüşdiye mektebinde fen dersinde insanlar maymundan tekâmül etmiştir şeklinde Avrupa'da bir faraziye olarak kalmış bir ma'lûmatın hakikat olarak öğrenciye öğretildiğinden bahsetmektedir. Dinî meselelerde talebe bir soru sorduğunda ise cevap eksik bırakılarak kestirilip atılmaktadır: “Resmî bir rüşdiye mektebinde, ma'lûmât-ı fenniyye muallimi, ikinci sınıf talebelerine bakınız

---

<sup>703</sup> A.e., s.229-230.

ne cevherler saçıyor: İnsan maymundan tekâmül etmiştir... Darwinizm Avrupa’da bir nazariye, faraziye hâlinde kalmışken, hattâ bu son zamanlarda tezelzüle de uğramışken bizim muallimlerimiz, talebeye bir hakikat-i müsbete hâlinde âdetâ kat’iyyet-i fenniyyeyi hâizmiş gibi yutturuyorlar. Teaccüb!... Mesâil-i dîniyye hakkında sorulan suâllere cevap vermiyor. Senin haddin değil, çok karıştırırsan gavur olursun diye kesip atıyor.”<sup>704</sup> Mekteplerde din derslerini kendi haline bırakmak ve talebeye ezberden başka bir şey öğretmemek, İslâm’ın ruhundan bahsetmemek dinin kaybolmasına neden olmaktadır. İbtidâ-i ve tâlî mekteplerde din adına okutulan kitaplar yeterli nitelikte değildir: “Mekteplerde ulûm-ı dîniyyeyi hâliyle bırakmak, ulûm-ı dîniyye okunmuyor denmemek için programa vaz’ etmek talebeye ezberden başka bir şey öğretmemek, rûh-ı İslâmdan haberdâr etmemek. Böylece birçok seneler geçer, nihâyet bir zaman gelir ki dîn binâsının esâsları çürür, gider... Mekâtib-i ibtidâiyye ve tâliyyede dîn nâmına okunan kitaplar maksadı te’mîn etmez. Belki uzaklaştırır”<sup>705</sup>

Abdullatif Nevzat, mektep derslerinde takip edilen bir üslûbun bulunmadığına dikkat çekmekte, ta’lîm ve tedrîsin bile tam olarak yapılamadığından yakınmaktadır: “Esâlîb-i tedrîsi, üç nev’a ircâ’ ettik: Uslûb-ı takrîrî, uslûb-ı istifhâmî (Sokratî, tekşîfî), uslûb-ı muhtelit... Maalesef i’tirâf etmek lâzımdır ki bizim mekteplerimizde ta’kib edilen üslûb için ayrı bir ünvan, bir nâm-ı husûsî bulmak lâzım. Daha doğrusu mekteplerimizdeki tedrîsât sırasında ‘üslûb’dan bahsetmek bile lüzûmsuzdur. Çünkü üslûb nâmına bir şey yok. Hattâ tedrîs ve ta’lîm kelimeleri bile hakları olan ma’nâyı bulamaz.”<sup>706</sup> Çocuklar, gelişim basamaklarının ilk zamanlarında olduklarından onlara vâcibü’l-vücûd gibi konuları öğretmek kolay değildir. Çocuklara bu gibi mevzular anlatılırken maddi örneklerden hareket etmek gerekir. Allah’ın zâtî ve sübûti sıfatları çocuklara bazen tarifleri de verilerek ezberletirilmelidir. Ezberden sonra biraz zaman geçmesi beklenir, çocuk ezeberlediği lafızları unutur ve bundan sonra çocuğa Allah diri midir? Bizim gibi sever sevilir mi, o da bir yerde oturur mu

<sup>704</sup> A. Süleyman, “Mekteplerde Din”, **Sebilürreşâd**, s.128.

<sup>705</sup> **A.e.**, s.129.

<sup>706</sup> Abdullatif Nevzat, “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tedrîs ve Telkini-III”, **Sebilürreşâd**, C.VII, S.174, 22 Kânûn-ı Evvel 1327, s.276.

gibi sorular sorulur. Bazen verdiği cevaplarda isabet eder, bazen kaçamak cevaplar vererek çocuğun öğrenmesine kolaylık sağlanmış olur:

“Çocuklarda kuvve-i tecrîdiyye (Abstraction)<sup>707</sup> henüz hâl-i ibtidâidedir. Onun için onlara Vâcibü'l-vücûd gibi kuvvetli bir tecrîd ile idrâk edilecek olan meânîyi telkîn etmek pek kolay değildir. Onlara efkâr-ı mücerredeyi telkîn için efkâr-ı maddiyyeden istiâne edilir. Filhakîka çocuklar efkâr-ı maddiyyeyi daha kolay hazm edebilirler... Çocuklara Cenâb-ı Hak'ın sıfât-ı zâtiyye ve sübûtiyyesi bazen ta'rîfleri de beraber olmak üzere ezber ettirilir. Fakat biraz zaman geçsin, ezber ettikleri elfâz ile beraber ifâde ettikleri ma'nâlar -eğer anlatıldıysa- hâfizalarından silinsin; şimdi çocuğa bunları sorunuz. Bir şeyler yok. Fakat meselâ: 'Cenâb-ı Hak diri midir, bizim gibi sever sevilir mi, o da böyle bir yerde oturur mu, görür mü?' yolunda suâller tertîb ediniz... Bazen isâbet eder, bazen da cevap vermemiş olmaktan korkarak bir kaçamak yolu arar... Hâsılı akaid tedrîsâtında hiç elverişli ve semeredâr olmayan üslûb-ı takrîriyi yahud daha fenâsı olan anlamadan ezber ettirme üslûbunu terk ile üslûb-ı istifhâmî ve muhtelite mürâcaat etmelidir.”<sup>708</sup>

Aksekili Ahmed Hamdi, mekteplerde din derslerinin nitelik olarak yeterli olmadığı üzerinde durmaktadır. Zarûrât-ı dîniye<sup>709</sup> kabilinden olan dersleri çocuk âilesi nezdinde iken öğrenmelidir. Din derslerinde zaman, mekân ve efkâr dikkate alınarak işlendiği takdirde talebe ezbercilikten ve daha sonra kendinde oluşan fikri şüphelerden kurtulmuş olacaktır. Kendisi Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne'ye muallim olarak tayin olduktan sonra bu nedenlerden ötürü başka bir usûl takip etmek ihtiyacı hissetmiştir. **Din Dersleri** üçüncü kitap olarak hazırlanmış kitab muhteva olarak

<sup>707</sup> “Bir konunun çok genel olduğu ve gerçek durumlara dayanmadığı durum. Bir dizi farklı şeye bakarak veya düşünerek gelişen bir fikir.” Bk. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/abstraction> (e.t. 07.04.2021).

<sup>708</sup> Abdullatif Nevzad, “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tedrîs ve Telkini-III”, **Sebilürreşâd**, s.278. “Beş yaşında bir çocuk bismillah der, önüne farz ile vâcibi tefrîki mes'elesi çıkar. Delîl-i kat'î veya zannî ile subûtu gel de çocuğa anlat bakalım, bunu fark edecek idrâk elbette o sindeki çocukta yoktur ve olamaz. İşte bu kadar senelik tecrübeli usûllerin netâyici! Havâşî kalesi içinde kalan talebe-i ulûmun sarf okurken ilm-i beyân dinlemesi ne ise, mekteplerde bî-çâre masumların da delîl-i kat'î ve zannîsi odur. Kusuru yalnız medreselere yükletmemeli, mektepler de izâ'a-i evkât husûsunda onlardan farklı değil.” Bk. “Ameli İlm-i Hal Hakkında İstanbul Maârif Müfettişlerinin Nokta-i Nazarı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.119, Kânûn-ı Evvel 1326,s.253.

<sup>709</sup> Zarûrât-ı dîniyye terim olarak “dinden oldukları sübût ve delâlet açısından kesin bir delille belirlenmiş hususlar” şeklinde tanımlanabilir. Bk. Mahmut Çınar, “Zarûrât-ı Dîniyye”, **DİA**, C.XLIV, İstanbul, 2013, s.138.

şimdiye kadar yazılmamış birçok konuyu ihtiva etmiş, Şeyh Cemaleddin-i Efgani<sup>710</sup>, Şeyh Muhammed Abduh ve Ferid Vecdi'nin eserlerinden istifade edilmiştir. Böylece asra uygun ve gençlerin düştükleri şüphelerden onları kurtaracak bir çözüm yolu aranmıştır:

“Dokuz on -hattâ daha fazla- sınıflı mektep programlarını gözden geçirecek olursak ulûm-ı dîniyye nâmına kitâbü's-salât, kitâbü's-savm, kitâbü'zzekât, kitâbü'l-hacdan başka bir şey tadrîs edilmediğini görürüz... Hâlbuki bunlar esâsen zarûrât-ı dîniyyeden olmak dolayısıyla her müslümanın - daha âilesi nezdinde iken- bileceği bir şeydir, bu mebâhis ile senelerce uğraşmaya hâcet yoktur... Çünkü talebeye, bir taraftan bunları mihaniki bir tarzda ezber ettirirken diğer taraftan şübhe ve tereddüdlere düşüyor... İşte bunun içindir ki Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne'ye muallim ta'yîn olduğum zaman ulûm-ı dîniyye dersleri için mekâtib-i sâirede ta'kîb edilegelmekte olan usûlden başka bir usûl ta'kîb etmek lüzûmunu hissettim... İşte bu sûretle okutmuş olduğum derslerden bir kısmını Dinî Dersler ünvânı ile neşrediyorum... Hülâsa, Dinî Dersler'in üçüncü kitâbı her genç ve mütefekkir için şâyân-ı takdîr olup şimdiye kadar yazılmamış birçok mebâhis-i mühimmeyi ihtivâ ve dîn ve İslâmiyet hakkında her genç ve mütefekkirin şübheye düştüğü noktaları izâh etmesi i'tibârıyla tahrîrinde merhûm Şeyh Cemâleddin-i Efgânî, Mısır müftüsü merhûm Şeyh Muhammed Abduh gibi eâzım-ı mütefekkirîn-i İslâmiyye'nin isrine ittibâ' edilmiş, bunların eserleriyle fudela-yı asrardan Ferid Vecdî'nin muhtelif âsârından istifade olunmuştur.”<sup>711</sup>

<sup>710</sup> Efgani'nin din eğitimi anlayışı için Bk. Aliye Yılmaz, “Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, 2012.

<sup>711</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “Dinî Dersler”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.433-434, 1 Ağustos 1335, s.134-136. Aksekili muallimelerin bu konuda daha çok farkındalık sahibi olmalarından ötürü onların desteklerini beklemektedir. Bk. “Erkeklerimizde bile hastalığı bu derece keşif edebilen henüz yok denecek kadar az iken kadınlarımız içinde sizin gibi muallimelerin vücudu cidden şayan-ı şükandır.” Bk. Aksekili Ahmed Hamdi, “Mekteplerde Din Tadrîsâtı: Muallime Pakize Hanımefendi'ye”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.447, 6 Teşrin-i Evvel 1335, s.57. “Pek şâyân-ı şükrandır ki Aksekili Ahmed Hamdî Efendî birâderimiz tarafından ahîren bu bâbda mühim bir eser neşredildi. “Dinî Dersler” ismindeki bu eser tamâmen asrın muktezâyâtına, mekteplerin ihtiyâcâtına muvâfık bir tarz ve üslûb ile yazılmış elhak sultânî mekteplerinin muntelhâ sınıflarıyla mekâtib-i âliyyede muntazaman tadrîse şâyandır. Bâhusûs bu kitap üçüncü kitap olup daha başkaca neşrolunacak birinci, ikinci, dördüncü kitapların da derdest-i tab' olmasına nazaran mekteplerin her sınıfının ihtiyâcâtı nazar-ı i'tibâra alınarak işe esâslı sûrette girilmiş ve hüsn-i muvaffak olunmuştur.” Bk. Milaslı İsmail Hakkı, “Aksekili Ahmed Hamdi Efendî'nin 'Dinî Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksikliğimizin İtmasına Doğru Büyük Bir Hatve”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.442, 25 Eylül 1335, s.219-220.

Aksekili'ye göre Müslümanlık yalnız itikad ve ibadet değildir. Onun kendisine ait bir itikadatı, o itikad üzerine kurulu ibadetleri, bunlardan doğan bir ahlâkı, toplum ve medeniyeti ve bunlardan doğan bir siyaseti vardır. İtikadat ve ibadetin neticesi olan İslâm ahlâkı, toplum ve medeniyeti anlamadıkça itikat ve ibadet faydasız kalacaktır. Bunun neticesi ortadadır. İtikada sahip olan ve ibadet eden pek çok kimseler yalan söyler, emanete ihanet eder, birbirlerinin aleyhinde davranır, her türlü kötü işi yapar ve dinin haram kıldığı işleri yapmaktan çekinmez, Müslümanlığı sadece namaz, oruç gibi farz kılınan ibadetlerden ibaret zannederler: “Müslümanlık yalnız i'tikad ve ibadet değildir. Onun kendisine mahsûs bir i'tikadiyatı, o i'tikadiyat üzerine müesses ibadeti olduğu gibi, bunlardan mütevellid bir ahlâkıyatı, bir ictimâîyat ve medeniyeti ve bunlardan doğan bir siyaseti de vardır... Pek çok mu'tekid ve abidlerin yalan söylemek, emanete hıyanet etmek, yekdiğerinin aleyhinde bulunmak, her türlü münkerâtı işlemek gibi dinen haram olan harekâttan çekinmediklerini, Müslümanlığın namaz ve oruç nisbetinde farz kıldığı bir takım vezaiî ifâ etmediklerini görüp duruyoruz.”<sup>712</sup> Aksekili, dinî tadrîsâtın ancak İslâm tarihi ve medeniyeti ile birlikte okutulması halinde tam olarak verilmiş olacağını savunmaktadır. O, dinin hakikat olduğu ve dinî terbiyenin lüzûmu gerçekten ve samimi bir şekilde düşünülüyorsa tadrîsâtın ciddiyetini ve kıymetini düşürecek fiillerden kaçınmak gerektiğini vurgular: “Tadrîsât-ı diniyenin ancak tarih-i İslâm ve tarih-i medeniyet-i İslâmiye itmam edilebileceğinin bir hakikat olduğunu da mekteb-i bahriyede altı senelik hayat-ı tadrîsiyem ile anladım... Eğer dinin hakikatine, terbiye-i diniyenin lüzûm-ı hakikîsine -resmi değil- cidden ve samimi olarak kani' bulunuyor isek hem ulûm-ı diniye tadrîsâtını söylediğiniz vecihle ıslah etmek; hem de tadrîsâtın ciddiyetini ihlal edecek, kıymetini düşürecek ef'âl ve harekâttan muhiti kurtarmak lazımdır.”<sup>713</sup> Yazara göre dinî terbiyede oluşan zaaf ve ihmalden dolayı gençlerin dine karşı takındıkları laubaliğin iki temel nedeni vardır. Bunlardan biri eğitimcilerin dine karşı olan lakayıt tavırları, diğeri ise zaman ve zemine göre değişmesi gereken dinî tadrîsât tarzının bir şekil üzerinde bırakılmasıdır. Bu düşünceler, yalnız fikir olarak ve de gazete sütunlarında kalmamalıdır: “1-

<sup>712</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “Mekteplerde Tadrîsât ve Terbiye-i Diniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhterem Hamdullah Suphi Beyefendi'ye”, **Sebilürreşâd**, C.XIX, S.488, 17 Temmuz 1337, s.215.

<sup>713</sup> **A.e.**, s.215-216.

Maârifçilerin dîn husûsunda lakayd olmaları, 2- Tadrîsât-ı diniyye ile meşgul olan zevatın her zaman ve mekâna göre değişmesi katiyyen lazım olan tarik-i tadrîsin yalnız bir şeklinde ısrar etmeleri, telkin edecekleri hakikati kalben duymamış olmaları, kısa bir tabir ile mesalik-i irşâda vukûf olmamalarıdır... Görüldüğü gibi yalnız fikirde, gazete sütunlarında kalmamalı! Azim ve hüsn-ü niyyet olduktan sonra her şey olur.”<sup>714</sup> Aksekili, din derslerinde dikkat edilecek esas ve prensipleri, alınacak tedbirleri maddeler halinde sıralamaktadır:

“Gençlikteki buhrana mâni’ olmak ve mevcut buhranı izale etmek için tedâbir-i atiyeye tevessül olunmak zarurîdir. 1- Dîn derslerine ait programlar esaslı bir sûrette ıslah edilmeli; 2- Talebede dîn muhabbetini uyandıracak bir tarzda dînî kitapları vücuda getirilmeli; 3- Ulûm-ı diniye tadrîsâtına İslâm’ın ferdi olmaktan ziyâde ictimâî ve ahlâkî bir dîn olduğu nazar-ı dikkate alınmalı ve mebâhis bir takım ıstılahat ve ta’birat-ı fıkhiye ve kelâmiye ile iğlag edilmeli; 4- Mebâhisi fıkhiye ve i’tikadiye tadrîs edilirken mütehassısların bilmesi icab eden tafsilattan sarfı nazarla zarurat-ı diniyye miktarı ta’lîm edilerek ruhi meseleye çok ehemmiyet verilmeli; ve talebede dine karşı aşk ve muhabbet uyandırmak için ibâdatın ahlâkî ve ictimâî hüküm ve masalılı da mümkün mertebe îzâh edilmelidir. 5- Her dersin sahası ayrı olmayla beraber her muallim sırası geldikçe talebede dîn hissinin inkişâfına çalışmalıdır. Ve hiçbir muallim talebenin dine karşı laubaliyâne bir vaziyet almasına intac edecek sözlerde bulunmamalıdır. 6- Dinî edebiyata ehemmiyet verilmelidir; 7- Mevlüd-i şerîf ve sâire gibi resmi günlerden azami istifade olunmalı; 8- Dîn ulularının teracimi ahvâlinden, bilhassa hayata taalluk edenlerin faaliyetlerinden sık

<sup>714</sup> A.e., s.216-217. “İntizâm, mekân ve zamânda olmak üzere iki kısımdır. Mekânda olan intizâm cismin mekânı neresi ise her zamân orada bulunmak, zamânda intizâm-ı ef’âlî öyle bir sûrette tertîb etmektir ki o fi’ilin zamân-ı ifâsı ne vakit ise o vakit yapmalı, vakit zâyî’ etmemeli. İttirâd ise bir fi’il bir def’a nasıl yapılmış ise ikincisinde, üçüncüsünde... yine öyle yapmaktır. Ciddî bir eser meydana koyanlar ale’l-ekser intizâm ve ittirâdı gözetmişlerdir. İşte insandaki bu kuvvenin ne olduğunu, mâhiyetini, hangi kânûna tebe’an sarf edilmek lâzım geldiğini, nasıl işlediğini ilm-i ahvâl-i nefsdan tahkik eden pedagoji ya’nî ilmü’t-terbiye netîce-i tatbikte pekiyi semereler elde eder. Ademiyet için en dür-bîn nazarlardan bile girizân gibi görünen âfâk-ı ba’idede incilâ eden o güzel semâ-yı sa’âdete” insâniyeti takrîb eyler. Mâdame’l-ömr bu kuvveti yoluna sarf etmeli ve yalnız bu sûretle icrâ edilen tadrîsât ile dir ki medeniyet terakki eder.” Bk. Emrullah Efendi, “Terbiyeye Dair ( maba'd)", **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.18, 11 Kânûn-ı Evvel 1324, s.279. “Hâl-i hâzırda usûl-i terbiye âlem-i beşeriyetin havelân ve tekâmülüne olan derece-i te’allûku i’tibârıyla pek ziyâde hâiz-i ehemmiyettir. Fransızlar kendilerinde ekseren cârî bir kâ’ide-i tesmiye-i ulûma teba’iyetle bu ilimde de aslen Yunânî bir ta’bir olan “Pedagoji” kelimesini ilim olmak üzere kabûl etmişlerdir. Biz de pek çok esâmî-i ulûmda olduğu gibi tam mukâbili olan “İlmü’t-Terbiye”yi muvâfık bulmuşuz.” Bk. Emrullah Efendi, “İlm-i Terbiyeye Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.390.

sık bahs olunmalı; 9- Hz. peygamber efendimizin sir celilelerinden, ahlâk ve ictimâiyata taalluk eden menakıbı seniyelerinden daima bahs olunur; 10- Ulûm-ı diniye muallimlerinin menşe'lerine çok dikkat olunmalı ve bunun için Medresetül Mütchassısının felsefe şubesi mezunları esası ittihaz olunmalıdır.”<sup>715</sup>

Alimcan el-İdrisi'ye göre mekteplerde din derslerinde peygamberler tarihi ve şahsî vazifeler okutmakla yetinildiğinden öğrenci dinî bilgiden yoksun olarak mezun olmaktadır: “Mekteplerimizde ulûm-ı dîniyye dersleri okunuyor. Fakat çıkanların ekseri dînden bî-haber olarak çıkıyorlar. Bunun sebebi ise pek zâhir, öyle öyle uzun uzadıya fikir yormaya hâcet yok: Mekteplerimizde okunan ulûm-ı dîniyyenin târîh-i enbiyâ ile vezâif-i şahsiyyeden ibâret kısmına münhasır kalması.”<sup>716</sup> Mekteplerde takip edilen ders kitaplarında ise bir standart bulunmamaktadır: “Birinci senede muallimimiz siyerden Şifâ-i Şerîf okutuyordu, ikinci sene onun yerine ta'yîn olunan diğer bir muallim onu beğenmeyip yerine başka bir şey, kendisinin topladığı safsata yığınını okutmaya başladı. Üçüncü sene onun halefi ise tekrar baştan başlayarak kendisinin yazdığı Mukaddimetü's-Siyer'i tadrîs etti... Kezâ Târîh-i İslâm için de dört sene zarfında dört muallim ta'yîn olunarak her biri kendine mahsûs bir usûl ve kitap ta'kîb etti.”<sup>717</sup>

Doktor Milaslı İsmail Hakkı, mekteplerde iki nedenden dolayı din derslerinin ulviyet ve kutsiyetine uygun olacak bir hatıra bırakılamadığını öne sürmektedir. Bunlardan birincisi, Tanzimat'tan beri iş başına gelen kuberanın dine karşı lakayt

<sup>715</sup> Aksekili Ahmed Hamdi, “Mekteplerde Dîn Tadrîsâtı: Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i Aliyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.553-554, 23 Ağustos 1339, s.55. “Nesl-i âtînin ta'lîm ve terbiyesi için ilk evvel üç şey nazar-ı i'tibâra alınmalıdır: 1- Okutulacak mevâddın intihâbı, 2- Tadrîsâtın zamana, fenler arasındaki münâsebâta, şâkirdânın sinlerine göre tertîb ve tanzîmi, 3- Talebeyi -isti'dâdlarına göre- bir veya birkaç fende mütchassıs yapabilecek bir usûlün vaz' ve tatbîki. Pedagojinin rûhunu teşkil eden şu üç mühim mes'elenin halli program tanzîmiyle neticelenir. Tadrîsâtın üssü'l-esâsı programdır.” Bk. M. Şemseddin, “Mektep Programlarının Tanziminde Nazar-ı İtibara Alınacak Esaslar”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.29-211, 6 Eylül 1328, s.45.

<sup>716</sup> Alimcan el-İdrisi, “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tadrîsâtı (I)”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.227.

<sup>717</sup> Alimcan el-İdrisi, “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tadrîsâtı II”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.260. “Tadrîsâtımız umûmî bir zaaf içindedir. Yalnız dinî tadrîsât değil, bütün tadrîsât hep birden gevşek vaziyettedir.” Bk. Hamdullah Supdi, “Maârifte Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârifte Mütchallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları (I)”, **Sebîlürreşâd**, Emegi Geçen: Eşref Edib, C.XIX, S.477, 23 Nisan 1337, s.90. “Dinî terbiye dinî tadrîs meselesi dar bir kafa ile, indi düşüncelerle hal edilemez. İlmi usûllerle nazar-ı dikkate almadıkça bu mesele hakkında söylenecek sözlerin bir kıymeti olmasa gerekdir.” Kazım Nami, “Dinî Terbiye, Dinî Tadrîs”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.476, 7 Mayıs 1337, s.112.

kalmaları, ikincisi ise ilmiyenin zamanın şartlarını dikkate almayan tavrıdır: “Hiç saklamaya lüzûm yoktur ki mektepliler arasında ulûm-ı dîniyye veya dîn dersleri denince maa-t-teessüf hâtıra mevzûun ulviyetiyle, kudsiyetiyle mütenâsib bir ders, bir ilim hâtıra gelmez... Bunun iki sebebi var idi. Birisi Tanzîmâtçılardan beri iş başına gelen küberânın ekserîsinin dîn hakkında lâkayd olmalarından, dînî tedrîsâtın ciddî olmasına ehemmiyet vermemelerinden; ikincisi de asl-ı dîn ile, sûret-i tedrîsiyyesiyle alâkadâr olması lâzım gelen ilmiye tarîkinin muktezâ-yı hâl ü zamânı idrâk edememelerinden, hangi çıkmaz yola sevk edildiklerinin lâzım olduğu derece farkında olamamalarından ileri geliyor idi.”<sup>718</sup>

Hamdullah Suphi, din derslerinin sadece ibadet ve itikad öğreten dersler olmaması gerektiğini belirtmektedir. Bir din dersi İslâm tarihi ve medeniyetini de ihtiva eden ve bu konularda talebede his uyandıran bir nitelik taşımalıdır: “Dînî yalnız ibadet ve i’tikad meselesi sûretinde telkin etmemeli, onun bir de medeniyet meselesi olduğunu anlatabilmeli, duyurulmalıdır. Dîn hocaları derslerini kos koca bir külden yalnız bir cüzünü almak sûretinde öğretmekle iktifâ’ ettikçe istediğimiz te’siri alamayacağız. Bir tarih-i İslâm, bir medeniyet-i İslâmiye vardır... Tedrîsât-ı dînîye ancak tarihi İslâm ve tarihi medeniyeti İslâmiye ile itmam edilebilir.”<sup>719</sup>

**Sebîlürreşâd**, Dârülmualimîn öğrencilerinin yeterli bir din öğretimi alamadıklarından dolayı mezun olduktan sonra görev yaptıkları okullarda din derslerini doğru düzgün bir şekilde okutamadıklarına işaret etmektedir. Dergiye göre Satı Bey’den önce böyle bir sorunla karşılaşılmamıştır:

“Haşim Bey Kur’ân-ı Kerim ve ulûm-ı diniyye derslerinin ihtisas dersleri meyanında tefrik edildiğini ve bu tefrikin sebebini anlayamadığını, diğer muallimlerin bu dersleri niçin okutamadıklarını sormuş; âzâdan İsmail Hakkı bey de mektepleri gezdiğini, hakikaten mealesef bazı muallimlerin bu dersleri arzu edildiği şekilde okutamadıklarını söylemiştir. Maârif Müdürü Saffet Bey ise bu derslerin

<sup>718</sup> Milaşlı İsmail Hakkı, “Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin 'Dinî Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve”, **Sebîlürreşâd**, s.219. Osmanlı ilmiye sınıfı tablosu için Bk. Selim Argun, “Elite Configurations And Clusters Of Power: The Ulema, Waqf, And Ottoman State (1789-1839)”, **Unpublished Thesis**, McGill University, Institute of Islamic Studies, 2013, s.81-82.

<sup>719</sup> Hamdullah Supdi, “Maârif Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârif Mûteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları (-I)”, **Sebîlürreşâd**, s.90.



Dârümuallimîn'de muallim namzedlerine iyice tadrîsi için teşebbüs ettiğini ve programa bu dersler için fazla saat ilave edildiğini beyan etmiştir. Mukaddimen bu dersler Dâr-ül-muallimin'de pek güzel gösteriliyordu ve lakin Dâr-ül-muallimin mezunları ulûm-ı diniyeyi en iyi bir sûrette tadrîs edebiliyorlardı. Fakat sonraları; bilhassa Satı bey Dâr-ül-muallimin başına geçtikten sonra üç mühim olan müessesemizde meateessüf böyle tenkid ve muaheze olunacak bir hale geldi. İnşaallah maârif müdürü bu müessese irfanımızın da ıslah ve terakkiisine muvafık olurlar.”<sup>720</sup>

Abdullah Cevdet, **Yeni Ay Mecmûası**'nda geçen bir din dersi numunesi hakkında bir yazı kaleme almıştır. Cevdet, din dersi olmasın, din olmasın diye bir düşüncelerinin olmadığını, din ve din dersinin dindar olacak bireyler için faydalı olmasını istediklerini söylemektedir. Ona göre, derslerde bir taraftan Allah hiçbir şeye muhtaç değildir, diğer taraftan Allah kendisini bilmek amacı ile insanları yarattı demek çocuğun anlama yeteneğini durduracaktır: “Evvela şunu söyleyelim ve te'mîn edelim ki biz dîn dersleri olmasın, dîn olmasın demeyiz. Fakat gerek dinin, gerek dîn derslerinin, hem dinin kendisi, hem de mütediyyin olacaklar için nâfi' olmasını isteriz... Bir taraftan Allah hiçbir şeye muhtaç değildir demek, sonra Allah bilmek arzusuyla (ki ihtiyacıyla demektir) insanları yarattı demek, çocuğun muhakemesini, iz'ânını durdurmaktadır.”<sup>721</sup> Yazar yazısında bir örnek vererek konuyu açıklamaktadır. İlk tadrîsât müfettişi Hüseyin Avni ders işleyiş esnasında çocuklara, faydalı ve güzel olan şeyleri bizler için yaratan Allah'a teşekkür etmemiz gerekmez

<sup>720</sup> “Maârifin Hali”, **Sebilürreşâd**, C.XXI, S.536-537, 14 Haziran 1339, s.130. Diğer taraftan mektep programlarında din derslerinin ihmal edildiğini dergi belirtmektedir. “Tecdîd namına ilk mektepler ünvanı verilen mektebi ibtidâîyenin yeni tanzim olunan tadrîsât programında ulûmu diniyenin ne derece ihmal edilmiş olduğunu evvelce anlatmış idik... Altı formalık ilk mekteplerin müfredat programının bir formalık sayfelerinden mütebaki kısımları oyunların miktarlarını ta'dat ve nevilerini tarif ile doludur. Çetvelde görülen birkaç dersin de çocuklara göre oyundan başka bir şey olamayacağına nazaran ibtidâî mekteplerin tadrîsât programlarına oyun programları mekteplerin kendilerine de oyun mektepleri namlarını vermek ızdırarında kalıyoruz.” Bk. “Mekteplerde Oyun Dersleri!”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340, s.310. Satı Bey döneminde din eğitimi için Bk. Abdullah Akın, “Sâtı Bey'in Dönemi'nde Din Eğitimi (1908-1918)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Din Eğitimi Bilim Dalı, Sakarya, 2002.

<sup>721</sup> Abdullah Cevdet, “Ruhi ve Felsefî Tettebbu: Din Dersleri”, **İctihad**, C.XXII, No.224, 15 Mart 1927, s.4287. Abdullah Cevdet'in din eğitimi yaklaşımı için Bk. Mustafa Gündüz, “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri”, **Turkish Studies**, C.V, S.1, 2010, s.1075.

mi diye sorar. Bunun karşısında aklıselim on yaşlarında bir çocuk Allah kötülükleri, kanlı muharebeleri kimin için yarattı diye bir soru sorduğunda muallimin buna verdiği cevap düşünmek muhakeme etmek yasaktır şeklinde olmaktadır. Bu yüzden Cevdet'e göre bir meseleyi yalnız bir açıdan çocuğa göstermek ilga edilmiş medreselerin tuttuğu bir yoldur:

“Gördüğümüz, kokladığımız bütün faydalı şeyleri... hepsini bizim için yaratan Cenâb-ı Hakka teşekkür etmemiz, ne emrederse onu yapmamız lazım gelmez mi?” diyen maârif müfettişi beye sâlim hisli, akl-ı selîme mâlik on yaşında bir çocuk soruyor: Muallim Bey! Bu güzel şeyleri bizim için yaratan Cenâb-ı Hak zelzeleleri, kıtlıkları... kanlı muharebeleri kimin için yarattı? Diyor. Muallimin buna verdiği cevap yok. Düşünmek, muhâkeme etmek, mantık kullanmak yasa! demekten başka bir çare bulmaması zarûrî oluyor... İradesini derhâl kullarına ilham etmeye ve kullarını, olmalarını istediği gibi yapmaya kadir olan Allah'ın peygamberleri, kanlı dîn muharebelerini vasıta-i merâm olarak kullanmaya ne ihtiyacı olur? Eşya ve şuûnu genç dimağlara yalnız bir cepheden göstermek diğer cephelerden görmesini men' etmek, mülga medreselerin tutmuş olduğu bir yoldur.”<sup>722</sup>

Din tedrisâtında bulunmak çocukların hayatlarında dinî fitratlarını ortadan kaldırır. Bir örnek olarak altmış yıldan beri din tedrisâtı mecbur tutulan İngiltere'de herkesin muttaki ve selahaddin olması gerekirdi. Ancak böyle olmamıştır. Canilerin ve toplum tarafından kabul görmeyen kişilerin çoğu bu din tedrisâtını almış kişiler arasından çıkmaktadır: “Tedrisât-ı diniye, çocukların hayatı ameliyelerinde, fitrat-ı diniyelerini öldürür: Altmış seneden beri bütün mekteplerinde tedrisât-ı diniyenin mecbur bulunduğu İngiltere'de herkes müttakî herkes salehaddin olmak lazım gelirdi, halbu ki canilerin ve cemiyet merdûdlarının ekseri, müessese-i diniyede terbiye ve ta'lîm edilmiş olanlardır.”<sup>723</sup> Çocuk, birçok dinî tedrisâtı geçtikten sonra dinî dersler istemem derse onun aklıselim olduğu düşünülmelidir. Çocuğa zamanından önce dinî terbiye verildiğinde bu aksi yönde bir tesire neden olur. Sıradan bir çocuk dinî terbiyeyi bir gereklilik olarak düşünebilir. Fakat zeka bakımından ileri ve üstün olan bir çocuk dinî red edebilir: “Birçok tedrisât-ı diniyeden sonra bir çocuk (artık dînî dersler istemem!) derse onun sâlim'ul- akl

<sup>722</sup> A.e., s.4287.

<sup>723</sup> A.e., s.4288.

olduğuna hüküm etmelidir... Terbiye-i dîniyye, zamanından evvel olunca bir aks-ül-amel uyandırır... Ale-l-âde bir çocuk tebiye-i dînîyeyi müteâmilat-ı hayatın bir kısmı olarak telakki eder. Fakat kuvve-ı zekâ, asliyette, bir cevheri zâtiyeye mâlik bir çocuk, dîni red ve belki müebbiden red eder ve kuyuya düşürülmekten kendini kurtarır.”<sup>724</sup> Luther, Protestanlığı yaymak için dinî tadrîsî en yoğun biçimde lüzümlü görüyor ancak bunun nasıl ters bir durum oluşturacağını bilmiyordu: “Luther, dinini tesis ettiği vakit, ümmetini yalnız Almanya’da değil el yevm Protestan bulunan bütün Protestan memleketlerinde çoğaltmak için tadrîsât-ı diniyenin mekteplerde en yüksek ve mühim mertebede tutulmasını iltizam ediyordu. Böyle masalların nasıl aks-ül-amel husûle getireceğini bilmiyordu.”<sup>725</sup> J. J. Rousseau, Luther’den çok sonra gelmesine ve onun gibi dinde bir müçtehid olmasına rağmen dîn tadrîsâtını terk etme fikrinden yana idi. Çocukların bir gün dindar olmalarını istediği için onlara ilmi hal okutmadığını ve dîn tadrîsâtında bulunmadığını söylemekte idi: “(J. J. Rousseau), Almanyalı (Luther)’den çok sonra geldi. O da (Luther) gibi dinde bir müceddid ve müçtehit idi... J. J. Rousseau, Almanyalı dîn müceddidinin hilâfına olarak tadrîsât-ı diniyeyi terk ediyordu; **La Nouvelle Héloïse** ünvanlı kitabında münderiç bir mektubunda niçin çocuklarınıza ilm-i hâl Catechisme ta’lîm etmiyorsunuz? Böyle dindar ebeveynin bu hareketine akıl erdiremiyorum, diyen bir mekâtibına cevaben ilm-i hâl öğretmiyorum, ulûm-u diniye tadrîs etmiyorum, çünkü çocukların bir gün dindar olmalarını istiyorum, diyor.”<sup>726</sup> Buluş çağına gelindiğinde çocukta dinî duygular kendiliğinden ortaya çıkmaya başlar, çocuk kendi nefsinin dışında başka şahsî kuvvetlerin de olduğunu anlar. Çocuğun aklî ve hissî melekeleri hakikî şekilde oluşur. Dinî tadrîs bu yaşlarda gerçekleştirilmelidir. Starbuck,<sup>727</sup> **Psikolocya-ı Dîn-Religions Psyychologie** adlı kitabında din duygusu ve buluş arasındaki ilişkiyi gösteren birçok delil toplamıştır. Kız çocuklarında dinî duygu için iki devir vardır, 13 ve 16 yaşlarıdır. Erkek çocuklarda ise 16 ve 18 yaşlarında bu duygu

<sup>724</sup> A.e., s.4288.

<sup>725</sup> A.e., s.4288.

<sup>726</sup> A.e., s.4288.

<sup>727</sup> Hall’i yine Clark ekolünden H. Leuba ve E. D. Starbuck takip etti. Her ikisi de ihtidâ olaylarını ilk araştırma konusu yaptı. E. D. Starbuck, din psikolojisi sahasındaki *The Psychology of Religion* adlı ilk eserini 1899’da yazdı. Starbuck, W. James ve G. S. Hall’in yönlendirmeleriyle dinî gelişme ve değişimler üzerinde tecrübî çalışmalar yaptı. Onun geniş çapta olayları toplayıp ölçme ve değerlendirmelere girişmesi, Clark ekolü kadar bugün Amerikalı din psikolojisi araştırmacılarının da genel karakteristiği olmuştur. Bk. Kerim Yavuz, “Din Psikolojisi”, **DİA**, C.XIX, İstanbul, 1994, s.342.

gerçekleşmektedir. S. Hall ise 12 yaşında din öğretimine başlanabileceği fikrindedir. Kadim Yunanlılar 12 yaşında çocuklara mûsikî öğretirlerdi. Bugün Yunanlılar, Katolikler, Protestan kiliselerin tamamında ayine 12 yaşında başlanır. Hz. İsa da 12 yaşında mabede girmiştir:

“Rüştü buluş yaşlarına vasıl olunca iş değişir, hissiyat-ı diniye tabii olarak gelir... hissî dînî de öylece, zamanı gelince kendiliğinden münclî olur... Kendi nefsin haricinde şahsî ve gayrı şahsî kuvvetler olduğunu idrak eder. Bu kuvvetler ile samimi ve şuurlu bir irtibat peyda etmeye başlar, onun için bu bir keşiftir ki ancak bu sayede aklî ve hissî şahsiyet merkebesini ve mensup bulunduğu ırkın an’anesini hayz-ı fiil ve vücûda çıkarmayı öğrenmeye başlar. İşte ancak bu sıradadır, ki dîn ta’lîm edilebilir. Starbuck, Psikolocya-ı Dîn- Religions Psyychologie unvanlı kitabında hissiyat-ı diniye ile buluşu tam arasındaki münasebatı samimiyeyi gösteren birçok vesâik ve delâil toplamıştır. Kız çocuklarında hissiyat-ı diniyenin suhuletle inkişâf ve tekemmül edebildiği iki devir vardır, ki biri 13 diğeri 16 yaşlarıdır. Erkek çocuklarda evvela 16 sonra 18 yaşlarında bu hissiyat, devri inkişâfını bulur. S. Hall, ancak 12 yaşında dîn ta’lîmine başlanabileceği fikrindedir. Kadîm Yunânîler ancak bu yaşta çocuklara mûsikî vesaire ta’lîmine başlardı. Bugün dahi Yunânîlerin, Katoliklerin, Protestanların bütün kiliseleri; çocukların Komuniyyun Konfirmation dinini cemaat-ı diniyeye idhal âyinine bu yaşta başlar. Hz. İsa 12 yaşında iken mabede idhal edilmiştir.”<sup>728</sup>

**Independant Review Mecmûası**’nın 1906 senesi Teşrîn-i Evvel ayında çıkan nüshasında Florence Hayllar adında bir hanım, çocuklara 13 yaşında din öğretiminin erken ve sakıncalı olduğunu söylemektedir. Çocuklara herşeyden önce doğruluk, cesaret ve istiklâl fikirleri öğretilmelidir. Dinin fazîletleri ise daha sonra öğretilmelidir. Çocuklara din eğitimi verecek hocaların ergenlik çağı psikolojisini öğrenmeleri katiyyen zorunlu kılınmalıdır. Mektep çocuklarının muhakeme yetenekleri ve mantıkları bozulmamalıdır: “Independant Review Mecmûasının 1906 senesi Teşrîn-i Evvel ayında çıkan nüshasında Florence Hayllar namında bir hanım, çocuklara 13 yaşında dîn ta’lîm etmenin pek erken olduğunu söylüyor ve bu yaşta fedâil-i nasraniye ta’lîminin tehlikelerini gösteriyor. Her şeyden evvel doğruluk, cesaret, istiklâl fikirleri ta’lîm olunmalıdır. Fedâil-i diniye sonra ta’lîm edilmelidir.

<sup>728</sup> Abdullah Cevdet, “Ruhi ve Felsefî Tetebbu: Din Dersleri”, **İctihad**, s.4288-4289.

Çocuklar dîn hocalarıyla temasa getirilmeden evvel dîn muallimleri sinn-i tîfûliyetin psikolocyasını öğrenmekle katiyen muvazzaf kılınmalıdır... Biz mektep çocuklarında muhakemenin, mantığın kötülenmesini ve an gayrı kast olsa da bayi hâl ifsâd ve izlâl olunmamasını isteriz.”<sup>729</sup>

Rabindranath Tagore’ın Pedagojisini ele alan Nevzat Mahmud, kaleme aldığı yazıda Rabindranath Tagore’a göre 12 yaşındaki çocuk, kendi şuurunun farkında tam olarak yaşama yeterliliğine sahip olamayacağından çocuğun hafızası bir sürü bilginin yığılması gereken bir yer olarak düşünülmemelidir: “Bana göre, çocuk 12 yaşına kadar vazih-i şuurundan ziyâde tahte-şuuruyla yaşar. Ve çocuğun ilk senelerinde ehemmiyetli olan şey onun hafızasına bir sürü bilgileri yığmak, istif etmek değil, belki tahte-şuurunu canlı tabiatla temas ettirerek, karşılaştırarak onu güzellikleriyle meşbu’ kılmaktır.”<sup>730</sup> Dergi, mekteplerde din tedrîsâtında örneğin Kur’ân-ı Kerim’e mâ’nâ vermenin gühan olduğu gibi bazı kanaatlerin olduğundan örnek vermekte ve bu durumu yanlış bulmaktadır: “İnsanın mevcûdiyeti cismanisi nasıl ana rahiminde teşkil-i bezir olduysa milletlerin şahsiyeti maneviyeleri de mekteplerde ve bilhassa mekteb-i ibtidâîyelerde vücud pezir olur. Bizim mekteb-i ibtidâîyelerimiz mukattel ibtidâîlerimizdir... -Hoca efendi siz ne okutursunuz?-Kur’ân, tecvid, hesab. -Arapça bilir misiniz? -Eh kadarımca. -Peki size Kur’ân’dan bir ayet okuyacağım dinleyin (min küllî fi hâzihi ameli... elh.) bunun manasını bana lütfen söyler misiniz? -... Kur’ân’ı ma’nen vermek günahtır. -Hoca efendi bunu size kim söyledi? -Ben mektepte bu uşaklar gibi okurken hocam söyledi.”<sup>731</sup>

**Sebîlürreşâd’a** göre ibtidâ-i mekteplerde Kur’ân ve din derslerine ayrılan süreler çok azdır. Ebeveynler din dersi saatlerinin artırılmasını istemektedirler. İbtidâ-i mekteplerin ilk sınıfında Kur’ân ve din dersi verilmemesi doğru bir uygulama değildir. İkinci sınıfta din derslerine ayrılan süreler de yetersizdir. Çocuklara dinin akaidine yönelik temel eğitimin ibtidâ-i mekteplerde verilmesi gerekirken din derslerine ayrılan süreler buna imkân sağlamamaktadır. Bugün sultanilerde bile temel zayıf olduğundan çocuklar Kur’ân-ı Kerim’i doğru düzgün

---

<sup>729</sup> A.e., s.4289.

<sup>730</sup> Nevzat Mahmud, “Rabindranath Tagore’ın Pedagoçyası”, **İctihad**, C.XXI, No.210, 15 Ağustos 1926, s.4073.

<sup>731</sup> “Ayine-i Matbuat”, **İctihad**, C.IV, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1771-1772.

okuyamamaktadır. **İctihad**, din derslerinin dindar olacak bireyler için birey ve toplumsal hayatta da bir karşılığının olmasını ve din derslerinin çocukların anlama yeteneğini geliştirmesi gerektiğini savunmaktadır. Çocuğa bir taraftan Allah hiçbir şeye muhtaç değil, dedikten sonra Allah kendisinin bilinmesi için insanı yarattı demek çocuğun anlama ve idrak kabiliyetini olumsuz yönde etkileyecektir. Çocuklar soru sorduklarında onlara meseleyi bir açıdan açıklamak eski medreselerin izlediği bir yöntemdir ve bu yanlıştır. Çocuğa gelişim çağına uygun olmayacak şekilde dinî terbiye verildiğinde ise bu aksi yönde bir sonuç doğuracaktır. Çocuklarda dinî duygu ergenlik çağlarında kendiliğinden ortaya çıkacağından dinî tadrîs bu çağda gerçekleştirilmelidir. Çocuklara dinin faziletlerinden önce doğruluk, cesaret ve istiklâl fikirleri öğretilmeli, onlara din tedrisatında bulunacak eğitimcilerin de ergenlik çağı psikoloji eğitimi almaları gereklidir. Aksi takdirde mektep çocuklarının muhakeme ve mantık yetenekleri bozulacaktır. **İctihad**, din derslerinin ergenlik çağında verilmesini savunurken, **Sebîlürreşâd**, böyle bir ayırım yapmadan özellikle akaid ve Kur'ân-ı Kerim öğretiminin daha erken yaşlarda verilmesi üzerinde durmaktadır.

### 3.2.3. Dârülfünun

Türkiye’de yeni bir yükseköğretim müessesesi kurma teşebbüsleri XIX. yy.ın ortalarına doğru başlamıştır. Bu müesseseye fenler evi mânasına gelen Dârülfünun adının verilmesi, o günün şartlarında medreseden ayrı bir kurum olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koyma düşüncesinden doğmuştur. Fen kelimesi geç devir Arap edebiyatında bir bilimin ayrıldığı dal, çoğulu fûnûn değişik bilim dalları anlamında, Osmanlıca’da ise cins, tür, hal, bilim dalı mânalarında kullanılmıştır. XIX. yy.da müşâhede ve ispata dayalı bilimlere fen denilmiştir. Fûnûn kelimesi hemen her zaman ulûm ve fûnûn terkinde kullanılırken ulûm kelimesinden (daha çok dinî ilimler) ayırt edilerek dârülfünûn terkinde tek başına kullanılmıştır. Bu da müessesenin Batı kaynaklı yeni bilimlerin eğitiminin yapılacağı bir kurum şeklinde düşünüldüğünü göstermektedir.<sup>732</sup>

---

<sup>732</sup> Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünun”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.521.

Osmanlı Devleti'nde medrese dışında Batı tarzında modern eğitim veren bir kurum açılması fikri ilk kez 1845 yılında Sultan Abdülmecid zamanında ortaya çıkmış ve 1846'da ise Dârülfünun kurma teşebbüsleri başlamıştır. Kelime manası olarak fen ilimleri evi anlamına gelen Dârülfünun, başlangıç safhasında modern tahsîl görmüş ve Osmanlı bürokrasisinde görev yapacak memurlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. 1846 yılında Dârülfünun için içinde dersliklerin, odaların, kütüphane, laboratuvar ve müzenin olduğu bir bina yapılması için İsviçreli mimar Fossatti ile anlaşılmıştır. Binanın 1865'teki açılışına kadar tamamlanan bazı bölümlerinde halka açık konferanslar verilmiştir. 1914-1918 yıllarına gelindiğinde ise bugün İstanbul Üniversitesi olarak bildiğimiz Dârülfünun-ı Şahane açılmıştır.<sup>733</sup> Dârülfünun'da 1911'de yapılan düzenleme ile Dârülfünun beş şubeye ayrılmıştır; Ulûm-ı Şer'îye, Ulûm-ı Hukukiye, Ulûm-ı Tıbbiye, Fünûn ve Ulûm-ı Edebiye.<sup>734</sup>

**Sebîlürreşâd**, Dârülfünun'a fıkıh ve şerî ilimlerin giremeyeceğini savunanların düşüncelerini doğru bulmamaktadır. Dergi'de fıkıh ilmi İmâm-ı Azam'ın insanın menfaat ve zararına dair gösterdiği konuların bilinmesi iken Dârülfünun'da böyle bir fıkha yer verilmeyip yalnızca ilm-i hukuk için bir kürsi kurulması uygun görülmemektedir:

“Fıkıh denince İmâm-ı A'zam hazretlerinin “nefs-i insânînin lehine ve aleyhine olan şeylere müteallik ma'rifet” meâlinde ta'rîf eylediği bir ma'rifet, bir ilim hatıra gelir. İşte bu ma'rifetin Dârülfünun'a giremeyeceğini i'lân eden sadâ, Dârülfünun'un bu ma'rifetten bî-behre olduğunu beyân etmek sûretiyle fıkıhın ve mesâil-i şer'iyyenin değil, Dârülfünun'un nakîsasını sâmia-i enâma iblâğ etmiş oluyor... Haydi bir ilim müessesesinin insanlara hakîkî menfaat ve mazarratları, menâhicini öğretecek olan bir ma'rifetten mahrûmiyetini şimdilik sabâvetine atf ederek kabûl eylemek mümkün olsun! Fakat ilm-i hukûka bir kürsî-i ihtirâm ifrâz eylemek isteyen sâhib-i nutkun

<sup>733</sup> <https://globalcenters.columbia.edu/news/darulfunun-osmanlida-ilk-modern-universite-nasil-kuruldu> (e.t. 02.04.2013). Tanzimat döneminde eğitim alanında ıslahât yapmak için kurulan geçici eğitim meclisi (Meclis-i Muvakat-i Maârif) tarafından 21 Temmuz 1846 tarihinde düzenlenen maârif programında, ilk ve orta dereceli okulların ıslahı yanında bir Dârülfünunun açılması fikri ortaya atılmıştır. Bk. Ali Arslan, “Dârülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, İstanbul, 1992, s.4. Cumhuriyet öncesi Darü'l-Fünûn açma çalışmaları için Bk. Akın, “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920–1950)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.96-98. İstanbul Dârülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne geçiş için Bk. **A.e.**, s.113-114.

<sup>734</sup> Arslan, “Dârülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.7.

Millet-i İslâmiyye ilm-i hukûku olan fıkha ve mesâil-i şer'îyyeye nazar-ı işmi'zâz fırlatırken düştüğü tenâkuzu, tenâkuz değilse haksızlığı yahud en hafif te'vîliyle vukûfsuzluğu hoş görmek nasıl mümkün olabilir?"<sup>735</sup>

Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha'da Sahn ve Süleymaniye medreselerinin Dârülfünun'a bağlı ilâhiyat fakültesi olarak ilan edilmesi teklif edilmektedir.<sup>736</sup> “Şuradan mülhem olacağımız ders şudur ki Dârülfünun demek bila istisna tekmil-i ulûmun tadrîs olduğu müessese demektir. Fakülte bir şube-i ilmiyenin tadrîs olduğu Dârülfünun kısmı demektir. Buna nazaran ilâhiyat fakültesinde yukarıdaki programın gösterdiği gibi din namına ne kadar ilim, iş varsa hepsinin gösterilmesi, öğretilmesi iktiza edildiği anlaşılmış olur... Tadrîsât ve tetkikat-ı diniyyeye layıkıyla imkân verebilmek için Sahn ve Süleymaniye medreselerinin hali hazırıyla kararı âhire icabınca Dârülfünun ilâhiyat fakültesi olmak üzere kabul ve ilanı.”<sup>737</sup> Dergi açılan ilâhiyat fakültesinin kadro ve niteliği itibari ile tam bir fakülte hüviyeti taşımadığını ancak ileride kendi bünyesinde oluşturulacak şube ve çalışmalarla bunların gerçekleştirilebileceğini ele almaktadır:

“Benim fikrime göre bugünkü şekil, bir ilâhiyat fakültesinden ziyâde programları çok nakıs ve ihtiyaca gayrı kâfi bir ulûm-ı aliye-i diniyye şubesidir. Bazı zevaid ve noksandan sarfı nazar edilirse mülga Medrese-i Süleymaniyenin ancak bir şubesi makamındadır. Binâenaleyh esaslı bir ilâhiyat fakültesi olabilmesi için tevsî olunmak ve birkaç şube ve zümreye inkisam etmek lazımdır. Çünkü bu fakülte bir ihtisas, bir tetkik yeridir; ulûm-ı İslâmiyenin saha-i tetkiki burası olacaktır. Halbu ki bugünkü haliyle, bugünkü kadrosuyla bu fakülte, Dârülfünun'un mülga ilâhiyat şubesi kadar bile semere ve mahsul veremeyecektir. Fikrimce bu fakülte esaslı bir ilim müessesesi olabilmesi için beş şube ve zümreye ayrılmalı ve talebe bunun etrafında ihtisas sahibi olmaya çalışmalıdır: Tefsir şubesi, hadîs şubesi, fıkıh ve hukuku İslâmiye şubesi, kelâm şubesi, tasavvuf şubesi. Bunların her biri başlı başına bir tetkik ve ihtisas sahasıdır. Mesela tefsîr şubesine dâhil olan bir efendi yalnız

<sup>735</sup> “Dârülfünun İle Fıkhın ve Mesâil-i Şer'iyyenin Alakası Yokmuş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XVI, S.414-415, 15 Mayıs 1335, s.223.

<sup>736</sup> Sebîlürreşâd'da İlâhiyat fakülteleri ve din eğitimi için Bk. Süleyman Pak, “Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 1995, s.136-150.

<sup>737</sup> “İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.594, 27 Mart 1340, s.352.



burada sahibi ihtisas olacak ve memleketimizde ulûm-ı asrîye ile mücehhez, ruhu İslâma vâkıf bir müfessir olacaktır... Herşey birden olmaz. İleride meclisi müderrisin bittabi bu mesele ile alakadar olacaktır.”<sup>738</sup>

Mehmet Zeki, Dârülfünun’daki öğrenci sayıları hakkında bilgi vermektedir. Dârülfünun hala skolastik yapısını korumaktadır. Ulûm-ı şeriye ve edebiyede 348, ulûm-ı riyażiyede 200 ve hukuk şubesinde ise 2117 öğrenci bulunmaktadır. Bu hali ile Dârülfünun hala skolastik zihinler yetiştirmektedir: “Dârülfünun’lar son derece muhtacı ıslahıdır. Şu rakama dikkat edilsin: talebenin adedi ulûm-ı şeriye ve Edebiye şubesinde 348’dir. Ulûm-ı riyażi şubesinde 200, hukuk şubesinde 2117’dir. Demek hala skolastik zihniyetiyle meşbu’ adamlar yetiştiriliyor. Bu ise Dârülfünun’un amacı dışındadır.”<sup>739</sup> Köprülüzade Mehmed’e göre dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi Dârülfünun millî terbiyenin esaslarını öğretmesi ve bu alanda rehber olması açısından önemli bir görev taşımaktadır. Anadolu’da Ortodoks olan Türkler dinlerine mensubiyetlerinden ötürü Türklüğe temessül edememişler, rum milletine mensup olmuşlardır:

“Çünkü dünyanın her yerinde millî terbiyenin esaslarını vaz’ eden, gayelerini tesbit ile o gayelere vusûl için takibi iktiza eden yolları gösteren en mühim rehber Dârülfünunlar olmuşlardır. Bilhassa edebiyat ve hukuk medreselerinin bu husûstaki vazifeleri pek büyüktür... Anadoluda ana lisânları Türkçe bir takım Ortodokslar vardır ki, lisânca Türklerle müttehit oldukları halde dîn ayrılığından dolayı asla Türkleşememişler, ve asırlardan sonra ortodoksluk gayretiyle rum milliyetine tahalûkle inhak eylemişlerdir. Bunların büyük bir kısmı, pek kuvvetli bir ihtimal ile, esasen Türk idi, lakin diğer Türklerle aralarında mevcûd dîn ayrılığı Türklüğe temessül etmelerine mâni’ olmuş, millî tarihlerini ve millî an’anelerini unutmaları neticesinde ortodoksluk onları rum milleti dairesine sokmuştur... Maârif iyi bir temizliğe mazhar olmalıdır. Yoksa liseler ile gösterilmek istenen teceddüd, memlekete bir sürü iş yapamayacak sözcü adam getirecektir.”<sup>740</sup>

Dârülfünun millî terbiye esaslarını ortaya koymakla mükelleftir. Milletimizi oluşturan unsurları bilmiyoruz. Bir millet maddi açıdan ilerleme kaydetse de manevi gıdadan yoksunsa bir millet şeklinde hayatta kalamayacaktır:

<sup>738</sup> “İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülakat”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.601, 22 Mayıs 1340, s.43.

<sup>739</sup> Mehmet Zeki, “Vakayı-i Mâliye ve İktisâdiye”, **İctihad**, s.289.

<sup>740</sup> Köprülüzade Mehmed Fuad, “Dârülfünun ve Millî Terbiye”, **İctihad**, s.3129.

“Bizim gibi henüz yeniden yeniye asrileşmek ihtiyacını duyan milletlerin Dâr-ül-fünûları, bilhâssa edebiyat- yani filoloji, tarih, felsefe, coğrâfya- fakültesinin heyet-i ilmiyesi her şeyden evvel ‘millî hars’ı aramak ve bu sûretle ‘millî terbiye’ esaslarını ona göre tesbit etmek vazifesiyle mükelleftirler. Milletimizin ne târihini, ne lisânını, ne edebiyâtını, ne sanâyii nefsiyesini, ne de tetbiatı hukukiye, ahlâkiye ve iktisâdiyesini biliyoruz... Bir millet mâddeten ne kadar terakki ederse etsin bu gıdayı maneviyeden mahrum kalırsa ‘millet’ şeklinde idâre-i hayat edemez. Ondak başka târih dahi gösteriyor ki bir milletin maddî teâlîsi evvel emirde maneviyâtının, fikir ve ahlâk seviyesinin yükselmesiyle kâbidir.”<sup>741</sup>

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**’da Dârülfünun üzerinden bir mukayese yapıldığında **Sebîlürreşâd**, Dârülfünun’a fıkıh ve şeri ilimlerin giremeyeceğini savunanları tenkit etmekte ve İlâhiyat Fakültesinin görev ve fonksiyonunu daha geniş bir biçimde ele almaktadır. **İctihad**, Dârülfünun fakültelerini ve öğrenci sayılarını sayarak hala skolastik yapıdan kurtulamayan bir Dârülfünun’a işaret etmektedir. Matematik bölümünde 200 öğrenci varken Ulûm-ı şeriye ve edebiye bölümünde 348 öğrenci vardır. Dârülfünun ayrıca millî terbiyenin de esaslarını öğreten ve bu alanda rehber olması gereken bir kurumdur. Millî terbiyenin lisân, edebiyat ve ahlâk gibi temel unsurlarını Dârülfünun ortaya koymakla vazifelidir. **İctihad**, skolastik yapının Dârülfünun’dan çıkarılması gerektiğini savunurken **Sebîlürreşâd**, İlâhiyat fakültesine toplumun ihtiyacı olduğunu savunmakta, bir üniversite olarak Dârülfünun’da fıkıh ve şer’i derslerin daha sistematik hale getirilmesini teklif etmektedir.

### 3.2.4. Anglo-Saksonlar’da Dinî Terbiye

Anglo-Sakson tabiri V. yy.ın ilk yarısından itibaren Britanya’nın doğu ve güney kesimlerini istila eden Cermen kavimlerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. M.S. 500’den 1066 yılındaki Norman istilasına kadar olan devir Anglo-Sakson dönemi olarak adlandırılır. Anglo-Saksonlar’ın, Hristiyanlığı kabul etmeleri VI. yy.ın sonlarında olur. VII. yy.da Roma-Britanya soyundan gelen Britonların bir kısmı yeni gelen bu topluluklarla bir arada yaşamaya devam ederken çoğunluğu

---

<sup>741</sup> A.e., s.3129-3130.

Galler ve İskoçya'nın dağlık bölgelerine sürülmüştür.<sup>742</sup> Anglo-Sakson döneminde eğitim, münhasıran kilisenin sorumluluğu altında idi.<sup>743</sup> Anglo-Sakson krallıklarında kurulan kilise ve manastırların çoğu, eğitim ve öğrenimin kilit merkezleri haline gelmiştir.<sup>744</sup>

Ferid, Gustave Le Bon'un **Psychologie Du Socialisme** adlı eserinin Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lîm ve Terbiye bölümünü mütalaa etmektedir. Anglo-Sakson ve latin hükümetler sistem olarak benzese bile onların işleyiş tarzında farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır.<sup>745</sup> Anglo-Saksonlar'da ön plana çıkan özellik şahsî teşebbüs, metanet, azim ve itimadı nefis ile özetlenmektedir.<sup>746</sup> Her şeyi hükümetten beklemekten çok şahsî vazifeler ve gayretler ön plandadır. Latin kavimlerde ise bunun tam tersi bir durum vardır, her şey devletten beklenmektedir: "Anglo-Saksonların' evsâf ve mezâyâ-yı esâsiyyeleri teşebbüs-i şahsî, metânî, azim ve i'timâd-ı nefis sözleriyle hülâsâ olunabilir... Yani onların gâye-i âmâlî hükûmetin vazîfesini hadd-i asgarîsine tenzîl, vezâif-i eşhâsı hadd-i a'zamîsine terfî'den ibârettir. Latin akvâmının gâye-i âmâlî ise tamâmıyla bunun aksidir. Anglo-Saksonlar'ın memleketlerinde şimendöfer, liman, dâr-ül-fünûn mektep vesâire gibi şeyler hep teşebbüs-i şahsî eseridir."<sup>747</sup> İngilizler, atalarından aldıklarını kendi

<sup>742</sup> Yusuf Ayönü vd., **Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi**, Ed. Levent Kayapınar ve Erhan Afyoncu, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2012, s.16. Anglosakson, V. ve VI. yy.da İngiltere'yi istila eden Cermen ırkları Angluslar, Saksonlar ve Jütlerden oluşmuş halk. Anglosakson tabiri günümüzde İngiliz soyundan gelen beyaz ırkları tanımlamakta kullanılır. Bk. Nezir Varcan vd., **Yerel Yönetimler**, ed. Canatay Hacıköylü, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2013, s.105.

<sup>743</sup> <http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercycourses/1001Foy.htm> (e.t. 23.03.2021).

<sup>744</sup> <https://www.bl.uk/anglo-saxons/articles/learning-and-education-in-anglo-saxon-england#1> (e.t. 23.03.2021).

<sup>745</sup> Latinler'in her şeyden önce bireysel bencillik, Anglosaksonlar ise kolektif bencillik rehberleridir. Bk. Gustave Le Bon, **Psychologie Du Socialisme**, Publié et imprimé par Les Amis de Gustave Le Bon (Association régie par la loi de 1901) secrétaire-fondateur: Pierre Duverger 34 rue Gabrielle, 75018 Paris, 1984, p.128.

<sup>746</sup> Anglo-Saksonların gücü, her şeyden önce geçmişin etkisini kabul ederken, onun boyunduruğundan gerekli sınırlar içinde nasıl kurtulacaklarını bilmelerinde yatmaktadır. Bk. Le Bon, **Psychologie Du Socialisme**, p.82. Bir Anglo-Sakson gerçeklere ve zorunluluklara boyun eğerek, başına gelenler için hükümetini asla suçlamaz. Bk. **A.e.**, p.127. Şimdiye kadar, tek başına dinler, bireyi kendi kişisel çıkarlarını diğerlerine feda etmeye, bireysel bencilliği kolektif bencillığe bırakmaya ikna etmeyi başarmıştır. **A.e.**, p.23.

<sup>747</sup> Ferid, "Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lîm ve Terbiye", **Sebîlürreşâd**, s.278. "Bugün dünyada üç şekil ideal mübarezedir: dinî ideal, milli ideal, beynelmilel ideal. Birçok milletlerde hala pek zinde olan dinî idéal, Asiya kavimlerinden ezümle müslüman Asiya kavimlerinden başka kavimlerde siyasi (büyük) bir nüfuza malik değildir. Avrupa'da, socialistlik dinî, eski dinî i'tikadların

terbiye usûlleri ile muhafaza etmektedirler. Onlar, kitaplarla gerçekleştirecek ta'lim ve terbiye usûlüne ehemmiyet vermezler: “İngilizler âbâ ve ecdâdlarından tevârüs ettikleri evsâf ve mezâyâyı bizim usûl-i terbiyyemize son dereceye kadar mugâyir olan usûl-i terbiyyeleriyle muhâfaza ederler. Kitaplarla ta'lim ve terbiye usûlüne ehemmiyet vermezler, nazar-ı istihkâr ile bakarlar.”<sup>748</sup> Bizim mekteplerin durumu düşünüldüğünde bir sınıfta hepsi kitaptan olmak üzere otuz altı fen okutulmaktadır. Mekteplerde ameli hiçbir eğitim bulunmamaktadır. Çocuğa daha Rüştîye’de **Dürr-i Yekta Şerhi**<sup>749</sup> gibi bir kişiyi fakih yapabilecek kitaplar okutulmakta, ancak sonrasında çocuk bir abdest almasını dahi gösterememektedir.<sup>750</sup>

---

yerine ka'im olmak üzredir.” Bk. Gustave Le Bon, “Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistik Dinî I: Yeni İdeallerin Tahavvülü”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, S.321, s.5455. “Biz her şeyi hükümetten istemeyi, hükümetten beklemeyi öyle bir dereceye mühlikede alışmışız ki kendi himmetimizden, kendi iradetimizden kendi teşebbüsümüzden bir şeyi talep ve istihsâl etmeyi adeta unutmuşuz.” Bk. Abdullah Cevdet, “Yaşamak Korkusu”, **İctihad**, C.III, No.35, 15 Teşrin-i Sâni 1327, s.913.

<sup>748</sup> Ferid, “Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lim ve Terbiye”, **Sebilürreşâd**, s.279.

<sup>749</sup> İmâmzâde Esad Efendi, İstanbul'da doğduğu belirtilirse de doğum tarihi, çocukluğu ve öğrenimi hakkında bilgi verilmemektedir. Zeyrek Camii imâmlarından Abdullah isimli Konyalı bir zatın oğlu olup babasına nisbetle “İmâmzâde” lakabıyla şöhret bulmuştur. Eseri Dürr-i Yektâ, Hanefî fihhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihal olup çeşitli baskıları yapılmıştır. Rüştîye mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan eser, sonradan üzerinde bazı düzeltmeler yapılarak Musahhah Dürr-i Yektâ adıyla da basılmıştır. Dürr-i Yektâ Şerhi. Bizzat müellifin kendi eserine yazdığı şerhtir. Çok sayıda baskısı bulunan eser, A. Reşit Avanoğlu ve A. Faruk Meyan tarafından Latin harfleriyle de yayımlanmıştır (Dürr-i Yektâ Şerhi: Dinde Seçme İnciler, İstanbul 1971, 1975). Bk. Recep Cici, “İmâmzâde Esad Efendi”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000, s.211.

<sup>750</sup> “...Dürr-i Yekta, Târîh-i Âlî-i Enbiyâ gibi fevâid pek mahdûd olan ibtidâî kitapları mekâtib-i i'dâdiyyede tedrîs etsek...” Bk. Alimcan el-İdrisi, “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı (-I)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.171, 1 Kânûn-ı Evvel 1327. s.227. “Bana kalırsa şimdilik iki taraftan: Biri muallimler, diğeri kitaplardan, muallimlerden nâ-ehil olanlarını ehil ve muktedir olanlarıyla tebdîl eylemeli. Lehü'l-hamd ehliyetli muallimimiz yok değil, var. Onlar cümlesinden misâl olarak şurada birini zikredeceğim ki o da Şevketî Efendi'dir. Bu ve emsâli zevât-ı muhteremeden ne için istifâde olunmuyor? Bunlar ne için mekâtib-i i'dâdiyye ve liselere, hattâ dâr-ül-fünûna ulûm-ı dîniyye muallimi olarak ta'yîn olunmuyorlar? Ma'lûmâtı Dürr-i Yektâ mündericâtına münhasır, efkârı küçük kafası kadar mahdûd olanlarımız bunların yerlerine geçmişler, yahud bunlar gelecek yeri işgâl ediyorlar. Niçin?” Bk. Alimcan el-İdrisi, “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı-II”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.173, 15 Kânûn-ı Evvel 1327, s.259. “Muhterem kâriyelerimizin birçoğu âile sahibidir. Çocuklarının akşam sabah götürüp getirdikleri kitapları lütfen bir kere gözden geçirsinler; bir kere de çocuklara okudukları şeyleri sorsunlar. Görecekler, anlayacaklar ki o biçâre yavrucaklar hiçbir şey anlamıyorlar; beyinlerindeki ma'lûmâtı emanet para gibi taşıyıp duruyorlar! Yazık değil mi? Biz sersem olduk diye çocuklarımızı da mutlaka kendimize mi benzetmeliyiz?” Bk. Mehmed Akif Ersoy, “Hasbihal”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.93, 3 Haziran 1326, s.264. Rüştîye Mekteplerinde din dersi kitapları ve öğretim metodları için Bk. Süleyman Tenger, “Rüştîye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal

“Artık bizim mekteplerin hâlini düşünmeli, bir sınıfta hepsi kitaptan olmak şartıyla otuz altı fen tadrîs olunuyor, çocukların kafasında türlü tenceresi gibi her çeşitten bir parça bulunuyor, kitap okumaktan gözlerine zaaf târî, ezbercilikten dimâğlarına vaktinden evvel rehâvet ârız oluyor. Mekteplerimizde amelî hiçbir şey yok. Çocuk rüşdiyenin bilmem kaçınıcı senesinde Dürr-i Yektâ Şerhi gibi, bir adamı fakih edebilecek koca bir kitâbı okuyor da sonra doğru dürüst abdest almasını bilmiyor. Garib adamları. Ata binmeyi, silâh atmayı, hattâ denizde yüzmeyi bile kitaptan öğreniriz. Sonra bir fiske taşı atamaz, yarım arşın umkunda bir havuza düşsek boğuluruz, seksen yaşında bir taşçı eşeğine binsek muvâzenemizi kaybederiz. Hâmil-i emânet-i kübrâ-yı nazariyyât oluruz. Ameliyyâta gelince hiç! Her işimiz böyle bakalım ne faydasını göreceğiz nasıl adamlar yetiştireceğiz... İngiltere’de bir şeyi amelî olarak öğrenmek nazarî olarak öğrenmeye tercîh olunur.”<sup>751</sup>

---

Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı (Din Eğitimi), Ankara, 2005, s.159-173. Fiili öğrenme sayesinde, öğrenciler bilgilerini uygulama fırsatı bulup kendileri için bu bilgileri daha anlamlı hale getiren gündelik durum ve gerçek hayattaki sorunlardan haberdar olmaktadır. Fiili öğrenme, bu bakımdan oldukça bağlamsaldır. Bk. Paul Vermeer, Johannes Van Der Ven, "Religious Identity Formation: An Educational Approach", **International Journal of Education and Religion**, Çev. Ayşe Zişan Furat, II, 2, Leiden 2001, s.181. İslâm toplumunda kimlik oluşumu için Bk. Ayşe Zişan Furat, **İslâm Toplumunda Kimlik Oluşumu ve Din Eğitimi**, Konya, Yediveren, 2013.

<sup>751</sup> Ferid, “Anglo-Saksonlar’da Fikr-i Hükümet, Ta’lîm ve Terbiye”, **Sebîlürreşâd**, s.279. “Mekâtib-i resmiyyede din ve i’tikâdiyyât nasıl bir mevki’- dedir?... En kısa ve kestirme cevap olarak: “Ezbercilik usûlü” diyeceğim. Anlamadan ezberletmek. İ’dâdîlerde din ve i’tikâdiyyât nâmına bir iki zâtın eserini okutuyorlar. Bu kitaplar ezbercilik usûlünün ta’miminden başka bir şeye yaramıyor... Mekteplerde Arabî’ye verilen ehemmiyet zâten ma’-lûm!! Hele i’dâdîde bir muallim bilirim ki akâid nâmına talebeye bütün kış esnâsında 5-10 sahîfeden ibâret bir şeyler yazdırıyor. İsticvâblarda alenen okunmasını istiyordu. İ’dâdîler böyle olursa ibtidâî, rüşdî mekteplerin nasıl olacağı kendi kendine belli olur: Muzâaf ezbercilik. İşte mekteplerde Meşrûtiyet’e kadar bu usûl cârî idi. Meşrûtiyet’den sonra hükümet, tedrisât-ı dîniyenin ıslahına acaba çalıştı mı? Muallimler değiştirildi mi? Kat’iyyen... Maârif Nezâreti her dersin ıslahına bir dereceye kadar çalıştı. Yeni dersler ilâve edildi; muallimler azl ve tahvîl olundu. Fakat ulûm-ı dîniyye tedrisâtı hâliyle ibkâ edildi, ne muallim değiştirildi ne de usûl-i tedris.” Bk. A. Süleyman, “Mekteplerde Din”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.164, 13 Teşrîn-i Evvel 1327, s.128. “Ta’lîm ve terbiyede rehber ittihâz olunacak şey, çocuğun menâfiidir. Menâfi’-i mezkûre ise tedrisâtın daima icâbât ve ihtiyâcât-ı muhîtiyyeye muvâfık olmasını istilzâm eder.” Bk. M.Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiye Prensipleri”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.27-209, 23 Ağustos 1328, s.6. “Tahsil, okumak, yazmak.. ikinci derece kalır. Bu memleketin bütün bütün câhil, hiç olmazsa kör körüne memleketi sevenlerden mürekkebe olması, az çok okuma yazma bilir, fakat mutasallif, vatansız, dinsiz kimselerden müteşekkil olmasına her hâlde bin kere müreccahtır. İşte maatteessüf mekteplerimiz bu semereyi tamamen veremiyor. Mektepten yeni çıkan bir efendi yalnız ezberci oluyor, yahud az bilir, fakat memleket için muzır bir unsur olarak neş’et ediyor. Çünkü ya vazifesini takdîr edemeyen, bir muallimliği ezbercilik telakkî eden mualliminin dest-i istibdâdında ömür çürütüyor yahud yaptığından ne netice çıkacağını anlamayan kararsız muallimlerin zehir-nâk sözleriyle tesemmüm ediyor...” Bk.

İngiliz çocukları almış oldukları eğitimle kendi geçimlerini sağlayacak bir donanımına sahip kılınmaktadır. İnşallah bizim mekteplerimizde de bu şekilde bir eğitimi sağlayacak düzenlemelere gidilecektir: “El-hâsıl İngilizlerin çocuklarını ta’lîm ve terbiyeden maksadları cedel-gâh-ı maîşete atılmak için silâhlandırmaktan ibârettir... (İnşâallah bizim mekteplerimizde de bu melekâtın husûlünü te’mîn edecek esbâba tevessül olunur.)”<sup>752</sup>

Abdullah Cevdet’e göre Anglo-Sakson mekteplerinin hepsinde din önemli bir yere sahiptir. Namaz kılmak gibi züht yönünü ilgilendiren dinin amel yönü lüzümü ölçüsüne indirilerek tafsilata olabildiğince girilmemektedir. Fakat bu durum her tarafta aynı şekilde olmamıştır. Hocalar mektep talebelerine Kitab-ı mukaddesi tanıma ve alakadar olmalarına özen göstermektedirler. Hatta Dârülfünunlara girişlerde öğrencilerden din bilgisi yeterliliği ve ehliyeti istenmektedir: “Anglo Sakson Mekteplerinin kâffesinde dinin bir mevkiî mümtâzı vardır... Zühdi ameller, namaz kılmak gibi dînî iştigaller umûmîyetle elzem derecesine indirilmiş, tafsilat mümkün olduğu kadar hızf olunmuştur (ortadan kaldırılmıştır); fakat bu her vakit böyle değildir. Her tarafta kitab-ı mukaddes kemâli itina ile mütalaa ve tefsîr olunmaktadır, hocalar şakirtlerini Kitab-ı Mukaddesle ülfet ettirmeye itina ederler, mektepten çıkarken, mesela Dârülfünunlara duhûl imtihanları ma’lûmat-ı diniyede isbatı ehliyet lüzûmunu tazmin eder.”<sup>753</sup>

---

“Mekteplerimiz Dinsiz, Vatansız Kimseler Yetiştirecekse Milletin Cahil Kalması Daha Hayırlıdır.”, **Sebilürreşâd**, C.XI, S.279, 2 Kânûn-ı Sâni 1329, s.302.

<sup>752</sup> Ferid, “Anglo-Saksonlar’da Fikr-i Hükümet, Ta’lîm ve Terbiye”, **Sebilürreşâd**, s.280. “Muallimler; şâkirdlerine esbâb-ı tefahhus ile te’nîs etmelidirler. Şâkirdânın mektepten çıkınca daha doğrusu tahsilde ilerledikçe daima hakîkati aramak yollarını bilmeleri, öğrenmiş olmaları lâzımdır. Mektep, çocuğa hakâyık-ı tabîyye ve insâniyyeyi öğretecek bir tecrübenin nasıl kontrol (murâkabe) olunacağını, bir şehâdetin nasıl tenkîdi lâzım geldiğini, ta’mîm ve istintâc usûllerini, hâsılı nefis-i nâtukanın iki şehrâh-ı azîmini gösterecek ve bu sûretle onu ileride de hatâyâ, efkâr-ı bâtila ve hurâfât içinde şaşırıp kalmaktan kurtarmış olacaktır.” Bk. Abdullatif Nevzad, “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye’nin Usûl-i Tedrîs ve Telkini-I”, **Sebilürreşâd**, C.VII, S.172, 8 Kânûn-ı Evvel 1327, s.250. “Bizde yeni usûl, eski usûl diye iki usûl-i mektebiyye nazarımıza çarpıyor. Eski usûl-i tahsîlin artık köhneliğini, genç dimâğları, zekâları ezmekten, öldürmekten başka bir şey husûle getirmemekte olduğunu tasdik etmeyecek kimse kalmadı; binâenaleyh bu usûl metrûkiyete tamamen mahkûm oldu. Yeni usûl dediğimiz tarz-ı tahsîl hakîkaten yeni mi? Hayır, usûl-i tahsîlin memâlik-i medeniyedeki teceddüd ve terakkisine nazaran yeni dediğimiz usûl-i tahsîl yeni değildir.” Bk. Edhem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.65.

<sup>753</sup> Abdullah Cevdet, “Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye”, **İctihad**, C.XXII, No.211, 31 Eylül 1926, s.4086. İngilizlerin yakın zamana kadar hala bugün bile az çok cihana hâkim kılan amil

XIX. yy.da Anglikan Kilisesinde piskoposluk ünvanı alanlar çoğunlukla büyük mekteplerde muallim muavini sonra başmuallim olmuş kişilerdir. Bugün bile bu durum kanûnda belirtilmediği halde işleyiş olarak devam etmektedir. Bu kişiler ileri gelen mekteplerin baş hocaları ve üyeleri arasında yer almaktadırlar. Son zamanlara doğru bu anane giderek azalmıştır. Dinî tadrîsât ise Anglikan ilmihaline göre işlenmektedir. Laik muallimler, Anglikan prensiplerine göre bir başmuallimin mahiyetinde ders vermektedirler. Derslerin ruh ve istikametinde hadmaster yani baş hocanın etkisi ve rolü oldukça büyüktür:

“Anglikan Kilisesi’nde XIX. asır zarfında piskoposluk makamına vasil olanların ekserisi büyük mekteplerin birinde, evvela muallim muavini, sonra başmuallim olmuş kimselerdir. Bugün dahi kanûnnâmelerde yazılı olmadığı halde mestur kanûnlar kadar mut’a olan bir kanûn sayesinde, başlıca mekteplerin baş hocaları, heyet-i ta’limiyenin âza-yı diniyesi arasında inticâb olunuyor... tadrîsât-ı dinîye, Anglikan (ilmi hal)’ine göre icra olunur... Bundan başka laik muallimler, Anglikan prensipleriyle meşbu’ bir başmuallimin mahiyetinde tadrîsât yapar. Ve derslerinin ruh ve istikametini mektebin müdürü ve ders-i nâzırı makamında olan Hadmaster’in zihniyetine az çok tevfik ederler.”<sup>754</sup>

Anglo-Sakson eğitiminde en önemli husus itimat etmek ve itimat edilen olmaktır.<sup>755</sup> Din sosyal kurallar açısından seçkin bir yere sahiptir: “Görülüyor ki Anglo-Sakson terbiyesinde hükümrân olan en mühim amil itimat etmek ve itimat beklemektir. Dîn kaide-i ictimâîyesi itibari ile mutenadır. L’Angleterre moderne isimli pek kıymettar kitabın muellifi (Gazamyan)’ın da şu satırları dikkate layıktır:

---

ictimayinin mühimlerinden biri, hiç şüphe yok tarz-ı terbiyeleridir. İngilizin cihana hâkimiyeti nefesine hâkim olmasıyla başlamıştır. Sorbon Dârülfünun’u muallimlerinden Louis Casamian bu dakikayı şu birkaç kelime ile pekiyi tebarüz ettirmiştir. Au sens des aztions sur soi-même s’ajoute celui des Influences sur autrui... ki kendi nefsi üzerine icrayı te’sir etmek isti’dadına, başkalarını taht-ı hüküm ve te’sirine almak kudret ve isti’dadı munazzam olur demektir... Bir İngilize yapılabilecek en büyük tahkir ona yalancı demektir.” Bk. Abdullah Cevdet, “Terbiye-i Ahlâkiyye”, **İctihad**, C.XXI, No.209, 01 Ağustos 1926, s.4053.

<sup>754</sup> Abdullah Cevdet, “Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye”, **İctihad**, s.4086.

<sup>755</sup> L. Lütü, Kolombiya Darülfünun müderrislerinden Mr. Kilpatrick’in bir konuşmasını tercüme etmiştir. Yeni terbiye psikolojisine göre öğrencinin teoride öğrendiğini pratikte uygulaması gerekmektedir, böylece öğrenme tam olarak gerçekleşmiş olur. “Asrı ta’lim ve terbiyeyi tebdil eden esbabdan biri de (yeni terbiyevi psikolojya)’dır. Bu yeni terbiyevi psikolojyanın te’kid ettiği prensiplerden biri şudur; tatbik etmediği şeyi bir şakird asla öğrenemez. Bir şey hakkında öğrenmek kâfi değildir, onu icra etmek gerektir.” Bk. Kilpatrick, “Asrı Ta’lim ve Terbiyede Tebeddül”, **İctihad**, s.4223.

itikatsızlık incroyance'ın<sup>756</sup> muhtelif şekillerine karşı dînî mansûsun mücadelesi, İngiltere toprağı üzerinde, ferdi enerjilerin yahut mahşerî iradelerin zenbergi olan î mânın bugün beynel-halk makbûl olan kıymet ve nâfiyyeti hissinin teşdît ettiği bir kuvvetle takip olunur.”<sup>757</sup> Manastırlı Bahaddin'e göre milletin ahlâk ve irfanını ıslah etmek ve düzelmesini sağlamak için mekteplerde Fransızca tadrîsâtı tamamen kaldırılmalıdır. Bunun yerine özellikle İngiliz tadrîsâtı getirilmelidir: “Yeni hükümetimiz eğer milletimizin ahlâk ve irfanını ıslah ve ihya etmek isterse mekteplerimizden Fransızca tadrîsini tamamen lağv etmeli ve yerine Almanca ve İngilizce; hele bilhassa İngilizce tadrîsini te'sis ve te'minine çalışmalıdır.”<sup>758</sup>

**Sebîlürreşâd**'da Anglo-Saksonlar'da öne çıkan özelliklerin şahsî teşebbüs, azim ve itimat gibi kavramlar olduğu, hükümetten çok şahsî vazifelerin öncelendiğı, latin devletlerde ise hükümetin vazifesinin ön planda olduğu belirtilmektedir. Mesela İngilizler kitaplarla gerçekleştirecek terbiye usûlleri yerine atalarından devraldıkları terbiye usûllerini muhafaza etmeyi tercih etmişlerdir. Bizdeki mekteplerde ise kitap merkezli bir eğitim söz konusudur. İşin pratik ve fiili yanı ihmal edilmektedir. Mesela Rüştîye öğrencisine okuduğunda bir kişiyi fakih yapabilecek ma'lûmata sahip **Dürr-i Yekta Şerhi** okutulmakta ancak bu kitabı okuyan çocuk fıkhnın en basit ve temel konularından biri olan abdest almayı bilememekte ve uygulayamamaktadır. Ata binmek, silah kullanmak, denizde yüzmek kitaplardan öğretilir ancak yarım arşın bir havuza kitaptan yüzmeyi öğrenen bir kişi düşse hemen boğulur. İngiliz çocukları ise aldıkları eğitimle hayata daha güçlü bir şekilde bağlanabilmekte, zorluklar karşısında mücadele etme yeteneğı kazanabilmekte, her şeyi devletten beklemeyip şahsî teşebbüsde bulunmakta, teori ve pratik açıdan yetkin bireyler olarak topluma karışmaktadırlar. Mekteplerimizin ise bu şekildeki bir eğitim anlayışına ihtiyacı vardır.

**İctihad**, Anglo-Sakson mekteplerinde dinin önemli bir yere haiz olduğundan, namaz kılmak gibi dinin züht yönü ile ilgili konuların asgari seviyede tutulduğundan, bu durumun da her yerde aynı olmadığından, mesela bazı yerlerde Dârülfünun'a

<sup>756</sup> Incroyance; inanmayanın durumu, dinî inancın yokluğu.

Bk. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/incroyance/42426> (e.t. 23.03.2021).

<sup>757</sup> Abdullah Cevdet, “Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye”, **İctihad**, s.4087.

<sup>758</sup> Manastırlı Bahaddin, “Musâhabe-i İctimâiye: 2 Ulya-yı Umûr ve Etfâl İle Muallim ve Muallimelerimize”, **İctihad**, C.II, No.10 (22), Temmuz 1909, s.371.



girişlerde öğrenci adaylarında din bilgisi yeterliliğinin arandığından bahsetmektedir. XIX. yy.da Anglikan Kilisesinde piskoposluk seviyesine ulaşanların birçoğu büyük mekteplerde muallim ve başmuallim olmuşlardır. Laik muallimler derslerini Anglikan prensiblerine göre yetiştirmiş bir başmualliminin riyasetinde dersleri işlemektedirler. Mekteplerde din derslerinde Anglikan ilmihali takip edilmektedir. Dergi milletin ahlâk ve irfanını ıslah etmek ve düzeltmek için mekteplerden Fransız tadrîsâtı kaldırılarak İngiliz tadrîsâtına geçmeyi önermektedir.

**Sebûlürreşâd**, Anglo-Sakson eğitim-öğretim sistemini öğrencinin teorik olarak öğrendiğini pratikte uygulama kabiliyetini kazanması ve topluma güçlü bireyler yetiştirilmesi açısından değerlendirmiştir. Teşebbüs-i şahsî öğrencide geliştirilmeli ve öğrenci topluma karıştığında neyi nasıl yapacağını bilen bireyler olarak yetiştirilmelidir. Din tadrîsâtı da bu şekilde öğrenciye aktarılmalıdır. Abdest almayı veya dinin bir kuralını kitaptan öğrenip bunu uygulayamayan bireyler gerçek bir din eğitim almış sayılamayacaktır. **İctihad**, Anglo-Sakson eğitim anlayışında dinin önemli bir yerinin olduğuna ve Anglo-Sakson hükümetlerde dinin konumunun farklılık gösterebileceğine işaret etmiştir. Dergi, teşebbüs-i şahsî düşüncesi çerçevesinde devletin içinde bulunduğu durumdan Fransız eğitim sisteminin terk edilerek dinin de önemsendiği İngiliz eğitim sistemine geçilmesini tavsiye etmektedir.

### 3.2.5. Âilede Dinî ve Ahlâki Terbiye

Âile toplumun temelidir. Âile, kan veya akrabalık bağıyla birbirine bağlı olan, aralarında toplumca belirlenmiş hak ve ödevlere sahir bireylerin oluşturduğu bir kurum, ortak değerleri olan bir gruptur. Genel anlamda aynı soya mensup veya birbirlerine evlilik bağı ile bağlı bulunan kişilerin tümüdür. Daha dar anlamda bir erkek ile kadın ve varsa çocuklarından oluşan toplumun en küçük birimi ve kurumudur.<sup>759</sup> Çocukların dinî ve ahlâki terbiyelerinde en önemli ve birinci derecede

---

<sup>759</sup> Mehmet Zeki Aydın, “Ailede Ahlâk Eğitimi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.VII, s.2, 2003, s.127. Okul öncesi yıllarda çocuk, kendini izleyenleri şaşırtacak kadar hızla değişip gelişirken çevresinden de büyük ölçüde etkilenmektedir. Bazen bu etkiler onda yaşam boyunca silemeyeceği derin izler bırakabilmektedir. Eğitimciler bu dönemde verilen eğitimin çocuğun yeteneklerinin gelişmesinde önemli bir payı olduğu görüşündedirler. Bk. Mualla Selçuk, **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara, TDV Yay, 1990, s.67.

etkili ve yetkili kişiler anneler, babalar ve evdeki diğer büyüklerdir.<sup>760</sup> Çocuğun dinî şahsiyetinin gelişmesinde ihtiyaç duyduğu en önemli faktör elverişli bir âile çevresi ve kendisine örnek olacak anne-babadır.<sup>761</sup> Dinî inanç ve tutumların teşekkülünde ilk çocukluk dönemindeki âile ilişkilerinin önemi büyüktür. Çocuklar, anne ve babalarının dinî söz, tavır ve davranışlarından algıladıkları kendi tecrübeleri, kabiliyetleri ve kişisel düşünme ve tepkileri ölçüsünde işleyerek kendilerine has bir dinî şahsiyet geliştirmektedirler.<sup>762</sup> Bireyin dinî gelişimini normal gelişim aşamalarının önüne almaya çalışmak, doğru olmadığı gibi, ertelemeye çalışmak veya ihmal etmek de mümkün değildir. Çünkü birey, her durumda öğrenmektedir. Yani, dinî öğrenmeleri sonraya bırakma çabası, çocuğa dine olumsuz tavır almayı öğretebileceği gibi, çevreden edineceği bilinçsiz öğrenmeler ile bu çabayı başarısız kılarak istenilmeyen davranışların gelişmesi şeklinde de sonuçlanabilir.<sup>763</sup>

Ahlak ve din, konularının ve amaçlarının benzerliği dolayısıyla tarih boyunca yan yana yürümüşlerdir. Her ikisi de insani ve toplumsal varoluşla bağlantılı

---

<sup>760</sup> Mustafa Öcal, “Ailede Çocukların Dinî ve Ahlakî Eğitimlerinde Karşılaşılan Problemlerin Başlıca Sebepleri ve Çözüm İçin Bazı Teklifler”, **Din Eğitim Araştırmaları Dergisi**, S.3, İstanbul, 1996, s.205. Ailede din eğitimi için Bk. Remziye Ege, “Ailede Din Eğitimi”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.353-368. İslâm’ın ilk yıllarında çocuğun eğitimi evde başladı. Çocuk konuşma yeterliliğine geldiğinde babasının görevi ona La ilâhe illallâh kelimesini öğretmekti. İlk mekteplerin (küttâpların) programları Kur’an etrafında toplanmıştı. Kur’an talebelerin okumayı öğrenirken mütalaa ettikleri herhangi bir kitabın yerini tutuyordu. Aynı şekilde yazı öğrenimi için de yazacakları parçaları onlardan seçiyorlardı. Talebeler, okuma yazma öğrenimi ile beraber arap dili gramerini, peygamberlerin kıssalarını ve bilhassa Hz. Muhammed’in hadislerini de öğreniyorlardı. Bk. Philip K. Hitti, **History of The Arabs**, London, Macmillan & Co. Ltd., 1953, s.408. Çocuklar yazı tahtası ve kemikleri silmek için incaneye (içinde bez ve kaftan yıkanan kap) kullanırlardı. Her çocuk sıra ile bir gün temiz su getirir incaneye döker tahtalarını onunla silerlerdi. Sonra yere bir çukur açılır, o suyu oraya dökerler, çukur suyu emerdi. Çocuklar kürek kemiklerine risaleler mektuplar yazarlardı. Bk. Abu’l-Hasan Ali İbnu Muhammed İbni Halef Al-Ma’ruf Al-Kabisi Al-Fakih Al-Kayrawani, **İslam’da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale**, Çev. Süleyman Ateş ve Hıfzırahman R. Öymen, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1966, s.57-58.

<sup>761</sup> Ali Rıza Aydın, “Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 1996, s.211. Bireyler, içinde doğdukları âile ortamında geçirdikleri birincil sosyalleşme sürecinde, diğer rollerin yanında dinî rolleri de öğrenmektedirler. Dinî rollerin öğrenilmesinde de, diğer faktörlerle birlikte, çocuğun bu dinî roller ile karşılaşması, karşılaştığı dinî rollerin onun bir ihtiyacına cevap vermesi belirleyicidir. İhtiyaca cevap vermesi denilirken kastedilen, karşılaşılan dinî davranışın çocukta haz ya da elem türünden bir etki uyandırmasıdır. Bk. Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, s.172.

<sup>762</sup> Aydın, “Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.219.

<sup>763</sup> Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, s.167.

olduğundan hem yaygın hem de örgün eğitimin esasını oluştururlar.<sup>764</sup> Genel eğitimde amaçlar ya da hedefler bakımından benimsenen taksonomi/kategoriler din eğitimi için de geçerlidir. Din eğitiminde de uzak, genel ve yakın amaçlardan söz edebiliriz. Din eğitiminin gerçekleştirmek istediği uzak amaç ‘iyi insan’dır. Bu iyi insan, İslâm inancının teorik temeli içinde ifadesini bulan ‘Kur’ân Ahlâkı ile Ahlâklanmış’ insan ya da ‘İnsan-ı Kâmil’dir.<sup>765</sup> Din eğitiminin genel amacı, bireyin dinî eğitilmişlik düzeyini, yani dinin sosyal yönünü içinde gerekli davranışları kazanmayı ve bunları davranışa dönüştürmeyi ifade eder. Başka bir deyişle, bireyin aldığı din eğitimiyle içinde yaşadığı toplumun daha yaşanılır hale gelmesine olumlu katkı yapabilecek duyarlılık ve anlayışa sahip olmasıdır. Yakın amaç ise, bilgi, duygu ve davranış bakımından yeterlilik kazanan bireyin dinden gelen mesajları içselleştirmesini, duygularını, eğilimlerini yönetebilir hale gelmesini sağlamaktır.<sup>766</sup> Ahlak eğitiminin amacı ise bireyin ahlâki bir kişilik geliştirmesinin sağlanmasıdır. Bireyin ahlâki özelliklerle donanık olması bireysel ahlâkın hedefi olup ahlâk eğitimi ile kazandırılır. Bireyin eğitilmesi bireyin içinde yer aldığı diğer ortamlarda yani âile, toplum, devlet, iş alanlarında ahlâkın hâkim olmasını sağlayacaktır. Burada en büyük sorumluluk çocuğun ilk ve en önemli çevresi olan âileye düşmektedir.<sup>767</sup>

---

<sup>764</sup> Lokman Çilingir, “Ahlak ve Din Eğitiminin Yapısı ve Yöntemi Üzerine”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, S.72, 2020, s.58. İslâmi modernizmin, dinin ahlâki yönüne yaptığı vurgu ile, modernizm öncesi dönemde dinî emirlerin bütünü ile doldurulan hayattaki boşluklar, modernizme yapılan eleştirilerin de tesiriyle, nasların kontrolünde olmaktan daha çok toplum tarafından yönlendirilen, ancak dinin genel çerçevesine uygun düşen ahlâki prensiplerle doldurulmaya çalışılmıştır. Hatiboğlu, “İslâm’da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, s.138. 1839-1923 yılları arasında Osmanlı Devleti’nde Ahâki anlayış için Bk. Umut Kaya, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi**, İstanbul, Değerler Eğitim Merkezi Yay., 2013, s.31-61.

<sup>765</sup> Eğitim açısından İnsan-ı Kamil için Bk. Süleyman Aktaş, “Eğitim Açısından Kur’ân’da İnsan-ı Kamil”, **Yayımlanmamış Doktor Tezi**, Marmara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 1997.

<sup>766</sup> Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, **Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, s.122.

<sup>767</sup> Aydın, “Ailede Ahlak Eğitimi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, s.127. Ahlâk eğitiminin II. Meşrutiyet döneminde de tartışılan konularının başında geldiği görülmektedir. Bu dönemdeki ahlâk eğitimi Klasik Osmanlı, Tanzimat dönemi, I. Meşrutiyet dönemi ahlâk eğitiminden farklılık göstermektedir. Söz konusu dönemlerde Osmanlıda verilmekte olan ahlâk eğitiminin temelini İslâm oluştururken II. Meşrutiyet döneminde ise ahlâk eğitiminin temelini batı tarzı ahlâk ve pozitif akıl oluşturmaktadır. Bu dönemde verilmekte olan ahlâk eğitimine bireyin kendisi, ailesi, vatan ve milleti ile bütün insanlığa karşı görevleri gibi konular da eklenerek ahlâk eğitiminin sınırları genişletilmiştir. Bk. Muhammed Ali Yazıbaşı, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.III,

Abdullatif Nevzat’a göre ahlâk ve terbiye birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Milletlerin saâdeti ve kötü hali ahlâk ve terbiye ile yakından ilişkilidir: “Ahlâk ve terbiye, milletlerin en hakikî re’s-i idâresi, sultânıdır. Denebilir ki bir ma’şerin bütün mukadderât-ı saâdet ve şakâveti, bu iki ta’bîr-i kadîrin sîne-i i’câzında tekâsûf etmiştir. Hâlin istiksâsında, istikbâlin keşfinde, mâzînin intikâdında; ictimâiyâtın en sâdık rehberleri, ahlâk ve terbiyedir.”<sup>768</sup> M. Şemseddin, terbiyeden gayenin çocuğun gelecekte refah içinde olmasını sağlamak ve onu hayat mücadelesine hazır hale getirmek olduğunu söylemektedir: “Terbiyeden gâye çocuğun saâdet ve refâh-ı müstakbelesini te’mîn etmek, onu mücâdele-i hayâta hazırlamak, ve o mücâdelede muzafferiyetine medâr olacak esâslarla kendisini techîz etmek velhâsıl çocuğu âilesinin ve içinde yaşayacağı cem’iyyetin lüzûmlu ve fâide-bahş bir uzv-ı faâli hâline getirmekten ibârettir.”<sup>769</sup> Yazara göre çocukların terbiye ve ahlâkından birinci derece okullar değil âileler sorumludur. Mektepler, çocukta öteden beri gelen iyi huyları geliştirir ve çocuğun kötü huylardan kurtulmasına yardımcı olur. Bu süreçte âileler mekteplerle birlikte hareket etmeli, koordineli bir biçimde çocuğun eğitiminde rol almalıydılar: “Mekteb ve mualliminin terbiye-i etfâl husûsunda en büyük âmillerden bulunduklarını îzâh ve i’tirâf etmiştik. Fakat çocuğun terbiye ve ahlâkından

---

S.4, 2014, s.776. Birinci Meclis üyeleri, 1920-1923 döneminde savaşın ortaya çıkarmış olduğu sorunların yanında toplumsal sorunlara çözüm bulmaya çalışmışlardır. Meclis üyeleri içki, kumar, fuhuş; tasarruf, sağlık, âile, ahlâk gibi birçok konuyu tartışarak gündelik hayat pratikleri içinde daha sağlıklı bir âile yapısının nasıl olması gerektiğine dair yeni bir toplum tahayyülü çizmeye çalışmışlardır. Ailenin “ahlâklı” bir toplumsal düzenin sağlanmasında en temel kurum olarak görülmesi, evliliği özendirici politikalar üretme çabasını da beraberinde getirmiştir. Bk. Songül Mıftakhov, “Düğün Harcamaları Azalsın, Aileler Artsın Kanûnu: Men-i İsrâfat”, **Toplumsal Tarih**, S.316, Nisan 2020, s.55

<sup>768</sup> Abdullatif Nevzat, “Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye-I”, **Sebilürreşâd**, C.X, S.257, 1 Ağustos 1329, s.370. II. Meşrutiyet dönemi İslâmcı süreli yayınlarda âile ve çocuk eğitimi için Bk. Şeref Göküş, “II. Meşrutiyet Dönemi İslâmcı Çizgideki Süreli Yayınlar Aile ve Çocuk Eğitimi”, **Artuklu Akademi: Journal of Artuklu Academia**, 7 (1) 2020, ss.99-124.

<sup>769</sup> M. Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Ebeveynin Vezaifi”, **Sebilürreşâd**, s.417. “Ta’lîm ve terbiye mes’elesinde başlıca üç âmilin nazar-ı i’tibâra alınması iktizâ eder: 1) Çocuğun kendi 2) Ebeveyn ve âilesi 3) Muhît-i ictimâî... Âile terbiyesi, esastır. Esas çürük olursa -bilâhare ne kadar i’tinâ edilirse edilsin- yine matlûb metânet te’mîn edilemez. Çocuğun alacağı ilk terbiye -ister iyi, ister fenâ-ebediyyen dimâğında pâyidâr olur gider.” Bk. M. Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Ebeveynin Vezaifi”, **Sebilürreşâd**, C.I-VIII, S.22-204, 19 Temmuz 1328, s.417-419. “Çocuklarımıza kendi terbiyemizi vermeye kalkışsak cinâyet işlemiş oluruz. Hikmeti doğrudan doğruya Peygamber’den telakkî eden Cenâb-ı Ali diyor ki: “Ciğer-pârelerinize yalnız kendi terbiyenizi giydirmeye çalışmayınız. İyice hatırlınızda olsun ki onlar sizin yaşamakta olduğunuz zamandan başka bir zaman için yaratılmışlardır.” Bk. Mehmed Akif Ersoy, “Hasbihal”, **Sirât-ı Müstakîm**, s.263-264.

münhasıran ve birinci derecede mes'ûl olan mektepler değildir... Maamâfih mektep ve muallimlerin terbiye-i hulkıyyeye olan te'sîrâtı da az ehemmiyetli değildir. Mektep çocuğa yeni yeni temâyülât veremese bile çocuğun evvelce iktisâb etmiş olduğu fenâ huyları ta'dîl, iyi şîmeleri tenmiye edebilir Fakat mektebin bu husûsdaki mesâisi müsmir ve müessir olabilmek için âile ve muhît-ı ictimâînin de mekteble tevhîd-i âmâl, tevhîd-i mesâî etmiş olması lâzımdır.”<sup>770</sup> Çocuğun ahlâki terbiyesinde âilesi öncelik taşır, çocuk çevresinden etkilenir, çocuğun okulda aldığı terbiye ile âileden ve çevreden aldığı terbiyenin bir bütünlük içinde olmaması sabit bir karakter edinebilmesini engeller. Yazar, ahlâk dersleri ile ahlâk terbiyesinin biribiri ile karıştırılmaması yönünde ahlâk terbiyesinin yalnız ahlâk derslerinde değil eğitimin tamamında bulunması gerektiğini dile getirmektedir: “Fakat mektebin bu husûsdaki mesâisi müsmir ve müessir olabilmek için âile ve muhît-ı ictimâînin de mekteble tevhîd-i âmâl, tevhîd-i mesâî etmiş olması lâzımdır... Tadrîsât-ı ahlâkıyye ile terbiye-i ahlâkıyyenin birbirlerine karıştırılmamaları îcâb eder. Terbiye-i ahlâkıyye, yalnız ahlâk derslerine değil, Tadrîsâtın kâffesine nüfûz edebilmelidir. Tadrîsât için muhassas olan zamandan terbiye-i ahlâkıyyeye ayrıca bir vakit ta'yîn edilemez... Ders zamanlarında, teneffüs vakitlerinde, her yerde, her ânda terbiye-i ahlâkıyye temrînâtına devâm etmek iktizâ eder.”<sup>771</sup>

**Sebîlürreşâd**'da genç kızların yüksek tahsîl yapmaları durumunda âile kuramadıklarını bunun yerine orta tahsîlden sonra âile kurlmalarının onlar için en uygun yol olduğu bir fikir olarak paylaşılmaktadır. Diğer taraftan kadın terbiyesinde onların iyi bir anne ve ev hanımı olması öncelenmelidir. **Vatan Gazetesi**'nde Ahmed Şükrü Bey yüksek tahsîlin kadınlar üzerindeki etkisini İngilizlerin değerlendirmesi

<sup>770</sup> M. Şemseddin, “Tadrîsât ve Terbiye-i Ahlâkıyye”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.215, 4 Teşrîn-i Evvel 1328, s.126. “Üslûb-ı İstifhâmî: Muallim; yalnız takrîr edecek, ağırlık gösterecek yerde bir “keşfettirmek yolu” tutabilir. Bunun için bu üslûba “üslûb-ı tekşîfî” de deniyor... Ahlâk dersinde tabîî ve muvâfık olan üslûb; üslûb-ı istifhâmîdir. Çünkü: Çocuk, sınıfta hayr-u şerre dâir ma'lûmât-ı cüz'ıyye dermiyân edebilir. Bu halde şübhesiz, çocuğu ahkâm-ı ahlâkıyyeyi tertîb ü tanzîmde serbest bırakan taallülât ve i'tirâzâtı murâkabe (kontrol) etmek, bazen de tashîh ü ta'dîl eylemek ahlâk mualliminin başlıca vazîfesidir. Bu vazîfe ise üslûb-ı istifhâmînin gâlib bulunduğu bir üslûb-ı tadrîs ile te'mîn olunabilir. Ulûm-ı hikemiyye ve tabîiyyede de üslûb-ı istifhâmî; müşevvik u sâiktir. “Kavâid-i lisân” tadrîsâtında üslûb-ı istifhâmî, gâlibü'l-isti'mâldir. Bu dersde misâller; ta'rîfât ve kavâide takaddüm etmeli, muallim şâkirdlerine misâllerden kavâid ve ta'rîfât istinbât ettirmelidir.” Bk. Abdullatif Nevzad, “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tadrîs ve Telkini-II”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.173, 15 Kânûn-ı Evvel 1327, s.262-263.

<sup>771</sup> M. Şemseddin, “Tadrîsât ve Terbiye-i Ahlâkıyye”, **Sebîlürreşâd**, s.126.

ile kaleme almaktadır. İçinde bulundurduğu çeşitli fakülteleri ile yüksek tahsîl neticesinde kızlar âile hayatı kuramamaktadırlar. Onlar için en uygun yol orta tahsili sağlayıp yüksek tahsil yerine âile kurmalarındır:<sup>772</sup>

“Kızlar Dârülfünun’a gidiyorlar, İstiklâl mahkemesine giriyorlar, âlim oluyorlar diye sevinirken bir İngiliz âlimi kadınlar ve ilim hakkında bizi sükût-ı hayale düşürecek bazı tetkikât ve müşâhedâtını nakil ve hikâye etmektedir: Her kız için evlenmek imkânı, iktisab ettiği ilim ve ma’rifet nisbetinde tenakus eder. Ulûm-ı ictimâîye mütehasısı bu kaideyi vaz’ ettikten sonra ilim ile zevcelik beraber gitmediğini söylüyor. İngiliz orta tedrîsâtın kıymet ve ehemmiyetini takdir ediyor ve kendi kanaatine kadınların tahsîl ve terbiyeleri bu dereceye münhasır kaldıkça ortada tehlike yoktur. Kızların zevce ve vâlîde olmak fırsatından mahrum eden yüksek tahsildir... Hulasa İngiliz âliminin kadınlar hakkındaki tetkikatı kızlarımızın Dârülfünun’a giriş çıkışlarını gördükçe koltukları kabaranların sadrına şifa verecek bir mahiyette değil...”<sup>773</sup>

---

<sup>772</sup> İslâmcı, Batıcı ve Türkçü fikir akımlarına göre kadın eğitimi için Bk. Yasemin Tümer Erdem, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’te Kızların Eğitimi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2013, s.25-46. İslâmcı, Batıcı ve Türkçü gazete ve dergilerde kadın eğitimi tartışmaları için Bk. **A.e.**, 62-84. II. Meşrutiyet dönem dergilerinde kadın imajı için Bk. Çiğdem Ülker, “II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinde Kadın İmajı 1908-1914”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Aydın, 2012. Cumhuriyet’in modern eğitim dinamiklerini yaratma ve geliştirme misyonu ile uyum içinde olan karma eğitim ile kadın ve erkek nüfusun aynı ortamda aynı eğitim-öğretim olanaklarından yararlanmaları oldukça önemli görülmüştür. Karma eğitime geçiş, kadının eğitimin her kademesinde bulunmasının pek mümkün olmadığı Osmanlı eğitim sisteminin tasfiye edildiğinin en açık göstergelerinden biri olarak simgesel bir öneme de sahip olmuştur. Böylece kadın nüfusun da eğitim sürecine dahili kadının hem evden çıkışı adına hem de nüfusunun diğer yarısı olarak bir meslek edinerek ekonomiye sunacağı katkı adına oldukça işlevsel bir hal almıştır. Bk. Çokoğullar ve Bozaslan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modern Eğitimin İnşası: Devletin Kurtarılmasından Devletin Kurulmasına”, **Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, s.323. Ülkenin kurtulması için kadının eğitilmesi gereği üzerinde tüm aydınlar ve kelâmcılar birleşmişler, fakat bu eğitimin erkeklerle müşterek olup-olmaması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kelâmcıların geneli sosyal hayatın bir parçası olan eğitim konusunda kadın-erkek müşterekliğine olumlu bakmamıştır. Bk. Münire Mutlutürk, “Kelâm Kaynaklarında Kadın”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Ana Bilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2006, s.127-128.

<sup>773</sup> Ahmed Şükrü, “Yüksek Tahsîlin Kadınlar Üzerindeki Tesirâtı”, **Sebilürreşâd**, C.XXIII, S.584, 17 Kânûn-ı Sâni 1340, s.190. Dergi, dış ülkelerden Hindistan’dan kızlara yönelik eğitimden hakkında vermektedir. “Aligar’da dahi bir kız mektebi pek şâyân-ı memnûniyyet sûrette icrâ-yı tedrîsât ettiği gibi Hindistan’da diğer birçok kız mektepleri daha vardır ki bunların hepsinde usûl-i tesettürün icâb ettiği teşkilâta ihtimâm olunmakta ve inâsa elverişli bir terbiye verilmektedir. En mühim mes’ele lâzime-i tesettürü nazar-ı i’tibârdan uzak tutmamaktır. Bu ihtiyâcı garblı hemşirelerimizin tehâvün edemeyeceklerinden ümidvârım.” Bk. Sultan Cihan, “Nisâiyât: Terbiye-i Nisvân-ı İslâm Hakkında:

Nezihe Muhlis, kadın terbiyesinde onların iyi bir valide ve iyi bir ev hanımı olacak şekilde yetiştirilmeleri üzerinde durmaktadır: “Bizim vazîfemiz iyi bir vâlide, iyi bir zevce; ve’l-hâsıl iyi bir ev kadını olarak saâdet-i âileyi te’sîs etmek, vatanın muhtaç olduğu kendisine cidden hâdim evlâdları yetiştirmektir. İşte bu gâyeyi nazar-ı i’tibâra alınca kadınlara verilmesi lâzım gelen terbiyenin şekli kendiliğinden teayyün eder... Cehâlet, bu milletin bâhusûs Türk ırkının feyz-i hayâtını emerek müheyyâ-yı inkişâf duran bütün kâbiliyetini nasıl akîm bıraktıysa yarım yanlış bir Fransızca ile mürebbiye nâmını takınan bir takım kadınların yetiştirdikleri genç kızlar ve bunların ensâli, bu memleket ve bu millet için o kadar muzır ve vahîm oldu. Biz yalnız cehâletle bu hâle gelmedik. Hazm ve temsîl olunamamış bir garb terbiyesiyle milliyetinden tecerrüd etmiş zavallılar gözümüzün önünde duruyor.”<sup>774</sup>

Nusret Cezm, annelerin evladını terbiye etmek gibi büyük bir görevi olduğunu söylemektedir. Çocuklar annelerini taklit ederler. İnsani faziletlere ve vatan sevgisine sahip çocuklar yetiştirilmelidir. Böylece toplumun sosyal yaraları bu şekilde yetişmiş çocuklar tarafından sarılacaktır: “Vâlidenin en mühim ve en zor bir işi daha kalıyor ki o da evladını terbiye etmek, heyeti ictimâîyeye hakikî bi evlad yetiştirmektir. Vâlideler mürebbiye-i millettir... Çocuğun annesi, ayinesidir. Gördüğü şeyi taklid eder, avane tıfliyetinde fezaili insaniye telkin edilmeli ki efif ve fazîletperver evlad yetişsin, vatanına bir bela kesilmesin.. Kendisi tabibe olmamış, fakat milletin ictimâî yaralarını tedavi edecek, beşeriyete hizmette bulunacak tabib yetiştiren analar iftihara yerden göğe kadar haklıdırlar.”<sup>775</sup> Mehmet Akif de, çocuğun

---

Bhopal Hâkime-i zî-Şânı Sultân Cihân Hazretlerinin Mühim Bir Mektupları”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.287, s.9.

<sup>774</sup> Nezihe Muhlis, “Terbiye-i İnas Etrafında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.146, 2 Haziran 1327, s.249. Batılılaşma sürecinde mürebbiyeler için Bk. Zeynep Şen, “Din Eğitim ve Öğretimi Açısından Batılılaşma Sürecinde Mürebbiyeler”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2006.

<sup>775</sup> Nusret Cezmi, “Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.534-535, 9 Haziran 1339, s.111. Dergi bir müslüman kadının nasıl ahlâk sükûtuna sebep olabileceğine bir örnek vermektedir. “İzmir’in esîr ve muztarib ufuklarında ağlayarak gelen rüzgâr, İstanbul sokaklarında sürmeli gözlere, boyalı dudaklara, şen kadın kahkahalarına tesadüf ediyor. Bu ne elîm, ne zelîl şey!.. Vâkıa kadınlığın câ be-câ görünen bu sukût-ı ma’nevîsine, vâsî’ce mikyâsda erkekler sebebiyet verdi. Düşmüş her kadın kadar, şüphesiz onu düşüren erkek de tel’ine müstehıktır. Boyalı dudaklar ve gözleri terennüm eden şâirler, şûh meşreb kızları zımnen alkışlayan gazeteciler.. Bence bu sukût-ı ahlâka birer müsebbibdirler.” Bk. Halide Nusret Kazımı, “Müslüman Kadını Nasıl Olmalı?”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S. 423-424, 19 Haziran 1335, s.63.

terbiyesinde annenin rolü ve etkisi üzerinde durmaktadır. Çocuk bu dönemde ahlâki yönden terbiye edilmeye oldukça müsaittir: “Devr-i terbiyeye gelince, bu devirde vâlîde en mukaddes, en şâyân-ı ihtimâm bir vazîfe karşısında bulunur. Zîrâ çocuk, âlem-i gaybden sâha-i şühûda geldiği zaman âyîne-i vicdânı cemî’ suverden hâlî, bütün şevâ’ib-i ahlâkıyyeden, me’âyib-i nefsiyyeden âzâde olduğu gibi, kendisine arz olunan her türlü sûreti, hey’et-i asliyyesiyle telâkkî kâbiliyetini hâizdir.... İşte şecâ’at, cebânet, buhl ü semâhat, beşâset ve huşûnet gibi, insanlarda görülen daha sâir birçok fazîletler, nâkisalar, onların her şeyden hâliyyü’z-zihn bulundukları devr-i tufüliyyetlerinde, dimâğlarında irtisâm eden suverin âsârından başka birşey değildir.”<sup>776</sup> Kadı Paşazade Sezai’ye göre anne babalar çocuklarını yaşamak ve vatani yaşatmak fikirlerini telkin etmeyi tam manasıyla bilememişlerdir: “Bizde şimdiye kadar çocukların bu kıymeti takdîr edilemedi. Ebeveyn, çocuklarının kendilerinden pek sonra bir zaman için doğduğunu ve onlara o zaman için gıdâ vermek lâzım geldiğini anlayamadılar. Evet, anlayamadılar da mülkümüzde birkaç Reşid Paşa, birkaç Bismarck yetiştirebilmek için çocuklara yaşamak ve vatani yaşatmak hissî telkîn etmediler. Belki mini mini ciğer-pârelerini ecnebîlerin dest-i menhûsuna terk ettiler.”<sup>777</sup>

Yüzbaşı Fuat Bey, Beyrut’ta düşman gülleleri altında âilesine yazdığı vasiyetinde çocuklarının İslâm dairesi içinde ta’lîm ve terbiye edilmelerini vasiyet etmektedir: “Çocuklarımı terbiye-i İslâmiyye dâiresinde ta’lîm ve tadrîs ediniz. Kur’ân-ı azîmüştân ümmü’l-kitâbdır. Akaid ve vezâif-i dîniyye ve İslâmiyyelerini kemâ-hiye hakkuhâ öğrettikten sonra, ulûm ve fûnûn-ı mevcûdeyi ve memleketin en ziyâde lüzûm gösterdiği ecnebî lisânlarını tahsîle gayret etmeli !....” İşte genç yaşında hıfz-ı dîn, hıfz-ı vatan için sînesini düşman güllelerine açan, şanlı ve ebedî bir rütbe-i celîle-i şehâdete nâiliyetle bahtiyâr olan merhûm-ı müşârun-ileyhin son ve en mukaddes emeli!”<sup>778</sup> Mehmed Fahreddin, her mü’minin Yüzbaşı Fuat Beyi’in belirttiği bu fikir ve hissi taşımasının dinî bir gereklilik olduğuna işaret etmiştir: “Şimdi her ferd-i mü’minin bu fikri, bu vicdânı taşıması, bu his ile mütehassis

<sup>776</sup> Muhammed Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını: İkinci Fasıl: Kadın nedir?, Kadının Vazife-i Tabiiyesi Nedir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.4, 4 Eylül 1324, s.59-60.

<sup>777</sup> Kadı Paşazade Sezai, “Osmanlılar, Zehirleniyoruz”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.191.

<sup>778</sup> Mehmed Fahreddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Üssülesas-II”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.25-207, 9 Ağustos 1328, s.479.



olması, evlâdını bu sûretle terbiyeye başlaması hayât-ı milliyye nâmına en mühim bir farîza-i dîniyye ve milliye değil mi?”<sup>779</sup> Yazar, çocuğun vicdanını bir fonograf plağına benzetmektedir. Bu fonografa ne işlenirse o kalıcı hale gelir. Her insan iman fitratı üzerine doğmuştur. Anne ve babası hangi dine mensup ise çocuk o esas üzerine terbiye edilir. Her müslüman çocuk İslâm üzerine terbiye edilmelidir: “Sadedimize gelelim: Çocuğun vicdân-ı ismeti bir fonograf plağına benzetilebilir. Bu (cam)a göre bir kelime-i mukaddese-i Tevhîd levha-i garrâsıyla bir salîb resmi müsâvîdir. Hangisi mukâbile getirilirse ondaki yazı veyahud sûreti cezb ve intikâş eder; ve ilelebed kalır gider. ‘Her insan fitrat-ı îmân üzerine doğurulur. Sonra babası, anası hangi dine hangi millete mensûb iseler o esâs-ı diyânet ve milliyyet üzerine ta’lîm ve terbiye olunur. Yahûdî ise Yahûdî. Hıristiyan ise Hıristiyan. Mecûsî ise Mecûsî.’ (Buhârî C.II, s. 104) hadîs-i celîli işte bu hikmeti beyân emrinde şeref-vârid olmuştur. Binâenaleyh her müslüman çocuğu evvel be-evvel dîn-i celîl-i İslâm üzerine terbiye olunmalı.”<sup>780</sup> Yazara göre dinin akaid ve vecibelerini öğrenen çocuğun çağın ilim ve fenlerini de öğrenmesi aynı şekilde önem taşımaktadır. İlerleme ve gelişim dînî ve millî hayatı ayakta tutmak için vardır: “Akâyid-i dîniyye ve vezâif-i tamamıyla öğretildikten sonra ulûm ve fûnûn-ı mevcûdenin, elsine-i ecnebiyyenin tahsîline başlatılmalı. Zîrâ cenâb-ı Ali’nin (ra) dediği gibi Evlâd istikbâl içindir. Mâzî için değil. Binâenaleyh onu istikbâl için ta’lîm ve terbiye etmelidir.’ Bu da kazâyâ-yı bedîhiyyedendir... Daima terakki, daima tekâmül. Fakat hayât-i dîniyye ve milliyyemizi yaşatmak için. Yoksa ‘incor-poration’ sûretiyle gıdâ olmak ve yabancı vücûdları yaşatmak için değil. Gıdâ olmak felâketinden hayvanlar bile kaçarlardı. Nerede kaldı insanlar ...!”<sup>781</sup>

M. Şemseddin’e göre dînî terbiye mekteplerde daha belirli kural ve sorumluluk içinde sürdürür. Mektep ve âile içindeki din eğitimi birbirinden kopuk unsurlar değildir: “Çocuk mektepte muayyen ve sâbit ta’lîmâtı tevfiқан muâmele görür. Bir trampet sadâsı ona ders, namaz, teneffüs, mütâlaa,istirâhat, uyku... gibi meşâgıl-i muayyene zamanlarını ihtâr eder. Bir intizâm-ı tâm içinde geçen mektep hayâtını -ta’lîm ve terbiye nokta-i nazarından- kararsız, gayr-i sâbit ve gevşek olan

<sup>779</sup> A.e., s.479.

<sup>780</sup> A.e., s.479-480.

<sup>781</sup> A.e., s.480.

âile hayatına tercîh etmek îcâb eder. Âile arasında terbiye gören bir gencin kuvâsından hiçbirisi lâıykıyla inkişâf ve tevessü' edemez. Çünkü âile içinde çocuklar ve zaîfler himâye edilirler.”<sup>782</sup> Yazar, çocukların kafalarında ilk intiba âilelerinde oluştuğundan muallimlere nazaran âilede verilen ahlâk duygusu daha tesirli olmaktadır: “Çocuklarda hissiyât-ı necîbe ve ahlâk-ı fâzıla esaslarının âileler tarafından atılması îcâb eder. Filhakîka çocuğun dimâğındaki ilk intubâât âşiyâne-i âilede teşekkül etmektedir. Ebeveyn, evlâdları üzerinde bir nüfûz ve bir hakk-ı tabîîye mâlik olduklarından, te'sîrleri de bittabi' muallimlerin te'sîrâtından daha tabîî ve daha sebâtlı olur.”<sup>783</sup>

L. Lütî, Dr. A. Schweizer'in **Medeniyetin İnkırazı ve İhyası** adlı kitabından aktardığı şekli ile maddecilik mesleğine alışmışları kızdıracak ve hayrete düşürecek olmuş olsa da medeniyetin esasını ahlâkın oluşturduğuna işaret etmektedir. Bütün milletleri bir medeniyet ve bütün insanlar medeni insan düşüncesi etrafında toplanmaya çalışılmalıdır. Medeniyetin en önemli kısmı ahlâktır: “Medeniyetin esası ahlâktır. Bunu söylemek, zamanımızın maddeperest mesleğine alışmış nice kimselere hayret ve belki de nefret verecek mi bilirim... İnsaniyet ve hakikatperverlik mefkûreleri ayaklar altında çiğnendiği şu zamanda, bütün milletleri bir medeniyet, ve bütün insanları bir medenî insan mefkûresi ile ihyaya gayret etmeliyiz... Medeniyetin züpdesi ahlâktır.”<sup>784</sup> Samizade'ye göre evlilik ve bir âile kurmak bir erkeğin bir kadına sahip olması değil gaye çocuk yetiştirmeyi gerçekleştirecek bir bağın oluşturulmasıdır. Bu sağlanmadığı takdirde sosyal bir cinayetten başka bir şey ortaya konmuş olmayacaktır: “TeHHül edecek adam, bir kadına kavuşuyorum diye değil, evlada mâlik olacağım diye sevinmelidir. Halbu ki biz, çocuğa ez-kaza dünyaya gelmiş bir külfet, bir baş belası telakki ediyoruz. Ekseriyetimiz, pekiyi bilirim ki böyle düşünüyorlar... Gayesi çocuk yetiştirmek olmayan teHHürler birer cinâyet-i ictimâiyeden başka bir şey değildir. Bu cinayetleri irtikâp edenler ise manen mahkûmdurlar...”<sup>785</sup> İsmail Hakkı Alişan'a göre yirminci asrın başlarında iki farklı nitelikte genç kız görmek mümkündür. Biri geleneksel terbiye icabı fikri

<sup>782</sup> M. Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebilürreşâd**, s.477.

<sup>783</sup> **A.e.**, 478.

<sup>784</sup> L. Lütî, “Medeniyetin Zübdesi Ahlâktır”, **İctihad**, C.XX, No.174, 1 Şubat 1925, s.3493-3494.

<sup>785</sup> Samizade Süreyya, “Bizde Âile Hayatı”, **İctihad**, C.V, No.108, 29 Mayıs 1330, s.151.

zenginlikten ziyade karakter olarak dindar bir özellik taşıyan, diğeri ise daha özgürleşmiş ve mutlak bir biçimde lâ-dînî terbiye almış bir genç kızdır. Bu durumdan ikinci karakterdeki kızın ilk tip dindar kızdaki manevi hayata daha az değer verdiği sonucu çıkarılmamalıdır. Onlar dinin akaidini tanımamış olsalar bile dinin ahlâkını muhafaza edecek bir şekilde yetişmişlerdir:

“Yirminci asrın ibtidâîlerine ircâ-ı nazar edersek iki muhtelif genç kız görürüz. Biri an’anevi terbiye icabatı olarak iffet ve fazîlet ve akıl ve şefkat sahibi cazibeli ve hassasdır. Bu terbiye, fikri zengin etmekten ziyâde kalbi ve seciyeyi hazırlamaya ve dindar kadınlar yetiştirmeye yarar; bu cins terbiyede kadının hukuku değil yalnız vazifesi öğretilir ve hiç kimsenin güvenemeyeceği berbaht işi telakki olunan saâdetten asla bahs edilmez... Validelerimiz ve büyük validelerimiz bu usûlde terbiye aldılar. Lakin o vakit yirmi yaşında bulunan genç kız büsbütün başkadır. O, zamanın yani usûl-i tadrîs ve ta’lîmde büyük bir inkılap baş gösterdiği bir zamanın havasını teneffüs etmiştir, bu sayede ma’nen émancipée<sup>786</sup> bir genç kız olmuştur. Kendi kendine düşünebilir, muahaze ve muhâkeme eder ve nihayet bir fazîlet, münevver bir tu’ ile kendine büyük fedakârlıklar mukabilinde hoş görünen şeyi kabule mütevekkil ve münkadi olur. Kendisi eski namuslu kadınların ruhu yaşayan ve mea mafih asrî olan bu genç kız, hissî ihtiramın muhafazakâr rahibelîğe mağlub olduğu bir devrin havasını teneffüs etmiştir. Âsi bir kız değildir. Fakat isyan temayülleri vardır. Ve böylece sûret-i mutlakada lâ-dînî bir terbiye almış mektepli genç kıza zan ve tahmininden ziyâde mütekarrıbdır. Bunun eski dindar kızdaki daha az hayat-ı maneviye endişesi olduğunu zan etmeyiniz. Onun mürebbiyeleri onun için lüzûmu kadar zahmet çekmişlerdir, akaid-i diniyeyi tanımak istememişler fakat ahlâkı muhafaza etmeye tarafdâr bulunmuşlardır. Yeni terbiyenin meydana getirdiği genç kız daha az afif değildir. Şüphesiz daha az halîm ve tatlı ve daha az tevazukâr olacaktır.”<sup>787</sup>

**İctihad**, kadınların kendi eğitim seviyelerini yükseltmek için gösterdikleri çabaya dair Kazan’dan bir örnek vermektedir. İhsan Şerif, Saru Kazan’da Türk hanımlarının İslâmiyet kütüphanesini kullanmak istediklerini ve hükümetin bu

<sup>786</sup> Émancipée: Ahlâki geleneklerle uğraşmayan, tüm önyargılardan kurtulmuş kişi. Bk. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/%C3%A9mancip%C3%A9/28506> (e.t. 28.03.2021).

<sup>787</sup> İsmail Hakkı Alışan, “Bugünkü Hayat: Asrî Tahkikat -Genç Kızların Terbiyesi Nereye Doğru Gidiyor?”, **İctihad**, C.XXIII, No.237, 01 Teşrîn-i Evvel 1927, s.4513-4514. “Örf, an’ane, te’sîr-i muhît, tevârûs ve muvâneset usûl-i terbiyyeye en ziyâde müessir olan avâmilden sayılırlar.” Bk. M. Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.20-202, 5 Temmuz 1328, s.380.

kütüphaneyi kullanmalarına izin verdiklerini aktarmakta, Payitahta altı yüz küsür sene sonra bayanlara mahsus serbest dersler verilebildiğine dikkat çekmektedir: “Kazan Rusya Devletine tabi bir İslâm memleketidir. Orada hem nevakiz, şimal-i Türk hanımları bir müddetten beri çalışıyor, çabalıyor. Maksudları, kütüphane-i İslâm’ın, haftada birkaç gün kendilerine tahsisini hükümetten istihsal idi. Nihayet yirmi gün oluyor, muradlarına erdiler... Devlet-i aliyenin teşklinden altı yüz küsür sene sonra bugün payitahtımızda sizlere mahsûs serbest derslerin resmi iftitahı icra olunuyor.”<sup>788</sup> Yazar, erkeklerin hanımların eğitilmesi ve kabiliyetlerinin ortaya çıkarılması haramdır şeklinde yaklaşımları nedeni ile hanımların engellendiklerini belirtmektedir: “Biz onların bu büyük kabiliyetini tetmiye etmekte, o tetmiyeyi günah ad ettik.”<sup>789</sup> **İctihad**, yirminci asrın başlarında iki farklı nitelikte eğitim almış kuşaktan bashedmektedir. Biri geleneksel eğitim almış diğer ise daha özgürleşmiş lâ-dînî eğitim almış kızlardır. Lâ-dînî eğitim almış demek onların ahlâkı muhafaza etmeyecekleri anlamına gelmemektedir, o kızlar ahlâki esaslara odlukça itina edecek bir şekilde yetiştirilmişlerdir. Kazan’da Türk hanımları İslâmiyet kütüphanesini kullanarak kendilerini yetiştirme isteği içindedirler. Payitahta altı yüz sene sonra kız öğrencilere serbest dersler verilmeye başlanmıştır. Kadınların eğitilmelerini haramdır

---

<sup>788</sup> İhsan Şerif (Saru), “Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünunda Hanımlarımız”, **İctihad**, C.IV, No.92-3, 06 Şubat 1329, s.2059. Yine benzer şekilde dergide Hindistanda müslüman kadınların eğitim almaları konusu ele alınmıştır. “Müşârun-ileyhâ Hindistan kadınlarının cehâlet ve maârifsizliğine bakarak, mezkûr illetin çaresini düşünüp evvelce Aliger kasabasında müslüman kızlar için gâyet vâsi’ bir binâ inşâ etmesiyle, orasını mektep haline ifrâğını lazım gelenlere emr etmiştir... Kızlarımızı güzel bir ana haline ifrâğ etmek için kız mektepleri te’sis etmeliyiz. Ancak bu mukaddes müesseselerde bil-cümle âdât ve âdâb-ı İslâmiyye’ye -ki müslümanların felâh ve saâdetlerini kâfildir- son derece riâyet edip, ağır başlılığın, sekine ve vakârın kabûl etmediği şeylerden sakınmalıyız. Ağır başlı, tecrübeli, fâzıl kadın yetiştirmek için son derece dikkat ve i’tinâ etmeliyiz. İşittiğime nazaran tâife-i nisvân Mısır’da pek çok terakki etmişlerdir. Lakin maaetessüf aldıkları terbiye ve ta’lîmin İslâmiyet’ten hiçbir me’hazı olmayıp frengâne olduğunu da işitiyorum ki bunun neticesinde lâubâlilik, hercâilik, hafif-meşreplik gereği gibi orada hüküm-fermâ olmuş ve şîâr-ı İslâmiyyet’e büyük bir darbe vurmuştur.” Bk. S. M. Tefvik, “Bhopal Hakime-i Zîşanı Şah Cihan Hazretleri’nin Hindistan’da Esasat-ı İslâmiyye Dairesinde Kız Mektepleri Kuşadı”, **Sebilürreşâd**, C.XII, S.307, 17 Temmuz 1330, s.365. Bir yandan bayanların eğitiminin önemi konuşulurken onların eğitim alırken yüzlerini açmalarının istenmesi dergi tarafından tenkit edilmektedir. “Maârif Vekâleti muallime hanımların ders verirken müfettişlerin sınıflara duhulü esnasında yüzlerini örtmemelerine dair bir tamim neşir etmiştir. Bu ne garip bir ta’mimdir!.. Vekâlet muallim hamınlar mazinin köhne bir ananesine ittibaen yüzlerini örtmek ihtiyacını duymaları muvafık değildir diyor... Milletın esasatı ictimâiyesine karşı bir vekilin bu kadar saygısızlıkta bulunması şayanı hayrettir!..” Bk. “Maârif Vekâletinin Garip Bir Tamimi”, **Sebilürreşâd**, C.XXV, S.635, 22 Kânûn-ı Sâni 1341, s.173.

<sup>789</sup> İhsan Şerif (Saru), “Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünunda Hanımlarımız”, **İctihad**, s.2060.

diye engelleyen erkeklerdeki yanlış bakış açısidir. Âilede çocuk terbiyesinde kadının iyi bir eğitime sahip olması çocuk üzerinde olumlu sonuçlar verecektir.

Lali'ye göre çocuklar ilk terbiyelerini anne kucağında alır ve çocukla devamlı temas halinde olan anne çocuğun ilk hocasıdır. Bir anne görevini tam yerine getirmedeği takdirde çocuk ilk terbiyesini tam olarak alamayacaktır. İleride anne olacak kadınları eğitmek, ahlâk ve ilmi açıdan yetiştirmek ise önemli bir gerekliliktir: “Binâenaleyh büyük bir dikkat ve ihtimâm ile kadını ta’lîm ve tenvîr etmek; ilmen, ahlâken derece-i tekâmüle getirmek farzdır. Çocuk terbiye-i ibtidâîyeyi hanesinde ana kucağında alır. Bunda, ananın vazifesi pek büyük ve pek âlîdir. Çocuk ile temas daimide bulunan vâlide, onun ilk hocasıdır. Vâlide bu vazifesini hakkıyla bilmezse çocuklarına terbiye-i ibtidâîyeyi veremez. Veremediği için de mesul olamaz... Validenin mevkî-i ictimâîyesine kadar şerefli olursa fikri beşeriyet de o kadar teâlî ve tekâmül eder.”<sup>790</sup> Kadınların annelik görevi ve çocukları üzerindeki eğitiminin önemine değinen Abdullah Cevdet, iyi yetiştirilen bir kız evladın ileri de iyi evlatlar yetiştireceğini söylemektedir: “Hanım kız iyi yetiştirilmiş ise, kendisine benzeyecek olan evladlar yetiştirir ve bu eser cihanın en büyük şehname-i ânârı olur.”<sup>791</sup>

Victor Combon'dan nakleden Orhan Rıza, Almanların ilk ve orta tahsillerinde iki temel özellik bulunduğunu belirtmektedir. Bunlar, çocuğun âile hayatında aldığı terbiyesi mektepte de devam eder ve çocuklar bu sınıflarda ameli ve nazari az çok yüksek derecede bir meslek tahsiline hazırlanırlar: “Almanya’da tahsîl-i ibtidâ-i ve talinin, umûmîyetle başka memleketlerde olmayan, iki vasfı mümeyyizi vardır: Birincisi. -çocuğun âile hayatı mektepte temadi eder. İkincisi. -amelî ve nazari, az çok yüksek derecede, ihtisasî ve meslekî bir tahsile doğru ve yürümektir.”<sup>792</sup>

<sup>790</sup> Lali, “Kadın”, **İctihad**, s.922. “İslâm milletlerinin suudu için onların yetişmesi lazımdır. Milletleri yetiştiren acaba kadından başka bir şey midir?” Celal Nuri İleri, “Kadınlarımız”, **İctihad**, C.IV, No.63, 25 Nisan 1329, s.1361.

<sup>791</sup> Abdullah Cevdet, “İcmal-i Mukadderat-ı Nisa”, **İctihad**, C.II, No:9 (21), Mayıs 1909, s.329. Gerek Tanzimat ve gerekse Meşrutiyet yıllarında yapılan kadınların eğitimi tartışmaları toplumun bilinçlenmesi ve var olan değer yargılarının sorgulanmasına imkân vermiştir. Aydınlar, gazeteciler ve okurlar tarafından kadın meseleleri açık bir şekilde ele alınırken, bu yolda hükümet tarafından da önemli adımlar atılmıştır. Kızların ve ev hanımlarının eğitimi, her kesim tarafından yoğun bir şekilde istenmiştir. Her görüşteki çağdaş gazete ve dergiler, batıdan örnekler vererek Osmanlı Türk toplumunu uyarmaya çalışmış, bu olumlu gelişmeler, Cumhuriyet ve Atatürk ile büyük hız kazanmıştır. Bk. Erdem, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’te Kızların Eğitimi**, s.84.

<sup>792</sup> Victor Combon, “Almanya İş Başında”, **İctihad**, C.V, No.104, 1 Mayıs 1330, s.71.

Samizade Süreyya, âilede babaların çocukları mekteplere göndermesi ile vazife ve sorumluluklarının bitmediğini, modern mektep ve Darülfünûnlardan da mezun olsa çocuk veya gençler ahlâkı en iyi şekilde ancak âileleri, anne ve babalarından öğrenebileceklerini belirtmektedir:

“Baba vazifelerini iyi bilmelidir; evlatlarını lâ-alet’tayin bir mektebe -leyli veya neharî- atarak netice-i matlûba muvafık çıkamayınca: ‘Eh.. ne yapalım, biz vazife-i ebeviyyetimizi baliğın ma-baliğ ifâ ettik. Adam olmadı ki’ serzenişleriyle evladını tahattü eden babalar az mı sanılır?... Mektep insanı kemâlât-ı ilmiye tezyîn eder. Orası bir darü’l-ilm, bir darü’l-feyizdir. Terbiye tevzi’ hanesi değil! Bizde ise öyle zan olunur... Cihan garbın birer kutb-u kemâlât olan en meşhur pedagogları bu fikirdedirler ki; âile ocağında metin, esaslı bir terbiye görmeyen kimse en binam Dârülfünun’ları devretse, en çetin, en müşkil-i tahsîl fenleri öğrense onun ahlâkı daiye-i şüphedir. Asrımızda bir milletin medârı temayüzü emin ol, ahlâktır, terbiyedir. O terbiye ki anadan, babadan tahsîl olunur.”<sup>793</sup>

Yazar, aynı yazısında paylaştığı bir şiirin bölümünü onlar maddi güzelliği şâyân-ı perestîş buldukları halde ben mekarim-i ahlâka dilbend oldum şeklinde sadeleştirmiştir. İngilizlerin Home Life diye ifade ettikleri âile hayatı Osmanlı’da yoktur. Âile içinde baba çatık kaş, asık surat, azametli bir görüntü sergilemektedir. Bu durum en ileri mektep ve Dârülfünunu bitirenler için de böyledir. Ana baba dırılısının olduğu, babanın kendi keyif ve zevkini düşünmekten çocuğuna vakit ayıramadığı bir âile hayatı vardır, bu ise toplumda sağlıklı bir âile yapısının olmadığına göstergesidir:

İngilizlerin ‘Home Life’ diye tebcil ettikleri âile hayatı bizde yoktur. Bilsek bu mefkudiyet, bizi ne büyük bir mahrumiyete ilgâ ediyor... Babalarımız The second creator hâlık-ı sînâi olmaktan mütevellid bir gurur ve azimetle çiğerpelerini tekdir ve ta’zire amâde. Bizde baba denilince muhayyilede, çatık kaşlı, abûsu’l-vech, âmâde-i feverân, bütün manasıyla azametli, bir adam tecessüm eder... Bizde babalar ne kadar medenî olurlarsa olsunlar, ne terbiye-i efkâr hürriyet perverâne ile meşbu’

<sup>793</sup> Samizade Süreyya, “Bizde Âile Hayatı”, **İctihad**, s.148. “Çocuklarımız âile dâhilindeki mevkii ekseriyetimiz itibarıyla tamamen gayr-ı sahihtir. Halbu ki çocuklar bütün yaşlardan ziyâde ihtimâma muhtaçtır. Onun yatması, uyuması, yemesi, içmesi program dâhilinde yapılmalıdır. Bizde ise çocuklar akşamları eve gelen misafirlerin eğlencesi olur. Hele çocuğun sıhhi terbiyesine katiyyen dikkat etmiyoruz.” Bk. Fahraddin Kerim, “Mekteb Haricinde Çocukların Terbiye-i Ahlâkiyesine Tesir Eden Avamil ve Bunlara Karşı Tedabir”, **İctihad**, C.XX, No.185, 1 Ağustos 1925, s.3681.

bulunurlarsa bulunsunlar, şarkın o köhne, mezmum âdetinden bir türlü yakayı sıyıramazlar. Halbu ki evlad böyle mi terbiye edilir?... Bir az evvel demiştım ki bizde âile hayatı yok. Buna da itiraz edemezsiniz? Evet! Âile hayatı yoktur. Ak ile karayı seçecek bir çağa geldik mi müellim bir manzara karşısında bulunuyoruz; ana, baba dırıltısı.. Evet demek istiyorum ki; bizde babalar hissî şehvâniyelerine mağlup olarak kendi zevklerini, kendi keyiflerini düşünmekten vakit bulamıyorlar ki çocuklarının terbiyeleriyle, tahsilleriyle uğraşmaya zaman bulsunlar.<sup>794</sup>

Mustafa Asım'a göre çocukların daha erken yaşlarda ebeveynlerinden doğru yanlış öğrendikleri konular zihinlerinde kalıcı duruma gelebilmektedir. En mükemmel konaklarda yaşayan çocuklar veya bu imkâna sahip olmayan çocuklar için de tedbirler alınmalı ve bu ehemmiyet isteyen terbiye şekli ihmal edilmemelidir. Çocuklara eğitim verecek kişiler de ibtidâî eğitim döneminde eksik yetişmiş kişiler olmamalıdır:

“Çocuklar henüz vâlîde kucağında iken ne görürlerse, zihinlerine o husûs iyice nakş edilir ve o nokta bazen muamelâtı hükümete kadar te'sirini icrâ eder. Şimdiye kadar alınan terbiyelerde evliyâlara nezirde bulunmak lüzûmuyla onların öldükten sonra dünyada da iktisabı hayat ettikleri merkezinde olmasa idi hiç olmazsa Şehzadebaşında cadde üzerindeki mergadi kaldırmak için şehremâneti müşkilâta tesadüf etmezdi... Mevzû bahis olan bu büyük konaklardaki âile resileri bu cihetleri düşünmeli, tefekkür etmeli... Muhiti ve serveti bu derece vasi' olamadığı cihetle esasen bu tarzı hayatı yaşayamayanlar için millet ve memleketimiz de hükümet de çalışmalı mektepler, kız mektepleri açmalıdır.”<sup>795</sup>

Stuart Mill'e göre çocuklar soru sormaya başladıklarında onlara tek bir görüş anlatılmamalı, ebeveynler kendi düşünceleri ile beraber diğer fikir ve kanaatleri de çocuğa anlatmalıdır. Böylece çocuklar bir görüş ortaya koymanın zorluğunu görerek

---

<sup>794</sup> Samizade Süreyya, “Bizde Âile Hayatı”, **İctihad**, s.149. Abdullah Cevdet, derginin 351. sayısında annelik ve evhanımlığının hor görüldüğünü, babalık ve ev efendiliğinin de cazip görülmediğini böyle bir zihniyet ile ve böyle bir zamanda bir vatandaşın ilmi ve imâni vazifesi bitmemiştir demektir. “İstanbul'da, günde iki yüz kilo dudak boyası sarf olunuyormuş. Bu, kadınlık haysiyetinin protesto edeceği bir şey değil midir? Beyaz sakalını sarıya veya siyaha boyayan göz aldatici sahte simalı ba'zı erkeklerin derekesine düşmek değil midir? Analık ve ev hanımlılığı makamı hor görülüyor, babalık ve eve efendiliği cazib görülüyor. Böyle devrde ve böyle diyarda halis ve tam bir vatandaşın ilmi ve imâni vazifesi nasıl bitmiş sayılabilir?” Bk. Abdullah Cevdet, “İşimiz Bitmemiştir - Peyami Safa Bey Oğlumuz”, **İctihad**, s.5784.

<sup>795</sup> Mustafa Asım, “Memleketin Hâlası Neye Mütevakıftır?”, **İctihad**, s.1642.

diğer görüş sahiplerinin fikirlerine karşı saygı duyarlar ve taassuptan uzak ve anlayışlı bireyler olurlar: “(Stuart Mill) diyor, ki: Çocuklar suâl sormaya başladıkları vakit bu suâllere müteaallık yalnız bir re’y ve içtihat dermeyeran etmeyip diğer re’y ve içtihatları da söylemeli ve ebeveyn kendi içtihatlarını da ayrıca ilave etmeli ve bu tarz içtihada nasıl vâsıl olduklarını anlatmalıdır. Bu sûrette çocuklar bir içtihat hâsıl etmenin ne kadar güç ve zamana mevkuf olduğunu görerek her kesin içtihadına hürmetkâr olmayı öğrenirler, taassuptan uzak kalır, musaafakâr olurlar; sinn-i kemâle vâsıl oldukları zaman muîn bir içtihat sahibi olmayı bilirler.”<sup>796</sup>

Ali Baha’ya göre çocuk terbiyesinde üç usûl bulunmaktadır. Bunlar, ilâhiyat, metafizik ruhiyyat ve tabiiyyat/biyolojik ruhiyyat usûlleridir. Yazar kendisinin tabiiyyatçı olduğunu belirtmektedir:

“Çocuk terbiyesi meselesi... büyük terbiye alimlerinin en birinci meşgalelerini teşkil eden bu mesele şimdiye kadar muhtelif nokta-i nazariyelerden tetkik edilmiştir.. A priori hükümlere göre tahvil eden bu tetkik usûllerinin en mühimleri şunlardır: 1- İlâhiyat nokta-i nazarı. 2- Metafizik ruhiyat nokta-i nazarı. 3- Tabiiyyat veya biyolojik ruhiyat nokta-i nazarı. Terbiye ilmi, felsefenin bir kısmını teşkil ettiği gibi burada en başlıcalarını ta’dad ettiğim bu muhtelif tetkik usûllerinin beyyinindeki farklar ve tezadurlar da pek mühim ve muazzal bir felsefi münakaşayı vücuda getirir... Ben tabiiyyatçıyım. Çocuk terbiyesi meselesini (tabiiyyatçı ruhiyyat) nokta-i nazarından tetkik edeceğim. Terbiye ilminin yegâne ameli usûlü budur. İlâhiyat bir lakırdı dünyasıdır. Metafizik, çocuk için meçhul bir âlem! Fakat, nazariyelerini hayatın hadiselerinden el’an ve yine hayatın hadiselerine tatbik ettirerek isbat eden ancak tabiiyyatçı ruhiyattır.”<sup>797</sup>

Yazara göre çocuk, bir benliğe sahip, istiklâli seven, öğrenmeye merakı olan, güçlü bir hazıfaya sahip, taklid etme arzusu taşıyan bir bireydir: “İlim nokta-i nazarında çocuk nedir? Terbiye meselesi hakkında şayanı hayret fikirler serd eden (Russo)ya göre çocuk bir masum olarak dünyaya gelir. Fakat şimdiye kadar yapılan tetkiklerin hülasalarına göre çocuk: 1- Her şeyden evvel bir benliğe mâliktir. Çocuğun beni bizden hürmet görmek ister! 2- İstiklâli sever. 3- Büyük bir tecessüs merakına müpteladır. 4- Müthiş bir mehaniki hafızası vardır. 5- Taklide istidadı

<sup>796</sup> Abdullah Cevdet, “Ruhi ve Felsefî Tetebbu: Din Dersleri”, **İctihad**, s.4288.

<sup>797</sup> Ali Baha, “Çocuk Terbiyesi”, **İctihad**, C.XVII, No.141, 15 Kânûn-ı Sâni 1922, s.2969.



büyüktür. İşte ilim nazarında çocuk böyle bir mahlûktur.”<sup>798</sup> Terbiyeden maksad topluma faydalı olacak nesiller yetiştirmektir. Tabiiyyatçı ruhiyyat için ahlâki bir terbiyenin en iyi usûlü tabii mübadeledir. Bu usûlde sebep ve neticeler çocuğa fiilen tatbik ettirilir. Yazar, annenin çocuğun davranışları karşısında aldığı tavrı örnek vererek ilâhiyatçı ve tabiiyyatçı terbiye usûllerine örnek vermektedir:

“Terbiyeden maksat nedir? Cemiyet hayatına faideli a’za yetiştirmektir. O halde bu gibi isti’dad, temayül ve fitrata mâlik olan bir mahlûku ne sûretle terbiye edebiliriz? Tabiiyyatçı ruhiyyat bu suâle şu cevabı veriyor: - Ahlâki bir terbiyenin en iyi usûlü (Tabii mübadele) usûlüdür. Mübadele veya daha doğrusu mübadeleler usûlünden maksat (sebeb ve netice) kanûnu çocuğa fiilen ta’lîm etmektir... Yukarıda bahs ettiğim mübadeleler usûlü hakkında ameli bir fikir edinebilmek için bir misâl gösteriyorum: Ahmed odasında kâğıttan bir külah yapmaya uğraşırken vâlidesi mutbahta Ahmed’in hoşuna giden bir tatlı pişirmekle maşguldür. Ahmed kokuyu alır almaz hemen yerinden fırlar, kâğıtları elinden atar ve iştihasını tatmin için mutbaha koşar. Bunu gören valide Ahmed’in ablası Melihaya dönerek der ki:- Meliha, koş kızım, kâğıtları kaldır ve ortalığı süpür. İşte vâlidenin en fena hareketi budur. Ahmed artık alışır, her başladığı işi yarıda bırakır, ortalığı karma karışık eder, Meliha var ya!- Meliha Ahmed’in hizmetçisidir, onun bozduğunu yapar, hatta bazen Ahmed ona emirler verir, yumruklarını sıkar, saçlarını çeker. Bu hâdisе karşısında başka bir valide mesela: -Oğlum Ahmed, Allah vâlidelerini dinleyen çocukları sever, git kâğıtları kaldır, sana istediğini vereceğim. Derse bu ilâhiyatçıların usûlüdür. Halbu ki Ahmed maddiyetperestir, öyle metafizikden pek anlamaz. -Kâğıtları kaldırmazsan, bak, amca’yı çağırırım! Ahmed bu kuru sözü de çok işitmiştir. Hafızası sayesinde iyi bilir ki nihayetinde yine istediği olacak. Bir iki gözyaşı vâlidesinin kalbini yapmaya kâfidir, hele azıcık ve şiddet de gösterdi mi her şeyi olur, biter! İşte bu bir valide sesidir. Münevver bir validenin ağzına bu söz yakışır. Kâğıtları hemen yerine kaldır. Belki Ahmed ilk defasında validesini dinlemez ve belki kâğıtları yine Meliha kaldırmıştır, fakat vâlidesinin tehdidi nüfuzunu igâ’ etmiş ve onun (tabii bir netice)si olarak Ahmed pek sevdiği tatlıdan mahrûm kalmıştır. Tabiiatçı ruhiyyenin terbiye usûlü budur.”<sup>799</sup>

<sup>798</sup> A.e., s.2969-2970.

<sup>799</sup> A.e., s.2969-2971. Geleneksel eğitim anlayışında disiplinden anlaşılan; ceza, ilgiden anlaşılan şımartmayken; çağdaş eğitim anlayışında disiplin; sorumluluk kazandırma, ilgi ise takdir etme, destek verme, rehber olma anlamındadır. Çağdaş eğitim anlayışında disiplin ile ilgi arasında bir uçurum

Yazının sonunda annelerin çocuk terbiyesinde dikkat etmeleri gerekli prensipler maddeler halinde sıralanmaktadır:

“Valideler! 1- Çocuklarınıza karşı hiçbir zaman (hayır!)’datını kullanmayınız! Şayed kullanmak mecburiyetinde kalırsanız sonuna kadar ısrar ediniz, gözyaşları ve vaadlere kanmayınız! 2- Asla kızmayınız. Çocuk bu hareketinizi bir zaaf gibi telakki eder. 3- (Tehlikesiz daire) dâhilinde çocuğunuzun kendi başına tecrübeler yapmasına müsaade ediniz... 4- Çocuğun suâllerini asla cevapsız bırakmayınız. Daima doğru dürüst cevaplar veriniz. Sakın kendisine sen daha küçüksün, aklın ermez! demeyiniz... 5- Çocuğun zarurî olmayan arzularını daima yerine getiriniz. Meselâ yolda giderken dikkatini celb eden bir şeyi temâşâ için durmak isterse mâni’ olmayınız. Benliğine hürmet ediniz. 6-Hiçbir meselede çocuğa karşı ne hakimâne ne bâridâne bir tarz takınmayınız. Onunla münâkaşa etmeye tenezzül ediniz ve fikirlerine hürmet gösteriniz. Bu sûretle çocuğun fikren istiklâlîni ve kendi nefesine olan itimâdını kuvvetlendirmiş olursunuz. Düşününüz ki yarın kendi başına hayata atılmak mecburiyetinde kalacaktır. 7-Terbiyede sabır ve ciddiyet! Acele işe şeytan karışır. İyilik yavaş yavaş husûle gelir.”<sup>800</sup>

Abdullah Cevdet<sup>801</sup>, J. M. Guyau’nun eserlerinden **L’irréligion de L’avenir**’in Âile İçinde Terbiye başlıklı bölümünü Fransızca’dan tercüme ederek okuyucuları ile paylaşmaktadır. J. M. Guyau, bir baba kendisi için olmasa bile

---

değil, bir bütünlük vardır. Çocuk, belli davranışlarına hâkim olmayı, ceza ile değil sevgi, ilgi ve hoşgörü ile disiplinli bir şekilde öğrenir. Ceza, bir davranışı öğretmeye ya da olumsuz bir davranışı terke değil, sadece bir süreliğine bastırma ya yarar. Bu ise, bizim istediğimiz bir eğitimi karşılamaz. Bu nedenle cezaya dayalı bir eğitimin disiplin olarak anlaşılması ve adlandırılması kanımızca yanlıştır. Çocuklar ilgi ve ihtiyaçları gözetilerek, yerinde ve zamanında yapılan doğru yönlendirilmelerle yaşama hazırlanmalıdır. Çağdaş disiplin anlayışı olarak da adlandırılan bu yeni disiplin anlayışının asıl amacı, küçük yaşlardan başlayarak çocuklarda öz denetim mekanizmasını geliştirmektir. Bu şekilde çocuk, demokratik yaşama bilincini, yaratıcılığı, sorumluluğu, faydacılığı, hoşgörü, bireysel özellik olarak kazanacak ve hayat boyu bu özelliklere uygun davranımlar geliştirecektir. Böylece çocuk; sorumluluklarının bilincinde, kendi kararlarını kendi alabilen, (toplumsal bir) “birey” olacaktır. Bk. Tuba Şengül Bircan, “Geleneksel ve Çağdaş Eğitim Anlayışında İlgi ve Disiplin”, **Milli Eğitim Üç Aylık eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.166, Yıl 33, 2005, s.135-136.

<sup>800</sup> A.e., s.2971.

<sup>801</sup> Gustave Le Bon’dan çevirdiği Amelî Ruhîyât (1914) ile Dün Ve Yarın (1924) başlıklı kitaplarda, aile terbiyesinin çocuk üzerindeki kişilik oluşturuıcı etkileri ele alınmıştır. Daha sonra çocukların aile içinde ve gündelik hayatta ana babanın kontrolü altında bulunmalarını şart koşar. Bu kontrol sistemi, bir bakıma pederşahi Osmanlı aile mirasının henüz canlılığını sürdüren bir geleneğidir. Bk. Ekrem Işın, “Abdullah Cevdet’in Cumhuriyet Adab-ı Muaşeret”, **Tarih ve Toplum**, C.VIII, S.48, Aralık 1987, s.337.

çocukları ve eşi için bir dinî inanca sahip olmalı mıdır? Eğer annenin bir dinî inancı var ise baba çocuklarının terbiyesini eşine bırakıp alakasız şekilde kalabilir mi? diyerek öncelikle babanın ve sonrasında annenin âile içinde din öğretimindeki rolü üzerinde durmaktadır.<sup>802</sup>

J. M. Guyau'ya göre bir babanın vazifesi kendisinde mevcut kanaat ve fikirleri âilesine hâkim kılmaktır. Terbiyenin prensiplerinden biri ölçüyü kaçırmadan çocuğun aklını mükemmelleştirmek ve ona göre çocuğa yaklaşımdır. Çocuklarda eksik olan husus onların dikkatsizliği değil dikkatlerinin sürekli olmamasıdır. Özellikle köy halkında çocuk, yetişkinlerden daha uyanık, öğrenmeye açık ve zihnen daha aktiftir. Çocuk eğer anlamaz, soru sormaktan vaz geçerse ve tembellik yaparsa bunun sorumlusu eğitmenidir. Çocuklara hakikati öğretmek bir borçtur. Çocuğun kendiliğinden bir soru sorması cevabını kısmen anlayacak bir durumda olduğunu gösterir. Çocuğa anlayacağı şekilde cevap vermek gerekir, cevapta bir eksiklik bulunduğunda bu eksikliğı gidermek için yalana başvurulmamalıdır. Büyüdüğü vakit anlarsın demekle yetinmek kolaya kaçmaktır. Tehlikeli olan çocuğun aklını vaktinden evvel geliştirmesi değil duygularının vaktinden önce geliştirilmesidir. Bir çocuk gereğinden fazla seviyede duygu yoğunluğu yaşamamalıdır.<sup>803</sup> Cehennem, şeytan gibi kavramlarla çocukları anlamsız bir şekilde korkutmanın hiçbir faydası yoktur. Baba, çocuğuna felsefî ve dinî bir fikir vermediğı takdirde çocuk hayatı

---

<sup>802</sup> J. M. Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I", **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.308, 1 Teşrin-i Sâni 1930, s.5495. J. M. Guyau'nun Mükellefiyetsiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâkın İcmali adlı eserin müellifinin kaleme aldığı dibacesinde terbiyenin maksadı insanı körü körüne bir iyiliğe sevk etmek değildir, aksine mükellef olunan hükümlerde sebep ve hikmetlerin anlaşılması gerektiğı belirtilmektedir. "Fatin bir müellif terbiyenin maksadı, insana körü körüne iyilik fikrini (Le préjugé du bien) vermektir demiştir. Alel'ade ve ahlâkın temelini ne olduğunu bu söz, meydana koyar. Felsef için bil'akis sîret de ('Conduite' de) yani hey'eti Mecmûası ahlâkî teşkil eden hareket ve sekenatta) müfekkirenin anlamağa çalışmadığı bir unsur, izah olunmayan tek bir mükellefiyet, sebep ve hikmetlerini dermeyeran atmeyen tek bir vazife bulunmamalıdır." Bk. J. M. Guyau, "J. M. Guyau'nın En Mühim Eseri: Esquisse D'une Morale Sans Obligation ni Sanction", **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet (Karlıdağ), C.XXIV, No.268, 1 Mart 1929, s.5127-5128. "1859 sonrasında ana tezlerini Darwinizm ile de bağdaştıran popüler bilimci hareketi içselleştiren Garbçılık bir yandan bu akımın, yerleşik dinlerin ortadan kalkacağı geleceğin toplumunda bilimin kendi felsefesini oluşturacağı varsayımına sahip çıkarken, öte yandan da Jean-Marie Guyau'nun vecibesiz, müeyyidesiz, bireysel dindarlık düşüncesini benimsiyordu". Bk. M. Şükrü Hanioglu, [https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din\\_yok\\_milliyet\\_var\\_ile\\_vecibesiz\\_ve\\_mueyyidesiz\\_bir\\_ahlk\\_arasinda](https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din_yok_milliyet_var_ile_vecibesiz_ve_mueyyidesiz_bir_ahlk_arasinda) (e.t. 12.02.2021).

<sup>803</sup> Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I", **İctihad**, s.5496.

boyunca ıstırabını çekeceği hurâfelerden zor kurtulabilecektir.<sup>804</sup> Çocuğa verilecek terbiye zihinde buhranlara meydan vermeyecek bir özellik taşımalıdır. Çocuğu büyüdüğünde kurtulur düşüncesi ile dinin yaşamakta olan masalları ile oyalamak yanlışır. Çocuk büyüdüğünde bu durumdan kurtulabilir ama üzüntü içine düşmeden ve gayret ortaya koymadan bunu gerçekleştiremez, hatta çoğu zaman bulunduğu yoğun itikati karakterden şüpheli bir boş vermişliğe geçer. Bu durum bir zamanlar tedavülde iken elinde bulunan paranın birden tedavülden kalkması ile fakir duruma düşen kişinin durumu gibidir. Böyle bir duruma düşmektense fakir olmak daha iyidir.<sup>805</sup> Kavanozda yaşayan balık oraya alışmıştır, bir denize bırakıldığında ise yabancılık çeker. Kafeste yaşamış bir kuş serbest bırakıldığında genellikle ölür. Dinden uzak bir kişi dinden uzak bir eğitime ihtiyaç duyar. Bir oduncu oğlu, içinde doğduğu tenha ve boş orman kendisinde korku duygusu oluşturmaz. Bir şehir çocuğu ise böyle bir durumda kendini ormanda kaybolmuş hisseder. Oduncu oğulları gibi mesud ve korkusuz bir şekilde çocukların yetiştirilmeleri gerekmektedir.<sup>806</sup>

Çocuğa ölümden beşerin yok olmasından bahs edilmeli midir? Bu meseleleri çocuğa anlatırken akli ve felsefi bir usûl kullanılmalı mıdır? Naslardan yardım alınmalı mıdır? Kolayca aldatmaya müsait bir efsaneden bahsetmennin bir sakınca yok mudur? L. Louis Menard, Critique Philosophique’de annesi ölmüş bir çocuğun babasına sorduğu soruları ele almaktadır. Bizler zannederiz ki babanın ilk görevi bu

---

<sup>804</sup> Dergi’de bu anlamda Japon çocuklarının eğitiminden örnekler bulunmaktadır. “12- Görünmez belalar. Japoya’da beynel ahali asıl ve esası olmayan birçok itikadâtı batıla taammüm etmiş idi. Bu gibi hurâfâtı efkâr-ı ammeden silmek için düşünülen usûlden birini bil-münâsebe zıkr edelim: Mezarlığa yakın yerlerde, idâm meydanlarına, izhanı ammeye korkunç şeyler ilga etmiş virânelere gündüzün bir düzüne milli bayrak rakz olunur. Zülmet-i leyde bir hânede gayet korkulu cin ve şeytan masalları hikâye olunur. İşte şu keşmekeş havf ve dehşet arasında samiinden bir çocuğa git de felan mezar üzerindeki bırakılan birini al getir diye emir verilir. Korkanlar gidemezse de cesurler gidip sâlimen geldiğini görünce onlar da işe karışarak şu sûretle tecrübe-i iradete koyulurlar. Neticesinde çocuklar bu i’tikadı bâtilin künh ve esasına vâkıf olup korkaklıktan kurtulurlar.” Bk. “Japon Çocukları”, **İctihad**, Çev. Fatma Ünsiye, C.III, No.30, 1 Eylül 1327, s.830.

<sup>805</sup> Guyau, “Din Noktasından: Ailede Terbiye-I”, **İctihad**, s.5496-5497. “Çocuğa yapılacak en büyük iyilik zekâsını tenvîr edecek her nev’ malzemeyi tedarik ile sorduğu suâllere doğru cevap vermektir.” Bk. Hilmi A. Malik, “Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta Cinsiyet ve Terbiyesi”, **İctihad**, C.XXI, No.208, 15 Temmuz 1926, s.4038. İlk başlarda çocuğa doğru ve tatmin edici cevap verilmediği takdirde daha sonraları muallim ve ebeveyn karşı çocukta itimatsızlık doğabilir. “Ebeveyn ve muallim çocuğun suâllerine pek samimi ve doğru cevaplar verseler bile, çocuklukta zuhur eden ilk itimatsızlığın devamı korkusu mevcuttur.” Bk. Hilmi Malik, “Çocuk Ruhiyatı: Ebeveyn ve Cinsiyet Terbiyesi”, **İctihad**, C.XXII, No.211, 31 Eylül 1926, s.4097.

<sup>806</sup> Guyau, “Din Noktasından: Ailede Terbiye-I”, **İctihad**, s.5497.

durum karşısında çocuğunu avutmaktır. Burada ruhi sağlıkla ilgili bir mesele vardır. Felsefe ve dinî ilgilendiren bir yön yoktur. İtibar alınacak tek şey yaş ve mizaçtır. Bir kişiye zevcesinin ölüm haberi haberi birdenbire verilmez. En katı bir materyalist bile asabi bir çocuğa annesini bir daha göremeyeceğini söylemeyi aklından bile geçirmez. En tehlikeli aldatma, teslim olunmayan bir şeyi teslim olunan doğru bir hakikat olarak söylemektir. Ölmezliğin eskimiş bir şekli onu hatırlatmadır. Baba çocuğuna ölmüş annesinden bahsetmekten çekinmemelidir. Baba, birlikte yaşadıkları hatıraları canlandırmak sûreti ile çocuğa ölmüş annesinden bahsedebilir. Çocuğa ölümün bizzat kendisinden bahsederken de mesela on, on iki yaşına gelmiş bir çocuğa bir yetişkine yaklaşım gösterir gibi cevaplar verilebilir ve ölümden bahsedilebilir. Çocuğun bu yaşlarda perilere, cinlere ve Hristiyanlığın efsanelerine inanmaya ihtiyacı yoktur. Bu yaşlarda çocukta ilmî ve felsefî karakter ortaya çıkar. Onun ilmi ve felsefî durumuna karşı çıkılmamalı ve çocuk serbest bırakılmalıdır. Fakat denilecek ki çocuğun anlayabileceği lisân âhiret hakkında Hz. İsa'nın semâya yükseltilmesi, melekler ve ferîşteler arasında oturan mesud ruhlardan bahseden Hristiyanlık lisânı değil mi? Zekâ itibari ile çocuk böyle garip bir fikir elde etmiş olmaktadır. Ona felsefeden tek bir kelime söylemekten korkuluyor.<sup>807</sup> Bizim terbiye sistemimiz çocuğun anlayamayacağı şeyleri onların kafasına sokmaya çalışmak diğer taraftan anlayabileceği mevzularda zekâsını uzaklaştırmak şeklinde bir işleyiş ve tenakuza sahiptir. M. Menar'e göre çocuk anne, baba ve büyük annesinin karşısına onların itikatlerine muhalif olarak çıkarılmamalıdır. Çocuğun, ebeveyne hürmek etmek için onların itikatlarında hiç yanılmayacaklarına inanması yerine ona kendi içtihadını ve hakikati ayırt etme yetisi kazandırılmalıdır. Çocuğa hazır bir muhakeme vermek yerine ona kendi başına muhakeme yapabilmek öğretilmelidir. Çocukta fikir hürriyeti uyandırmak için benim i'tikadım böyle belki de yanılıyorum annen veya şu kişiler de şuna inanıyor onların da ona inanmalarını tercih ettirecek kendi sebepleri vardır denmeli. Çocuğa biz böyle inanıyoruz belki de yanılıyorum denilebilmelidir. Bu, çocuğa vicdan hürriyetine karşı saygı göstermeyi kazandıracaktır. Herkes kendi içtihadının mutlak hakikat olduğunu iddia etmekten çekindiğinde çocuk erken yaşlarda hiçbir an'anevi dîn ve akideden alıntı yapmadan kendine hakikaten

---

<sup>807</sup> J. M. Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-II", **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.309, 15 Teşrîn-i Sâni 1930, s.5507-5508.

muhakeme ve mülâhaza edilmiş bir şahsî i'tikad yapmayı öğrenecek, böylece filozof ve ariflerin sahip olduğu özellikleri taşıyacaklardır.<sup>808</sup>

**Sebîlürreşâd**'a göre ahlâk ve terbiye birbirinden ayrılmayan öğelerdir, toplumun saâdeti ahlâk ve terbiye ile yakından ilgilidir. Her Müsülûman çocuğa İslâm terbiyesi verilmelidir. Çocuğun İslâm ve ahlâk terbiyesi almasında öncelikli görev âilesine aittir. Mektepler âileden gelen terbiyeyi devam ettirdiğinden âilede çocuğa verilen terbiyenin önemi hayatidir. Âileler, mektep aşamasındaki çocukları ile olan ilgilerini sadece mekteplere bırakmamalı aynı şekilde sürdürmeli ve mekteplerle birlikte hareket etmelidir. Anne babalar yaşamak ve vatanı yaşatmaya dair fikirleri yeterince çocuklarına telkin edememişler ve bu vazifelerini tam olarak yerine getirememişlerdir. Çocuklar özellikle annelerini taklit ettiklerinden annelerin din ve ahlâk eğitiminde evlatları üzerinde daha sorumlu oldukları vurgulanmıştır.

**İctihad**'da âilede üç türlü terbiyeden bahsedilmiştir. Bunlar; ilâhiyat, metafizik ve tabiiyyat veya biyolojik ruhiyyat şeklinde isimlendirilmiştir. Dergide tabiiyyatçı ruhiyyat yöntemi ön plana çıkmaktadır. Dergiye göre çocuk öğrenmeye meraklı olma, güçlü bir hafızaya sahip olma ve taklit etme arzusu taşımak gibi vasıflara sahiptir. Tabiiyyatçı ruhçu yaklaşımda ahlâki bir terbiye için sebep ve neticeler çocuğa öğretilerek çocukta davranış değişikliği beklenmelidir. İlâhiyatçı terbiye usûlünde olduğu gibi çocuğun tam idrak edemeyeceği dinî argümanlar kullanılmamalıdır. Annelere, çocuklarını terbiye ederken hayır kelimesini kullanmamaları, hayır kullanmak durumunda kaldıklarında çocuğun gözyaşı ve ısrarlarına aldanmamaları, çocuğa kızmamayı, çocuğun suâllerini cevapsız bırakmamaları,<sup>809</sup> annenin çizeceği sınırlar içinde çocuğun serbest bırakılması,

---

<sup>808</sup> J. M. Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye (maba'd ve hitam)", **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.310, 1 Kânûn-ı Evvel 1930, s.5519-5520. Adullah Cevdet'e göre kadın mesud bir ailenin oluşturulmasında, seçkin erkek ve kadınların yetişmesinde bir anne olarak önemli toplumsal bir görev ifâ etmektedir. "Mesud bir âilenin halka-i saâdeti, mümtaz münevver, hamiyetmend, insaniyetperver erkeklerin, kadınların validesi saniası olmaktadır. Meseleye bu sûretle derpiş ettiği için der ki on dokuzuncu asrın en büyük edibi olan Hugo 'La femme contient le problème social' yani 'kadın manay-ı ictimâiyeyi muhtevîdir' diyor." Bk. Abdullah Cevdet, "İcmal-i Mukadderat-ı Nisa", **İctihad**, s.329.

<sup>809</sup> Çocuğa verilecek cevapta samimi olunmalıdır. Eğer yetişkinler soruyu cevaplandıramıyorsa, bunu içtenlikle itiraf edebilmelidirler. Belki çocuk annem, babam veya öğretmenim bunu bilmiyor diye önce hayret edecektir, fakat ilerde büyüklerin verdiği cevabın doğru olmadığını farkettiği zaman şaşkınlığı daha büyük olacaktır. Çok akıllı ve hiç yanlış yapmamış gibi davranmak doğru değildir.

çocuğun zaruri olmayan arzularının yerine getirilmesi, çocuğa karşı otoriter ve bigane tavır takınılmaması, terbiyede sabır ve ciddiyet içinde olunması tavsiye edilmektedir. Âile içinde din öğretiminde baba da önemli role sahiptir. Baba ise ölçülü bir şekilde çocuğa yaklaşmalıdır. Çocuğun sorularına karşı doyurucu cevap vermeli ve mesela büyüdüğünde öğrenirsin diyerek çocuğu ihmal edici cevaplar vermekten kaçınmalıdır. Çocuğun gereğinden fazla duygu ve his yoğunluğu yaşamamasına dikkat edilmeli, cehennem, şeytan, azap gibi kavramlarla çocuklar gereksiz ve anlamsız bir şekilde korkutulmamalıdır. Ayrıca çocuğa felsefi ve fikri bir bakış açısı kazandırılmalıdır. Aksi takdirde çocuk, kendinde oluşan yoğun itikadi halden daha sonraki yaşlarda şüpheli bir boşvermişlik içine düşebilir. Çocuğa yetişkin birine bahsediyormuş gibi ölüm hakkında bahsedilebilir ve sorduğu suallere cevaplar verilebilir. Baba, mesela ölmüş annesinden çocuğa bahsetmekten çekinmemelidir. Hatıralar üzerinden çocuğa annesi anlatılabilir. Çocuğa hazır bir muhakeme vermek yerine kendi fikri ve inancını inşa etmesine izin verilmelidir. Çocukları mektepe göndermekle âilelerin sorumluluğu bitmez. Çocuklar ahlâkı en iyi şekilde âilelerinden öğrenebilmektedirler. Mesela, Alman çocukları âilelerinden aldıkları terbiyeyi okullarında da sürdürmekte ve terbiye sürecinde bir kopukluk yaşamamaktadırlar. Âile içindeki geçimsizlikler çocuğu etkilemekte ve çocuğa yeterince vakit ayıramama sorununu ortaya çıkarabilmektedir. Evlilikteki amaç erkeğin bir kadına sahip olması değil topluma iyi bir birey ve çocuk yetiştirmek olmalıdır. İleride en mükemmel eğitim alsalar bile bireyler daha ilk yaşlarda âilelerinden aldıkları terbiyenin etkisinden kurtulamazlar. Çocuklar ilk terbiyelerini annelerinden alır. Bundan dolayı ileride anne olacak kadınları eğitmek onları ahlâki ve ilmi açıdan yetiştirmek de bir o kadar önemli bir husustur. Medeniyetin esasını ahlâk oluşturmaktadır.

### **3.3. Din Eğitiminin Meşruiyeti ve Hukuksal Temeli**

#### **3.3.1. Tevhîd-i Tadrîsât**

Lügatte, bir kılma, birleştirme, birleştirilme, birlik anlamlarına gelen tevhit kelimesi ile ders verme, öğretme, öğretim anlamlarına gelen tadrîsât kelimesiyle

---

Çocuk er veya geç büyüklerin de hata yapabileceğini öğrenecektir. Bk. Selçuk, **Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler**, s.81.

birlikte telaffuz edilen Tevhîd-i Tedrîsât öğretim birliği demektir. Zaman zaman öğretimin amacı göz önünde bulundurularak eğitim kelimesi ile birlikte eğitim-öğretim birliği şeklinde de kullanılmıştır.<sup>810</sup> Osmanlı Devletinde 1776'dan itibaren askeri okullar açısından başlayan Batı'ya yöneliş, Tanzimat Döneminde Maârif Nezâretine bağlı ibtidâî, rüştiye, i'dâdî ve sultânî gibi ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarının açılmasıyla devam etmiştir. Diğer yandan Şer'îye ve Evkaf Nezâretine bağlı medreseler de varlıklarını Cumhuriyet dönemine kadar korumuşlardır. Ayrıca azınlık ve yabancı okullarda da öğretim devam etmekteydi. Osmanlı Devletinin son yıllarında eğitim alanındaki bu bölünmüşlük ve birbirlerine zıt görüşlü insanlar yetiştiren eğitim kurumlarının varlığı tartışılmaya başlandı. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte artık, millî ve çağdaş bir eğitim sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra bu konuda ilk adım, 3 Mart 1924'te Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu'nun<sup>811</sup> kabulüyle atıldı.<sup>812</sup> Kanûn'un TBMM'de kabulünden sonra uygulanmasına hemen başlandı. Uygulama esansında dikkat çeken nokta, Kanûn'da medreselerin kapatılması ile ilgili hiçbir hükmün bulunmamasına rağmen bazı medreselerin kapatılarak bir kısmının da imâm ve hatip yetiştirecek mekteplere dönüştürülmesi olmuştur. Maârif Vekâleti tarafından İlmiye Medreseleri ile Dâr-ül-hilâfe Medreseleri'nin hazırlık sınıflarının kapatılarak, İbtidâî Hâriç ve Dâhil kısımlarının İmâm ve Hatip mekteplerine dönüştürüldüğünü içeren ve derhâl uygulanması talimatını veren bir genelge vilayetlere gönderilmiştir. Diğer taraftan Kanûn gereği İlâhiyat Fakültesi'nin açılması çalışmaları başlatıldı.<sup>813</sup> Kanun,

<sup>810</sup> Mustafa Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tevhîd-i Tedrîsât", **Türk Yurdu**, S.288, Ağustos 2011, s.191.

<sup>811</sup> Tevhîd-i Tedrîsât kanûnu için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-4-8, (Belge Tarihi: 20.03.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf> (e.t. 28.03.2021).

<sup>812</sup> Mesut Çapa, "Tevhîd-i Tedrîsât Sonrası Trabzon'da Eğitim", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVI, S.16, İzmir, 2001, s.21. Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ve uygulanması için Bk. Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, Değerleri Eğitimi Merkezi Yay., 2014, s.44-51.

<sup>813</sup> Zeki Salih Zengin, "Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", **Dini Araştırmalar**, C.V, S.13, Mayıs-Ağustos 2002, s.85. Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer Bilgisi: 89-430-1, (Belge Tarihi: 09.03.1924-11.08.1928), Kurum: 180-9-0-0. İmâm-Hatip okullarının açılması, kapatılması ve denkliği için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer Bilgisi: 76-376-1, (Belge Tarihi: 22.04.1924-02.12.1928), Kurum: 180-9-0-0. Medreseler, medrese müderrisleri ve medreselerin devri için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer Bilgisi: 89-429-1, (Belge Tarihi:



İmam Hatip Mekteplerinin ve İlahiyat Fakültesinin amaçları açısından bir ayrışmaya gitmiştir. İmam-Hatip Mekteplerinin kurulma amacı din görevlisi yetiştirmek, İlahiyat Fakültesinin kurulma amacı ise din mütehassısı yetiştirmek şeklinde tanımlanmıştır. İlahiyat Fakültesinin söz konusu amacı gerçekleştirebilmesi için programına Din Sosyolojisi, Dinler Tarihi vb. günümüzde Felsefe ve Din Bilimleri başlığı altında yer verilen disiplinler eklenmiştir. Bu durum din mütehassıslarından beklentilerin de değişmeye başladığını göstermektedir. Bu durum dönemde pozitivizmin yaygınlaşması, yeni kurulan Cumhuriyet'in meşruiyetini din alanı dışında tanımlamaya gayret göstermesi gibi pek çok sebeple ilişkilendirilebilir.<sup>814</sup>

Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnundan sonra yayınlanan bir genelgeyle medreselerin beklenmedik bir şekilde kapatılmasının oluşturduğu kızgınlığın yansıdığı **Sebîlürreşâd** 'da, Vâsıf Bey'in beyanatına “Ocak Söndürmek Meziyetmiş” başlıklı bir yazıyla cevap verilmektedir. Vâsıf Bey keşke yıkıcı işlerle değil de yapıcı işlerle gündeme gelseydi, şeklinde başlayan yazıda medreselerin ilgasıyla işsiz kalan müderrislerin durumuna dikkat çekilmektedir.<sup>815</sup> Dergi, Vâsıf Bey'in medreseleri kapatması icraatını Cumhuriyet Gazetesinde bir yazı ile destekleyen Bolu Mebusu Falih Rıfkı Bey'i tenkit etmektedir. Medreselerde, mekteplerde olduğu gibi fen dersleri de okutulmaktadır. Dergide, Vâsıf Bey'in medreselerin lağv edilmesinde kendi his ve duyguları ile hareket ettiği ve medrese binalarını satılığa çıkardığı tenkit edilmektedir:

“Vâsıf Bey, keşke yapıcılık mevkiinde bulunsaydı, Falih Rıfkı Bey de onu yıkıcılıkla değil, yapıcılıkla müdâfaa etmiş olsaydı, çok memnun kalır idik... Senelerce çalışmak, ömür sarf ve emek sarf eylemek sayesinde kuvveti lâ yemut derecesinde

---

04.06.1924-06.07.1928), Kurum: 180-9-0-0. Medreselerin kapatılması nedeniyle Tevhîd-i Tedrîsât esasına göre tatbik edilmesi gerekli maddeleri sıralayan Maârif Vekâleti'nin genelgesi için Bk. **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-1-31, (Belge Tarihi: 15.03.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0. Vilayetlere gönderilen genelge için ayrıca Bk. Zengin, “Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, **Dini Araştırmalar**, s.85.

<sup>814</sup> Ayşe Zışan Furat, “Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yazılarından Hareketle Türk Düşüncesi Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XXI, S.1, 2021, s.17-18.

<sup>815</sup> Özdemir, “İslah Çalışmalarında İlgasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; **Sebîlürreşâd** 'da Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ve Uygulamaları”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, p. 209.

bir medârı maîşete nail olan medreseler, onların o maâşa istinâden teşkîl etmiş bulundukları âileler esbâb-ı maîşetten mahrum kaldı... Vâsıf Bey için şeref olamayacağı gibi, Falih Rıfkı Bey'in bunu alenen alkışlaması da kendisi için bir şeref olmasa gerektir. Ocak söndürenin ocağı söner, ev yıkanın evi yıkılır. Darb-ı mesellerini onlar da bizim kadar bilirler zan ediyoruz... Eğer maksadı medreselerin kapanmalarına karşı izhâr-ı memnuniyet eylemek ise, bugün mekteplerde ne gibi fenler okunuyorsa, medreselerde de onlar okunuyordu, fazla olarak da ulûm-ı diniye tadrîs ediliyordu... Evet, Vâsıf Bey, meclis-i milliyenin kararını kendi arzusuna göre tefsîr ederek, hatta karardan ziyâde, kendi hissiyatına tabi olarak, Falih Rıfkı Bey'in tabiri vecihle softa ocaklarını söndürdü... Bu defa medreseleri satılığa çıkarmak da yine Vâsıf Bey'in şahsî ve hissî rolüdür.”<sup>816</sup>

Emrullah Efendi, mektep ve medrese arasındaki ihtilafın mektep-medrese konumlandırmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Mektepler denilince dünya medreseler denilince âhireti önceleyen bir yaklaşım tarzı bu belirlemeye neden olmuştur: “Medreseler ihtisas mektepleridir. Tıbbiyye, harbiyye, mühendis mektepleri gibi burada diğer ulûm ile beraber bilhassa ulûm-ı şer'iyye okutulur. Halbu ki her nedense zihinlerde garib bir dalalet neticesi olarak mektepleri dünya medreseleri müderrisleri âhîret mektepleri telakki ettik. Evvelkilerde dînî terbiyeyi büsbütün ihmal ettik. İkincilerde ise hayati bir kıymete haiz olan ulûmu bir kenara bıraktık.”<sup>817</sup>

<sup>816</sup> “Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrîn-i Evvel 1340, s.348-349. Sebîlürreşâd'da Tevhîd-i Tadrîsât için Bk. Pak, “Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s.153-158.

<sup>817</sup> Hamdullah Supdi, “Maârifte Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârifte Mûteallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I”, **Sebîlürreşâd**, Emeği Geçen: Eşref Edib, C.XIX, S.477, 23 Nisan 1337, s.91. “Dîne o kadar ehemmiyet vermeyen bir takım maârifçiler de i'tirâf ediyorlar ki sultâniler hars mektepleridir. Ulûm-ı ma'nevîyyeye daha ziyâde ehemmiyet vermek lâzım gelir. Onlar tâlibelerin mekteb-i ibtidâide aldıkları terbiyeleri ikmâl ile şuûrlu bir hayât-ı ahlâkî te'sîs edeceklerdir. Biz İslâmların terbiye-i dîniyyeden mahrûm olarak yetişmelerini tecvîz edemeyeceğimizden ibtidâide esâslı bir sûrette vereceğimiz terbiye-i dîniyyeyi sultânide şuûrlu ve ilmî esâslar ile takviye etmek isteriz.” Bk. Pakize, “Dînî Dersler: Muharrir-i Muhterem Ahmed Hamdi Efendi Hazretlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.441, 18 Eylül 1335, s.206. “Ben, katiyen iddia eylerim, ki Türk milletinin terbiye-i esasiyesi üzerinde, din tadrîsâtı olmayan bir mektep tecrübesi yapmak isteyenlerde, asırların altattığı ıslahâtperveran gibi aldanmaya mahkûmdurlar. Bu milletin istikbâl feyzini hükûmeti Cumhuriyetimiz, yine mâziden müntakıl terbiye-i dîniyesi esasatında bulacaktır. Ne yapalım, yapalım; ecdâdımızın faziletlerini de asrîlikle mübâdele hevesine düşmeyelim.” Bk. “Tadrîsât-ı Dîniyye Büsbütün mü Mekteplerden Kaldırıldı?”, **Sebîlürreşâd**, C. 24, S.623, 30 Teşrîni Evvel 1340, s.398.

**Sebîlürreşâd**, Tevhîd-i Tedrîsât konusunda Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi ile yaptığı bir mülakatı yayınlamıştır. Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ile Dârü'l-hilafe medresesi ortadan kaldırılmış olacak ve İlâhiyat Fakültesi talebesiz kalacaktır. Aynı durum harbiye için de geçerlidir. Üç sene içinde harbiye mektebi ve ilâhiyat fakültesinin boş kalmaması için eski durumlarının devam ettirilmesi gerekmektedir: “...Dârü'l-hilafe medâris şubeleri namı altındaki müessesatı lağv etmek ilâhiyat fakültesini talebesiz bırakmak demektir. Aynı hata askeri i'dâdîlerin liselere tahvilinde de vakı'olmuştur. Bir fark varsa o da bu liselerin evvelce mevcûd müdir ve muallimlerinin idaresinde bugün aynen muhafaza-i mevcudiyet etmeleridir... Onun için ilâhiyat fakültesiyle mektebi harbiye sınıflarının üç sene sonra boş kalmaması için ilâhiyat i'dâdîlerinin ve askeri i'dâdîlerinin vaziyet-i sabıkalarıyla muhafazaları zarureti vardır.”<sup>818</sup>

Tevhîd-i Tedrîsât'la yaşanan geçiş döneminde ilâhiyat ve imâm hatip talebesinin iâşe ve ikamet meselesi de gündeme gelmiştir. Vâsıf Bey, diğer fakültelere iâşe sağlanmadığından ilâhiyat fakültesine de böyle bir desteğin verilemeyeceğini ve talebe-i ulûmun iâşesi için bütçedenin yetersiz olduğunu belirtmiştir: “...Maârif vekili Vâsıf Bey'in beyanatına hâvi şöyle bir telgraf var idi:

---

<sup>818</sup> “Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülakat”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.604, 12 Haziran 1340, s.90. “Tevhîd-i Tedrîsât maksadıyla medreseler kapatılırken dinî mütehasşıs lar yetiştirmek lüzûmu da his edilerek İlâhiyat Fakültesi tesisi düşünöldü, nazarı dikkate alındı. Güzel bir düşünüş! Fakat diğer fakülteler tedrisâtını hazm ve kabul edecek talebeler hazırlamak için fakültelerin dúnunda tâlî mekteplere, liselere lüzûmu mahsûs bulunduğu halde acaba İlâhiyat Fakóltesi medreselerine muhatap olabilecek tâlî bir kısım bu fakólte için neden düşünölmüyor? Yahud bunan lüzûm görölmüyor? Gerek mevcûd liselerle İlâhiyat Fakóltesi için kâfi derecede ihzar edilmiş talebe yetiştirebiliyorsa maksadın husûlü için mevcûd liselerin hali hazır programlarıyla kâfidir deniliyor. Halbu ki mevcûd liselerin programları tetkik edilince İlâhiyat Fakóltesinde tedrisi elzem, tefsîr ve hadîs, usûlü ve ahkâmı Kur'an, kelâm ve tasavvuf, edebiyatı Arabiye, elh gibi yüksek dersleri hazım ettirecek derecede mebadi-i ulûmu diniye ve arabiyenin mevcûd olmadığı görölmüyor... Lise programlarının hâli hazırı ihtiyâca kâfi değil ve tevsian ta'dili de fazla külfeti mevcub, şu hâlde dinî mütehasşıs lar yetiştirecek İlâhiyat Fakóltesinin ağır dersleri altında talebeleri ezmek için İlâhiyat Fakóltesine mahsûs tâlî bir kısmı kabul ve te'sisi icâb ederek eimme ve hutebâ yetiştirecek bu kısım ihtisası dinî derecesine kâbil hitâb olabilecek talebe de hazırlamış olsun.” Bk. Tahsin, “İlâhiyat Liseleri: Milletın İhtiyacat-ı Dîniyyesini Temin İçin Zaruri Tedbirler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.601, 22 Mayıs 1340, s.44-45. “İlâhiyat fakóltesinin tedrisât projesi ulûmu diniyenin tâlî ve âlî kısımlarına havi bulunmaz ise ve bu ilimlerin tedrislerine kâfi muhtelif derecatı tahsiliyeyi ihtiva etmez ise, şeraiti lazıma gayrı haiz lise talebesinin, o fakóltede din mütehasşısı, din mütefekkiri olarak yetişmesine en hayal perest kimseler bile ihtimal veremez.” Bk. Yahya Afif, “İlâhiyat Fakóltesi Nasıl Olmalıdır?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.595, 3 Nisan 1340, s.355.

diğer fakültelerin talebesi nasıl iâşe edilmiyorsa bunların, İlâhiyat Fakültesi talebelerinin de edilmemesi tabiidir... Talebe-i ulûmun iâşesi için bütçemizde para yoktur... Medreselerin ilgâ değil, sed edildiği ma'lumdur..."<sup>819</sup> Bu açıklamalar **Sebîlürreşâd**'da tepkilere neden olmuştur. Yahya Afif, ilâhiyat fakültesi talebesinin diğer fakülte talebelerine kıyas edilmesini doğru bulmamaktadır. Diğer fakülte talebelerinin tahsildeki amaçları kendi geçimlerini sağlamak, maddi ve dünyevi nedenlerden kaynaklanmaktadır. İlâhiyat Fakültesi talebeleri manevi nedenlerden dolayı eğitimlerine devam etmek durumundadır. İlâhiyat fakültesi talebesi başkalarından destek görseler de görmeseler de tahsîllerine devam edeceklerdir: "Diğer fakülteler talebesinin sâig-i tahsîli mutlaka bir gâye-i maddiye ve dünyevîyedir; hangi sûretle olursa olsun kendisine bir vâsita-i maîşet ıhzâr etmektedir... talebe-i ulûm meyanında gâye-i mâddiye ve dünyevîye sevkiyle tarîki tahsîle girenler pek azdır... Talebe-i ulûmun cihâz-ı tahsîlleri de maddi ve dünyevî gayeler istihsâline elverişli değildir... İâşelerini başka taraflardan beklemekte pek haklılardır."<sup>820</sup> Yahya Afif, sadece eksiklikleri ortaya koymakla kalmaz aynı zamanda çıkış yollarını da gösterir. Ona göre, medreselerin hazırlık sınıfları maârif mektepleriyle birleştirilmiş, Süleymaniye Medresesi, İlâhiyat Fakültesi unvanıyla Darü'l-Fünûn'a nakil olsaydı ve bunlar haricindeki medreseler yine Maârif Vekâleti idaresinde olmak üzere faaliyetine devam etmiş olsaydı, memleket ve milletin her nevi dînî eğitimi sekteye uğramayacak, ömürsüz, faydasız İmâm-Hatip Mekteplerinin tesisine hacet kalmayacaktı. İlâhiyat Fakültesinin yaşayabilmesi de temin edilmiş olacak idi.<sup>821</sup>

<sup>819</sup> Yahya Afif, "İlâhiyat Talebesinin İâşesi", **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340, s.138.

<sup>820</sup> **A.e.**, s.138-139.

<sup>821</sup> Yahya Afif, "İnhilal Eden Bir İlim Ordusu", **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340, s.70-71. "Bir mektebli diploma alırken ta'yîn olunacağı me'mûriyeti düşünüyor; bir talebe ise icâzetnâme alırken dîne ne sûretle hizmet edebileceğini tasavvur ediyor. Arada ne kadar fark var!.. Bunların takdîr olduğu zaman din için ne mes'ûd gündür!.." Bk. "İcazetnâme Cemiyeti (Talebelik Âleminde)", **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330, s.207. "Dârülfünunn İlâhiyat Fakültesi cuma ertesi günü tedrisâta başlayacaktır. Haber aldığımıza göre talebe muhtelif ictimâilerde tesvit ve te'kid ettikleri hususâtın kabulüne kadar derslere devam etmeyeceklerdir." Bk. "İlâhiyat Talebesi Derslere Girmeyecekler", **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.621, 16 Teşrini Evvel 1340, s.365. Ayrıca Bk. "Merhamet Ediniz Efendiler!: İlâhiyat Talebesinin Büyük Millet Meclisine Müracaatı", **Sebîlürreşâd**, C.XXV, S.638, 12 Şubat 1342, s.223.

Edhem Nejad’a göre Fransız mektep usûlü yerine İsviçre, İngiliz, Alman ve Amerikan mekteplerini taklid etmeli, diğer taraftan İslâmiyet’in ahlâk terbiyesi ile millî adetler başka yerlerde aranmamalı, İslâm mekteplerinde bir esas kabul edilerek fikir ve his birliği sağlanmalıdır: “Hülâsâ; terbiye-i fikriyye ve bedeniyye bahsinde en ziyâde ilerleyip gayûr ve çalışkan nesiller yetiştiren, İsviçre, İngiliz, Alman, Amerika mekteplerini taklîd edelim. İslâmiyet’in metânet-i ahlâkiyye kânûnları gibi mükemmeline başka yerde tesâdüf etmek imkânsız olduğundan terbiye-i ahlâkiyyede terbiyye-i İslâmiyye ve âdât-ı milliyyemize atf-ı ehemmiyyet edelim. Fransız usûl-i mektebiyyesini terk edelim. Bütün mekâtib-i İslâmiyye’de bir esâs-ı terbiyyeyi kabul edelim ki efkâr ve hissiyâtımızı tevhit etmiş olalım.”<sup>822</sup>

Mehmed Emin, birçok yabancı mekteplerin bulunduğu Osmanlı’da mektep ve medresenin devleti öz itibari ile ikiliğe götürdüğüne işrat etmektedir: “Bir taraftan Alman, İngiliz, Fransız gibi ecânibin makâsıd-ı hafiyyelerini tervîc eden mekâtibden, diğer taraftan dâhilî tefrikaları ihdâs ve bugün asr-dîde hatâyânın şevâhid-i zî-hayâtı makâmında gözümüzün önünde her biri memleketin vahdet-i idârî ve ictimâîsi hilâfına ve yekdiğerine zıd cereyânât peşinde koşan ve hiç birinin maksadı diğeriye tevâfuk edemeyen Osmanlı Rum, Ermeni ilh... anâsır-ı hristiyâniyyenin idâre ettikleri müesseselerden çıkanlar ve nihâyet mektebli medreseli gibi devletin özünü de ikiye ayıran tarz-ı sakîm-i ta’lîmin vücûda getirdiği kitle başka ne yapabilirdi?”<sup>823</sup>

<sup>822</sup> Edhem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.66. “Milletlerin hiçbir zaman Allah’sız yaşayamayacağını bundan birkaç gün evvel haykıran Giyom’un tebeası, ve kudret-i şahsiyyenin cihânda kemâline misâl olan İngilizler için de Sosyalizm, bir tehlike olabilir; lâkin efkâr-ı beşeriyyenin esâsât-ı ictimâiyye için hazırladığı inkılâb, mehîb aksisadâlar yapacak azîm inhidâmlarla her şeyden evvel dinsiz ve ahlâksız Fransa’nın temelini yıkacaktır.” Bk. Hüseyin Ragıb, “İtiraf (Garp Medeniyeti): Maârif Nâzırına Hitaben Yazılan Açık Mektuptan”, **Sebilürreşâd**, C.II-IX, S.51-233, 14 Şubat 1328, s.434.

<sup>823</sup> Mehmed Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -I: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye”, **Sebilürreşâd**, C.XII, S.296, 1 Mayıs 1330, s.175. “Memleketimizde öteden beri kuvvetli bir şebeke-i fesad tesis etmiş olan papas mekteplerinin sedd hakkında hükümetimizce ittihaz edilen kararı okuyan ve bu müessesatın istihdâf ettiği gayeyi yakından bilen hiçbir vatanperver tasavvur edemeyiz ki bu karardan dolayı derin bir haz ve memnuniyet duymasın... Bunlar, memleketi vaktiyle boş bulmuşlardı. Daha doğrusu kapitülasyonlar elimizi ayağımızı bağlamıştı. Yaptıkları işe, dinimize, hayatımıza bir su-i kast mahiyetinde olan faaliyetlerine itiraz etmek şöyle dursun yalnız yan gözle bakacak olsa idik, papazları memleketinde resmen tanımak bile istemeyen Fransa’nın bütün diplomatik makinesi harekete gelir.” Bk. “Papaz Mekteplerinin Sırrı”, **Sebilürreşâd**, C.XXIII, S.596, 10 Nisan 1340, s.379-380. “Memleketimizde garb medeniyeti ve Hristiyanlığı neşir etmekte olan ve Müslümanlık için büyük bir tehlike teşkil eden ecnebi mekâtib-i diniyesinin seddi üzerine Fransa, Amerika ve diğer devletler tarafından bazı teşebbüsâtı siyasiye vuku’bulmaktadır. Diğer taraftan

Yazar, medreseleri kaldırmamayı, medreselerin kaza merkezlerine nakledilerek orada tevhiid edilmesini tavsiye etmektedir: “Medâris-i mevcûdenin bu sûretle kazâ merkezlerinde tevhiidiyle ihtiyâc-ı zamaneye göre inşâsı husûsât-ı âtiyyeye binâen zarûrîdir: 1- Medârisin müteferrik olması her birine muktedir mu’allim ve tahsîsât-ı lâzîme bulmak için bir mâni’dir. 2- Tedrîsât ve terbiye husûslarında vahdetin te’mîni müşkildir. 3- Talebenin ihtiyâcât-ı sahîhası için lâzım olan hastahâne, hamâm, terbiye-i bedeniyeye dâireleri gibi medârise rabt edilecek müessesâtın idâresine imkân kalmaz.”<sup>824</sup>

Mehmed Şükrü’ye göre medreselere bir az fen dersi koymakla onların ıslah edildiğini düşünmek yanıltıcıdır. Mektep ve medrese birleştirilmeli, aynı program ve düzen takip edilmelidir: “Hakikat bundan ibâret olduğu hâlde maatteessüf biz teceddüd göstereceğiz diye senelerden beri aykırı bir vaz’iyet alan medreselerin ıslahından bahsediyoruz ve bu ıslahı da mukassî şekillerini, her türlü kifâyetsizliklerini muhâfaza eden müdâvimlerinin tehvîn-i ihtiyâcları ber-taraf edilmeyip Hudâyî nâbit denecek bir hayât-ı mütevekkilâneyi ta’kib eden o medreselere bir parça fen kırıntısı atmak ile olmuş bitmiş zannediyoruz. Benim fikrimce medreseler ıslah edilmemeli, mekteplerle mezcedilmeli. Yani mektep ne ise

---

ecnebi matbuatı da sed edilen dinî mektepleri müdafa etmektedirler.” Bk. “Fransa’da Dînî Tedrîsât”, **Sebilürreşâd**, C.XXIII, S.597, 17 Nisan 1340, s.396. “Alyansın tazyikiyle Musevi mekteplerinde tedris edilen kitapların ekserisi mahiyet ve meşrepleri ma’lûm olan bazı ecnebilertarafından telif edilmiştir. Elan tedris edilmekte olan bu kitaplarda mevhum Türk mezalimine ve hatta Kur’ân aleyhine aid bazı parçalar vardır. Çok şükür ki, Türk’ün ve İslâm dinî aleyhinde olan bu parçalara muhtevi sahifeler, mektep müdirleri tarafından koparılıyor ve o sûretle talebeye tevzi’ ediliyor. Bk. “Siyonistliğin Memleketimizde Zevk Ettiği Fikirler”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.600, 15 Mayıs 1340, s.30. “Bazı papaz mektepleri aynı fiilden dolayı sed edilsin, bazılarına ise Maârif Vekâletinin prensibine muhalif oalrak hareket ettikleri halde bir şey söylenemesin. Biz bu iki ölçü siyaseti anlayamadık. Türkiyede nizam ve kanûn herkes için bir değil mi?” Bk. “Tedrîsât-ı Nasraniyyeye Devam Eden Hristiyan Mektepleri”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.600, 15 Mayıs 1340, s.30. “Vakit gazetesinin Ankara muhabiri mahsûsasının işaretine göre, Fransızlar Maârif Vekâletine müracaat ederek papaz mekteplerinin kışadını talep etmişlerdir. Mekteplerdeki haçlar umûmî mahfillerden salonlara kaldırılacak, mekteplerin kavanin ve talimatına riayet olunacak, bu sûretle papas mekteplerinin kışadına müsaade edilecektir.” Bk. “Papaz Mektepleri Açılıyor”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.614, 4 Eylül 1340, s.270. “Burası Müslüman memleketi olduğu halde papaz mekteplerinin açılmasına müsaade edilirken ulûmu İslâmiye tahsîl edilecek olan medreselerimizin kışadına artık memaneat buyurulmaz, ümidindeyiz.” Bk. “Papaz Mektepleri Açılıyor, Medreseler Ne Olacak?”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.622, 23 Teşrîn-i Evvel 1340, s.381.

<sup>824</sup> Mehmed Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -II: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye”, **Sebilürreşâd**, C.XVII, S.297, 8 Mayıs 1330, s.195.

medrese de o, veya medrese ne ise mektep de o olmalı. Aynı program, aynı nizâm tatbîk edilmeli.”<sup>825</sup>

Dergi, Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu’nda geçmemesine rağmen medreselerin kapatıldığı, askeri okullar için aynı işlemin uygulanmadığını ve yapılan kapatma işinin kanûna değil şahsi tercihe bırakıldığını belirtmektedir:

“Badema askeri ve dînî tadrîsâta nihayet verilecek denilmiyor. Bunların lüzûmu teslim edilmekle beraber memleketin muhtelif ihtiyacatına göre vücuda gelmiş olan bu müessesât badema bir elden idare oluncak deniliyor... Lakin iş bu şekilde kaldı mı? Kanûnun neşrinden bir kaç gün sonra Maârif Vekili değişti. Sabık vekil medreseleri idare için ayrı bir müdiriyet mi, yoksa mevcûd müdirlerin yanına birer masa mı ihdas etmeli diye bazı mebuslarla istişare ediyordu. Yeni vekil ise, Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnun tatbikatını yüzlerce müessesatı ilmiyenin sed ve ilgasıyla başladı. Halbu ki kanûnda sed ve ilgaya dair bir kelime bile yoktur... maa-mâ-fih vekil bey bu prensiplerini yalnız medreseler hakkında tatbik edebildi. Askeri mektepler diyebiliriz ki bunun haricinde kaldı... Maârif Vekâleti bu medreseleri kapattı da yerine başka bir mektep mi açtı? Yahud talebesini mekteplere tevzi mi etti? Anadolu halkının binlerce mürâaatları, cehaletten acı acı şikayetleri üzerine birinci büyük millet meclisi tarafından açılmış olan bu ilim müesseselerini Tevhîd-i Tedrîsât kanûnuna tevfiken memlekete daha nafi’ bir şekle ifrağ etmek mümkün değil mi idi...? Fakat çok rica ederiz, artık memlekette şahsî prensipler değil, kanûnlar hâkim olsun.”<sup>826</sup>

<sup>825</sup> Mehmed Şükrü, “Medrese, Mektep Birleşmeli”, **Sebîlürreşâd**, C.8 (9), S.285, 13 Şubat 1329, s.400.

<sup>826</sup> “Tevhîd-i Tedrîsât Demek İlga-yı Tedrîsât Demek midir?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340, s.58-59. “Filhakika Tevhîd-i Tedrîsât kanûnunda medreselerin ilga edileceği hakkında bir tek kelime yoktur. İşte ikinci madde: (Madde 2- Şeriye Evkâf Vekâleti yahud hususî vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medreseler ve mektepler Maârif Vekâletine devr ve rabt edilmiştir.) Bk. “Tevhîd-i Tedrîsâtın Tarz-ı Tatbiki”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340, s.59. “Yevmi gazetelerde okunduğuna göre, şimdiye kadar evkaf idaresinde umûmum mütalaasına kişâda bulunan vakıf kütüphanelerdeki kitaplar Maârif Vekâletin lise mekteplerine nakil edilecekmiş! Eğer bu haber doğru ise, bu teşebbüsün tecdîd heveskârlığından mütevellid olduğuna şüphe yoktur.” Bk. “Maârif Aleyhine Teceddüd Olur mu?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340, s.64. “Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu mevcubunca verilen emir üzerine kazamızda sahibi hayrat tarafından inşa ve ulemâ tarafından hasbi idare edilen yetmiş üç medrese tamamen sed edildi. Fakat kişâdı vad buyurulan imam hatip mektepleri henüz açılmadı... Memâlik-i ecnebiyedeki İslâmlara bile âlim, mürşid yetiştiren Of Kazasının medâris mevcûdası ıslah edilinceye kadar kâlevvel sınıf imtihanlarının icrasıyla tahsile devam eddirilmesini istirhâm eyleriz.” Bk. “Of Ulemâ ve Müntahib-i Sanilerin İstirhamatı: Ankara Türkiye Cumhuriyeti Riyaset-i Celîlesine, Sûreti Heyet-i Vekileye”,

Dergide, medreselerin lağv edilen son iki sınıf öğrencilerinin iâşeden kesilmesi tenkid edilmekte ve aîşenin yeniden temini istenmektedir:

“Maârif Vekâletinden gelen bir emirle medreselerin dâhil kısmının son iki sınıfı lağv edilmişti. Bununla beraber eylüle kadar mülga iki sınıf talebesinin iâşe edilmesi takrir ettiği bildirilmiş ve şimdiye kadar iâşe edilmişti. Halbu ki yeni gelen ve dünden beri tatbik edilen bir emirle ancak imâm ve hatip mektebi talebesinin ve İlâhiyat Fakültesinden altmış efendinin eylüle kadar itam edilebileceği, mülga iki sınıfın ihtiva ettiği elli talebenin iâşe edilemeyeceği sûreti katiyede bildirilmiştir. Bundan maade mezkûr iki sınıf talebesinin medrese ve talebelikle katiyyen alakaları olmadığı da ayrıca bildirilmiştir. Binâenaleyh lağv edilen iki sınıfın teşkil ettiği elli efendi bir haftadan beri yemekten mahrumdur... İâşemizin te'mini.”<sup>827</sup>

Dergi, medreslerin kapatılıp medrese talebelerinin dışarda kaldıkları ve mekteplerde yer bulamadıklarını eleştirmektedir:

---

**Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340, s.80. “Maârif müdiriyeti izin almadan husûsi dershaneler, mektepler kışad edilecek olursa kanûnen onu menne salahiyattardır. Zira esbâb-ı mevcube-i kanûniyesinde bundaki hak masrahaddır. Fakat ben evladımı evimde hususi bir muallime okutmak istersem, ne beni ve ne okutan muallimi takib edecek kanûn yoktur. Sui misal olmasa, kanûnun sui tefsire uğraması için mercii aidiyyenin nazarı dikkatini celb ederiz.” Bk. “Artık Bu Kadarı Fazla!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340, s.141.

<sup>827</sup> “Maârif Vekili Vâsıf Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340, s.141. “Talebe açıtır. Anadolu'dan sırf tahsîl aliyesini ikmal için ailesi yurdunu terk ederek İstanbul'a gelen bizim gibi fakir köylü evladı talebenin bu şerait dâhilinde fakülteye devame etmeleri imkân haricindedir... Şu halde İlâhiyat fakültesinin ve imâm hatip mektebinin ömrü tabiiyyesini ikmal etmekte ve sayılı günler geçirmekte olduğunu söyleyebiliriz.” Bk. “İlâhiyat Fakültesi ve İmâm Hatip Mektebinin Ömr-i Tabiisi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.615, 4 Eylül 1340, s.271. Talebe-i ulûmun matalıbı esasiyesi şunlardır: 1) Milletvekilleri tarafından mecliste kabul edilen evkaf bütçesindeki talebe-i ulûmun iâşesine aid tahsisatın ı'tası, 2) İlâhiyat fakültesi talebesinin sâir Dârülfünun müdavimleri gibi diğer fakültelere de geçebilmeleri, 3) İlâhiyat müdavimlerinin istikballerinin temini. Talebe-i ulûm bu istihamları kabul edilmediği takdirde fakülte derslerine devam edemeyeceklerini de taht-ı karara almışlardır.” Bk. “Talebe-i Ulûmun Mukarreratı: İlâhiyat Fakültesi Müdavimlerinin İctimaları”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, Sayı.617, 18 Eylül 1340, s.299. “Ödemiş ve Tire imâm ve hatip mekteplerinin sedleri, ve İzmir'e nakilleri eğer tasarruf fikrine müstenid ise, Maârif Vekâleti parasızlıktan sıkıştıkça, imâm ve hatip mekteplerini birer birer kapayacak veyahut hepsini bir mektebe toplamaya kalkışacak demektir... İmâm ve hatip mekteplerinin bugünkü vaziyetleri tamamen keşmekeş içindedir. Hele programlarına bakanlar, bunların ne mektebi olduklarını anlamaktan aciz kalırlar.” Bk. “İmâmsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrin-i Evvel 1340, s.347-348. “Bir vakitler büyük âlimler, müellifler yetiştiren Tire'ye bir imâm ve hatip mektebi de çok görüldü. Mektep lağv edildi.” Bk. “Tire İmâm ve Hatip Mektebi de Lağv Edildi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.621, 16 Teşrin-i Evvel 1340, s.366.



“Medreseler kapatıldı ve kapatılırken de takip edilen gayenin Tevhîd-i Tedrîsât olduğu söylenildi. Yani medreselerde okuyan gençler, diğer maârif mekteplerinde okuyacaklardı. Şu halde ilga edilen medreselerin yerine yeni ilim ve irfan müesseseleri konulması, yeni mektepler açılması lazım geliyordu. Ta ki medreseler ortadan kalkınca meydanda kalan birkaç bin talebe ilim okuyacak mektep bulsunlar. Binâenaleyh icab ederdi ki Maârif Vekâleti kapadığı medrese kadar da mektep açın göğsünü gere gere beğenmediklerimi yıktım, fakat yalnız yıkmakla kalmadım; yerine beğendiğim ve istediğim şekilde yeni ilim ve irfan müesseseleri de ikame ettim; diyebilisin! Halbu ki bizde daima vakı’ olduğu üzere bu defa da yalnız ve evvela yıkıldı. Yıkılanların yerine hiçbir şey konulmadı. İşte İstanbul’da binlerce çocuk sokaklarda mektep aramakla meşguldür... Hükümet gazeteleri yalnız İstanbul’da dört bin kadar çocuğun okumak için mekteplere mürâaat ettiklerini ve yer olmadığı için bir kısmının kabul edilmediğini yazıyorlar.”<sup>828</sup>

1916 yılında İstanbul'da toplanan İttihâd ve Terakki Cemiyeti Kongresi'ne sunduğu layihanın maârifle ilgili kısmında Gökâlp, Türkiye'de vatan için en zararlı kişilerin mektep veya medresede eğitim görenler olduğunu, medrese ve mektebin terbiye ettiği fertlerin ahlâk ve karakterini bozduğunu, bunun da medreseler, yabancı mektepler ve Tanzimat mekteplerinden oluşan maârifimizin kozmopolit bir halde olmasından kaynaklandığını söylemektedir.<sup>829</sup> Atatürk, 1 Mart 1923'te Meclis açış konuşmasında bu konuda bir düzenleme yapılması gerektiğini şu sözlerle vurgulamıştır: “Evlâd-ı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fûnûn vardır. Âli meslek ve ihtisas erbâbının tefrik olunabileceği derecâtı tahsîle kadar terbiye ve tedrîste vahdet, heyet-i ictimâîyemizin terakki ve tealisi nokta-i nazarında çok mühimdir. Bu nedenledir ki, Şer’iye Vekâleti ile Maârif Vekâleti’nin bu konuda fikir ve çalışma birliği yapması temenniye şayandır.”<sup>830</sup>

3 Mart 1340/1924'te kabul edilip, 6 Mart'ta yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ile hiçbir eğitim kurumu kapatılmadığı halde Maârif Vekili Vâsıf Bey tarafından hazırlanıp bütün bölgelere gönderilen bir tamim/genelge ile medreseler kapatılmıştır. Medreselerin kapatıldığına ve talebesi ile hocaları hakkındaki

<sup>828</sup> “Çocuklarımız Sokakta Kalıyor”, **Sebilürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340, s.316.

<sup>829</sup> Ziya Gökalp, **Terbiye'nin Sosya ve Kültürel Temelleri**, İstanbul, MEB Yayınları, 1997, s.171-172.

<sup>830</sup> Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C.V, İstanbul, Eser Neşriyat, 1977, s.1736.

uygulamanın nasıl olacağı 11 Mart 1340/1924 tarihli tamimle ilan edilmiştir. Söz konusu tamimle şu şekilde bir düzenlemeye gidilmiştir: 1. Devletin bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu, hey'et-i ta'lîmiye ve programları mevcut ve muayyen olan Medâris-i İlmiyenin devam-ı tedrîsâtına müsaade edilmez. Binâenaleyh bu emrin vürudıyla beraber vilayetinizin merkez kaza ve köylerinde mevcut olan bu gibi medreseler heman seddedilecektir. 2. Bu medreselerde mevcut olan talebe, o mahallin İbtidâ-i Mekteplerine veyahut Lise ve İ'dâdîlerin kısm-ı ibtidâiyelerine behemahâl naklolunacaktır. 3. Bu medreselerin müderrisleri arzu ettikleri takdirde mekteplerimizin ulûm-ı diniye muallimliklerine tayin olunacaklardır. 4. Memleketin ibtidâî ders ve terbiyesinin ancak Maârif Mekteplerinde temin edilmesi son kanûnun icâbâtından olmağla eski Dâru'l-Hilâfe Medreselerinin İbtidâ-i mekteplerimizin sınıflarına tekabül eden ihzârî kısımları ilga edilmiştir. Buradaki talebe mahallî İbtidâî Mekteplerine veyahut lise ve idâdi kısm-ı ibtidâilerine behemahâl nakledilecektir. 5. Eski Dâru'l-Hilâfe Medreselerinin İbtidâ-i Hariç ve Dâhil kısımları son kanûnun dördüncü maddesine tevfikeyle imâm ve hatip yetiştirilmek üzere Vekâlet'in idaresi altında ibkâ edilmişlerdir. Ders programları ve kadroları derdest-i tanzimdir (tanzim edilmiştir). İsimleri, bulundukları mahallin isimlerine izafeten İmâm ve Hatip Mektebi olacaktır. Medâris-i İlmiyenin İbtidâ-i Dâhil ve Hariç kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi İmâm ve Hatip Mektebine nakledileceklerdir.<sup>831</sup>

Eğitimsizliği geri kalmışlığın önemli nedenlerinden biri olarak sayan **İctihad** yazarları, eğitimde Tevhîd-i Tedrîsât'ın olmasını istemektedirler. Dergiye göre eğitimde istenilen başarının sağlanabilmesi için eğitim birliğine gidilmesi şarttır.<sup>832</sup> Abdullah Cevdet, millî his, inanç ve menfaat noktasında aynı çizgide olmanın devlete içerden ve dışardan gelecek zararları engelleyeceğini belirtmektedir: "Hissiyat-ı müştereke, i'tikadat-ı müştereke, menafii müştereke... Bu üç nev' iştirakin icrayı hükmettiği memleketlerde, dâhili ihtilafâtı müstemreden ve harici taarruzâtı müessereden korkulmaz."<sup>833</sup> Birlik ve beraberlik için bunlara bir de tevhîd-

<sup>831</sup> Mustafa Öcal, "Künye Defterlerine Göre İstanbul İmâm ve Hatip Mektebi (1924-1930)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.2, 2008, s.180.

<sup>832</sup> Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, s.157.

<sup>833</sup> Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvâm-Konferans", **İctihad**, C.XVII, No.90-1, 23 Kânûn-ı Sâni 1329, s.2016. "Memleketimiz son derecede gayrı mütecanis Hétérogène dir. Bu devlet muhtelif ekalimleri,

i ta'lîm ve terbiyeyi eklemektedir. Diğer taraftan yazar, Fransız ve diğer ecnebî okullara giden öğrenci sayısının yarım milyonu bulduğunu, bu hali ile his, inanç ve manfaat birlikteliğinin sağlanmasının güç olduğuna dikkat çekmektedir:

“Tevhîde doğru gitmek istiyoruz, bunun yolu, tevhîd-i menafidir, tevhîd-i hissiyattır, tevhîd-i i'tikadattır ve tevhîd-i ta'lîm ve terbiyedir. Bu tevhîd-i ta'lîm ve terbiye sözünün altına çifte hattı dikkat çekmeliyim. Hiçbir memleket yoktur ki, Türkiye’imizde olduğu kadar ta'lîm ve terbiyede sad-renk olsun... 1907’de... Türkiye’de müesses Fransız mekteplerine müdavim Osmanlı şakirdanın miktarı 110.000 (yüz on bin) idi. Almanların, İtalyanların, İngilizlerin, Amerikalıların elh. müessesatı ta'lîmiyeleri de hesaba idhal olunursa muhtelif ecnebî müesseselerinde ta'lîm ve terbiye gören Osmanlı evladı vatanının miktarı ferah ferah yarım milyona balığ olabilir. Şimdi siz nasıl istersiniz ki böyle bir İmparatorlukta hissiyat, terbiye ve gaye-i ittihadı olsun? Ve nasıl istersiniz ki böyle bir memlekette harici tesirat, tesirsiz kalsın?”<sup>834</sup>

Başta Fransızlar olmak üzere birçok milletin açtığı okullarda yarım milyona varan Osmanlı genci eğitim almakta ve bu ülkeler kendi ülkeleri dışında bile bu sistemi sürdürebilmektedir. Bu durum karşısında Türkiye’de ruh ve his birliğinin sağlanması için acilen eğitim ve öğretim birliğine ihtiyaç vardır. Bunu gerçekleştirecek olan ise gençlerdir, onların dimağ ve elleri ile bu sağlanabilecektir: “Bugün Türkiye’nin acilen muhtaç olduğu şeylerden biri de bir ruhu müşterektir, hissiyatı müşterektir. Hissiyatı müşteriye ve ruhu müşterek ancak yeknesak bir terbiye ve ta'lîm sayesinde... olacaktır. Bu millî maksad-ı âli... gençler ile ve ancak onların elleriyle ve dimağlarıyla istihsal olunabilecektir.”<sup>835</sup> Abdullah Cevdet, Batı

---

pek mütenevvi kabiliyet veseviyede adamları ihtiva eder. Kezalik ehalinin cümlesi aynı gaye-i emele dilbeste değildir. Tebamız içinden a'damızdan daha düşman ehâli vardır. Nasıl olur da, biz, esâsat-ı İslâmiye ve Osmaniye'mizi, Türklük esasını unutarak yeman bir tecrübe-i siyasiyede bulunuyoruz?” Bk. Celal Nuri (İleri), “Havaic-i Kanûniyyemiz: Kavanin-i Esasiyyemiz”, **İctihad**, C.IV, No.61, 11 Nisan 1329, s.1331.

<sup>834</sup> Abdullah Cevdet, “Kıvam-ı Akvâm-Konferans”, **İctihad**, s.2019-2020.

<sup>835</sup> Abdullah Cevdet, “Kıvam-ı Akvâm-Konferans”, **İctihad**, C.IV, No.64, 2 Mayıs 1329, s.1384. “Dinimiz, en celi hikmetiyle bize düşmanlarımızın kullandığı silâhlarla -ve hattâ fevkalâdeliğiyle- mücehhez bulunmamızı emrediyor. Şimdi düşmanlarımız dimâğımıza, rûhumuza çelipalı maârif ordularıyla hücum etmekte biz de onlara maârif müdâfaa ve mukâtele etmeliyiz. Böylece ecnebî mekteplerinin karşısında mekâtib-i dîniyye ve milliyemizle kaleler kadar rasîn Müslüman mektepleri fennî ve sinâî her nevi müessesât-ı medeniyye bulundurduğumuz zaman onların ezici te'sirlerinden vatanımızı kurtarmış olacağız. O vakit tabîidir ki bu din ve fikir muhârebesinde biz

ve Doğu tarzı çeşitli eğitim sistemlerinin içinde bulunan Osmanlı ülkesinde eğitim-öğretim birliği prensibini savunmaktadır.<sup>836</sup> Ona göre Maârif vekili Vâsıf Bey'in medreseleri kaldırmasındaki icraatı isabetli olmuştur. "Asırlardan beri Skolastik tadrîsâtın yapıldığı medreseleri kaldırmakla her sene binlerce gencin hayatını ve ruhunu mahvolmaktan kurtardı."<sup>837</sup>

**Sebîlürreşâd**, Tevhîd-i Tadrîsât Kanûnu ile medreselerin kaldırılmasını yıkıcı işler olarak nitelemiştir. Dergide medreselerin kaldırılmasında büyük rol üstlenen dönemin maârif bakanı Vâsıf Bey tenkit edilmiştir. Medreselerde mekteplerde olduğu gibi fen dersleri de vardır, buna rağmen medreseler kapatılmış ve binaları satılığa çıkartılmıştır. Tevhîd-i Tadrîsât ile Darü'l-hilafe de kaldırılacağından kurulacak ilâhiyat fakültesi de öğrencisiz kalacaktır. Aynı durum harbiye mektebi için de geçerlidir, harbiye de öğrenci bulamayacaktır. Kurulan ilâhiyat fakültesi ve imâm hatip mektepleri öğrencilerinin iâşe ve ikamet sorunu ortaya çıkmış ve ilâhiyat fakültesi öğrencilerine iâşe desteği kesilmiştir. Dergiye göre ilâhiyat fakültesi talebesinin diğer fakülte talebelerine kıyas edilmesi doğru değildir. Diğer fakülte mezunları geçimlerini sağlamak için okumaktadır, ancak ilâhiyat fakültesi talebeleri manevi nedenlerden dolayı yardım görseler de görmeseler de eğitimlerini sürdürmek zorundadırlar.

**İctihad**, eğitimde başarıyı yakalayabilmek için eğitim öğretim birliğine geçilmesi taraftarıdır. Birlik ve beraberlik için his, inanç ve menfaat birlikteliği tesis edilmelidir. Fransız ve ecnebî okullarına giden yarım milyonu bulan bu kadar öğrencinin olduğu bir ülkede bunu sağlamak eğitimin bu hali ile oldukça güçtür. Diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de birliğin sağlanmış olması duygu, düşünce ve menfaat birlikteliğini güçlendirecektir. **İctihad**, Tevhîd-i Tadrîsât'ı açık bir şekilde desteklemiştir. **Sebîlürreşâd**, Tevhîd-i Tadrîsât ile gerçekleştirilen medreselerin kapatılmasını yanlış görmektedir. Dergi, kanûnla açılan ilâhiyat fakültesine ve imâm

---

gâlib gelmiş oluruz. Eğer bizim için Fransız dilini öğrenmek lâzımsa, onu kendi mekteplerimizde ta'lim etmeliyiz. Veyâhûd demince ta'rîf ettiğim müslûman mekteplerimizde de din ve milliyet fikri telakkî edildikten sonra ecnebî -misyoner mekteplerine değil- dâr-ül-fünûnlarına devâm ve gayretli bir ihtimâm sâyesinde esâs duygular muhâfaza olunabilir." Bk. M. Şadi, "Toprağımızda Ecnebi Mektepleri", **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.51-233, 14 Şubat 1328, s.432.

<sup>836</sup> Tansu, "**Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.168.

<sup>837</sup> Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tadrîsât", **İctihad**, s.3397.

hatip okuluna öğrenci bulunamayacağını ve bu okulların ömürlerinin kısa olacağını vurgulamıştır.

### 3.3.2. Laik Eğitim

Laiklik (laïcisme) terimi ilk defa İngiltere’de XVI. yy.da papaz olmayanların da kiliseleri yönetebilmelerini isteyen fikir akımını ifade için kullanılmıştır.<sup>838</sup> Türkçeye Fransızcadan geçen lâik sözcüğü, Yunanca Lâikos’tan gelmektedir. Halk anlamına gelen laos adından türetilmiş ve din adamı olmayanları belirtmek için kullanılmıştır. Kelimenin Latince aslı ise laicus olup lügat anlamıyla, rûhânî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, kurum demektir. Türkiye’de bu kavramın kullanılması, yakın zamanlara rastlamaktadır. Çünkü İslâmiyet’te bir ruhban sınıfı (dinsel sınıf) yoktur. Bu nedenle böyle bir kavrama meşrutiyet dönemine gelinceye kadar rastlanmayacaktır. Lâiklik kavramının karşılığı olarak Ziya Gökalp, din dışı anlamında olmak üzere lâ dinî terimini, Ahmet İzzet Paşa da ruhbanla ilgili olmayan anlamında lâ ruhbanî terimini kullanmıştır.<sup>839</sup> Din-devlet ilişkisi açısından Tanzimat’a muhalefet olgusunun ifade ettiği anlam, devletin dinî meşrulaştırma kaynaklarını kaybetmeye başlaması, Osmanlı toplumundaki çeşitli etnik ve dinî unsurları birarada tutan dinî mekanizmanın çözülmesi ve dolayısıyla ümmet anlayışının zedelenip yerine laiklikle ilişkili modern milliyetçi anlayışın yerleşmeye

<sup>838</sup> Kenan Gürsoy, “Laiklik”, **DİA**, C.XXVII, İstanbul, 2003, s.60.

<sup>839</sup> Hamza Eroğlu, **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, Sanem Matbaacılık, 1981, s.347. Laiklik kavramı, Türkiye’de olduğu gibi modern Avrupa devletlerinde de çok uzun ve anlaşılması güç tarihi, kültürel, toplumsal ve ekonomik gelişmeler sonucu kendini göstermiştir. Bu kavram köken itibarıyla çok eskilere, Ortaçağ Avrupası’na dayanmaktadır. O dönemlerde Kilise’nin hâkim güç olduğu bilinmektedir. Kilise’nin bu gücüne karşı zaman içerisinde itirazlar yükselmeye başlamış ve sonucunda Rönesans ve Reform hareketlerine bağlı olarak iki farklı eğilim baş göstermiştir. Laiklik ve sekülerlik olarak adlandırdığımız ve çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramların çıkış noktasının, bu durumda, Hristiyanlık olduğunu söyleyebiliriz. Uzun yıllar bu gücü elinde bulunduran ve kaybetmeyi göze alamayan Katolikler, din olgusunun sürekli olarak kontrol altında olması, toplumdan, kamusal alandan uzaklaştırılması ve etkisinin azaltılması gerekliliğini savunarak ideolojik bir anlam kazanan laiklik kavramının temelini atmış oldular. Bununla birlikte, tam bir bireysel dinî özgürlüğü savunan Protestanlar da sekülerlik olgusunun ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Bk. Ömer Faruk Darendel, “Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.VI, S.11, 2015/1, s.153. Üç ayrı ana terimin (“laic”, “secular” ve “ilmaniye”) birbirlerinden farklı etimolojik kökenlere sahip olmaları sebebiyle, karşıladıkları anlamlar da birbirlerine benzememekte, dolayısıyla laikliğin tanımı değişebilmektedir. Bk. Fatih Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, 2014/4, s.277.

başlaması gibi önemli hususları ihtiva etmektedir.<sup>840</sup> Türkiye’de din ve lâiklik bağlamındaki köklü değişimler, Cumhuriyet’in kurulmasından sonra gerçekleştirilmiştir. Ancak, Cumhuriyet döneminde 1923-1937 yılları arasında ideolojik çerçevede vücut bulan, müesseseseleşen, din, siyaset ve lâiklik alanındaki bütün yönelimler birden bire Cumhuriyetle birlikte ortaya çıkmamıştır. Bu gelişmeler ya da köklü değişimler, Osmanlı’da etkin fikir akımları tarafından II. Meşrutiyet sonrasında dillendirilmiş ve uygulama imkânı Cumhuriyetle birlikte olmuştur.<sup>841</sup>

Batı eğitim tarihindeki gelişmeler, eğitimi etkileyen başlıca faktörler açısından incelendiğinde din faktörünün her dönemde en belirleyici bir faktör olduğu görülmektedir. Katolikler’de âile devletten önce gelir. Dolayısıyla kiliseler, âileye bir takım moral bilgiler aktarırlar. Katolikler eğitimi âile ile kilise arasında kabul ederler ve bunda devletin hiçbir rolünü kabul etmezler. Onlar eğitimin amaçlarını çok geniş anlamda ele alarak, okulların dinî okullardan ayrı olmasını düşünemeler.<sup>842</sup> Batı’da laikliğin benimsenmesi ve dinî okul ile dinî olmayan (laik) okulun ortaya çıkmasıyla okullarda din dersinin yer alıp alamayacağı tartışılmaya başlamıştır. En azından dinî eğitim, (laik) devlet okullarından kaldırılmış, Fransa ve komünist ülkeler gibi bazı ülkelerde din dersleri ya tamamen kaldırılmış ya da farklı derslerle öğretilmeye başlanmıştır.<sup>843</sup>

Tanzimat’la birlikte gelen yenilik ve değişimde eğitim alanında lâikleşmenin zemininin hazırlamasında kendini gösteren değişiklikler önemli bir yere sahiptir. Türkiye’nin modernizasyon ve lâikleşme sürecinde eğitim alanındaki değişim,

<sup>840</sup> Ejder Okumuş, *Türkiye’nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul, İnsan Yay, 1999, s.420.

<sup>841</sup> Fahrettin Gün, *Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik* (1948-1954), İstanbul, Beyan Yay. 2001, s.19. Laik ve Karma Eğitim için Bk. **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Haz., Murat Alper Parlak, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2010, s.43-44. Anayasaya girişi ancak 1937’de olan laiklik kavramı, öncelikle 1926 yılında eğitim alanına sokulmuştur. Bk. Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, İletişim Yay., 1992, s.34.

<sup>842</sup> Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, s.81.

<sup>843</sup> Mehmet Zeki Aydın, “Dünyada Din Eğitim ve Öğretimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s.197. Batı toplumunda ortaya çıkan ve bugün bütün dünyada cari olan eğitim, XVIII. yy.da egemen hâle gelen Batı burjuvazisinin meşruiyet araçlarından biridir. Sadece meşruiyet değil, aynı zamanda varlığını ve çıkarlarını sürekli kılmanın önemli bir mekanizması olarak tanzim edilmiştir. Batı’da bütün halkın devlet merkezli bir şekilde program dâhilinde eğitilmesi sürecinin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak okulların, mecburi, laik ve ücretsiz devlet kontrollü olarak planlanması birbiriyle irtibatlı gelişmelerdir. Bk. Mustafa Gündüz, <https://www.ilmcephesi.com/modern-egitimin-dogusu-ve-bati-egitim-dusuncesinin-kokleri/> (e.t. 14.04.2021).

Tanzimat reformlarının çok mühim bir veçhesini oluşturmaktadır. Tanzimat Osmanlının izlediği eğitim politikası ve bu çerçevede gerçekleştirilen yenilikler, Türkiye’de genel olarak lâikliğin, özelde ise lâik eğitimin zemininin oluşması bakımından büyük bir paya sahiptir.<sup>844</sup> Cumhuriyetin eğitim politikalarını şekillendiren kadrolar, Batılılaşma projesinin bir yansıması olarak din ve ahlâk eğitimi konusunda dini kaynaklarından arındırılmış bir ahlâk eğitimi benimsemişlerdir.<sup>845</sup> Bunun sonucu olarak eğitim kurumlarından din dersleri kaldırılmış, diğer eğitim mevzuatı da dinî atıflardan arındırılmıştır. Ancak, nasıl bir ahlâk eğitimi ve bunun hangi yollarla verileceği konusunda bir boşluk ortaya çıkmıştır. 1924 yılında başlayan eğitimde lâiklik politikaları 1930’larda doğrudan bir

---

<sup>844</sup> Ejder Okumuş, “Tanzimat Dönemi’nde Eğitimde Lâikleşmenin İşaretleri”, **Değerler Eğitim Dergisi**, C.III, S.9, 2005, s.145. 1845 Hatt-ı Hümayununu izleyen eğitim tedbirleri çok daha etkili idiler... Meclis raporunu 1846 Ağustosunda verdi... Sonuç, belki okul ve öğrenci sayısı bakımından parlak olmamakla beraber, yine de önemliydi. Gerek Sultan gerek Meclisi, eğitimde dinin önceliğine guya önem verdiklerini göstermekte dikkatli davrandılar; Mart 1845 Emirnâmesi bu hayatın zorunluklarının birincisi, dinin insana emrettiği ödev ve yükümlülükleri bilmektir, diyordu. Bununla beraber değişikliğin sonucu, ulemânın ve onların beslediği dinî bilgilerin dışındaki öğretmen ve ders programlarıyla, yeni okulların kurulması ve böyle laik bir eğitim sistemine yolun hazırlanmasıydı. Bk. Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıtlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.114. Laiklik ilkesi 1921 Anayasası bir tarafa bırakılırsa, değiştirilen hükümleriyle 1924 Anayasası ile 1961 ve 1982 Anayasalarında yer almıştır. Bk. Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, s.275.

<sup>845</sup> Din ve ahlâk öğretiminin genel amacı: “Temel eğitim ve ortaöğretimde, Türk Milli Eğitim Politikası doğrultusunda Türk Milli Eğitiminin genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk’ün laiklik ilkesine uygun, din, İslâm Dini ve Ahlâk Bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün, milli birlik ve beraberliği, insan sevgisinin, dinî ve ahlâki yönden geliştirilmesini sağlamak, iyi ahlâklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.” Bk. Ahmet Gül, **Cumhuriyet Dönemi (1923-1997) Orta Öğretimde Din Eğitimi**, Ankara, Türkiye Din Eğitimi Vakfı Yay., No.1, t.y., s.177. 1930’lu yıllara gelindiğinde Türkiye’de ne genel eğitim ve öğretim yaptıran okullarda dinî bir ders ve ne de müstakilen dinî eğitim ve öğretim yaptıran bir okul kalmıştır. Türk eğitim sistemi tamamen dinden veya bir başka ifade ile dinî eğitim ve öğretimden soyutlanmıştır. Mustafa Öcal, **Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi ve Dini Hayat**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2008, s.24. Cumhuriyet’in ilk döneminde benimsenen laikliğin Fransız laikliğinden esinlenmesi ve bunun sonucunda dinî bir sistemden ayrılmanın getirdiği siyasi ve sosyal şartlar din eğitimine karşı olumsuz bir tavrın ortaya çıkmasının önemli nedenleri arasında gösterilebilir. İlk dönemlerde din derslerine karşı olan bu katı tutum, özellikle 1949 yılından sonra yumuşamaya başlamıştır. Bk. Tuğrul Yürük, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, 2005, s.99. Laikliğin tartışılmaya başlandığı 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi’nde (1947), dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici olduğu ilkesi çok açık olarak ortaya sürülmüştür. Daha sonra, Demokrat Parti zamanında yer alan din derslerinin okullara konulması ve imâm hatip kurslarına izin verilmesi gibi gelişmeler, dine toplumda bir yer tanıma eğilimlerinin teminini hazırlamıştır. Bk. Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, s.32.

muhalefetle karşılaşmamakla birlikte, ahlâk eğitimi eksikliğine dair eleştiriler 1940’ların sonlarına kadar gündemde yerini korumuştur. Her ne kadar bu eksikliği doldurmak adına lâiklik politikasından taviz vermemek kaydıyla bazı çalışmalar yapılsa da bunlar yeterli olmamıştır. Nihayet bu süreç 1949 yılında din derslerinin yeniden müfredata konulması ve 1950 yılından sonra ise eğitim sistemindeki yerini daha da sağlamlaştırılmasıyla sonuçlanmıştır.<sup>846</sup>

**Sebîlürreşâd**’da Sadrettin Celal Bey’in mekteplerde din eğitimine gerek yoktur, açıklamalarına karşı cevap niteliğinde mekteplerde laik terbiyeden maksat nedir başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Sadrettin Celal Bey, muallim okulu mezunlarının kurdukları cemiyetin nizâmnâmesinde geçen dindar ve vatanperver kelimelerinin kaldırılmasını istemiş ve bundan dolayı cemiyetten ihraç edilmiştir: “Muallim mezunları cemiyetinin nizâmnâmesinde (dindar ve vatanperver) kelimelerinin kaldırılmasını teklif eden Sadreddin Celal Bey cemiyetten ihraç olunması üzerine son telgrafta gayet şâyân-ı dikkat bir makale neşretti... Mekteplerde verilmek istenilen laik terbiyenin ne demek olduğunu bilmiyorduk. Sadreddin Bey bunu îzâh ediyor. Kalplerde gizli duran emelleri meydana çıkararak

---

<sup>846</sup> Erhan Kanbolat, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Kurumlarında Laikleşme Süreci ve Ahlâk Eğitimi Dair Tartışmalar”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C.26, S.3, Mayıs 2018, s.933. 1924 Anayasası’nda laiklik, devletin temel niteliklerinden birisi olarak kabul edilirken, 1961 ve 1982 Anayasalarında devleti ve demokratik düzeni korumak amacıyla getirilen sınırlamadaki ölçülerden birisi olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında laikliğin, Anayasalarımızda devletin niteliğini tanımlamada, eşitlik ilkesini gerçekleştirmekte, demokrasiyi ve hürriyetleri korumakta, çağdaşlaşmakta kullanılan çok önemli bir ilke olduğu görülmektedir. Bk. Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, s.304. Teşkilâtı Esasiye Kanûnu, Kanûn Numarası: 491, Kabul Tarihi: 20/4/1340 (1924), Madde 2.- (Son Değişiklik: 5/2/1937 - 3115 S. Kanûn/md. 1) “Türkiye Devleti, Cümhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.” Bk. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (e.t. 28.03.2021). 1961 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanûn No.: 334, Kabul Tarihi : 9/7/1961, Birinci Kısım, Genel Esaslar, “II. Cumhuriyetin Nitelikleri, Madde 2.- Türkiye Cumhuriyeti, İnsan Haklarına ve Başlangıçta Belirtilen Temel İlkelere Dayanan, Millî, Demokratik, Lâik ve Sosyal Bir Hukuk Devletidir.” Bk. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (e.t. 28.03.2021). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1 Kanûn No.: 2709, Kabul Tarihi: 7.11.1982, Başlangıç (Değişik: 23/7/1995-4121/1 Md.), Birinci Kısım Genel Esaslar, “II. Cumhuriyetin nitelikleri Madde 2- Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” Bk. [https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa\\_2018.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf) (e.t. 28.03.2021). Türkiye’de laiklik ve din eğitimi için Bk. Beyza Bilgin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XLII, S.1, 2001, s.43-44.



Müslümanları ikâz etmek itibariyle bir hizmet ifâ etmiş sayılabilir.”<sup>847</sup> Sadreddin Bey’e göre bütün mesele laik Cumhuriyet ideolojisinde mekteplerde verilen ahlâk terbiyesinin esası din ve metafizik mi olacak yahut aklî, insanî ve ictimâî esaslar üzerine mi olacaktır? Din ile devlet işlerini ayıran laik anlayışın sonucu olarak din ile mektepler de birbirinden ayrılmaktadır. Dinî terbiye âilelere bırakılarak, mekteplerde verilecek ahlâki terbiye laik esaslar üzerine yapılmalıdır: “Biz kaniyiz ki, dîn ile devlet işlerini yekdiğerinden ayıran laik Cumhuriyetin zarurî ve mantikî neticesi, dîn ile mektebi ayırmaktır. Yani dinî terbiyeyi âilelere bırakmak ve mekteplerde vereceğimiz ahlâki terbiyeyi tamamıyla laik esaslar üzerine istinâd ettirmektir... Bir kelime ile hedefimiz, ahlâkta dinî sâikler yerine beşeri sâikler koymaktır.”<sup>848</sup> Dergi, Sadreddin’in Bey’in laik eğitim ile ilgili öne sürdüğü gerekçeleri ele alarak onların geçerli bir mahiyette olmadıklarını izah etmeye çalışmaktadır: “Sadreddin Celal Bey ikinci maddesinde dinin hürriyeti vicdân esasına zıt olduğunu ileri sürüyor. Ve onun hürriyet-i vicdânı vicdânsızlık manasına telakki ettiği anlaşılıyor... Bundan şu netice çıkar ki bir cemiyetin hürriyeti vicdân esasına riayet edebilmesi vicdânsızlığıyla değil, şâmil bir vicdân-ı küllîye mâlik olmasıyla kâimdir... Sadreddin Celal Bey’in diğer maddeleri de baştanbaşa iftira ve cehâletlerle meşbu’dur.”<sup>849</sup>

Hasan Hikmet, mekteplerde Fransa ihtilali anlatıldığı kadar din tadrîsâtı yapılmadığını bununla birlikte ahlâk ve manivayatı bozan romanların okutulmasından ve taklit içinde kalmaktan yakınmaktadır. Laiklik hangi açıdan bakılırsa bakılsın asrîlik gibi değildir. Kendisi, İslâmi sosyal düzenin ilerleme ve gelişmek için yeterli olduğu kanaatini taşımaktadır:

“Mekteplerde Fransa ihtilâli kibîrini Târih-i İslâmiyetten daha evvel belleyen, haftada bir saat Kur’ân-ı Kerim ve iki saat ulûm-ı diniye tadrîsiyle esaslı hiçbir terbiye-i diniye alamayan, ahlâkî, ictimâî hiçbir takiyyede tabî’ tutulmayan ve en nihâyet gazetelerde, yâhud kitap şeklinde intişâr ederek bila kayıt ve şart-ı ahlâkî, maneviyâtı tahrîb eden binlerce romanlar, reddiye-i nâmeler içinde sukut eden

<sup>847</sup> “Bolşevik Düsturları: Mekteplerde Laik Terbiyeden Maksat Ne İmiş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340, s.214. “Sadreddin Celal Bey hükümetin laik olduğunu böyle gayrı kanûnî icraat ile değil de mevzûat-ı kanûne ve hukukîyye ile isbat edebilir mi? Eğer kendisi bir ilim adamı ise kendisine tevcih eden vaife budur.” Bk.“Laiklik-Ladinilik: Hükümete Laiklik İsnâd Olunması Doğru mudur?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.610, 31 Temmuz 1340, s.185-187.

<sup>848</sup> “Bolşevik Düsturları: Mekteplerde Laik Terbiyeden Maksat Ne İmiş!”, **Sebîlürreşâd**, s.214-215.

<sup>849</sup> **A.e.**, s.216.

talebelerden hayatı ictimâiyemiz için fazla bir şey beklemek hakkımız var mı? Terbiye-i ibtidâiyeden, terbiye-i meslekiyeden başlayarak âile hayatı, tarz-ı maâşeret, temâyülâtı hissiyemize kadar yekdiğerine merbut sarsıntılar içinde mecrâ-yı tabii ve milliyesinden uzaklaşan ictimâiyatımız, resmî, ictimâî, ferdî safhalarla mâlâ mâl olan taklîd meyelânından en vahm sûrette müte'sir olmuştur... Binâenaleyh 'laik' ne cihetten tetkîk edilirse edilsin asrîlik mukâbili olamayacağı gibi ictimâiyatımız içinde bundan mühlik bir şey tasvîr olunamaz. İctimâiyat-ı İslâmiyenin garb ictimâiyatına her cihetten fâik olduğu sabit olmuş bir müteârefedir. Bu hakikat müvâcehesinde ictimâiyatı İslâmiyenin terakki ve tekâmülde ve milletimizin maddî ve manevî bütün safahât-ı hayâtîyesinde üssül esas olarak kabulü zaruridir.”<sup>850</sup>

Kazım Nami'ye göre din, kültürün en kuvvetli cephesidir. Laik demek dinsizlik demek değildir, laik demek gayri ruhbani demek olduğundan bizde de ruhanlık bulunmadığından bu kelimenin toplumumuzda bir yeri yoktur: “Dinimiz, harsımızın en çok kuvvetli, en baştaki bir rüknüdür. (Laik) tabirinin Müslümanlıkta yeri yoktur, demiştim. Zaten (laik) demek, dinsiz demek değil; gayri rûhânî daha doğrusu gayri ruhbani demektir. Bizde rûhânîlik olmadığına göre laik kelimesinin de yeri olmamak lazımdır. (lâ-dînî) tabirinin mukabili (laik) değil, (Arvelojyu) olmak gerekir.”<sup>851</sup>

Dergi, laik bir hükümette din ve vicdan hürriyeti olması gerekirken camide Kur'ân-ı Kerim ezberi yapan talebelerin yakalanarak cürmi meşhûda sokulmasının yanlış olduğunu belirtilmektedir:

“Mukaddimen, hâfız yetiştirmek üzere (Konya)da tesis edilmiş olan (Darül-huffaz) Maârif Vekâletinin emriyle sed edilmiş, bunun üzerine hâfızlar camii şerîfde hıfz-ı Kur'ân dersine başlamışlardır. Bunu haber alan maârif müftisi, ders esnasında camiye giderek hafızların hakikaten hıfz-ı Kur'ân dersine devam etmekte olduklarını görmüş ve bunun üzerine hafızları cürm-i meşhûd halinde yakaladığını mübeyyen bir rapor kaleme alup mafevgine takdim etmiştir. (Laik) bir hükmet te'sis ettiğimizi iddia eylediğimize ve (Laik)liğin ise kimsenin vicdânına, dîn ve imanına karışmak

<sup>850</sup> Hasan Hikmet, “İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Laiklik-Asrîlik, **Sebilürreşâd**, C.XXII, S.555-556, 30 Ağustos 1339, s.73-74.

<sup>851</sup> Kazım Nami, “Dinî Terbiye, Dinî Tadrîs”, **Sebilürreşâd**, s.111-112. Eşref Edip, terbiye meselesinde ne yapılacağının bilinmediğine dikkat çekmektedir. “Terbiye meselesi bizim için pek mühimdir. Çünkü şaşkın bir haldeyiz.” Bk. Eşref Edip “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebilürreşâd**, s.224.

demek olduğunu söylediğimize nazaran (Konya)daki maârif müfettişinin camide hıfz-ı Kur’ân’a çalışanları ne hakla yakaladığını ve ne salahiyetle talebenin cürmü meşhud halinde hıfz-ı Kur’ân eylediklerini mübeyyen rapor kaleme alarak mafevgine takdim eylediğini sormaya hakkımız yok mu?”<sup>852</sup>

Dergi, laik bir hükümette Diyanet İşleri Riyâseti<sup>853</sup> bulunduğu halde Daru’l-huffazların kaldırılması fikrinin düşünülmeden ortaya atıldığına işaret etmektedir: “Laik mamâfî idare-i teşkilatı arasında henüz Diyanet İşleri Riyâsetini muhâfaza eden hükümet Cumhuriyetimizin, Dâr-ül-huffâz’ları isteyerek kapamaya kıyamayacağından her halde çok emin bulunuyoruz. Bazı mahallelerdeki Dâr-ül-huffâz’ların elyevm açık olmasıdır. ‘Sed’ keyfiyetinin mutlak bir sehivden ileri geldiğini zehâbımızı teyîd ve takviye ediyor.”<sup>854</sup> İsmail Hakkı, Cumhuriyet’in temellerinden biri olan eğitimin nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre çünkü mekteplerde dinî eğitim yapıldı bu dinî eğitim akıl ile uyum gösteremez, akıl ve din çarpışması özellikle de gençlerin üzerinde olumsuz etkiye sahipti. Bugün ise bunun yerini birbirini aşağılayan, küçük gören ve önemsemeyen bir anlayış hâkimdir. Dinî tadrîsât gerilemiştir. Türk Mektepleri dinî mi, gayrî dinî mi, lâ- dinî midir? Dinî tadrîsât yapan bu mektepler bir ihtiyacı karşılamak için değil sadece kendi program ve imtihanlarını yürütmek için var olmuşlardır. Cumhuriyet, gelinen bu noktada hayatın genel huzur ve güveni açısından iki eğitim türünden birini tercih etmelidir. Ya dinî eğitimi ilim ve zekâ yönü ile kavrayacak kapsayacak felsefî bir eğitim veya din eğitiminin tamamen programlardan eğitim kurumlarından çıkarılması yollarından biri tercih edilmelidir:

“Dün mekteplerimiz buhran içinde idi. Dinî tadrîsât yapılırken akıl ile nakil çarpışır, fakat bir türlü birleştirilemezdi... Hala bu buhran devam ediyor mu? Hayır, fakat bugün buhran yerine sade tezyif ve istihkar vardır... Şu halde bugünkü Türk mektepleri hangi nev’i maârif müesseselerindendir. Dinî mi gayr-ı dinî mi, lâ-dinî

<sup>852</sup> “Camide Hıfz-ı Kur’ân Mücrimleri!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340, s.80.

<sup>853</sup> Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurumsal tarihçesi için Bk. <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//1/diyanet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi> (e.t. 08.04.2021). Bayram Demirtaş, “Dinî Görüş ve Düşünceleri Sebebi İle Teröre Karışmış Kişiler ve Söylemleri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2018, s.238-242.

<sup>854</sup> “Dar’ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.604, 12 Haziran 1340, s.96.

mi? Bu mektepler dînî tadrîsâtı yapan, fakat bu tadrîsâtı hakikî bir lüzûm için, ihtiyaç için değil, sadece program ve imtihan için veren mekteplerdir. Cumhuriyet umûmî hayatımızın selameti namına iki şıktan birini tercih etmelidir. Ya dînî tadrîsâtı bütün ilim harsını ve zekâ kuvvetini birden kavrayacak bir felsefe tadrîsâtına inkılap etmelidir yahut bugünkü şeklinde okutulmaktan ise devlet programlarından büsbütün kaldırılmalıdır.”<sup>855</sup>

Yazara göre mekteplerde Müslümanlık tahsîl edilerek Müslüman olunamaz: “Müslümanlık bir ders değildir. Mektepte tahsîl edilemez ve mektepte Müslümanlık tahsîl etmekle insan Müslüman olmaz.”<sup>856</sup> Cumhuriyetin tarafsız bir konumda bulunması gerekliliği onun eşitlik ve hürriyetle ilgili iki temel özelliğinden kaynaklanmaktadır. Eşitlik gereği mekteplerde din eğitimi verilemeyeceği gibi hürriyet gereği kişilere âilelerinden, toplumdan ve ibadethanelerinden bu eğitimi

<sup>855</sup> İsmail Hakkı, “Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâkî, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli”, **İctihad**, C.XXI, No.202, 15 Nisan 1926, s.3943. İsmail Hakkı Cumhuriyet eğitim anlayışını daha somut bir şekilde maddeler halinde özetlemiştir. “1- Lâ-dinî yani sadece ahlâkî, bedîi ve insanî bir terbiye temeli 2- Maddiyat, hayâtiyat, ictimâiyat ve riyâziyattan ibaret müsbet ilimlerin harsını te'min eden afakî bir tadrîsât temeli 3- İlmi şuur, şahsî ve tecrübî faaliyete müstenid meslekî ve iktisâdî bir tadrîsât temeli 4- Tahsîlin umûmî ve nazarî meslekî ve amelî şeklinde bütün Türk vatandaşlarına ta'mimi 5- İctimâî bir nimet olan tahsîl nimetinin fakirlere meccanen te'mini 6- Muhtelif mektepler arasındaki sınıf ve inhisar duvarlarının yıkılması, mektepler arasında ilmî ve ahlâkî tesanüdler ve münasebetler te'sisi 7- Mekteplerde hem hocaların hem de talebenin salâhiyet ve mesuliyete müstenid ahlâkî ve insanî bir inzibatı te'sisi 8- Cumhuriyet'in ilmî, ahlâkî, bedîi ve iktisâdî mefkuresine mutabık yeni mektepleri, 'Cumhuriyet mabedleri' vücuda getirmek 9- Demokrasi maârifinin idare-i teşkilatında ihtisas, taksim-i amel, ve diğer vilayetlere karşı meslekî istiklâl temellerinin konulması 10- Bizzat Maârif Vekâletinin idare-i teşkilatında yeni inkılabı vücuda getirecek ilim ve ihtisas anâsırlarının ve kuvvetlerinin çoğalması...” Bk. İsmail Hakkı, “Cumhuriyetin Maârifî Projelerden Evvel İctimâî Prensipilere Muhtaçtır”, **İctihad**, C.XXI, No.201, 01 Nisan 1926, s.3926. “Halbu ki eski Osmanlı İmparatorluğunun varisleri, Türkiye’de, ruhlarını birleştirmekde bulunmuş olan dinî kuvvetlerden vaz geçiyorlar ve yerine, her dinin bigânesi olduğu ve yalnız her kavmin menafisini hisaba katan ‘Nationalisme’i ikamet etmek da’iyyesinde bulunuyor.” Abdullah Cevdet dipnotta bu tespitle alakalı şunu ifade etmektedir. “Din, bir birlik vasıtası olmak kuvvetini çoktan kaybetmiştir. Üstad burada yanıhıyor: Son büyük Harp, cümlesi bir dinde, ya’ni İsevi olan milletler arasında oldu. 20 Milyon insan öldü ve sakat oldu!” Bk. Gustave Le Bon, “Cihanın Şimdiki İnkişâfı: İslâmıla Çarpışmalar”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVIII, No.357, 15 Teşrin-i Sâni, s.5860. “Cumhuriyet ruhu bilhassa şu üç anasıra havidir. Birincisi, arkadaşlık... İkincisi, mevcut ahvâl-i maddiyenin maverasına bakarak kendimize de başkalara da inkişâf bulmamış isti’dalleri görmek hissidir... Üçüncüsü, her kesin düşünmek ve beyanı efkâr etmek için serbestiye malik olmasıdır.” Bk. “Cumhuriyetin Ruhu”, **İctihad**, C.XX, No.170, 1 Teşrin-i Evvel 1924, s.3433. Son dönem Osmanlı düşüncesinde yeni ahlâk arayışları için Bk. “Son Dönem Düşüncesinde Yeni Etik Arayışlar”, Sakarya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, **2. Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu** (18-19 Kasım 2005), ss.397-406. Kılıçzade Hakkı’nın din ve laiklik anlayışı için Bk. Esma Torun Çelik, “Kılıçzade Hakkı’nın Yazılarında Din ve Laiklik”, **Journal of Turkish Studies**, C.XIV, 2019, s.253-276.

<sup>856</sup> İsmail Hakkı, “Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâkî, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli”, **İctihad**, s.3943.

alabilme imkânı da sağlanmalıdır. Böyle olduğundan Cumhuriyet lâ-dînî bir özellik arz etmektedir. Cumhuriyeti savunanların yapmaları gereken mekteplerdeki yarı dinî ve yarı lâ-dînî olan iki eğitim şeklini terk etmeleridir. Ahlakî, insani ve bedii değerleri bir de felsefe eğitimi ile süslemek gerekir. Böylece akıl ile birlikte vicdan da korunmuş olacaktır:

“Cumhuriyet dînî tadrîsât husûsunda sadece bi-taraftır. Çünkü Cumhuriyetin büyük prensiplerinden biri müsaavatsa, diğeri hürriyettir... İtikat bahsi serbest olduğundan çocuk i'tikadını serbestçe anasından babasından yahut cemiyetten ve mabetlerden alabilir. Şu halde Cumhuriyet mekteplerinin bu işte vaziyeti ne dinci ve ne de gayr-i dinci, belki lâ-dînî olmaktır... Ey Cumhuriyetçiler mekteplerinizde her şeyden evvel yarı dînî, yarı gayrî dînî iki tadrîsâtta çıkınız. Ahlâkî, bedii, insani kıymetlere güveniniz... Şayet mümkünse bu kıymetler harsına bir de kıymetleri ilmi olan felsefe tadrîsâtıyla da tevcih ediniz. Ta ki o zaman yalnız aklın tahtını değil, vicdânın saltanatını da korumuş olacaksınız.”<sup>857</sup>

Abdullah Cevdet, Amerika Birleşik Devletleri eski Başkanı olan John Calvin Coolidge'nin Washington'da yaptığı bir konuşmasının bazı yerlerini çevirerek yayınlamıştır: “Nutuk hayat-ı ictimâiyenin esaslarına dair gâyet derin noktalara havi

---

<sup>857</sup> **A.e.**, 3943-3944. İsmail Hakkı, hümanite tabiri ile insâniyet tahsîli şeklinde oluşturulan kavramın hem ahlâkî hem de maddî ilimleri kapsadığını belirtmektedir. “Humanite kelimesini insaniyet ile ilk defa tercüme eden zat Ziya Gökalp'dır... Hümanite tadrîsâtının gayesi çocuğun ruhunda hasseten insânî olan fikir ve hisleri uyandırmak, çocuğun ruhuna insaniyetin ruhunu ilave etmektir... Fakat insaniyet tahsili edebiyatla felsefeden ibaret değildir. İnsânî hars yalnız bunlardan teşkil etmez. Edebiyat ve felsefe gibi riyaziyat ve maddiyat ilimleri de insaniyet camiasına girebilir. Elverir ki bu ilimlerin insani cepheleri yani ruhları... tekamül tarihleri ve ictimâî neticeleri hülâsa insânî ve ahlâkî olan cepheleri tadrîs edilsin.” Bk. İsmail Hakkı, “Bir Mübahese Münasebetiyle: 'Hümanite' Tadrîsâtı Nedir!”, **İctihad**, C.XX, No.177, 1 Nisan 1925, s.3545. Dergi, insani bir eğitimin temelinde batının üstün yönlerinin alınıp toplumun kendi kültürel kodlarının korunmasına örnek vermektedir. “İnsanlar ve milletler sınaâtsiz yaşayamazlar. En ziyâde sınaât sahibi olanlar en çok yaşamaya namzeddirler ve yaşarlar da... hemen Avrupa'ya binlerle hatta yüz binler ile talebe göndererek, sınaâti yerinden alalım ve sair milletler gibi hak hayata kesb-i istihkak etmiş olduğumuzu âleme bildirelim.” Bk. Hasan Sermed, “Terakki Yolları ve Çareleri: Avrupa'da Talebe Ne Tahsîl Edecek?”, **İctihad**, C.IV, No.72, 18 Temmuz 1329, s.1587. “Amerikada hazır yetişmiş olan bütün Japonyalı mühendisler ve ustalar ve fen amelesi Japonya'ya avdet ederek fabrika binaları yaptılar ve icab eden destekaharların bazılarını Amerika Avrupa'dan celb ve bazılarını doğrudan doğruya memlekette i'mal ederek mahallerine yine vaz' ederek işletilmeye başladılar ve böylece ma'lûmat sînâîye ve medeniye Japonya'da hâsıl oldu.” Bk. Hasan Sermed, “Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?”, **İctihad**, C.IV, No.71, 11 Temmuz 1329, s.1553.

olduğundan mühim aksamalarını bi-tercüme İctihad karilerine arz ediyoruz.”<sup>858</sup> Coolidge’e göre ahlâkı düzeltme, ıslah etmedeki başarısızlığından dolayı bir hükümeti tenkit etmek doğru değildir. Kanûnların ve kuralların icrasını sağlamadaki en önemli rollerden biri halkta oluşacak vicdani bir kontrolün gerçekleştirilmesidir. Ta’lîm ve terbiye, hükümetin bu konudaki önemli bir aracıdır: “Ahlâkı tezhip etmekteki aczinden dolayı bir hükümeti tenkit etmek muvafık değildir... Ahâlî tarafından böyle bir kanaat ise hükümetin maârifetiyle meydana getirilemez. Benim fikrimce bu ancak bir zabıta-i vicdâniye ile meydana getirilebilir. Hükümetin bu husûsta kullandığı vesâit-i mühimmeden biri de ta’lîm ve terbiyedir.”<sup>859</sup>

Abdullah Cevdet, General Naci Paşa’nın mektubuna cevap ve okuyucularına yönelik bu çeviri çerçevesinde bir yazı kaleme almıştır. Naci Paşa, Cevdet’e yazdığı mektupta: “...onun için yalnız size soruyorum zabıta-i vicdâniye nedir, terbiye-i vicdâniyeden maksat nedir?” diye sormaktadır. Abdullah Cevdet, “Pek aziz ve kutsi dostum Naci Paşanın emrini yapacağım... Naci Paşa gibi düşünmüş olanlara da cevap vermiş olmak için şerh ve izahlarımı İctihad’ın sahifesi üzerine koyuyorum.” diyerek konuyu ele almıştır.<sup>860</sup> Başkan John Calvin Coolidge, konuşmasında kanûnla sağlanamayan ahlâki nizam ve düzen ancak din sayesinde tesis edilebilir demiştir. Abdullah Cevdet, konuşma çevirisinde Coolidge’nin kullandığı din (Religion) kelimesi yerine terbiye-i vicdâniye kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Bunu tercih etmesindeki nedenlere değinen yazar, din kelimesinin ülkeden ülkeye farklı anlamlar ihtiva ettiğini söylemektedir: “Amerakayı şimâli hükûmât-ı müttehidesinin reîsi

<sup>858</sup> Abdullah Cevdet, “Müttehede-i Amerika Reis-i Hükümetinin Nutku”, **İctihad**, C.XXI, No.194, 15 Kânûn-ı Evvel 1925, s.3822.

<sup>859</sup> **A.e.**, s.3822-3823

<sup>860</sup> Abdullah Cevdet, “İctimâi Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye”, **İctihad**, s.3861. Prof. Bouglé’nın tâli muallimleri de kapsayan Kıymetlerin Tekâmülü ünvanı altında verdiği dersleri 1922’de kitap olarak basmıştır. Ali Kami Akyüz kitabın bir bahsini dergide değerlendirmektedir. “İbadet daha doğrusu taabbud aşkı ilahî ile korkunun bir araya gelmesiyle vücûd bulur. Ve şüphesiz bunun için ahlâkçıların ‘hayr’ı iki katlı bir nur ile haledârdır: O, hem mütehakim hem câzibdir. Çünkü karşısında eğilmek lazım gelen bir ‘vazîfe’ mefhûmu olduğu gibi kendisini sevdirebilen ve sevdirmek isteyen bir de ‘kemâl’ mefhûmu vardır. Muzâaf bir delil ki her halde ‘ahlâk’ın ‘din’den lemân ettiğini gösterir... Asrî milletler ki vasi’ mugalag aynı zamanda mütemerkiz ve gayrı mütecânistir, bu milletlerde dinî telakkiler gittikçe daha ziyâde hususiyet kesb etmek meylini gösteriyor. Din hususunda tam bir serbesti câri olduğu için milletlerin ahlâk bekciliğini yalnız ona tevdi etmek artık caiz olamaz. Asrî milletler kendilerinden istenen şeyi kendiliklerinden düşünüyorlar.” Bk. Ali Kami Akyüz, “Felsefe Mübâhasi: Dinî Kıymetler, Ahlâki Kıymetler”, **İctihad**, C.XXIII, No.236, 15 Eylül 1927, s.4494.

(koliç) nutkunda... Binâenaleyh cemiyeti beşeriyenin, kanûnla temin edilemeyen intizâm ve nizâmı ahlâkiyesi ancak dîn sayesinde temin olunacağını söylemiştir. Ben Religion dîn kelimesi yerine terbiye-i vicdâniye kelimelerini koydum, niçin dîn kelimesini kullanmadım?... Amerika’da dîn kelimesinin mâ’nâ ve kıymeti Fransada’ki, İtalya’daki, Türkiye’deki, Arabistan’daki kıymet ve mâ’nâsının katiyyen aynısı değildir.”<sup>861</sup>

Abdullah Cevdet’e göre dinlerin kıymeti, kitaplarındaki yazdığı ahlâki prensipleri ile değil onların hayattaki karşılıkları ve yaşamdaki yeri ile alakalıdır. Doğu dünyasında din uhrevi bir mahiyettedir. Dünyaya yönelik birçok ahlâk prensipleri din kitaplarında bulunsa da Müslüman bireylerde olması gereken temizlik, ilim, çalışkanlık gibi özellikler gayri Müslim halk içinde daha yaygındır. Bundan dolayı bizde dine ihtiyaç kalmamıştır. Bunun yerine sistemli bir vicdan terbiyesi ile dinin misyonu gerçekleştirilebilir. Amerika’da, din hem dünyayı hem âhireti imar etmektedir. O yüzden Amerika’daki din anlayışı bizdekinden farklıdır. Bizde din sadece uhrevi yönü ile kalmıştır. Bundan dolayı Türkler yeni bir vicdan hâkimi ortaya koymak ve mevcut anlayışlarını değiştirmek zorundadır:

“Dinlerin kıymeti ana kitaplarında mastur prensiplerinde değil, şuûnu hayattaki tecelliyatında mükeyyindir. Bilhassa şarkta bugün dîn bir ilmi uhrevîdir ve bizdeki tesirât-ı hâzırası itibariyle dîn muhribi dünyadır... Dinin esas kitaplarında istediği kadar ahlâkî fâzıla prensipleri bulunsun, istenildiği kadar duvarlarımıza ‘ennezafeti minel îmân, talebul ilmi faridatun ala küllî müslim ve müslimihi, el-kâsibu habibullah’... ibareleri, levhalar halinde duvarlarımıza asılsın.. yine nezafet müslüman mahlelerinde değil gayr-i müslüman mahlelerde bulunmaya devam edecek... bizde itina ve muhafazaya layık dîn yoktur ve usûl dahilinde verilecek bir terbiye-i vicdâniye sayesinde milletimizi, dinin bu mâ’nâyı kıymettarıyla, dindar kılmak vazife-i aliyesi huzurundayız... Amerika’da dîn dünyayı imar ve ihyâ ve insanı mesud etmek husûsundaki müfidiyyeti nokta-i nazarından derpiş ve taim olunur. Bizde dîn dünya bir laşedir ona talip olanlar köpeklerdir demek olan ‘eddünya ci’fetün ve talebuha küllabun’ tağmasıyla yaşar... Her ne olursa olsun

---

<sup>861</sup> Abdullah Cevdet, “İctimâi Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye”, **İctihad**, s.3861-3862.

Müslümanın ruhunda yaşayan budur... Binâenaleyh Türk'ün menabii nûru, Türk'e hurâfeden münezzeh yeni bir hâkime-i vicdân yaratmaya davetlidir.”<sup>862</sup>

**Sebîlürreşâd**, din ile devlet işlerini birbirinden ayıran laik Cumhuriyet'in neticesi olarak din ile mektebin ayrılması fikrine karşı çıkmaktadır. Laiklik asrîlik değildir. İslâm sosyal düzen ve ilerleme için yeterlidir. **İctihad**'a göre Cumhuriyet'in tarafsızlık ve eşitlik ilkesi gereği mekteplerde din eğitimi verilmemelidir. Ancak hürriyet gereği kişiler din eğitimini âilelerinden, içinde yaşadıkları toplumdan ve ibadethanelerden alabilme özgürlüğüne de sahip olmalıdır. Mekteplerde yarı dinî veya yarı lâ-dinî eğitim terkedilerek bunun yerine ahlâki, insani ve güzellik değerleri bir de felsefe eğitimi ile süslenerek verilmelidir. Böylece akıl ve vicdan boş kalmayacak ve korunmuş olacaktır. Vicdanın kontrolü ta'lîm ve terbiye ile olur. Din yerine sistemli bir vicdan terbiyesi ile dinin fonksiyonu yerine getirilebilir. **İctihad** ve **Sebîlürreşâd**, laik eğitim konusunda birbirinden farklı düşünmektedirler. **İctihad**, din yerine felsefi ve ahlâki fikirlerle vicdanların terbiye edilebileceğini savunmakta iken **Sebîlürreşâd**, toplumun gelişmesi ve ilerlemesine İslâm'ın bir engel olmadığını altını çizerek mekteplerde din derslerine yer verilmemesi gerektiği düşüncesine karşıdır.

### 3.3.3. Millî Terbiye

Millî terbiye, mektepler ve öğretmenler aracılığıyla, gelişen ve büyüyen yeni nesle, içinde yaşadığı toplumun kendi dilini, dinini, âilevi özelliklerini, tarihini,

---

<sup>862</sup> **A.e.**, s.3862-3863. Laik eğitimin, modern âdâb-ı muâşeretî aile bünyesinde bireye kazandıran bir araç olarak tasarlanması, bürokratik verâset için vazgeçilmez öneme sahiptir. Çünkü bireyin gündelik hayattaki tekil eylemi, eğer bir toplumsal çevrenin desteğiyle ayakta duramıyorsa, örneğine Osmanlı döneminde rastlanan conservateur tepki, verâset olgusunu büyük ölçüde zedeleyebilir. Bu düşüncenin kaynağı, 1927'de Jean-Marie Guyau'dan çevirdiği Terbiye ve Verâset adlı kitaba dayanır. Guyau'ya göre laik ahlâk, Avrupa toplumlarında modern çağın gereklerine uygun bir bilimsellik anlayışıyla yoğrulmuş ve gündelik hayatın dokusuna yerleşmiştir. Eğitim, bu rafine dokuyu modernleşme sürecindeki diğer toplumlarda da canlandırıp, verâset yoluyla gelecek kuşaklara aktarabilir. Aslında Guyau'nun öne sürdüğü bu düşüncede modernleşme sürecine katılması istenen soyut bir toplum varsayımı değil, somut bir ırktır. Cumhuriyet döneminde Abdullah Cevdet'in ırk temasını işlemesi, hem politik açıdan sakıncalı hem de bu temanın daha önce Türkçü ideologlar tarafından pedagojik işleniş biçimine bir geri dönüş sayılacağından kendisi için yeterince cazip değildir. Bunun yerine âileyi ön plana çıkarır ve ırka özgü kültürel karakteri bu toplumsal çevre içinde modernleştirmeyi amaçlar. Bk. Işın, “Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Adab-ı Muâşeretî”, **Tarih ve Toplum**, s.337.



edebiyatını doğru, tutarlı ve şuurlu bir şekilde öğretmektir.<sup>863</sup> Türkiye Cumhuriyeti Muallimler Birliği'nin 1925 kongresindeki geçen konuşmalardan millî eğitim sistemi kurmaya çalışılırken ortaya çıkan yeni siyasi yapıya yani Türkiye Cumhuriyeti ideolojisine ve mevcut toplumsal yapının gerçekliğine göre nasıl bir millî eğitim sistemi kurulacağına dair net bir fikir olmadığı anlaşılmaktadır. Eğitimin dinî veya millî olup olmaması, asrî veya millî olup olmaması, millet kavramının ne olduğu gibi sorular ve Türk milletinin henüz milletleşme döneminde olduğu, millet sevgisinin yerleştirilmesi gerektiği gibi görüşlerle ifade edilen şey millî eğitime dair net bir fikrin henüz olmayışındandır. Avrupa'da Rönesans ve Reform ile başlayan, aydınlanmayla ortaya çıkan eğitimdeki değişimler şüphesiz sorgulama, felsefe, deney ve gözlemi de içermiştir.<sup>864</sup> Hâlbuki Osmanlı'nın son döneminde eğitime dair yapılan yeniliklerin tarihi ise kısadır. Bu noktadan bakıldığında eğitimin çağdaşlaşması Tanzimat'la başlarken aynı dönemde Avrupa'da milliyetçilik ve millî eğitim kavramı gelişirken Osmanlı'da Türk aydınlarında millî eğitim kavramı ancak Balkan savaşlarından sonra filizlenmeye başlamıştır. Eğitim meselesi şüphesiz pedagoji, eğitim felsefesi tartışmalarını da içerdiğinden bu konudaki bilgi ve deneyim yetersiz kalmıştır.<sup>865</sup>

Devletin siyasi ve ideolojik yapısını belirleyen Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilanı gibi inkılaplardan sonra 3 Mart 1924'te Halifelğin, Şeriiye ve Evkaf Vekâleti'nin ve Harbiye Vekâleti'nin kaldırılması gibi kanûnlar millî bir Türk devleti kurmak için atılmış adımlardır. Ancak millî bir devlet kurmak için yeterli olmayan bu adımları asıl tamamlayacak olan eğitim alanında atılacak adımlardır. Millî bir devletin millî eğitim sistemine ihtiyaç duyması nedeniyle son üç kanûnun çıktığı aynı gün Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu çıkarılmıştır. Bütün eğitim kurumları din eğitimi de dâhil olmak üzere devlet denetimine alınmıştır. Bu kanûnun gereğini yapmak ve millî eğitim sistemi kurmak üzere harekete geçen dönemin siyasi

<sup>863</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Millî Terbiye", **Marife**, Haz. Şeref Göküş, C.XIII, S.2, 2013, s.212.

<sup>864</sup> Sosyal değişim esas itibarıyla Rönesans'ta fark edilen bir olgu ve buna bağlı olarak edinilen bir bilinciştir. Bk. İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C.I, İstanbul, İletişim Yay. 2001, s.37.

<sup>865</sup> Ayşe Yanardağ, "Erken Cumhuriyet Dönemi Milli Eğitim Tartışmalarında Ali Haydar Bey'in 'Millî Terbiye' Başlıklı Raporu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.63, Güz 2018, s.396.

şahsiyetleri bu konuda uzmanlardan yardım arayışına girmişlerdir. Siyasi inkılapları destekleyecek ve devletin sağlam temellerde gelişmesini ve güçlenmesini sağlayacak millî eğitim meseleleri gerek basın-yayın faaliyetlerinde, gerek TBMM’de doğrudan tartışılmıştır.<sup>866</sup> Osmanlı Devleti’nin son döneminde eğitime dair yenilikler ve görüşler olmakla birlikte bunlar Osmanlıcılık ve İslâmcılık çerçevesinde meydana gelmiştir. Avrupa’da millet, milliyetçilik kavramı gelişirken Osmanlı dağılma dönemine girmiş ve bunu engellemek için Osmanlıcılık, İslâmcılık politikası güdülüp eğitim buna göre şekil almıştır. Türk aydınları ancak Balkan Savaşlarından sonra milliyet, milliyetçilik, millî eğitim kavramını ele almıştır.<sup>867</sup>

Ahmet Cevdet, millî terbiye ile dinî terbiyeyi bir arada yapmanın imkânını aramış, Almanya ve Lehistan’dan örnekler vermiştir. Ona göre millî ve dinî terbiye birbirinden ayrılmaz bir bütündür ve zıt şeyler değildir: “Terbiye-i milliye ile diniyeyi birbirinden ayırmak lazım gelmez. Bunların ikisi bir yerde pek ala gider. Bunlar birbirine zıt şeyler değildir.”<sup>868</sup> Gerçek bir din terbiyesi almış olmak bazı İslâmi beldelerin esaret altında kalmasının nedeni değildir. İsamîyetin ruhuna sınımsız sarınılmış olsa idi, Avrupalıların yaptıklarını Müslümanlar da yapabilirlerdi. Tutsak olan İslâm devletlerinde hakiki din terbiyesi eksik bırakılmıştır. Yazar, bu eksikliğin sorumlusunun İslâm ulemâsı olduğunu belirtmektedir: “Bir takım akvâmı İslâmiyenin esaret altında kalmalarına sebep, hakikî bir terbiye-i diniye almış olmaları değildir... İslâmiyetin ruhuna temessük etselerdi, karşılarındaki

<sup>866</sup> A.e., s.392-393. Ali Haydar Bey’in Millî Terbiye’sinin içeriği ve rapor üzerindeki tartışmalar için Bk. A.e., s.398-414. Kurtuluş Savaşı koşullarında Ankara’da yeterli kadrolara sahip olamayan Eğitim Bakanlığı teşkilatı geliştirilirken Heyet-i İlmiye ilmi kısma eklenmiştir. Yılda bir kez toplanması kararlaştırılan Heyet-i İlmiyeler, Millî Ta’lim ve Terbiye Dairesi kurulan kadar 1923’ten 1926’ya kadar üç kez toplanmıştır. Alınan kararlar Millî Eğitim Bakanlığı tarafından benimsenmiş ve uygulamaya dönüştürülmüştür. Bk. Birgül Bozkurt, “Cumhuriyet Türkiye’sinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde Heyet-i İlmiye Toplantıları”, **Belgi Dergisi**, C.II, S.19, 2020/1, s.1763.

<sup>867</sup> Yanardağ, “Erken Cumhuriyet Dönemi Millî Eğitim Tartışmalarında Ali Haydar Bey’in ‘Millî Terbiye’ Başlıklı Raporu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, s.414. Türklerde geleneksel olarak ırk, din, kan, şecere, hatta dil birliği, toplumsal birlik temeli olmamıştır. Türkler bunların hepsinde tekçiliği değil, çokçuluğu kabul ettiklerinden, toplumsal birliklerinin temeli ya zanaat birliği ya da devlet birliği olmuş ve Türk, tarihte en çok bu iki kavramla var olmuştur. XVIII. yy. Osmanlı devleti bunun en son örneklerinden biridir. Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul, Kaynak Yay., 2002, s.47.

<sup>868</sup> Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Diniyye”, **Sebîlürreşâd**, s.330. Sebîlürreşâd’da Millî ve Dini Terbiye için Bk. Pak, “Sebîlürreşad ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s.150-153.

Avrupalıların yaptıklarını onlar da yaparlardı... O esir kavimlerde hakikî terbiye-i diniye eksiktir. Bundan dolayı ulemâ-i İslâmiye ünvanını alan zevat kâmilan mesuldür.”<sup>869</sup> Yazara göre ecnebî memleketlerde din müderrisi olabilmek için mütevassıt ve âlî tadrîsâtı bitirmek gerekmektedir. Bizim memleketimizde sarf, nahiv, beyan ve biraz da fıkıh ile meşgul olunmaktan başka bir şey yapılmamaktadır: “Oralarda müderrisi dînî olabilmek için tadrîsâtı mütevassıta ile tadrîsâtı âlîyeden mezun olmak iktiza eder, işte bizimkiler de bu yolu tutmak lazım gelir iken sarf ve nahiv ve beyan ve biraz fıkıh ile meşgul olmaktan başka bir şeyi yapmadılar.”<sup>870</sup> Almanya’da dînî eğitim ibtidâ-i mekteplerde başlar ve yüksek derecedeki sınıflara kadar bu eğitim sürdürülür. Yalnız ilm-i halden ibaret bir dînî eğitim verilmez. Din felsefesi özenle okutulur. Muhtelif dinler hakkında bilgiler verilir. Bazı derslerden geçer not almadan mezun olursa da din derslerinden istenen not alınmadan mezuniyet gerçekleşmez: “Almanya tadrîsâtında bakaloraya kadar tadrîsât-ı diniye mecburdur. Bu tadrîsât-ı ibtidâîyeden başlar, ta yüksek derecedeki sınıflara kadar gider... Yalnız ilm-i halden ibaret değildir. Felsefe-i diniye itina ile okudulur ve muhtelif dinlerin ahkâmı, hikmetler tenkitten geçirilir. Dîn derslerinden alınan numaraların tam olmaları gerekir.”<sup>871</sup>

Dârülfünun’da bazı talebe kulüplerinde dine sımsıkı sarılan kulüpler vardır. Bu kulüplerde talebeler ahlâki meziyetlere sahip çıkacaklarına dair yemin ederler, maskaralık ve kavga yapmazlar, gayr-ı meşru yollara girmezler ve zinadan uzak durular: “Dârülfünun’daki talebe kulüpleri de şayanı dikkattir. Bu kulüpler içinde dine temessuk eden kulüpler vardır... Vazife-i ahlâkiye mütehallik olacaklarına yemin ederler... Ez-cümle maskarat kullanmazlar, düello etmezler, teehül edinceye kadar, gayrı meşru münasebetlerde bulunmazlar. Zinadan ictinâb ederler.”<sup>872</sup> Dine bu şekilde sımsıkı sarılmak bu kişileri ilim ve fende geri bırakmamaktadır. Mesele dinin kendisi ile ilgili değil verilecek tadrîsâtın niteliğindedir: “Dîne temessük, bu adamları ulûm ve fûnûn-ı sairede geri bırakmadığını ru’yel-ayn görmekteyiz. Mesele tadrîsâtıdır. İşin ruhu budur. Nefs-i dinde değildir. Müderrisler hep Dârülfünun’dan

<sup>869</sup> Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Diniyye”, *Sebîlürreşâd*, s.330.

<sup>870</sup> *A.e.*, s.330.

<sup>871</sup> *A.e.*, s.330.

<sup>872</sup> *A.e.*, s.330.

mezun ulemâdandırılar.”<sup>873</sup> Din dersi alan gençlere geometri, matematik, tarih, fizik, kimya gibi dersler verildiğinde öğretmen ve okullar da buna göre oluşturulduğunda din ilelemeye engel demek için bir neden kalmaz: “Bir taraftan dînî ders alan genç (haftada iki saat), öbür taraftan hendese, tarihi tabii, heyet, riyaziyat, fizik, kimya gibi ulûm ve fûnûnu da mükemmelen tahsîl eder. Muallim ve mektep böyle teşkil edilirse artık dîn mâni’-i terakki olur demeye hacet kalmaz. Nasıl ki onlarda olmuyor.”<sup>874</sup>

Almanya’da her genç 20-22 yaşına varıncaya kadar din dersi görmek zorundadır. Ondan sonra serbest bırakılır. Dindar olup olmaması kendi tercihidir. Almanlara göre dînî terbiye almayan sağlam bir millet olamaz. Dînî prensipler ahlâki özelliktedir. Örneğin, adam öldürmemek, hırsızlık yapmamak, yalan söylememek, başkasının hakkını yememek gibi prensipler vardır: “Almanların mûlahazasına göre her genç yirmi yirmi iki yaşına varıncaya kadar dînî tadrîsâtı görmelidir. Ondan sonra serbesttir. İsterse mütedeyyin olur, iserse olmaz. Onlar diyorlar ki bir millet terbiye-i diniye almadıkça sağlam bir millet olamaz. Dinin prensipleri ma’lum ya ahlâkidir. Hırsızlık etme, adam öldürme, yalan söyleme, gayrın hakkını yeme gibi prensipler.”<sup>875</sup> Almanyada din tadrîsâtının yanında bir de ahlâk ilimleri okutulmaktadır. İşin içine felsefî kuramlar girer, bu ise işin oldukça güç yanını oluşturur. Ahlâk tadrîsâtı kapsamlı bir şekilde verilmektedir. Almanya mekteplerinden dînî tadrîsâtı kaldırmak mümkün değildir. Ebeveynler çocukların dinin ahkâmını öğrenmelerini istemektedirler: “Yine Almanya’da tadrîsât-ı diniyye yanında bir de ilm-i ahlâk tadrîs olunur. Bu ilim o mekteplerin en güç derslerinden biridir. Zira işin içine felsefe girer ve en büyük felsefî meslekler nazar-ı tenkitten geçirilir. Ahlâkın tadrîsâtı da pek etraflıdır... Almanyada mekteplerden dînî tedrisi kaldırmak mümkün olamaz. Çünkü çocukların babaları evladın ahkâm-ı diniyeyi öğrenmelerini talep ederler.”<sup>876</sup> Din hususunda Türkler gibi hiçbir millet yoktur ki dînî ma’lûmat noktasında eksik olmasın. En basit şeyler hakkında bile bilgisi olmayan gençlerle bir millet teşekkül ettirmek zordur: “Dîn husûsunda Türkler, ba-

---

<sup>873</sup> A.e., s.330.

<sup>874</sup> A.e., s.330-331.

<sup>875</sup> A.e., s.331.

<sup>876</sup> A.e., s.331.

husûs Türk gençleri kadar ma'lûmat-ı noksan, hiçbir millet, hiçbir gençlik yoktur... ma'lûmatları mefkud böyle gençlik asla ve kat'a bir millet binasını kuramaz.”<sup>877</sup> Alsas Loren Belediyeleri tarafından Fransız maârif idarelerine yazılan resmi yazıda Alsas Loren halkının din ile birlikte millî vazifleri bir arada takip ettikleri bildirilmektedir: “Alsas Loren Belediyeleri tarafından Fransız Maârif idaresine yazılmış olan bir tahrirat vardır ki vesâik-i mühimmedendir. Bunlar o tahriratta (Alsas Loren) halkının dîn ile birlikte vezâîfî milliyeyi bir arada takip ettikleri bildiriliyordu.”<sup>878</sup> Yazara göre dîn tadrîsâtı millî tadrîsât ile birlikte işlenmelidir. Bunun hangi şekilde olmasına ilmi bir heyet karar vermelidir. Bir teklif olarak Almanca bilenler Almanya'dan kitaplar getirterek onların ne şekilde terbiye edildiğine vakıf olabilirler: “Tadrîsât-ı dînîye, tadrîsâtı millîye ile birlikte sevk olunabilir... ne vecihle tadrîs edileceğini bir heyet-i ilmiye ta'yin etmelidir. Almanca bilenler Almanya'dan kitapları getirtsinler. Bu sayede onlar da milletlerin nasıl terbiye edildiğine ve ne gibi şeyler tadrîs edilerek zihinleri açıldığına vâkıf olurlar.”<sup>879</sup> Bir mektebin Pariste veya İstanbul'da olmasından ziyade his ve zihniyetin önemli olduğuna işaret eden yazar, Haydarpaşa Mektebi Tıbbiye'de yatan bir gencin 40 derece ateşle yatağında yatmakta iken pencereden kendini aşağıya atarak öldüğünden bahsetmektedir. Bu kişinin 40 derece ateş altında iken bir odada yalnız bırakılması doğru değildir. Bu zihniyet ile hastaneyi isterseniz İstanbul'a isterseniz Paris'e götürün değişen bir şey yoktur. Bu hâdise üstelik tabiat ile fen ile meşgul olan bir mektepte tıp okulunda meydana gelmektedir: “Geçenlerde Haydarpaşa'da Mektebi tıbbiyede bir genç kırk bu kadar derece-i harâretiyle yatağından kalktı. Kendisini pencereden attı. Bu nasıl mektep, bu nasıl hasta odası?... Siz bu mektebi isterseniz İstanbul'a getiriniz, isterseniz Paris'e gönderiniz.

<sup>877</sup> A.e., s.331.

<sup>878</sup> A.e., s.331. “Weimar Maârif Müşâviri Karl Monesius tarafından yazılıp Servet-i Fünûn İdâresi ma'rifetiyle tercüme ve neşr olunan Alman Mektepleri ünvânlı risâleden âtîdeki fıkra lâzım gelenlerin nazar-ı dikkatine vaz' olunur: “Mekâtib-i umûmiyyenin tadrîsât programı, tadrîsât-ı dînîyyenin aksâm-ı asliyyeden bulunmasıyla bir mâhiyet-i mahsûsayı hâizdir. Almanya, diğer memleketlerde yapıldığı gibi, bunun yerine tadrîsât-ı ahlâkiyyeyi ikâme etmeyecektir. Herkes kanâat hâsıl etmiştir ki, tadrîsât-ı dînîye pek büyük bir kıymeti bulunan niam-ı rûhiyyenin inkişâfâtına ma'tûftur. Harb-i hâzırda Almanya'nın izhâr etmiş olduğu muhteşem manzara-i kudret ve vahdet, Alman rûhunda cevval bir hiss-i dînînin mevcûdiyetini gösterdi ve din esâsı, Alman kuvvetinin en müessir avâmili miyânındadır.” Bk. “Mekteplerde Din Esası Üzerine Terbiye”, **Sebîlürreşâd**, C.14, S.350, 15 Teşrîn-i Evvel 1331, s.95.

<sup>879</sup> A.e., s.331.

Zihniyet, orada bir salâh göremedikten sonra ne yapsanız boştur. İşte tabiiyat ile meşgul bir mektep.”<sup>880</sup> Bir kısım halk vardı ki onu ahlâk dersinden başka bir tesir doğruya götüremez. Allah korkusu bu kişilerin kalbinden çıktı mı, onları engelleyici başka bir güç bulunamaz. Bu kişilere sadece nazari ahlâk dersi vererek bir sonuç beklemek doğru değildir: “Ehalinin bir kısmı vardır ki onu ahlâk tadrîsinden başka salâha doğru götürececek bir müessir bulunamaz. Her memlekette böyledir. Bunun aksi sabit olamamıştır. Allah korkusu o kısım halkın kalbinden çıktı mı, artık onları tutacak başka bir kuvvet yoktur. Yalnız nazariyât-ı ahlâkiye ile o kısım idare edilemiyor.”<sup>881</sup> Türkiye’de hiçbir zaman gerçek bir dinî terbiye verilmiş değildir. Böyle olunca Türkiye’nin din yüzünden geri kaldığını söyleyemeyiz. Türkiye’de riya ve yalan yüzünden geri kalınmıştır. Mekteplerde verilmesi gereken ilk terbiye söz ve fiilelerde yalandan kaçınmaktır. Bunu öğrettikten sonra haklı ve haksızı öğretmek gerekir. Üçüncü olarak millî hisler oluşturulmalı, terbiye öncelikle yalan ve riya kurtarılmalıdır. Yoksa hiçbir iyi netice alınamayacaktır: “Binâenaleyh bana sorarsanız Türkiye hiçbir zaman hakikî terbiye-i diniye almış değildir... Binâenaleyh Türkiyenin dîn yüzünden geri kaldığını kabul edemiyorum. Riya ve kizb yüzünden geri kaldık denirse hakikaten muvafık bir iddia dermiyan edilmiş olur. Mekteplerde ilk verilecek terbiye, akvâl ve ef’âlde yalandan kaçınmaktır. Bunu öğrettikten sonra haklıyı haksızı anlatmak lazım gelir. Üçüncü, milliyeti hissiyatı temniye edilir. Fakat kizb, riya kurtarılmadıkça milliyet için söylenen sözlerin hiç mi hiç fâidesi olmaz.”<sup>882</sup>

Ahmed Cevdet’e göre halk hükümetini vücuda getirmek için üç esas vardır. Bunlar dinî terbiye, harsi terbiye ve iktisadi terbiyedir: “Demek ki memleketimizde halk hükümetini vücuda getirebilmek için üç esasa temessük lazımdır: Evvela- Fezâilî ahlâk için taassuptan âri ve hakikî bir (Terbiye-i dîniyye). Sâniyen- Halkta bir idrak hasıl olabilmek için (Harsî terbiye). Sâlisen- Siyasi hürriyet için (İktisadî

---

<sup>880</sup> A.e., s.331.

<sup>881</sup> A.e., s.331.

<sup>882</sup> A.e., s.332.

terbiye).”<sup>883</sup> Ahmed Cevdet millî terbiye ve dinî terbiye arasında detaylı bir yazı yazmış ve dönemin sorununa farklı açılardan ışık tutmuştur.

Ahmed Halid Bey, İstanbul İnâs Sultânîsi ana sınıfı ödül dağıtma töreninden bazı tespitleri aktarmaktadı. Ona göre dışardan yabancı biri gelse talebelerin haline bakarak burayı ecnebî mektebi zannetmesi muhtemeldir. Küçük bir kız sahneye çıkıyor ve rolünü oynarken herkesi duygulandırıyor, tam bu sırada garib bir ses ile semada var pederimiz şeklinde bir ifade ile kulaklar çınlıyor. Sonra bu Müslüman kız sanki bir ecnebî mabedinde ayin yapılmıyormuş gibi diz çöküyor:

“Evvelki hafta, Cuma günü Dârulmuallimîn Tatbîkât Mektebi’nde, İstanbul İnâs-ı Sultânîsi ana sınıfının tevzî’-i mükâfâtı yapılmıyordu. Ben de bu merâsimde bir zâir sıfatıyla bulundum... Millî ve dinî terbiye... Meselâ; öyle zannederim, sahnede ibrâz-ı hüner edenlerin hangi milliyete mensûb olduğunu bilmeyen bir yabancı o sırada içeri girseydi, hiç şübhesiz, kendisinin bir ecnebî mektebinde bulunduğunu iddiâ edecekti!!... Küçük bir hanım, ‘çiçekçi kızı’ rolünü yapmak üzere meydana çıkıyor, hazîn sadâsıyla herkesi ağlatıyor, tam bu sırada garîb bir ses kulaklarda çınlıyor: Semâda var pederimiz!!... Sonra bu sözleri söyleyen küçük İslâm Hanım, diz çöküyor, tıbkı bir ecnebî ma’bedinde yapılan âyini, tasvîr ve taklîd ediyor.”<sup>884</sup>

Ahmed Vasfi Zekeriyya’ya göre mektepler talebelerin dimağlarını yormaktan başka bir işe yaramamaktadır. Mekteperde yeterli biçimde ictimâî ve ahlâkî terbiye verilmemektedir. Memlekette bulunan ecnebî mekteplerinde nasıl ki dinî ve ahlâkî terbiyeye önem veriliyorsa mekteplerde de bu şekilde bir eğitim izlenmelidir: “Evet! Ne kadar şayân-ı teessüfdür ki mekâtib-i İslâmiyyemiz ve ale’l-husûs mekâtib-i

<sup>883</sup> Ahmed Cevdet, “Demokraside Halkın Terbiyesi”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.XXI, S.532-533, 2 Haziran 1330, s.104. “Ta’lîm ve terbiyeye esâs olmak üzere evvelemirde ber-vech-i âtî üç şey nazar-ı i’tibâra alınır: 1) Bir tarz-ı hayâtı iyi ve saâdet-bahş görmek 2) Bu tarz-ı hayâtı tercîh etmek 3) Çocuğu bu hayata hâzırlamak Bu prensipler gözetilmek üzere tatbîk edilecek tedrisât sâyesindedir ki vatana muhtâc olduğu münevver ve zinde dimâğlar yetiştirilebilir.” Bk. M. Şemseddin, “Ta’lîm ve Terbiye Esasları”, **Sebilürreşâd**, C.I-VIII, S.26-208, 16 Ağustos 1328, s.498.

<sup>884</sup> Ahmed Hâlid Bey, “Matbûât: Talebe Defterinden Aynen: Millî ve Dinî Terbiye”, **Sebilürreşâd**, C.XII, S.304, 26 Haziran 1330, s.323-324. “Cumhuriyet Gazetesinin baş makalesinden: Duwey ecnebi bir terbiye sistemi, sistemlerin en mükemmeli dahi olsa, onu taklid etmenin, kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm bir iş yapmaktan başka bir şey olmadığına kanidir. Duwey diyor ki, usûl-i ta’lîm ve terbiye bir memleketin arzu ve tecrübelerine göre inkişâf etmeli ve halkın hakikî ihtiyaçlarına göre cevap vermelidir... Bu günkü maârifimiz Fransız maârifinin itidai bir kopyasından başka bir şey değildir. Hatta maârif ve terbiye telakkimiz de Fransız telakkisinden farklı değildir.” Bk. “Taklitçi Maârifin Bugünkü Perişan Hali”, **Sebilürreşâd**, C..24, S.614, 28 Ağustos 1340, s.255.

resmiyyemiz hep yek-nesak, bî-sûd ve mut'ib tarz-ı tadrîsât ile her deryâdan bir katre mesâbesinde bir hayli ulûm u fûnûnun mebâdîsi ile talebesinin dimağlarını yormaktan başka bir eser-i ma'rifetleri görülmüyor. Ondan daha mühim olan terbiye-i ahlâkiyye ve ictimâiyye, tasfiye-i rûhiyye cihetlerine nedense hiç yanaşılmıyor... Erbâb-ı basîretimiz bundan ibret almalı, mekteplerimiz artık yanı başlarında duran mekâtib-i ecnebiyye gibi terbiye-i dîniyye ve ahlâkiyyeye ehemmiyyet vermeli.”<sup>885</sup>

<sup>885</sup> Ahmed Vasfi Zekerîyya, “Müslümanlar Nasıl Mekteplere Muhtaçtır?”, **Sebîlürreşâd**, C.VI, S.137, 7 Nisan 1326, s.106. “Fi'l-vâki' Türkiye'de her câmi' bulunan mahalde bir mekteb bulundurmak usûl-i müstahsene-i milliyedendir. Hattâ bu usûl bütün efkâr-ı İslâmiyye'de te'ammüm eylediği zâhirdir. Demek ki: İsmâil Beyefendi'nin Türkiye'de lüzûmunu hiss ettiği mekteb bâliğan-mâ-belağ var. Ve bu yekûnun elifbâ okutturup yazdırmak cihetiyle ıslah olunmuşları hamden li'llâh onbeş, on altı bin raddesinde bulunur. Fakat, ma'at-te'essüf i'tirâf edelim ki: Mekâtib-i ibtidâ'iyyeden Avrupa derecesinde mahsûl verecek program ve öyle bir programı tatbik edecek mu'allim henüz ne bizde ve ne de Rusya müslümanlarında yoktur... Bu noksânımızı da devr-i sâbıkın zulm ü i'tisâfına bırakalım ve tenkîdâtımıza devam edelim.” Bk. Mehmed Niyazi, “Fazıl-ı Muhterem İsmail Gaspirinski Bey'in Konferansını Dinlerken”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.2, S.49, 30 Temmuz 1325, s.365. “Şehrimizdeki ecnebi mekteplerinde merâsim-i diniyye gösterilen mürââta nispetle bizim bu lâkaydımız için ne demeli? Vâkıan mekteplerde çocuklara cebren namaz kıldırmaya ben de tarafdâr değilim. Fakat teşvîk, tergîb ve manevî tazyîk ile onları ifâyı abudiyet ve secde-i rahmâna sevk ve imâle etmek behmehâl lazımdır.” Bk. Mehmed Ali Avni, “Maârif Derdi”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.480, 14 Mayıs 1337, s.124. “Geçen gün berây-ı seyâhat bazı arkadaşlarla civârımızda bulunan iki Türkmen nâhiyesine gittik. Her köye uğrayarak dindaşlarımızla hasbihâl ettik. Garîbi şu ki bu müslümanların kendilerine âid darb-ı meselleri var iken Ermenilere âid mesellerden temsil getirerek sohbet edişleri nazarımı celb etti. Kendilerinden suâl ettim: -Yâ hu bu meselleri sizler nereden öğrendiniz? Cevaben dediler ki: -Yâ Efendi! Bizim komşu köylerimiz Ermeni'dir. Her gün de Keseb karyesine gider geliriz. Bize çok i'tibâr ederler. Beraber yer içeriz. Onlardan öğreniriz... dediler... Artık sizler için İstanbul muhitinden taşralara çıkıp dîn-i mübîn-i Ahmedî'nin selâmeti için çalışmak farzdır. Kusûruma bakmayınız, sevgili ulemâmızdan olduğunuz için şu varaka-i âcizîyi evvelâ sizlere takdîm etmek şerefîyle müşerref oluyorum. Siz de bu mektûbumu İstanbul'un hakikî ulemâsının, Dârülfünun İlahiyât Şu'besi'nin ve Medresetü'l-Vâizîn'in genç ve fedâkâr talebelerinin enzâr-ı munsifâne ve dindârânelerine vaz' ediniz. Me'mûldür ki İslâm'ın derdine çâre düşünölmeye başlanır. Allah tevfiğ ve selâmetler ihsân buyursun.” Bk. “Lazkiye'den: İstanbul'un Hakikî Ulemâsı ile Dârülfünun İlahiyât Şubesi ve Medresetülvâizin'in Genç ve Fedakâr Talebelerinin Nazargah-ı Dikkatlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.281, 16 Kânûn-ı Sâni 1329, s.334-335. “Rusya'da müslüman ulemâsından bazıları emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker emr-i celiline ittibâen, neşr-i dîn-i Muhammedî'ye çalışmakta oldukları Rusya Dâhiliyye Nezâretince istihbâr kılınmasıyla, bu gibi harekâta bulunanların derhal ahz u girift ile mahkemeye tevdi' edilmesi, bütün Rusya vilâyeti vâlilerine emr ü ta'mîm olunmuştur. Ne insâf, ne adâlet ve ne kadar da Nasrâniyet'e i'timâd değil mi?” Bk. “Şuûn: Devlet-i Osmaniyye, Rusya, Hindistan, Türkistan, Buhara, İran, Bulgaristan, Cezair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.102, 5 Ağustos 1326, s.419. “Bugraslan kasabası civarında Arsay nâm karyede 96 kişi (49 zükûr ve 47 kadın) resmen dîn-i İslâm'ı kabul edip, (17 zükûr ve 15 kız) çocuklarına husûsî bir ev kiralayarak bir muallimden zarûrât-ı dîniyyeyi öğretiyorlardı. Geçen Kânûnisânî nihâyetlerinde mezkûr karyeye bir polis jandarması gelip mektep çocuklarını kovup çıkarmış, muallimi de polis komiserine göndermiştir.” Bk. “Rusya, İslâmları Tazyik Ediyor”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.130, 17 Şubat 1326, s.431.



Edhem Nejat, idaresi Fransız mürebbi ve muallimlerin elinde olacak lise açma fikrine karşı çıkmaktadır. Ona göre kavmi ve medeni ihtiyaçlar ile milletin istikbali için bu liseleri açmak maârif bakanlığı ne kadar iyi niyet taşısa da isabetsiz bir iştir:

“Maârif Nezâreti şüphesiz ki büyük bir hüsn-i niyyet ve itmi’nân ile Fransız muallim ve mürebbîler elinde idare olacak liseleri açmaya karar verdi; fakat teessüf olunur ki bu kadar vâsi’ hüsn-i niyyetle beraber, milletin, memleketin asıl muhtaç olduğu cihetlere, ihtiyâcât-ı kavmiyye ve medeniyyemize, gurur ve istikbâl-i millîmize ihâl-i nazar etmekte büyük kusurlar ikâ’ edildiği meydana konu... Konya’da, daha bilmem nerede, henüz takunya ile mekâtib-i i’âdiyyeye devam eden talebeler, Fransız muallimlerin huzûrunda ders alacaklar da, birgün başımıza sinyor kesilecekler, öyle değil mi? Bazı zevât takunya ile mektebe devam etmenin bir kusur olmadığını söyleyerek i’tirâz ederler. Halbuki mes’ele böyle değildir. Elbisenin, tarz-ı telebbüsün, temizliğin ahlâk, azim, cesâret ve bâ-husûs terbiye üzerine pek mühim te’sîri vardır. Bu sebebe mebnîdir ki iyi mekteplerde talebeye elbise ve tarz-ı telebbüs ve nezâfet numaraları ve mükâfâtı verilir.”<sup>886</sup>

Hüseyin Adil, millî vicdan için harsın gerekli olduğunu söylemektedir. Harsın temel taşı da din ve ahlâktır: “Hissediliyor ki bunun sebebi gâyesizliktir. Gâye; millî vicdândan doğar, millî vicdânın teşekkülü için hars lâzımdır. Harsın temel taşı ‘dîn’ öz evlâdı ‘ahlâk’dır. Génie du Christianisme’in başındaki Montesquieu’nün şu cümlesi ne kadar manîdârdır: Zâhiren ancak hayât-ı uhreviyyenin mâlzeme-i saâdetini hâmil gibi görünen dîn, dünyevî hayâtta da bâis-i bahtiyârîdir.”<sup>887</sup> M. Şadi, rüştiyeyi bitirdikten sonra Frerler Mektebine devam etmek durumunda kalmıştır. Orada bir Müslüman öğrencinin ruh halini kendinden örnek vererek tasvir etmekte, o zamanki duyduğu rahatsızlıkları dile getirmektedir:

“Rüşdî tahsîlimi bitirdikten sonra kazâmızın feyz alacak başka bir menba’ı bulunmadığından -âvâre gezmemecliğim için- beni Frerler Mektebi’ne vermişlerdi.

<sup>886</sup> Edhem Nejad, “Liselere mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?”, **Sırât-ı Müstakîm**, s.91-93. “Lise teşkilâtı ihtisâs-ı tedricî usûlünün muvaffakiyetle tatbîkine pek müsâit bulunduğu cihetle programlarının bu esasa istinâd ettirilmesinin pek ziyâde fevâid te’mîn edeceği şüphesizdir. İsviçre mekteplerinde muvaffakiyetle tatbîk edilen bu usûl sayesinde hayret-bahş netâyic istihsâl edilmektedir.” Bk. M. Şemseddin, “Mekteplerde Tedrîs Olunacak Ulûmun Tertibi”, **Sebîlürreşâd**, s.27.

<sup>887</sup> Hüseyin Adil, “Dârülfünun Gençlerine: Din ve Ahlâk”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.450, 4 Kanûn-i Evvel 1335, s.94.

Altı, yedi yaşlarında Hıristiyan arkadaşlarım bulunan sınıfımın tek feslisi bulunduğum zaman kalbimin verîdü'l-hayâtını kemiren endîşe İslâmiyet'im, milliyetimin mensî kalması idi. Dört tarafımın Fransa harîtasıyla kaplı, gözlerimin, kulaklarımın Fransız menkıbeleriyle dolu olduğu bütün ders vakitlerimde bile zavallı milliyetimi, düşünmek için şiddetli bir ihtiyâc duyar, bu ihtiyâcın altında ezilirdim. Teneffüs için dershânedan çıkıp yine girdikçe tekrâr edilen duâları esnâsında ben yapyalnız, sıramın üzerine yaslanır, gözlerimin önünde kulaklarımın yanında yapılan merâsimle hiçbir alâkam bulunmadığını kendime ihtâr ve telkîn etmeye çalışırdım. Bu mücâdeleler, benim için bir ihtiyâc hâlini almıştı. Yine birgün muallim, - İbâdetler, Allah'a mahsûs olduğundan mukaddes ve hürmete şâyândır; işte bunun için biz duâ ederken, sen huşû' ile dinlemeli ve bu huşûunu gösterecek bir tarz almalısın, diyerek kendi eliyle kollarıma çaprazvâri bir vaz'iyet verince kalbime, rûhuma hükmeden İslâmiyet'in ağladığını duydum. Artık bu hallere yavaş yavaş isyân ediyordum: Okuduğumuz kurûn-ı vüstâ târihinde Peygamberimiz efendimiz hazretlerini yalnız kuru bir Mahome = Mahomes tarzında gördükçe bayağı rûhum sıkılır ve o dersimizi iâde ederken Notr Sinyor Mahome = Notre-Signieur Mahomes şeklinde okumaya kadar varırdım. Bu sarîh bir hakkım iken her taraftan kopan müstehzî kahkahlar, beni, ikinci defasında sükûta mecbûr ederdi. İşte böyle senelerce didiştim. Bir Müslüman çocuğunun İslâmiyet ve milliyetini boğacak dar ve karanlık dolambaçlara rehberlik ettikleri hâlde onlara yabancı kalmak istedim.”<sup>888</sup>

<sup>888</sup> M. Şadi, “Toprağımızda Ecnebi Mektepleri”, **Sebîlürreşâd**, s.431-432. “Kendi mekteplerimizden birinde talebe ve tâlibâta Cenâb-ı Mesih'in ibnullâhlığından, Hazret-i Meryem'in ümmüllâhlığından, Hıristiyanlığın İslâmiyet'i gölgede bıraktığından bahs olunuyor. Henüz yedi yaşına varamayan etfâl-i İslâmiyet'e Jezvitlerin misyonerlerin icrâ edemeyecekleri bir cesâretle terbiye-i Hıristiyanıyye ile zihinleri doldurulur.” Bk. “Mekteplerimiz Dinsiz, Vatansız Kimseler Yetiştirecekse Milletin Cahil Kalması Daha Hayırlıdır.”, **Sebîlürreşâd**, s.302. “Bildiklerimden şimdilik birkaçını medâr-i intibâh olur ümidiyle zikr ediyorum. Kadıköy Frerler Mektebi'nde bulunan fakat tahsîl-i ibtidâîsini Türk mekteplerinde alan dîni, milleti hakkında pek güzel bir fikir peydâ ettikten sonra oraya giren bir efendinin büyük bir teessürle naklettiği, benim de ağlayarak dinlediğim şu sözler bizlere ne acı felâketler gösteriyor: “Görseniz ne acıklı levhalar karşısında bulunuyoruz. Bizim mekteplerimizde hocalarımız akâid-i dîniyye derslerinde adedleri son derece kalîl olan gayr-ı müslimlere arzu ederlerse sınıftan çıkabileceklerini ihtâr etmeyi âdetâ bir vazîfe bilirlerken, burada ekseriya sınıfın kısm-ı a'zamını teşkil eden İslâmlar sınıfı terk etmemek mecbûriyetindedir. Asıl can alacak nokta ise bu usûlün fikr-i ibtidâîden mahrûm küçük İslâm çocuklarının bulunduğu sınıflarda cereyân etmesidir. Vallâhi ben bile Peygamber'imizi unutmaya, peygamber olarak yalnız Hazret-i İsmâ'yı tahayyüle başlar gibi olmaktan korkuyorum. Çünkü Peygamber'imizin ismine hasretiz, hâlbuki üç sûretli ilâhın menâkıbıyla kulaklarımız doluyor.” Bk. Vicdani, “İslâm Diyarında Ecnebi Mekteplerinin Tesirat-ı Mefsedetkaranesi”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.42-224, 13 Kânûn-ı Evvel 1328, s.288.

Rıza Tevfik, terbiye konusunda takip edilen yolun artık eskimiş olduğunu, birkaç seneden beri bu düşüncenin yerleşmeye başladığını ve artık eski terbiye ile devam edilemeyeceği kanaatine varıldığını belirtmektedir: “Birkaç seneden beri zihinler, müthiş bir endişe ile uyandı: Hayat-ı ictimâîyemizi eski terbiyemizle tevkik ve idare edemeyeceğimizi, olanca ehemmiyetiyle anladık!”<sup>889</sup> Münevverleri düşündüren meselelerden biri de terbiyede millî bir amaç tesis etme ihtiyacıdır: “Terbiye meselesi (Ümmül Mesâil)’dir. Kadın meselesi, tahsîl-i ibtidâî meselesi, spor meselesi, gaye-i millî meselesi ve cemaat-i münevverimizi, bugün kemal-i ciddiyetle meşgul eden nice nice meseleler hep terbiye meselesinden tevellüd etmiştir.”<sup>890</sup>

Kaya Nuri, Finlandiyalılar üzerine ele aldığı yazısında Finlerde ta’lîm nizami olarak mecbur tutulmamaktadır, ta’lîm Finlerin mukaddes diyanetleri için her birey üzerinde farz kadar kesin bir görevdir. Mukaddes diyanet tabiri üzerinde Fin toplumunun bir parçası olmak için okumak ve yazmak şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır: “Çocuklar için ta’lîmin umûmîyeti meselesinde Profesör cenâbları: - Ta’lim bizde nizâmen mecburî değildir. Lakin mukaddes diyanetimiz icabıyla ta’lîm bizde farz gibi insanın kendine âid vazifedir... Mukaddes diyânet nazarında ta’lîmin farzlığı: -Okumak yazmak bilmeyen adamların hukuku medenîyeden, Fîn heyet-i ictimâîyesinde azâlıktan mahrumiyeti manâsında imiş.”<sup>891</sup> Hilmi Malik’e göre çocuklar için çizilecek programda çocukların tabiat ve özellikleri dikkate alınmalıdır. Çocuğa sadece büyüklerinin düşündükleri bir programla sınırlı olmayan, cemiyet ve millî gayeyi de edinmiş bir terbiye verilmelidir: “Çocukların terbiyesi için programlar çizerken onların hayatlarını ve nasıl düşündüklerini, hal ve hareketlerini ve bunların sebeplerini her halde ilmi bir sûrette nazarı itibare almak elzemdir... Sırf büyüklerinin düşündükleri planlar dâhilinde terbiye de çocuğun istikbalini körletir.

<sup>889</sup> Rıza Tevfik, “Musâhabe-i İctihad: Mesâil-i Hakîkiyye”, **İctihad**, s.2052.

<sup>890</sup> **A.e.**, s.2053.

<sup>891</sup> Kaya Nuri, “Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler”, **İctihad**, s.3320. “Diyânet lügatte dindârlık demektir. Istîlâh-ı fukahâda ma’nâsı başkadır. Diyânet muâmelât ve kazâya mukâbil olarak müsta’meldir, ma’nâları da ayrıdır. Diyânet muâmelât mukâbilinde olarak cem’ sîgasıyla diyânât sûretinde kullanılır ise ibâdât ma’nâsına gelir.” Bk. İzmirli İsmail Hakkı, “Diyânet ve Kaza”, **Sebilürreşâd**, C.XV, S.373, 10 Teşrîn-i Evvel 1334, s.159.

Gaye daima cemiyet ve millet olmalıdır; fakat çocuğun tabiatı da hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır.”<sup>892</sup>

Ahmed Ağayef, bu konuda kapsamlı bir yazı kaleme almıştır, ona göre millî terbiyeye sahip olamayan milletler ne mesud olurlar ne de yaşayabilirler.<sup>893</sup> Terbiye millî olmalıdır. Ta’lîm ise kosmopolit bir özellik taşır. Milliyet dinden, lisândan, tarihten, edebiyat ve an’aneden oluşmaktadır. Millî terbiye de bu beş esastan oluşmaktadır: “Terbiye-i milliyeye mâlik olmayan bir kavim ne mesud olur ne de yaşar... Terbiye (education)<sup>894</sup> bizzat ve binefsih millî olmayı iktiza eder. Ta’lîm (Instruction) ise cihanı (kosmopolit) ve her nev’ olabilir. Milliyet şunlardan ibarettir: (dinden), (lisândan), (tarihten), edebiyat-ı kavmiyeden), (ananat-ı kavmiyeden) olmak üzere beştir.”<sup>895</sup> Ona göre Osmanlı’da millî terbiye mevcut değildir. Millî terbiyenin verileceği yer ibtidâ-i okullardır. Tâli, âlî gibi diğer okullar terbiye mekânları olmaktan ziyade ta’lîm mekânlarıdır. Bu seviyeye kadar gelen gençlerde aklen ve zihnen zaten bir dereceye kadar ahlâk oluşmuştur. İbtidâ-i mekteplerde verilen bu ahlâk ise millî terbiye şartlarına uygun olarak verilmemektedir. Bu durum

<sup>892</sup> Hilmi A. Malik, “Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta Cinsiyet ve Terbiyesi”, **İctihad**, s.4038. Dergi İran’dan örnek vererek ibtidâî eğitimin meclis tarafından zorunlu kılındığından haber vermektedir. “İran’da şâyân-ı dikkat teşebbüsât-ı maârif-perverâne vukû’ bulmuştur. İran Meclis-i Meb’ûsân’ı tedrisât-ı ibtidâiyyeyi herkes için mecbur kılmıştır. Fakirler bilâ-ücret ibtidâî mekteplere kabul edileceklerdir. Zenginler ise pek az bir para te’diyesine mecbur tutulacaklardır. Bütün köylerde ibtidâî mektepleri küşâd olunacaktır. Bu mekteplerin programı tarz-ı cedîd üzere olacaktır.” Bk. “(Matbuat-ı İslâmiyye): Böyle Mi Olmalıyız?... Ermenek’ten Yazılan Mektup - İntişar-ı İslâm - İhtida - İran’da Tamim-i Maârif”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.90, 13 Mayıs 1326, s.216.

<sup>893</sup> “Bu gün birçok kavmlerde, dinî ideallerin ehemmiyeti, hégémonia, socialiste ‘akideleri v.s. gibi siyasi yahud ictimâ’i ideallerinkinden daha az olmuştur... Mazinin miras bıraktığı ideallerin hala en kuvvetlisi vatanperestliğin teşkil ettiği milli idealdir.” Bk. Gustave Le Bon, “Kavimlerin Hayatında İdeal’in Rolü; Socialistlik Din -II: Yeni İdeallerin Tahavvülü”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.322, 1 Haziran 1931, s.5466.

<sup>894</sup> Fransızca Education yalnız terbiye demek olduğu halde aynı kelime, İngilizce’de terbiye, ta’lîm ve tedris kelimelerinden her üçünün birden manalarına mütezammindir. Bk. Abdullah Cevdet Karlıdağ, “Demokrasi ve Terbiye (John Dewey, Demokrasi ve Terbiye, Ta’lîm ve Terbiye Heyeti Azasından Avni Bey Maârif Vekâleti Neşriyatı, 428 sahife, 1928)”, **İctihad**, C.XXIII, No.252, 16 Mayıs 1928, s.4797. “Gustave Le Bon tarafından yapılandırılan daha iyi olarak hiç kimse terbiyenin ta’rifini yapmamıştır: ‘terbiye, şuuru gayr-ı şuuruya geçirmek sanatıdır.’ Bk. “Terbiyenin Psikolojisi”, **İctihad**, C.XX, No.183, 1 Temmuz 1925, s.3650. “Amerika ve alel-umûm Anglo-sakson terbiyeyi ta’lîmden ayırmaz; İngilizce’de Education kelimesi hem ta’lîm hem de terbiye demektir.” Bk. “American Collegiat Institute: Fevkalade Müsameresi”, **İctihad**, C.XXI, No.206, 15 Haziran 1926, s.4011.

<sup>895</sup> Ahmed Ağayef, “Terbiye-i Millîye”, **İctihad**, C.III, No.27, 15 Temmuz 1327, s.782-783.

rüşdiye mektepleri için de geçerlidir. İbtidâ-i mektepler ve rüşî mekteplerde verilen eğitim yukarıda sayılan beş şarttan kopuktur:

“Acaba Osmanlılar arasında terbiye-i milliye mevcûd mudur? Şu suâle mea teessüf nefi yer şekilde cevap vermek mecburiyetindeyim, zira terbiye-i milliye hakikî melce-i ve mavesi mekteb-i ibtidâiyedir: mekâtib-i taliye ve aliye ise bi’tabi dar-ül terbiye olmaktan ziyâde daru’ta’lîmdirler; zaten bu gibi mekteplerde okuyup gelmekte olan şeban aklen zihnen dimağen bir dereceye kadar ahlâken teşkil etmişlerdir!... halbu ki mekâtib-i ibtidâiye-i osmaniyede terbiye-i milliye şeraitine asla riayet edilemez... İşte gerek mekâtib-i rüştiyede gerek sırf mekâtib-i ibtidâiyede verilen terbiye yukarıda zikir ettiğimiz erkânı hamse-i milliyetten mücerrettir.”<sup>896</sup>

Yazar, millî terbiyeyi oluşturan beş esastan biri olan dinî ilk sırada açıklamaktadır. Mekteplerde akidevi konular çocuğun ruhuna ve aklına nüfuz edemeyecek bir şekilde işlendiği takdirde din terbiyesi de tam olarak gerçekleştiremeyecektir. İlmihal kitabının daha ilk sayfalarında geçen hocalarının bile tam anlayamadığı Allah’ın sıfatlarını (vücut, kıdem, bekâ...) gibi bu kavramları çocuk da anlayamamaktadır: “Dîn, herkes itifar eder ki dîn terbiyesi yalnız kavaid usûl-i terbiyeyi çocuğun akıl ve ruhuna nüfuz edemeyecek bir takım kelimatı sakile ve ceffel mutantana öğretmekle husûle gelmez... Vücud ve kıdem, beka vahdaniyet... diye birçok kelimat kullanılıyor. Yedi sekiz yahud on dört yaşında bir çocuk bunlardan ne anlar? Hocası bile bunları güçlkle anladığı halde çocuklara nasıl anlatabilir.”<sup>897</sup> Yazar, yine benzer şekilde efâl-i mükellefin kavramlarından olan farz ve vacib gibi kavramları ibtidâ-i mektepe giden hangi çocuk idrak edebilir, anlayabilir? diye sormaktadır: “Sonra ef’âli mükellefin tâdat edilecek (farz) vacib, sünnet... müfsîd kelimeleri, zildeki sûrette beyan edilir: Farz, delili kat’i ile yani şüphesiz delil ile sabit olan şeydir, vâcib, delili zannî ile yani şüpheli delil ile sabit olan ve ilâ âhir... Rica ederim söyleyiniz bunu ve bu gibi tedirsatı mekâtib-i ibtidâiye devam eden hangi çocuk anlar.” Mekteb-i ibtidâilerde çocuğun his ve eğilimine uygun şekilde eğitim verilmesi gerekir. İbtidâ-i mekteplerde çocuğun kalbini imanla, duygularını ahlâk ve dinî karakterle doldurmak takip edilecek yoldur. İbtidâ-i mekteplerde çocuğun öncelikle hissiyat ve duygularının terbiyesine

---

<sup>896</sup> A.e., s.783.

<sup>897</sup> A.e., s.783.

ehemmiyet vermek gerekir: “Zaten mekâtib-i ibtidâîyede fikren ve aklen anlaşılması güç olan şeylerin tadrîsi caiz değildir. Mekâtib-i ibtidâîyede en ziyâde ve en evvel hissiyatın, temayülün terbiyesine dikkat etmek icab eder. Çocuğun kalbini nuru iman ile bil fiil tenvîr etmek, hissiyatını ahlâk ve şemâilî diniye ile imla etmek işte terbiye ve tadrîsi ibtidâîyenin takip edeceği meslek.”<sup>898</sup> Bunu gerçekleştirmek için çocukların zihnini yormadan Hz. Muhammed’in, sahabenin ve dört halifenin hallerini anlatan kıssalar ve rivayetler okunması ve anlatılması gerekir. Bu hikâyeler içinde ef’âl-i mükellefin konuları da gireceğinden bu kavramlar da öğretilmiş olacaktır. Böylece çocuk hem hissi yönden yetişecek hem de gerekli dinî bilgiyi almış olacaktır: “Bunun için, fahr-i kâinat efendimizin, hulefa-i râşidin hazerâtı kirâmın, ashâb-ı kirâmın teracüm-i ahvâllerinden ufacık kıssalar, rivayetler alıp çocukların fikrini yormayacak bir sûrette kırâat ve mükâleme etmek lâzımdır. Tabii bu hikâyelerde ef’âl-i mükellefine âid fiiller de girecektir. İşte o zaman muallim, şu ef’âlin neden ibaret olduğunu bil-fiil gösterir. Bununla berâber çocuklara ufacık, güzel kalbî ve hissî tenzîh eden münacâatlar, duâlar ezbertletmek ve bu münacâtı, duaları bütün çocuklara birlikte okutmak sayesinde yalnız çocukların ve kalb hissiyatını tenvîr eylemekle kalmaz, ma’lûmatı diniye ve maârif-i İslâmiyeleri de tevsi’ edilir.”<sup>899</sup> Bugünkü durumda ibtidâ-i mekteplerde bu şekilde bir eğitim verilmemekte olup çocukların zihinleri yorulmakta ve en temel dinî bilgi de öğretilmemektedir. Yazar, mektepleri teftişe çıktığında rüşdiye mektebi ikinci sınıf

<sup>898</sup> A.e., s.783, L. Lütî Prof. N.Robinson’un Adalet adlı kitabından tercüme ederek aktarmaktadır. “Nasıl ta’lîm ettiğimizi, çocukla ne esaslara göre muamele ettiğimizi iyice tayin etmeliyiz... Muallim çocuğun hususi fiillerinden ziyâde Seciye ve Ruhuna nazar etmelidir... Çocuk bizzat kendi nefsinin terbiye etmeyi öğrenmelidir. Her terbiye muamelesinde maksad bu olmalıdır.” Bk. L. Lütî, “Ta’lîm ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin”, **İctihad**, C.XXIV, No.266, 1 Şubat 1929, s.5112. İsmail Hakkı Alishan çocuk terbiyesinde dayak, falaka ve hakaretin onların his dünyalarında derin yaralar bıraktığından bahsetmektedir. “Ben kendi hesabıma çocuk cezaları içinde falakadan korktuğum kadar hiçbir şeyden korkmadım... Ruhları sertleştiren bütün bu şiddetler, ne zamanımızla ve ne de çocuğa karşı vâcib olan hürmet ve serbesti hissiyle kâbil-i te’lif değildir... Muhabbetsiz terbiye, ne hazin bir mahbusiyet!” Bk. İsmail Hakkı Alishan, “Musâhabe: Çocuk Cezaları”, **İctihad**, C.XXIII, No.239, 01 Teşrîn-i Sâni 1927, s.4557-4558. “Cumhuriyet meşrûtiyetle idare olunan memleketler, mektep inzibatında hür ve geniş bir terbiye sistemi kabul ve onu tatbik etmektedirler. İngilizler, bunu (kendi kendini idare Self government) ve Fransızlar (talebenin muhtariyeti Autonomies des écoliers) düstürlarıyla ifade ederler. Çünkü açık bir hakikattir ki mektepte disiplin demek, yalnız sükûn ve intizam te’mini demek değildir... Binâenaleyh artık bunlara bir nihayet vermek icab eder.” Bk. F. A., “Mektepte Disiplin”, **İctihad**, C.XXII, No.223, 01 Mart 1927, s.4275-4276.

<sup>899</sup> A.e., s.784.

öğrencilerine Hz. Peygamber'in nam ve künyesini ve dört halifenin isimlerini sorduğunda kimse cevap verememiş, ders hocası da öğrenciler bunları tarih dersinde öğreniyorlar diyerek ikna edici bir açıklama yapamamıştır: “Halbu ki bugün mekâtib-i ibtidâîyede sekîl ve anlaşılmaz cümleler ile fikir ve akılları yorulan çocuklar biraz sonra cümle mezkurayı unuttuktan başka en ittideî (ibtidâî) ma'lûmat-ı İslâmiyeden bile mahrum kalıyorlar. Mekatibi dolaştığım, teftiş ettiğim zamanlarda öyle hallere tesafüd ettim ki inanılmaz; mesela mekâtib-i rüşdiyyenin birisinde ikinci sınıf şakirdânından Hâtemi Mürsel hazretlerinin nâm ve künye-i mübarekelerini ve hulefâyı râşidin hazerâtının ismi mübarekelerini sordum da kimse bilemedi! Hoca cevapları da âciz ‘bu gibi ma'lûmatı tarihi umûmî derslerinde veriliyor.’ diye keramette bulundular!!”<sup>900</sup>

Dinî tedristen bir sonuç alamıyoruz diyen yazar, bu işin ötesinde ise hurâfeler ve taassubun arttığına işaret etmektedir: “İşte böyle terbiye-i diniye neticesidir ki bazılarımız büsbütün hissiyat ve temâyülât-ı milliyeden mahrûm bulunuyor veyahud hurâfât ve taassubât-ı câhilâneyi dîn telakki ediyoruz. Eğer hakikaten insâli âtiyeyi hissiyât ve efkâr-ı İslâmiye ile meşhûn etmek istiyorsak bu derde bir çâre-i âcil aramalıyız.”<sup>901</sup> Ona göre esaslı ve makul bir ibtidâî eğitim gerçekleştirilemezse hakiki bir i'dâdî ve âliyi de beklemek gerçekçi olmayacaktır: “Emin olmalıyız ki bizde iyi, müteyyin ve makul esaslar üzere tertip edilmiş mekâtib-i ibtidâîye bulununcaya kadar ne mekâtib-i i'dâdîye ve ne de âliye-i hakikîye olacaktır.”<sup>902</sup>

Rıza Tevfik Bölükbaşı, sadece Arapça anlamak, hafız olmak ve Kur'ân'ı tercüme etmenin millî terbiye için yeterli olmadığını, vatani ve millî bir terbiye için kapsamlı bir şekilde millî hislerin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır:

“Mesela bazı mektepler vardır ki duaları tamamen Türkçedir... Ne istediklerini, ne için niyaz etlediklerini anlarlar ve bilirler. Demek ki zaten ufak tefek böyle açılmış bir çığır var!.... Fakat böyle azim bir meseleyi kurcalamak niçin? Terbiye-i vataniye ve milliye için değil mi?... Öyleyse yalnız Kur'ân-ı Kerim tercemesiyle kalmamalıdır. Zira (memleket) demekle yalnız kendi meskût rûsu olan kasabasını anlayan ve vatanının sâir kıtat ve aksâmına karşı, hakikî bir vatanperverlik duyduğu

---

<sup>900</sup> A.e., s.784.

<sup>901</sup> A.e., s.784.

<sup>902</sup> A.e., s.786.

hissiyatı henüz duymayan bir zavallı adamın şu tehlikeli hali yalnız hâfız olmadığından yahud Arapça anlayamadığından ileri gelmiyor. Bir nevi hissizlikten ileri gelir.”<sup>903</sup>

**Sebîlürreşâd**, millî ve dinî terbiyenin bir arada yapılması fikri üzerinde durmaktadır. Tutsak olan İslâm beldelerine bakıldığında oralarda doğru bir din eğitimi yapılmadığı görülmektedir. Bunun sorumlusu İslâm ulemâsıdır. Örneğin, Almanya’da din eğitimi ibtidâiden başlar ve yüksek dereceli sınıflara kadar sürer. Orada din eğitimi yalnız ilmihal öğretiminden ibaret değildir. Din felsefesi de özen içinde okutulmakta, diğer dinler hakkında bilgiler verilmektedir. Din dersinden istenen yeterlilik sağlanmadığı takdirde mezuniyet şartları oluşmamaktadır. Din dersi alan gençlere fen ilimleri de okutulduğunda din ilerlemeye engeldir demek için bir neden ortada kalmayacaktır. Almanlar’a göre dinî terbiye almadan güçlü bir devlet ve millet olmak mümkün değildir. Almanlar felsefe yanında bir de ahlâk ilimlerini okutmaktadırlar. Ebeveynler de çocuklarının dinî ahkâmı öğrenmelerini istemektedirler. Türkler ise dinî ma’lûmat noktasında çok eksik bilgilere sahiptir. Din tedrîsâtının millî tedrîsât ile birlikte nasıl işlenmesi gerektiğini oluşturulacak bir ilmî heyet tespit etmelidir. Mekteplerde verilmesi gereken ilk terbiye yalandan kaçınmaktır. Hak, hukuk ve millî hisler öğrenciye daha ilk yıllarda öğretilmelidir.

**İctihad’a** göre millî terbiyenin şartlarından biri de din terbiyesidir. Osmanlı’da millî bir terbiye yoktur. Eğer millî terbiye verilecekse bunun yeri ibtidâ-i mekteplerdir. İbtidâ-i mekteplerde verilen ahlâk eğitiminin millî terbiyeye uygun özellik göstermesi gerekir. İbtidâ-i mekteplerde olduğu gibi rüşdiye mektepleri için de bu durum geçerlidir. Din terbiyesi verilirken örneğin akait konuları çocuğa uygun bir şekilde aktarılmalıdır. Çocuğun his ve eğilimine uymayan taassup ve hurâfelere dayalı bir terbiye millî terbiyenin oluşmasını zor kılar. **İctihad** ve **Sebîlürreşâd**, millî terbiyenin bir unsurunun da din terbiyesi olduğu konusunda benzer düşüncelere sahiptir. **İctihad**, çocuğa doğru bir dinî öğretimi verilmediği takdirde millî terbiyenin oluşamayacağı üzerinde durur. **Sebîlürreşâd’a** göre millî ve dinî terbiye bir arada yapılmalı, derslerde din felsefesi ve ahlâk ilimleri okutulmalıdır. Türkler en basit din

<sup>903</sup> Rıza Tevfik (Bölükbaşı), “Musâhabe-i İctihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar”, **İctihad**, C.IV, No.93, 13 Şubat 1329, s.2075-2076.



bilgilerinden bile mahrum bırakılmış bir durumdadır. Her iki dergi de millî terbiyenin gerekli olduğu noktasında aynı endişe ve sorumluluğu paylaşmışlardır.

## SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ıslah ve yenilik faaliyetlerinin büyük bölümünü oluşturan eğitim, özellikle son dönemde devletin içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtulmanın bir çaresi ve modernleşmenin bir aracı olarak düşünülmüştür. Bu süreçte eğitim kurumları ve yöntemleri giderek batılılaşırken İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi üç büyük siyasi cereyan kendi ilmi ve felsefi anlayışlarını ortaya koymuştur. Artık eğitim, hem bir kurtuluş yolu hem de dönemin belli başlı paradigmalarının ana konusudur. II. Meşrutiyet ve sonrasında din eğitimi açısından bakıldığında şüphesiz medreseler, mekteplerde dinî tadrîsât, âilede din ve ahlâk terbiyesi, laiklik, tevhîd-i tadrîsât, millî eğitim, hutbe ve vaaz gibi geniş bir gündem bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki ıslahât, yenileşme ve modernleşme çok yönlü ve uzun bir süreci kapsamıştır. Din ve eğitim anlayışı bu süreçte değişken bir yapı arz etmiş ve bu değişkenlik içerisinde din eğitime dair düşünsel ve politik yaklaşımlar dinamik ve güncel bir şekilde dönemin gazete ve dergilerinde yer almıştır. Bu dergilerin başında araştırmaya konu olan **Sebîlürreşâd** İslâmcı, **İctihad** Batıcı kimliği ile dönemin önde gelen aktüalitesi yüksek, haber, bilgi ve kültür kaynakları arasında yer almaktadır. Yine bu dönemde **Tedrîsât-ı İbtidâiye**, **Muallim Mecnûası**, **Millî Ta'lim ve Terbiye Cemiyeti Mecnûası** gibi müstakil eğitim dergileri ile birlikte **Türk Yurdu**, **İslâm** ve **Mihribân Mecnûaları** gibi eğitim ve din eğitimi konularını ihtiva eden dergiler de fikir ve eğitim hayatına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Modernleşme sürecinde ortaya çıkan düşünce akımları ve ideolojiler din ve eğitim anlayışında değişiklikler meydana getirmiştir. Birey ve topluma yönelik din eğitiminden beklenen görev de bu anlayışlar çerçevesinde şekillenmiştir. İslâmcı paradigmanın en önde gelen yayın organı **Sebîlürreşâd**'a göre din duygusu insanda fitridir ve İslâm en mükemmel dindir. İslâm'da akıl ve nakil, din ve bilim birbiriyle çatışmaz. Ülke ise her yönü ile kötü bir durum içindedir, bundan kurtuluşu sağlamak için doğru bir din anlayışına ihtiyaç vardır. İslâm'ın ilerlemeye engel olduğu düşüncesi İslâm toplumunun temel bir sorunudur. Ayrıca bireyleri dinsizliğe iten ve dinin karşısında duran fikir ve cereyanlar da artmıştır. Dinin ilerlemeye engel olmadığı izah edilmeli ve dinsizlikle mücadele için dinin akıl ve bilim ile olan ilişkisi

doğru bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bunun yanında dinin ilerlemeyi desteklemesi noktasında içtihad kapısının açık olduğu fikri savunulmalı ve çağın ihtiyaçlarına göre bir din anlayışı hâkim kılınmalıdır. Gerçekte içtihad kapısı sadece bir devir için değil her devir için açıktır. İctihad kapısının kapatılması taklitçiliği doğurduğundan ve meseleler karşısında çözüm yolları tıklandığından buna karşı dinin zaman ve zemine göre yeniden ve doğru bir idrakle anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi gerekmektedir. İctihad kapısının açık olması fikrini kabul etmek ve yaymak kurtuluşun önemli bir vechesini oluşturacaktır. Bu bağlamda İctihad düşüncesinin yanında bir de Cihad kavramı bir diğer öne çıkan kavramdır. Cihad sadece savaşmak şeklinde darlaştırılabilecek tek yönlü bir kavram değildir. Cihad, dünya ve âhiret için her türlü gayret ve çabayı ortaya koymak, çalışmak ve azmetmektir. Bu sebeble müslümanların ilim, fen ve teknik yön itibarı ile gayret göstererek muasır medeniyetler seviyesine çıkmak için çalışmaları da bir cihaddır. Diğer yandan İslâm dünyasının yaşadığı problemlerin çözümünde Kur'ân merkezinde bir güncelleştirmeye ihtiyaç vardır. Kelâm kitapları asrın ihtiyacına göre düzenlenmeli ve kelâm ilmi kendini yenilemelidir. Müslümanların yaşadıkları buhran İslâm'ın bizzat kendinden değil onu yaşayanların yanlış telakki ve eğilimlerinden kaynaklanmıştır. Devletin kazandığı zaferler ve geçmişte önemli izler bırakmış Müslüman âlim ve bilim adamlarının varlığı dinin ilerlemeci yönüne en güzel örnektir. Dinin toplumda etkin bir rol alabilmesi için hurâfe ve uydurma masallardan temizlenmesi, çağın ihtiyaç ve gereklerine göre bir din anlayışının oluşturulması gerekmektedir. İslâm dinî aynı zamanda edep, adap ve ahlâk dinidir. Toplumun diğer alanlarında olduğu gibi din ve ahlâk alanında da bir gerileme yaşanmaktadır. Toplumların dinsiz ve ahlaktan uzak yaşaması mümkün olmadığından birey ve toplumun saâdet, huzur ve ahlâkının temini için dine, İslâm'a ihtiyaç vardır. Tek hak din İslâm'dır ve İslâm yeniliğe açık bir dindir.

**İctihad**, dinin gelecekte ortadan kalkacağını, dinin yerine vecibe, tecziye ve mukafat olmaksızın bir ahlâk anlayışının yerleşeceği düşüncesini savunmaktadır. Dergiye göre hali hazırda dinlerin makul maksadı toplum içinde birlik ve beraberliğin sağlanması olduğundan dinlerden istifade edilmelidir. Halkın ilmi dindir, havâsın dinî ise ilimdir denilerek dinin sınırları çizilmektedir. İslâm sade ve makul bir dindir. Sadece dinin öğrettiği doğrular ve va'z ettiği ahlakı bilmekle

yetinmek din değildir. Din, bireyin öğrendiği ahlak ve doğruların hayata aktarılması ile görevini tam yapmış olacaktır. Allah inancı, kişiyi doğru davranışlara götürmeli ve kötü davranışlardan uzak tutmalıdır. İyilik sadece ibadet etmek değil kötülüklerle de mücadeledir. İbadet ve inanç ahlâk ve davranışlara yansımali, İslâmiyet'e bağlılık yüzeysel olmamalıdır. Ancak toplumda bunu gerçekleştirecek bir din anlayışı yerleşmemiştir. Dinin doğru anlaşılması ve yaşanmasının önündeki engellerden biri kişilerin kendi dillerinde okuyup anlayabilecekleri dini metinlere sahip olmamaları gelmektedir. Kur'ân'ın dili Arapça olduğundan Arap olmayan Müslümanlar okuduğunu anlayamamakta dinin prensiplerini tam olarak öğrenememektedir. Böyle olunca toplumda din ve ahlâk şuuru oluşmamakta, ahlâktan uzak bir din yaşanır hale gelmekte ve taasup artmaktadır. Çözüm yolu olarak yapılacak icraatların başında anadilde ibadet ve Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilmesi gelmektedir. Diğer taraftan din adamları gerçekleri söylememekte, ilmi araştırmalar yapmayarak hurâfelerin ve batıl inançların kökleşmesine sebep olmakta ve halkın doğru bilgi ile aydınlanmalarını sağlayamamaktadırlar. Ayrıca ulemâ, toplumu katı bir kaderci anlayışa sürüklemiştir. Kaderci bir toplum cahil ve tembel kalarak bireysel ve toplumsal ilerleme engellenmiştir. Bu kaderci anlayışla birlikte İslâm âleminin çöküşünün diğer nedeni Müslümanların taasup ve hurâfeler içinde kalmaş olmalarıdır, yoksa özü itibari ile Müslümanlık ilerlemeye engel bir din değildir. Bir çözüm yolu olarak yapılan hayır ve hasenatlar yalnızca Allah'a arz edilmeli, Hz. Muhammed'den başka şefaathiler aranmamalı, dine aykırı yanlış inanış ve kabul edişler terk edilmelidir. Dergiye göre İslâm toplumu açısından bakıldığında içtihad kapısının kapatılması İslâm toplumunda gerilemeyi başlatmıştır. Ayrıca softalık zihniyeti de ilerlemeye engeldir. Softalar için hakikat ve gaye sadece âhirete inanmaktır. Halbu ki din, dünya ve âhiret dengesinden bahsetmektedir. Softaların dünyaya önem vermeme düşüncesini benimsemeleri dinin ilerlemeye engel olduğu fikrinin güçlenmesine neden olmuştur.

**İctihad**, dinin fonksiyon ve işlevi üzerinde dururken diğer taraftan dinin toplumdan çekileceği ve dinin yerine vicdan terbiyesi ile doldurulacak bir ahlaktan bahsetmektedir. Dergiye göre ahlâk prensiplerinin farkına varmak için insanların sadece teolojiye, vahye ve ilahlara ihtiyacı yoktur. Bunların dışında akıl, ilim ve hürriyet de kişilerin huzur, sükûn ve mutlulukları için yeterlidir. Dinin akıl ile olan ilişkisine bakıldığında din ile aklın bir araya gelmesi düşünülemez. Din ile bilimin

kendine has özellikleri vardır, birbirleri ile karıştırılmaları dinin doğru anlaşılması ve değerlendirmesine engel teşkil etmektedir. Din, bilimsel gelişmelere ayak uyduramamakta, bazen de bu gelişmeler karşısında ne yapacağını bilememektedir. Biyolojik materyalizm dinin toplumdaki yerini almalı, bir yandan da dinin toplumsal içeriğinden gittiği yere kadar yararlanılmalıdır. İslâm dinî kural ve ahlak yönü ile bir taraftan da biyolojik materyalizme benzemektedir. Bu açıdan bakıldığında, Hz. Muhammed tarihin gördüğü gelmiş geçmiş en büyük dehadır. İşin doğası gereği hali hazırda toplum dinsiz yaşayamaz, ancak bir gün gelecek din kademeli olarak yerini biyolojik materyalizme bırakacak ve toplumdan tamamen silinip gidecektir. Geleceğin toplumunun sorunları dinlerin dogmaları tarafından değil bireyi felsefi anlamda dindarlaştıracak bir anlayışla çözülecektir. Ruhban sınıfı ve ayinlerin olmadığı, dinin yerini dünya çapında barışı sağlayacak biyolojik materyalizm alacaktır. Din toplumda bir vicdan oluşturmaları bakımından kabul edilmelidir.

**Sebîlürreşâd**, Osmanlı ve İslam Dünyasının içinde bulunduğu eğitim sorununu tespit etmiş ve bu sorunun giderilmesine dair teklif ve önerilerde bulunmuştur. Dergi, devletin geri kalmasının en büyük nedenlerinden birinin eğitimde yaşanan yöntem ve zihniyet bozukluğu olduğunu vurgulamıştır. Dergiye göre Osmanlı, eğitim açısından şimdiye kadar hiç düşmediği kötü bir durum içindedir. Bulgar mektepleri bile Osmanlı mekteplerinden daha üstün bir haldedir. Eğitim alanında yaşanan problemler sadece Osmanlı'nın değil tüm İslâm dünyasının bir sorunudur. Mektep ve medreseler işlevlerini tam olarak yerine getirememektedir. Oysaki eğitim, birey ve toplumun şekillenmesi ve başarısına etki eden bir güçtür. Milletin ilerlemesi, gelişmesi ve yenilenmesi için eğitime önemli görevler düşmektedir. Eğitimin kalitesi arttırıldığında toplumsal sorunlar daha kolay ve hızlı bir şekilde çözülecektir. Eğitimin amacı, nesillerin çağın ihtiyaç ve gereklerine göre yetiştirilmesi, bireylere güçlü muhakeme yeteneğinin kazandırılması ve bireylerin topluma hazır hale getirilmesidir. Eğitimdeki maksat sadece diploma almak olmamalıdır.

Dergiye göre çocukların eğitimi öncelikle âilede başlar, mektepler bu eğitimin ikinci aşamasını oluşturur. Çocukların eğitiminde annelerin sorumlulukları babalara göre daha fazladır. Bundan dolayı kadınlar iyi eğitilmelidir. Kadınların iyi

bir anne ve eşlerine denk bilgi ve ufuk düzeyine getirilmeleri nitelikli bir eğitim almaları ile sağlanabilecektir. Ayrıca kadınların iyi eğitim görmeleri milletin terakki etmesinde de büyük bir öneme sahiptir. Çocukta düzgün bir karakter oluşumunun temini için âilede verilen terbiyenin okulda da devam ettirilmesine ihtiyaç vardır. Âileden kopuk bir mektep terbiyesi eksik kalacaktır. Her âile çocuklarını iyi bir şekilde okutabilecek para ve zamana sahip olamayacağından maârif vekâleti bu konuda tedbirler almalı ve üstüne düşen sorumluluğu yerine getirmelidir.

Mekteplerde yaşanan en büyük sorun terbiye usûlünden kaynaklanmaktadır. En iyi mektepte bile bu sorun varlığını sürdürmektedir. Bu duruma bir son vermek için eğitim ve öğretim bir esasa göre yürütülmeli, mektep kitap ve programları ıslah edilmelidir. Eğitimi uygulayacak görevlilerin pedagoji ilmini bilmesi eğitimde başarıyı artıracak ve maârifin kalitesi yükseltilmiş olacaktır. Eğitim sorumluları, idareciler, amirler ve müdürler yeterli bilgi, birikim ve kabiliyete sahip kişiler arasından seçilmelidir. Mekteplerde okutulacak dersler tedrici ve dil becerilerine uygun bir tarzda ele alınmalı, öğrencilerin beden ve sağlık eğitimlerine önem verilmeli dersler ona göre oluşturulmalıdır. Eğitimde yaşanan bu sorunlara bir çözüm olarak yabancı dilde yazılı kitapların nazari bölümlerini okutmaktan çok bu kitaplardaki işe yarayacak bilgiler uygulamaya dökülerek verilmelidir. Batının eğitim usûlünün daha ileri bir seviyede olduğu açıktır. İngiliz, Alman, İsviçre, Belçika ve Amerika eğitim sistemleri Fransız eğitim sisteminden daha üstün olduğundan maârif vekâleti, muallim yetiştirmek için Fransa'ya değil başarıları ile bilinen İsviçre ve Almanya'ya öğrenci göndermelidir. Diğе taraftan ülke içindeki yabancılara ait mekteplerde okuyan Müslüman talebeler Hristiyanlaştırmaya çalışılmaktadır. Yetkili makamlar ve eğitimciler bu durumla ilgili önlemler almalıdır. Eğitim programlarında din ilimlerine, sağlık ve ahlâk derslerine yer ayrılmalı, hükümetlerce yapılan yerli yersiz müdahalelerden kaçınılmalıdır. Ahlâk terbiyesi sadece derste değil eğitimin tamamına şamil olduğundan ahlâk terbiyesi ile ahlâk dersi birbiri ile karıştırılmamalıdır. Gençliğin eğitimi iki yönlü olarak sürdürülmeli, gençler maddi ve manevi yönden eğitilmelidir. İslâm merkezli ahlâk anlayışı ile donanmış bir eğitim toplumdaki ahlâki bozulmanın önüne geçmede daha iyi neticeler verecektir. Eğitim ve öğretimde öğrencilerde şahsî teşebbüs yeteneğinin geliştirilmesi amaç edinilmelidir. Öğrenciler tatillerini bir sonraki dönemin derslerine hazırlık için değil

dinlenerek kendilerine vakit ayırarak geçirmelidir. Bugünkü nesiller iyi eğitilirse yarınki nesiller daha nitelikli ve toplum açısından daha ideal ferdler olacaktır. Eğitimde bireyin ihmal edilmediği toplum merkezli bir görüş tesis edilmeli, sadece birey merkezli bir eğitim anlayışı ise terk edilmelidir.

**İctihad**, Osmanlı toplumunda eğitim sorunlarını ve çözüm yollarını ortaya koymakta, Osmanlı'nın son dönemlerinin en büyük hastalığının cehalet olduğunu vurgulamaktadır. Dergiye göre eğitim, kendi kendine yeten, ruhi ve fiziki açılardan yetkin nesiller yetiştirmektir. Eğitimin amacı sadece bilgili kişilerin yetiştirilmesi değil, toplumu buhranlı zamanlarda kurtarabilecek nesillerin topluma kazandırılması, insandaki hayvani duyguların azaltılıp, insani yönlerin ortaya çıkarılmasıdır. Diğer taraftan ta'lîm ve terbiyenin manaları karıştırılmaktadır. Terbiyenin bozuk şekilde yürütülmüş olması ta'lîmi de olumsuz şekilde etkilemektedir. Mekteb-i Âli ve Taliyeler terbiye verilen yerler olmaktan ziyâde ta'lîm verilen yerlere dönüşmüştür. Yükseköğrenimde ise Batı tarzı üniversiteler gibi kurumlara ihtiyaç vardır. Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu birçok meselenin kaynağı eğitimle ilgilidir. İlerleme ve gelişme için eski terbiye usûllerinin değiştirilmesi gerekmektedir. Okullar sadece bilgi aktaran yerler olmamalı günlük hayatta işe yarayan bilgiler vermeli ve eğitimde kadın-erkek ayrımı yapılmamalıdır. Avrupa'dan teorik bilgilerden ziyâde pratik uygulamaya yönelik bilgi ve tecrübeler alınmalı ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler de bu anlamda sanayi, ticaret ve sanat okullarına kayıt yaptırmalıdır. Eğitimin geliştirilmesi için Avrupa eğitim programlarının birebir alınması doğru değildir. Her milletin kendine has özellikleri ve beklentileri vardır. Millî terbiye açısından ahlâk fikri vatan duygusu ile sıkı bir ilişki içinde verilmelidir. Eğitim bir milletin istifadesine sunulurken çevre ve muhit şartlarına uygun bir özellik arz etmesi gerekmektedir. Eğitim sistemi onca yapılan program ve düzenlemelere rağmen hala düzeltilememiştir. Bu sebeble okullarda kitap ve programlardan çok muallimlerin yeterlilikleri daha ön planda olmalıdır. Memur olanlar muallimlikten çıkarılmalı, ta'lîm ve terbiyedeki ezberci anlayış terk edilmelidir. Ta'lîm ve terbiye, öğrencilerin dimağlarını bilgi yığını ve depolama merkezi haline getirmek değildir. Öğrenciye ezbercilik yerine muhakeme ve düşünme yetisi kazandırılmalıdır. Mevcut mektep binaları ise fiziki açıdan çağın gereklerini karşılayamamaktadır. Dil öğreniminde öğrenciler oldukça zaman harcamalarına rağmen yeterli seviyede dil öğrenimi

gerçekleştirememektedirler. Mevcut yöntemler fayda sağlamamaktadır. Muallim hem lisânı iyi bilmeli bir o kadar da öğretim usûlüne hâkim olmalıdır. Lisân öğrenen öğrenciler muhatabın kolayca anlayabileceği şekilde öğrendiklerini yazıya dökebilmelidir. Osmanlı alfabesi terakkiye engeldir, öğrencilerin hızlı okuyup yazmalarına engel teşkil etmektedir. Tadrîs usûlündeki eksiklikler giderilmeden alfabenin değiştirilmesi doğru değildir. Osmanlıca, eğitim için tercih edilecek bir uygun dil değildir. Osmanlıca zamanı geldiğinde değişecek ve latin harflerine geçilecektir. Eğitim anlayışı olarak ferdi merkeze alan anlayış savunulmalı ve eğitim tek çatı altında toplanmalıdır. Eğitimde başarı isteniliyorsa eğitim birliğine ihtiyaç vardır. Osmanlı'da hiçbir memlekette olmadığı kadar eğitim çok çeşitli bir hal almıştır. İlkokul'da süre değil nitelik önemlidir. İlkokullarda eğitim usûl ve yöntemlerinde değişiklik yapılmadığı takdirde eğitimde yapılacak her türlü ıslahât başarısız olacaktır. Toplumsal ıslahâtlar içinde hanedan üyelerinin de eğitilmeleri gerekmektedir. Köylülerin eğitilmesi, kültürel açıdan geliştirilmeleri elzemdir. Vasıflı, lider ve vizyon sahibi kişilere ihtiyaç vardır. Bir milletin en az yarısı vasıflı ve özel vasıflı kişilerden oluşturulmalıdır. Osmanlı'daki yabancı okullar, memleket için fayda değil zarar getirmiştir. Ancak o okullar Avrupa ilim ve fennini taşıdığından onlara karşı bir imrenme söz konusudur. Özel eğitim kurumları kurulduğu takdirde yabancılara ihtiyaç kalmayacaktır. İktidardan öncelikle istenecek olan şey kadınların ilim ve irfan bakımından eğitilerek yükseltilmesidir. Kadın ve erkek muhakeme açısından aynı seviyededir. Çocuk ilk terbiyesini annesinden almakta olduğundan annelerin iyi eğitim almış olmaları hayatidir. İlim öğrenmek her kadın ve erkeğe farzdır, kız çocukları ilim ve fen öğrenmesin anlayışı bir hezeyandır. Çocukların yetiştirilmesi ve büyütülmesi kadınların elinde gerçekleştiği gerçeğini herkesin kabul etmesi gerekmektedir.

**Sebülürreşâd** ve **İctihad**'da ortak din eğitimi konuları cerre çıkmak, medreselerde Arapça yeterliliği, medrese binaları, softalık, köy imâmları, Anglo-Saksonlarda dinî tadrîsât, mekteplerde din dersleri, âilede dinî ve ahlâki terbiye, Tevhîd-i Tadrîsât, laik eğitim, millî terbiye, Dârülfünun, hutbe, vaaz ve vaizler başlıkları altında sıralanabilir. Dergiler, medrese talebelerinin cerr faaliyetlerine talebelerin eğitim ve öğretimlerine faydadan çok zarar verdiği ve dilenci durumuna düşürülmelerinden dolayı karşı çıkmaktadırlar. Cerri daha çok tese'ül kavramı ile



açıklamışlardır. Dilencilik mahiyetinde olan cerr, talebelerin dinlenme zamanlarında Recep, Şaban ve Ramazân ayı denilen üç aylarda evlerinden uzak bir şekilde köy ve kasabalarda perişan ve zillet içinde kalmalarına sebep olmaktadır. Cerr faaliyeti kaldırılmalıdır. **Sebîlürreşâd**, cerre çıkacakların maaşlarını devletin karşılaması gerektiğini söylerken **İctihad**, Macar Rahipler Mektebi'nde öğrencilerin böyle bir duruma düşürülmediğini ve Rahipler Mekteb yönetiminin öğrencilerin tüm ihtiyaçlarını karşıladığını belirtmektedir. **İctihad**, batıdan örnek vererek cerri tenkit etmiştir. **Sebîlürreşâd**, ise bu tenkidi içerden yapmakta ve bir çözüm olarak yatılı mekteplerde okuyan öğrencilerde olduğu gibi talebeye maaş bağlanmasını tavsiye etmektedir.

Medreselerde Arapça'nın yeterince öğretilmediği konusu **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'da tenkit edilmektedir. Dergiler uzun yıllar Arapça eğitimi alan medrese talebesinin Arapça'yı doğru düzgün okuyup yazamadığını hatta kendi meramlarını ifade etmekte zorlandıklarını belirtmektedir. **İctihad**, medrese talebesinin Türkçe'yi bile doğru bir şekilde kullanamadığına işaret etmiştir. Sorun olarak Medreselerde Arapça öğretilmediği noktasında dergiler hem fikirdir. **İctihad**, bir dil reformu yapıp toplumun diğer alanlarında olduğu gibi bir tevhide gidilmesinden latin harflerine geçilmesinden yanadır. Üstelik Latin harflerine geçildiği sırada Feth-i Mübîn başlığında bir haber yaparak latin harflerine geçişten duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. **Sebîlürreşâd**, Arapça öğrenimi sorununun ders kitapları ve eğitim yönteminden kaynaklandığını belirterek yapılacak değişikliklerle Arapça öğreniminin sağlanabileceği üzerinde durmaktadır. Dergilerde medreselerde Arapça öğrenimi bir sorundur, bu sorun **Sebîlürreşâd**'a göre giderilebilecek iken **İctihad**, eğitimde Arapça'nın tamamen kaldırması ve Osmalica'dan Latin harflerine geçiş yönünde bir düşünceye sahiptir.

Medrese binaları biriken sorunları ile artık üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Eğitim'de yaşanan problemlerin kaynağı eğitim sürdürülen mekânların elverişli olmamasından da kaynaklanmaktaydı. Dergiler medrese binalarının eskimiş, rutubetli ve eğitime uygun yerler olmadığı konusunu gündeme getirmişlerdir. **Sebîlürreşâd**, medrese talebelerinin rutubetli ortamlarda ders yapmak ve yaşamak zorunda kaldıklarına, birçok öğrencinin hasta olarak medreseden

ayrıldığına hatta bir oda içinde balık istifi gibi dizilerek uygun olmayan bir tarzda öğrencilerin yaşamak zorunda bırakıldığına dikkat çekmiştir. **İctihad**, rahipler mektebinde yetişen din adamlarının modern ve donanımlı binalarda huzur ve rahatlık içinde eğitim sürdürdüklerini, orada yetişen öğrencilerin zihni ile medresede yetişen öğrencinin zihinlerinin elbette bir olamayacağını, rahipler mektebinde yetişen öğrencilerin daha avantajlı bulunduklarını ve medrese talebelerin ise rutubetli ortamlarda çürümeye bırakıldığını dile getirmiştir. **Sebülürreşâd**, kullanıma uygun olmayan medrese binaaları ve medreselerin değerli arsalarının karşılığında yeni medreseler teşekkül ettirilmesi tavsiyelerinde bulunmaktadır. Medrese talebeleri derginin belirttiği sorunu kendi açılarından ifade ederek daha vahim bir şekilde dergide paylaşmışlardır. **Sebülürreşâd** ve **İctihad**'a göre medrese binaaları eğitim ve öğretim açısından uygun yerler olmamakla birlikte dergiler modern ve kullanışlı binalara ihtiyaç olduğu konusunda aynı fikri paylaşmaktadırlar.

Softalık, dönemin en çok ses getiren tartışma konularından birisidir. **İctihad**, din anlayışının oluşmasında ve dinin topluma sunulmasında softaların birçok yanlış içine düştüklerinden bahsetmektedir. Softalar, yeniliğe ve gelişmeye açık kimseler olmadığından halkı yanlış yönlendirmekte ve doğru din anlayışına engel olmaktadır. Bununla beraber softalar devlet yönetimindeki kişileri müftü ve Şeyhülislâm gibi ünvanlar atında yanıltılmaktadırlar. **İctihad**, bu gibi konuları ele aldığından dolayı birkaç kez kapatılmıştır. Daha sonraki yazılarında kullanılan usul ve yaklaşımda asıl kastedilen softaların değil bozulmuş softalık zihniyeti olduğu dile getirilmiştir. **Sebülürreşâd**, softalara yapılan saldırının karşılığını bulacağını söyleyerek idarenin gerekli cezayı vereceğini belirtmiş ve softaların bu kadar sert eleştirilmesine karşı çıkmıştır. Medrese talebeleri, softalığın bir yaftalama aracı olmasında mevcut medrese eğitiminin çağın ihtiyacına göre gerçekleştirilmediğini dile getirerek sorumlu kişileri göreve çağırarak ve bundan duydukları rahatsızlığı ifade etmekten çekinmemişlerdir. **İctihad**'ın bozulmuş softalık zihniyetine karşı olması **Sebülürreşâd**'da medrese talebelerinin de buna benzer bir yaklaşım sergilemesi sorunun hakikî bir yüzünü göstermesi açısından dergilerin aynı fikri taşıdığı söylenebilir. Ancak yapılan eleştiri ve buna karşı gösterilen tepki açısından mesafeli bir farklılık bulunmaktadır. Diğer taraftan dervişlik meselesi üzerinde **İctihad**, dervişlerin yiğit ve mert kişiler olduklarını ancak savaş zamanlarında

kendilerinden yeterince istifade edilemediğine işaret etmektedir. Dervişliğin softalık gibi bozulduğunu söyleyen **İctihad** halkın softalıktan olduğu gibi dervişlikten de uzak durmalarını istemiştir. **Sebîlürreşâd**, tekke ve zaviyelerdeki eğitimin çağın ihtiyacına göre tanzim edilmesi ve hurafelerin bu mekânlardan çıkarılması üzerinde durmaktadır. Her iki dergi de dervişliği bir mesele olarak görmüş **Sebîlürreşâd** sorunun çözülmesi yönünde önerilerde bulunurken, **İctihad** bozulmuş dervişlik zihniyetinden uzak durulmasını önermiştir.

Osmanlı toplumunda dönem itibari ile köy nüfusunun hala yüksek olduğu bir zamanda köylüye giderek onların yetiştirilmesi ve doğru dinî bilgiyle muhatap kılınmaları oldukça önem arz eden bir konu olmuştur. Ancak bu görevi kim ve nasıl yapacaktır? **İctihad**, köye gönderilen rahipleri fonksiyon açısından köy imâmlarına benzetmektedir. Ancak o rahipler köy imâmlarının aksine oldukça iyi yetişmiş kişilerdir. Sadece dinî ilimlere vakıf değil, çiftçilikten baytarlığa kadar diğer fen konularında da bilgilidirler. Onlar gittikleri köylerde bu nitelikleri ile köylünün gönlüne girebilmekte ve başarılı olabilmektedirler. Maaşları da devlet tarafından karşılandığından köylüye el açıp dilenci durumuna düşmezler. Görevlerini bir maaş karşılığında değil manevi vazifeleri ve öyle yetiştirildikleri için yapmaktadırlar. Köy imâmlarına gelince köy imâmları yetersiz bilgi ve donanımla köylere gitmekte ve köylüye temas edecek bir faydaları olmadan oralarda ömürlerini tüketmektedirler. **Sebîlürreşâd**, köy imâmlarının yeterli niteliğe sahip olmadıklarını ve idarecilerin bu anlamda köy imâmlarının yetiştirmeleri noktasında sorumluluklarını yerine getirmediklerini işaret etmektedir. **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, köy imâmlarının yetersiz kaldığı konusunda benzer fikirler ileri sürmüşlerdir.

Anglo-Sakson eğitim anlayışı her iki dergide de ele alınan ortak konulardan biridir. Din eğitimi açısından **Sebîlürreşâd**, eğitim ve öğretimin pratik yönü itibari ile Anglo-Sakson eğitime vurgu yapmış ve teşebbüs-i şahsî fikrinin oluşturulmasına önem vermiştir. Mesela öğrenci kitaptan öğrendiği dinî bir kuralı yaşam içinde rahatlıkla gösterebilmeli ve neyi nasıl yapmasını bilen bireyler olarak yetiştirmelidir. Abdest almayı kitaptan bilip bunu uygulamaya gelince gerçekleştirememek din eğitimi açısından bir sorundur. Bu sebeble eğitimin pratik yönü üzerine de eğilerek istendik davranışlar geliştirilmelidir. **İctihad**, Anglo-

Sakson eğitim anlayışında hükümetlerde farklılık arz etse de dinin önemli bir yerinin olduğuna işaret etmiştir. Din eğitimi Anglo-Sakson eğitiminin önemli bir parçasıdır. Bu eğitim sürecinde **Sebîlürreşâd**'ın da işaret ettiği gibi **İctihad**'da da teşebbüs-i şahsî fikri ön plana çıkmaktadır.

**Sebîlürreşâd** ve **İctihad**, çocukların dinî ve ahlâki terbiyelerinin öncelikle âilede başladığına dikkat çekmişlerdir. Âilede eğer düzgün bir terbiye verilmişse bu daha sonraki yaşlarda çocuğa olumlu bir şekilde yansımaktadır. Çocuk mektep çağına geldi diye her şey mektebe bırakılmamalı, âile ve mektep birlikte hareket etmelidir. **İctihad**, dinî terbiyede çocuğa kendi başına muhakeme ve karar verebilecek bir yeti kazandırılmasını öncelemiştir. Dergiler, âilede din ve ahlâk eğitimi verilmesi konusunda benzer fikirlere sahip olmakla beraber bu terbiyenin verilme şekli ve felsefesi üzerinde farklı bakış açılarına sahiptirler. Ailede ebeveynlere çocuğa dini ve ahlaki terbiyede düşen görev ve sorumluluktan dolayı öncelikle annenin de iyi bir eğitim alması gerekmektedir.

Dergilerde mekteplerde din dersleri daha çok muhteva, ders süreleri ve öğretici niteliği açısından ele alınmıştır. **Sebîlürreşâd**'a göre ibtidâ-i mekteplerde Kur'ân ve din derslerine ayrılan süre oldukça yetersizdir. Akaid bilgileri ibtidâ-i mekteplerde verilmesi elzem olduğu halde mevcut ders süreleri ile bunu başarmak mümkün değildir. Temel zayıf kaldığı için Sultânîlerde bile çocuklar Kur'ân'ı doğru düzgün okuyamamaktadır. **İctihad**, din derslerinde çocuğun muhakeme ve anlama yeteneklerinin geliştirilmesini istemektedir. Mevcut uygulama bu anlamda çok yetersizdir. Dinin fazîletinden önce çocuklara doğruluk, cesaret, istiklâl ve özgürlük gibi kavramlar öğretilmeli, din derslerinde çocukların soruları karşısında medreselerin uyguladığı tek tip yaklaşımlar sergilenmemeli ders muhtevası çocuğun muhakemesini geliştirecek ve zenginleştirecek şekilde oluşturulmalıdır. Ayrıca din tedrîsâtında bulunan öğreticilerin ergenlik çağı psikolojisi alanında yetişmiş olması sağlanmalıdır. **İctihad**'da din derslerinin ergenlik çağından önce verilmemesi yönünde fikir daha ağır basarken **Sebîlürreşâd**'da kullanılacak uygun yöntemlerde ergenlik çağı öncesinde de din dersi verilebileceği vurgulanmaktadır.

Dönemin en tartışmalı meselelerinden biri de medreselerin ıslahı konusudur. **Sebîlürreşâd**, medreselerin ıslahını sürekli gündemde tutmuştur. Dergi, son

dönemlerinde mevcut iktidarın medreseler üzerinde yaptığı faaliyetlere karşı çıkmış ve dönemin maârif vekâletinin uygulamalarını tenkit etmiştir. Dergiye göre Tevhîd-i Tedrîsât ile medreselerin kaldırılması yıkıcı bir iştir. Medreselerin kaldırılması durumunda kurulacak ilâhiyat fakültesine öğrenci bulunamayacaktır. Medreseler ıslah edilmeli, ders programları, kitapları, binaları ve öğreticileri ile kalitesi yükseltilmelidir. **İctihad**, medreselerin ıslahı konusunda iki ana fikir taşımaktadır. Birincisi medreseler ıslah edilmesi gereken yerler değildir ve kapatılmalıdır. Dergide bu fikir daha ağır basmaktadır. Diğer fikir ise medreselerin ıslah edilmeleri gerektiğini savunur. Medreselerin kapanmasını savunan düşünceye göre medreseler yerine batı tarzında eğitim veren kurumlar açılmalıdır.

**İctihad**, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da tevhîde gitmeyi savunmuştur. Dergi, birlik beraberlik için aynı his ve menfaat altında buluşmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durumun bir gereği olarak Tevhîd-i Tedrîsât'ı savunmaktadır. Dergiler, Tevhîd-i Tedrîsât konusunda birbirinden farklı düşünmektedirler. **Sebîlürreşâd**, Tevhîd-i Tedrîsât konusunda medreselerin kaldırılması ile oluşacak din eğitimi alanındaki boşluk ve problemleri ortaya koyması açısından **İctihad** ile görüş ayrılığı içindedir.

**Sebîlürreşâd**'a göre asrîlik için İslâm dinî başlı başına yeterlidir. Laiklik asrîlik değildir. Din ile mektebin birbirinden ayrılması doğru değildir. **İctihad**, laikliğin Cumhuriyetin bir neticesi olduğunu savunmuştur. Dergiye göre din öğretimi konusunda devletin kurumları tarafsız kalmalı, ancak halkın din eğitimini âilelerinden, ibadethanelerinden alabilme özgürlüğüne de karışılmamalıdır. Dergiler laik eğitim konusunda farklı düşünmektedirler. **Sebîlürreşâd**, İslâm'ın kendi dinamizminin toplumsal gelişmeye katkısını önceleyerek laiklik fikrine mesafeli bakmakta, mekteplerde din derslerine yer verilmesini savunmaktadır. **İctihad** ise modern devlet olmanın gereğinden din derslerine mekteplerde yer verilmesinden yana değildir.

**Sebîlürreşâd**, dinî terbiyenin millî terbiyeden kopuk olmadığını ve her ikisinin beraber yürütülmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. **İctihad**'a göre Osmanlıda millî terbiye oluşturulamamıştır, millî terbiyenin unsurlarından biri de

dinî terbiyedir. Dergiler millî terbiyenin dinî terbiye ile olan ilişkisi noktasında benzer fikirlere sahiptir.

**Sebîlürreşâd**, Dârülfünun'da veya üniversitede bir ilâhiyat fakültesine ihtiyacın olduğunu, şer'i ve fikhî bir eğitim verilmesini savunmaktadır. **İctihad**'ın öteden beri savunduğu husus ise Dârülfünun'larda her ne ad altında olursa olsun skolastik eğitimin kaldırılması ve modern tarzda bir eğitime geçilmesidir.

**Sebîlürreşâd**, hutbelerin zaman ve zemine göre hazırlanmasını ve toplumun bu anlamda ihtiyacının karşılanmasını savunmaktadır. Dergide hutbelerin Türkçe okunması fikri irşad hizmetlerinin anlaşılır ve fayda sağlaması açısından daha ağır basmaktadır. **İctihad** da benzer şekilde hutbelerin çağın gereklerine göre okunması ve muhatap halkın lisânı ile hutbelerin hazırlanmasını önermektedir.

**Sebîlürreşâd**'a göre vâizler güzel ahlâk sahibi kişiler olmalı, vaazlarda şahsî ve siyasi konulara girmemeli, akıl ve mantığa aykırı vaaz yapmamalıdır. Son zamanlarda vâizler istenen niteliklere sahip yetişememiştir. **İctihad**, vâizlerin temiz ve anlaşılır bir lisân kullanmalarını, topluma fayda sağlayacak güncel konuları işlemeleri gerektiği üzerinde durmaktadır. Dergilerde hutbe, vaaz ve vaziler konusunda benzer fikirler ileri sürülmüştür.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde giderek artan modern eğitimin getirdiği yenilikler ile birlikte din eğitiminin statüsü ve mahiyeti tartışmalara konu olmuştur. Bu dönemde, **Sebîlürreşâd** ve **İctihad**'ın siyasi, sosyal ve kültürel meseleler yanında din eğitimi ilgilendiren konuları da ele alması dergilerin toplumsal duyarlılığının yüksek seviyede olduğunun bir göstergesidir. Dergiler bağlamında İslamcı düşünce açısından modern hayatın getirdiği sorun ve yenilikler karşısında yeni bir tefekküre ve zamanın ihtiyacına cevap verebilen bir din anlayışına ihtiyaç vardır. Bu anlayışın tesis edilmesinde dinin doğru anlaşılması ve dinin dinamiklerinin hayatın gerçeklerine uygun tarzda ele alınması öncelenmelidir. Doğası gereği din duygusu insanda fitri olduğundan dinden vazgeçmek veya dini terk etmek mümkün değildir. Toplumun içinde bulunduğu ahlaki bozulma ve kargaşayı doğru din anlayışı engelleyecektir. Akıl ve bilimle çatışmayan din anlayışı ilerlemeye mani olmadığı gibi yeniliklere ve çağın gereklerine de açıktır. Batıcı düşüncede ise dinin ahlaki ve hümanist yönü ön planda tutulmakla birlikte mevcut din anlayışı çağın gereklerine

cevap verememektedir. Bunun önündeki engeller kaldırılmadıkça din ilerlemeye manidir. İctihad, cihad, kader, tevekkül, iman-amel uyumu gibi konularda mevcut anlayış değişmedikçe dinden beklenen bireysel ve toplumsal etki de sağlıklı bir şekilde gerçekleşemeyecektir. Her iki dergide de ancak doğru din anlayışının önündeki engellerin kaldırılması ile dinin toplumdaki fonksiyonu gerçekleşecek ve dinden beklenen hedeflere ulaşılabilecektir. Eğitim meselesinde ise dergilerin yaklaşımı ana çerçevede benzerlik göstermektedir. Eğitim devletin içinde yaşadığı sorunların ana kaynağı olarak gösterildiği gibi eğitimin ıslah edilmesi ile bu sorunların da çözülebileceği yaygın bir kanaattir. Bunun yanında dergiler ortaya koydukları düşünceleri uygulama açısından da somut adımlar atabilmişlerdir. Okul projesi, kütüphane ve dernek kurma çalışmaları bu konuda örnek olarak gösterilebilir. Dergilerde din anlayışı temelde benzer yöneler taşısa da, **İctihad** özellikle Batılı düşünürlerin etkisi ile dinin zamanla toplumdan çekileceği üzerinden tezler de geliştirmiştir. Dergiler, eğitim meselesine bakış açıları oldukça benzerlik göstermekle beraber medrese ve laik eğitim konularında farklı ve zıt düşünceler paylaşmışlardır.

**İctihad** ve **Sebilürreşâd**, din eğitimi konularından cerre çıkmaktan âilede dinî ve ahlâki terbiyeye, medrese binalarından laik eğitime kadar birçok konuda düşüncelerini paylaşmış ve çözüm önerileri sunmuşlardır. **İctihad**'ın din anlayışındaki tutum ve yaklaşımı onun din eğitiminde özellikle medrese ve laik eğitim konularında **Sebilürreşâd**'dan ayrılmasına neden olmuştur. Bunun dışındaki konularda örneğin vaazların çağın ihtiyacına göre hazırlanması, hutbelerin muhatabının lisanına göre okunması konularında benzer düşünceleri savunmuştur.

Din eğitiminin işlev ve amaçları açısından bakıldığında çağın gereklerine uygun bir din eğitiminin gerçekleştirilmediği görülmektedir. Örneğin köy imamlarının yetersiz kaldığı ve verdikleri din eğitiminin de fayda sağlamadığı her iki dergide üzerinde durulan bir konudur. Din eğitiminde yöntem ve yenilik arayışları açısından ise bir arayış söz konusudur. Mekteplerde din dersi saatlerinin azlığı ve okutulan kitapların niteliği buna bir örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan din eğitiminin meşruiyeti ve hukuksal temeline yönelik ve Cumhuriyet sonrasına da

uzanan tartışmalar bağlamında özellikle laik eğitim tartışmalarında dergiler yön verici özelliğe sahiptir.

II. Meşrutiyet dönemi Cumhuriyet'te geçişte önemli bir basamak olduğundan dönemin bilgi ve birikiminde istifade etmek hem Cumhuriyet hem de ilgili konuları itibari ile günümüz açısından bir değer taşımaktadır. **Sebilürreşâd** ve **İctihad**'ın taranması ile ortaya çıkan konu başlıkları din eğitimi ilgilendiren hemen hemen her konuda fikir ve tekliflerin paylaşıldığını göstermektedir. Toplumun ve devletin içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtulabilmesi yönünde ve çağın ihtiyaçlarına uygun bir din eğitimi anlayışının hâkim kılınmak istendiği açıktır. Din eğitiminin işlev ve amaçları açısından uygulamada yaşanan problemler ve bu problemlere getirilen çözüm önerileri din eğitiminin toplum açısından ne kadar önemli bir yere sahip olduğunun bir sonucudur. Dönemin meselelerinden günümüz din eğitimi açısından önem taşıyan ve güncelliğini koruyan konular vardır. Örneğin 4-6 yaş Kur'an kurslarında verilen eğitimin çocuğun ailesinden kopuk verilmemesi, köy imamlarının veya din görevlilerinin sadece din bilimlerine değil diğer sosyal bilimlere de bir o kadar vakıf olmalarının gerektiği, din eğitiminin milli eğitim için vaz geçilmez bir unsur olduğu, dini bilgilerin bir ahlâk ve değere dönüşecek şekilde verilmesi, hutbe ve vaazların çağın ihtiyacına ve toplumsal gerçekliğe uygun bir şekilde hazırlanması gibi ifade edilebilir.

Dönemin din eğitimi sorunlarının tespitinde somut meselelerden yola çıkarak ve de tarihe atıf yaparak ortaya konulan öneri ve tavsiyeler dergilerde açık bir şekilde belirtilmiştir. Osmanlı'nın siyasi ve politik zor zamanlarına bir de toplumsal buhranın eklenmesi eğitimin bir kurtuluş yolu olarak görülmesini doğal olarak ortaya koymuştur. Bundan dolayı din eğitimine de özellikle toplumsal ve ahlâki ilerleme ve gelişmenin bir yönünü teşkil etmesi itibari ile önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Dergiler ekseninde İslâmcı ve Batıcı paradigmaların öne sürdükleri düşünceler tespit edici, seçmeci ve çözüm önerileri sunma şeklinde bir özelliğe sahiptir. Ortaya konulan meseleler aynı ancak bu meselelere yaklaşımlarda göreceli bir farklılaşma bulunmaktadır.

**İctihad** ve **Sebilürreşâd** bağlamında İslamcı ve Batıcı çevrelerin din eğitimi açısından mukayese edilmesi ve dönemin tüm hakikat ve bağlamı ile ele alınması din



eğitimi tarihi açısından bir fayda ve değer taşımaktadır. Dergilerde fikir ve tezler arasında tesis edilmesi mümkün gözüken uzlaşma ayrıca toplumsal mutabakatı sağlayacağı gibi çatışmayı da ortadan kaldıracaktır. Türk eğitim tarihinde geçmişin sorun ve meselelerini hala tam olarak anlayamama ve bu alanda mukayesesiz bir bakış açısı içinde kalma bu mirasın sahiplerini kısır bir döngüye çekmektedir. Bu bağlamda, **Sebilürreşâd** ve **İctihad**'ın mukayeseli incelenmesi bir nebze de olsa sübjektif yaklaşımları bir araya getirerek, alternatif çözüm nerileri ile daha bütüncül ve tutarlı bir bakış açısı ortaya koyma imkânı sağlamıştır.

## KAYNAKÇA

- A. L.: “Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz!”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.251, 20 Haziran 1329.
- A. Süleyman: “Mekteplerde Dîn”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.164, 13 Teşrîn-i Evvel 1327.
- A. Şükrü: “Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe İçin mi, Yoksa Müderrisler için midir?”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.462, 1 Nisan 1336.
- Abdulgani, İbrahim Begoviç: “Tesâdüm-i Efkârdan Barika-i Hakikat Çıkar”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.285, 13 Şubat 1329.
- Abdullah Cevdet: **Dimağ ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzısıhhası**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1919.
- Abdullah Cevdet: “Gençlerde Ruh İstikameti”, **İctihad**, C.XXVII, No.349, 15 Temmuz 1932.
- Abdullah Cevdet: “Terbiye-i Ahlâkiyye”, **İctihad**, C.XXI, No.209, 01 Ağustos 1926.
- Abdullah Cevdet: “Softalığa Dair”, **İctihad**, C.IV, No.60, 4 Nisan 1329.
- Abdullah Cevdet: “Rubaiyat-ı Hayyam”, **İctihad**, No.109, 15 Haziran 1330.
- Abdullah Cevdet: “Meşhur Hâkim Gustave Le Bon'un Son Eseri”, **İctihad**, C.IV, No.81, 21 Teşrîn-i Sâni 1329.

- Abdullah Cevdet: “Ruhi ve Felsefî Tettebbu: Dîn Dersleri”, **İctihad**, C.XXII, No.224, 15 Mart 1927.
- Abdullah Cevdet: “İşimiz Bitmemiştir-Peyami Safa Bey Oğlumuz”, **İctihad**, C.XXVII, No.351, 15 Ağustos 1932.
- Abdullah Cevdet: “Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmâm”, **İctihad**, C.XXI, No.202, 15 Nisan 1926.
- Abdullah Cevdet: “Türkiye'nin İdam-ı Hükümünü Hazırlayan Şeyler: Dünkü Düşünce Bugünkü Neticeler”, **İctihad**, C.XV, No.131, 21 Teşrîn-i Sâni 1918.
- Abdullah Cevdet: “Sıhhî Sütun: Mektep Hastalıkları”, **İctihad**, C.XXIII, No.241, 01 Kânûn-ı Evvel 1927.
- Abdullah Cevdet: “Demokrasi ve Terbiye (John Dewey, Demokrasi ve Terbiye, Ta’lîm ve Terbiye Heyeti Azasından Avni Bey Maârif Vekâleti Neşriyatı, 428 sahife, 1928)”, **İctihad**, C.XXIII, No.252, 16 Mayıs 1928.
- Abdullah Cevdet: “İctihad”, **İctihad**, C.I, No.1, 1 Eylül 1904.
- Abdullah Cevdet: “Matbaalar ve Matbuat Hakkında”, **İctihad**, C.XIX, No.158, 1 Teşrîn-i Evvel 1932.
- Abdullah Cevdet: “Kılıçzâde Hakkı Bey Biraderimize Açık Cevap”, **İctihad**, C.XX, No.183, 1 Temmuz 1925.
- Abdullah Cevdet: “Dumlupınar-Gazi Mustafa Kemal Paşa”, **İctihad**, C.XX, No.170, 1 Teşrîn-i Evvel 1924.

- Abdullah Cevdet: “Gazi’nin Köşkünde”, **İctihad**, C.XXI, No.194, 15 Kânûn-ı Evvel 1925.
- Abdullah Cevdet: “Gayemiz ve Yeni Programımız”, **İctihad**, C.XXIII, No.235, 1 Eylül 1927.
- Abdullah Cevdet: “İctihad’ın Müdür Fikirleri”, **İctihad**, C.XXVII, No.343, 15 Nisan 1932.
- Abdullah Cevdet: “İctimâî Sütun: Dîn ü Terbiye-i Vicdâniye”, **İctihad**, C.XXI, No.197, 01 Şubat 1926.
- Abdullah Cevdet: “Şâhzâde Mecid Efendi Hazretleriyle Mülâkat”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329.
- Abdullah Cevdet: **Hadd-ı Te’dir**; Ahmed Rıza Bey’e Açık Mektub, Tab’-ı Sâni, Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912.
- Abdullah Cevdet: “Tevhîd-i Efkâr ve Sebîlürreşâd’dan Suâl”, **İctihad**, C.XX, No.173, 1 Kânûn-ı Sâni 1925.
- Abdullah Cevdet: “(İctihad)’ın Müdür Fikirleri”, **İctihad**, C.XXI, No.205, 01 Haziran 1926.
- Abdullah Cevdet: “Rahip Jan Meslier”, **İctihad**, C.VII, No.127, 30 Kânûn-ı Sâni 1330.
- Abdullah Cevdet: “Rum Ticaret Mektebinde”, **İctihad**, C.V, No.109, 5 Haziran 1330.

- Abdullah Cevdet: “Tarih-i İslâmiyyet’den Sahifeler -I: Hz. Muhammed’in İrtihali”, **İctihad**, C.XXV, No.299, 15 Haziran 1930.
- Abdullah Cevdet: “Tarihden Bir Sahife-i Huneyn: Saint Barthelemy”, **İctihad**, C.XVII, No.147, 15 Nisan 1922.
- Abdullah Cevdet: “Doktor Abdullah Cevdet Bey’in Mektubu”, **İctihad**, C.XX, No.173, 1 Kânûn-ı Sâni 1925.
- Abdullah Cevdet: “Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız”, **İctihad**, C.XV, No.129, 7 Teşrin-i sâni 1918.
- Abdullah Cevdet: “Mezheb-i Bahaullah - Dîn-i Ümem”, **İctihad**, C.XVII, No.144, 1 Mart 1922.
- Abdullah Cevdet: “Cihan-ı İslâm’a Dair”, **İctihad**, C.III, No.26, 1 Temmuz 1327.
- Abdullah Cevdet: “Şehzade Şeyh’ül-Reis Hazretleriyle Mülâkat ”, **İctihad**, C.V, No.126, 15 Kânûn-ı Sâni 1330.
- Abdullah Cevdet: “Fatih Sultan Mehmed”, **İctihad**, C.V, No.108, 29 Mayıs 1330.
- Abdullah Cevdet: “Ey Uyan Türk!”, **İctihad**, C.V, No.120, 23 Teşrin-i Sâni 1330.
- Abdullah Cevdet: “Cihan-ı İslâma Dair”, **İctihad**, C.III, No.26, 1 Temmuz 1327.

- Abdullah Cevdet: “Milletimizin Saâdeti İçün Ne Düşünüyorsunuz Suâli Üzerine Payitaht Gazetesine Verdiğim Cevab”, **İctihad**, C.XVII, No.139, 30 Teşrin-i Sâni 1921.
- Abdullah Cevdet: “Rusya Müslümanları Hakkında”, **İctihad**, C.I, No.4, Mart 1905.
- Abdullah Cevdet: “Şemsü’l Mekâtib Mektebi”, **İctihad**, C.V, No.120, 23 Teşrin-i Evvel 1330.
- Abdullah Cevdet: “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, **İctihad**, C.XIX, No.168, 1 Ağustos 1924.
- Abdullah Cevdet: “Cumhuriyetimizin Hars Sahasında Bir Feth-i Mübini: Latin Harflerinin Kabulüne Karar Verildi”, **İctihad**, C.XXIII, No.252, 15 Mayıs 1928.
- Abdullah Cevdet: “Âmâlîğin Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVI, No.327, 15 Ağustos 1931.
- Abdullah Cevdet: “Âmâlîğin Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVII, No.328, 1 Eylül 1931.
- Abdullah Cevdet: “Âmâlîğin Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri”, **İctihad**, C.XXVII, No.329, 15 Eylül 1931.
- Abdullah Cevdet: “Softa Perverlik mi, Softa Kerizlik mi?...”, **İctihad**, C.IV, No.99, 27 Mart 1330.
- Abdullah Cevdet: “Köylülerimiz İçin”, **İctihad**, C.IV, No.63, 25 Nisan 1329.

- Abdullah Cevdet: “Yaşamak Korkusu”, **İctihad**, C.III, No.35, 15 Teşrîn-i Sâni 1327.
- Abdullah Cevdet: “Anglo-Sakson Mekteplerinde Dîn ve Terbiye”, **İctihad**, C.XXII, No.211, 31 Eylül 1926.
- Abdullah Cevdet: “İcmal-i Mukadderat-ı Nisa”, **İctihad**, C.II, No.9 (21), Mayıs 1909.
- Abdullah Cevdet: “Ruhul Akvâm: Fasıl 3”, **İctihad**, C.II, No.4 (16), Eylül 1907.
- Abdullah Cevdet: “Kıvam-ı Akvâm-Konferans”, **İştihad**, C.XVII, No.90-1, 23 Kânûn-ı Sâni 1329.
- Abdullah Cevdet: “Kimin Mukadderatı Kimin Elinde”, **İctihad**, C.IV, No.64, 2 Mayıs 1329.
- Abdullah Cevdet: “Müttehide-i Amerika Reis-i Hükümetinin Nutku”, **İctihad**, C.XXI, No.194, 15 Kânûn-ı Evvel 1925.
- Abdullah Cevdet: **İctihad**, C.II, No.24, 1 Haziran 1327.
- Abdullah Djevdet: **De La Necessite d’Une Ecole Pour les Educateurs Sociaux**: Memoire Presente au Congres interaational de l’Education sociale, Tenu a l’Exposition universelle de Paris du, 26 au 30 Septembre 1900.
- Abdullah Djevdet: “Une Profession de Foi”, **Idjtihad**, C.I, No.6, Mai 1905.

- Abdullatif Nevzad: “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tadrîs ve Telkini-I”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.172, 8 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Abdullatif Nevzad: “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tadrîs ve Telkini-II”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.173, 15 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Abdullatif Nevzad: “Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tadrîs ve Telkini-III”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.174, 22 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Abdullatif Nevzad: “Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye- I”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.257, 1 Ağustos 1329.
- Abdülebed Süreyya: “Mektep ve Bu Sayede Dîn-i İslâm'ın İntişarı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.61, 22 Teşrîn-i Evvel 1325.
- Abu'l-Hasan Ali  
İbnu Muhammed  
İbni Halef Al-Ma'ruf  
Al-Kabisi Al-Fakih  
Al-Kayrawani:
- İslam'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale**, Çev. Süleyman Ateş ve Hıfzırrahman R. Öymen, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1966.
- Acar, Hasan & Gök, Gökmen: “Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı İle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü”, **Journal of Awareness**, C.5, S.3, 2020, ss.361-374.
- Ağaoğlu, Ahmet: “Millî Terbiye”, **Marife**, Haz. Şeref Göküş, C.XIII, S.2, 2013, ss.211-216.



- Ağırakça,  
Gülsüm Pehlivan: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2012.
- Ahmed  
Vasfi Zekeriyya: “Müslümanlar Nasıl Mekteplere Muhtaçtır?”, **Sebîlürreşâd**, C.VI, S.137, 7 Nisan 1326.
- Ahmed Agayef: “Siyasiyat: Âlem-i İslâm’a Umûmî Bir Nazar”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.185, 8 Mart 1328.
- Ahmed Agayef: “Terbiye-i Millîye”, **İctihad**, C.III, No.27, 15 Temmuz 1327.
- Ahmed Cavid: “Hutbelere Dair”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.64, 12 Teşrîn-i Sâni 1325.
- Ahmed Cavid: “Hutbelere Dair”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.71, 31 Kânûn-ı Evvel 1325.
- Ahmed Cevdet: “Demokraside Halkın Terbiyesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.533, 2 Haziran 1339.
- Ahmed Cevdet: “Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Dîniye”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.619, 2 Teşrîn-i Evvel 1340.
- Ahmed Cevdet: “Demokraside Halkın Terbiyesi”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.XXI, S.532-533, 2 Haziran 1330.
- Ahmed Hâlid Bey: “Matbûât: Talebe Defterinden Aynen: Millî ve Dînî Terbiye”, **Sebilürreşad**, C.XII, S.304, 26 Haziran 1330.

- Ahmed Hulusi: “Maârifî İflastan ve Yıkıcılıktan Kurtarmak Lüzûmu”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340.
- Ahmed Naim: “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.42-224, 13 Kânûn-ı Evvel 1328.
- Ahmed Şükrü: “Yüksek Tahsîlin Kadınlar Üzerindeki Tesirâtı”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.584, 17 Kânûn-ı Sâni 1340.
- Ahmed Zaid: “İslah-ı Medâris Bugün Ne Sûrette Kabil Olabilir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.128, 3 Şubat 1326.
- Ahmet Naim: “Ta’lîm-i İlîmde mi Haram?”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.272, 14 Teşrin-i Sani 1329.
- Ahmet Vasfi  
Hatîpzâde: “Terbiye Ta’lim, Medâris-i İlmiye”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.240, 4 Nisan 1329.
- Akçuraoglu Yusuf: “Medreselerin Islahı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.79, 25 Şubat 1325.
- Akgündüz, Murat: **XIX. Asır Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Beyan Yay., 2004.
- Akın, Abdullah: “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920–1950)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Bursa, 2010.

- Akın, Abdullah: “Sâtı Bey’in Dönemi’nde Din Eğitimi (1908-1918)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Din Eğitimi Bilim Dalı, Sakarya, 2002.
- Akkutay, Ülker: **Enderun Mektebi**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1984.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Bulgaristan Muhabir-i Mahsûsamızdan V, Bulgaristan Mektepleri”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.208, 16 Ağustos 1328.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “İslâmiyet ve Teaddüd-i Zevcat”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.276, 5 Kânûn-ı Evvel 1329.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Dinî Dersler”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.433-434, 1 Ağustos 1335.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Mekteplerde Dîn Tadrîsâtı: Muallime Pakize Hanımefendi'ye”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.447, 6 Teşrîn-i Evvel 1335.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Mekteplerde Tadrîsât ve Terbiye-i Dîniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhteremi Hamdullah Suphi Beyefendi'ye”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.488, 17 Temmuz 1337.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Mekteplerde Dîn Tadrîsâtı: Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i Aliyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.553-554, 23 Ağustos 1339.
- Aksekili  
Ahmed Hamdi: “Medresetü'l-İrşad”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.538-539, 21 Haziran 1339.

- Aksekili Ahmet Hamdi: “Ümmet-i İslâmiyye Nasıl Salâh Bulabilir?”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330.
- Aksu, Ayşe: “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- Aktaş, Süleyman: “Eğitim Açısından Kur’ân’da İnsan-ı Kamil”, **Yayımlanmamış Doktor Tezi**, Marmara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 1997.
- Akyıldız, Ali: “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **DİA**, C.XXVII, Ankara, 2003.
- Ayönü, Yusuf. vd.: **Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi**, Ed. Levent Kayapınar ve Erhan Afyoncu, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2012.
- Akyol, Taha: “Cedîdcilik”, **DİA**, C.VII, 1993.
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi**: M.Ö. 1000 - M.S. 2019, Ankara, Pegem Akademi, 2019.
- Akyüz, Yahya: **Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Alfa Yay., 2001.

- Akyüz, Yahya: “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, C.I, S.2, 2011, ss.9-22.
- Albayrak, Nurettin: “Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmûası”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993.
- Albayrak, Sadık: **Türkiye’de İslâmcılık-Batıcılık**, İstanbul, Risale Yay., 1990.
- Albayrak, Sadık: “Eşref Edip Fergan”, **DİA**, C.XI, İstanbul, 1995.
- Ali Baha: “Pedagojiye Dair İlmi Tettebbular: Rousseau’nun “Considerations Sur Le Gouvernement de Pologne Et Sur Sa Reformation Projetee (1772)” Adlı Eserinde Müdâfaa Ettiği Millî Terbiye Esasları”, **İctihad**, C.XVIII, S.149, 11 Eylül 1922.
- Ali Baha: “Çocuk Terbiyesi”, **İctihad**, C.XVII, No.141, 15 Kânûn-ı Sâni 1922.
- Ali Kâmi: “Nasıl Muvaffak Olmalı?...”, **İctihad**, C.IV, No.98, 20 Mart 1330.
- Ali Kâmi: “Sahife-i Tenkid: Ta’lîm ve Terbiyede İnkılab”, **İctihad**, C.IV, No.97, 13 Mart 1330.
- Ali Kâmi: “Felsefe Mübahasi: Dinî Kıymetler, Ahlâki Kıymetler”, **İctihad**, C.XXIII, No.236, 15 Eylül 1927.
- Ali Kâmi: “Lisân Tahsîli -Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, **İctihad**, C.IV, No.79-2, 05 Eylül 1329.

- Ali Kâmi: “Maârif Derdi”, **İctihad**, C.IV, No.87, 2 Kânûn-ı Sâni 1329.
- Ali Kami: “Lisân Tahsîli-Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, **İctihad**, C.IV, No.78-1, 29 Ağustos 1329.
- Ali Rıza: “Pekin'den (Mektup): Pekin'deki Müslüman Mekteplerin Başlarına Gelen Felaket”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.115, 4 Teşrîn-i Sâni 1326.
- Ali Şeyhül Arap: “Hutbeler Nasıl Olmalı?: Hutbe-I”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.61, 22 Teşrîn-i Evvel 1325.
- Alimcan el-İdrisi: “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı II”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.173, 15 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Alimcan el-İdrisi: “Dârülfünun'da Tedrîsât”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.57, 24 Eylül 1325.
- Alimcan el-İdrisi: “Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı (I)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.171, 1 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Alimcan el-İdrisi: “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.122, 23 Kânûn-ı Evvel 1326.
- Alimcan el-İdrisi: “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.123, 30 Kânûn-ı Evvel 1326.
- Alimcan el-İdrisi: “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.120, 9 Kânûn-ı Evvel 1326.

- Alkan, Mehmet Ö.: “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, drl. Kemal H. Karpat, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2004.
- Alkan, Mustafa: “Softa”, **DİA**, C.XXXVII, İstanbul, 2009.
- Alper, Hülya: “Bir Kelâm Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2000.
- Alperen, Abdullah: **Sosyolojik Açıdan Türkiye’de İslâm ve Modernleşme**, Adana, Karahan Yay., 2003.
- Altıntaş, Ramazan: “Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, S.2, 2001, ss.97-129.
- Andı, Fatih vd.: **Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri**, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2018.
- Anon, Raymond: **Toplumbilim Düşüncesinde Ana Akımlar: Pareto, Weber, Durkheim**, Ankara, Şahsi Yay., 1973.
- Arabacı, Caner: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi: İslâmcılık**, ed. Yasin Aktay, C.VI, İstanbul, İletişim Yay., 2004.
- Arabacı, Caner: **Eşref Edip Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine: Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslâmcılık**, C.VI, İstanbul, İletişim Yay., 2004.

- Argun, Selim: “Elite Configurations And Clusters Of Power: The Ulema, Waqf, And Ottoman State (1789-1839)”, **Unpublished Thesis**, McGill University, Institute of Islamic Studies, 2013.
- Arslan, Ali: “Dârülfünun’dan Üniversite’ye Geçiş”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, İstanbul, 1992.
- Arslan, İsmail: “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.13, Yıl: 8, 2007/2, ss.235-248.
- Arslan, Mahmut: “Ziya Gökalp’te Kültür ve Uygarlık Anlayış”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C.III, S.10, 2012, ss.11-19.
- Aslan, Taner: İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet’e Tesirleri, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.21, Ağustos 2008, ss.345-377.
- Aslanargun, Engin: “Modern Eğitim Yönetimi Anlayışına Yönelik Eleştiriler ve Postmodern Eğitim Yönetimi”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi**, C.XIII, S.50, 2007, ss.195-212.
- Astanalı Niyazi: “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkar”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.243, 25 Nisan 1329.



- Aşçı, Emine: “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış”, **Turkish History Education Journal**, 9(2), 2020, ss.492-509.
- Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergâh Yay., 1983.
- Atmaca, Veli: “Tıb ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muâsır Çalışmalar (Bibliyoğrafya Denemesi)”, **Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVI, S.1, 2011, ss.45-70.
- Aydın, Mehmet Zeki: “Ailede Ahlâk Eğitimi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.VII, s.2, 2003, ss.125-158.
- Aydın, Mehmet Zeki: “Dünyada Din Eğitim ve Öğretimi”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.197-229.
- Aydın, Ali Rıza: “Çocuğun Dinî Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 1996, ss.211-220.
- Ayhan, Halis: **Türkiye’de Din Eğitimi**, İstanbul, Değerleri Eğitimi Merkezi Yay., 2014.
- Aytekin, Halil: **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara, Gazi Eğitim Fakültesi Yay., 1991.
- Babanzade Ahmed Naim: “Vâizler: Vâiz nedir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.2, 21 Ağustos 1324.

- Bahçekapılı, Mehmet. “Avrupa’da İslâm Din Eğitimi Modelleri”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.21, İstanbul, 2011, ss.21-64.
- Baktır, Mustafa: “Hutbe”, **DİA**, C.XVIII, İstanbul, 1998.
- Balcızade Edremitli Tahir: “Taşralarda Hutbe ve Hatipler”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.73, 14 Kânûn-ı Sâni 1325.
- Balıkesirli Sireti: “Ramazân Vaazları”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.21-203, 12 Temmuz 1328.
- Balıkesirli Sireti: “Ulemâ-yı Muhterememize Bir İhtar-ı Naçizane”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.94, 10 Haziran 1326.
- Bardak, Musa: “II. Meşrutiyet Döneminde Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı, Elazığ, 2010.
- Başar, Erdoğan: **Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, İstanbul, MEB Yay., 2004.
- Başkurt, İrfan: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.27, 2012, ss.117-145.

- Bektaş, Alkan: “Kılıçzâde Hakkı’nın İtikadât-ı Batılaya İlân-ı Harb İsimli Eserin Çeviri Yazısı ve Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2020.
- Benek, M. Kazım: “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyet’e Kadarki Gelişimi”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.6-7, 2016, ss.27-39.
- Bereketzade Saffet: “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.27, 12 Şubat 1324.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2011.
- Berkes, Niyazi: **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul, Kaynak Yay., 2002.
- Berman, Marshall: **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yay., 2011.
- Beydilli, Kemal: “İmam”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000.
- Beyhâkî: **Şu’abu’l-İmân**, Bombay, C.IV, s.90, No.2227, 2003.
- Bilgin, Beyza: “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.24, 1981, ss.469-483.
- Bilgin, Beyza: “Türkiye’de Din ve Laiklik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XLII, S.1, 2001, ss.41-58.

- Binbaşıoğlu, Cavit: **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Anı Yay., 1999.
- Bingöl, Abdulkuddüs: “İsâgûcî”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000.
- Bir Kürd: “Ta’lîm ve Terbiye ve Mekteblerimiz”, **Meşveret**, C.I, No.10, 18 Zilkade 1313.
- Bircan, Tuba Şengül: “Geleneksel ve Çağdaş Eğitim Anlayışında İlgi ve Disiplin”, **Milli Eğitim Üç Aylık eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.166, Yıl 33, 2005, ss.131-137.
- Birekul, Mehmet: “Bir Dönemin Hafızası Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd Dergileri ve İslâmcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”, **İslâm’ı Uyandırmak I: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslâmcı Düşünce ve Dergiler**, ed. Lütü Sunar, İstanbul, İlmi Etütler Derneği, Nisan 2018, ss.341-372.
- Birinci, Ali: “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.7, 2006, ss.291-349.
- Bozkurt, Birgül: “Cumhuriyet Türkiyesinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde Heyet-i İlmiye Toplantıları”, **Belgi Dergisi**, C.II, S.19, 2020/1, ss.1748-1765.
- Budak, Ali: **Batıllaşma ve Türk Edebiyatı** (Lale Devri’nden Tanzimat’a Yenileşme), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2008.

- Bulut, Mehmet: “Osmanlı Devletinde Dinî Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi”, **Diyanet İlmî Dergi**, C.XXXV, S.2, Nisan-Mayıs-Haziran 1999, ss.101-116.
- Büyükbaş, Nihat: “Osmanlı İnsan Yetiştirme Düzeni ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXIX, S.87, 2013, ss.199-228.
- Büyüköztürk, Şenel vd.: **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Geliştirilmiş 11. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2012.
- Can, Betül: “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, S.44, Yıl:14, Yaz 2010, ss.305-320.
- Celal Nuri: “Havaic-i Kanûniyyemiz: Kavanin-i Esasiyyemiz”, **İctihad**, C.IV, No.61, 11 Nisan 1329.
- Celal Nuri: “Zat-ı Hazret-i Muhammed: Hz. Peygamder’in Dehası”, **İctihad**, C.IV, No.82, 28 Teşrîn-i Sâni 1329.
- Celal Nuri: “Havaic-i Kanûniyyemiz: Handan-ı Saltanat-ı Kanûni”, **İctihad**, C.IV, No.57, 07 Mart 1329.
- Celal Nuri: “Kadınlarımız”, **İctihad**, C.IV, No.63, 25 Nisan 1329.
- Celal Nuri: “İctimâiyyat: İslâm’da Vücub-ı Teceddüd”, **İctihad**, C.III, No.41, 15 Şubat 1327.

- Celal Nuri: “İslâm’da Vücub-ı Teceddüd 2”, **İctihad**, C.III, No.40, 1 Şubat 1327.
- Cemaleddin, Elhac Mehmed: “Halkın Fıtrat Dinine Doğru”, **İctihad**, C.XX, No.177, 1 Nisan 1925.
- Cemâlî-zâde Mehmed İsmet: “Sarık Mes’esi: Hakkında Bazı Beyânâtta Bulunan Talebe-i Ulûmdan Mecdüddîn, Sa’dullah Efendilere”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.273, 21 Teşrîn-i Sânî 1329.
- Ceyhan, Abdullah: **Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi**, Ankara, DİB Yay., 1991.
- Ceyhan, Semih: “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”, **Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, ed. Semih Ceyhan, İstanbul, İSAM Yay., 2015, s.29.
- Cici, Recep: “İmamzâde Esad Efendi”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000.
- Cizreli, Bahattin: “Karşılaştırma Yöntemiyle Gündelik Hayatta Sosyolojik Muhayyile”, **Sosyoloji Dergisi**, S.8, Temmuz-Aralık 2016, ss.405-412.
- Cündioğlu, Düccane: **Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, İstanbul, Kitabevi Yay., Mart 1998.
- Çapa, Mesut: “Tevhîd-i Tedrîsât Sonrası Trabzon’da Eğitim”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XVI, S.16, İzmir, 2001, ss.21-30.

- Çapcıoğlu, Fatma: “Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018.
- Çapku, Ahmet: “Baticılık Düşüncesi Çerçevesinde Abdullah Cevdet’te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, S.24, 24 Ekim 2013, ss.167-195.
- Çavdar, R. Tuba: “İslâm Mecnûasının Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basın-Yayın Yüksekokulu, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1988.
- Çebeci, Suat: “Eğitim Anlayışı Açısından Osmanlı Medreseleri ile Orta Asya Medreselerinin Mimari Özellikleri”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim ve Yönetim ve Finans**, ed. Fuat Aydın vd., İstanbul, Mahya Yay., 2019, ss.411-420.
- Çelebi, İlyas: **Osmanlı’dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları**, İstanbul, Rağbet Yay., 2000.
- Çelebi, İlyas: “Hüseyin el-Cisr”, **DİA**, C.XVIII, İstanbul, 1998.
- Çelebi, Nurhayat & Asan, H. Tezer: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarındaki (1923-1946) İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmasının Son Osmanlı Birikimi İle Karşılaştırmalı Analizi”, **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.1, 2013, ss.140-149.

- Çelik, Abbas: **Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım**, Erzurum, EKEV Kültür Eğitim Vakfı Yay., 2001.
- Çelik, Esmâ Torun: “Kılıçzade Hakkı’nın Yazılarında Din ve Laiklik”, **Journal of Turkish Studies**, C.XIV, 2019, ss.253-276.
- Çınar, Mahmut: “Zarûrât-ı Dîniyye”, **DİA**, C.XLIV, İstanbul, 2013.
- Çiğdem, Ahmet: “Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı, Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, C.III, İstanbul, İletişim Yay., 2002.
- Çilingir, Lokman: “Ahlâk ve Din Eğitiminin Yapısı ve Yöntemi Üzerine”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, S.72, 2020, ss.58-75.
- Çiydem, Erol & Ahi, Berat: “II. Meşrutiyet Dönemi Okul Öncesi Eğitim Alanında Pedagojik Yaklaşım ve Etkilenmeler”, **Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi**, C.VIII, S.1, Mart 2019, ss.24-43.
- Çokoğullar, Emel. & Bozaslan, Bakko Mehmet: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modern Eğitimin İnşası: Devletin Kurtarılmasından Devletin Kurulmasına”, **Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.3, 2015, ss.309-329.
- Çorak, Reyhan: “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırât-ı Müstakim Mecmûası”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.33, 2016, ss.277-286.



- Çoştu, Kamil: “Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları”, **Eksiyen Sosyal Bilimler Dergisi**, S.40, Mart 2020, ss.129-153.
- Darende, Ömer Faruk: “Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, **Şırnak Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.VI, S.11, 2015/1, ss.151-188.
- Dayanç, Muharrem: “Sırât-ı Müstakîm Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Debus, Esther: **Sebîlürreşâd**, Çev. Atilla Dirim, İstanbul, Libra Yay., 2009.
- Dede, İsmail: “Sebîlürreşâd Dergisi’nde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Çanakkale, 2006.
- Değirmencioğlu, Gürsoy: “Millî Mücadele Dönemi’nde Mizah Basını: “Güleryüz” Mizah Gazetesinde Yayımlanan Karikatürlerin İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, **Global Media Journal TR Edition**, C.VI, S.11, 2015, ss.202-219.
- Demir, Kenan: “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.9, 2016, ss.71-112.

- Demirci, Osman: “Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2012.
- Demirtaş, Bayram: “Dinî Görüş ve Düşünceleri Sebebi İle Teröre Karışmış Kişiler ve Söylemleri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2018.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât**, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 2003.
- Dinçer, Ferruh: “Türkiye’de Veterinerlik ve Tarım Alanında İlk Süreli Yayın Vasıta-i Servet Üzerine Bir İnceleme”, **Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.III, No.1, 1976, ss.66-83.
- Doğan, Atila: “Son Dönem Düşüncesinde Yeni Etik Arayışlar”, Sakarya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, **2. Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu** (18-19 Kasım 2005), ss.397-406.
- Doğan, İsmail: **Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri** (Kurumlar, Kişiler ve Söylemler), Ankara, Nobel Yay., 2010.
- Doğan, Recai: “Osmanlı’nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vâizlik”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.XXXV, S.1, Ocak-Şubat-Mart 1999, ss.171-206.

- Doğan, Recai: “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi,” **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXXVIII, S.1, 1998, ss.361-445.
- Doğan, Recai: “Osmanlı’nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923), **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din bilimleri anabilim Dalı (Din Eğitimi Bilim Dalı), Ankara, 1994.
- Doğan. İsmail: **İletişim ve Yabancılaşma Yazılı Kültürümüzde İlkeler**, İstanbul, Sistem Yay. 1998.
- Doğan. Recai: “Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vâizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.I, S.3, Ocak-Nisan 1999, ss.257-272.
- Dufestel: “Sıhhi Sütun: Mekteb Hastalıkları”, **İctihad**, C.XXIII, No.243, 15 Kânûn-ı Sâni 1928.
- Duman, Abdullah: “Sebîlürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı’nın Son Döneminde Yapılan Kelâmi Tartışmalar”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
- Duman, Hasan: “Mehmet Âkif ve Bir Mecmûanın Anatomisi”, **Millî Kültür**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1986.

- Duman, Tayyip: “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, **Türkler Ansiklopedisi**, ed. H.Celal Güzel vd., C.XV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Düzdağ,  
M. Ertuğrul: **Mehmet Akif Ersoy**, İstanbul, Promat Basım Yay., 2004.
- Düzdağ,  
M. Ertuğrul: **Mehmet Akif Ersoy**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.
- Düzdağ,  
M. Ertuğrul: “Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi: Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd”, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925**, Sırât-ı Müstakîm Mecnûası, C.I, İstanbul, 2013.
- Ebubekir  
Hazım Tepeyran: “Abdullah Cevdet”, **İctihad**, C.XXVIII, S.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1332.
- Edhem Necdet: “Mekteb Binalarının Hassa-i Temeddüniyesi”, **İctihad**, C.V, No.111, 19 Haziran 1330.
- Edhem Nejad: “Terbiye-i Fikriyye”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.126, 20 Kânûn-ı Sâni 1326.
- Efe, Adem: “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşım)”, **Marife Dergisi**, S.2, Güz 2008, ss.155-178.
- Efe, Adem: “Sebîlürreşâd”, **DİA**, C.XXXVI, İstanbul, 2009.
- Ege, Remziye: “Ailede Din Eğitimi”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.353-368.

- el-Bagavî: **Tefsîrû'l-Bagavî**, C.II, Beyrut, 1420.
- El-Mağribî: “Müctehidler Yetiştirelim”, **Sırât-ı Müstakîm**, Emeği Geçen: A. F. Salah, C.III, S.75, 28 Kânûn-ı Sâni 1325.
- Elmalılı Hamdi Yazır: “Garb Cereyanı Felsefisi”, **Sebülürreşâd**, C.XXII, S.567-568, 11 Teşrîn-i Evvel 1339.
- Emrullah Efendi: “Terbiyeye Dair ( maba'd)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.18, 11 Kânûn-ı Evvel 1324.
- Emrullah Efendi: “İlm-i Terbiyeye Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.25, 29 Kânûn-ı Sâni 1324.
- Er, Hamit: **Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri**, İstanbul, Rağbet Yay., 2003.
- Er, Hamit: “Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmûası”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993.
- Er, Hamit: “İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmûası, Yazar ve Hocaları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.
- Er, Hamit: **Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim**, İstanbul, Rağbet Yay., 1999.
- Erbay, Erdoğan: “Mihrâb”, **DİA**, C.XXX, İstanbul, 2005.

- Erdem, Yasemin Tümer: **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'te Kızların Eğitimi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2013.
- Ercan, Ayşe: “Mihrâb Mecmuâsının Türk Basın Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basın-Yayın Yüksek Okulu Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1990, s.13.
- Ergin, Osman: **Türk Maarif Tarihi**, C.V, İstanbul, Eser Neşriyat, 1977.
- Ergül, Nihal: “Osmanlı Modernleşmesi ve II. Meşrutiyet Dönemi Batılılaşma Tartışmaları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Anabilim Dalı, Gebze, 2009.
- Ergün, Mustafa: “II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri”, **100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu; Bildiriler**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yay., 2009, ss.263-273.
- Ergün, Mustafa: **Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, C.I, 2. Baskı, Ankara, Pegem Akademi, 2018.
- Ergün, Mustafa: **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara, Ocak Yay., 1996.
- Ergün, Mustafa: “20. Yüzyıl Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.20, 1986, ss.63-67.

- Ergün, Mustafa & Çiftçi, Barış: <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf> (e.t. 18.04.2021).
- Erişirgil, Mehmet Emin: **İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif**, haz. Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1986.
- Erkek, Mehmet Salih: “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVIII, S.2, 2013, ss.385-416.
- Erkek, Mehmet Salih: “II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Öğretmenliği Programı, İzmir, 2009.
- Eroğlu, Hamza: **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, Sanem Matbaacılık, 1981.
- Ersoy, Mehmed Akif: “Hasbihal”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.93, 3 Haziran 1326.
- Eşref Edip: **İstiklal Mahkemelerinde: Sebîlürreşâd’ın Romanı**, Haz. Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yay., 2002.
- Eşref Edip: “Ebül’ulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm-i Nasıl Çıkardık?”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, Şubat 1957.
- Eşref Edip: “Sebîlürreşâd’ın Ellinci Yıldönümü”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.276, Eylül 1958.

- Eşref Edip: “Memleketimizde Ahlâk Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.387, 16 Kânûn-ı Sâni 1335.
- Eşref Edip: “Din-i İslâm ve Ulûm ve Fünun”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.74, 21 Kânûn-ı Sâni 1325.
- Eşref Edip: “Teceddüd Ahkâm-ı Dîniyyenin Nesh ve İptali Demek midir?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.578, 6 Kânûn-ı Evvel 1339.
- Eşref Edip: “Siyaset-i İslâmiyye”, **Sebîlürreşâd**, C.XIII, S.314, 6 Teşrîn-i Sâni 1330.
- Eşref Edip: “Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXV, S.638, 12 Şubat 1341.
- Ethem Nejad: “Mektep Ta’tilleri: Tatilde de Çalışılmalı mı?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.149, 30 Haziran 1327.
- Ethem Nejad: “Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.108, 16 Eylül 1326.
- Ethem Nejad: “Liselere mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.110, 29 Eylül 1326.
- Ethem Ruhi: “Dertlerimiz: Cerrcilik”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.248, 30 Mayıs 1329.
- et-Taberânî: **el-Mu’cemü’l-Evsat**, Kahire, C.II.
- F. A.: “Mektepte Disiplin”, **İctihad**, C.XXII, No.223, 01 Mart 1927.



- Fahreddin Kerim: “Mekteb Haricinde Çocukların Terbiye-i Ahlâkiyesine Tesir Eden Avamil ve Bunlara Karşı Tedabir”, **İctihad**, C.XX, No.185, 1 Ağustos 1925.
- Falih Rıfkı: “Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrîn-i Evvel 1340.
- Faruki, İsmail R.: **Bilginin İslâmleştirilmesi**, Çev. Fehmi Kuru, İstanbul, Risale Basın Yay., 1985.
- Ferid Vecdi: “Din ve İlim”, **Sebîlürreşâd**, Çev. Sadî, C.I, S.20, 29 Kânûn-ı Evvel 1324.
- Ferid: “Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lîm ve Terbiye”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.70, 24 Kânûn-ı Evvel 1325.
- Furat, Ayşe Zişan: “Dârülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”, **Dârülfünun İlâhiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., 2010, ss.133-147.
- Furat, Ayşe Zişan: “XV. ve XVI. yy.larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2004.
- Furat, Ayşe Zişan: “Medreselerin Doğuşundan Tanzimat'a Kadar Eğitim ve Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, ed. İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu, Ankara, Bilay Yay., 2020, ss.73-89.

- Furat, Ayşe Zişan: “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tadrîs Usûlü”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, ed. Fuat Aydın vd., İstanbul, Mahya Yay., Aralık 2018, ss.143-168.
- Furat, Ayşe Zişan: “18. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-XVIII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yay., 2018, ss.249-278.
- Furat, Ayşe Zişan: “Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri”, **İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, 2003, ss.181-208.
- Furat, Ayşe Zişan: **İslâm Toplumunda Kimlik Oluşumu ve Din Eğitimi**, Konya, Yediveren, 2013.
- Furat, Ayşe Zişan: “Yetişkinlerin Yaygın Din Eğitiminde Televizyonun Yeri ve Fonksiyonları (İstanbul Örneği) -Sır dizileri ve Dinî Programlar-”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.
- Furat, Ayşe Zişan: “Toplumsal Kalkınma Amaçlı Yüksek Din Öğretimi: İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Yazılarından Hareketle Türk Düşüncesi Dergisinde Toplum, Din ve Dil İlişkisi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XXI, S.1, 2021, ss.9-41.

- Furat, Ayşe Zişan: “Nüvvâb Okulları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.XCIX, S.198, Haziran 2012, ss.151-175.
- Gazel, Ahmet Ali & Ortak, Şaban: “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecnûalar (1908-1927)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.1, 2006, ss.223-256.
- Gevgili, Ali: “Türkiye Basını”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1983.
- Giddens, Anthony: **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1998.
- Göktaş, Işıl: “Ahmet Hamdi Akseki ve Türkçe Hutbeler”, **Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu** (08-09 Kasım 2013), 2. Baskı, Ankara, DİB Yay., 2017, ss.319-388.
- Gönenç, Aslı: **Türkiye’de ve Fransa’da Dergicilik ve Kadın Dergileri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., 2006.
- Gönenç, E. Özgür: “Türk Basınında Fransız Modeli ve Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S.20, İstanbul, 2005, ss.93-105.
- Görgülü, Hasan Ali: “Hz. Peygamber’in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.3, 1996, ss.171-235.

- Gustave Le Bon: **Psychologie Du Socialisme**, Publié et imprimé par Les Amis de Gustave Le Bon (Association régie par la loi de 1901) secrétaire-fondateur: Pierre Duverger 34 rue Gabrielle, 75018 Paris, 1984.
- Gustave Le Bon: “Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dinî I: Yeni İdeallerin Tahavvülü”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, S.321, 15 Mayıs 1931.
- Gustave Le Bon: “Cihanın Şimdiki İnkişafı: İslâmla Çarpışmalar”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVIII, No.357, 15 Teşrin-i Sâni 1932.
- Gustave Le Bon: “Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn -II: Yeni İdeallerin Tahavvülü”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.322, 1 Haziran 1931.
- Guyau, J. M.: “Dîn Noktasından: Âilede Terbiye-I”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.308, 1 Teşrin-i Sâni 1930.
- Guyau, J. M.: “İstikbalin Dîn Yokluğu”, **İctihad**, C.XXVI, No.317, 15 Mart 1931.
- Guyau, J. M.: “İstikbalin Dîn Yokluğu”, **İctihad**, C.XXVI, No.311, 15 Kânûn-ı Evvel 1930.
- Guyau, J. M.: “J. M. Guyau'nın En Mühim Eseri: Esquisse D'une Morale Sans Obligation ni Sanction”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet (Karlıdağ), C.XXIV, No.268, 1 Mart 1929.
- Guyau, J. M.: “Dîn Noktasından: Âilede Terbiye-II”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.309, 15 Teşrin-i Sâni 1930.

- Guyau, J. M.: “Dîn Noktasından: Âilede Terbiye (maba’d ve hitam)”, **İctihad**, Çev. Abdullah Cevdet, C.XXVI, No.310, 1 Kânûn-ı Evvel 1930.
- Gül, Adnan: “Batılılaşma Sürecinde Sebîlürreşâd Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, C.XI, S.31, Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yay., 2007, ss.39-54.
- Gül, Adnan: “Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) Dergisine Göre Batılılaşma Problemi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Gül, Ahmet: **Cumhuriyet Dönemi (1923-1997) Orta Öğretimde Din Eğitimi**, Ankara, Türkiye Din Eğitimi Vakfı Yay., No.1, t.y.
- Güler, Ruhi: “İslâm Mecmuası (1914-1918) ve İçeriği”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, İstanbul, 1995.
- Gün, Fahrettin: **Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik** (1948-1954), İstanbul, Beyan Yay. 2001.
- Günaydın, Yusuf Turan: “Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd’da Mehmed Akif’in Rolü ve İzleri”, **Hece Dergisi**: Mehmet Akif Özel Sayısı, S.133, 2008, ss.258-261.

- Gündüz, Mustafa: **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, Ankara, Lotus Yay., 2007.
- Gündüz, Mustafa: “II. Abdülhamîd Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008, ss.243-286.
- Gündüz, Mustafa: **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Ankara, Doğu Batı Yay., 2013.
- Gündüz, Mustafa: **Maâriften Eğitime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm**, Ankara, Doğu Batı Yay., 2016.
- Gündüz, Mustafa: “Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi**, C.IV, S.7, Temmuz 2018, ss.118-130.
- Gündüz, Mustafa: “100. Yılında II. Meşrutiyet'in Entellektüel Mirası”, **Milli Eğitim Dergisi**, C.XXXIX, S.184, Güz/2009, ss.120-140.
- Gündüz, Mustafa: II. Meşrutiyet Devrinde Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmûasının Eğitim Faaliyetleri, **Türk Yurdu Dergisi**, S.243, Kasım 2007, ss.78-83.
- Gündüz, Mustafa: **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Ankara, Lotus Yay., 2010.
- Gündüz, Mustafa: “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2005, S.4, ss.95-122.

- Gündüz, Mustafa: “Eğitimde Millilik ve Millî Ta’lîm ve Terbiye Cemiyeti Mecnûası, İndeks ve Yazı Özetleri”, **New World Sciences Academy**, E-Journal of New World Sciences Academy, Uluslararası Hakemli E-Dergi, C.V, S.4, 2010.
- Gündüz, Mustafa: <https://www.ilimcephesi.com/modern-egitimin-dogusu-ve-bati-egitim-dusuncesinin-kokleri/> (e.t. 14.04.2021).
- Gündüz, Mustafa: “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet’in Etkileri”, **Turkish Studies**, C.V, S.1, 2010, ss.1067-1088.
- Gündüz, Uğur: “Basında Batılılaşma Tasarımı: Jön Türk Gazeteciliği ile Günümüz Gazeteciliğinin Karşılaştırılması”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2009.
- Gürler, Kadir. “Kadınların Okuyup Yazması Meselesi: Lâ Tuallimû’n-Nisâe Hattan Hadisinin Râvîsine Cevap”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, S.10, 2006/2, ss.165-172.
- Gürsoy, Kenan: “Laiklik”, **DİA**, C.XXVII, İstanbul, 2003.
- Gürünlü Hilmi: “İslahât-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.65, 19 Teşrîn-i Sânî 1325.
- Gürüz, Kemâl: **Medrese v. Üniversite** (Geri Kalmanın ve İlerlemenin Karşılaştırmalı Tarihçesi), İstanbul, Ka Kitap Yay., 2016.
- Güven, İsmail: **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yay., 2010.

- H.: “Medresetülvâizin”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.273, 21 Teşrîn-i Sânî 1329.
- H. Feyzi.: “Medreselerin Ahvâli”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.31-213, 20 Eylül 1328.
- H. Osman Niyazi: “Gölge Etmeyin, Başka İhsan İstemeyiz!”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.247, 23 Mayıs 1329.
- H. Osman Niyazi: “Ey Talebe-i Ulûm Arkadaşlarım Meskenet: Yeter Artık”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.262, 5 Eylül 1329.
- H. Osman Niyazi: “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.244, 2 Nisan 1329.
- Hafız  
Mehmed Hilmi: “Medâris Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.X S.251, 20 Haziran 1329.
- Hafız Sani: “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.14, 13 Teşrîn-i Sânî 1324.
- Halide  
Nusret Kazımı: “Müslüman Kadını Nasıl Olmalı?”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S. 423-424, 19 Haziran 1335.
- Halil Fahreddin. “Bizde Ahlâk”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.210, 30 Ağustos 1328.
- Halil Fahreddin: “Dîn Mânî’-i Terakki Değildir”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.21-203, 12 Temmuz 1328.



- Halim Sabit Kazanlı: “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.124, 5 Kânûn-ı Sâni 1326.
- Halis Efendi: “Âlem-i İslâm’a Tebşir Medâris-i İlmiyede Bir Hatve-i Tekâmül”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.76, 4 Kânûn-ı Sâni 1325.
- Hamdullah Supdi: “Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I”, **Sebîlürreşâd**, Emeği Geçen: Eşref Edib, C.XIX, S.477, 23 Nisan 1337.
- Hamdullah Supdi: “Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları II”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.479, 7 Mayıs 1337.
- Hanioğlu, M. Şükrü: [https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din\\_yok\\_milliyet\\_var\\_ile\\_vecibesiz\\_ve\\_mueyyidesiz\\_bir\\_ahlk\\_arasinda](https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din_yok_milliyet_var_ile_vecibesiz_ve_mueyyidesiz_bir_ahlk_arasinda) (e.t. 12.02.2021).
- Hanioğlu, M. Şükrü. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2015/12/27/anasilamayan-adam> (e.t. 28.03.2021).
- Hanioğlu, M. Şükrü: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2017/07/09/tarihe-taniklik-eden-ev> (e.t. 06.04.2021).
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Ankara, Bağlam Yay., 2009.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Batılılaşma”, **DİA**, C.V, İstanbul, 1992.

- Hanioğlu, M. Şükrü: **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Batıcılık”, **TCTA**, C.V, İstanbul, İletişim Yay., 1986.
- Hasan Hikmet: “İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Terbiye-1”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.584, 17 Kânûn-ı Sâni 1340.
- Hasan Sermed: “Adam Yetiştirmek”, **İctihad**, C.V, No.101, 10 Nisan 1330.
- Hasan Sermed: “Terakki Yolları ve Çareleri: Avrupa’da Talebe Ne Tahsîl Edecek?”, **İctihad**, C.IV, No.72, 18 Temmuz 1329.
- Hasan Sermed: “Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?”, **İctihad**, C.IV, No.71, 11 Temmuz 1329.
- Hasib es-Samarrai: **Modernizm’in Üç Şovalyesi ve Türkiye’deki Takipçileri**, Çev. Ali Nar ve Sezai Özel, İstanbul, Bedir Yay., 1998.
- Haşim: “İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitâtımız”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.254, 11 Temmuz 1329.
- Hatipoğlu, İbrahim: Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.V, 1999, ss.197-213.

- Hatipoğlu, İbrahim: “İslâm’da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Hayreddin Karan: "Millî Mücadelede Sebîlürreşâd: Mehmet Akif ve Eşref Edip", **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.254, 1957.
- Hayta, Necdet & Ünal, Uğur: **Osmanlı Devlet'inde Yenileşme Hareketleri**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2003.
- Hazer, Dursun: “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.I, S.1, 2002, ss.274 -293.
- Hızlı, Mefail: “Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair”, **Tesam Akademi Dergisi** / Turkish Journal of Tesam Academy, 2014, C.I, S.1, ss.41-51.
- Hikmet, Hasan: “İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Laiklik-Asrîlik, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.555-556, 30 Ağustos 1339.
- Hilmi Malik: “Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta Cinsiyet ve Terbiyesi”, **İctihad**, C.XXI, No.208, 15 Temmuz 1926.
- Hilmi Malik: “Çocuk Ruhiyatı: Ebeveyn ve Cinsiyet Terbiyesi”, **İctihad**, C.XXII, No.211, 31 Eylül 1926.
- Hitti, Philip K.: **History of The Arabs**, London, Macmillan & Co. Ltd., 1953.

- Hüseyin Adil: “Dârülfünun Gençlerine: Dîn ve Ahlâk”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.450, 4 Kânûn-ı Evvel 1335.
- Hüseyin Ragıb: “İtiraf (Garp Medeniyeti): Maârif Nâzırına Hitaben Yazılan Açık Mektuptan”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.51-233, 14 Şubat 1328.
- İspartalı Hakkı: “Akif ve Safahat”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.160, 21 Nisan 1327.
- Işık, Vahdettin: “II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırât-ı Müstakîm Dergileri Örneği”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Medeniyet Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018.
- Işın, Ekrem: “Abdullah Cevdet’in Cumhuriyet Adab-ı Muaşeret”, **Tarih ve Toplum**, C.VIII, S.48, Aralık 1987, ss.333-340.
- İbrahim Besim: “Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.116, 11 Teşrîn-i Sâni 1326.
- İctihad: “Abdullah Cevdet Merhumun Hayatına Ait Birkaç Not”, **İctihad**, C.XXVIII, No.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1932.
- İctihad: “Lütfü Leonyan, Dîn Nedir? Dîn Hakkında Yanlış Düşünüşler: İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1922, Sayfa 16”, **İctihad**, C.XVII, No.148, 25 Temmuz 1922.
- İctihad: “Ecnebi Edebiyatı: İngiliz Rahiplerinin Münacatı”, **İctihad**, Çev. Hocaade Süleyman Şevket, C.XXIII, No.248, 15 Mart 1928.

- İctihad: “Dîn, Dua ve Halk”, **İctihad**, C.XXVII, No.338, 1 Şubat 1932.
- İctihad: “Abdullah Cevdet’in Tabutu Önünde: Etıbbıa Muhadenet Cemiyeti Namına Abdullah Cevdet Bey’in Mezarında Doktor Mazhar Osman Bey’in Okuduğu Hitabe”, **İctihad**, C.XXVIII, No.358, 1 Kânûn-ı Evvel 1932.
- İctihad: “Sebîlürreşâd’a Cevab”, **İctihad**, C.XX, No.171, 1924.
- İctihad: “Japon Çocukları”, **İctihad**, Çev. Fatma Ünsiye, C.III, No.30, 1 Eylül 1327.
- İctihad: “Ayine-i Matbuat”, **İctihad**, C.IV, No.80-3, 12 Eylül 1329.
- İctihad: “İctihadın İctihadı Hakkında”, **İctihad**, C.XIX, No.163, 1 Mart 1924.
- İctihad: “Cumhuriyetin Ruhu”, **İctihad**, C.XX, No.170, 1 Teşrîn-i Evvel 1924.
- İctihad: “Terbiyenin Psikolojisi”, **İctihad**, C.XX, No.183, 1 Temmuz 1925.
- İctihad: “American Collegiat Institute: Fevkalade Müsameresi”, **İctihad**, C.XXI, No.206, 15 Haziran 1926.
- İhsan Şerif: “Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünunda Hanımlarımız”, **İctihad**, C.IV, No.92-3, 06 Şubat 1329.

- İhsanoğlu,  
Ekmeleddin: “Dârülfünun”, **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993.
- İlhami: “Debre Kongresi'nden Bir Yaprak”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.49, 30 Temmuz 1325.
- İpşirli, Mehmet: “Cer”, **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993.
- İrem, Nazım: “Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, S.18, Güz 2008, ss.11-32.
- İskit, Server: **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Ankara, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.
- İsmail  
Hakkı Alişan: “Alim ve Hakim”, **İctihad**, C.XXIV, No.266, 1 Şubat 1929.
- İsmail  
Hakkı Alişan: “Bugünkü Hayat: Asrî Tahkikat -Genç Kızların Terbiyesi Nereye Doğru Gidiyor?”, **İctihad**, C.XXIII, No.237, 01 Teşrîn-i Evvel 1927.
- İsmail  
Hakkı Alişan: “Musâhabe: Çocuk Cezaları”, **İctihad**, C.XXIII, No.239, 01 Teşrîn-i Sâni 1927.
- İsmail Hakkı: “Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar?”, **Sebilürreşâd**, CXVII, S.424, 19 Haziran 1335.
- İsmail Hakkı: “Geri Kalmaklığımızın Sebebi Dinimiz midir? Usûlsüzlüğümüz müdür? Daha Başka Bir şey midir?”, **Sebilürreşâd**, C.XVII, S.430, 17 Temmuz 1335.

- İsmail Hakkı: “Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli”, **İctihad**, C.XXI, No.202, 15 Nisan 1926.
- İsmail Hakkı: “Cumhuriyetin Maârifî Projelerden Evvel İctimâî Prensiplere Muhtaçtır”, **İctihad**, C.XXI, No.201, 01 Nisan 1926.
- İsmail Hakkı: “Müsbet İlimlerin Harsını Temin Eden Afaki Bir Tedrîsât Temeli”, **İctihad**, C.XXI, No.203, 01 Mayıs 1926.
- İsmail Hakkı: “Bir Mübahese Münasebetiyle: 'Hümanite' Tedrîsâtı Nedir!”, **İctihad**, C.XX, No.177, 1 Nisan 1925.
- İsmail Hami (Danışmend): “Türk Akademisi Nasıl Olmalı?”, **İctihad**, C.XXI, No.198, 15 Şubat 1926.
- İzmirli İsmail Hakkı: “İctihadın Bais-i Tevellüdü”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330.
- İzmirli İsmail Hakkı: “İslâmda Felsefe; Yeni İlm-i Kelâm”, **Sebîlürreşâd**, C.XIV, S.344, 25 Haziran 1331.
- İzmirli İsmail Hakkı: “Diyanet ve Kaza”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.373, 10 Teşrîn-i Evvel 1334.
- Kabacalı, Alpay: **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın**, İstanbul, Literatür Yay., 2000.
- Kadı Paşazade Sezai: “Osmanlılar, Zehirleniyoruz”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II-IX, S.36-218, 25 Teşrîn-i Evvel 1328.

- Kafadar, Osman: **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Ankara, Vadi Yay., 1997.
- Kahraman, Alim: “Matbuat”, **DİA**, C.XXVIII, Ankara, 2003.
- Kanal, Hümmet: II. Abdülhamîd Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, C.III, S.2, 2014, ss.251-294.
- Kanar, Yüksel: **Batı’nın Doğu’su** (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi), İstanbul, Kitabevi Yay., 2006.
- Kanbolat, Erhan: “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Kurumlarında Laikleşme Süreci ve Ahlâk Eğitimine Dair Tartışmalar”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C.26, S.3, Mayıs 2018, ss.985-994.
- Kandiyoti, Deniz: “Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar”, ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010.
- Kara, İsmail: **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: 1 Metinler Kişiler**, İstanbul, Kitabevi Yay., 1997.
- Kara, İsmail: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışmaları”, **TCTA**, C.V, İstanbul, İletişim Yay., 1986.
- Kara, Mustafa: “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008, ss.107-138.
- Kara, Mustafa: “Tekke”, **DİA**, C.XL, İstanbul, 2011.



- Kara, Mustafa: “Cerîde-i Sûfiyye”, **DİA**, C.II, İstanbul, 1993.
- Kara, Mustafa: “Muhibbân”, **DİA**, C.XXXI, İstanbul, 2006.
- Kara, Mustafa: “Tasavvuf”, **DİA**, C.XL, İstanbul, 2011.
- Karagöz, Savaş: **Cumhuriyet Dönemi Eğitime Yön Veren Yerli ve Yabancı Uzman Raporları (1911-1927)**, Ankara, Pegem Akademi, 2018.
- Karagöz, Savaş: “İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılâbına Kadar Süreli Yayınlarda Yeralan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitime Yansımaları (1908-1928)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2014.
- Karagöz, Savaş & Duman, Tayyip: “1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.VII, S.35, ss.576-594.
- Karasar, Niyazi: **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Ankara, Nobel Yay., 2002.
- Karatepe, Tuba Çavdar: “İslâm Mecmûası”, **DİA**, C.XXIII, İstanbul, 2001.
- Kaya Nuri: “Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler”, **İctihad**, C.XIX, No.163, 1 Mart 1924.

- Kaya, Umut: **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi, İstanbul**, Değerler Eğitim Merkezi Yay., 2013.
- Kayadibi, Fahri: **Din Eğitimi Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 2006.
- Kazancıgil, Aykut & Vergili, Ayhan: “İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmûası (İnceleme ve Dizin)”, **Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi**, S.12, Güz 2002, ss.27-74.
- Kazanlı Halim Sabit: “Fikr-i Dinî”, **Sebîlürreşâd**, C.I, S.16, 27 Teşrîn-i Sâni 1324.
- Kazanlı Halim Sabit: “Hutbelere Dair: Kablelbise Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.6, 18 Eylül 1324.
- Kazanlı Halim Sabit: “Hutbelere Dair: Şetta”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.13, 6 Teşrîn-i Sâni 1324.
- Kazıcı, Ziya: “Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.XXXV, S.1, Ocak-Şubat-Mart 1999, ss.11-18.
- Kazıcı, Ziya: “Emrullah Efendi”, **DİA**, C.XI, İstanbul, 1995.
- Kazım Nami: “Dinî Terbiye, Dinî Tedrîs”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.476, 7 Mayıs 1337.
- Keklik, Ebubekir: “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

- Keyifli, Şükrü: “Eğitim ve Din Eğitimi”, **Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.XIII, S.2, Aralık 2013, ss.103-126.
- Kılıçoğlu Hakkı  
(Hakkı Kılıçoğlu): “Arap Harflerini de Cebraile Getirmemiştir Ya!”, **İctihad**, C.XXII, No.218, 15 Kânûn-ı Evvel 1926.
- Kılıczâde Hakkı: “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.55, 21 Şubat 1328.
- Kılıczâde Hakkı: “Dervişlik, Softalık Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329.
- Kılıczâde Hakkı: “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, **İctihad**, C.IV, No.58, 14 Mart 1329.
- Kılıczâde Hakkı: “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.IV, No.57, 7 Mart 1329.
- Kılıczâde Hakkı: “Neden Mağlub Olduk”, **İctihad**, C.IV, No.56, 28 Şubat 1328.
- Kılıczâde Hakkı: “Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe”, **İctihad**, C.IV, No.77, 22 Ağustos 1329.
- Kıral, Bilge: “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.15, 2020, ss.170-189.
- Kırmızıade İsmail  
Sıdkı Efendi: “Türkçe Hutbe”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.163, 6 Teşrîn-i Evvel 1327.

- Kilpatrick: “Asrî Ta’lîm ve Terbiyede Tebeddül”, **İctihad**, Çev. L. Lütü, C.XXII, No.220, 15 Kânûn-ı Sâni 1927.
- Koç, Ahmet. “İhvân-ı Safâ’nın Eğitim Felsefesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 1996.
- Koloğlu, Orhan: **1908 Basın Patlaması**, İstanbul, Bas-Haş Yay., 2005.
- Köprülüzade Mehmed Fuad: “Dârülfünun ve Millî Terbiye”, **İctihad**, C.XVIII, No.151, 10 Şubat, 1923.
- Köşeli, Yusuf: “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı ve Sinemasında Medrese/Molla İmajı”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Uluslararası Sempozyum**, 5-7 Ekim 2012, Muş, M.Ş.Ü. Yay., 2013, ss.355-384.
- Kur’ân 17/54.
- Kur’ân 28/77.
- Kur’ân 30/30.
- Kur’ân 40/60.
- Kur’ân 53/39.
- Kur’ân 62/10.

- Kurbanoğlu,  
Bahadır: <https://www.haksozhaber.net/okul/din-devlet-iliskileri-baglaminda-kemalist-seckinciligin-arkaplani-ve-tarihi-tabular-5553yy.htm> (e.t. 28/02/2020).
- Kurşun, Zekeriya  
vd.: **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kreiser, Klaus: “Tekke ve Dervişlik”, **Tasavvuf İlim ve Akademik Araştırma Dergisi**, Çev. Nurettin Gemici, S.22, Yıl 9, 2008, ss.341-345.
- L. Lütfi: “Medeniyetin Zübdesi Ahlâktır”, **İctihad**, C.XX, No.174, 1 Şubat 1925.
- L. Lütfi: “Ta’lîm ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin”, **İctihad**, C.XXIV, No.266, 1 Şubat 1929.
- Lali: “Kadın”, **İctihad**, C.III, No.36, 1 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- M. Hakkı: “Terbiye ve Ta’lîm, Ulemâda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı İslâmiyye ile Hasbihal”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.250, 13 Haziran 1329.
- M. Safvet: “İslah-ı Medâris Hakkında: Beyne’t-talebe Tevid-i Mesai Lüzûmu -Talebe-i Ulûm Arkadaşlarıma-”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.245, 9 Mayıs 1329.

- M. Salih Vecdi: “Mükalemat ve Temrinât-ı Arabiyye Dersi”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.261, 29 Ağustos 1329.
- M. Salih Vecdi: “Medreselerin Avamil-i İnhitatından: Rağbetsizlik”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.287, 13 Şubat 1329.
- M. Salih Vecdi: “Medâris-i Husûsiyye Muhtacız”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.267, 10 Teşrîn-i Evvel 1329.
- M. Şadi: “Toprağımızda Ecnebî Mektepleri”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.51-233, 14 Şubat 1328.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lim: Mekteplerde Hıfzu’s-sıhha ve Terbiye-i Bedeniyye”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.214, 27 Eylül 1328.
- M. Şemseddin: “Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lüzûmu II”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.386, 9 Kânûn-ı Sâni 1335, 9 Kânûn-ı Sâni 1335.
- M. Şemseddin: “İctihâd Ne Demekdir ve Ne Gibi Ahkâmda İctihâd Olunabilir”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.246, 16 Mayıs 1329.
- M. Şemseddin: “Bir Milleti Sefâlete Sâik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.198, 7 Mayıs 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiye Esasları”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.26-208, 16 Ağustos 1328.
- M. Şemseddin: “Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.33-215, 4 Teşrîn-i Evvel 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiyede Ebeveynin Vezâifi”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.22-204, 19 Temmuz 1328.

- M. Şemseddin: “Mektep Programlarının Tanziminde Nazar-ı İtibara Alınacak Esaslar”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.29-211, 6 Eylül 1328.
- M. Şemseddin: “Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lüzûmu I”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.385, 2 Kânûn-ı Evvel 1334, 2 Kânûn-ı Sânî 1335.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lîm: Ta’lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.202, 5 Temmuz 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.24-206, 2 Ağustos 1328.
- M. Şemseddin: “İctimâiyat: İctimâî İnhitatın Sebebini Usûl-i Terbiyede Aramalıdır”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.305, 3 Temmuz 1330.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lim: Programların Tanzîminde Hükûmetin Hak ve Vazîfesi Mekteplerde Tadrîs Olunacak Ulûmun Tertibi”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.212, 13 Eylül 1328.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lim: Mekteb Programlarının Tanzîminde Nazar-ı İ’tibâra Alınacak Esâslar”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.211, 6 Eylül 1328.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lim: Mekteplerde Tadrîs Olunacak Ulûmun Tertibi”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.28-210, 30 Ağustos 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiye Prensipleri”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.27-209, 23 Ağustos 1328.

- M. Şemseddin: “Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.215, 4 Teşrîn-i Evvel 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiyede Mektepler”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.25-207, 9 Ağustos 1328.
- M. Şemseddin: “Ta’lîm ve Terbiye Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.20-202, 5 Temmuz 1328.
- M. Şemseddin: “Terbiye ve Ta’lîm: Medreselerin Islahı Hakkında İ’tiraf ve İşhatçılara!”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329.
- M. Şinasi: “Elifba Meselesi ve Cevabımız -Sâtı' Beyefendiye-“, **İctihad**, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329.
- Macit, Nadim: “Osmanlı Modernleşmesinde Jön-Türk Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.II, S.5, Eylül-Ekim 1999, ss.1-50.
- Mahmud Sadık: “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, **İctihad**, C.IV, No.85, 19 Kânun-ı Evvel 1329.
- Mahmut Sadık: “Musâhabe-i İctihad: Gençleştirmek Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.87, 02 Kânûn-ı Sâni 1329.
- Manastırlı Bahaddin: “Musâhabe-i İctimâiye: 2 Ulya-yı Umûr ve Etfâl İle Muallim ve Muallimelerimize”, **İctihad**, C.II, No.10 (22), Temmuz 1909.



- Mardin, Şerif: “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 2001.
- Mardin, Şerif: **Türkiye’de Din ve Siyaset**, Makaleler III, drl. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 1991.
- Mazıca, Nurşen: “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanûnu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C.V, S.18, 1996, ss.131-154.
- Mecdüddin Konevi: “Şeref ve Haysiyetimizi Muhafaza ve İktisab-ı Fezail”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.178, 19 Kanûn-ı Sani 1327.
- Mehmed el-Celveti: “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.69, 17 Kânûn-ı Evvel 1325.
- Mehmed Ali Avni: “Maârif Derdi”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.480, 14 Mayıs 1337.
- Mehmed Emin: “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -I: Huzur-ı Celîl-i Meşihatpenahiye”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.296, 1 Mayıs 1330.
- Mehmed Emin: “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -II: Huzur-ı Celîl-i Meşihatpenahiye”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.297, 8 Mayıs 1330.
- Mehmed Emin: “Kürsü Şeyhleri (Selatin Şeyhliği)”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.427-428, 10 Temmuz 1335.

- Mehmed Fahreddin: “Tevhîd ve İttihâd”, **Sebîlürreşâd**, C.VII., S.7, 5 Nisan 1328.
- Mehmed Fahreddin: “Ta’lîm ve Terbiyede Üssülesas”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.205, 26 Temmuz 1328.
- Mehmed Fahreddin: “Ta’lîm ve Terbiyede Üssülesas-II”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.25-207, 9 Ağustos 1328.
- Mehmed Ferid: “Hutbeler”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.30, 5 Mart 1325.
- Mehmed Niyazi: “Fazıl-ı Muhterem İsmail Gaspirinski Bey’in Konferansını Dinlerken”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.2, S.49, 30 Temmuz 1325.
- Mehmed Remzi: “Hutbelere Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.74, 21 Kânûn-ı Sâni 1325.
- Mehmed Seyid: “İtiraf ve İşhad”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.51-33, 14 Şubat 1328.
- Mehmed Şemseddin: “Vâizler Meselesi”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.256, 25 Temmuz 1329.
- Mehmed Şükrü: “Medrese, Mektep Birleşmeli”, **Sebîlürreşâd**, C.8 (9), S.285, 13 Şubat 1329.
- Mehmed Zeki: “Veka’i İktisâdiye ve Mâliye”, **Alem**, C.V, No.110, 18 Temmuz 1330.
- Mehmed Zeki: “Vakayi-i Mâliye ve İktisâdiye”, **İctihad**, C.V, No.115, 17 Temmuz 1330.

- Mehmet Akif: “Sa’y ü Amelin Nazar-ı İslâm’daki Yeri”, **Sebîlürreşâd**, C.I, S.11, 23 Teşrîn-i Evvel 1324.
- Mehmet Akif: “Tefsir-i Sure-i Âl-i İmrân, 200”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.41-223, 6 Kânûn-ı Evvel 1328.
- Mehmet Akif: “Yeni Bir Mektep Kitabı”, **Sebîlürreşâd**, C.V, S.111, 8 Teşrîn-i Evvel 1326.
- Mertoğlu, M. Suat: “Kur’ân’ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi, Sırât-ı Müstakîm /Sebîlürreşâd Mecmûası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”, **Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II**, ed. Bilal Gökçır vd., İstanbul, İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Mertoğlu, M. Suat: Osmanlı’da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebîlürreşâd Dergisi Örneği: 1908-1914), **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 2001.
- Mertoğlu, M. Suat: **Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin**, İstanbul, Klasik Yay., 2008.
- Mıftakhov, Songül: “Düğün Harcamaları Azalsın, Aileler Artsın Kanûnu: Men-i İsrâfat”, **Toplumsal Tarih**, S.316, Nisan 2020, ss.50-55.
- Milashlı  
İsmail Hakkı: “Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin 'Dinî Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.442, 25 Eylül 1335.

- Mithad Cemal: “Dinsiz Ahlâk”, **Sebîlürreşâd**, C.XX, S.495, 27 Mart 1338.
- Muhammed Ferid Vecdi: “Müslüman Kadını: İkinci Fasıl: Kadın nedir?, Kadının Vazife-i Tabiiyyesi Nedir?”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.4, 4 Eylül 1324.
- Muhammed Reşid Rıza: “ed-Davetü ve'l-İrşad (Darüddavet Velirşad)’da Usûl-i Tedrîs (maba'd): Bed' ve Hurafat, Tekalid ve Adat”, **Sırât-ı Müstakîm**, Emeği Geçen: Abdülatif Nevzad, C.VII, S.178, 19 Kânûn-ı Sâni 1327.
- Muhammed Âbid el-Câbirî: **Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma**, Çev. Ali İhsan Pala, Ankara, Kitâbiyât Yay., 2001.
- Muhammed Hamîdullah: **İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları**, der. Salih Tuğ, İstanbul, Milliyetçiler Derneği, 1962.
- Musa Kazım: “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyacat-ı Asra Göre Islah ve Telifi, Beynelmüslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhîdi, Medreselerde Tedrîsâtın Islahı (maba'd)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.54, 3 Eylül 1325.
- Mustafa Asım: “Köylülerimiz”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.370, 19 Eylül 1334.
- Mustafa Asım: “Memleketin Hâlası Neye Mütevakkıftır?”, **İctihad**, C.IV, No.74, 01 Ağustos 1329.
- Mustafa Sabri: “Terakki Edelim Fakat Müslimân Kalmak Şartıyla”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.432, Temmuz 1335.

- Mustafa Sâtı: **Eğitim ve Toplumsal Sorunlar Üzerine Konferanslar:** Mustafa Sâtı Bey, haz. Osman Kafadar ve Faruk Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002.
- Mustafa Taki: “İslâmiyet’te Cihad”, **Sebîlürreşâd**, C.VII, S.172, 8 Kânûn-ı Evvel 1327.
- Mutlutürk, Münire. “Kelâm Kaynaklarında Kadın”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Ana Bilim dalı, Kelâm Bilim Dalı, İstanbul, 2006.
- Müftizade M. Esad: “Millet İrşada Muhtaçtır”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.258, 8 Ağustos 1329.
- Müftizâde M. Esad: “İstanbul Medreseleri”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.540-541, 28 Haziran 1339.
- Nalcıgölu,  
B. Ulusoy: “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.4, 2005, ss.253-267.
- Necmeddin Sadık: “Ahlâk Telakkisi”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.376, 31 Teşrîn-i Evvel 1334.
- Nevzat Mahmud: “Rabindranath Tagore’ın Pedagoğyası”, **İctihad**, C.XXI, No.210, 15 Ağustos 1926.
- Nezihe Muhlis: “Terbiye-i İnsan Etrafında”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.146, 2 Haziran 1327.

- Nusret Cezmi: “Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.534-535, 9 Haziran 1339.
- Okumuş, Ejder: **Türkiye’nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İstanbul, İnsan Yay, 1999.
- Okumuş, Ejder: “Tanzimat Dönemi’nde Eğitimde Lâikleşmenin İşaretleri”, **Değerler Eğitim Dergisi**, C.III, S.9, 2005, ss.143-162.
- Orman,  
Türkan Fırıncı: “Toplum ve Eğitim”, **Sosyoloji**, ed. İhsan Sezal, İstanbul, Beta Yay., 2017.
- Orman,  
Türkan Fırıncı: **Türkiye’de Modernleşme Sürecinde Etkili Olan Düşünce Akımları ve Eğitim**, ed. Faruk Manav, Ankara, Pegem Akademi, 2018.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı’da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.I, İstanbul, İletişim Yay. 2001.
- Osman Nuri: “Artık Sukut Etmeyeceğiz”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.243, 15 Nisan 1329.
- Öcal, Mustafa: “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler-Uluslararası Sempozyum**, C.I, Muş, 2013, ss.87-150.
- Öcal, Mustafa: “Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.12, 2008, ss.399-430.

- Öcal, Mustafa: **Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi ve Dini Hayat**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2008.
- Öcal, Mustafa: “Ailede Çocukların Dinî ve Ahlakî Eğitimlerinde Karşılaşılan Problemlerin Başlıca Sebepleri ve Çözüm İçin Bazı Teklifler”, **Din Eğitim Araştırmaları Dergisi**, S.3, İstanbul, 1996, ss.187-206.
- Öcal, Mustafa: “Künye Defterlerine Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.2, 2008, ss.175-232.
- Öcal, Mustafa: **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yay., 2011.
- Ölmez, Adem: “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme”, **Vakıflar Dergisi**, S.41, Haziran 2014, ss.127-140.
- Ömer Nasuhi Bilmen: “Vaaz ve Vâizler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.589, 21 Şubat 1340.
- Ömer Fuad: “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsûsumuzdan: Medreseler”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.252, 27 Haziran 1329.
- Ömer Fuad: “Medreseler”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.252, 27 Haziran 1329.

- Özçelik, Nazmi: “1. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuâsı’nın Ortaya Koyduğu Görüşler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 1987.
- Özdemir, Emin: “İslah Çalışmalarından İlğasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; Sebîlürreşâd’da Tevhîd-i Tedrîsad Kanûnu ve Uygulamaları”, **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/2, Winter 2013, ss.201-215.
- Özdemir, Mehmet: “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, **DİA**, C.IX, İstanbul, 1994.
- Özdemir, Özkan: “1911-1931 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Yurdu Dergileri’nde Gelişen Eğitim Anlayışı ve Cumhuriyet Dönemine Etkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı, Sınıf Öğretmenliği Bilim Dalı, Konya, 2004.
- Özdemir, Rifat: “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.5, 1994, ss.259-310.
- Özden, Mehmet: “Türk Yurdu Dergisi ve II. Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.



- Özel, Sabahattin: “Yazdıklarının Işığında Kılıçzade Hakkı Bey’in Fikirleri”, **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. Haluk Selvi ve M. Bilal Çelik, C.III, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2015, ss.1499-1507.
- Özkorkut, Nevin Ünal: “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.LI, S.3, 2002, ss.65-84.
- Özkul, Fatih: “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, 2014/4, ss.273-310.
- Öztürk, Emine: “Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp’in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı, Ankara, 2010.
- Pak, Süleyman: “Sebîlürreşad ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 1995.
- Pakize: “Dinî Dersler: Muharrir-i Muhterem Ahmed Hamdi Efendi Hazretlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XVII, S.441, 18 Eylül 1335.

- Paul Vermeer,  
Johannes Van  
Der Ven: "Religious Identity Formation: An Educational Approach",  
**International Journal of Education and Religion**, Çev.  
Ayşe Zişan Furat, II, 2, Leiden 2001.
- Polat, Nazım H.: "İctihad", **DİA**, C.XXI, İstanbul, 2000.
- Poyraz, Mehmet: <http://mehmetpoyrazyaziyor.blogspot.com/2017/12/mehmet-akif-ve-rusya-muslumanlar-1.html> (e.t. 14/01/2020).
- Rahip  
Jan Meslier: "Rahip Jean Meslier'in Akl-ı Selimi", **İctihad**, Çev.  
Abdullah Cevdet, C.XX, No.176, 15 Mart 1925.
- Reşit Rıza: "Akaid-i İslâmiyye: Dîn ve Akıl", **Sebîlürreşâd**, Çev.  
Ahmed Hamdi Akseki, C.X, S.239, Mart 1329.
- Rıza Tevfik: "Musâhabe-i İctihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyan-  
nlar", **İctihad**, C.IV, No.93, 13 Şubat 1329.
- Rıza Tevfik: "Musâhabe-i İctihad: Mesâil-i Hakîkiyye", **İctihad**, C.IV,  
No.92-3, 06 Şubat 1329.
- S. M. Tevfik: "Hint Yolunda IV: Nüfuz-ı Ecanib, Beyrut Mektepleri",  
**Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.207, 9 Ağustos 1328.
- S. M. Tevfik: "Terbiye ve Ta'lim: Bhopal Hâkime-i Zî-Şânı Şah Cihan  
Hazretlerinin Hindistan'da Esâsât-ı İslâmiyye Dâiresinde  
Kız Mektepleri Küşâdı", **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.307, 17  
Temmuz 1330.
- Sadullah: "Ulemâ-yı Kiram ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup  
Muharriri Mecdüddin Efendi'ye", **Sebîlürreşâd**, C.XI,  
S.268, 17 Teşrinevvel 1329.

- Sakaoğlu, Necdet: **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim Yay., 1992.
- Sakaoğlu, Necdet: “Eğitim Tartışmaları”, **TCTA**, C.II, İstanbul, İletişim Yay., 1985.
- Samizade Süreyya: “Bizde Âile Hayatı”, **İctihad**, C.V, No.108, 29 Mayıs 1330.
- Samizade Süreyya: “Japonya Yolunda”, **İctihad**, C.V, No.119, 9 Teşrîn-i Evvel 1330.
- San, Coşkun: “Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.XXXVIII, S.1, ss.155-159.
- Sarioğlu, Mehmed: **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler**, Kocaeli, Umuttepe Yay., 2012.
- Satı (el-Husri): “Tanzimatçılık Meselesi-1-”, **İctihad**, C.IV, No.64, 02 Mayıs 1329.
- Satı (el-Husri): “Tanzimatçılık Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.65, 09 Mayıs 1329.
- Satı Bey: “Elifba Meselesi”, **İctihad**, C.IV, No.61, 11 Nisan 1329.
- Satı Bey: “Tahsîl-i İbtidâi Hakkında: Maârif Nezâretinin Yeni İctihadı”, **İctihad**, C.IV, No.67, 03 Mayıs 1329.

- Sebîlürreâd: “Ahvâl-i Hazıra”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VII, S.23-205, 26 Temmuz 1328.
- Sebîlürreşâd: “Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîsı- Ders Zamanlarıyla Müfredât Programının mâba’dî”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.264, 19 Eylül 1329.
- Sebîlürreşâd: “Sebîlürreşâd İbtidâî Mektepleri -1- Heybeliada, Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.268, 17 Teşrîn-i Evvel 1329.
- Sebîlürreşâd: “Sebîlürreşâd İbtidâî Mektepleri -1- Heybeliada, Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.270, 31 Teşrîn-i Evvel 1329.
- Sebîlürreşâd: “Terbiye ve Ta’lim”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327.
- Sebîlürreşâd: “Ulemâ ve Talebe-i Ulûm”, **Sebîlürreşâd**, C.I-VIII, S.20-202, 05 Temmuz 1328.
- Sebîlürreşâd: “Hutbe ve Meva’iz”, **Sebîlürreşâd**, C.VIII, S.183, 24 Şubat 1327.
- Sebîlürreşâd: “Sebîlürreşâd Yirmi İkinci Cildine Başlıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXII, S.547-548, 1339.
- Sebîlürreşâd: “Sebîlürresad Yirmi Üçüncü Cildine Başlıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.573, 1339.

- Sebîlürreşâd: “Teşekkür, Rica ve İhtarat”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.467, 03 Şubat 1337.
- Sebîlürreşâd: “Sinemalara Ön Ayak Olan Müftüler de Varmış!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.609, 24 Temmuz 1340.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerde İlm ve İrfan Yerine Tiyatro, Çalgı, Oyun!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340.
- Sebîlürreşâd: “Kadınların Okuyup Yazması Meselesi- ‘Lâ ta’allemü’n nisa’e Hattan’ Hadîsinin Ravisine Cevap”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.288, 6 Mart 1330.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerde Buhran-ı Ahlâki”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.536-537, 14 Haziran 1339.
- Sebîlürreşâd: “Şuûn”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.268, 17 Teşrîn-i Evvel 1329.
- Sebîlürreşâd: “Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.576, 22 Teşrin-i Sani 1339.
- Sebîlürreşâd: “Yapılan Masrafa Karşı Alınan Mahsul!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.610, 31 Temmuz 1340.
- Sebîlürreşâd: “Medreseler Satılıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “Medreseler Satılabilir mi?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrini Evvel 1340.

- Sebîlürreşâd: “Medreseler de İnkılap Geçiriyor!..”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.619, 2 Teşrini Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “İctihad’ın Tatili”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329.
- Sebîlürreşâd: “Sebîlürreşâd”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329.
- Sebîlürreşâd: “Merakiz-i Tekaya Talimatnâmesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XV, S.369, 12 Eylül 1334.
- Sebîlürreşâd: “Köylüyü Cehlden Kurtaracak Çare: Ankara (Sebilü'r-Reşad) Ceride-i İlmiyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XX, S.496, 8 Nisan 1338.
- Sebîlürreşâd: “Maârif Vekâletinin Garip Bir Tamimi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXV, S.635, 22 Kânûn-ı Sâni 1341.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerde Dîn Dersleri ve Fransızca Tahsîli: Maârif Vekil-i Muhteremi Beyefendiye”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.489, 24 Temmuz 1337.
- Sebîlürreşâd: “Maârifin Hali”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.536-537, 14 Haziran 1339.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerde Oyun Dersleri!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası”, **Sebîlürreşâd**, C.XVIII, S.462, 1 Nisan 1336.

- Sebîlürreşâd: “Ecnebî Mekteplerini Müdâfaa Eden Türk Gazetesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.613, 21 Ağustos 1340.
- Sebîlürreşâd: “Maârifimizde İflas Alametleri!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.611, 7 Ağustos 1340.
- Sebîlürreşâd: “Şuûn”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.236, 7 Mart 1329.
- Sebîlürreşâd: “Dârülfünun'un ve Medreselerin Islahı Hakkında”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.528-529, 16 Mayıs 1339.
- Sebîlürreşâd: “Tedrîsât-ı Dîniyye Büsbütün mü Mekteplerden Kaldırıldı?”, **Sebîlürreşâd**, C. 24, S.623, 30 Teşrini Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkat”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.604, 12 Haziran 1340.
- Sebîlürreşâd: “İcazetnâme Cemiyeti (Talebelik Âleminde)”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.297, 8 Mayıs 1330.
- Sebîlürreşâd: “İlâhiyat Talebesi Derslere Girmeyecekler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.621, 16 Teşrini Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “Merhamet Ediniz Efendiler!: İlâhiyat Talebesinin Büyük Millet Meclisine Mürâcaatı”, **Sebîlürreşâd**, C.XXV, S.638, 12 Şubat 1342.
- Sebîlürreşâd: “Papaz Mekteplerinin Sırrı”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.596, 10 Nisan 1340.

- Sebîlürreşâd: “Fransa'da Dînî Tedrîsât”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.597, 17 Nisan 1340.
- Sebîlürreşâd: “Siyonistliğin Memleketimizde Zevk Ettiği Fikirler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.600, 15 Mayıs 1340.
- Sebîlürreşâd: “Tedrîsât-ı Nasraniyyeye Devam Eden Hristiyan Mektepleri”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.600, 15 Mayıs 1340.
- Sebîlürreşâd: “Papaz Mektepleri Açılıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.614, 4 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “Papaz Mektepleri Açılıyor, Medreseler Ne Olacak?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.622, 23 Teşrîn-i Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “Tevhîd-i Tedrîsât Demek İlga-yı Tedrîsât Demek midir?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340.
- Sebîlürreşâd: “Tevhîd-i Tedrîsâtın Tarz-ı Tatbiki”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340.
- Sebîlürreşâd: “Maârif Aleyhine Teceddüd Olur mu?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.602, 29 Mayıs 1340.
- Sebîlürreşâd: “Of Ulemâ ve Müntahib-i Sanilerin İstirhamatı: Ankara Türkiye Cumhuriyeti Riyaset-i Celîlesine, Sûreti Heyet-i Vekileye”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340.
- Sebîlürreşâd: “Artık Bu Kadarı Fazla!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340.



- Sebîlürreşâd: “Maârif Vekili Vâsıf Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340.
- Sebîlürreşâd: “İlâhiyat Fakültesi ve İmâm Hatip Mektebinin Ömr-i Tabiisi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.615, 4 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “Talebe-i Ulûmun Mukarreratı: İlâhiyat Fakültesi Müdavimlerinin İctimaları”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.617, 18 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “İmâmsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.620, 9 Teşrini Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “Ahlâk-ı Milliyyenin İnhidamına Karşı Seyirci Kalınabilir Mi?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340.
- Sebîlürreşâd: “Tire İmâm ve Hatip Mektebi de Lağv Edildi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.621, 16 Teşrini Evvel 1340.
- Sebîlürreşâd: “Çocuklarımız Sokakta Kalıyor”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.618, 25 Eylül 1340.
- Sebîlürreşâd: “Bolşevik Düsturları: Mekteplerde Laik Terbiyeden Maksat Ne İmiş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.612, 14 Ağustos 1340.
- Sebîlürreşâd: “Laiklik-Ladinilik: Hükümete Laiklik İsnâd Olunması Doğru mudur?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.610, 31 Temmuz 1340.
- Sebîlürreşâd: “Camide Hıfz-ı Kur’ân Mücrimleri!”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340.

- Sebîlürreşâd: “Dar’ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.604, 12 Haziran 1340.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerde Dîn Esası Üzerine Terbiye”, **Sebîlürreşâd**, C.14, S.350, 15 Teşrîn-i Evvel 1331.
- Sebîlürreşâd: “Taklitçi Maârifin Bugünkü Perişan Hali”, **Sebîlürreşâd**, C..24, S.614, 28 Ağustos 1340.
- Sebîlürreşâd: “Lazkiye'den: İstanbul'un Hakikî Ulemâsı ile Dârülfünun İlâhiyat Şubesi ve Medresetülvâizin'in Genç ve Fedakâr Talebelerinin Nazargah-ı Dikkatlerine”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.281, 16 Kânûn-ı Sâni 1329.
- Sebîlürreşâd: “Mekteplerimiz Dinsiz, Vatansız Kimseler Yetiştirecekse Milletin Cahil Kalması Daha Hayırlıdır.”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.279, 2 Kânûn-ı Sâni 1329.
- Sebîlürreşâd: “Dârülfünun İle Fıkhın ve Mesâil-i Şeriyyenin Alakası Yokmuş!”, **Sebîlürreşâd**, C.XVI, S.414-415, 15 Mayıs 1335.
- Sebîlürreşâd: “İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.594, 27 Mart 1340.
- Sebîlürreşâd: “İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.601, 22 Mayıs 1340.

- Sebîlürreşâd: “Şeriyye Vekâletinin Tamimi: Bilumûm Müftülere, Memurin-i Şeriyyeye”, **Sebîlürreşâd**, C.XX, S.502, 18 Mayıs 1338.
- Sebîlürreşâd: “Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XIX, S.481, 21 Mayıs, 1337.
- Sebîlürreşâd: “Terbiye ve Ta’lîm: Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebîlürreşâd Mekteb-i İbtidâîsı-Tahsîl-i İbtidâînin Neşr ü Ta’mîmi-Sebîlürreşâd Hey’etinin Yeni ve Pek Hayırlı Bir Teşebbüsü”, **Sebîlürreşâd**, C.XI, S.263, 12 Eylül 1329.
- Seçkin, Süheylâ: “İctihad Mecmuası (101-200. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı, Sivas, 1990.
- Sekmez, Dilek: “Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlak”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Kırklareli, 2018.
- Selçuk, Mualla: **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara, TDV Yay, 1990.
- Sırât-ı Müstakîm: **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.34, 20 Nisan 1325.
- Sırât-ı Müstakîm: “Sırâtı-müstakîm Gazetesi Müdüriyeti’ne”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.142, 12 Mayıs 1327.

- Sırât-ı Müstakîm: “Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VII, S.182, 16 Şubat 1327.
- Sırât-ı Müstakîm: **Sırât-ı Müstakîm**, C.I, S.1, 14 Ağustos 1324.
- Sırât-ı Müstakîm: **Sırât-ı Müstakîm**, C.II, S.50, 6 Ağustos 1325.
- Sırât-ı Müstakîm: “Şuûn: Çin, İran, Rusya”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.139, 21 Nisan 1327.
- Sırât-ı Müstakîm: “Piriştine Medrese-i Aliyye-i İslâmiyyesi”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.141, 5 Mayıs 1327.
- Sırât-ı Müstakîm: “Şuûn: Rusya, Çin, Cezair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.144, 26 Mayıs 1327.
- Sırât-ı Müstakîm: “Kırgızlar'da Medrese Bina Etmek”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, No.66, 26 Teşrîn-i Sâni 1325.
- Sırât-ı Müstakîm: “Medâris-i İslâmiyye”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.103, 12 Ağustos 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “Ameli İlm-i Hal Hakkında İstanbul Maârif Müfettişlerinin Nokta-i Nazarı”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.119, Kânûn-ı Evvel 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “Şuûn: (Rusya), Buhara”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.131, 24 Şubat 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “Şuûn: (Devlet-i Osmaniyye), Afrika-yı İslâmi, Rusya, Çin, İran”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.122, 23 Kânûn-ı Evvel 1326.

- Sırât-ı Müstakîm: “İran, Islah-ı Mekâtib ve Medâris”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.VI, S.139, 21 Nisan 1327.
- Sırât-ı Müstakîm: “Şuûn: Devlet-i Osmaniyye, Rusya, Hindistan, Türkistan, Buhara, İran, Bulgaristan, Cezair”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.102, 5 Ağustos 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “Rusya, İslâmları Tazyik Ediyor”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.V, S.130, 17 Şubat 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “(Matbuat-ı İslâmiyye): Böyle Mi Olmalıyız?...- Ermenek'ten Yazılan Mektup - İntişar-ı İslâm - İhtida - İran'da Tamim-i Maârif”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.90, 13 Mayıs 1326.
- Sırât-ı Müstakîm: “Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyye'nin Temin-i Terakkisi Encümeni”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.IV, S.102, 5 Ağustos 1326.
- Sireti: “Vaazlar, Vâizler”, **Sebîlürreşâd**, C.IX, S.481, 21 Mayıs 1337.
- Soyupek, Hasan: “İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2004.
- Subhî  
el-Mahmasânî: **İslâm Üzerine Düşünceler**, Ankara, TDV Yay., 1989.

- Sultan Cihan: “Nisâiyât: Terbiye-i Nisvân-ı İslâm Hakkında: Bhopal Hâkime-i zî-Şânı Sultân Cihân Hazretlerinin Mühim Bir Mektupları”, **Sebîlürreşâd**, C.XII, S.287.
- Şahin, Muhammet & Tokdemir, M. Ahmet: “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.IX, S.4, Güz 2011, ss.851-876.
- Şanal, Mustafa: “Eşrefefendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.10, Ankara, 1999, ss.193-218.
- Şemseddin Sami: **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1317.
- Şen, Nurcan: “Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik”, **Gazi Türkiyat**, S.5, Güz 2009, ss.381-393.
- Şen, Zeynep: “Din Eğitim ve Öğretimi Açısından Batılılaşma Sürecinde Mürebbiyeler”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul, 2006.
- Şeref, Göküş: “II. Meşrutiyet Dönemi İslâmcı Çizgideki Süreli Yayınlarda Aile ve Çocuk Eğitimi”, **Artuklu Akademi: Journal of Artuklu Academia**, 7 (1) 2020, ss.99-124.
- Şevketi: “Medreselerin Islahı Mesâil-i Umûmiyyedendir”, **Sebîlürreşâd**, C.X. S.236, 07 Mart 1329.
- Şevketi: “Dîn Felsefesinden-Doktor Abdullah Cevdet Bey’e”, **İctihad**, C.IV, No.62, 18 Nisan 1329.

- Şeyh Muhsin-i Fani ez-Zâhiri: “Yeni İlm-i Kelâm Yazılmalı mı Yazılmamalı mı?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.532-533, 2 Haziran 1339.
- Şeyh Muhsin-i Fani ez-Zâhiri: “Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine”, **Sebîlürreşâd**, C.XXI, S.546, 19 Temmuz 1329.
- Şeyh Reşid Rıza: “Akaid-i İslâmiyye: İkinci Mesele: Ta’lîm, 3- Dinde Basiret, 4- Dinin Kavaidi”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.238, 21 Mart 1329.
- Şişman, Adnan: **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Raportör: Yahya Akyüz, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2004.
- Tahirü’l-Mevlevi: “Medresetülmeşayih Dolayısıyla Bir Hatıra”, **Sebîlürreşâd**, C.XIII (XI), S.285, 13 Şubat 1329.
- Tahsin: “İlâhiyat Liseleri: Milletin İhtiyacat-ı Dîniyyesini Temin İçin Zaruri Tedbirler”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.601, 22 Mayıs 1340.
- Tansu, Yunus Emre: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.IV, S.1, 17 Nisan 2018, ss.113-142.
- Tansu, Yunus Emre: “Batıcı Düşüncenin Etkili bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2002.

- Tekeli, İlhan & İlkin, Selim: **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1993.
- Tekeli, İlhan: “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, İletişim Yay. 1983.
- Tenger, Süleyman: “Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı (Din Eğitimi), Ankara, 2005.
- Tepebaşı, Ayşe: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Süreli Bir Yayın: Mihrab”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C.XXI, S.2, 2014, ss.129-152.
- Topaloğlu, Aydın: “Materyalizm”, **DİA**, C.XXVIII, Ankara, 2003.
- Toprak, Zafer: “Basın: II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, **TCTA**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1985.
- Topses, Mehmet Devrim: **Niyazi Berkes’in Sosyoloji Anlayışı**, Ankara, Anı Yay., 2011.
- Tosun, Cemal: **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Ankara, Pegem Akademi, 2012.
- Troytskili Ahmed Tâceddin: “Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.62, 29 Teşrîn-i Evvel 1325.



- Troytskili  
Ahmed Tâceddin: “Âlem-i İslâm: Rus Maârif Nezâretinin Beyanatı Münasebetiyle Ta’lim-i Umûmîye Dair”, **Sebîlürreşâd**, C.III, S.67, 3 Kânûn-ı Evvel 1325.
- Tunalı Hilmi: **İsviçre Rehberi**: Kardeşlerim Fehmi, Şükrü Faik ile Gençlerimize Bir Armağandır, Cenevre, 1903.
- Tunalı Hilmi: **X. Hutbe**, Bir Geçmişin Yadigarı, Namık Kemal (radiyanhuleâyezâl) Hazretlerinin Ruhuna Türbesine Bir Armağan, Kahire, y.y., 2. b.s., 1327.
- Tunalı Hilmi: “Medreseler Kongresi!...: (Osmanlı Müslüman Ulemâsına Bir Davet)”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.54, 3 Eylül 1325.
- Tunaya,  
Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi 1908–1918**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1998.
- Tuncer, Hüseyin: “Türk Yurdu”, **DİA**, C.XLI, İstanbul, 2012.
- Tuncer, Hüseyin: **Doksanıncı Yılında Türk Yurdu (1911-2001) Bibliyografyası**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 2002.
- Tuncer, Hüseyin: “1911’den 1922’ye Türk Yurdu Mecmuâsı”, **Türk Yurdu**, S.63, Ankara, Kasım 1992, ss.40-43.
- Tuncer, Hüseyin: “Türk Yurdu (1911-1931) Üzerinde Bir İnceleme”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

- Tural, Erkan: “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C.XXII, S.22, 2007, ss.177-206.
- Turan, İlter: Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuâsı**, C.XXIX, S.1-4, Ekim 1969 - Eylül 1970, ss.171-192.
- Turan, Mustafa: “Osmanlı’dan Cumhuriyete Tevhîd-i Tedrîsât”, **Türk Yurdu**, S.288, Ağustos 2011, ss.191-197.
- Tutkun, Semiramis: “İctihad Mecmuası (1-100. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı, Sivas, 1988.
- Türk, İbrahim Caner: “Osmanlı Devleti’nde Okul Öncesi Eğitim”, **Milli Eğitim Dergisi**, C.XLI, S.192, Güz/2011, ss.160-173.
- Uçar, Ramazan: “Abdullah Cevdet’in Din Anlayışı”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.VI, S.11, Ocak-Haziran 2012, ss.205-218.
- Uludağ, Süleyman: “Dürretü’n-Nâsihîn”, **DİA**, C.X, İstanbul, 1994.
- Usturumcalı  
Salih Zeki vd.: “Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına”, **Sebîlürreşâd**, C.X, S.242, 18 Nisan 1329.
- Uzunçarşılı,  
İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yay., 1979.
- Ülker, Çiğdem: “II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinde Kadın İmajı 1908-1914”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Aydın, 2012.
- Ünal, Uğur & Birbudak, Togay Seçkin: “Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası”, **Türk Yurdu**, C.XXXI, S.285, Mayıs 2011.
- Ünal, Uğur: **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2014.
- Ünişen, Ali: “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Yayımlanan Başlıca Mecmûalardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Gaziantep, 2013.
- Vahapoğlu, M. Hidayet: **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, MEB Yay., 1997.
- Varcan, Nezih. vd.: **Yerel Yönetimler**, ed. Canatay Hacıköylü, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2013.
- Varlık, Bülent: “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, **TCTA**, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 1985.

- Vicdani: “İslâm Diyarında Ecnebî Mekteplerinin Tesirat-ı Mefsedetkaranesi”, **Sebîlürreşâd**, C.II-IX, S.42-224, 13 Kânûn-ı Evvel 1328.
- Victor Combon: “Almanya İş Başında”, **İctihad**, C.V, No.104, 1 Mayıs 1330.
- Yahya Afif: “İnhilal Eden Bir İlim Ordusu”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.603, 5 Haziran 1340.
- Yahya Afif: “İslâmiyet ve Asrîlik”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yay. Haz. Âdem Efe, S.53, Ocak-Nisan 2018, ss.317-322.
- Yahya Afif: “İlâhiyat Talebesinin İâşesi”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIV, S.607, 3 Temmuz 1340.
- Yahya Afif: “İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?”, **Sebîlürreşâd**, C.XXIII, S.595, 3 Nisan 1340.
- Yakupoglu, Kenan: “Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Yakut, Esra: “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mekteplerde Dinî Eğitim”, **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, S.37, 2014, ss.19-34.
- Yaman, Ayşe Peyman: “Osmanlıda Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.

- Yanardağ, Ayşe: “Erken Cumhuriyet Dönemi Milli Eğitim Tartışmalarında Ali Haydar Bey’in ‘Millî Terbiye’ Başlıklı Raporu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.63, Güz 2018, ss.387-418.
- Yanikkaya, Yıldız: “II. Meşrutiyet Döneminde Çıkarılan İslâm Dünyası Dergisi’nin Dönemin Olaylarına Bakış Açısı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Kastamonu, 2019.
- Yapar, Aslı: “Türk Dergiciliğinin Sorunları”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S.10, 2000, ss.65-70.
- Yaşar, Fatma Tunç: “II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.LII, S.52, 2018, ss.311-342.
- Yaşaroğlu, M. Kamil: “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, **Yakın Doğu Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, S.1, Yıl 2, Bahar 2016, ss.93-107.
- Yavuz, Hasan: “İslâm Düşüncesi Açısından Mihrâb Mecmûası’nın Tahlili ve İndeksi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Ana Bilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- Yavuz, Kerim: “Din Psikolojisi”, **DİA**, C.XIX, İstanbul, 1994.

- Yavuzer, Hasan: **Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı-Dinî Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi**, Laçın Yay., Kayseri, 2006.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali: “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.4, 2014, ss.761-780.
- Yazıcı, Nesimi: “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXXVII, Ankara, 1997, ss.105-129.
- Yazıcı, Mustafa: **Tanzimat’tan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk**, Ankara, 1973.
- Yıldız, Halim: “Sebîlürreşâd’da Din Eğitimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2002.
- Yılmaz, Aliye: “Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, 2012.
- Yılmaz, Hüseyin: “Cami Eksenli Din Eğitimi”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.297-319.
- Yılmaz, Orhan: “İbn Kayyim’in Tıbb-ı Nebevi İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 2014, ss.5-18.

- Yörük, Doğan & Bildik, Ferhat: “İktidar Değişiminin Ders Programlarına ve Tarih Eğitime Yansıması (Mekteb-i Sultani Örneği)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.48, Nisan 2020, ss.189-209.
- Yurdürün (Tarı), Aybike: “Yayın Tarihimizde Türk Yurdu Dergisi ve Derginin Dil Konulu Makalelerinin İçerik Analizi (1928-1931)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Yüksel, Zeynep: “Osmanlı’da Vaaz ve Vâizlik Geleneği”, **Vaaz ve Vâizlik Sempozyumu II** (17-18 Aralık 2011), Ankara, DİB Yay., 2013, ss.163-185.
- Yürük, Tuğrul: “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi (Din Dersleri)”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.113-139.
- Yürük, Tuğrul: “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, 2005.
- Zeki Megamiz: “Maarri (Ebulala)”, **İctihad**, C.XXIII, No.241, 01 Kânûn-ı Evvel 1927.
- Zeki Megamiz: “Arap Lisanı ve Latin Harfleri”, **İctihad**, C.XXIV, No.271, 15 Nisan 1929.
- Zengin, Zeki Salih: **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yay., 2002.

- Zengin, Zeki Salih: **Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yay., 2011.
- Zengin, Zeki Salih: **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908**, Adana, Baki Kitabevi, 2003.
- Zengin, Zeki Salih: “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.36, 2016, ss.33-61.
- Zengin, Zeki Salih: “Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu’nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, **Dini Araştırmalar**, C.V, S.13, Mayıs-Ağustos 2002, ss.81-106.
- Zengin, Zeki Salih: “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XVII, S.1, 2008, ss.379-398.
- Zengin, Zeki Salih: “İslâm Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslâm’da Eğitim ve Öğretim”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2012, ss.17-37.
- Ziya Gökalp: **Terbiye’nin Sosya ve Kültürel Temelleri**, İstanbul, MEB Yayınları, 1997.
- Züfer Kasımı: “Rusya’daki İslâmların Terakkiyat-ı Dîniyye ve Milliyyeye Hizmetleri”, **Sırât-ı Müstakîm**, C.III, S.62, 29 Teşrîn-i Evvel 1325.



Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yay., 2003.

**Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005**, Haz., Murat Alper Parlak, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2010.

“Sırât-ı Müstakîm”, **TDEA**, C.VIII, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1980.

**Sebîlürreşâd Kütüphanesi Fihristi**, İstanbul, Sebat Matbaası, 1345.

**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Divan Yay., 2006.

<http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercy/courses/1001Foy.htm> (e.t. 23.03.2021).

<https://ceviiz.com/tarih/dinde-turkcelesme-1-imam-cemalettin-efendi-1926/> (e.t. 27/05/2020).

<https://ceviiz.com/egitim/anaokullarinin-tarihi-osmanlida-ilk-anaokullari-ceviiz-hafiza-tazeler/> (e.t. 29/08/2021).

<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/abstraction> (e.t. 07.04.2021).

<https://globalcenters.columbia.edu/news/darulfunun-osmanlida-ilk-modern-universite-nasil-kuruldu> (e.t. 02.04.2013).

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (e.t. 28.03.2021).

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>  
(e.t. 28.03.2021).

<https://www.bl.uk/anglo-saxons/articles/learning-and-education-in-anglo-saxon-england#1> (e.t. 23.03.2021).

<https://www.college-de-france.fr/site/institution/Le-College-Presentation.htm>  
(e.t. 28.03.2021).

<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/%C3%A9mancip%C3%A9/28506>  
(e.t. 28.03.2021).

<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/incroyance/42426> (e.t. 23.03.2021).

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf> (e.t. 28.03.2021).

<https://www.meb.gov.tr/milli-egitim-bakanliginin-kisa-tarihcesi/duyuru/8852>  
(e.t. 29.04.2021).

<https://www.polytechnique.edu/en/key-dates> (e.t. 28.03.2021).

<https://www.sebilurresad.com.tr> (e.t. 14/01/2020).

[https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa\\_2018.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf) (e.t. 28.03.2021).

<https://www.diyenet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//1/diyenet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi> (e.t. 08.04.2021).

### **Kanûn, Nizâmnâme, Salnâme ve Arşiv Kaynakları**

“Dârü’l Hilâfeti’l Âliye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizâmnâmesi”, **Düstûr** IX.

“İlmiye Salnâmesi”, **Dârü’l-Hilafeti’l-âliyye**: Matbaa-i âmire, 1334/1916.

“Medâris-i İlmiye Hakkında Kanûn”, **Düstûr** IX.

“Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi’ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi”, **Matbaa-i Amire**, İstanbul, 1326.

“Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi”, **Düstur**, Tertib-i Sânî-II.

“Takrir-i Sükûn Kanûnu”, **Resmî Cerîde**, No.87, 4 Mart 1341.

“Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men’ ve İlgâsına Dâir Kânun”, **Resmî Cerîde**, No.243, 13 Kanûn-i Evvel 1341.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-4-8, (Belge Tarihi: 20.03.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-1-31, (Belge Tarihi: 15.03.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-4-7, (Belge Tarihi: 06-03-1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 2-12-8, (Belge Tarihi: 06-03-1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, Yer Bilgisi: 13-109-8, (Belge Tarihi: 22.07.1924-00.00.0000), Kurum: 51-0-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer Bilgisi: 89-430-1, (Belge Tarihi: 09.03.1924-11.08.1928), Kurum: 180-9-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı,  
Yer Bilgisi: 76-376-1, (Belge Tarihi: 22.04.1924-02.12.1928), Kurum: 180-9-0-0.

**Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer  
Bilgisi: 89-429-1, (Belge Tarihi: 04.06.1924-06.07.1928), Kurum: 180-9-0-0.

## EKLER

### EK-1. Sebûlürreşâd Dergisinde Eğitime Dair Yazı ve Makalelerin Fihristi

#### 1.1. Yazar Adlarına Göre

| Yazar                              | Makale ve Yazı                                                                                 | C.  | Sayı   | Tarih                  | Sayfa   |
|------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|------------------------|---------|
| A. Süleyman                        | Mekteplerde Dîn                                                                                | 7   | 164    | 13 Teşrîn-i Evvel 1327 | 127-129 |
| A.L. (Talebe-i Ulûmdan İstanbullu) | Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz                           | 10  | 251    | 20 Haziran 1329        | 279     |
| A.Şükrü                            | Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir? | 18  | 462    | 1 Nisan 1336           | 237-239 |
| Abdülebed Süreyyâ, Beyrut          | Mektep ve Bu Sâyede Dîn-i İslâm'ın İntişârı                                                    | 3   | 61     | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 136-138 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 1                                  | 7   | 172    | 08 Kânûn-ı Evvel 1327  | 248-250 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 2                                  | 7   | 173    | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 260-263 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 3                                  | 7   | 174    | 22 Kânûn-ı Evvel 1327  | 276-278 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 1                                                | 10  | 257    | 01 Ağustos 1329        | 369-370 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 2                                                | 10  | 259    | 15 Ağustos 1329        | 400-402 |
| Abdüllatif Nevzad                  | Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 3                                                | 11  | 261    | 29 Ağustos 1329        | 4-5     |
| Abdüllatif Nevzad                  | Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 4: Hissiyât Üzerine Müesses Ahlâk                                   | 11  | 262    | 05 Eylül 1329          | 20-21   |
| Abdülvehhab                        | Milletin En Büyük İhtiyacı: Münkarız Olan Medreselerin İhyası I                                | 19  | 476    | 15 Nisan 1337          | 76-77   |
| Abdürreşid İbrahim                 | Japonlar Adam Yetiştirmek İçin Nasıl Çalışıyorlar                                              | 5   | 114    | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 174     |
| Abdürreşid İbrahim                 | Terbiye-i İslâmiyye Cem'iyeti,                                                                 | 2-9 | 43-225 | 20 Kânûn-ı Evvel 1328  | 302-303 |

| Yazar                   | Makale ve Yazı                                                                                                                | C.  | Sayı    | Tarih                  | Sayfa   |
|-------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|---------|------------------------|---------|
| Ahmed Agayef            | Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı, 1 Mukaddime                                             | 5   | 113     | 21 Teşrîn-i Evvel 1326 | 151-153 |
| Ahmed Agayef            | Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı 2                                                        | 5   | 114     | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 163-166 |
| Ahmed Agayef            | Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyye'nin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı 3                                                       | 5   | 115     | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 179-181 |
| Ahmed Cavid             | Hutbelere Dâir                                                                                                                | 3   | 64      | 12 Teşrîn-i Sâni 1325  | 184-185 |
| Ahmed Cavid             | Hutbelere Dâir                                                                                                                | 3   | 71      | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 297     |
| Ahmed Cevdet            | Köylü Niçin Yükselmiyor?                                                                                                      | 20  | 496     | 8 Nisan 1338           | 24      |
| Ahmed Cevdet            | Terbiye-i Maneviyenin<br>Ehemmiyeti, Maârifin<br>Bozukluğu                                                                    | 20  | 507     | 29 Haziran 1338        | 156     |
| Ahmed Cevdet            | Demokraside Halkın Terbiyesi                                                                                                  | 21  | 532-533 | 2 Haziran 1339         | 103-104 |
| Ahmed Cevdet            | Terbiye-i Milliye ile<br>Terbiye-i Diniyye                                                                                    | 24  | 619     | 2 Teşrîn-i Evvel 1340  | 330-332 |
| Ahmed Cevdet            | Büyük Muallim                                                                                                                 | 2-9 | 40-222  | 29 Teşrîn-i Sâni 1328  | 247-248 |
| Ahmed Hâlid Bey         | Matbûât: Talebe Defterinden<br>Aynen: Millî ve Dînî Terbiye                                                                   | 12  | 304     | 26 Haziran 1330        | 324     |
| Ahmed Hulusi            | Maârifî İflastan ve Yıkıcılıktan<br>Kurtarmak Lüzûmu                                                                          | 24  | 612     | 14 Ağustos 1340        | 222-223 |
| Ahmed Münir             | Mekâtib: Japonya Muhâbir-i<br>Mahsûsumuzdan: Japonya'da<br>Dârülfünun Talebesinden<br>Osmanlı Dârülfünun Talebesine<br>Mektub | 2-9 | 52-234  | 21 Şubat 1328          | 450-451 |
| Ahmed Münir             | Japonya Mektupları: Tokyo'da<br>Mekâtib-i İbtidâiyye                                                                          | 10  | 255     | 18 Temmuz 1329         | 345-346 |
| Ahmed Naim              | Ta'lim-i İlim de mi Harâm?                                                                                                    | 11  | 272     | 14 Teşrîn-i Sâni 1329  | 177-178 |
| Ahmed Şerif             | Beyrut'ta Maârif-i Ecnebiyye<br>Tesirat ve Netayici                                                                           | 6   | 139     | 21 Nisan 1327          | 135-137 |
| Ahmed Şükrü             | Yüksek Tahsîlin Kadınlar<br>Üzerindeki Tesirâtı                                                                               | 23  | 584     | 17 Kânûn-ı Sâni 1340   | 190     |
| Ahmed Vasfi<br>Zekeriya | Müslümanlar Nasıl Mekteplere<br>Muhtaçtır?                                                                                    | 6   | 137     | 07 Nisan 1327          | 105-107 |
| Ahmed Zâhid             | Islah-ı Medâris, Bugün Ne<br>Sûretle Kâbil Olabilir?                                                                          | 5   | 128     | 03 Şubat 1326          | 390-392 |

| Yazar                              | Makale ve Yazı                                                                                                                 | C. | Sayı    | Tarih                  | Sayfa   |
|------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|---------|------------------------|---------|
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Anadolu Mektupları:<br>Birgi Medreseleri                                                                                       | 11 | 274     | 28 Teşrîn-i Sâni 1329  | 220-221 |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Nutuk, Medresetü'l-<br>Mütehassısîn'de Suriye Hey'et-<br>i İlmiyyesine Verilen Ziyafette<br>İrâd Edilen Nutuk                  | 14 | 350     | 15 Teşrîn-i Evvel 1331 | 93-94   |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Dînî Dersler                                                                                                                   | 17 | 433-34  | 01 Ağustos 1335        | 134-136 |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı:<br>Muallime Pakize<br>Hanımefendi'ye                                                                | 18 | 447     | 6 Teşrîn-i Evvel 1335  | 55-57   |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Mekteplerde Tedrîsât ve<br>Terbiye-i Dîniyye Meselesi<br>Hakkında: Maârif Vekil-i<br>Muhteremî Hamdullah Suphî<br>Beyefendi'ye | 19 | 488     | 17 Temmuz 1337         | 215-217 |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Yeni İslâm Medreseleri<br>Hakkında Mühim Bir Rapor                                                                             | 21 | 522     | 18 Kânûn-ı Sâni 1339   | 11-16   |
| Aksekili<br>Ahmed Hamdi            | Medresetü'l-İrşad                                                                                                              | 21 | 538-539 | 21 Haziran 1339        | 142-144 |
| Aksekili Ahmed<br>Hamdi            | Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı:<br>Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i<br>Aliyyesine                                                        | 22 | 553-554 | 23 Ağustos 1339        | 53-55   |
| Aksekili Mustafa<br>Hakkı (Ödemiş) | Terbiye ve Ta'lim: Ulemâda<br>Hareket-i Fikriyye, Ulemâ-i<br>İslâmiyye ile Hasbihâl                                            | 10 | 250     | 13 Haziran 1329        | 260     |
| Ali Rıza (Pekin)                   | Pekin'den (Mektup): Pekin'deki<br>Müslüman Mekteplerin<br>Başlarına Gelen Felâket                                              | 5  | 115     | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 187     |
| Ali Şeyhü'l-Arab                   | Hutbeler Nasıl Olmalı                                                                                                          | 3  | 61      | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 134-135 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | Hutbelere Dâir                                                                                                                 | 5  | 120     | 09 Kânûn-ı Evvel 1326  | 263-264 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | İslah-ı Medâris Hakkında                                                                                                       | 5  | 122     | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-294 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | İslah-ı Medâris Hakkında                                                                                                       | 5  | 123     | 30 Kânûn-ı Evvel 1326  | 310-311 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | Mekteplerimizde Ulûm-ı<br>Dîniyye Tedrîsâtı 1                                                                                  | 7  | 171     | 01 Kânûn-ı Evvel 1327  | 227-228 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | Mekteplerimizde Ulûm-ı<br>Dîniyye Tedrîsâtı 2                                                                                  | 7  | 173     | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 259-260 |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | Dârülfünun'da Tedrîsât                                                                                                         | 3  | 57      | 24 Eylül 1325          | 75      |
| Âlimcan el-İdrîsî                  | Buhârâ'da Tahsîl                                                                                                               | 3  | 59      | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 111-112 |

| <b>Yazar</b>                                | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Babanzade<br>Ahmed Naim                     | Hadis-i Şerif: Cevap                                                                                                   | 12        | 295         | 24 Nisan 1330         | 150          |
| Babanzâde<br>Ahmed Naim                     | Vâizler: Vâizler Nedir?                                                                                                | 1         | 2           | 21 Ağustos 1324       | 22-23        |
| Bereketzade Safvet                          | Hutbelere Dair                                                                                                         | 2         | 27          | 12 Şubat 1324         | 9-10         |
| Bigmuhammed<br>Taşmuhammeden<br>(Vakit)     | Kırgızlarda Medrese<br>Binâ Etmek                                                                                      | 3         | 66          | 26 Teşrin-i Sâni 1325 | 223-224      |
| Bir Hukuk Talebesi<br>Paris                 | Paris'ten Mektûb-ı Mahsûs:<br>Paris Mekteb-i Hukûk'unda<br>Usûl-i Tedrîs                                               | 4         | 80          | 04 Mart 1326          | 28-30        |
| Bir Müslüman                                | Medreseler Kongresi!...                                                                                                | 4         | 97          | 01 Temmuz 1326        | 326          |
| Bosna'dan:...                               | Kadınların Okuyup Yazma<br>Meselesi: 'Lâ ta'allemü'n nisa'e<br>hattan' Hadîsinin Ravisine<br>Cevap                     | 12        | 288         | 6 Mart 1330           | 31-32        |
| Cemâli-zâde<br>Mehmed İsmet                 | Sarı Mes'elesi: Hakkında<br>Bazı Beyânâtta Bulunan<br>Talebe-i Ulûmdan Mecdüddin,<br>Sa'dullah Efendilere              | 11        | 273         | 21 Teşrin-i Sâni 1329 | 201-202      |
| Cevad                                       | Medrese Teşkilatı                                                                                                      | 18        | 453         | 1 Kânûn-ı Sâni 1336   | 127-130      |
| Cevad                                       | Medrese Tahsîlinde Gaye I                                                                                              | 18        | 459         | 19 Şubat 1336         | 202-204      |
| Cevad                                       | Medrese Tahsîlinde Gaye II                                                                                             | 18        | 461         | 4 Mart 1336           | 220-222      |
| Çelebi                                      | Maârif Vekili Hazretlerine<br>Açık Arıza                                                                               | 24        | 606         | 26 Haziran 1340       | 121-122      |
| Çerkeşseyhi-zâde<br>Halil Hâlid<br>(Londra) | Avrupa'ya Talebe<br>İ'zâmı Hakkında                                                                                    | 4         | 89          | 06 Mayıs 1326         | 188-191      |
| Doktor Milaşı<br>İsmail Hakkı               | Aksekili Ahmed Hamdî<br>Efendi'nin "Dini Dersler"<br>Kitâbı Mühim Bir Eksikimizin<br>İtmâmına Doğru Büyük<br>Bir Hatve | 17        | 442         | 25 Eylül 1335         | 219-221      |
| Ecnebî Mektepleri                           | Hıfzı Tevfik                                                                                                           | 23        | 593         | 20 Mart 1340          | 335          |
| Edhem Nejad                                 | Fransız Usûl-i Tahsîli ve<br>Zararlarımız                                                                              | 5         | 108         | 16 Eylül 1326         | 65-66        |
| Edhem Nejad                                 | Liselere mi; Başka Mekteplere<br>mi Muhtacız?                                                                          | 5         | 110         | 29 Eylül 1326         | 91-93        |



| Yazar                             | Makale ve Yazı                                                                        | C.  | Sayı   | Tarih                  | Sayfa   |
|-----------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|------------------------|---------|
| Edhem Nejad                       | Mühim Bir Mes'ele-i<br>İctimâiyye:Dârü'l-Muallimînler<br>-Ziraat- Askerler            | 5   | 122    | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-296 |
| Edhem Nejad                       | Mebâhis-i İctimâiyye ve<br>Terbiyeviyye:<br>Terbiye-i Fikriyye                        | 5   | 126    | 20 Kânûn-ı Sâni 1326   | 359-360 |
| Edhem Nejad                       | Mekteplerde Alâim-i<br>Cevviyye Rasadhâneleri                                         | 5   | 130    | 17 Şubat 1326          | 426-428 |
| Edhem Nejad                       | Terbiye-i Bedeniyye                                                                   | 6   | 132    | 03 Mart 1327           | 23-25   |
| Edhem Nejad                       | Japonya'da Mektepler                                                                  | 6   | 137    | 07 Nisan 1327          | 107-109 |
| Edhem Nejad                       | Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Gezinti                                               | 6   | 138    | 14 Nisan 1327          | 123-125 |
| Edhem Nejad                       | Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Mektep Binâları Pavyon Tarzı                          | 6   | 140    | 28 Nisan 1327          | 156-157 |
| Edhem Nejad                       | Neden Muallime<br>Yetiştirilmiyor?                                                    | 6   | 155    | 10 Ağustos 1327        | 390-391 |
| Edhem Nejad                       | Terbiye ve Mekteb Bahisleri,<br>Kız Mektepleri                                        | 6   | 156    | 18 Ağustos 1327        | 408-409 |
| Edhem Nejad                       | Çocuğun Terbiyesinde Vâlîde!                                                          | 7   | 157    | 25 Ağustos 1327        | 13-15   |
| Edhem Nejad                       | Terbiye-i Umûmiyyede<br>Noksanlık Var                                                 | 7   | 177    | 12 Kânûn-ı Sâni 1327   | 328-329 |
| Edhem Nejad                       | Musiki, Ahlâk Sükûtu                                                                  | 2-9 | 34-216 | 11 Teşrîn-i Evvel 1328 | 150-151 |
| Edhem Nejad                       | Mekteb Ta'tilleri                                                                     | 6   | 149    | 30 Haziran 1327        | 302-303 |
| Edhem Rûhi                        | Talebe-i Ulûmda Hareket-i<br>Fikriyye: Talebe-i Ulûmun<br>Feryâdları                  | 10  | 246    | 16 Mayıs 1329          | 200-201 |
| Edhem Rûhi<br>(Talebe-i Ulûmdan)  | Terbiye ve Ta'lîm: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye,<br>Dertlerimiz: 1- Cercilik | 10  | 248    | 30 Mayıs 1329          | 230-233 |
| el-Mağribî<br>(Terc. A. F. Salâh) | Müctehidler Yetiştirelim                                                              | 3   | 75     | 28 Kânûn-ı Sâni 1325   | 364-366 |
| Emrullah Efendi                   | Terbiye ve Esâsları                                                                   | 1   | 16     | 27 Teşrîn-i Sâni 1324  | 248-250 |
| Emrullah Efendi                   | Terbiyeye Dâir                                                                        | 1   | 17     | 04 Kânûn-ı Evvel 1324  | 264-266 |
| Emrullah Efendi                   | Terbiyeye Dâir                                                                        | 1   | 18     | 11 Kânûn-ı Evvel 1324  | 278-279 |
| Emrullah Efendi                   | İlm-i Terbiyeye Dâir                                                                  | 1   | 25     | 29 Kânûn-ı Sâni 1324   | 390-391 |
| Eşref Edip                        | Köy Hocası Geldi                                                                      | 19  | 476    | 15 Nisan 1337          | 75-76   |
| Eşref Edip                        | Maârife Bir İstikamet-i Salime<br>Vermek Zamanı Gelmiştir                             | 19  | 477    | 23 Nisan 1337          | 87-90   |
| F. Dervişoğlu                     | İhya-yı Medâris                                                                       | 20  | 502    | 18 Mayıs 1338          | 92-93   |
| Fatin                             | Tepedelen'den                                                                         | 4   | 103    | 12 Ağustos 1326        | 431-433 |

| Yazar                                                          | Makale ve Yazı                                                                                                                            | C.  | Sayı   | Tarih                 | Sayfa   |
|----------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|-----------------------|---------|
| Ferid                                                          | Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lim ve Terbiye                                                                                      | 3   | 70     | 24 Kânûn-ı Evvel 1325 | 278-280 |
| Ferid                                                          | Kütüphane ve Kitaplarımız                                                                                                                 | 16  | 391    | 13 Şubat 1335         | 16      |
| Gürünlü Hilmi                                                  | Islahât-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa                                                                                                    | 3   | 65     | 19 Teşrin-i Sâni 1325 | 200-204 |
| H.                                                             | Terbiye ve Ta'lim: Medresetü'l-Vâizîn                                                                                                     | 11  | 273    | 21 Teşrin-i Sâni 1329 | 194-195 |
| H. Feyzi (Talebeden Ödemişli)                                  | Makâlât: Talebe-i Ulûmun Şikâyatı: Medreselerin Ahvâli                                                                                    | 2-9 | 31-213 | 20 Eylül 1328         | 89-90   |
| H. Feyzi (Talebeden Ödemişli)                                  | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                                                     | 11  | 274    | 28 Teşrin-i Sâni 1329 | 212-213 |
| H. M. Fatin (Dârülfünun Me'zûnlarından Kolenoviç, Saray-Bosna) | Bosna Mektupları: Bosna Reisü'l-Ulemâsı                                                                                                   | 12  | 296    | 01 Mayıs 1330         | 185     |
| H. Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)                             | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye, Gölge Etmeyin , Başka İhsan İstemeyiz!                                             | 10  | 247    | 23 Mayıs 1329         | 215-216 |
| H. Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)                             | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Zavallıyız, Rûh ve Hayât İstiyoruz                                                 | 10  | 244    | 02 Mayıs 1329         | 161-162 |
| H. Osman Niyâzi (Talebe-i Ulûmdan)                             | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Talebe-i Ulûmu Hayâta Da'vet: Ey Talebe-i Ulûm Arkadaşlarım, Meskenet Yeter Artık! | 11  | 262    | 05 Eylül 1329         | 23      |
| Hâfiz eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî                                | Hutbelere Dâir                                                                                                                            | 3   | 69     | 17 Kânûn-ı Evvel 1325 | 263-264 |
| Hafız Hasan Sani                                               | Bulgaristan Müftülükleri                                                                                                                  | 4   | 85     | 8 Nisan 1326          | 125-127 |
| Hâfiz Hasan Sâni                                               | Hutbelere Dâir                                                                                                                            | 1   | 14     | 13 Teşrin-i Sâni 1324 | 217-218 |
| Hâfiz Hasan Sâni                                               | Filibe'den: Müftülük Hakkında                                                                                                             | 5   | 121    | 16 Kânûn-ı Evvel 1326 | 284     |
| Hâfiz Mehmed Hilmi (Bâyezîd Dersiâmlarından Urfalı)            | Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medâris Mes'elesi                                                                     | 10  | 251    | 20 Haziran 1329       | 278-279 |

| Yazar                                      | Makale ve Yazı                                                                                                                                            | C.   | Sayı    | Tarih                | Sayfa                |
|--------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|---------|----------------------|----------------------|
| Hâfız Mehmed Tâhir                         | Taşralarda Hutbe ve Hatibler                                                                                                                              | 3    | 73      | 14 Kânûn-ı Sâni 1325 | 331                  |
| Hamdullah Subhi, (Emeği geçen: Eşref Edib) | Maârif Vekili Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları II                                          | 19   | 479     | 7 Mayıs 1337         | 108-110              |
| Hamdullah Subhi, Emeği geçen: (Eşref Edib) | Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları I | 19   | 477     | 23 Nisan 1337        | 90-92                |
| Haris ibn Hemmam                           | Beyrut'ta Osmanlı Maârifi                                                                                                                                 | 12   | 291     | 27 Mart 1330         | 91-92                |
| Haris ibn Hemmam                           | Maârif                                                                                                                                                    | 12   | 294     | 17 Nisan 1330        | 142-145              |
| Haris ibn Hemmam                           | Maârif: Dâr-ül-ulûm                                                                                                                                       | 1-12 | 1-300   | 29 Mayıs 1330        | (14-258)<br>(15-259) |
| Hasan Basri                                | İrşad Meselesi: Matbûât ve İstihbarat Müdürü Beye İthaf                                                                                                   | 20   | 509     | 13 Temmuz 1338       | 171-172              |
| Hasan Hikmet                               | İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı                                                                      | 21   | 536-537 | 14 Haziran 1339      | 125-127              |
| Hasan Hikmet                               | İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Terbiye II                                                                                                   | 23   | 587     | 7 Şubat 1340         | 233-235              |
| Hasan Hikmet                               | İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Vaziyet-i İctimâiyyemizin Umûmî Tahlili                                                                           | 24   | 603     | 5 Haziran 1340       | 71-74                |
| Hasan Hikmet                               | İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Esaret-i Ruhiyye                                                                                                  | 24   | 614     | 28 Ağustos 1340      | 243-245              |
| Hâşim (Talebe-i ulûmdan, Akşehirli)        | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Islah-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız                                                             | 10   | 254     | 11 Temmuz 1329       | 321-322              |
| Hatib-zâde Ahmed Vasfi (Bandırma)          | Terbiye ve Ta'lim: Medâris-i İlmiyye                                                                                                                      | 10   | 240     | 04 Nisan 1329        | 95-98                |
| Hatib-zâde Ahmed Vasfi (Bandırma)          | Terbiye ve Ta'lim: Dârülfünun-ı Osmânî                                                                                                                    | 10   | 246     | 16 Mayıs 1329        | 196-200              |
| Hatib-zâde Ahmed Vasfi (Bandırma)          | Terbiye ve Ta'lim: Mesâlik-i İlmiyye                                                                                                                      | 10   | 243     | 25 Nisan 1329        | 144-146              |
| Hüseyin Adil                               | Dârülfünun Gençlerine: Dîn ve Ahlâk                                                                                                                       | 18   | 450     | 4 Kânûn-ı Evvel 1335 | 94-95                |

| <b>Yazar</b>                  | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                       | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|-------------|------------------------|--------------|
| Hüseyin Râgıb<br>(Türk Ocağı) | İtiraf: Garp Medeniyeti,<br>Maârif Nâzırına Hitaben<br>Yazılan Mektuptan                                                    | 2-9        | 51-233      | 14 Şubat 1328          | 435          |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 57          | 24 Eylül 1325          | 70-72        |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 58          | 01 Teşrîn-i Evvel 1325 | 91-96        |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 59          | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 105-106      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 60          | 15 Teşrîn-i Evvel 1325 | 118-123      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 139-142      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 153-155      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 63          | 05 Teşrîn-i Sâni 1325  | 173-176      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 66          | 26 Teşrîn-i Sâni 1325  | 213-217      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 67          | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 234-236      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 281-282      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 298-300      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                                                             | 3          | 73          | 14 Kânûn-ı Sâni 1325   | 329-331      |
| Ispartalı<br>Hakkı Efendi     | Konferans: Lisân-ı Osmanî<br>Tedrîsâtı Hakkında<br>(maba'd ve son)                                                          | 3          | 74          | 21 Kânûn-ı Sâni 1325   | 344-345      |
| İbnü'l-İsâm Rıza              | Mekâtib: Bütün Ulemâ-yı<br>İslâmiyyenin Nazar-ı Dikkatine,<br>Bütün Müslümanları<br>Toplayacak Bir Kuvve-i<br>İlmiyye Lazım | 1-8        | 7-189       | 05 Nisan 1328          | 124          |
| İbrahim Alâaddin<br>(Gövsâ)   | Doktora Hakkında: Mekteb-i<br>Hukuk-ı Muntahi Sınıf<br>Arkadaşlarıma                                                        | 3          | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 151-152      |
| İbrahim Bekoviç<br>Abdülğani  | Tesâdüm-ı Efârdan Barika-i<br>Hakikat Çıkar                                                                                 | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329          | 395-396      |

| Yazar                                         | Makale ve Yazı                                                                         | C.  | Sayı   | Tarih                  | Sayfa   |
|-----------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|------------------------|---------|
| İbrahim Besim                                 | İntibâh-ı İslâm - İttihâd-ı Müslimîn: Câmilerde Hutbe ve Mevâ'iz-i Dîniyye Encümenleri | 5   | 110    | 29 Eylül 1326          | 94-97   |
| İlhâmî                                        | Debre Kongresinden Bir Yaprak 3                                                        | 3   | 53     | 27 Ağustos 1325        | 7-11    |
| İlhâmî                                        | Debre Kongresinden Bir Yaprak                                                          | 2   | 49     | 30 Temmuz 1325         | 368     |
| İlhâmî                                        | Debre Kongresi'nden Bir Yaprak, Islah-ı Medâris Hakkında                               | 2   | 52     | 20 Ağustos 1325        | 411-412 |
| İmzâ Mahfûzdur                                | Avrupa'da Talebemiz, İstanbul'da Tesettür-İşret-i Aleniyye                             | 4   | 94     | 10 Haziran 1326        | 282-283 |
| İsmâil Bey Gaspirinski (Neşir: H. Eşref Edib) | Konferans: Tedrîsât-ı Umûmiyye Hakkında                                                | 2   | 49     | 30 Temmuz 1325         | 359-364 |
| İzmirli İsmail Hakkı                          | Diyânet ve Kazâ                                                                        | 15  | 373    | 10 Teşrîn-i Evvel 1334 | 159-160 |
| Kadı Paşazade Sezai                           | Mekâtib-i Husûsiyye-i İslâmiyye Cemiyeti                                               | 2-9 | 28-210 | 30 Ağustos 1328        | 30-31   |
| Kadı Paşazade Sezai                           | Osmanlılar Zehirleniyoruz                                                              | 2-9 | 36-218 | 25 Teşrîn-i Evvel 1328 | 190-191 |
| Kazanlı Ayaz                                  | Âlem-i İslâm, Rusya Müslümanları: Tatarlar: Umûr-ı İlmiyye                             | 3   | 53     | 27 Ağustos 1325        | 14-16   |
| Kazanlı Ayaz                                  | Rusya Müslümanları: Tatarlar                                                           | 3   | 55     | 10 Eylül 1325          | 47-48   |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Hutbelere Dâir: Kablebise Hutbe                                                        | 1   | 6      | 18 Eylül 1324          | 88-89   |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Hutbelere Dâir: Badelbiset Hutbe, Hutbelerin Hikmet-i Meşruiyyeti                      | 1   | 10     | 14 Teşrîn-i Evvel 1324 | 154-155 |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Hutbelere Dâir: Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviyye                                    | 1   | 12     | 30 Teşrîn-i Evvel 1324 | 179-180 |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Hutbelere Dâir: Şetta                                                                  | 1   | 13     | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 199-201 |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Islah-ı Medâris Münâsebetiyle                                                          | 5   | 124    | 06 Kânûn-ı Sâni 1326   | 324-336 |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Terbiye ve Ta'lim: İ'tirâf ve İşhâd Makâlesi Münâsebetiyle                             | 10  | 236    | 07 Mart 1329           | 23-25   |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm                                                      | 2   | 46     | 09 Temmuz 1325         | 312-315 |
| Kazanlı Halim Sâbit                           | Ulemâ ve Avâm                                                                          | 2   | 48     | 23 Temmuz 1325         | 343-344 |

| <b>Yazar</b>                                                 | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Kazanlı Halîm Sâbit                                          | Ulemâ ve Avâm                                                                                                    | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325         | 356-358      |
| Kazım Nami                                                   | Dînî Terbiye, Dînî Tedrîs                                                                                        | 19        | 479         | 7 Mayıs 1337           | 110-112      |
| Kırîmî-zâde İsmail Sıdkı Efendi                              | Türkçe Hutbe                                                                                                     | 7         | 163         | 06 Teşrîn-i Evvel 1327 | 107-108      |
| Köstenceli Muallim Mehmed Niyâzî                             | Fâzıl-ı Muhterem İsmâil Gaspirinski Bey'in Konferansını Dinlerken                                                | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325         | 364-365      |
| Lozan - Türk Yurdu                                           | Türk Talebesi Derneği                                                                                            | 7         | 180         | 02 Şubat 1327          | 385          |
| Lozan - Türk Yurdu                                           | Türk Talebesi Derneği: Selanik, Edirne, İstanbul, İzmir Cem'iyât-ı İlmiyye-i İslâmiyelerine Gönderilen Mektuplar | 7         | 180         | 02 Şubat 1327          | 385-386      |
| M. S. Buhari                                                 | Hutbeler                                                                                                         | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 297-298      |
| M. Sâlih Vecdi                                               | Terbiye ve Ta'lîm: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız                            | 11        | 267         | 10 Teşrîn-i Evvel 1329 | 104-105      |
| M. Sâlih Vecdi (Dersâdet Talebe-i Ulûmundan, Birgi - Bozdağ) | Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Mükâlemât ve Temrînât-ı Arabiyye Dersi                                       | 11        | 261         | 29 Ağustos 1329        | 5-6          |
| M. Sâlih Vecdi (Talebe-i Ulûmdan, Birgili)                   | Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Medreselerin Avâmîl-i İnhitâtından: Rağbetsizlik                             | 12        | 287         | 27 Şubat 1329          | 12-13        |
| M. Satvet (Talebe-i Ulûmdan, Ödemiş)                         | Terbiye ve Ta'lîm: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Islah-ı Medâris Talebi Hakkında                           | 10        | 245         | 09 Mayıs 1329          | 184-185      |
| M. Şadi                                                      | Mekâtîb: Toprağımızda Ecnebî Mektepleri                                                                          | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328          | 431-432      |
| M. Şemseddin                                                 | Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiye Mes'elesi                                                                   | 1-8       | 20-202      | 05 Temmuz 1328         | 379-380      |
| M. Şemseddin                                                 | Terbiye ve Ta'lîm: Terbiye-i İctimâiyye Prensipleri                                                              | 1-8       | 21-203      | 12 Temmuz 1328         | 398-400      |
| M. Şemseddin                                                 | Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiyede Ebeveynin Vezâifi                                                         | 1-8       | 22-204      | 19 Temmuz 1328         | 417-419      |
| M. Şemseddin                                                 | Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve Terbiyede Mektepler                                                                 | 1-8       | 24-206      | 02 Ağustos 1328        | 460-462      |

| Yazar           | Makale ve Yazı                                                                                      | C.  | Sayı   | Tarih                  | Sayfa   |
|-----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|------------------------|---------|
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Mektepler                                                    | 1-8 | 25-207 | 09 Ağustos 1328        | 477-478 |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyenin Esâsları                                                    | 1-8 | 26-208 | 16 Ağustos 1328        | 497-498 |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiye Prensipleri                                                    | 2-9 | 27-209 | 23 Ağustos 1328        | 5-6     |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde Tedrîs Olunacak Ulûmun Tertîbi                                       | 2-9 | 28-210 | 30 Ağustos 1328        | 26-27   |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Mekteb Programlarının Tanzîminde Nazar-ı İ'tibâra Alınacak Esâslar               | 2-9 | 29-211 | 06 Eylül 1328          | 45-47   |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Programların Tanzîminde Hükûmetin Hak ve Vazîfesi                                | 2-9 | 30-212 | 13 Eylül 1328          | 69-70   |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde Hıfzu's-Sıhha ve Terbiye-i Bedeniyye                                 | 2-9 | 32-214 | 27 Eylül 1328          | 109-110 |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye                                                  | 2-9 | 33-215 | 04 Teşrîn-i Evvel 1328 | 125-127 |
| M. Şemseddin    | İtiraf ve İşhad Makalesi Münasebetiyle                                                              | 2-9 | 52-234 | 21 Şubat 1328          | 447-450 |
| M. Şemseddin    | Terbiye ve Ta'lim: Medreselerin Islahı Hakkında, İ'tirâf ve İşhâdcılara!                            | 10  | 238    | 21 Mart 1329           | 64-66   |
| M. Şemseddin    | İslâm'da Fen ve Felsefe: Müessesat-ı İlmiyyeden Mekâtib ve Medâris                                  | 10  | 243    | 25 Nisan 1329          | 137-139 |
| M. Şemseddin    | Makâlât: Vâizler Mes'elesi                                                                          | 10  | 256    | 25 Temmuz 1329         | 352-354 |
| M. Şemseddin    | İctimâî İnhitanın Sebebini Usûl-i Terbiyede Aranmalıdır                                             | 12  | 305    | 3 Temmuz 1330          | 329-331 |
| Maârif Nezâreti | Terbiye ve Ta'lim: Maârif Nezâreti'nin Ta'mîmi                                                      | 2-9 | 43-225 | 20 Kânûn-ı Evvel 1328  | 299     |
| Mecdüddin       | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı Kirâm ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup | 11  | 266    | 03 Teşrîn-i Evvel 1329 | 89-90   |

| Yazar            | Makale ve Yazı                                                                                                                                                                        | C.  | Sayı    | Tarih                  | Sayfa   |
|------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|---------|------------------------|---------|
| Mecdüddin Konevî | Şeref ve Haysiyetimizi<br>Muhâfaza ve İktisâb-ı Fezâil,<br>(Talebe-i Ulûmun Kumar<br>Oynamasının Netâyic-i<br>Vahîmesi ve Ders Vekâlet-i<br>Aliyyesinin Bu Bâbda<br>Lüzûm-ı İ'tinâsı) | 7   | 178     | 19 Kânûn-ı Sâni 1327   | 347-348 |
| Mehmed Âkif      | Dârülfünun Talebesine Mühim<br>Bir Tebşir                                                                                                                                             | 1   | 13      | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 198-199 |
| Mehmed Âkif      | Hasbihâl, Mektep<br>Kitapları Hakkında                                                                                                                                                | 4   | 93      | 03 Haziran 1326        | 263-264 |
| Mehmed Âkif      | Hasbihâl, Fransızca Tadrîsi<br>Hakkında                                                                                                                                               | 4   | 98      | 08 Temmuz 1326         | 340-341 |
| Mehmed Âkif      | Hasbihâl, Arapça Lûgat<br>Hakkında                                                                                                                                                    | 4   | 101     | 29 Temmuz 1326         | 384-385 |
| Mehmed Âkif      | Yeni Bir Mektep Kitabı                                                                                                                                                                | 5   | 111     | 08 Teşrîn-i Evvel 1326 | 115-116 |
| Mehmed Âkif      | Köy Hocası                                                                                                                                                                            | 15  | 382     | 12 Kânûn-ı Evvel 1334  | 331-332 |
| Mehmed Ali Ayni  | Maârif Derdi                                                                                                                                                                          | 19  | 480     | 14 Mayıs 1337          | 123-125 |
| Mehmed Ali Ayni  | İlâhiyat Fakültesine Dair                                                                                                                                                             | 23  | 597     | 17 Nisan 1340          | 394-396 |
| Mehmed Emin      | Huzur-ı Hümayun Dersleri                                                                                                                                                              | 17  | 425-426 | 26 Haziran 1335        | 75-77   |
| Mehmed Emin      | Kürsü Şeyhleri<br>(Selatin Şeyhliği)                                                                                                                                                  | 17  | 427-428 | 10 Temmuz 1335         | 88-89   |
| Mehmed Emin      | Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs I                                                                                                                                                            | 17  | 439     | 28 Ağustos 1335        | 183-186 |
| Mehmed Emin      | Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs II                                                                                                                                                           | 17  | 441     | 18 Eylül 1335          | 208-210 |
| Mehmed Emin      | Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs II                                                                                                                                                           | 17  | 442     | 25 Eylül 1335          | 218-219 |
| Mehmed Emin      | Terbiye ve Ta'lîm:<br>Müslümanlığı Diriltecek<br>Müesseseler 1                                                                                                                        | 12  | 296     | 01 Mayıs 1330          | 175-176 |
| Mehmed Emin      | Terbiye ve Ta'lîm:<br>Müslümanlığı Diriltecek<br>Müesseseler 2                                                                                                                        | 12  | 297     | 08 Mayıs 1330          | 195-198 |
| Mehmed Fahreddin | Terbiye ve Ta'lîm: Ta'lîm ve<br>Terbiyede Üssü'l-Esâs                                                                                                                                 | 1-8 | 23-205  | 26 Temmuz 1328         | 435-436 |
| Mehmed Fahreddin | Ta'lîm ve Terbiyede<br>Üssü'l-Esâs 2                                                                                                                                                  | 1-8 | 25-207  | 09 Ağustos 1328        | 478-480 |
| Mehmed Ferîd     | Mübâhesât: Hutbeler                                                                                                                                                                   | 2   | 30      | 05 Mart 1325           | 58-59   |
| Mehmed Hilmi     | Talebenin İstirhamatı: Umur-ı<br>Şeriyye ve Evkaf Vekâlet-i<br>Celîlesinden                                                                                                           | 23  | 580     | 20 Kânûn-ı Evvel 1339  | 124-125 |



| Yazar                      | Makale ve Yazı                                                                              | C.         | Sayı   | Tarih                 | Sayfa   |
|----------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|------------|--------|-----------------------|---------|
| Mehmed Nuri                | Maârif Buhranı Ancak Esaslı Tedabir ile İzale Edilebilir                                    | 19         | 493    | 26 Şubat 1338         | 272-273 |
| Mehmed Remzi               | Hutbelere Dâir                                                                              | 3          | 74     | 21 Kânûn-ı Sâni 1325  | 345-346 |
| Mehmed Remzi               | Hutbelere Dâir                                                                              | 4          | 82     | 17 Mart 1326          | 61-62   |
| Mehmed Seyid               | İtiraf ve İşhad                                                                             | 2-9        | 51-233 | 14 Şubat 1328         | 429-430 |
| Mehmed Şükrü               | Medrese, Mektep Birleşmeli                                                                  | 11<br>(13) | 285    | 13 Şubat 1329         | 399-400 |
| Mehmed Vecih               | Filipin Mektupları: 1. Yolda Bombay’dan / İkinci Mektup Aligarh Medrese-i İslâmiyyesi       | 11         | 286    | 20 Şubat 1329         | 425-426 |
| Muhammed Abduh             | Atâlet ve Mekâtib-i Resmiyye Talebesi                                                       | 2          | 28     | 19 Şubat 1324         | 22-23   |
| Muhammed Memun             | El-Medâris ve’l-Efkâr Elleti Tehumu Havle Islahiha                                          | 5          | 125    | 13 Kânûn-ı Sâni 1326  | 341-344 |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd Medrese-i İslâmiyyesinin Nizâm-nâmesi-Mısır                           | 7          | 170    | 25 Teşrîn-i Sâni 1327 | 220-224 |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | Dârü’d-Da’veti ve’l-İrşâd Medresesi Nizâm-nâmesi’nin Mâba’di                                | 7          | 171    | 01 Kânûn-ı Evvel 1327 | 239-241 |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | Mısır’da Te’sîs Olunan “Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd” Usûl-i Tadrîsi                               | 7          | 177    | 12 Kânûn-ı Sâni 1327  | 330-332 |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | İslâm’da Harekât-ı İlmiyye: Mısır’da Te’sîs Olunan “Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd”da Usûl-i Tadrîs, | 7          | 178    | 19 Kânûn-ı Sâni 1327  | 353     |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | İslâm’da Harekât-ı İlmiyye: Mısır’da Te’sîs Olunan “Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd”da Usûl-i Tadrîs  | 7          | 179    | 26 Kânûn-ı Sâni 1327  | 367-368 |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | İslâm’da Harekât-ı İlmiyye: Mısır’da Te’sîs Olunan “Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd”da Usûl-i Tadrîs  | 7          | 180    | 02 Şubat 1327         | 384     |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi | İslâm’da Harekât-ı İlmiyye: Mısır’da Te’sîs Olunan “Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd”da Usûl-i Tadrîs  | 7          | 181    | 09 Şubat 1327         | 401-402 |

| Yazar                                            | Makale ve Yazı                                                                                                                                        | C.  | Sayı    | Tarih                  | Sayfa   |
|--------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|---------|------------------------|---------|
| Muhammed Reşid Rıza Efendi                       | Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd'da Usûl-i Tedrîs (maba'd)                                                                                                       | 7   | 182     | 16 Şubat 1327          | 417     |
| Muhammed Reşid Rıza Efendi                       | Terbiye ve Ta'lim "Dâru'd-Da'veti Ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tedrîs ve Ta'lim, İlm-i Usûl-i İctimâ'                                                         | 1-8 | 7-189   | 05 Nisan 1328          | 121     |
| Muhammed Vecîh                                   | Filipin Mektupları: Yolda: Diyubend'den 3: Diyubend'de Medrese-i Diniyye                                                                              | 12  | 287     | 27 Şubat 1329          | 15-16   |
| Musa Kazım                                       | Mesalik-i İrşad                                                                                                                                       | 1   | 10      | 14 Teşrin-i Evvel 1324 | 151-152 |
| Mûsâ Kâzım (Neşir: H. Eşref Edib)                | Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi, Medreselerde Tedrîsâtın Islahı (maba'd) | 3   | 54      | 03 Eylül 1325          | 22-23   |
| Mustafa                                          | Medâris-i İlmiyye: Diğer Müessesat-ı İrfaniyye Gibi Müsaidata Mazhar Olmazsa Yaşayamayacaktır                                                         | 23  | 580     | 20 Kânûn-ı Evvel 1339  | 123-124 |
| Mustafa Hakkı (Ödemiş)                           | Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medrese Âleminde İlk Başlayan Sınıf İmtihânları                                                   | 10  | 253     | 04 Temmuz 1329         | 313-314 |
| Mustafa Satvet (Müntesibin-i İlmiyyeden, Ödemiş) | Talebenin Müderrislerden Şikâyeti: Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı                                                                             | 2-9 | 29-211  | 06 Eylül 1328          | 53-54   |
| Müftizade                                        | İstanbul Medreseleri I                                                                                                                                | 21  | 540-541 | 28 Haziran 1339        | 160-163 |
| Müftizade                                        | İstanbul Medreseleri II                                                                                                                               | 21  | 542-543 | 5 Temmuz 1339          | 174-177 |
| Müftizade                                        | İstanbul Medreseleri: İaşe I                                                                                                                          | 21  | 544-545 | 12 Temmuz 1339         | 189-191 |
| Müftizade                                        | İstanbul Medreseleri: İaşe II                                                                                                                         | 21  | 546     | 19 Temmuz 1339         | 210-212 |
| Müftizade M. Esad                                | Millet İrşada Muhtaçtır                                                                                                                               | 10  | 258     | 8 Ağustos 1329         | 389-390 |
| N.G. Hüsnü                                       | Buhâra'da Tekrar Mektep Kavgası                                                                                                                       | 5   | 122     | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 297-298 |
| Necât (Bakü)                                     | Matbûât: Müslümanların Şimdiki Hâli ve Şimdiki Ulemâsı                                                                                                | 7   | 160     | 17 Eylül 1327          | 62-64   |
| Nezihe Muhlis                                    | Terbiye-i İnâs Etrâfında                                                                                                                              | 6   | 146     | 09 Haziran 1327        | 248-249 |
| Niyazi                                           | İştirak-ı Efkâr                                                                                                                                       | 10  | 243     | 25 Nisan 1329          | 146-147 |

| <b>Yazar</b>                 | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b>        | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|--------------------|------------------------|--------------|
| Nusret Cezmi                 | Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir                                                                        | 21        | 534-535            | 9 Haziran 1339         | 110-111      |
| Osman Fahri                  | Çocuk Şiirleri Münasebetiyle (İbrahim Alaaddin Bey'in)                                                           | 6         | 155                | 10 Ağustos 1327        | 395-396      |
| Osman Niyâzi                 | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ders Vekâlet-i Aliyyesi'ne Açık Arıza                     | 11        | 265                | 26 Eylül 1329          | 71           |
| Osman Niyâzi                 | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ümid ve İntizâr İçindeyiz!                                | 10        | 255                | 18 Temmuz 1329         | 340          |
| Osman Nuri                   | Artık Sükût Etmeyeceğiz...                                                                                       | 10        | 243                | 25 Nisan 1329          | 147-148      |
| Osman Nuri                   | Mekâtib-i İbtidâiyye Muallimlerinin Enzar-ı Hamiyetine                                                           | 16        | 393                | 27 Şubat 1335          | 42           |
| Ömer Fuad                    | Medreseler                                                                                                       | 10        | 252                | 27 Haziran 1329        | 298-299      |
| Ömer Nasuhi                  | Vaaz ve Vâizler                                                                                                  | 23        | 589                | 21 Şubat 1340          | 265-267      |
| Ömer Rıza                    | Müslümanlık Tab'-ı Beşeri Nasıl Terbiye Eder?                                                                    | 16        | 411-12<br>(412-13) | 8 Mayıs 1335           | 202-206      |
| Pâkîze                       | Dînî Dersler                                                                                                     | 17        | 441                | 18 Eylül 1335          | 205-206      |
| Permli Züfer Kâsımî          | Rusya'daki İslâmların Terakkîyât-ı Dîniyye ve Milliyeye Hizmetleri                                               | 3         | 62                 | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157-159      |
| S.A. İbrahimov, Bâkû (Sadâ)  | Ulemâ-yı İslâm Böyle Olmalı                                                                                      | 3         | 62                 | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157          |
| S.M. Tevfik                  | Mekâtib, Hindistan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Hind Yolunda Nüfûz-ı Ecânib, Beyrut Mektepleri                       | 1-8       | 25-207             | 09 Ağustos 1328        | 489-490      |
| S.M.Tevfik                   | Bhopal Hâkime-i Zîşanî Şah Cihan Hazretleri'nin Hindistan'da Esasat-ı İslâmiyye Dairesinde Kız Mektepleri Küşadı | 12        | 307                | 17 Temmuz 1330         | 364-365      |
| Sa'dullah (Talebe-i Ulûmdan) | Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı Kirâm ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup: Muharriri Mecdüddin Efendi'ye  | 11        | 268                | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 121          |
| Sâbit                        | Fakültemizin İç Yüzü                                                                                             | 5         | 121                | 16 Kânûn-ı Evvel 1326  | 285-286      |

| Yazar             | Makale ve Yazı                                                                           | C.  | Sayı   | Tarih                | Sayfa   |
|-------------------|------------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|----------------------|---------|
| Salahaddin Enis   | Dârümuallimât Sakfı<br>Altında Bir Facia                                                 | 25  | 636    | 29 Kânûn-ı Sâni 1341 | 189-190 |
| Sâmi-zâde Süreyyâ | Beyrut'da Amerikan Protestan<br>Mektebi 1                                                | 6   | 144    | 26 Mayıs 1327        | 218-220 |
| Sâmi-zâde Süreyyâ | Beyrut'da Amerikan Protestan<br>Mektebi 2                                                | 6   | 147    | 16 Haziran 1327      | 268-270 |
| Sebilürreşâd      | Âlem-i İslâma Bir Tebşîr,<br>Medâris-i İslâmiyye'de Bir<br>Hatve-i Tekâmül (Yeni Gazete) | 3   | 76     | 04 Şubat 1325        | 379-382 |
| Sebilürreşâd      | İran'da Ta'mim-i Maârif                                                                  | 4   | 90     | 13 Mayıs 1326        | 216     |
| Sebilürreşâd      | Medâris-i İslâmiyye<br>(Yeni Gazete)                                                     | 4   | 103    | 12 Ağustos 1326      | 436     |
| Sebilürreşâd      | Sebilürreşâd'ın Muhtevî<br>Olduğu Mebâhis                                                | 1-8 | 1-183  | 24 Şubat 1327        | 4       |
| Sebilürreşâd      | Terbiye ve Ta'lim                                                                        | 1-8 | 1-183  | 24 Şubat 1327        | 12      |
| Sebilürreşâd      | Şuûn: Bağdad'da Bir<br>Medrese-i Ulûm                                                    | 1-8 | 5-187  | 22 Mart 1328         | 89      |
| Sebilürreşâd      | Bulgaristan: Bulgaristan<br>Mekâtib-i İslâmiyyesi                                        | 1-8 | 7-189  | 05 Nisan 1328        | 131     |
| Sebilürreşâd      | Bulgaristan Müslümanları:<br>Umûr-ı Maârif                                               | 1-8 | 17-199 | 14 Haziran 1328      | 328-329 |
| Sebilürreşâd      | Bulgaristan'da Maârif-i<br>İslâmiyye                                                     | 1-8 | 18-200 | 21 Haziran 1328      | 352     |
| Sebilürreşâd      | Ulemâ ve Talebe-i Ulûm                                                                   | 1-8 | 20-202 | 05 Temmuz 1328       | 391     |
| Sebilürreşâd      | Rusya İslâm<br>Mekteplerine Tazyikât                                                     | 2-9 | 30-212 | 13 Eylül 1328        | 80      |
| Sebilürreşâd      | Şuûn: Rusya: Âsâr-ı Maârif                                                               | 2-9 | 39-221 | Teşrin-i Sâni 1328   | 244     |
| Sebilürreşâd      | Buhara: Buhara Medreseleri                                                               | 10  | 235    | 28 Şubat 1328        | 16      |
| Sebilürreşâd      | Türkistan: Müslümanlar Henüz<br>Mektep Açmaya Başlıyor                                   | 10  | 235    | 28 Şubat 1328        | 16      |
| Sebilürreşâd      | Rusya: Talebe-i Ulûmda İntibâh<br>Emâreleri                                              | 10  | 236    | 07 Mart 1329         | 36      |
| Sebilürreşâd      | Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                 | 10  | 242    | 18 Nisan 1329        | 134     |
| Sebilürreşâd      | Rusya: Talebe-i Ulûmda<br>Hareket-i Fikriyye                                             | 10  | 243    | 25 Nisan 1329        | 151     |
| Sebilürreşâd      | Makâlât: Medreseleri Islah<br>Edecek Eller Nelerle<br>Uğraşıyorlar                       | 10  | 244    | 02 Mayıs 1329        | 164-166 |

| Yazar        | Makale ve Yazı                                                                                                                                                                                                                                                   | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa   |
|--------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|------------------------|---------|
| Sebilürreşâd | Umûr-ı Maârif Hakkında<br>Tetebbuât                                                                                                                                                                                                                              | 10 | 246  | 16 Mayıs 1329          | 204     |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebilürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi                                                                                                                   | 11 | 263  | 12 Eylül 1329          | 34-37   |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebilürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi (maba'd)                                                                                                          | 11 | 264  | 19 Eylül 1329          | 50-52   |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebilürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi: Talebe<br>Kaydı                                                                                                  | 11 | 268  | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 119-121 |
| Sebilürreşâd | Şuûn: Kafkasya: İslâmları Rus<br>Mekteplerine Celb İçin                                                                                                                                                                                                          | 11 | 268  | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 128     |
| Sebilürreşâd | Şuûn: Japonya: Aksâ-yı Şarkta<br>Çalışan Müslümanlar / Japonya<br>Dârülfünun 'unda İslâm<br>Muallimler                                                                                                                                                           | 11 | 269  | 24 Teşrîn-i Evvel 1329 | 144     |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebilürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi: Talebe<br>Kaydı: Müessese-i Aza-yı<br>Kıramın Mahiyye Taahhüd<br>Ettikleri Miktar-ı Mebaliği<br>Meşur Cetveldir. | 11 | 270  | 31 Teşrîn-i Evvel 1329 | 151-152 |
| Sebilürreşâd | Şuûn: Suriye: İslâm İbtidâi<br>Mekteplerinin İnhitâtı                                                                                                                                                                                                            | 11 | 271  | 07 Teşrîn-i Sâni 1329  | 176     |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim:<br>Dârülfünun-ı İslâmî                                                                                                                                                                                                                        | 11 | 276  | 12 Kânûn-ı Evvel 1329  | 247-248 |
| Sebilürreşâd | Matbûât: Mekteplerde Terbiye-i<br>Dîniyye Mahvoldu!:<br>Misyonerler Mekteplerimizi de<br>İstîlâ Etti                                                                                                                                                             | 11 | 278  | 26 Kânûn-ı Evvel 1329  | 283     |

| Yazar        | Makale ve Yazı                                                                                                                                                         | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa   |
|--------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|------------------------|---------|
| Sebilürreşâd | Şuûn: Dârü'l-Hilâfe:<br>Misyonerler Medresetü'l-Vâizîn<br>Talebesine Musallat<br>Olmuşlardır                                                                           | 11 | 278  | 26 Kânûn-ı Evvel 1329  | 285     |
| Sebilürreşâd | Mekteplerimiz Dînsiz, Vatansız<br>Kimseler Yetiştirecekse<br>Milletin Câhil Kalması Daha<br>Hayırlıdır                                                                 | 11 | 279  | 02 Kânûn-ı Sâni 1329   | 302     |
| Sebilürreşâd | Mısır: Mısır Dritnotu / Câmî-i<br>Ezher'de Tebaa-i Ecnebiyye<br>Müslümanları / Sultan Osman<br>Dritnotu ve Arab Matbûât-ı<br>İslâmiyyesi                               | 11 | 280  | 09 Kânûn-ı Sâni 1329   | 320     |
| Sebilürreşâd | Lazkiye'den: İstanbul'un<br>Hakikî Ulemâsı ile Dârülfünun<br>Îlâhiyât Şu'besi ve Medresetü'l-<br>Vâizîn'in Genç ve Fedâkâr<br>Talebelerinin Nazargâh-ı<br>Dikkatlerine | 11 | 281  | 16 Kânûn-ı Sâni 1329   | 334-335 |
| Sebilürreşâd | İran: İran'da Meşrûtiyet<br>Aleyhinde / Talebe Arasında<br>Mücâdelât                                                                                                   | 11 | 281  | 16 Kânûn-ı Sâni 1329   | 336     |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi'nin Mühim<br>Bir Teşebbüsü-Medresetü'l-<br>Mütehassısîn                                                                  | 11 | 286  | 20 Şubat 1329          | 418-420 |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi'nin Faâliyeti:<br>Medresetü'l-Mütehassısîn<br>Nizâm-nâmesi                                                               | 12 | 287  | 27 Şubat 1329          | 11-12   |
| Sebilürreşâd | İcazetnâme Camiyeti<br>(Talebelik Âleminde)                                                                                                                            | 12 | 297  | 08 Mayıs 1330          | 207-208 |
| Sebilürreşâd | Darülhilâfe'de Tiyatro<br>Mektebi!: Eksik Olan<br>Bir Bu idi!                                                                                                          | 12 | 299  | 22 Mayıs 1330          | 242     |
| Sebilürreşâd | Şuûn: Konya: Konya'da<br>Medresetü'l-Vâizîn                                                                                                                            | 12 | 302  | 12 Haziran 1330        | 292     |
| Sebilürreşâd | Terbiye ve Ta'lim: Makâm-ı<br>Meşihat'in Mühim Bir<br>Teşebbüsü ve Dârülhilâfe<br>Medresesi                                                                            | 12 | 312  | 16 Teşrin-i Evvel 1330 | 439-440 |

| Yazar        | Makale ve Yazı                                                                      | C. | Sayı   | Tarih                 | Sayfa   |
|--------------|-------------------------------------------------------------------------------------|----|--------|-----------------------|---------|
| Sebilürreşâd | Şuûn: Maârif-i İslâmiyye'nin İhyâ ve Teceddüdü                                      | 13 | 330    | 26 Şubat 1330         | 142     |
| Sebilürreşâd | Dârülfünun'da Muhtelit Tedrîsâtın Akâmeti                                           | 16 | 406-7  | 17 Nisan 1335         | 154-155 |
| Sebilürreşâd | İngilizce Elif-bâ ve Usûl-i Tedrîs                                                  | 16 | 406-7  | 17 Nisan 1335         | 160     |
| Sebilürreşâd | Dârülfünun ile Fıkhın ve Mesâil-i Şer'iyenin Alâkası Yokmuş!                        | 16 | 414-15 | 15 Mayıs 1335         | 222-223 |
| Sebilürreşâd | Yine Dârülfünun Tedrîsâtı, Dârülfünun'da Tedrîsât-ı Muhtelite Mes'elesi             | 16 | 414-15 | 15 Mayıs 1335         | 223-224 |
| Sebilürreşâd | Câmiü'l-Ezher                                                                       | 17 | 439    | 28 Ağustos 1335       | 187     |
| Sebilürreşâd | Dârülmuallimât Müdürü Meselesi                                                      | 18 | 449    | 20 Teşrîn-i Sani 1335 | 83      |
| Sebilürreşâd | Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                  | 18 | 459    | 19 Şubat 1336         | 202     |
| Sebilürreşâd | Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası                                                  | 18 | 462    | 1 Nisan 1336          | 239-240 |
| Sebilürreşâd | Milletin En Büyük İhtiyacı II: Mûnkarız Olan Medreselerin İhyası                    | 19 | 480    | 14 Mayıs 1337         | 127-128 |
| Sebilürreşâd | Medâris-i İlmiyye Nizâmnâmesi                                                       | 19 | 481    | 21 Mayıs 1337         | 135-136 |
| Sebilürreşâd | Medâris-i İlmiyye İmtihanları Hakkında Ta'limât-nâme                                | 19 | 482    | 28 Mayıs 1337         | 143     |
| Sebilürreşâd | Tecil Kanûnunun Talebeye Aid Mevaddı                                                | 19 | 482    | 28 Mayıs 1337         | 143     |
| Sebilürreşâd | Maneviyattan Mahrum Gençler Memleket İçin Felakettir                                | 19 | 487    | 8 Temmuz 1337         | 205     |
| Sebilürreşâd | Maârifî Muzır ve Müstehlik Olmaktan Kurtarmalı                                      | 19 | 487    | 8 Temmuz 1337         | 206-207 |
| Sebilürreşâd | Yozgatta Müteşekkîl İslah-ı Medâris Komisyonunun Beyannâmesi                        | 19 | 487    | 8 Temmuz 1337         | 210-212 |
| Sebilürreşâd | Mekteplerde Dîn Dersleri ve Fransızca Tahsîli: Maârif Vekil-i Muhteremi Beyefendiye | 19 | 489    | 24 Temmuz 1337        | 229-230 |
| Sebilürreşâd | Dalalet Yolları: Garb Terbiyesi Gençleri Nasıl Frenkleştirdi?                       | 20 | 496    | 8 Nisan 1338          | 24      |

| Yazar        | Makale ve Yazı                                                                                                   | C. | Sayı    | Tarih                 | Sayfa   |
|--------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|---------|-----------------------|---------|
| Sebilürreşâd | Köylüyü Cehlden Kurtaracak<br>Çare: Ankara (Sebilürreşâd)<br>Ceride-i İlmiyyesine                                | 20 | 496     | 8 Nisan 1338          | 20-21   |
| Sebilürreşâd | Aksekili Ahmed Hamdi, Dînî<br>Dersler: Birinci Kitap (Birinci<br>ve İkinci Kısımlar                              | 20 | 501     | 13 Mayıs 1338         | 84      |
| Sebilürreşâd | Şeriyye Vekâletinin Tamimi:<br>Bilumûm Müftülere,<br>Memurin-i Şeriyyeye                                         | 20 | 502     | 18 Mayıs 1338         | 87-88   |
| Sebilürreşâd | Terbiye-i Maneviyyenin<br>Ehemmiyeti                                                                             | 20 | 509     | 13 Temmuz 1338        | 180     |
| Sebilürreşâd | Muallim ve Muallimeler<br>Derneği Riyaset-i<br>Muhteremesine                                                     | 20 | 511     | 29 Temmuz 1338        | 201-204 |
| Sebilürreşâd | Muallim ve Muallimelere                                                                                          | 20 | 512     | 3 Ağustos 1338        | 215-216 |
| Sebilürreşâd | Dârülfünun'un ve Medreselerin<br>Islahı Hakkında                                                                 | 21 | 528-529 | 16 Mayıs 1339         | 71-72   |
| Sebilürreşâd | Bizans Dârülfünununu İhya:<br>Millî Harstan Bizans Harsına                                                       | 21 | 530-531 | 24 Mayıs 1339         | 87-88   |
| Sebilürreşâd | Mekteplerde Buhran-ı Ahlâki                                                                                      | 21 | 536-537 | 14 Haziran 1339       | 127-128 |
| Sebilürreşâd | Maârifin Hali                                                                                                    | 21 | 536-537 | 14 Haziran 1339       | 129-131 |
| Sebilürreşâd | Ahlâk ve Terbiye                                                                                                 | 21 | 536-537 | 14 Haziran 1339       | 135     |
| Sebilürreşâd | Ladinî mi, Dînî mi?                                                                                              | 23 | 575     | 15 Teşrin-i Sani 1339 | 44-45   |
| Sebilürreşâd | Talebe-i Ulûmun Haddi<br>midir?!.. İki Üç Katlı<br>Muntazam Binalarda<br>Oturabilmek!                            | 23 | 576     | 22 Teşrin-i Sani 1339 | 63-64   |
| Sebilürreşâd | Medreselerde Faaliyet                                                                                            | 23 | 586     | 31 Kânûn-ı Sâni 1340  | 223     |
| Sebilürreşâd | Terbiye-i Maneviyye ve<br>Ahlâkiyyenin Lüzûmu                                                                    | 23 | 589     | 21 Şubat 1340         | 271     |
| Sebilürreşâd | Îlâhiyat Medresesi Hakkında<br>Medresetü'l-Mütehassısın<br>Medreselerinin Maârif<br>Vekâletine Gönderdiği Layiha | 23 | 594     | 27 Mart 1340          | 351-352 |
| Sebilürreşâd | Papaz Mekteplerinin Sırrı                                                                                        | 23 | 596     | 10 Nisan 1340         | 379-381 |
| Sebilürreşâd | Fransa'da Dînî Tedrîsât                                                                                          | 23 | 597     | 17 Nisan 1340         | 396-397 |
| Sebilürreşâd | Garip Müslümanlığa İndirilen<br>Darbeler: Müslüman Vakıfları<br>Zapt Olunuyor, Camilerin<br>Kapanmak Tehlikesi!  | 24 | 599     | 1 Mayıs 1340          | 16      |



| <b>Yazar</b> | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|--------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Sebilürreşâd | Siyonistliğin Memleketimizde Zerkettiği Fikirler                                                                       | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340   | 30           |
| Sebilürreşâd | Tedrisât-ı Nasraniyyeye Devam Eden Hristiyan Mektepleri                                                                | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340   | 30           |
| Sebilürreşâd | İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat                                                                                | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340   | 43-44        |
| Sebilürreşâd | İlâhiyat Tahsili için Avrupa'ya Talebe Gönderilir mi?                                                                  | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340   | 45           |
| Sebilürreşâd | Tevhîd-i Tedrisât Demek İlgay Tedrisât Demek midir?                                                                    | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340   | 58-59        |
| Sebilürreşâd | Tevhîd-i Tedrisât'ın Tarz-ı Tatbiki                                                                                    | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340   | 59           |
| Sebilürreşâd | Maârif Aleyhine Teceddüd Olur mu?                                                                                      | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340   | 64           |
| Sebilürreşâd | Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? I                                                                                          | 24        | 603         | 5 Haziran 1340  | 76-78        |
| Sebilürreşâd | Ahlâk-ı Milliyyenin İnhidamına Karşı Seyirci Kalınabilir mi?                                                           | 24        | 603         | 5 Haziran 1340  | 80           |
| Sebilürreşâd | Camide Hıfz-ı Kur'ân Mücrimleri!                                                                                       | 24        | 603         | 5 Haziran 1340  | 80           |
| Sebilürreşâd | Of Ulemâ ve Müntahib-i Sanilerin İstirhamatı: Ankara Türkiye Cumhuriyeti Riyaset-i Celîlesine, Sûreti Heyet-i Vekileye | 24        | 603         | 5 Haziran 1340  | 80           |
| Sebilürreşâd | Tevhîd-i Tedrisât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkat             | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 89-90        |
| Sebilürreşâd | Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? II                                                                                         | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 90-91        |
| Sebilürreşâd | Amerikan Kolejini Tes'îd                                                                                               | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 91-92        |
| Sebilürreşâd | Kadınların Tahsil ve Meslek Sahalarında Erkeklerle Rekabetleri                                                         | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 93           |
| Sebilürreşâd | Dar'ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine                                                   | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 95-96        |
| Sebilürreşâd | Darü'l-Huffazların Sırrı Tevhîd-i Tedrisât Kanûnunun Hangi Maddesine Mübtenidir?                                       | 24        | 605         | 19 Haziran 1340 | 103-104      |
| Sebilürreşâd | Artık Bu Kadarı Fazla!.                                                                                                | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340   | 141          |

| Yazar        | Makale ve Yazı                                                                          | C. | Sayı | Tarih           | Sayfa   |
|--------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|----|------|-----------------|---------|
| Sebilürreşâd | Maârif Vekili Vâsıf Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine                                     | 24 | 607  | 3 Temmuz 1340   | 141     |
| Sebilürreşâd | Sinemalara Ön Ayak Olan Müftüler de Varmış!                                             | 24 | 609  | 24 Temmuz 1340  | 172     |
| Sebilürreşâd | Barda Muallim ve Muallimeler                                                            | 24 | 609  | 24 Temmuz 1340  | 173     |
| Sebilürreşâd | Ahlâk Sukutu Karşısında Hocalar Ne Yapacak?                                             | 24 | 609  | 24 Temmuz 1340  | 173-174 |
| Sebilürreşâd | Laiklik-Ladinîlik: Hükümete Laiklik İsnâd Olunması Doğru mudur?                         | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 185-187 |
| Sebilürreşâd | Yapılan Masrafa Karşı Alınan Mahsul!                                                    | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 189-190 |
| Sebilürreşâd | Halt-ı Tedrîsât Teklifinde Bulunan Zatın Mahiyeti                                       | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 190     |
| Sebilürreşâd | Robert Koleji'nin Ferruhlu Günleri                                                      | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 191     |
| Sebilürreşâd | Medreseler Tahrip Ediliyor                                                              | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 192     |
| Sebilürreşâd | Mektepli Kızlar Nasıl Yetiştiriliyor?                                                   | 24 | 610  | 31 Temmuz 1340  | 192     |
| Sebilürreşâd | Maârifimizde İflas Alametleri!                                                          | 24 | 611  | 7 Ağustos 1340  | 199-201 |
| Sebilürreşâd | İstanbul Lisesi'nin Mülga Bab-ı Meşihat'taki Müsameresi                                 | 24 | 611  | 7 Ağustos 1340  | 206     |
| Sebilürreşâd | Bolşevik Düsturları: Mekteplerde Laik Terbiyeden Maksat Ne İmiş!                        | 24 | 612  | 14 Ağustos 1340 | 214-217 |
| Sebilürreşâd | Mekteplerde İlm ve İrfan Yerine Tiyatro, Çalgı, Oyun!                                   | 24 | 612  | 14 Ağustos 1340 | 221-222 |
| Sebilürreşâd | Ecnebî Mekteplerini Müdâfaa Eden Türk Gazetesi                                          | 24 | 613  | 21 Ağustos 1340 | 238     |
| Sebilürreşâd | Müslümanlık Arap Harsı mıdır?: Maârif Vekilinin İlme ve Tarihe Mugayir Yanlış Telkinatı | 24 | 614  | 28 Ağustos 1340 | 247-249 |
| Sebilürreşâd | Medreselere Dair: Harput Talebe-i Ulûmu'nun İstirhamatı                                 | 24 | 614  | 28 Ağustos 1340 | 249-250 |
| Sebilürreşâd | Taklitçi Maârifin Bugünkü Perişan Hali                                                  | 24 | 614  | 28 Ağustos 1340 | 255     |
| Sebilürreşâd | Papaz Mektepleri Açılıyor                                                               | 24 | 615  | 4 Eylül 1340    | 270-271 |

| <b>Yazar</b> | <b>Makale ve Yazı</b>                                                     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------|---------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Sebilürreşâd | İlâhiyat Fakültesi ve İmâm Hatip Mektebinin Ömr-i Tabiisi                 | 24        | 615         | 4 Eylül 1340           | 271          |
| Sebilürreşâd | Maârifin Acınacak Hali                                                    | 24        | 615         | 4 Eylül 1340           | 271-272      |
| Sebilürreşâd | Mekteplerimizde Terbiye Şiarları                                          | 24        | 616         | 11 Eylül 1340          | 287          |
| Sebilürreşâd | Talebe-i Ulûmun Mukarreratı: İlâhiyat Fakültesi Müdavimlerinin İctimaları | 24        | 617         | 8 Eylül 1340           | 299          |
| Sebilürreşâd | Mekteplerde Oyun Dersleri!                                                | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 310-312      |
| Sebilürreşâd | Çocuklarımız Sokakta Kalıyor                                              | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 316          |
| Sebilürreşâd | Medreseler Satılıyor                                                      | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 317          |
| Sebilürreşâd | Medreseler de İnkılap Geçiriyor!                                          | 24        | 619         | 2 Teşrîn-i Evvel 1340  | 327-330      |
| Sebilürreşâd | Mekteplerde Her Şey!                                                      | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 341-344      |
| Sebilürreşâd | Medreseler Satılabilir mi?                                                | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 346-347      |
| Sebilürreşâd | İmâmsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?                                           | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 347-348      |
| Sebilürreşâd | İlâhiyat Talebesi Derslere Girmeyecekler                                  | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 365          |
| Sebilürreşâd | Muhtelit Tedrîsâta Karşı Fransızların Tedbirleri                          | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Sebilürreşâd | Tire İmâm ve Hatip Mektebi de Lağv Edildi                                 | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Sebilürreşâd | Maârif Vekâleti'nin Tiyatro Mektepleri                                    | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 381          |
| Sebilürreşâd | Papaz Mektepleri Açılıyor, Medreseler Ne Olacak?                          | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 381          |
| Sebilürreşâd | Dârülfünunlu Talebe ve Talebatın Romanya'daki İhtisasatı                  | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 382          |
| Sebilürreşâd | Tedrîsât-ı Dîniyye Büsbütün mü Mekteplerden Kaldırıldı?                   | 24        | 623         | 30 Teşrîn-i Evvel 1340 | 397-398      |
| Sebilürreşâd | Maârif Vekilinin Tiyatroculuğu Himayesi                                   | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 411          |
| Sebilürreşâd | Gençliği ve Mektepleri İstila Eden Tehlike                                | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 412          |
| Sebilürreşâd | Papaz Mektepleri, Genç Hıristiyanlar Cemiyetleri                          | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 413-414      |
| Sebilürreşâd | Terbiye-i Dîniyye de Avrupa'ya mı Sipariş Edilecek!                       | 25        | 625         | 13 Teşrîn-i Sani 1340  | 14           |

| Yazar                    | Makale ve Yazı                                                                    | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa   |
|--------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------|----|------|------------------------|---------|
| Sebilürreşâd             | Maârif Vekilinin Bir Tamimi                                                       | 25 | 625  | 13 Teşrin-i Sani 1340  | 15      |
| Sebilürreşâd             | Mekteplerde Tezebzüb ve Anarşi                                                    | 25 | 627  | 27 Teşrin-i Sani 1340  | 45      |
| Sebilürreşâd             | İmâm ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor                                             | 25 | 627  | 27 Teşrin-i Sani 1340  | 46      |
| Sebilürreşâd             | Maârifin Alabildiğine İnhitat ve Sukutu                                           | 25 | 628  | 4 Kânûn-ı Evvel 1340   | 62      |
| Sebilürreşâd             | Halk, Dinî Tedrîsâtın Tezyidini İstiyor                                           | 25 | 629  | 11 Kânûn-ı Evvel 1340  | 79      |
| Sebilürreşâd             | Dârülfünun'ı İnhitattan Kurtarmak Teşebbüsleri                                    | 25 | 632  | 1 Kânûn-ı Sâni 1340    | 126-127 |
| Sebilürreşâd             | Dârülfünun'da Şâyân-ı Teessüf Bir Hâdise                                          | 25 | 635  | 22 Kânûn-ı Sâni 1341   | 170-171 |
| Sebilürreşâd             | Maârif Vekâletinin Garip Bir Tamimi                                               | 25 | 635  | 22 Kânûn-ı Sâni 1341   | 173     |
| Sebilürreşâd             | Dârülfünunlu Hanımlarla Beylerin Dans Hâdiseleri                                  | 25 | 636  | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 187-189 |
| Sebilürreşâd             | Dârülfünun Emininin İtirafatı                                                     | 25 | 636  | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 190-191 |
| Sebilürreşâd             | Fevza-yı İctimâi: İctimâi Buhran, Mektep Buhranı, Kadınlık Buhranı                | 25 | 636  | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 191     |
| Sebilürreşâd             | Müslüman Çocuklarının Kiliselere Gönderilmesi                                     | 25 | 637  | 5 Şubat 1341           | 205-206 |
| Sebilürreşâd             | Merhamet Ediniz Efendiler!: İlâhiyat Talebesinin Büyük Millet Meclisine Mürâcaatı | 25 | 638  | 12 Şubat 1341          | 223     |
| Sebilürreşâd             | Gençliğin Terbiyesi Hakkında Teşebbüsler, İkdâm Sahibi Ahmed Cevdet Bey Yazıyor   | 25 | 638  | 12 Şubat 1341          | 224     |
| Sebilürreşâd             | Dârülfünunu Tezebzüb ve İnhitattan Kurtarmak Teşebbüsleri                         | 25 | 639  | 19 Şubat 1341          | 239-240 |
| Sebilürreşâd             | Azerbaycan Nasıl Ruslaştırılıyor?                                                 | 25 | 641  | 5 Mart 1341            | 271-272 |
| Servet-i Fünûn           | Matbûât: Mekteplerde Din Esâsı Üzerine Terbiye                                    | 14 | 350  | 15 Teşrin-i Evvel 1331 | 95      |
| Sındırgılı Ahmed Süreyyâ | Doktora Hakkında: Mekteb-i Hukuktan İbrahim Alaaddin Bey'e                        | 3  | 63   | 05 Teşrin-i Sâni 1325  | 176     |

| Yazar            | Makale ve Yazı                                                                                                                                                   | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa   |
|------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|------------------------|---------|
| Sırât-1 Müstakîm | Şu'ûn-i Mühimme-i<br>İslâmiyyeden: Ezher<br>Hâdise-i Mü'ellimesi                                                                                                 | 2  | 30   | 05 Mart 1325           | 49-50   |
| Sırât-1 Müstakîm | Dârü'l-Hilâfe: Câmi Derslerinin<br>İntizâm ve Tevessü'ü                                                                                                          | 3  | 61   | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 143-144 |
| Sırât-1 Müstakîm | Rusya'da Mekâtib-i<br>İbtidâiyyede Lisân-ı Umûmî                                                                                                                 | 3  | 70   | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 283     |
| Sırât-1 Müstakîm | Ma'neviyât-ı Askeriyye<br>Dersleri                                                                                                                               | 4  | 94   | 10 Haziran 1326        | 274-278 |
| Sırât-1 Müstakîm | Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i<br>Dîniyye'nin Te'mîn-i Terakkisi<br>Encümeni                                                                                       | 4  | 102  | 05 Ağustos 1326        | 404     |
| Sırât-1 Müstakîm | Devlet-i Osmâniyye,<br>Câmiu'l-Ezher                                                                                                                             | 4  | 102  | 05 Ağustos 1326        | 419     |
| Sırât-1 Müstakîm | Rusya, Müslüman Vâizleri<br>Aleyhine                                                                                                                             | 4  | 102  | 05 Ağustos 1326        | 419     |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: Türkistan, Türkistan'da<br>Rus Mektepleri                                                                                                                  | 5  | 109  | 23 Eylül 1326          | 86      |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: Devlet-i Osmâniyye,<br>Câmi'u'l-Ezher'de Bir Hâdise                                                                                                        | 5  | 115  | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 191     |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: Devlet-i Osmâniyye,<br>Japonya'ya Talebe İ'zâmı                                                                                                            | 5  | 116  | 11 Teşrîn-i Sâni 1326  | 208     |
| Sırât-1 Müstakîm | Rusya, İslâm Dârü'l-Muallimîni<br>Küşâdına Tevessül                                                                                                              | 5  | 117  | 18 Teşrîn-i Sâni 1326  | 224     |
| Sırât-1 Müstakîm | Amelî İlmihâl Hakkında<br>İstanbul Maârif Müfettişlerinin<br>Nokta-i Nazarı                                                                                      | 5  | 119  | 02 Kânûn-ı Evvel 1326  | 252-253 |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: İslah-ı Medâris                                                                                                                                            | 5  | 122  | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 303     |
| Sırât-1 Müstakîm | Rusya, Tedrîsât-ı İbtidâiyye<br>Kânûn Lâyihası                                                                                                                   | 5  | 122  | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 304     |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: Piriştine'de Bir<br>Dârü'l-Ulûm-ı İslâm                                                                                                                    | 5  | 129  | 10 Şubat 1326          | 416     |
| Sırât-1 Müstakîm | Şuûn: Rusya, Bugraslan<br>Kasabasında Bir Mektebin<br>Dağıtılması, Büyük Bir<br>Medresenin Kapatılıp<br>Müderrislerinin Tevkîfi, İki<br>Âlimin Evinde Taharriyât | 5  | 130  | 17 Şubat 1326          | 431-432 |
| Sırât-1 Müstakîm | Buhâra, Medreselerin İslahı<br>Hakkında Emîrin Fermânı                                                                                                           | 6  | 131  | 24 Şubat 1326          | 16      |

| Yazar                          | Makale ve Yazı                                                                                                                   | C.  | Sayı   | Tarih                | Sayfa   |
|--------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|--------|----------------------|---------|
| Sırât-ı Müstakîm               | İran, İslah-ı Mekâtib ve Medâris                                                                                                 | 6   | 139    | 21 Nisan 1327        | 144     |
| Sırât-ı Müstakîm               | Şuûn: Hindistan,<br>Dârülfünun-ı<br>İslâmî Teşebbüsü                                                                             | 6   | 140    | 28 Nisan 1327        | 160     |
| Sırât-ı Müstakîm               | Şuûn: Piriştine Medrese-i<br>Âliyye-i İslâmiyyesi, (Rumeli)                                                                      | 6   | 141    | 05 Mayıs 1327        | 176     |
| Sırât-ı Müstakîm               | Rusya, Resmî İstatistike<br>Nazaran; Rusya'da<br>Müslümanların, Câmilerin ve<br>Mekteb-Medreselerin Mikdârı                      | 6   | 144    | 26 Mayıs 1327        | 224     |
| Sırât-ı Müstakîm               | Matbûât: İnâs-ı Sultânî Mektebi<br>ve Şarkda İnkılâb-ı İctimâî,<br>(Sinîn)                                                       | 6   | 145    | 2 Haziran 1327       | 238     |
| Sırât-ı Müstakîm               | Matbûât: Muallimîn-i İslâmiyye<br>Kongresi, (Filibe: Balkan)                                                                     | 6   | 150    | 07 Temmuz 1327       | 317-318 |
| Sırât-ı Müstakîm               | Matbûât: Müslümanların<br>Şimdiki Hâli ve Şimdiki<br>Ulemâsı                                                                     | 7   | 161    | 22 Eylül 1327        | 78-79   |
| Sırât-ı Müstakîm               | Dersââdet Medârisinin Sûret-i<br>İdâresi ile Talebe-i Ulûma<br>Verilecek Muhassasât<br>Hakkındaki Lâyiha-i Kânûniyye             | 7   | 176    | 05 Kânûn-ı Sâni 1327 | 318-319 |
| Sırât-ı Müstakîm               | Ta'dîl-i Hurûf ve Ta'mîm-i<br>Maârif Hakkındaki İctimâ'                                                                          | 7   | 181    | 09 Şubat 1327        | 402     |
| Sırât-ı Müstakîm               | İttihâd Kuvvettir: Manastır<br>Dârülmuallimîn Talebe<br>Cemiyeti                                                                 | 5   | 128    | 03 Şubat 1326        | 396     |
| Sibiryalı<br>Veliyullah Enverî | Âlem-i İslâm, Çin<br>Müslümanları: Kırgızlar<br>(Kazaklar)                                                                       | 3   | 55     | 10 Eylül 1325        | 46-47   |
| Sireti                         | Ramazân Vâizleri                                                                                                                 | 1-8 | 21-203 | 12 Temmuz 1328       | 403-405 |
| Sireti                         | Vaazlar, Vâizler                                                                                                                 | 19  | 481    | 21 Mayıs 1337        | 133-134 |
| Sireti                         | Ulemâ-yı Muhterememize<br>Bir İhtâr-ı Nâcizâne                                                                                   | 4   | 94     | 10 Haziran 1326      | 281     |
| Sultân Cihân                   | Nisâiyât: Terbiye-i Nisvân-ı<br>İslâm Hakkında: Bhopal<br>Hâkime-i zî-Şânı Sultân Cihân<br>Hazretlerinin Mühim Bir<br>Mektupları | 12  | 287    | 27 Şubat 1329        | 7-9     |

| <b>Yazar</b>                                    | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                      | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|------------|-------------|------------------------|--------------|
| Şevketi<br>(Bâyezîd Dersiâm<br>Müderisleri)     | Medreselerin Islahı Mesâil-i<br>Umûmiyyedendir                                             | 10         | 236         | 07 Mart 1329           | 25-26        |
| Şeyh Reşid Rıza                                 | Akaid-i İslâmiyye: İkinci<br>Mesele: Ta'lim, 3- Dinde<br>Basiret, 4- Dînin Kavaidi         | 10         | 238         | 21 Mart 1329           | 62-64        |
| T. Bahri                                        | Arnavutluk'ta Medreseler                                                                   | 24         | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 379          |
| Tâhirü'l-Mevlevî                                | Terbiye ve Ta'lim:<br>"Medresetü'l-Meşâyih"<br>Dolayısıyla Bir Hâtıra                      | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329          | 398-399      |
| Tahsin                                          | Îlâhiyat Liseleri: Millet'in<br>İhtiyacat-ı Diniyyesini Temin<br>İçin Zaruri Tedbirler     | 24         | 601         | 22 Mayıs 1340          | 44-45        |
| Talebe-i Ulûm                                   | Görmek İstemeyenlerin<br>Nazar-ı İnsâfına                                                  | 10         | 242         | 18 Nisan 1329          | 135          |
| Toygar                                          | Hadis-i Şerif: Suâl                                                                        | 12         | 295         | 24 Nisan 1330          | 150          |
| Troytskili<br>Ahmed Tâceddin                    | Âlem-i İslâm: Rusya<br>Müslümanları ve Rus<br>Maârif Nezâreti                              | 3          | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 142-143      |
| Troytskili<br>Ahmed Tâceddin                    | Âlem-i İslâm: Rusya<br>Müslümanları ve Rus<br>Maârif Nezâreti                              | 3          | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 156          |
| Troytskili<br>Ahmed Tâceddin                    | Âlem-i İslâm, Rus Maârif<br>Nezâretinin Beyânâtı<br>Münâsebetiyle Ta'lim-i<br>Umûmiye Dâir | 3          | 65          | 19 Teşrîn-i Sâni 1325  | 204-206      |
| Troytskili<br>Ahmed Tâceddin                    | Âlem-i İslâm, Rus Maârif<br>Nezâretinin Beyânâtı<br>Münâsebetiyle Ta'lim-i<br>Umûmiye Dâir | 3          | 67          | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 237-239      |
| Tunalı Hilmi                                    | Medreseler Kongresi!...:<br>(Osmanlı Ulemâsına bir Davet)                                  | 3          | 54          | 03 Eylül 1325          | 25-28        |
| Umûm Tıbbiye-i<br>Askeriyye<br>Talebeleri       | Tebyîn-i Hakikat                                                                           | 3          | 76          | 04 Şubat 1325          | 377          |
| Uşşâkî H. İsmail<br>Hakkı (Talebe-i<br>Ulûmdan) | Hayâtımız Hakkında: Talebe-i<br>Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihâl                               | 10         | 242         | 18 Nisan 1329          | 134-135      |
| V. Râmiz                                        | Yine Kütübhaneye ve<br>Kitaplarımız                                                        | 16         | 394-5       | 06 Mart 1335           | 63-64        |

| <b>Yazar</b>                               | <b>Makale ve Yazı</b>                                               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Vicdânî                                    | İslâm Diyârında Ecnebî Mekteplerinin Te'sîrât-ı Mefsedetkârânesi    | 2-9       | 42-224      | 13 Kânûn-ı Evvel 1328 | 288-289      |
| Yahya Afif                                 | İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?                                 | 23        | 595         | 3 Nisan 1340          | 354-355      |
| Yahya Afif                                 | Fani Medreselerin Baki Eserleri                                     | 23        | 598         | 24 Nisan 1340         | 413-414      |
| Yahya Afif                                 | İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Vaziyet-i İlmiyyesi       | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340         | 17-19        |
| Yahya Afif                                 | İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Diğer Nevakıs-ı İlmiyyesi | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340         | 40-43        |
| Yahya Afif                                 | Vebali Müderris Beylerin Boynuna                                    | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340         | 51-52        |
| Yahya Afif                                 | İlâhiyat Talebesinin İaşesi                                         | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340         | 138-141      |
| Yahya Afif                                 | Muallimler Cemiyetinden Bir İtizâl!                                 | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340        | 183-185      |
| Yahya Afif                                 | Mekteplerde Ulûm-ı Diniyye                                          | 24        | 616         | 11 Eylül 1340         | 280-281      |
| Yûnus-zâde Ahmed Vehbi, Müderris, Bolvadin | Lisân-ı Ecnebî Tahsîlinde Mahzûr-ı Şer'î Yoktur                     | 3         | 72          | 07 Kânûn-ı Sâni 1325  | 315-316      |
| Yusuf Akçuraoglu                           | Medreselerin Islahı                                                 | 4         | 79          | 25 Şubat 1325         | 5-9          |
| Yusuf Akçuraoglu                           | Kız Sultânî Mektebi                                                 | 6         | 147         | 16 Haziran 1327       | 267-268      |
| Yusuf Akçuraoglu                           | Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi                              | 19        | 484         | 18 Haziran 1337       | 167-175      |
| Zafer (Kastamonu)                          | Maârif Nâzırı Yanılıyor!                                            | 16        | 410-11      | 01 Mayıs 1335         | 193-194      |



## 1.2. Makale ve Yazı Adlarına Göre

| Makale ve Yazı                                                                                           | Yazar                       | C. | Sayı    | Tarih                  | Sayfa   |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------|----|---------|------------------------|---------|
| Ahlâk Sukutu Karşısında Hocalar Ne Yapacak?                                                              | Sebilürreşâd                | 24 | 609     | 24 Temmuz 1340         | 173-174 |
| Ahlâk ve Terbiye                                                                                         | Sebilürreşâd                | 21 | 536-537 | 14 Haziran 1339        | 135     |
| Ahlâk-ı Milliyyenin İnhidamına Karşı Seyirci Kalınabilir mi?                                             | Sebilürreşâd                | 24 | 603     | 5 Haziran 1340         | 80      |
| Akaid-i İslâmiyye: İkinci Mesele: Ta'lim, 3- Dinde Basiret, 4- Dinin Kavaidi                             | Şeyh Reşid Rıza             | 10 | 238     | 21 Mart 1329           | 62-64   |
| Akseki Ahmed Hamdî Efendi'nin "Dini Dersler" Kitâbı Mühim Bir Eksigimizin İtmâmına Doğru Büyük Bir Hatve | Doktor Milaslı İsmail Hakkı | 17 | 442     | 25 Eylül 1335          | 219-221 |
| Akseki Ahmed Hamdi, Dini Dersler: Birinci Kitap (Birinci ve İkinci Kısımlar                              | Sebilürreşâd                | 20 | 501     | 13 Mayıs 1338          | 84      |
| Âlem-i İslâm, Çin Müslümanları: Kırgızlar (Kazaklar)                                                     | Sibiryalı Veliyullah Enverî | 3  | 55      | 10 Eylül 1325          | 46-47   |
| Âlem-i İslâm, Rus Maârif Nezâretinin Beyânâtı Münâsebetiyle Ta'lim-i Umûmiye Dâir                        | Troytskili Ahmed Tâceddin   | 3  | 65      | 19 Teşrin-i Sâni 1325  | 204-206 |
| Âlem-i İslâm, Rus Maârif Nezâretinin Beyânâtı Münâsebetiyle Ta'lim-i Umûmiye Dâir                        | Troytskili Ahmed Tâceddin   | 3  | 67      | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 237-239 |
| Âlem-i İslâm, Rusya Müslümanları: Tatarlar: Umûr-ı İlmiyye                                               | Kazanlı Ayaz                | 3  | 53      | 27 Ağustos 1325        | 14-16   |
| Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti                                                  | Troytskili Ahmed Tâceddin   | 3  | 62      | 29 Teşrin-i Evvel 1325 | 156     |
| Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti                                                  | Troytskili Ahmed Tâceddin   | 3  | 61      | 22 Teşrin-i Evvel 1325 | 142-143 |
| Âlem-i İslâma Bir Tebşîr, Medâris-i İslâmiyye'de Bir Hatve-i Tekâmül (Yeni Gazete)                       | Sebilürreşâd                | 3  | 76      | 04 Şubat 1325          | 379-382 |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                        | <b>Yazar</b>                                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Amelî İlmihâl Hakkında<br>İstanbul Maârif Müfettişlerinin<br>Nokta-i Nazarı                                                  | Sırât-ı Müstakîm                            | 5         | 119         | 02 Kânûn-ı Evvel 1326  | 252-253      |
| Amerikan Kolejini Tes'id                                                                                                     | Sebilürreşâd                                | 24        | 604         | 12 Haziran 1340        | 91-92        |
| Anadolu Mektupları:<br>Birgi Medreseleri                                                                                     | Aksekili Ahmed<br>Hamdi                     | 11        | 274         | 28 Teşrin-i Sâni 1329  | 220-221      |
| Anglo-Saksonlar'da Fikr-i<br>Hükûmet, Ta'lim ve Terbiye                                                                      | Ferid                                       | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 278-280      |
| Arnavutluk'ta Medreseler                                                                                                     | T. Bahri                                    | 24        | 622         | 23 Teşrin-i Evvel 1340 | 379          |
| Artık Bu Kadarı Fazla!.                                                                                                      | Sebilürreşâd                                | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340          | 141          |
| Artık Sükut Etmeyeceğiz...                                                                                                   | Osman Nuri                                  | 10        | 243         | 25 Nisan 1329          | 147-148      |
| Atâlet ve Mekâtib-i Resmîyye<br>Talebesi                                                                                     | Muhammed Abduh                              | 2         | 28          | 19 Şubat 1324          | 22-23        |
| Avrupa'da Talebemiz,<br>İstanbul'da Tesettür-<br>İşret-i Aleniyye                                                            | İmzâ Mahfûzdur                              | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 282-283      |
| Avrupa'ya Talebe<br>İ'zâmı Hakkında                                                                                          | Çerkeşseyhi-zâde<br>Halil Hâlid<br>(Londra) | 4         | 89          | 06 Mayıs 1326          | 188-191      |
| Azerbaycan Nasıl<br>Ruslaştırılıyor?                                                                                         | Sebilürreşâd                                | 25        | 641         | 5 Mart 1341            | 271-272      |
| Barda Muallim ve Muallimeler                                                                                                 | Sebilürreşâd                                | 24        | 609         | 24 Temmuz 1340         | 173          |
| Beyrut'da Amerikan Protestan<br>Mektebi 1                                                                                    | Sâmi-zâde Süreyyâ                           | 6         | 144         | 26 Mayıs 1327          | 218-220      |
| Beyrut'da Amerikan Protestan<br>Mektebi 2                                                                                    | Sâmi-zâde Süreyyâ                           | 6         | 147         | 16 Haziran 1327        | 268-270      |
| Beyrut'ta Maârif-i Ecnebiyye<br>Tesirat ve Netayici                                                                          | Ahmed Şerif                                 | 6         | 139         | 21 Nisan 1327          | 135-137      |
| Beyrut'ta Osmanlı Maârifi                                                                                                    | Haris ibn Hemmam                            | 12        | 291         | 27 Mart 1330           | 91-92        |
| Bhopal Hakime-i Zîşanî Şâh<br>Cihan Hazretleri'nin<br>Hindistan'da Esasat-ı İslâmiyye<br>Dairesinde Kız Mektepleri<br>Kuşadı | S.M.Tevfik                                  | 12        | 307         | 17 Temmuz 1330         | 364-365      |
| Bizans Dârülfünununu İhya:<br>Millî Harstan Bizans Harsına                                                                   | Sebilürreşâd                                | 21        | 530-531     | 24 Mayıs 1339          | 87-88        |
| Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 4:<br>Hissiyât Üzerine Müesses<br>Ahlâk                                                           | Abdüllatif Nevzad                           | 11        | 262         | 05 Eylül 1329          | 20-21        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                  | <b>Yazar</b>                                                                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Bolşevik Düsturları:<br>Mekteplerde Laik<br>Terbiyeden Maksat Ne İmiş! | Sebilürreşâd                                                                | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340        | 214-217      |
| Bosna Mektupları:<br>Bosna Reisü'l-Ulemâsı                             | H. M. Fatin<br>(Dârülfünun<br>me'zûnlarından<br>Kolenoviç, Saray-<br>Bosna) | 12        | 296         | 01 Mayıs 1330          | 185          |
| Buhâra, Medreselerin İslahı<br>Hakkında Emîrin Fermânı                 | Sırât-ı Müstakîm                                                            | 6         | 131         | 24 Şubat 1326          | 16           |
| Buhara: Buhara Medreseleri                                             | Sebilürreşâd                                                                | 10        | 235         | 28 Şubat 1328          | 16           |
| Buhârâ'da Tahsîl                                                       | Âlimcan el-İdrîsî                                                           | 3         | 59          | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 111-112      |
| Buhârâ'da Tekrar Mektep<br>Kavgası                                     | N.G. Hüsnü                                                                  | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 297-298      |
| Bulgaristan Müftülükleri                                               | Hafız Hasan Sani                                                            | 4         | 85          | 8 nisan 1326           | 125-127      |
| Bulgaristan Müslümanları:<br>Umûr-ı Maârif                             | Sebilürreşâd                                                                | 1-8       | 17-199      | 14 Haziran 1328        | 328-329      |
| Bulgaristan: Bulgaristan<br>Mekâtib-i İslâmiyyesi                      | Sebilürreşâd                                                                | 1-8       | 7-189       | 05 Nisan 1328          | 131          |
| Bulgaristan'da Maârif-i<br>İslâmiyye                                   | Sebilürreşâd                                                                | 1-8       | 18-200      | 21 Haziran 1328        | 352          |
| Büyük Mu'allim                                                         | Ahmed Cevdet<br>(Âşîyân Sâhibi)                                             | 2-9       | 40-222      | 29 Teşrîn-i Sâni 1328  | 247-248      |
| Camide Hıfz-ı Kur'ân<br>Mücrimleri!                                    | Sebilürreşâd                                                                | 24        | 603         | 5 Haziran 1340         | 80           |
| Câmiü'l-Ezher                                                          | Sebilürreşâd                                                                | 17        | 439         | 28 Ağustos 1335        | 187          |
| Çocuğun Terbiyesinde Vâlîde!                                           | Edhem Nejad                                                                 | 7         | 157         | 25 Ağustos 1327        | 13-15        |
| Çocuk Şiirleri Münasebetiyle<br>(İbrahim Alaaddin Bey'in)              | Osman Fahri                                                                 | 6         | 155         | 10 Ağustos 1327        | 395-396      |
| Çocuklarımız Sokakta Kalıyor                                           | Sebilürreşâd                                                                | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 316          |
| Çocuklarımıza Akaid-i<br>İslâmiyyenin Usûl-i<br>Tedrîs ve Telkîni 1    | A.N. Abdüllatif<br>Nevzad                                                   | 7         | 172         | 08 Kânûn-ı Evvel 1327  | 248-250      |
| Çocuklarımıza Akaid-i<br>İslâmiyyenin Usûl-i<br>Tedrîs ve Telkîni 2    | A.N. Abdüllatif<br>Nevzad                                                   | 7         | 173         | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 260-263      |
| Çocuklarımıza Akaid-i<br>İslâmiyyenin Usûl-i<br>Tedrîs ve Telkîni 3    | A.N. Abdüllatif<br>Nevzad                                                   | 7         | 174         | 22 Kânûn-ı Evvel 1327  | 276-278      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                             | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Dalalet Yolları: Garb Terbiyesi<br>Gençleri Nasıl Frenkleştirdi?                  | Sebilürreşâd                  | 20        | 496         | 8 Nisan 1338           | 24           |
| Dârü'd-Da'veti ve'l-İrşâd<br>Medresesi Nizâmnâmesi'nin<br>Mâba'di                 | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi | 7         | 171         | 01 Kânûn-ı Evvel 1327  | 239-241      |
| Dârülfünun Talebesine Mühim<br>Bir Tebşir                                         | Mehmed Âkif                   | 1         | 13          | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 198-199      |
| Dârü'l-Hilâfe: Câmi Derslerinin<br>İntizâm ve Tevessü'ü                           | Sırât-ı Müstakîm              | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 143-144      |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyye'nin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı 3           | Ahmed Agayef                  | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 179-181      |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı 2            | Ahmed Agayef                  | 5         | 114         | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 163-166      |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i<br>İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i<br>Islahı, 1 Mukaddime | Ahmed Agayef                  | 5         | 113         | 21 Teşrîn-i Evvel 1326 | 151-153      |
| Dârülfünun Emininin İtirafatı                                                     | Sebilürreşâd                  | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 190-191      |
| Dârülfünunlu Hanımlarla<br>Beylerin Dans Hâdiseleri                               | Sebilürreşâd                  | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 187-189      |
| Dârülfünunu Tezebüzb ve<br>İnhitattan Kurtarmak<br>Teşebbüsleri                   | Sebilürreşâd                  | 25        | 639         | 19 Şubat 1341          | 239-240      |
| Dârülfünun Gençlerine:<br>Dîn ve Ahlâk                                            | Hüseyin Adil                  | 18        | 450         | 4 Kânûn-ı Evvel 1335   | 94-95        |
| Dârülfünun ile Fıkhn ve<br>Mesâil-i Şer'iyyenin Alâkası<br>Yokmuş!                | Sebilürreşâd                  | 16        | 414-15      | 15 Mayıs 1335          | 222-223      |
| Dârülfünun'da Muhtelit<br>Tedrîsâtın Akâmeti                                      | Sebilürreşâd                  | 16        | 406-7       | 17 Nisan 1335          | 154-155      |
| Dârülfünun'da Tedrîsât                                                            | Âlimcan el-İdrîsî             | 3         | 57          | 24 Eylül 1325          | 75           |
| Dârülfünun'da Şâyân-ı<br>Teessüf Bir Hâdis                                        | Sebilürreşâd                  | 25        | 635         | 22 Kânûn-ı Sâni 1341   | 170-171      |
| Dârülfünunlu Talebe ve<br>Talebatın Romanya'daki<br>İhtisasatı                    | Sebilürreşâd                  | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 382          |
| Dârülfünun'u İnhitattan<br>Kurtarmak Teşebbüsleri                                 | Sebilürreşâd                  | 25        | 632         | 1 Kânûn-ı Sâni 1340    | 126-127      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                       | <b>Yazar</b>             | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Dârülfünun'un ve Medreselerin Islahı Hakkında                                                               | Sebilürreşâd             | 21        | 528-529     | 16 Mayıs 1339          | 71-72        |
| Darülhilafê'de Tiyatro Mektebi!: Eksik Olan Bir Bu idi!                                                     | Sebilürreşâd             | 12        | 299         | 22 Mayıs 1330          | 242          |
| Dar'ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine                                        | Sebilürreşâd             | 24        | 604         | 12 Haziran 1340        | 95-96        |
| Darü'l-Huffazların Sırrı Tevhîd-i Tadrîsât Kanûnunun Hangi Maddesine Mübtenidir?                            | Sebilürreşâd             | 24        | 605         | 19 Haziran 1340        | 103-104      |
| Dârümuallimât Müdürü Meselesi                                                                               | Sebilürreşâd             | 18        | 449         | 20 Teşrîn-i Sani 1335  | 83           |
| Dârümuallimât Sakfî Altında Bir Facia                                                                       | Salahaddin Enis          | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341   | 189-190      |
| Debre Kongresi'nden Bir Yaprak, Islah-ı Medâris Hakkında                                                    | İlhâmî                   | 2         | 52          | 20 Ağustos 1325        | 411-412      |
| Debre Kongresinden Bir Yaprak                                                                               | İlhâmî                   | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325         | 368          |
| Debre Kongresinden Bir Yaprak 3                                                                             | İlhâmi                   | 3         | 53          | 27 Ağustos 1325        | 7-11         |
| Demokraside Halkın Terbiyesi                                                                                | Ahmed Cevdet             | 21        | 532-533     | 2 Haziran 1339         | 103-104      |
| Dersaâdet Medârisinin Sûret-i İdâresi ile Talebe-i Ulûma Verilecek Muhassasât Hakkındaki Lâyiha-i Kânûniyye | Sırât-ı Müstakîm         | 7         | 176         | 05 Kânûn-ı Sâni 1327   | 318-319      |
| Devlet-i Osmâniyye, Câmiu'l-Ezher                                                                           | Sırât-ı Müstakîm         | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 419          |
| Dinî Dersler                                                                                                | Aksekili Ahmed Hamdi     | 17        | 433-34      | 01 Ağustos 1335        | 134-136      |
| Dinî Dersler                                                                                                | Pâkîze                   | 17        | 441         | 18 Eylül 1335          | 205-206      |
| Dinî Terbiye, Dinî Tadrîs                                                                                   | Kazım Nami               | 19        | 479         | 7 Mayıs 1337           | 110-112      |
| Diyanet ve Kazâ                                                                                             | İzmirli İsmail Hakkı     | 15        | 373         | 10 Teşrîn-i Evvel 1334 | 159-160      |
| Doktora Hakkında: Mekteb-i Hukuktan İbrahim Alaaddin Bey'e                                                  | Sındırgılı Ahmed Süreyyâ | 3         | 63          | 05 Teşrîn-i Sâni 1325  | 176          |
| Doktora Hakkında: Mekteb-i Hukuk-ı Müntehi Sınıf Arkadaşlarıma                                              | İbrahim Alâaddin (Gövsâ) | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 151-152      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                           | <b>Yazar</b>                        | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Ecnebî Mekteplerini Müdâfaa<br>Eden Türk Gazetesi                                                               | Sebilürreşâd                        | 24        | 613         | 21 Ağustos 1340       | 238          |
| Ed-Da'vetû ve'l-İrşâd Medrese-<br>i İslâmiyyesinin Nizâmnâmesi-<br>Mısır                                        | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi       | 7         | 170         | 25 Teşrîn-i Sâni 1327 | 220-224      |
| Ed-Da'vetû ve'l-İrşâd'da<br>Usûl-i Tadrîs (maba'd)                                                              | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi       | 7         | 182         | 16 Şubat 1327         | 417          |
| El-Medâris ve'l-Efkâr Elleti<br>Tehumu Havle Islahiha                                                           | Muhammed Memun                      | 5         | 125         | 13 Kânûn-ı Sâni 1326  | 341-344      |
| Ezherliler ve Bizim<br>Talebe-i Ulûm                                                                            | Kazanlı Halîm Sâbit                 | 2         | 46          | 09 Temmuz 1325        | 312-315      |
| Fakültemizin İç Yüzü                                                                                            | Sâbit                               | 5         | 121         | 16 Kânûn-ı Evvel 1326 | 285-286      |
| Fani Medreselerin Baki Eserleri                                                                                 | Yahya Afif                          | 23        | 598         | 24 Nisan 1340         | 413-414      |
| Fâzıl-ı Muhterem İsmâil<br>Gaspinski Bey'in<br>Konferansını Dinlerken                                           | Köstenceli Muallim<br>Mehmed Niyâzî | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325        | 364-365      |
| Fevza-yı İctimâi: İctimâi<br>Buhran, Mektep Buhranı,<br>Kadınlık Buhranı                                        | Sebilürreşâd                        | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341  | 191          |
| Filibe'den: Müftülük Hakkında                                                                                   | Hâfız Hasan Sâni                    | 5         | 121         | 16 Kânûn-ı Evvel 1326 | 284          |
| Filipin Mektupları: 1. Yolda<br>Bombay'dan / İkinci Mektup<br>Aligarh Medrese-i İslâmiyyesi                     | Mehmed Vecih                        | 11        | 286         | 20 Şubat 1329         | 425-426      |
| Filipin Mektupları: Yolda:<br>Diyubend'den 3: Diyubend'de<br>Medrese-i Diniyye                                  | Muhammed Vecih                      | 12        | 287         | 27 Şubat 1329         | 15-16        |
| Fransa'da Dini Tadrîsât                                                                                         | Sebilürreşâd                        | 23        | 597         | 17 Nisan 1340         | 396-397      |
| Fransız Usûl-i Tahsili ve<br>Zararlarımız                                                                       | Edhem Nejad                         | 5         | 108         | 16 Eylül 1326         | 65-66        |
| Garip Müslümanlığa İndirilen<br>Darbeler: Müslüman Vakıfları<br>Zapt Olunuyor, Camilerin<br>Kapanmak Tehlikesi! | Sebilürreşâd                        | 24        | 599         | 1 Mayıs 1340          | 16           |
| Gençliği ve Mektepleri İstila<br>Eden Tehlike                                                                   | Sebilürreşâd                        | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340  | 412          |
| Gençliğin Terbiyesi Hakkında<br>Teşebbüsler, İkdâm Sahibi<br>Ahmed Cevdet Bey Yazıyor                           | Sebilürreşâd                        | 25        | 638         | 12 Şubat 1341         | 224          |
| Görmek İstemeyenlerin<br>Nazar-ı İnsâfına                                                                       | Talebe-i Ulûm                       | 10        | 242         | 18 Nisan 1329         | 135          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                            | <b>Yazar</b>                              | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Hadis-i Şerif: Cevap                                             | Babanzade Ahmed Naim                      | 12        | 295         | 24 Nisan 1330          | 150          |
| Hadis-i Şerif: Suâl                                              | Toygar                                    | 12        | 295         | 24 Nisan 1330          | 150          |
| Halk, Dînî Tedrîsâtın Tezyidini İstiyor                          | Sebilürreşâd                              | 25        | 629         | 11 Kânûn-ı Evvel 1340  | 79           |
| Halt-ı Tedrîsât Teklifinde Bulunan Zâtın Mahiyeti                | Sebilürreşâd                              | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 190          |
| Hasbihâl, Arapça Lûgat Hakkında                                  | Mehmed Âkif                               | 4         | 101         | 29 Temmuz 1326         | 384-385      |
| Hasbihâl, Fransızca Tedrîsi Hakkında                             | Mehmed Âkif                               | 4         | 98          | 08 Temmuz 1326         | 340-341      |
| Hasbihâl, Mektep Kitapları Hakkında                              | Mehmed Âkif                               | 4         | 93          | 03 Haziran 1326        | 263-264      |
| Hayâtımız Hakkında: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihâl        | Uşşâkî H. İsmail Hakkı (Talebe-i Ulûmdan) | 10        | 242         | 18 Nisan 1329          | 134-135      |
| Hıfzı Tevfik                                                     | Ecnebî Mektepleri                         | 23        | 593         | 20 Mart 1340           | 335          |
| Hutbeler                                                         | M. S. Buhari                              | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 297-298      |
| Hutbeler Nasıl Olmalı                                            | Ali Şeyhü'l-Arab                          | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 134-135      |
| Hutbelere Dair                                                   | Bereketzade Safvet                        | 2         | 27          | 12 Şubat 1324          | 9-10         |
| Hutbelere Dâir                                                   | Hâfız Hasan Sâni                          | 1         | 14          | 13 Teşrîn-i Sâni 1324  | 217-218      |
| Hutbelere Dâir                                                   | Ahmed Cavid                               | 3         | 64          | 12 Teşrîn-i Sâni 1325  | 184-185      |
| Hutbelere Dâir                                                   | Hâfız eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî           | 3         | 69          | 17 Kânûn-ı Evvel 1325  | 263-264      |
| Hutbelere Dâir                                                   | Ahmed Cavid                               | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 297          |
| Hutbelere Dâir                                                   | Mehmed Remzi                              | 3         | 74          | 21 Kânûn-ı Sâni 1325   | 345-346      |
| Hutbelere Dâir                                                   | Mehmed Remzi                              | 4         | 82          | 17 Mart 1326           | 61-62        |
| Hutbelere Dâir                                                   | Âlim Cân el-İdrîsî                        | 5         | 120         | 09 Kânûn-ı Evvel 1326  | 263-264      |
| Hutbelere Dâir: Kablebise Hutbe                                  | Kazanlı Halim Sâbit                       | 1         | 6           | 18 Eylül 1324          | 88-89        |
| Hutbelere Dâir: Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviyye              | Kazanlı Halim Sâbit                       | 1         | 12          | 30 Teşrîn-i Evvel 1324 | 179-180      |
| Hutbelere Dâir: Şetta                                            | Kazanlı Halim Sâbit                       | 1         | 13          | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 199-201      |
| Hutbelere Dâir: Badelbiset Hutbe, Hutbelerin Hikmet-i Meşruyyeti | Kazanlı Halim Sâbit                       | 1         | 10          | 14 Teşrîn-i Evvel 1324 | 154-155      |
| Huzur-ı Hümayun Dersleri                                         | Mehmed Emin                               | 17        | 425-426     | 26 Haziran 1335        | 75-77        |
| Islahât-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlaa                           | Gürünlü Hilmi                             | 3         | 65          | 19 Teşrîn-i Sâni 1325  | 200-204      |
| Islah-ı Medâris Hakkında                                         | Âlim Cân el-İdrîsî                        | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-294      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                   | <b>Yazar</b>        | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| İslah-ı Medâris Hakkında                                                                                | Âlim Cân El-İdrîsî  | 5         | 123         | 30 Kânûn-ı Evvel 1326 | 310-311      |
| İslah-ı Medâris Münâsebetiyle                                                                           | Kazanlı Halim Sâbit | 5         | 124         | 06 Kânûn-ı Sâni 1326  | 324-336      |
| İslah-ı Medâris, Bugün Ne Sûretle Kâbil Olabilir?                                                       | Ahmed Zâhid         | 5         | 128         | 03 Şubat 1326         | 390-392      |
| İcazetnâme Camiyeti (Talebelik Âleminde)                                                                | Sebilürreşâd        | 12        | 297         | 08 Mayıs 1330         | 207-208      |
| İctimâî İnhitanın Sebebinin Usûl-i Terbiyede Aranmalıdır                                                | M. Şemseddin        | 12        | 305         | 3 Temmuz 1330         | 329-331      |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Terbiye II                                                  | Hasan Hikmet        | 23        | 587         | 7 Şubat 1340          | 233-235      |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı                     | Hasan Hikmet        | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339       | 125-127      |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Esaret-i Ruhiyye                                                 | Hasan Hikmet        | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340       | 243-245      |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Vaziyet-i İctimâiyemizin Umûmî Tahlili                           | Hasan Hikmet        | 24        | 603         | 5 Haziran 1340        | 71-74        |
| İhya-yı Medâris                                                                                         | F. Dervişoğlu       | 20        | 502         | 18 Mayıs 1338         | 92-93        |
| İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat                                                                 | Sebilürreşâd        | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340         | 43-44        |
| İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?                                                                     | Yahya Afif          | 23        | 595         | 3 Nisan 1340          | 354-355      |
| İlâhiyat Fakültesi ve İmâm Hatip Mektebinin Ömr-i Tabiisi                                               | Sebilürreşâd        | 24        | 615         | 4 Eylül 1340          | 271          |
| İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Diğer Nevakıs-ı İlmiyyesi                                     | Yahya Afif          | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340         | 40-43        |
| İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Vaziyet-i İlmiyyesi                                           | Yahya Afif          | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340         | 17-19        |
| İlâhiyat Fakültesine Dair                                                                               | Mehmed Ali Ayni     | 23        | 597         | 17 Nisan 1340         | 394-396      |
| İlâhiyat Liseleri: Millet'in İhtiyacı-ı Diniyyesini Temin İçin Zaruri Tedbirler                         | Tahsin              | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340         | 44-45        |
| İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha | Sebilürreşâd        | 23        | 594         | 27 Mart 1340          | 351-352      |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                       | <b>Yazar</b>               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| İlâhiyat Tahsîli için Avrupa'ya Talebe Gönderilir mi?                                       | Sebilürreşâd               | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340          | 45           |
| İlâhiyat Talebesi Derslere Girmeyecekler                                                    | Sebilürreşâd               | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 365          |
| İlâhiyat Talebesinin İaşesi                                                                 | Yahya Afif                 | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340          | 138-141      |
| İlm-i Terbiyeye Dâir                                                                        | Emrullah Efendi            | 1         | 25          | 29 Kânûn-ı Sâni 1324   | 390-391      |
| İmâm ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor                                                       | Sebilürreşâd               | 25        | 627         | 27 Teşrîn-i Sani 1340  | 46           |
| İmâmsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?                                                             | Sebilürreşâd               | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 347-348      |
| İngilizce Elif-bâ ve Usûl-i Tadrîs                                                          | Sebilürreşâd               | 16        | 406-7       | 17 Nisan 1335          | 160          |
| İntibâh-ı İslâm - İttihâd-ı Müslimîn: Câmilerde Hutbe ve Mevâ'iz-i Diniyye Encümenleri      | İbrahim Besim              | 5         | 110         | 29 Eylül 1326          | 94-97        |
| İran, İslah-ı Mekâtib ve Medâris                                                            | Sırât-ı Müstakîm           | 6         | 139         | 21 Nisan 1327          | 144          |
| İran: İran'da Meşrûtiyet Aleyhinde / Talebe Arasında Mücâdelât                              | Sebilürreşâd               | 11        | 281         | 16 Kânûn-ı Sâni 1329   | 336          |
| İran'da Ta'mîm-i Maârif                                                                     | Sebilürreşâd               | 4         | 90          | 13 Mayıs 1326          | 216          |
| İrşad Meselesi: Matbûât ve İstihbarat Müdürlüğü Beye İthaf                                  | Hasan Basri                | 20        | 509         | 13 Temmuz 1338         | 171-172      |
| İslâm Diyârında Ecnebî Mekteplerinin Te'sîrât-ı Mefsedetkârânesi                            | Vicdânî                    | 2-9       | 42-224      | 13 Kânûn-ı Evvel 1328  | 288-289      |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tadrîs, | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 178         | 19 Kânûn-ı Sâni 1327   | 353          |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tadrîs  | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 179         | 26 Kânûn-ı Sâni 1327   | 367-368      |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tadrîs  | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 180         | 02 Şubat 1327          | 384          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                               | <b>Yazar</b>                                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye:<br>Mısır'da Te'sîs Olunan<br>"Ed-Da'vetû ve'l-İrşâd"da<br>Usûl-i Tadrîs | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi               | 7         | 181         | 09 Şubat 1327          | 401-402      |
| İslâm'da Fen ve Felsefe:<br>Müessesat-ı İlmiyyeden<br>Mekâtib ve Medâris                            | M. Şemseddin                                | 10        | 243         | 25 Nisan 1329          | 137-139      |
| İstanbul Lisesi'nin Mülga Bab-ı<br>Meşihat'taki Müsameresi                                          | Sebilürreşâd                                | 24        | 611         | 7 Ağustos 1340         | 206          |
| İstanbul Medreseleri I                                                                              | Müftizade                                   | 21        | 540-541     | 28 Haziran 1339        | 160-163      |
| İstanbul Medreseleri II                                                                             | Müftizade                                   | 21        | 542-543     | 5 Temmuz 1339          | 174-177      |
| İstanbul Medreseleri: İaşe I                                                                        | Müftizade                                   | 21        | 544-545     | 12 Temmuz 1339         | 189-191      |
| İstanbul Medreseleri: İaşe II                                                                       | Müftizade                                   | 21        | 546         | 19 Temmuz 1339         | 210-212      |
| İştirak-ı Efkâr                                                                                     | Niyazi                                      | 10        | 243         | 25 Nisan 1329          | 146-147      |
| İtiraf ve İshad                                                                                     | Mehmed Seyid                                | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328          | 429-430      |
| İtiraf ve İshad Makalesi<br>Münasebetiyle                                                           | M. Şemseddin                                | 2-9       | 52-234      | 21 Şubat 1328          | 447-450      |
| İtiraf: Garp Medeniyeti,<br>Maârif Nâzırına Hitaben<br>Yazılan Mektuptan                            | Hüseyin Râgıb<br>(Türk Ocağı)               | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328          | 435          |
| İttihâd Kuvvettir: Manastır<br>Dârülmuallimîn Talebe<br>Cemiyeti                                    | Sıratımustakim                              | 5         | 128         | 03 Şubat 1326          | 396          |
| Japonlar Adam Yetiştirmek<br>İçin Nasıl Çalışıyorlar                                                | Abdürreşid İbrahim                          | 5         | 114         | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 174          |
| Japonya Mektupları: Tokyo'da<br>Mekâtib-i İbtidâiyye                                                | Ahmed Münir<br>(Abdürreşid<br>İbrahim oğlu) | 10        | 255         | 18 Temmuz 1329         | 345-346      |
| Japonya'da Mektepler                                                                                | Edhem Nejad                                 | 6         | 137         | 07 Nisan 1327          | 107-109      |
| Kadın: Bir Valide Olmaya<br>Gayret Etmelidir                                                        | Nusret Cezmi                                | 21        | 534-535     | 9 Haziran 1339         | 110-111      |
| Kadınların Okuyup Yazma<br>Meselesi: 'Lâ ta'allemü'n nisa'e<br>hattan' Hadîsinin Ravisine<br>Cevap  | Bosna'dan:...                               | 12        | 288         | 6 Mart 1330            | 31-32        |
| Kadınların Tahsil ve Meslek<br>Sahalarında Erkeklerle<br>Rekabetleri                                | Sebilürreşâd                                | 24        | 604         | 12 Haziran 1340        | 93           |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                              | <b>Yazar</b>                                           | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Kırgızlarda Medrese<br>Binâ Etmek                                  | Bigmuhammed<br>Taşmuhammeden<br>(Vakit)                | 3         | 66          | 26 Teşrînisânî 1325    | 223-224      |
| Kız Sultânî Mektebi                                                | Yusuf Akçuraoglu                                       | 6         | 147         | 16 Haziran 1327        | 267-268      |
| Konferans: Lisân-ı Osmani<br>Tedrîsâtı Hakkında<br>(maba'd ve son) | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 74          | 21 Kânûn-ı Sâni 1325   | 344-345      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 57          | 24 Eylül 1325          | 70-72        |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 58          | 01 Teşrîn-i Evvel 1325 | 91-96        |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 59          | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 105-106      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 60          | 15 Teşrîn-i Evvel 1325 | 118-123      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 139-142      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 153-155      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 63          | 05 Teşrîn-i Sâni 1325  | 173-176      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 66          | 26 Teşrînisânî 1325    | 213-217      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 67          | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 234-236      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 281-282      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325  | 298-300      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                    | Ispartalı Hakkı<br>Efendi                              | 3         | 73          | 14 Kânûn-ı Sâni 1325   | 329-331      |
| Konferans: Tedrîsât-ı<br>Umûmiyye Hakkında                         | İsmâil Bey<br>Gaspîrinski<br>(Neşir: H. Eşref<br>Edib) | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325         | 359-364      |
| Köy Hocası                                                         | Mehmed Âkif                                            | 15        | 382         | 12 Kânûn-ı Evvel 1334  | 331-332      |
| Köy Hocası Geldi                                                   | Eşref Edip                                             | 19        | 476         | 15 Nisan 1337          | 75-76        |
| Köylü Niçin Yükselmiyor?                                           | Ahmed Cevdet                                           | 20        | 496         | 8 Nisan 1338           | 24           |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                 | <b>Yazar</b>                                     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Köylüyü Cehlden Kurtaracak<br>Çare: Ankara (Sebilürreşâd)<br>Ceride-i İlmiyyesine                                                                                     | Sebilürreşâd                                     | 20        | 496         | 8 Nisan 1338           | 20-21        |
| Kürsü Şeyhleri<br>(Selatin Şeyhliği)                                                                                                                                  | Mehmed Emin                                      | 17        | 427-428     | 10 Temmuz 1335         | 88-89        |
| Kütüb-i Kelâmiyyenin<br>İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve<br>Te'lif, Beyne'l-Müslimîn<br>Mezâhib-i Muhtelifenin<br>Tevhîdi, Medreselerde<br>Tedrîsâtın Islahı (maba'd)   | Mûsâ Kâzım<br>(Neşir: H. Eşref<br>Edib)          | 3         | 54          | 03 Eylül 1325          | 22-23        |
| Kütüphane ve Kitaplarımız                                                                                                                                             | Ferid                                            | 16        | 391         | 13 Şubat 1335          | 16           |
| Ladîni mi, Dîni mi?                                                                                                                                                   | Sebilürreşâd                                     | 23        | 575         | 15 Teşrin-i Sani 1339  | 44-45        |
| Laiklik-Ladînlilik: Hükûmete<br>Laiklik İsnâd Olunması Doğru<br>mudur?                                                                                                | Sebilürreşâd                                     | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 185-187      |
| Lazkiye'den: İstanbul'un<br>Hakîkî Ulemâsı ile Dârülfünun<br>İlâhiyât Şu'besi ve<br>Medresetü'l-Vâizîn'in Genç ve<br>Fedâkâr Talebelerinin<br>Nazargâh-ı Dikkatlerine | Sebilürreşâd                                     | 11        | 281         | 16 Kânûn-ı Sâni 1329   | 334-335      |
| Lisân-ı Ecnebî Tahsîlinde<br>Mahzûr-ı Şer'i Yoktur                                                                                                                    | Yûnus-zâde Ahmed<br>Vehbi, Müderris,<br>Bolvadin | 3         | 72          | 07 Kânûn-ı Sâni 1325   | 315-316      |
| Liselere mi; Başka Mekteplere<br>mi Muhtacdır?                                                                                                                        | Edhem Nejad                                      | 5         | 110         | 29 Eylül 1326          | 91-93        |
| Ma'neviyât-ı Askeriyye<br>Dersleri                                                                                                                                    | Sırât-ı Müstakîm                                 | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 274-278      |
| Maârif                                                                                                                                                                | Haris ibn Hemmam                                 | 12        | 294         | 17 Nisan 1330          | 142-145      |
| Maârif Aleyhine<br>Teceddüd Olur mu?                                                                                                                                  | Sebilürreşâd                                     | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340          | 64           |
| Maârif Buhranı Ancak Esaslı<br>Tedabir ile İzale Edilebilir                                                                                                           | Mehmed Nuri                                      | 19        | 493         | 26 Şubat 1338          | 272-273      |
| Maârif Derdi                                                                                                                                                          | Mehmed Ali Ayni                                  | 19        | 480         | 14 Mayıs 1337          | 123-125      |
| Maârif Nâzırı Yanılıyor!                                                                                                                                              | Zafer (Kastamonu)                                | 16        | 410-11      | 01 Mayıs 1335          | 193-194      |
| Maârif Vekâleti'nin<br>Tiyatro Mektepleri                                                                                                                             | Sebilürreşâd                                     | 24        | 622         | 23 Teşrin-i Evvel 1340 | 381          |
| Maârif Vekâletinin Garip<br>Bir Tamimi                                                                                                                                | Sebilürreşâd                                     | 25        | 635         | 22 Kânûn-ı Sâni 1341   | 173          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                     | <b>Yazar</b>                               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b>         |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|----------------------|
| Maârif Vekili Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları II                                          | Hamdullah Subhi, (Emeği geçen: Eşref Edib) | 19        | 479         | 7 Mayıs 1337          | 108-110              |
| Maârif Vekili Hazretlerine Açık Arıza                                                                                                                     | Çelebi                                     | 24        | 606         | 26 Haziran 1340       | 121-122              |
| Maârif Vekili Vâsıf Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine                                                                                                       | Sebilürreşâd                               | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340         | 141                  |
| Maârif Vekilinin Tiyatroculuğu Himayesi                                                                                                                   | Sebilürreşâd                               | 24        | 624         | 6 Teşrin-i Sani 1340  | 411                  |
| Maârif Vekilinin Bir Tamimi                                                                                                                               | Sebilürreşâd                               | 25        | 625         | 13 Teşrin-i Sani 1340 | 15                   |
| Maârif: Darü'lulûm                                                                                                                                        | Haris ibn Hemmam                           | 1-12      | 1-300       | 29 Mayıs 1330         | (14-258)<br>(15-259) |
| Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir                                                                                                    | Eşref Edip                                 | 19        | 477         | 23 Nisan 1337         | 87-90                |
| Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Mûteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları I | Hamdullah Subhi, Emeği geçen: (Eşref Edib) | 19        | 477         | 23 Nisan 1337         | 90-92                |
| Maârifi İflastan ve Yıkıcılıktan Kurtarmak Lüzûmu                                                                                                         | Ahmed Hulusi                               | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340       | 222-223              |
| Maârifi Muzır ve Müstehlik Olmaktan Kurtarmalı                                                                                                            | Sebilürreşâd                               | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337         | 206-207              |
| Maârifimizde İflas Alametleri!                                                                                                                            | Sebilürreşâd                               | 24        | 611         | 7 Ağustos 1340        | 199-201              |
| Maârifin Acınacak Hali                                                                                                                                    | Sebilürreşâd                               | 24        | 615         | 4 Eylül 1340          | 271-272              |
| Maârifin Alabildiğine İnhitat ve Sukutu                                                                                                                   | Sebilürreşâd                               | 25        | 628         | 4 Kânûn-ı Evvel 1340  | 62                   |
| Maârifin Hali                                                                                                                                             | Sebilürreşâd                               | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339       | 129-131              |
| Makâlât: Medreseleri Islah Edecek Eller Nelerle Uğraşıyorlar                                                                                              | Sebilürreşâd                               | 10        | 244         | 02 Mayıs 1329         | 164-166              |
| Makâlât: Talebe-i Ulûmun Şikâyatı: Medreselerin Ahvâli                                                                                                    | H. Feyzi (Talebeden Ödemişli)              | 2-9       | 31-213      | 20 Eylül 1328         | 89-90                |
| Makâlât: Vâizler Mes'elesi                                                                                                                                | M. Şemseddin                               | 10        | 256         | 25 Temmuz 1329        | 352-354              |
| Maneviyattan Mahrum Gençler Memleket İçin Felakettir                                                                                                      | Sebilürreşâd                               | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337         | 205                  |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                          | <b>Yazar</b>             | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Matbûât: İnâs-ı Sultânî Mektebi ve Şarkda İnkılâb-ı İctimâî, (Sinîn)                           | Sırât-ı Müstakîm         | 6         | 145         | 2 Haziran 1327         | 238          |
| Matbûât: Mekteplerde Dîn Esâsı Üzerine Terbiye                                                 | Servet-i Fünûn           | 14        | 350         | 15 Teşrîn-i Evvel 1331 | 95           |
| Matbûât: Mekteplerde Terbiye-i Dîniyye Mahvoldu!: Misyonerler Mekteplerimizi de İstîlâ Etti    | Sebilürreşâd             | 11        | 278         | 26 Kânûn-ı Evvel 1329  | 283          |
| Matbûât: Muallimîn-i İslâmiyye Kongresi, (Filibe: Balkan)                                      | Sırât-ı Müstakîm         | 6         | 150         | 07 Temmuz 1327         | 317-318      |
| Matbûât: Müslümanların Şimdiki Hâli ve Şimdiki Ulemâsı                                         | Necât (Bakü)             | 7         | 160         | 17 Eylül 1327          | 62-64        |
| Matbûât: Müslümanların Şimdiki Hâli ve Şimdiki Ulemâsı                                         | Sırât-ı Müstakîm         | 7         | 161         | 22 Eylül 1327          | 78-79        |
| Matbûât: Talebe Defterinden Aynen: Millî ve Dîni Terbiye                                       | Ahmed Hâlid Bey, Muallim | 12        | 304         | 26 Haziran 1330        | 324          |
| Mebâhis-i İctimâiyye ve Terbiyeviyye: Terbiye-i Fikriyye                                       | Edhem Nejad              | 5         | 126         | 20 Kânûn-ı Sâni 1326   | 359-360      |
| Medâris-i İlmiyye İmtihanları Hakkında Ta'limât-nâme                                           | Sebilürreşâd             | 19        | 482         | 28 Mayıs 1337          | 143          |
| Medâris-i İlmiyye Nizâmnâmesi                                                                  | Sebilürreşâd             | 19        | 481         | 21 Mayıs 1337          | 135-136      |
| Medâris-i İlmiyye: Diğer Müessesat-ı İrfaniyye Gibi Müsaidata Mazhar Olmazsa Yaşayamayacaktır  | Mustafa                  | 23        | 580         | 20 Kânûn-ı Evvel 1339  | 123-124      |
| Medâris-i İslâmiyye (Yeni Gazete)                                                              | Sebilürreşâd             | 4         | 103         | 12 Ağustos 1326        | 436          |
| Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Mûderrisler için midir? | A.Şükrü                  | 18        | 462         | 1 Nisan 1336           | 237-239      |
| Medrese Tahsilinde Gaye I                                                                      | Cevad                    | 18        | 459         | 19 Şubat 1336          | 202-204      |
| Medrese Tahsilinde Gaye II                                                                     | Cevad                    | 18        | 461         | 4 Mart 1336            | 220-222      |
| Medrese Teşkilatı                                                                              | Cevad                    | 18        | 453         | 1 Kânûn-ı Sâni 1336    | 127-130      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                         | <b>Yazar</b>                                | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|------------|-------------|-----------------------|--------------|
| Medrese, Mektep Birleşmeli                                                                                                    | Mehmed Şükrü                                | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329         | 399-400      |
| Medreseler                                                                                                                    | Ömer Fuad                                   | 10         | 252         | 27 Haziran 1329       | 298-299      |
| Medreseler de İnkılap Geçiriyor!                                                                                              | Sebilürreşâd                                | 24         | 619         | 2 Teşrin-i Evvel 1340 | 327-330      |
| Medreseler Kongresi!...                                                                                                       | Bir Müslüman                                | 4          | 97          | 01 Temmuz 1326        | 326          |
| Medreseler Kongresi!...:<br>(Osmanlı Ulemâsına bir Davet)                                                                     | Tunalı Hilmi                                | 3          | 54          | 03 Eylül 1325         | 25-28        |
| Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? I                                                                                                 | Sebilürreşâd                                | 24         | 603         | 5 Haziran 1340        | 76-78        |
| Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? II                                                                                                | Sebilürreşâd                                | 24         | 604         | 12 Haziran 1340       | 90-91        |
| Medreseler Satılabilir mi?                                                                                                    | Sebilürreşâd                                | 24         | 620         | 9 Teşrin-i Evvel 1340 | 346-347      |
| Medreseler Satılıyor                                                                                                          | Sebilürreşâd                                | 24         | 618         | 25 Eylül 1340         | 317          |
| Medreseler Tahrip Ediliyor                                                                                                    | Sebilürreşâd                                | 24         | 610         | 31 Temmuz 1340        | 192          |
| Medreselerde Faaliyet                                                                                                         | Sebilürreşâd                                | 23         | 586         | 31 Kânûn-ı Sâni 1340  | 223          |
| Medreselere Dair: Harput Talebe-i Ulûmu'nun İstirhamatı                                                                       | Sebilürreşâd                                | 24         | 614         | 28 Ağustos 1340       | 249-250      |
| Medreselerin Islahı                                                                                                           | Yusuf Akçuraoglu                            | 4          | 79          | 25 Şubat 1325         | 5-9          |
| Medreselerin Islahı<br>Mesâil-i Umûmiyyedendir                                                                                | Şevketi<br>(Bâyezîd Dersîâm<br>Müderisleri) | 10         | 236         | 07 Mart 1329          | 25-26        |
| Medresetü'l-İrşad                                                                                                             | Aksekili Ahmed<br>Hamdi                     | 21         | 538-539     | 21 Haziran 1339       | 142-144      |
| Mekâtîb, Hindistan<br>Muhâbir-i Mahsûsumuzdan:<br>Hind Yolunda Nüfûz-ı Ecânib,<br>Beyrut Mektepleri                           | S. M. Tevfik                                | 1-8        | 25-207      | 09 Ağustos 1328       | 489-490      |
| Mekâtîb: Bütün Ulemâ-yı<br>İslâmiyenin Nazar-ı<br>Dikkatine, Bütün Müslümanları<br>Toplayacak Bir Kuvve-i<br>İlmiyye Lazım    | İbnü'l-İsâm Rıza                            | 1-8        | 7-189       | 05 Nisan 1328         | 124          |
| Mekâtîb: Japonya Muhâbir-i<br>Mahsûsumuzdan: Japonya'da<br>Dârülfünun Talebesinden<br>Osmanlı Dârülfünun Talebesine<br>Mektub | Ahmed Münir                                 | 2-9        | 52-234      | 21 Şubat 1328         | 450-451      |
| Mekâtîb: Toprağımızda Ecnebî<br>Mektepleri                                                                                    | M. Şadi                                     | 2-9        | 51-233      | 14 Şubat 1328         | 431-432      |
| Mekâtîb-i Husûsiyye-i<br>İslâmiyye Cemiyeti                                                                                   | Kadı<br>Paşazade Sezai                      | 2-9        | 28-210      | 30 Ağustos 1328       | 30-31        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                          | <b>Yazar</b>                 | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Mekâtib-i İbtidâiyye<br>Muallimlerinin Enzar-ı<br>Hamiyetine                                                                   | Osman Nuri                   | 16        | 393         | 27 Şubat 1335          | 42           |
| Mekteb Ta'tîlleri                                                                                                              | Edhem Nejad<br>(Manastır)    | 6         | 149         | 30 Haziran 1327        | 302-303      |
| Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Gezinti                                                                                        | Edhem Nejad                  | 6         | 138         | 14 Nisan 1327          | 123-125      |
| Mekteb ve Bu Sâyede Dîn-i<br>İslâm'ın İntişârı                                                                                 | Abdülebed Süreyyâ,<br>Beyrut | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 136-138      |
| Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Mekteb Binâları Pavyon Tarzı                                                                   | Edhem Nejad                  | 6         | 140         | 28 Nisan 1327          | 156-157      |
| Mekteplerde Alâim-i<br>Cevviyye Rasadhâneleri                                                                                  | Edhem Nejad                  | 5         | 130         | 17 Şubat 1326          | 426-428      |
| Mekteplerde Buhran-ı Ahlâki                                                                                                    | Sebilürreşâd                 | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339        | 127-128      |
| Mekteplerde Dîn                                                                                                                | A. Süleyman                  | 7         | 164         | 13 Teşrîn-i Evvel 1327 | 127-129      |
| Mekteplerde Dîn Dersleri ve<br>Fransızca Tahsîli: Maârif Vekil-<br>i Muhteremi Beyefendiye                                     | Sebilürreşâd                 | 19        | 489         | 24 Temmuz 1337         | 229-230      |
| Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı:<br>Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i<br>Aliyyesine                                                        | Aksekili Ahmed<br>Hamdi      | 22        | 553-554     | 23 Ağustos 1339        | 53-55        |
| Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı:<br>Muallime Pakize<br>Hanımefendi'ye                                                                | Aksekili Ahmed<br>Hamdi      | 18        | 447         | 6 Teşrîn-i Evvel 1335  | 55-57        |
| Mekteplerde Her Şey!                                                                                                           | Sebilürreşâd                 | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 341-344      |
| Mekteplerde İlîm ve İrfân<br>Yerine Tiyatro, Çalgı, Oyun!                                                                      | Sebilürreşâd                 | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340        | 221-222      |
| Mekteplerde Oyun Dersleri!                                                                                                     | Sebilürreşâd                 | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 310-312      |
| Mekteplerde Tedrîsât ve<br>Terbiye-i Dîniyye Meselesi<br>Hakkında: Maârif Vekil-i<br>Muhteremi Hamdullah Suphi<br>Beyefendi'ye | Aksekili Ahmed<br>Hamdi      | 19        | 488         | 17 Temmuz 1337         | 215-217      |
| Mekteplerde Tezebzüb<br>ve Anarşi                                                                                              | Sebilürreşâd                 | 25        | 627         | 27 Teşrîn-i Sani 1340  | 45           |
| Mekteplerde Ulûm-ı Dîniyye                                                                                                     | Yahya Afif                   | 24        | 616         | 11 Eylül 1340          | 280-281      |
| Mekteplerimiz Dînsiz, Vatansız<br>Kimseler Yetiştirecekse<br>Milletin Câhil Kalması Daha<br>Hayırlıdır                         | Sebilürreşâd                 | 11        | 279         | 02 Kânûn-ı Sani 1329   | 302          |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                        | <b>Yazar</b>               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Mekteplerimizde Terbiye Şiirleri                                                                                             | Sebilürreşâd               | 24        | 616         | 11 Eylül 1340          | 287          |
| Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı 1                                                                                   | Âlimcan el-İdrisî          | 7         | 171         | 01 Kânûn-ı Evvel 1327  | 227-228      |
| Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı 2                                                                                   | Âlimcan el-İdrisî          | 7         | 173         | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 259-260      |
| Mektepli Kızlar Nasıl Yetiştiriliyor?                                                                                        | Sebilürreşâd               | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 192          |
| Merhamet Ediniz Efendiler!: İlâhiyat Talebesinin Büyük Millet Meclisine Mürâcaatı                                            | Sebilürreşâd               | 25        | 638         | 12 Şubat 1341          | 223          |
| Mesalik-i İrşad                                                                                                              | Musa Kazım                 | 1         | 10          | 14 Teşrîn-i Evvel 1324 | 151-152      |
| Mısır: Mısır Dritnotu / Câmi-i Ezher'de Tebaa-i Ecnebiyye Müslümanları / Sultan Osman Dritnotu ve Arab Matbûât-ı İslâmiyyesi | Sebilürreşâd               | 11        | 280         | 09 Kânûn-ı Sâni 1329   | 320          |
| Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyye'nin Te'mîn-i Terakkisi Encümeni                                                         | Sırât-ı Müstakîm           | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 404          |
| Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetî ve'l-İrşâd" Usûl-i Tedrîsi                                                                | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 177         | 12 Kânûn-ı Sâni 1327   | 330-332      |
| Millet İrşada Muhtaçtır                                                                                                      | Müftizade M. Esad          | 10        | 258         | 8 Ağustos 1329         | 389-390      |
| Milletin En Büyük İhtiyacı II: Münkârız Olan Medreselerin İhyası                                                             | Sebilürreşâd               | 19        | 480         | 14 Mayıs 1337          | 127-128      |
| Milletin En Büyük İhtiyacı: Münkârız Olan Medreselerin İhyası I                                                              | Abdülvehhab                | 19        | 476         | 15 Nisan 1337          | 76-77        |
| Muallim ve Muallimeler Derneği Riyaset-i Muhteremesine                                                                       | Sebilürreşâd               | 20        | 511         | 29 Temmuz 1338         | 201-204      |
| Muallim ve Muallimelere                                                                                                      | Sebilürreşâd               | 20        | 512         | 3 Ağustos 1338         | 215-216      |
| Muallimler Cemiyetinden Bir İtîzal!                                                                                          | Yahya Afif                 | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 183-185      |
| Muhtelit Tedrîsâta Karşı Fransızların Tedbirleri                                                                             | Sebilürreşâd               | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Musiki, Ahlâk Sükutu                                                                                                         | Edhem Nejad                | 2-9       | 34-216      | 11 Teşrîn-i Evvel 1328 | 150-151      |
| Mübâhesât: Hutbeler                                                                                                          | Mehmed Ferid               | 2         | 30          | 05 Mart 1325           | 58-59        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                              | <b>Yazar</b>                      | <b>C.</b> | <b>Sayı</b>        | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------|-----------|--------------------|------------------------|--------------|
| Müctehidler Yetiştirelim                                                                                                           | el-Mağribî<br>(Terc. A. F. Salâh) | 3         | 75                 | 28 Kânûn-ı Sâni 1325   | 364-366      |
| Mühim Bir Mes'ele-i<br>İctimâiyye:Dârü'l-Muallimînler<br>-Ziraat- Askerler                                                         | Edhem Nejad                       | 5         | 122                | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-296      |
| Müslüman Çocuklarının<br>Kiliselere Gönderilmesi                                                                                   | Sebilürreşâd                      | 25        | 637                | 5 Şubat 1341           | 205-206      |
| Müslümanlar Nasıl Mekteplere<br>Muhtaçtır?                                                                                         | Ahmed Vasfi<br>Zekeriya           | 6         | 137                | 07 Nisan 1327          | 105-107      |
| Müslümanlık Arap Harsı<br>mıdır?: Maârif Vekilinin İlme<br>ve Tarihe Mugayir Yanlış<br>Telkinatı                                   | Sebilürreşâd                      | 24        | 614                | 28 Ağustos 1340        | 247-249      |
| Müslümanlık Tab'-ı Beşeri<br>Nasıl Terbiye Eder?                                                                                   | Ömer Rıza                         | 16        | 411-12<br>(412-13) | 8 Mayıs 1335           | 202-206      |
| Neden Muallime<br>Yetiştirilmiyor?                                                                                                 | Edhem Nejad                       | 6         | 155                | 10 Ağustos 1327        | 390-391      |
| Nisâiyât: Terbiye-i Nisvân-ı<br>İslâm Hakkında: Bhopal<br>Hâkime-i zî-Şânı Sultân Cihân<br>Hazretlerinin Mühim Bir<br>Mektupları   | Sultân Cihân                      | 12        | 287                | 27 Şubat 1329          | 7-9          |
| Nutuk, Medresetü'l-<br>Mütehassısın'de Suriye Hey'et-<br>i İlmiyyesine Verilen Ziyafette<br>İrâd Edilen Nutuk                      | Aksekili Ahmed<br>Hamdi           | 14        | 350                | 15 Teşrîn-i Evvel 1331 | 93-94        |
| Of Ulemâ ve Müntahib-i<br>Sanilerin İstirhamatı: Ankara<br>Türkiye Cumhuriyeti Riyaset-i<br>Celîlesine, Sûreti Heyet-i<br>Vekileye | Sebilürreşâd                      | 24        | 603                | 5 Haziran 1340         | 80           |
| Osmanlılar Zehirleniyoruz                                                                                                          | Kadı Paşazade<br>Sezai            | 2-9       | 36-218             | 25 Teşrîn-i Evvel 1328 | 190-191      |
| Papaz Mektepleri Açılıyor                                                                                                          | Sebilürreşâd                      | 24        | 615                | 4 Eylül 1340           | 270-271      |
| Papaz Mektepleri Açılıyor,<br>Medreseler Ne Olacak?                                                                                | Sebilürreşâd                      | 24        | 622                | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 381          |
| Papaz Mektepleri, Genç<br>Hıristiyanlar Cemiyetleri                                                                                | Sebilürreşâd                      | 24        | 624                | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 413-414      |
| Papaz Mekteplerinin Sırrı                                                                                                          | Sebilürreşâd                      | 23        | 596                | 10 Nisan 1340          | 379-381      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                       | <b>Yazar</b>                 | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Paris'ten Mektûb-ı Mahsûs:<br>Paris Mekteb-i Hukûk'unda<br>Usûl-i Tedrîs                                    | Bir Hukuk Talebesi-<br>Paris | 4         | 80          | 04 Mart 1326           | 28-30        |
| Pekin'den (Mektup): Pekin'deki<br>Müslüman Mekteplerin<br>Başlarına Gelen Felâket                           | Ali Rıza (Pekin)             | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 187          |
| Ramazân Vâizleri                                                                                            | Sireti                       | 1-8       | 21-203      | 12 Temmuz 1328         | 403-405      |
| Robert Koleji'nin Ferruhlu<br>Günleri                                                                       | Sebilürreşâd                 | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 191          |
| Rusya İslâm<br>Mekteplerine Tazyikât                                                                        | Sebilürreşâd                 | 2-9       | 30-212      | 13 Eylül 1328          | 80           |
| Rusya Müslümanları: Tatarlar                                                                                | Kazanlı Ayaz                 | 3         | 55          | 10 Eylül 1325          | 47-48        |
| Rusya, İslâm Dârü'l-Muallimîni<br>Küşâdına Tevessül                                                         | Sırât-ı Müstakîm             | 5         | 117         | 18 Teşrîn-i Sâni 1326  | 224          |
| Rusya, Müslüman Vâizleri<br>Aleyhine                                                                        | Sırât-ı Müstakîm             | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 419          |
| Rusya, Resmî İstatistike<br>Nazaran; Rusya'da<br>Müslümanların, Câmilerin ve<br>Mekteb-Medreselerin Mikdârı | Sırât-ı Müstakîm             | 6         | 144         | 26 Mayıs 1327          | 224          |
| Rusya, Tedrîsât-ı İbtidâiyye<br>Kânûn Lâyihası                                                              | Sırât-ı Müstakîm             | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 304          |
| Rusya: Talebe-i Ulûmda<br>Hareket-i Fikriyye                                                                | Sebilürreşâd                 | 10        | 243         | 25 Nisan 1329          | 151          |
| Rusya: Talebe-i Ulûmda İntibâh<br>Emâreleri                                                                 | Sebilürreşâd                 | 10        | 236         | 07 Mart 1329           | 36           |
| Rusya'da Mekâtib-i<br>İbtidâiyyede Lisân-ı Umûmî                                                            | Sırât-ı Müstakîm             | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 283          |
| Rusya'daki İslâmların<br>Terakkıyât-ı Dîniyye ve<br>Milliyyeye Hizmetleri                                   | Permli Züfer<br>Kâsımî       | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157-159      |
| Sarık Mes'elesi: Hakkında<br>Bazı Beyânâtta Bulunan<br>Talebe-i Ulûmdan Mecdüddîn,<br>Sa'dullah Efendilere  | Cemâli-zâde<br>Mehmed İsmet  | 11        | 273         | 21 Teşrîn-i Sâni 1329  | 201-202      |
| Sebilürreşâd'ın Muhtevî<br>Olduğu Mebâhis                                                                   | Sebilürreşâd                 | 1-8       | 1-183       | 24 Şubat 1327          | 4            |
| Sinemalara Ön Ayak Olan<br>Müftüler de Varmış!                                                              | Sebilürreşâd                 | 24        | 609         | 24 Temmuz 1340         | 172          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                               | <b>Yazar</b>     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Siyonistliğin Memleketimizde Zerkettiği Fikirler                                                                                                                    | Sebilürreşâd     | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340         | 30           |
| Şeref ve Haysiyetimizi Muhâfaza ve İktisâb-ı Fezâil, (Talebe-i Ulûmun Kumar Oynamasının Netâyic-i Vahîmesi ve Ders Vekâlet-i Aliyyesinin Bu Bâbda Lüzûm-ı İ'tinâsı) | Mecdüddin Konevî | 7         | 178         | 19 Kânûn-ı Sâni 1327  | 347-348      |
| Şerîyye Vekâletinin Tamimi: Bilumûm Müftülere, Memurin-i Şerîyyeye                                                                                                  | Sebilürreşâd     | 20        | 502         | 18 Mayıs 1338         | 87-88        |
| Şu'ûn-i Mühimme-i İslâmiyyeden: Ezher Hâdise-i Mü'ellimesi                                                                                                          | Sırât-ı Müstakîm | 2         | 30          | 05 Mart 1325          | 49-50        |
| Şuûn: Devlet-i Osmâniyye, Japonya'ya Talebe İ'zâmı                                                                                                                  | Sırât-ı Müstakîm | 5         | 116         | 11 Teşrîn-i Sâni 1326 | 208          |
| Şuûn: Devlet-i Osmâniyye, Câmi'u'l-Ezher'de Bir Hâdise                                                                                                              | Sırât-ı Müstakîm | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326 | 191          |
| Şuûn: İslah-ı Medâris                                                                                                                                               | Sırât-ı Müstakîm | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326 | 303          |
| Şuûn: Piriştine Medrese-i Âliyye-i İslâmiyyesi, (Rumeli)                                                                                                            | Sırât-ı Müstakîm | 6         | 141         | 05 Mayıs 1327         | 176          |
| Şuûn: Piriştine'de Bir Dârü'l-Ulûm-ı İslâm                                                                                                                          | Sırât-ı Müstakîm | 5         | 129         | 10 Şubat 1326         | 416          |
| Şuûn: Rusya, Bugraslan Kasabasında Bir Mektebin Dağıtılması, Büyük Bir Medresenin Kapatılıp Müderrislerinin Tevkîfi, İki Âlimin Evinde Taharriyât                   | Sırât-ı Müstakîm | 5         | 130         | 17 Şubat 1326         | 431-432      |
| Şuûn: Bağdad'da Bir Medrese-i Ulûm                                                                                                                                  | Sebilürreşâd     | 1-8       | 5-187       | 22 Mart 1328          | 89           |
| Şuûn: Dârü'l-Hilâfe: Misyonerler Medresetü'l-Vâizîn Talebesine Musallat Olmuşlardır                                                                                 | Sebilürreşâd     | 11        | 278         | 26 Kânûn-ı Evvel 1329 | 285          |
| Şuûn: Hindistan, Dârülfünun-ı İslâmî Teşebbüsü                                                                                                                      | Sırât-ı Müstakîm | 6         | 140         | 28 Nisan 1327         | 160          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                        | <b>Yazar</b>                                                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Şuûn: Japonya: Aksâ-yı Şarkta Çalışan Müslümanlar / Japonya Dârülfünunu'nda İslâm Muallimler | Sebilürreşâd                                                  | 11        | 269         | 24 Teşrîn-i Evvel 1329 | 144          |
| Şuûn: Kafkasya: İslâmları Rus Mekteplerine Celb İçin                                         | Sebilürreşâd                                                  | 11        | 268         | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 128          |
| Şuûn: Konya: Konya'da Medresetü'l-Vâizîn                                                     | Sebilürreşâd                                                  | 12        | 302         | 12 Haziran 1330        | 292          |
| Şuûn: Maârif-i İslâmiyye'nin İhyâ ve Teceddüdü                                               | Sebilürreşâd                                                  | 13        | 330         | 26 Şubat 1330          | 142          |
| Şuûn: Rusya: Âsâr-ı Maârif                                                                   | Sebilürreşâd                                                  | 2-9       | 39-221      | Teşrîn-i Sâni 1328     | 244          |
| Şuûn: Suriye: İslâm İbtidâi Mekteplerinin İnhitâtı                                           | Sebilürreşâd                                                  | 11        | 271         | 07 Teşrîn-i Sâni 1329  | 176          |
| Şuûn: Türkistan, Türkistan'da Rus Mektepleri                                                 | Sırât-ı Müstakîm                                              | 5         | 109         | 23 Eylül 1326          | 86           |
| Ta'dil-i Hurûf ve Ta'mim-i Maârif Hakkındaki İctimâ'                                         | Sırât-ı Müstakîm                                              | 7         | 181         | 09 Şubat 1327          | 402          |
| Ta'lim ve Terbiyede Üssü'l-Esâs 2                                                            | Mehmed Fahreddin                                              | 1-8       | 25-207      | 09 Ağustos 1328        | 478-480      |
| Ta'lim-i İlim de mi Harâm?                                                                   | Ahmed Naim                                                    | 11        | 272         | 14 Teşrîn-i Sâni 1329  | 177-178      |
| Taklitçi Maârifin Bugünkü Perişan Hali                                                       | Sebilürreşâd                                                  | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340        | 255          |
| Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası                                                           | Sebilürreşâd                                                  | 18        | 462         | 1 Nisan 1336           | 239-240      |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                           | Sebilürreşâd                                                  | 18        | 459         | 19 Şubat 1336          | 202          |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz                         | A.L. (Talebe-i Ulûmdan İstanbullu)                            | 10        | 251         | 20 Haziran 1329        | 279          |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Ragbetsizlik         | M. Sâlih Vecdi (Talebe-i Ulûmdan, Birgili)                    | 12        | 287         | 27 Şubat 1329          | 12-13        |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Mükâlemât ve Temrînât-ı Arabiyye Dersi                   | M. Sâlih Vecdi (Dersâadet Talebe-i Ulûmundan, Birgi - Bozdağ) | 11        | 261         | 29 Ağustos 1329        | 5-6          |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Talebe-i Ulûmun Feryâdları                               | Edhem Rûhi                                                    | 10        | 246         | 16 Mayıs 1329          | 200-201      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                           | <b>Yazar</b>                                     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı Kirâm ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup: Muharriri Mecdüddin Efendi'ye | Sa'dullah (Talebe-i Ulûmdan)                     | 11        | 268         | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 121          |
| Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!                                    | Sebilürreşâd                                     | 23        | 576         | 22 Teşrîn-i Sani 1339  | 63-64        |
| Talebe-i Ulûmun Mukarreratı: İlâhiyat Fakültesi Müdâvimlerinin İctimaları                                       | Sebilürreşâd                                     | 24        | 617         | 8 Eylül 1340           | 299          |
| Talebenin İstirhamatı: Umur-ı Şeriyye ve Evkaf Vekâlet-i Celîlesinden                                           | Mehmed Hilmi                                     | 23        | 580         | 20 Kânûn-ı Evvel 1339  | 124-125      |
| Talebenin Müderrislerden Şikâyeti: Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı                                       | Mustafa Satvet (Müntesibîn-i İlmiyyeden, Ödemiş) | 2-9       | 29-211      | 06 Eylül 1328          | 53-54        |
| Tarihçe-i Tarik-i Tedsîs I                                                                                      | Mehmed Emin                                      | 17        | 439         | 28 Ağustos 1335        | 183-186      |
| Tarihçe-i Tarik-i Tedsîs II                                                                                     | Mehmed Emin                                      | 17        | 441         | 18 Eylül 1335          | 208-210      |
| Tarihçe-i Tarik-i Tedsîs II                                                                                     | Mehmed Emin                                      | 17        | 442         | 25 Eylül 1335          | 218-219      |
| Taşralarda Hutbe ve Hatibler                                                                                    | Hâfız Mehmed Tâhir                               | 3         | 73          | 14 Kânûn-ı Sâni 1325   | 331          |
| Tebyîn-i Hakikat                                                                                                | Umûm Tıbbiye-i Askeriyye Talebeleri              | 3         | 76          | 04 Şubat 1325          | 377          |
| Tecil Kanûnunun Talebeye Aid Mevaddı                                                                            | Sebilürreşâd                                     | 19        | 482         | 28 Mayıs 1337          | 143          |
| Tedsîsât-ı Dîniyye Büsbütün mü Mekteplerden Kaldırıldı?                                                         | Sebilürreşâd                                     | 24        | 623         | 30 Teşrîn-i Evvel 1340 | 397-398      |
| Tedsîsât-ı Nasraniyyeye Devam Eden Hristiyan Mektepleri                                                         | Sebilürreşâd                                     | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340          | 30           |
| Tepedelen'den                                                                                                   | Fatin                                            | 4         | 103         | 12 Ağustos 1326        | 431-433      |
| Terbiye ve Ta'lim "Dâru'd-Da'veti Ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tedsîs ve Ta'lim, İlmi Usûl-i İctimâ'                    | Muhammed Reşid Rıza Efendi                       | 1-8       | 7-189       | 05 Nisan 1328          | 121          |
| Terbiye ve Esâsları                                                                                             | Emrullah Efendi                                  | 1         | 16          | 27 Teşrîn-i Sâni 1324  | 248-250      |
| Terbiye ve Mekteb Bahisleri, Kız Mektepleri                                                                     | Edhem Nejad                                      | 6         | 156         | 18 Ağustos 1327        | 408-409      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                   | <b>Yazar</b>                           | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------|------------|-------------|------------------------|--------------|
| Terbiye ve Ta’lîm                                                                                       | Sebilürreşâd                           | 1-8        | 1-183       | 24 Şubat 1327          | 12           |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>Mesâlik-i İlmiyye                                                                 | Hatib-zâde Ahmed<br>Vasfi (Bandırma)   | 10         | 243         | 25 Nisan 1329          | 144-146      |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>Dârülfünun-ı Osmânî                                                               | Hatib-zâde Ahmed<br>Vasfi (Bandırma)   | 10         | 246         | 16 Mayıs 1329          | 196-200      |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>Talebe-i Ulûmda Hareket-i<br>Fikriyye: Islah-ı Medâris ve<br>Esbâb-ı İnhitâtımız  | Hâşim (Talebe-i<br>ulûmdan, Akşehirli) | 10         | 254         | 11 Temmuz 1329         | 321-322      |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>Medresetü’l-Vâizîn                                                                | H.                                     | 11         | 273         | 21 Teşrin-i Sâni 1329  | 194-195      |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>Dârülfünun-ı İslâmî                                                               | Sebilürreşâd                           | 11         | 276         | 12 Kânûn-ı Evvel 1329  | 247-248      |
| Terbiye ve Ta’lîm:<br>“Medresetü’l-Meşâyih”<br>Dolayısıyla Bir Hâtıra                                   | Tâhirü’l-Mevlevî                       | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329          | 398-399      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Bizde<br>Ahlâk, Bizde Terbiye 1                                                      | Abdüllatif Nevzad                      | 10         | 257         | 01 Ağustos 1329        | 369-370      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Bizde<br>Ahlâk, Bizde Terbiye 2                                                      | Abdüllatif Nevzad                      | 10         | 259         | 15 Ağustos 1329        | 400-402      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Bizde<br>Ahlâk, Bizde Terbiye 3                                                      | Abdüllatif Nevzad                      | 11         | 261         | 29 Ağustos 1329        | 4-5          |
| Terbiye ve Ta’lîm: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi’nin Mühim<br>Bir Teşebbüsü-Medresetü’l-<br>Mütehassısîn   | Sebilürreşâd                           | 11         | 286         | 20 Şubat 1329          | 418-420      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi’nin Faâliyeti:<br>Medresetü’l-Mütehassısîn<br>Nizâmnâmesi | Sebilürreşâd                           | 12         | 287         | 27 Şubat 1329          | 11-12        |
| Terbiye ve Ta’lîm: İ’tirâf ve<br>İşhâd Makâlesi Münâsebetiyle                                           | Kazanlı Halim Sâbit                    | 10         | 236         | 07 Mart 1329           | 23-25        |
| Terbiye ve Ta’lîm: Maârif<br>Nezâreti’nin Ta’mîmi                                                       | Maârif Nezâreti                        | 2-9        | 43-225      | 20 Kânûn-ı Evvel 1328  | 299          |
| Terbiye ve Ta’lîm: Makâm-ı<br>Meşihat’ın Mühim Bir<br>Teşebbüsü ve Dârülhilâfe<br>Medresesi             | Sebilürreşâd                           | 12         | 312         | 16 Teşrin-i Evvel 1330 | 439-440      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Medâris-i<br>İlmiyye,                                                                | Hatib-zâde Ahmed<br>Vasfi (Bandırma)   | 10         | 240         | 04 Nisan 1329          | 95-98        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                   | <b>Yazar</b>                                                 | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Medreselerin Islahı Hakkında,<br>İ'tirâf ve İşhâdcılara!                                                                          | M. Şemseddin                                                 | 10        | 238         | 21 Mart 1329    | 64-66        |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteb<br>Programlarının Tanziminde<br>Nazar-ı İ'tibâra Alınacak<br>Esâslar                                                          | M. Şemseddin                                                 | 2-9       | 29-211      | 06 Eylül 1328   | 45-47        |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde<br>Hıfzu's-Sıhha ve Terbiye-i<br>Bedeniyye                                                                               | M. Şemseddin                                                 | 2-9       | 32-214      | 27 Eylül 1328   | 109-110      |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde<br>Tedris Olunacak Ulûmun<br>Tertîbi                                                                                     | M. Şemseddin                                                 | 2-9       | 28-210      | 30 Ağustos 1328 | 26-27        |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Müderrisinde Hareket-i<br>Fikriyye: Medrese Âleminde<br>İlk Başlayan Sınıf İmtihânları                                            | Mustafa Hakkı<br>(Ödemiş)                                    | 10        | 253         | 04 Temmuz 1329  | 313-314      |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Müderrisinde Hareket-i<br>Fikriyye: Medâris Mes'elesi                                                                             | Hâfız Mehmed<br>Hilmi (Bâyezîd<br>Dersiâmlarından<br>Urfalı) | 10        | 251         | 20 Haziran 1329 | 278-279      |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Müslümanlığı Diriltecek<br>Müesseseler 1                                                                                          | Mehmed Emin,<br>Genç Meb'ûsu                                 | 12        | 296         | 01 Mayıs 1330   | 175-176      |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Müslümanlığı Diriltecek<br>Müesseseler 2                                                                                          | Mehmed Emin,<br>Genç Meb'ûsu                                 | 12        | 297         | 08 Mayıs 1330   | 195-198      |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebîlürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi          | Sebîlürreşâd                                                 | 11        | 263         | 12 Eylül 1329   | 34-37        |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebîlürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi (maba'd) | Sebîlürreşâd                                                 | 11        | 264         | 19 Eylül 1329   | 50-52        |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                                                                                    | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebilürreşâd Mekteb-i İbtidâisi: Talebe Kaydı                                                                                         | Sebilürreşâd                  | 11        | 268         | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 119-121      |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebilürreşâd Mekteb-i İbtidâisi: Talebe Kaydı: Müessese-i Aza-yı Kırâmın Mahiyye Taahhüd Ettikleri Miktar-ı Mebaliği Meşur Cetveldir. | Sebilürreşâd                  | 11        | 270         | 31 Teşrîn-i Evvel 1329 | 151-152      |
| Terbiye ve Ta'lim: Programların Tanziminde Hükûmetin Hak ve Vazîfesi                                                                                                                                                                     | M. Şemseddin                  | 2-9       | 30-212      | 13 Eylül 1328          | 69-70        |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiye Mes'elesi                                                                                                                                                                                           | M. Şemseddin                  | 1-8       | 20-202      | 05 Temmuz 1328         | 379-380      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiye Prensipleri                                                                                                                                                                                         | M. Şemseddin                  | 2-9       | 27-209      | 23 Ağustos 1328        | 5-6          |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Ebeveynin Vezâifi                                                                                                                                                                                 | M. Şemseddin                  | 1-8       | 22-204      | 19 Temmuz 1328         | 417-419      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Mektepler                                                                                                                                                                                         | M. Şemseddin                  | 1-8       | 24-206      | 02 Ağustos 1328        | 460-462      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Mektepler                                                                                                                                                                                         | M. Şemseddin                  | 1-8       | 25-207      | 09 Ağustos 1328        | 477-478      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Üssü'l-Esâs                                                                                                                                                                                       | Mehmed Fahreddin              | 1-8       | 23-205      | 26 Temmuz 1328         | 435-436      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyenin Esâsları                                                                                                                                                                                         | M. Şemseddin                  | 1-8       | 26-208      | 16 Ağustos 1328        | 497-498      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                                                                                                                                                    | Sebilürreşâd                  | 10        | 242         | 18 Nisan 1329          | 134          |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                                                                                                                                                    | H. Feyzi (Talebeden Ödemişli) | 11        | 274         | 28 Teşrîn-i Sâni 1329  | 212-213      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye, Dertlerimiz: 1- Cercilik                                                                                                                                                          | Edhem Rûhi (Talebe-i Ulûmdan) | 10        | 248         | 30 Mayıs 1329          | 230-233      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                     | <b>Yazar</b>                         | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye, Gölge Etmeyin , Başka İhsan İstemeyiz!                                             | H. Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)   | 10        | 247         | 23 Mayıs 1329          | 215-216      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı Kirâm ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup                                       | Mecdüddin                            | 11        | 266         | 03 Teşrîn-i Evvel 1329 | 89-90        |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ders Vekâlet-i Aliyyesi'ne Açık Arıza                                              | Osman Niyâzi                         | 11        | 265         | 26 Eylül 1329          | 71           |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Islah-ı Medâris Talebi Hakkında                                                    | M. Satvet (Talebe-i Ulûmdan, Ödemiş) | 10        | 245         | 09 Mayıs 1329          | 184-185      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız                                                     | M. Sâlih Vecdi                       | 11        | 267         | 10 Teşrîn-i Evvel 1329 | 104-105      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Talebe-i Ulûmu Hayâta Da'vet: Ey Talebe-i Ulûm Arkadaşlarım, Meskenet Yeter Artık! | H. Osman Niyâzi (Talebe-i Ulûmdan)   | 11        | 262         | 05 Eylül 1329          | 23           |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ümîd ve İntizâr İçindeyiz!                                                         | Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)      | 10        | 255         | 18 Temmuz 1329         | 340          |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Zavallıyız, Rûh ve Hayât İstiyoruz                                                 | H. Osman Niyazi Talebe-i Ulûmdan     | 10        | 244         | 02 Mayıs 1329          | 161-162      |
| Terbiye ve Ta'lim: Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye                                                                                        | M. Şemseddin                         | 2-9       | 33-215      | 04 Teşrîn-i Evvel 1328 | 125-127      |
| Terbiye ve Ta'lim: Terbiye-i İctimâiyye Prensipleri                                                                                       | M. Şemseddin                         | 1-8       | 21-203      | 12 Temmuz 1328         | 398-400      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ulemâda Hareket-i Fikriyye, Ulemâ-i İslâmiyye ile Hasbihâl                                                             | Aksekili Mustafa Hakkı (Ödemiş)      | 10        | 250         | 13 Haziran 1329        | 260          |
| Terbiye-i Bedeniyye                                                                                                                       | Edhem Nejad                          | 6         | 132         | 03 Mart 1327           | 23-25        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                             | <b>Yazar</b>                    | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|------------|-------------|------------------------|--------------|
| Terbiye-i Dîniyye de Avrupa'ya mı Sipariş Edilecek!                                                               | Sebilürreşâd                    | 25         | 625         | 13 Teşrîn-i Sani 1340  | 14           |
| Terbiye-i İnâs Etrâfında                                                                                          | Nezihe Muhlis                   | 6          | 146         | 09 Haziran 1327        | 248-249      |
| Terbiye-i İslâmiyye Cem'iyeti,                                                                                    | Abdürreşid İbrahim              | 2-9        | 43-225      | 20 Kânûn-ı Evvel 1328  | 302-303      |
| Terbiye-i Maneviyenin Ehemmiyeti, Maârifin Bozukluğu                                                              | Ahmed Cevdet                    | 20         | 507         | 29 Haziran 1338        | 156          |
| Terbiye-i Maneviyye ve Ahlâkiyyenin Lüzûmu                                                                        | Sebilürreşâd                    | 23         | 589         | 21 Şubat 1340          | 271          |
| Terbiye-i Maneviyyenin Ehemmiyeti                                                                                 | Sebilürreşâd                    | 20         | 509         | 13 Temmuz 1338         | 180          |
| Terbiye-i Milliyye ile Terbiye-i Dîniyye                                                                          | Ahmed Cevdet                    | 24         | 619         | 2 Teşrîn-i Evvel 1340  | 330-332      |
| Terbiye-i Umûmiyyede Noksanlık Var                                                                                | Edhem Nejad                     | 7          | 177         | 12 Kânûn-ı Sâni 1327   | 328-329      |
| Terbiyeye Dâir                                                                                                    | Emrullah Efendi                 | 1          | 17          | 04 Kânûn-ı Evvel 1324  | 264-266      |
| Terbiyeye Dâir                                                                                                    | Emrullah Efendi                 | 1          | 18          | 11 Kânûn-ı Evvel 1324  | 278-279      |
| Tesâdüm-ı Efkârdan Barika-i Hakikat Çıkar                                                                         | İbrahim Bekoviç<br>Abdûlgani    | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329          | 395-396      |
| Tevhîd-i Tedrîsât Demek İlgay Tedrîsât Demek midir?                                                               | Sebilürreşâd                    | 24         | 602         | 29 Mayıs 1340          | 58-59        |
| Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkat        | Sebilürreşâd                    | 24         | 604         | 12 Haziran 1340        | 89-90        |
| Tevhîd-i Tedrîsât'ın Tarz-ı Tatbiki                                                                               | Sebilürreşâd                    | 24         | 602         | 29 Mayıs 1340          | 59           |
| Tire İmâm ve Hatip Mektebi de Lağv Edildi                                                                         | Sebilürreşâd                    | 24         | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Türk Talebesi Derneği                                                                                             | Lozan - Türk Yurdu              | 7          | 180         | 02 Şubat 1327          | 385          |
| Türk Talebesi Derneği: Selanik, Edirne, İstanbul, İzmir Cem'iyât-ı İlmiyye-i İslâmiyyelerine Gönderilen Mektuplar | Lozan - Türk Yurdu              | 7          | 180         | 02 Şubat 1327          | 385-386      |
| Türkçe Hutbe                                                                                                      | Kırîmî-zâde İsmail Sıdkı Efendi | 7          | 163         | 06 Teşrîn-i Evvel 1327 | 107-108      |
| Türkistan: Müslümanlar Henüz Mektep Açmaya Başlıyor                                                               | Sebilürreşâd                    | 10         | 235         | 28 Şubat 1328          | 16           |
| Ulemâ ve Avâm                                                                                                     | Kazanlı Halîm Sâbit             | 2          | 48          | 23 Temmuz 1325         | 343-344      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                         | <b>Yazar</b>                   | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Ulemâ ve Avâm                                                                 | Kazanlı Halîm Sâbit            | 2         | 49          | 30 Temmuz 1325         | 356-358      |
| Ulemâ ve Talebe-i Ulûm                                                        | Sebilürreşâd                   | 1-8       | 20-202      | 05 Temmuz 1328         | 391          |
| Ulemâ-yı İslâm Böyle Olmalı                                                   | S.A. İbrahimov,<br>Bâkü (Sadâ) | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157          |
| Ulemâ-yı Muhterememize<br>Bir İhtâr-ı Nâcizâne                                | Sîretî<br>(Balıkesir'den)      | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 281          |
| Umûr-ı Maârif Hakkında<br>Tetebbuât                                           | Sebilürreşâd                   | 10        | 246         | 16 Mayıs 1329          | 204          |
| Vâ'izler: Vâizler Nedir?                                                      | Babanzâde<br>Ahmed Naim        | 1         | 2           | 21 Ağustos 1324        | 22-23        |
| Vaaz ve Vâizler                                                               | Ömer Nasuhi                    | 23        | 589         | 21 Şubat 1340          | 265-267      |
| Vaazlar, Vâizler                                                              | Sireti                         | 19        | 481         | 21 Mayıs 1337          | 133-134      |
| Vaziyetimiz ve<br>Vazifelerimizden Birisi                                     | Yusuf Akçuraoglu               | 19        | 484         | 18 Haziran 1337        | 167-175      |
| Vebalî Müderris Beylerin<br>Boynuna                                           | Yahya Afif                     | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340          | 51-52        |
| Yapılan Masrafa Karşı<br>Alınan Mahsul!                                       | Sebilürreşâd                   | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340         | 189-190      |
| Yeni Bir Mektep Kitabı                                                        | Mehmed Âkif                    | 5         | 111         | 08 Teşrîn-i Evvel 1326 | 115-116      |
| Yeni İslâm Medreseleri<br>Hakkında Mühim Bir Rapor                            | Akseki Ahmed<br>Hamdi          | 21        | 522         | 18 Kânûn-ı Sâni 1339   | 11-16        |
| Yine Dârülfünun Tedrîsâtı,<br>Dârülfünun'da Tedrîsât-ı<br>Muhtelite Mes'elesi | Sebilürreşâd                   | 16        | 414-15      | 15 Mayıs 1335          | 223-224      |
| Yine Kütübhan ve<br>Kitaplarımız                                              | V. Râmiz                       | 16        | 394-5       | 06 Mart 1335           | 63-64        |
| Yozgatta Müteşekkil Islah-ı<br>Medâris Komisyonunun<br>Beyannâmesi            | Sebilürreşâd                   | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337          | 210-212      |
| Yüksek Tahsilin Kadınlar<br>Üzerindeki Tesirâtı                               | Ahmed Şükrü                    | 23        | 584         | 17 Kânûn-ı Sâni 1340   | 190          |

### 1.3. Yayın Sırasına Göre

| Makale ve Yazı                                                          | Yazar                                                  | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa   |
|-------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|----|------|------------------------|---------|
| Vâizler: Vâizler Nedir?                                                 | Babanzâde<br>Ahmed Naim                                | 1  | 2    | 21 Ağustos 1324        | 22-23   |
| Hutbelere Dâir:<br>Kablebise Hutbe                                      | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 1  | 6    | 18 Eylül 1324          | 88-89   |
| Mesalik-i İrşad                                                         | Musa Kazım                                             | 1  | 10   | 14 Teşrîn-i Evvel 1324 | 151-152 |
| Hutbelere Dâir: Badelbiset<br>Hutbe, Hutbelerin Hikmet-i<br>Meşruuiyeti | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 1  | 10   | 14 Teşrîn-i Evvel 1324 | 154-155 |
| Hutbelere Dâir: Hutbeler<br>Hakkında Siret-i Nebeviyye                  | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 1  | 12   | 30 Teşrîn-i Evvel 1324 | 179-180 |
| Dârülfünun Talebesine Mühim<br>Bir Tebşir                               | Mehmed Âkif                                            | 1  | 13   | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 198-199 |
| Hutbelere Dâir: Şetta                                                   | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 1  | 13   | 06 Teşrîn-i Sâni 1324  | 199-201 |
| Hutbelere Dâir                                                          | Hâfız Hasan Sâni                                       | 1  | 14   | 13 Teşrîn-i Sâni 1324  | 217-218 |
| Terbiye ve Esâsları                                                     | Emrullah Efendi                                        | 1  | 16   | 27 Teşrîn-i Sâni 1324  | 248-250 |
| Terbiyeye Dâir                                                          | Emrullah Efendi                                        | 1  | 17   | 04 Kânûn-ı Evvel 1324  | 264-266 |
| Terbiyeye Dâir                                                          | Emrullah Efendi                                        | 1  | 18   | 11 Kânûn-ı Evvel 1324  | 278-279 |
| İlm-i Terbiyeye Dâir                                                    | Emrullah Efendi                                        | 1  | 25   | 29 Kânûn-ı Sâni 1324   | 390-391 |
| Hutbelere Dair                                                          | Bereketzade Safvet                                     | 2  | 27   | 12 Şubat 1324          | 9-10    |
| Atâlet ve Mekâtib-i Resmîyye<br>Talebesi                                | Muhammed Abduh                                         | 2  | 28   | 19 Şubat 1324          | 22-23   |
| Şu'ûn-i Mühimme-i<br>İslâmiyyeden: Ezher<br>Hâdisi-i Mü'ellimesi        | Sırât-ı Müstakîm                                       | 2  | 30   | 05 Mart 1325           | 49-50   |
| Mübâhesât: Hutbeler                                                     | Mehmed Ferîd                                           | 2  | 30   | 05 Mart 1325           | 58-59   |
| Ezherliler ve Bizim Talebe-i<br>Ulûm                                    | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 2  | 46   | 09 Temmuz 1325         | 312-315 |
| Ulemâ ve Avâm                                                           | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 2  | 48   | 23 Temmuz 1325         | 343-344 |
| Ulemâ ve Avâm                                                           | Kazanlı Halim Sâbit                                    | 2  | 49   | 30 Temmuz 1325         | 356-358 |
| Konferans: Tedrîsât-ı<br>Umûmiyye Hakkında                              | İsmâil Bey<br>Gaspirinski<br>(Neşir: H. Eşref<br>Edîb) | 2  | 49   | 30 Temmuz 1325         | 359-364 |
| Fâzıl-ı Muhterem İsmâil<br>Gaspirinski Bey'in<br>Konferansını Dinlerken | Köstenceli Muallim<br>Mehmed Niyâzî                    | 2  | 49   | 30 Temmuz 1325         | 364-365 |
| Debre Kongresinden Bir<br>Yaprak                                        | İlhâmî                                                 | 2  | 49   | 30 Temmuz 1325         | 368     |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                 | <b>Yazar</b>                      | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Debre Kongresi'nden Bir Yaprak, Islah-ı Medâris Hakkında                                                                                              | İlhâmî                            | 2         | 52          | 20 Ağustos 1325        | 411-412      |
| Debre Kongresinden Bir Yaprak 3                                                                                                                       | İlhâmi                            | 3         | 53          | 27 Ağustos 1325        | 7-11         |
| Âlem-i İslâm, Rusya Müslümanları: Tatarlar: Umûr-ı İlmiyye                                                                                            | Kazanlı Ayaz                      | 3         | 53          | 27 Ağustos 1325        | 14-16        |
| Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te'lîfi, Beyne'l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi, Medreselerde Tedrîsâtın Islahı (maba'd) | Mûsâ Kâzım (Neşir: H. Eşref Edib) | 3         | 54          | 03 Eylül 1325          | 22-23        |
| Medreseler Kongresi!...: (Osmanlı Ulemâsına bir Davet)                                                                                                | Tunalı Hilmi                      | 3         | 54          | 03 Eylül 1325          | 25-28        |
| Âlem-i İslâm, Çin Müslümanları: Kırgızlar (Kazaklar)                                                                                                  | Sibiryalı Veliyullah Enverî       | 3         | 55          | 10 Eylül 1325          | 46-47        |
| Rusya Müslümanları: Tatarlar                                                                                                                          | Kazanlı Ayaz                      | 3         | 55          | 10 Eylül 1325          | 47-48        |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                                                                                          | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 57          | 24 Eylül 1325          | 70-72        |
| Dârülfünun'da Tedrîsât                                                                                                                                | Âlimcan el-İdrîsî                 | 3         | 57          | 24 Eylül 1325          | 75           |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                                                                                          | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 58          | 01 Teşrîn-i Evvel 1325 | 91-96        |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                                                                                          | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 59          | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 105-106      |
| Buhârâ'da Tahsîl                                                                                                                                      | Âlimcan el-İdrîsî                 | 3         | 59          | 08 Teşrîn-i Evvel 1325 | 111-112      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                                                                                          | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 60          | 15 Teşrîn-i Evvel 1325 | 118-123      |
| Hutbeler Nasıl Olmalı                                                                                                                                 | Ali Şeyhü'l-Arab                  | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 134-135      |
| Mektep ve Bu Sâyede Dîn-i İslâm'ın İntişârı                                                                                                           | Abdülebed Süreyyâ, Beyrut         | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 136-138      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                                                                                          | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 139-142      |
| Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti                                                                                               | Troytskili Ahmed Tâceddin         | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 142-143      |
| Dârü'l-Hilâfe: Câmi Derslerinin İntizâm ve Tevessü'ü                                                                                                  | Sırât-ı Müstakîm                  | 3         | 61          | 22 Teşrîn-i Evvel 1325 | 143-144      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                             | <b>Yazar</b>                      | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Doktora Hakkında: Mekteb-i Hukuk-ı Müntehi Sınıf Arkadaşlarıma                    | İbrahim Alâaddin (Gövsâ)          | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 151-152      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                      | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 153-155      |
| Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti                           | Troytskili Ahmed Tâceddin         | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 156          |
| Ulemâ-yı İslâm Böyle Olmalı                                                       | S.A. İbrahimov, Bâkü (Sadâ)       | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157          |
| Rusya'daki İslâmların Terakkiyât-ı Dîniyye ve Milliyyeye Hizmetleri               | Permlî Züfer Kâsımî               | 3         | 62          | 29 Teşrîn-i Evvel 1325 | 157-159      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                      | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 63          | 05 Teşrîn-i Sâni 1325  | 173-176      |
| Doktora Hakkında: Mekteb-i Hukuktan İbrahim Alaaddin Bey'e                        | Sındırgılı Ahmed Süreyyâ          | 3         | 63          | 05 Teşrîn-i Sâni 1325  | 176          |
| Hutbelere Dâir                                                                    | Ahmed Cavid                       | 3         | 64          | 12 Teşrîn-i Sâni 1325  | 184-185      |
| İslahât-ı Medâris Hakkında Bir Mütâlâa                                            | Gürünlü Hilmi                     | 3         | 65          | 19 Teşrîn-i Sâni 1325  | 200-204      |
| Âlem-i İslâm, Rus Maârif Nezâretinin Beyânâtı Münâsebetiyle Ta'lîm-i Umûmîye Dâir | Troytskili Ahmed Tâceddin         | 3         | 65          | 19 Teşrîn-i Sâni 1325  | 204-206      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                      | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 66          | 26 Teşrînisanî 1325    | 213-217      |
| Kırgızlarda Medrese Binâ Etmek                                                    | Bigmuhammed Taşmuhammeden (Vakit) | 3         | 66          | 26 Teşrînisanî 1325    | 223-224      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî Tedrîsâtı Hakkında                                      | Ispartalı Hakkı Efendi            | 3         | 67          | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 234-236      |
| Âlem-i İslâm, Rus Maârif Nezâretinin Beyânâtı Münâsebetiyle Ta'lîm-i Umûmîye Dâir | Troytskili Ahmed Tâceddin         | 3         | 67          | 03 Kânûn-ı Evvel 1325  | 237-239      |
| Hutbelere Dâir                                                                    | Hâfiz eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî   | 3         | 69          | 17 Kânûn-ı Evvel 1325  | 263-264      |
| Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükûmet, Ta'lîm ve Terbiye                              | Ferid                             | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325  | 278-280      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                    | <b>Yazar</b>                                     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                          | İspartalı<br>Hakkı Efendi                        | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325 | 281-282      |
| Rusya'da Mekâtib-i<br>İbtidâiyyede Lisân-ı Umûmî                                         | Sırât-ı Müstakîm                                 | 3         | 70          | 24 Kânûn-ı Evvel 1325 | 283          |
| Hutbelere Dâir                                                                           | Ahmed Cavid                                      | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325 | 297          |
| Hutbeler                                                                                 | M. S. Buhari                                     | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325 | 297-298      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                          | İspartalı Hakkı<br>Efendi                        | 3         | 71          | 31 Kânûn-ı Evvel 1325 | 298-300      |
| Lisân-ı Ecnebî Tahsîlinde<br>Mahzûr-ı Şer'î Yoktur                                       | Yûnus-zâde Ahmed<br>Vehbi, Müderris,<br>Bolvadin | 3         | 72          | 07 Kânûn-ı Sâni 1325  | 315-316      |
| Konferans: Lisân-ı Osmânî<br>Tedrîsâtı Hakkında                                          | İspartalı<br>Hakkı Efendi                        | 3         | 73          | 14 Kânûn-ı Sâni 1325  | 329-331      |
| Taşralarda Hutbe ve Hatibler                                                             | Hâfız<br>Mehmed Tâhir                            | 3         | 73          | 14 Kânûn-ı Sâni 1325  | 331          |
| Konferans: Lisân-ı Osmani<br>Tedrîsâtı Hakkında<br>(maba'd ve son)                       | İspartalı<br>Hakkı Efendi                        | 3         | 74          | 21 Kânûn-ı Sâni 1325  | 344-345      |
| Hutbelere Dâir                                                                           | Mehmed Remzi                                     | 3         | 74          | 21 Kânûn-ı Sâni 1325  | 345-346      |
| Müctehidler Yetiştirelim                                                                 | el-Mağribî<br>(Terc. A. F. Salâh)                | 3         | 75          | 28 Kânûn-ı Sâni 1325  | 364-366      |
| Tebyîn-i Hakikat                                                                         | Umûm Tıbbiye-i<br>Askeriyye<br>Talebeleri        | 3         | 76          | 04 Şubat 1325         | 377          |
| Âlem-i İslâma Bir Tebşîr,<br>Medâris-i İslâmiyye'de Bir<br>Hatve-i Tekâmül (Yeni Gazete) | Sebilürreşâd                                     | 3         | 76          | 04 Şubat 1325         | 379-382      |
| Medreselerin Islahı                                                                      | Yusuf Akçuraoğlu                                 | 4         | 79          | 25 Şubat 1325         | 5-9          |
| Paris'ten Mektûb-ı Mahsûs:<br>Paris Mekteb-i Hukûk'unda<br>Usûl-i Tadrîs                 | Bir Hukuk<br>Talebesi-Paris                      | 4         | 80          | 04 Mart 1326          | 28-30        |
| Hutbelere Dâir                                                                           | Mehmed Remzi                                     | 4         | 82          | 17 Mart 1326          | 61-62        |
| Bulgaristan Müftülükleri                                                                 | Hafız Hasan Sani                                 | 4         | 85          | 8 nisan 1326          | 125-127      |
| Avrupa'ya Talebe<br>İ'zâmı Hakkında                                                      | Çerkeşseyhi-zâde<br>Halil Hâlid<br>(Londra)      | 4         | 89          | 06 Mayıs 1326         | 188-191      |
| İran'da Ta'mîm-i Maârif                                                                  | Sebilürreşâd                                     | 4         | 90          | 13 Mayıs 1326         | 216          |
| Hasbihâl, Mektep<br>Kitapları Hakkında                                                   | Mehmed Âkif                                      | 4         | 93          | 03 Haziran 1326       | 263-264      |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                  | <b>Yazar</b>           | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|----------------------------------------------------------------------------------------|------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Ma'neviyât-ı Askeriyye Dersleri                                                        | Sırât-ı Müstakîm       | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 274-278      |
| Ulemâ-yı Muhteremimize Bir İhtâr-ı Nâçizâne                                            | Sîretî (Balıkesir'den) | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 281          |
| Avrupa'da Talebemiz, İstanbul'da Tesettür-İşret-i Aleniyye                             | İmzâ Mahfûzdur         | 4         | 94          | 10 Haziran 1326        | 282-283      |
| Medreseler Kongresi!...                                                                | Bir Müslüman           | 4         | 97          | 01 Temmuz 1326         | 326          |
| Hasbihâl, Fransızca Tedrîsi Hakkında                                                   | Mehmed Âkîf            | 4         | 98          | 08 Temmuz 1326         | 340-341      |
| Hasbihâl, Arapça Lûgat Hakkında                                                        | Mehmed Âkîf            | 4         | 101         | 29 Temmuz 1326         | 384-385      |
| Mısır'da Hutbelerle Mevâiz-i Dîniyye'nin Te'mîn-i Terakkisi Encümeni                   | Sırât-ı Müstakîm       | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 404          |
| Devlet-i Osmâniyye, Câmiu'l-Ezher                                                      | Sırât-ı Müstakîm       | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 419          |
| Rusya, Müslüman Vâizleri Aleyhine                                                      | Sırât-ı Müstakîm       | 4         | 102         | 05 Ağustos 1326        | 419          |
| Tepedelen'den                                                                          | Fatin                  | 4         | 103         | 12 Ağustos 1326        | 431-433      |
| Medâris-i İslâmiyye (Yeni Gazete)                                                      | Sebilürreşâd           | 4         | 103         | 12 Ağustos 1326        | 436          |
| Fransız Usûl-i Tahsîli ve Zararlarımız                                                 | Edhem Nejad            | 5         | 108         | 16 Eylül 1326          | 65-66        |
| Şuûn: Türkistan, Türkistan'da Rus Mektepleri                                           | Sırât-ı Müstakîm       | 5         | 109         | 23 Eylül 1326          | 86           |
| Liselere mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?                                             | Edhem Nejad            | 5         | 110         | 29 Eylül 1326          | 91-93        |
| İntibâh-ı İslâm - İttihâd-ı Müslimîn: Câmilerde Hutbe ve Mevâ'iz-i Dîniyye Encümenleri | İbrahim Besim          | 5         | 110         | 29 Eylül 1326          | 94-97        |
| Yeni Bir Mektep Kitabı                                                                 | Mehmed Âkîf            | 5         | 111         | 08 Teşrîn-i Evvel 1326 | 115-116      |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i Islahı, 1 Mukaddime            | Ahmed Agayef           | 5         | 113         | 21 Teşrîn-i Evvel 1326 | 151-153      |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i İbtidâiyyenin Hâli ve Sûret-i Islahı 2                       | Ahmed Agayef           | 5         | 114         | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 163-166      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                       | <b>Yazar</b>        | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------|---------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Japonlar Adam Yetiştirmek İçin Nasıl Çalışıyorlar                           | Abdürreşid İbrahim  | 5         | 114         | 28 Teşrîn-i Evvel 1326 | 174          |
| Dârü'l-Hilâfe'de Maârif-i İbtidâiyye'nin Hâli ve Sûret-i Islahı 3           | Ahmed Agayef        | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 179-181      |
| Pekin'den (Mektup): Pekin'deki Müslüman Mekteplerin Başlarına Gelen Felâket | Ali Rıza (Pekin)    | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 187          |
| Şuûn: Devlet-i Osmâniyye, Câmi'u'l-Ezher'de Bir Hâdise                      | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 115         | 04 Teşrîn-i Sâni 1326  | 191          |
| Şuûn: Devlet-i Osmâniyye, Japonya'ya Talebe İ'zâmı                          | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 116         | 11 Teşrîn-i Sâni 1326  | 208          |
| Rusya, İslâm Dârü'l-Muallimîni Kûşâdına Tevessül                            | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 117         | 18 Teşrîn-i Sâni 1326  | 224          |
| Amelî İlmihâl Hakkında İstanbul Maârif Müfettişlerinin Nokta-i Nazarı       | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 119         | 02 Kânûn-ı Evvel 1326  | 252-253      |
| Hutbelere Dâir                                                              | Âlim Cân el-İdrîsî  | 5         | 120         | 09 Kânûn-ı Evvel 1326  | 263-264      |
| Filibe'den: Müftülük Hakkında                                               | Hâfız Hasan Sâni    | 5         | 121         | 16 Kânûn-ı Evvel 1326  | 284          |
| Fakültemizin İç Yüzü                                                        | Sâbit               | 5         | 121         | 16 Kânûn-ı Evvel 1326  | 285-286      |
| Islah-ı Medâris Hakkında                                                    | Âlim Cân el-İdrîsî  | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-294      |
| Mühim Bir Mes'ele-i İctimâiyye:Dârü'l-Muallimînler -Ziraat- Askerler        | Edhem Nejad         | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 293-296      |
| Buhâra'da Tekrar Mektep Kavgası                                             | N.G. Hüsnü          | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 297-298      |
| Şuûn: Islah-ı Medâris                                                       | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 303          |
| Rusya, Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânûn Lâyihası                                 | Sırât-ı Müstakîm    | 5         | 122         | 23 Kânûn-ı Evvel 1326  | 304          |
| Islah-ı Medâris Hakkında                                                    | Âlim Cân El-İdrîsî  | 5         | 123         | 30 Kânûn-ı Evvel 1326  | 310-311      |
| Islah-ı Medâris Münâsebetiyle                                               | Kazanlı Halim Sâbit | 5         | 124         | 06 Kânûn-ı Sâni 1326   | 324-336      |
| El-Medâris ve'l-Efkâr Elleti Tehumu Havle Islahiha                          | Muhammed Memun      | 5         | 125         | 13 Kânûn-ı Sâni 1326   | 341-344      |
| Mebâhis-i İctimâiyye ve Terbiyeviyye: Terbiye-i Fikriyye                    | Edhem Nejad         | 5         | 126         | 20 Kânûn-ı Sâni 1326   | 359-360      |
| Islah-ı Medâris, Bugün Ne Sûretle Kâbil Olabilir?                           | Ahmed Zâhid         | 5         | 128         | 03 Şubat 1326          | 390-392      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                            | <b>Yazar</b>            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>  | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|-----------|-------------|---------------|--------------|
| İttihâd Kuvvettir: Manastır<br>Dârülmuallimîn Talebe<br>Cemiyeti                                                                                                 | Sıratımustakim          | 5         | 128         | 03 Şubat 1326 | 396          |
| Şuûn: Piriştine’de Bir<br>Dârü’l-Ulûm-ı İslâm                                                                                                                    | Sırât-ı Müstakîm        | 5         | 129         | 10 Şubat 1326 | 416          |
| Mekteplerde Alâim-i<br>Cevviyye Rasadhâneleri                                                                                                                    | Edhem Nejad             | 5         | 130         | 17 Şubat 1326 | 426-428      |
| Şuûn: Rusya, Bugraslan<br>Kasabasında Bir Mektebin<br>Dağıtılması, Büyük Bir<br>Medresenin Kapatılıp<br>Müderrislerinin Tevkîfî, İki<br>Âlimin Evinde Taharriyât | Sırât-ı Müstakîm        | 5         | 130         | 17 Şubat 1326 | 431-432      |
| Buhâra, Medreselerin İslahı<br>Hakkında Emîrin Fermânı                                                                                                           | Sırât-ı Müstakîm        | 6         | 131         | 24 Şubat 1326 | 16           |
| Terbiye-i Bedeniyye                                                                                                                                              | Edhem Nejad             | 6         | 132         | 03 Mart 1327  | 23-25        |
| Müslümanlar Nasıl Mekteplere<br>Muhtaçtır?                                                                                                                       | Ahmed Vasfi<br>Zekeriya | 6         | 137         | 07 Nisan 1327 | 105-107      |
| Japonya’da Mektepler                                                                                                                                             | Edhem Nejad             | 6         | 137         | 07 Nisan 1327 | 107-109      |
| Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Gezinti                                                                                                                          | Edhem Nejad             | 6         | 138         | 14 Nisan 1327 | 123-125      |
| Beyrut’ta Maârif-i Ecnebiyye<br>Tesirat ve Netayici                                                                                                              | Ahmed Şerif             | 6         | 139         | 21 Nisan 1327 | 135-137      |
| İran, İslah-ı Mekâtib ve<br>Medâris                                                                                                                              | Sırât-ı Müstakîm        | 6         | 139         | 21 Nisan 1327 | 144          |
| Mekteb ve Terbiye Bahisleri:<br>Mekteb Binâları Pavyon Tarzı                                                                                                     | Edhem Nejad             | 6         | 140         | 28 Nisan 1327 | 156-157      |
| Şuûn: Hindistan,<br>Dârülfünun-ı<br>İslâmî Teşebbüsü                                                                                                             | Sırât-ı Müstakîm        | 6         | 140         | 28 Nisan 1327 | 160          |
| Şuûn: Piriştine Medrese-i<br>Âliyye-i İslâmiyyesi, (Rumeli)                                                                                                      | Sırât-ı Müstakîm        | 6         | 141         | 05 Mayıs 1327 | 176          |
| Beyrut’da Amerikan Protestan<br>Mektebi 1                                                                                                                        | Sâmi-zâde Süreyyâ       | 6         | 144         | 26 Mayıs 1327 | 218-220      |
| Rusya, Resmî İstatistike<br>Nazaran; Rusya’da<br>Müslümanların, Câmilerin ve<br>Mekteb-Medreselerin Mikdârı                                                      | Sırât-ı Müstakîm        | 6         | 144         | 26 Mayıs 1327 | 224          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                | <b>Yazar</b>                    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|----------------------------------------------------------------------|---------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Matbûât: İnâs-ı Sultânî Mektebi ve Şarkda İnkılâb-ı İctimâî, (Sinîn) | Sırât-ı Müstakîm                | 6         | 145         | 2 Haziran 1327         | 238          |
| Terbiye-i İnâs Etrâfında                                             | Nezihe Muhlis                   | 6         | 146         | 09 Haziran 1327        | 248-249      |
| Kız Sultânî Mektebi                                                  | Yusuf Akçuraoğlu                | 6         | 147         | 16 Haziran 1327        | 267-268      |
| Beyrut’da Amerikan Protestan Mektebi 2                               | Sâmi-zâde Süreyyâ               | 6         | 147         | 16 Haziran 1327        | 268-270      |
| Mekteb Ta’tilleri                                                    | Edhem Nejad (Manastır)          | 6         | 149         | 30 Haziran 1327        | 302-303      |
| Matbûât: Muallimîn-i İslâmiyye Kongresi, (Filibe: Balkan)            | Sırât-ı Müstakîm                | 6         | 150         | 07 Temmuz 1327         | 317-318      |
| Neden Muallime Yetiştirilmiyor?                                      | Edhem Nejad                     | 6         | 155         | 10 Ağustos 1327        | 390-391      |
| Çocuk Şiirleri Münasebetiyle (İbrahim Alaaddin Bey’in)               | Osman Fahri                     | 6         | 155         | 10 Ağustos 1327        | 395-396      |
| Terbiye ve Mekteb Bahisleri, Kız Mektepleri                          | Edhem Nejad                     | 6         | 156         | 18 Ağustos 1327        | 408-409      |
| Çocuğun Terbiyesinde Vâlîde!                                         | Edhem Nejad                     | 7         | 157         | 25 Ağustos 1327        | 13-15        |
| Matbûât: Müslümanların Şimdiki Hâli ve Şimdiki Ulemâsı               | Necât (Bakü)                    | 7         | 160         | 17 Eylül 1327          | 62-64        |
| Matbûât: Müslümanların Şimdiki Hâli ve Şimdiki Ulemâsı               | Sırât-ı Müstakîm                | 7         | 161         | 22 Eylül 1327          | 78-79        |
| Türkçe Hutbe                                                         | Kırîmî-zâde İsmail Sıdkı Efendi | 7         | 163         | 06 Teşrîn-i Evvel 1327 | 107-108      |
| Mekteplerde Dîn                                                      | A. Süleyman                     | 7         | 164         | 13 Teşrîn-i Evvel 1327 | 127-129      |
| Ed-Da’vetü ve’l-İrşâd Medrese-i İslâmiyyesinin Nizâmnâmesi-Mısır     | Muhammed Reşid Rıza Efendi      | 7         | 170         | 25 Teşrîn-i Sâni 1327  | 220-224      |
| Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı 1                           | Âlimcan el-İdrisî               | 7         | 171         | 01 Kânûn-ı Evvel 1327  | 227-228      |
| Dârü’d-Da’veti ve’l-İrşâd Medresesi Nizâmnâmesi’nin Mâba’di          | Muhammed Reşid Rıza Efendi      | 7         | 171         | 01 Kânûn-ı Evvel 1327  | 239-241      |
| Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 1        | A.N. Abdüllatif Nevzad          | 7         | 172         | 08 Kânûn-ı Evvel 1327  | 248-250      |
| Mekteplerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı 2                           | Âlimcan el-İdrisî               | 7         | 173         | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 259-260      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                               | <b>Yazar</b>               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 2                                                                                                        | A.N. Abdüllatif Nevzad     | 7         | 173         | 15 Kânûn-ı Evvel 1327 | 260-263      |
| Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyenin Usûl-i Tedrîs ve Telkîni 3                                                                                                        | A.N. Abdüllatif Nevzad     | 7         | 174         | 22 Kânûn-ı Evvel 1327 | 276-278      |
| Dersââdet Medârisinin Sûret-i İdâresi ile Talebe-i Ulûma Verilecek Muhassasât Hakkındaki Lâyiha-i Kânûniyye                                                         | Sırât-ı Müstakîm           | 7         | 176         | 05 Kânûn-ı Sâni 1327  | 318-319      |
| Terbiye-i Umûmiyyede Noksanlık Var                                                                                                                                  | Edhem Nejad                | 7         | 177         | 12 Kânûn-ı Sâni 1327  | 328-329      |
| Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd" Usûl-i Tedrîsi                                                                                                       | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 177         | 12 Kânûn-ı Sâni 1327  | 330-332      |
| Şeref ve Haysiyetimizi Muhâfaza ve İktisâb-ı Fezâil, (Talebe-i Ulûmun Kumar Oynamasının Netâyic-i Vahîmesi ve Ders Vekâlet-i Aliyyesinin Bu Bâbda Lüzûm-ı İ'tinâsı) | Mecdüddin Konevî           | 7         | 178         | 19 Kânûn-ı Sâni 1327  | 347-348      |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tedrîs,                                                                         | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 178         | 19 Kânûn-ı Sâni 1327  | 353          |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tedrîs                                                                          | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 179         | 26 Kânûn-ı Sâni 1327  | 367-368      |
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye: Mısır'da Te'sîs Olunan "Ed-Da'vetü ve'l-İrşâd"da Usûl-i Tedrîs                                                                          | Muhammed Reşid Rıza Efendi | 7         | 180         | 02 Şubat 1327         | 384          |
| Türk Talebesi Derneği                                                                                                                                               | Lozan - Türk Yurdu         | 7         | 180         | 02 Şubat 1327         | 385          |
| Türk Talebesi Derneği: Selanik, Edirne, İstanbul, İzmir Cem'iyât-ı İlmiyye-i İslâmiyyelerine Gönderilen Mektuplar                                                   | Lozan - Türk Yurdu         | 7         | 180         | 02 Şubat 1327         | 385-386      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                       | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| İslâm'da Harekât-ı İlmiyye:<br>Mısır'da Te'sîs Olunan<br>"Ed-Da'vetû ve'l-İrşâd"da<br>Usûl-i Tadrîs                         | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi | 7         | 181         | 09 Şubat 1327   | 401-402      |
| Ta'dîl-i Hurûf ve Ta'mîm-i<br>Maârif Hakkındaki İctimâ'                                                                     | Sırât-ı Müstakîm              | 7         | 181         | 09 Şubat 1327   | 402          |
| Ed-Da'vetû ve'l-İrşâd'da Usûl-i<br>Tadrîs (maba'd)                                                                          | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi | 7         | 182         | 16 Şubat 1327   | 417          |
| Sebilürreşâd'ın Muhtevî<br>Olduğu Mebâhis                                                                                   | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 1-183       | 24 Şubat 1327   | 4            |
| Terbiye ve Ta'lim                                                                                                           | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 1-183       | 24 Şubat 1327   | 12           |
| Şuûn: Bağdad'da Bir<br>Medrese-i Ulûm                                                                                       | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 5-187       | 22 Mart 1328    | 89           |
| Terbiye ve Ta'lim "Dâru'd-<br>Da'vetî ve'l-İrşâd"da Usûl-i<br>Tadrîs ve Ta'lim, İlm-i Usûl-i<br>İctimâ'                     | Muhammed Reşid<br>Rıza Efendi | 1-8       | 7-189       | 05 Nisan 1328   | 121          |
| Mekâtib: Bütün Ulemâ-yı<br>İslâmiyyenin Nazar-ı Dikkatine,<br>Bütün Müslümanları<br>Toplayacak Bir Kuvve-i<br>İlmiyye Lazım | İbnü'l-İsâm Rıza              | 1-8       | 7-189       | 05 Nisan 1328   | 124          |
| Bulgaristan: Bulgaristan<br>Mekâtib-i İslâmiyyesi                                                                           | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 7-189       | 05 Nisan 1328   | 131          |
| Bulgaristan Müslümanları:<br>Umûr-ı Maârif                                                                                  | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 17-199      | 14 Haziran 1328 | 328-329      |
| Bulgaristan'da Maârif-i<br>İslâmiyye                                                                                        | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 18-200      | 21 Haziran 1328 | 352          |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve<br>Terbiye Mes'elesi                                                                           | M. Şemseddin                  | 1-8       | 20-202      | 05 Temmuz 1328  | 379-380      |
| Ulemâ ve Talebe-i Ulûm                                                                                                      | Sebilürreşâd                  | 1-8       | 20-202      | 05 Temmuz 1328  | 391          |
| Terbiye ve Ta'lim: Terbiye-i<br>İctimâiyye Prensipleri                                                                      | M. Şemseddin                  | 1-8       | 21-203      | 12 Temmuz 1328  | 398-400      |
| Ramazân Vâizleri                                                                                                            | Sireti                        | 1-8       | 21-203      | 12 Temmuz 1328  | 403-405      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve<br>Terbiyede Ebeveynin Vezâifi                                                                 | M. Şemseddin                  | 1-8       | 22-204      | 19 Temmuz 1328  | 417-419      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve<br>Terbiyede Üssü'l-Esâs                                                                       | Mehmed Fahreddin              | 1-8       | 23-205      | 26 Temmuz 1328  | 435-436      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve<br>Terbiyede Mektepler                                                                         | M. Şemseddin                  | 1-8       | 24-206      | 02 Ağustos 1328 | 460-462      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                      | <b>Yazar</b>                                     | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyede Mektepler                                           | M. Şemseddin                                     | 1-8       | 25-207      | 09 Ağustos 1328        | 477-478      |
| Ta'lim ve Terbiyede Üssü'l-Esâs 2                                                          | Mehmed Fahreddin                                 | 1-8       | 25-207      | 09 Ağustos 1328        | 478-480      |
| Mekâtib, Hindistan Muhâbir-i Mahsûsumuzdan: Hind Yolunda Nüfûz-ı Ecânib, Beyrut Mektepleri | S.M. Tevfik                                      | 1-8       | 25-207      | 09 Ağustos 1328        | 489-490      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiyenin Esâsları                                           | M. Şemseddin                                     | 1-8       | 26-208      | 16 Ağustos 1328        | 497-498      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ta'lim ve Terbiye Prensipleri                                           | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 27-209      | 23 Ağustos 1328        | 5-6          |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde Tedrîs Olunacak Ulûmun Tertîbi                              | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 28-210      | 30 Ağustos 1328        | 26-27        |
| Mekâtib-i Husûsiyye-i İslâmiyye Cemiyeti                                                   | Kadı Paşazade Sezai                              | 2-9       | 28-210      | 30 Ağustos 1328        | 30-31        |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteb Programlarının Tanziminde Nazar-ı İ'tibâra Alınacak Esâslar      | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 29-211      | 06 Eylül 1328          | 45-47        |
| Talebenin Müderrislerden Şikâyeti: Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı                  | Mustafa Satvet (Müntesibin-i İlmiyyeden, Ödemiş) | 2-9       | 29-211      | 06 Eylül 1328          | 53-54        |
| Terbiye ve Ta'lim: Programların Tanziminde Hükûmetin Hak ve Vazîfesi                       | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 30-212      | 13 Eylül 1328          | 69-70        |
| Rusya İslâm Mekteplerine Tazyîkât                                                          | Sebilürreşâd                                     | 2-9       | 30-212      | 13 Eylül 1328          | 80           |
| Makâlât: Talebe-i Ulûmun Şikâyatı: Medreselerin Ahvâli                                     | H. Feyzi (Talebeden Ödemişli)                    | 2-9       | 31-213      | 20 Eylül 1328          | 89-90        |
| Terbiye ve Ta'lim: Mekteplerde Hıfzu's-Sihha ve Terbiye-i Bedeniyye                        | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 32-214      | 27 Eylül 1328          | 109-110      |
| Terbiye ve Ta'lim: Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkıyye                                         | M. Şemseddin                                     | 2-9       | 33-215      | 04 Teşrîn-i Evvel 1328 | 125-127      |
| Musiki, Ahlâk Sükûtu                                                                       | Edhem Nejad                                      | 2-9       | 34-216      | 11 Teşrîn-i Evvel 1328 | 150-151      |
| Osmanlılar Zehirleniyoruz                                                                  | Kadı Paşazade Sezai                              | 2-9       | 36-218      | 25 Teşrîn-i Evvel 1328 | 190-191      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                         | <b>Yazar</b>                                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Şuûn: Rusya: Âsâr-ı Maârif                                                                                                    | Sebilürreşâd                                | 2-9       | 39-221      | Teşrîn-i Sâni 1328    | 244          |
| Büyük Mu'allim                                                                                                                | Ahmed Cevdet<br>(Âşiyân Sâhibi)             | 2-9       | 40-222      | 29 Teşrîn-i Sâni 1328 | 247-248      |
| İslâm Diyârında Ecnebî<br>Mekteplerinin Te'sirât-ı<br>Mefsedetkârânesi                                                        | Vicdânî                                     | 2-9       | 42-224      | 13 Kânûn-ı Evvel 1328 | 288-289      |
| Terbiye ve Ta'lim: Maârif<br>Nezâreti'nin Ta'mîmi                                                                             | Maârif Nezâreti                             | 2-9       | 43-225      | 20 Kânûn-ı Evvel 1328 | 299          |
| Terbiye-i İslâmiyye Cem'iyeti,                                                                                                | Abdürreşid İbrahim                          | 2-9       | 43-225      | 20 Kânûn-ı Evvel 1328 | 302-303      |
| İtiraf ve İshad                                                                                                               | Mehmed Seyid                                | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328         | 429-430      |
| Mekâtib: Toprağımızda Ecnebî<br>Mektepleri                                                                                    | M. Şadi                                     | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328         | 431-432      |
| İtiraf: Garp Medeniyeti,<br>Maârif Nâzırına Hitaben<br>Yazılan Mektuptan                                                      | Hüseyin Râgıb<br>(Türk Ocağı)               | 2-9       | 51-233      | 14 Şubat 1328         | 435          |
| İtiraf ve İshad Makalesi<br>Münasebetiyle                                                                                     | M. Şemseddin                                | 2-9       | 52-234      | 21 Şubat 1328         | 447-450      |
| Mekâtib: Japonya Muhâbir-i<br>Mahsûsumuzdan: Japonya'da<br>Dârülfünun Talebesinden<br>Osmanlı Dârülfünun Talebesine<br>Mektub | Ahmed Münir                                 | 2-9       | 52-234      | 21 Şubat 1328         | 450-451      |
| Buhara: Buhara Medreseleri                                                                                                    | Sebilürreşâd                                | 10        | 235         | 28 Şubat 1328         | 16           |
| Türkistan: Müslümanlar Henüz<br>Mektep Açmaya Başlıyor                                                                        | Sebilürreşâd                                | 10        | 235         | 28 Şubat 1328         | 16           |
| Terbiye ve Ta'lim: İ'tirâf ve<br>İshad Makâlesi Münasebetiyle                                                                 | Kazanlı Halim Sâbit                         | 10        | 236         | 07 Mart 1329          | 23-25        |
| Medreselerin Islahı Mesâil-i<br>Umûmiyyedendir                                                                                | Şevketi<br>(Bâyezid Dersiâm<br>Müderisleri) | 10        | 236         | 07 Mart 1329          | 25-26        |
| Rusya: Talebe-i Ulûmda İntibâh<br>Emâreleri                                                                                   | Sebilürreşâd                                | 10        | 236         | 07 Mart 1329          | 36           |
| Akaid-i İslâmiyye: İkinci<br>Mesele: Ta'lim, 3- Dinde<br>Basiret, 4- Dînin Kavaidi                                            | Şeyh Reşid Rıza                             | 10        | 238         | 21 Mart 1329          | 62-64        |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>Medreselerin Islahı Hakkında,<br>İ'tirâf ve İshadçılara!                                                | M. Şemseddin                                | 10        | 238         | 21 Mart 1329          | 64-66        |
| Terbiye ve Ta'lim: Medâris-i<br>İlmiyye,                                                                                      | Hatib-zâde Ahmed<br>Vasfi (Bandırma)        | 10        | 240         | 04 Nisan 1329         | 95-98        |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                         | <b>Yazar</b>                              | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>  | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------|-----------|-------------|---------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                         | Sebilürreşâd                              | 10        | 242         | 18 Nisan 1329 | 134          |
| Hayâtımız Hakkında: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihâl                                     | Uşşâkî H. İsmail Hakkı (Talebe-i Ulûmdan) | 10        | 242         | 18 Nisan 1329 | 134-135      |
| Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsâfına                                                        | Talebe-i Ulûm                             | 10        | 242         | 18 Nisan 1329 | 135          |
| İslâm'da Fen ve Felsefe: Müessesat-ı İlmiyyeden Mekâtib ve Medâris                            | M. Şemseddin                              | 10        | 243         | 25 Nisan 1329 | 137-139      |
| Terbiye ve Ta'lim: Mesâlik-i İlmiyye                                                          | Hatib-zâde Ahmed Vasfî (Bandırma)         | 10        | 243         | 25 Nisan 1329 | 144-146      |
| İştirak-ı Efkâr                                                                               | Niyazi                                    | 10        | 243         | 25 Nisan 1329 | 146-147      |
| Artık Sükut Etmeyeceğiz...                                                                    | Osman Nuri                                | 10        | 243         | 25 Nisan 1329 | 147-148      |
| Rusya: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                     | Sebilürreşâd                              | 10        | 243         | 25 Nisan 1329 | 151          |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Zavallıyız, Rûh ve Hayât İstiyoruz     | H. Osman Niyazi Talebe-i Ulûmdan          | 10        | 244         | 02 Mayıs 1329 | 161-162      |
| Makâlât: Medreseleri Islah Edecek Eller Nelerle Uğraşıyorlar                                  | Sebilürreşâd                              | 10        | 244         | 02 Mayıs 1329 | 164-166      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Islah-ı Medâris Talebi Hakkında        | M. Satvet (Talebe-i Ulûmdan, Ödemiş)      | 10        | 245         | 09 Mayıs 1329 | 184-185      |
| Terbiye ve Ta'lim: Dârülfünun-ı Osmânî                                                        | Hatib-zâde Ahmed Vasfî (Bandırma)         | 10        | 246         | 16 Mayıs 1329 | 196-200      |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Talebe-i Ulûmun Feryâdları                                | Edhem Rûhi                                | 10        | 246         | 16 Mayıs 1329 | 200-201      |
| Umûr-ı Maârif Hakkında Tetebbuât                                                              | Sebilürreşâd                              | 10        | 246         | 16 Mayıs 1329 | 204          |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye, Gölge Etmeyin , Başka İhsan İstemeyiz! | H. Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)        | 10        | 247         | 23 Mayıs 1329 | 215-216      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                               | <b>Yazar</b>                                                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye, Dertlerimiz: 1- Cercilik                     | Edhem Rûhi (Talebe-i Ulûmdan)                                 | 10        | 248         | 30 Mayıs 1329   | 230-233      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ulemâda Hareket-i Fikriyye, Ulemâ-i İslâmiyye ile Hasbihâl                       | Aksekili Mustafa Hakkı (Ödemiş)                               | 10        | 250         | 13 Haziran 1329 | 260          |
| Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medâris Mes'elesi                               | Hâfız Mehmed Hilmi (Bâyezîd Dersiâmlarından Urfalı)           | 10        | 251         | 20 Haziran 1329 | 278-279      |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz                                | A.L. (Talebe-i Ulûmdan İstanbullu)                            | 10        | 251         | 20 Haziran 1329 | 279          |
| Medreseler                                                                                          | Ömer Fuad                                                     | 10        | 252         | 27 Haziran 1329 | 298-299      |
| Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medrese Âleminde İlk Başlayan Sınıf İmtihânları | Mustafa Hakkı (Ödemiş)                                        | 10        | 253         | 04 Temmuz 1329  | 313-314      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Islah-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız       | Hâşim (Talebe-i ulûmdan, Akşehirli)                           | 10        | 254         | 11 Temmuz 1329  | 321-322      |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Ümîd ve İntizâr İçindeyiz!                   | Osman Niyazi (Talebe-i Ulûmdan)                               | 10        | 255         | 18 Temmuz 1329  | 340          |
| Japonya Mektupları: Tokyo'da Mekâtib-i İbtidâiyye                                                   | Ahmed Münir (Abdürreşid İbrahim oğlu)                         | 10        | 255         | 18 Temmuz 1329  | 345-346      |
| Makâlât: Vâizler Mes'elesi                                                                          | M. Şemseddin                                                  | 10        | 256         | 25 Temmuz 1329  | 352-354      |
| Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 1                                                     | Abdüllatif Nevzad                                             | 10        | 257         | 01 Ağustos 1329 | 369-370      |
| Millet İrşada Muhtaçtır                                                                             | Müftizade M. Esad                                             | 10        | 258         | 8 Ağustos 1329  | 389-390      |
| Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 2                                                     | Abdüllatif Nevzad                                             | 10        | 259         | 15 Ağustos 1329 | 400-402      |
| Terbiye ve Ta'lim: Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 3                                                     | Abdüllatif Nevzad                                             | 11        | 261         | 29 Ağustos 1329 | 4-5          |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Mükâlemât ve Temrînât-ı Arabiyye Dersi                          | M. Sâlih Vecdi (Dersâadet Talebe-i Ulûmundan, Birgi - Bozdağ) | 11        | 261         | 29 Ağustos 1329 | 5-6          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                           | <b>Yazar</b>                          | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye 4:<br>Hissiyât Üzerine Müesses<br>Ahlâk                                                                                              | Abdüllatif Nevzad                     | 11        | 262         | 05 Eylül 1329          | 20-21        |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye:<br>Talebe-i Ulûmu Hayâta Da'vet:<br>Ey Talebe-i Ulûm<br>Arkadaşlarım, Meskenet<br>Yeter Artık!        | H. Osman Niyâzi<br>(Talebe-i Ulûmdan) | 11        | 262         | 05 Eylül 1329          | 23           |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebîlürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi                  | Sebîlürreşâd                          | 11        | 263         | 12 Eylül 1329          | 34-37        |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebîlürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi (maba'd)         | Sebîlürreşâd                          | 11        | 264         | 19 Eylül 1329          | 50-52        |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye:<br>Ders Vekâlet-i Aliyyesi'ne<br>Açık Arıza                                                           | Osman Niyâzi                          | 11        | 265         | 26 Eylül 1329          | 71           |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye:<br>Ulemâ-yı Kirâm ve Talebe-i<br>Ulûma Açık Mektup                                                    | Mecdüddin                             | 11        | 266         | 03 Teşrin-i Evvel 1329 | 89-90        |
| Terbiye ve Ta'lim: Talebe-i<br>Ulûmda Hareket-i Fikriyye:<br>Medâris-i Husûsiyyeye<br>Muhtâcız                                                                  | M. Sâlih Vecdi                        | 11        | 267         | 10 Teşrin-i Evvel 1329 | 104-105      |
| Terbiye ve Ta'lim: Prens Abbas<br>Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı<br>Himâye-i Fahîmânelerinde<br>Heybeliada Sebîlürreşâd<br>Mekteb-i İbtidâisi: Talebe<br>Kaydı | Sebîlürreşâd                          | 11        | 268         | 17 Teşrin-i Evvel 1329 | 119-121      |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i<br>Fikriyye: Ulemâ-yı Kirâm ve<br>Talebe-i Ulûma Açık Mektup:<br>Muharriri Mejdüddin Efendi'ye                                        | Sa'dullah<br>(Talebe-i Ulûmdan)       | 11        | 268         | 17 Teşrin-i Evvel 1329 | 121          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                                                                                    | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Şuûn: Kafkasya: İslâmları Rus Mekteplerine Celb İçin                                                                                                                                                                                     | Sebilürreşâd                  | 11        | 268         | 17 Teşrîn-i Evvel 1329 | 128          |
| Şuûn: Japonya: Aksâ-yı Şarkta Çalışan Müslümanlar / Japonya Dârülfünun’unda İslâm Muallimler                                                                                                                                             | Sebilürreşâd                  | 11        | 269         | 24 Teşrîn-i Evvel 1329 | 144          |
| Terbiye ve Ta’lîm: Prens Abbas Halim Paşa Hazretlerinin Taht-ı Himâye-i Fahîmânelerinde Heybeliada Sebilürreşâd Mekteb-i İbtidâisi: Talebe Kaydı: Müessese-i Aza-yı Kırâmın Mahiyye Taahhüd Ettikleri Miktar-ı Mebaliği Meşur Cetveldir. | Sebilürreşâd                  | 11        | 270         | 31 Teşrîn-i Evvel 1329 | 151-152      |
| Şuûn: Suriye: İslâm İbtidâî Mekteplerinin İnhitâtı                                                                                                                                                                                       | Sebilürreşâd                  | 11        | 271         | 07 Teşrîn-i Sâni 1329  | 176          |
| Ta’lîm-i İlim de mi Harâm?                                                                                                                                                                                                               | Ahmed Naim                    | 11        | 272         | 14 Teşrîn-i Sâni 1329  | 177-178      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Medresetü’l-Vâizîn                                                                                                                                                                                                    | H.                            | 11        | 273         | 21 Teşrîn-i Sâni 1329  | 194-195      |
| Sarık Mes’ele: Hakkında Bazı Beyânâtta Bulunan Talebe-i Ulûmdan Mecdüddîn, Sa’dullah Efendilere                                                                                                                                          | Cemâlî-zâde Mehmed İsmet      | 11        | 273         | 21 Teşrîn-i Sâni 1329  | 201-202      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                                                                                                                                                    | H. Feyzi (Talebeden Ödemişli) | 11        | 274         | 28 Teşrîn-i Sâni 1329  | 212-213      |
| Anadolu Mektupları: Birgi Medreseleri                                                                                                                                                                                                    | Aksekili Ahmed Hamdi          | 11        | 274         | 28 Teşrîn-i Sâni 1329  | 220-221      |
| Terbiye ve Ta’lîm: Dârülfünun-ı İslâmî                                                                                                                                                                                                   | Sebilürreşâd                  | 11        | 276         | 12 Kânûn-ı Evvel 1329  | 247-248      |
| Matbûât: Mekteplerde Terbiye-i Dîniyye Mahvoldu!: Misyonerler Mekteplerimizi de İstîlâ Etti                                                                                                                                              | Sebilürreşâd                  | 11        | 278         | 26 Kânûn-ı Evvel 1329  | 283          |
| Şuûn: Dârü’l-Hilâfe: Misyonerler Medresetü’l-Vâizîn Talebesine Musallat Olmuşlardır                                                                                                                                                      | Sebilürreşâd                  | 11        | 278         | 26 Kânûn-ı Evvel 1329  | 285          |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                 | <b>Yazar</b>                 | <b>C.</b>  | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>         | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------|------------|-------------|----------------------|--------------|
| Mekteplerimiz Dînsiz, Vatansız<br>Kimseler Yetiştirecekse<br>Milletin Câhil Kalması Daha<br>Hayırlıdır                                                                | Sebilürreşâd                 | 11         | 279         | 02 Kânûn-ı Sâni 1329 | 302          |
| Mısır: Mısır Dritnotu / Câmi-i<br>Ezher'de Tebaa-i Ecnebiyye<br>Müslümanları / Sultan Osman<br>Dritnotu ve Arab Matbûât-ı<br>İslâmiyyesi                              | Sebilürreşâd                 | 11         | 280         | 09 Kânûn-ı Sâni 1329 | 320          |
| Lazkiye'den: İstanbul'un<br>Hakîkî Ulemâsı ile Dârülfünun<br>İlâhiyât Şu'besi ve<br>Medresetü'l-Vâizin'in Genç ve<br>Fedâkâr Talebelerinin<br>Nazargâh-ı Dikkatlerine | Sebilürreşâd                 | 11         | 281         | 16 Kânûn-ı Sâni 1329 | 334-335      |
| İran: İran'da Meşrûtiyet<br>Aleyhinde / Talebe Arasında<br>Mücâdelât                                                                                                  | Sebilürreşâd                 | 11         | 281         | 16 Kânûn-ı Sâni 1329 | 336          |
| Tesâdüm-ı Efkârdan Barika-i<br>Hakikat Çıkar                                                                                                                          | İbrahim Bekoviç<br>Abdûlgani | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329        | 395-396      |
| Terbiye ve Ta'lim:<br>"Medresetü'l-Meşâyih"<br>Dolayısıyla Bir Hâtıra                                                                                                 | Tâhirü'l-Mevlevî             | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329        | 398-399      |
| Medrese, Mektep Birleşmeli                                                                                                                                            | Mehmed Şükrü                 | 11<br>(13) | 285         | 13 Şubat 1329        | 399-400      |
| Terbiye ve Ta'lim: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi'nin Mühim<br>Bir Teşebbüsü-Medresetü'l-<br>Mütehassısın                                                                 | Sebilürreşâd                 | 11         | 286         | 20 Şubat 1329        | 418-420      |
| Filipin Mektupları: 1. Yolda<br>Bombay'dan / İkinci Mektup<br>Aligarh Medrese-i İslâmiyyesi                                                                           | Mehmed Vecih                 | 11         | 286         | 20 Şubat 1329        | 425-426      |
| Nisâiyât: Terbiye-i Nisvân-ı<br>İslâm Hakkında: Bhopal<br>Hâkime-i zî-Şânı Sultân Cihân<br>Hazretlerinin Mühim Bir<br>Mektupları                                      | Sultân Cihân                 | 12         | 287         | 27 Şubat 1329        | 7-9          |
| Terbiye ve Ta'lim: Ders<br>Vekâlet-i Celîlesi'nin Faâliyeti:<br>Medresetü'l-Mütehassısın<br>Nizâmnâmesi                                                               | Sebilürreşâd                 | 12         | 287         | 27 Şubat 1329        | 11-12        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                      | <b>Yazar</b>                                                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b>         |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------|----------------------|
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye: Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Ragbetsizlik       | M. Sâlih Vecdi (Talebe-i Ulûmdan, Birgili)                    | 12        | 287         | 27 Şubat 1329   | 12-13                |
| Filipin Mektupları: Yolda: Diyubend'den 3: Diyubend'de Medrese-i Diniyye                   | Muhammed Vecih                                                | 12        | 287         | 27 Şubat 1329   | 15-16                |
| Kadınların Okuyup Yazma Meselesi: 'Lâ ta' allemü'n nisa'e hattan' Hadîsinin Ravisine Cevap | Bosna'dan:...                                                 | 12        | 288         | 6 Mart 1330     | 31-32                |
| Beyrut'ta Osmanlı Maârif                                                                   | Haris ibn Hemmam                                              | 12        | 291         | 27 Mart 1330    | 91-92                |
| Maârif                                                                                     | Haris ibn Hemmam                                              | 12        | 294         | 17 Nisan 1330   | 142-145              |
| Hadîs-i Şerîf: Cevap                                                                       | Babanzade Ahmed Naim                                          | 12        | 295         | 24 Nisan 1330   | 150                  |
| Hadîs-i Şerîf: Suâl                                                                        | Toygar                                                        | 12        | 295         | 24 Nisan 1330   | 150                  |
| Terbiye ve Ta'lim: Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler 1                                   | Mehmed Emin, Genç Meb'ûsu                                     | 12        | 296         | 01 Mayıs 1330   | 175-176              |
| Bosna Mektupları: Bosna Reîsü'l-Ulemâsı                                                    | H. M. Fatî (Dârülfünun me'zûnlarından Kolenoviç, Saray-Bosna) | 12        | 296         | 01 Mayıs 1330   | 185                  |
| Terbiye ve Ta'lim: Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler 2                                   | Mehmed Emin, Genç Meb'ûsu                                     | 12        | 297         | 08 Mayıs 1330   | 195-198              |
| İcazetnâme Camiyeti (Talebelik Âleminde)                                                   | Sebilürreşâd                                                  | 12        | 297         | 08 Mayıs 1330   | 207-208              |
| Darülhilafê'de Tiyatro Mektebi!: Eksik Olan Bir Bu idi!                                    | Sebilürreşâd                                                  | 12        | 299         | 22 Mayıs 1330   | 242                  |
| Maârif: Darü'lulûm                                                                         | Haris ibn Hemmam                                              | 1-12      | 1-300       | 29 Mayıs 1330   | (14-258)<br>(15-259) |
| Şuûn: Konya: Konya'da Medresetü'l-Vâizîn                                                   | Sebilürreşâd                                                  | 12        | 302         | 12 Haziran 1330 | 292                  |
| Matbûât: Talebe Defterinden Aynen: Millî ve Dînî Terbiye                                   | Ahmed Hâlid Bey, Muallim                                      | 12        | 304         | 26 Haziran 1330 | 324                  |
| İctimâî İnhitanın Sebebini Usûl-i Terbiyede Aranmalıdır                                    | M. Şemseddin                                                  | 12        | 305         | 3 Temmuz 1330   | 329-331              |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                        | <b>Yazar</b>            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b>        | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|-----------|--------------------|------------------------|--------------|
| Bhopal Hâkime-i Zîşanı Şah<br>Cihan Hazretleri'nin<br>Hindistan'da Esasat-ı İslâmiyye<br>Dairesinde Kız Mektepleri<br>Kuşadı | S.M.Tevfik              | 12        | 307                | 17 Temmuz 1330         | 364-365      |
| Terbiye ve Ta'lim: Makâm-ı<br>Meşihat'ın Mühim Bir<br>Teşebbüsü ve Dârülhilâfe<br>Medresesi                                  | Sebilürreşâd            | 12        | 312                | 16 Teşrîn-i Evvel 1330 | 439-440      |
| Şuûn: Maârif-i İslâmiyye'nin<br>İhyâ ve Teceddüdü                                                                            | Sebilürreşâd            | 13        | 330                | 26 Şubat 1330          | 142          |
| Nutuk, Medresetü'l-<br>Mütehassısın'de Suriye Hey'et-<br>i İlmiyyesine Verilen Ziyafette<br>İrâd Edilen Nutuk                | Aksekili Ahmed<br>Hamdi | 14        | 350                | 15 Teşrîn-i Evvel 1331 | 93-94        |
| Matbûât: Mekteplerde Dîn<br>Esâsı Üzerine Terbiye                                                                            | Servet-i Fünûn          | 14        | 350                | 15 Teşrîn-i Evvel 1331 | 95           |
| Diyânet ve Kazâ                                                                                                              | İzmirli İsmail Hakkı    | 15        | 373                | 10 Teşrîn-i Evvel 1334 | 159-160      |
| Köy Hocası                                                                                                                   | Mehmed Âkif             | 15        | 382                | 12 Kânûn-ı Evvel 1334  | 331-332      |
| Kütüphane ve Kitaplarımız                                                                                                    | Ferid                   | 16        | 391                | 13 Şubat 1335          | 16           |
| Mekâtib-i İbtidâiyye<br>Muallimlerinin Enzar-ı<br>Hamiyetine                                                                 | Osman Nuri              | 16        | 393                | 27 Şubat 1335          | 42           |
| Yine Kütüphane ve<br>Kitaplarımız                                                                                            | V. Râmiz                | 16        | 394-5              | 06 Mart 1335           | 63-64        |
| Dârülfünun'da Muhtelit<br>Tedrîsâtın Akâmeti                                                                                 | Sebilürreşâd            | 16        | 406-7              | 17 Nisan 1335          | 154-155      |
| İngilizce Elif-bâ ve<br>Usûl-i Tedrîs                                                                                        | Sebilürreşâd            | 16        | 406-7              | 17 Nisan 1335          | 160          |
| Maârif Nâzırı Yanılıyor!                                                                                                     | Zafer (Kastamonu)       | 16        | 410-11             | 01 Mayıs 1335          | 193-194      |
| Müslümanlık Tab'-ı Beşeri<br>Nasıl Terbiye Eder?                                                                             | Ömer Rıza               | 16        | 411-12<br>(412-13) | 8 Mayıs 1335           | 202-206      |
| Dârülfünun ile Fıkhn ve<br>Mesâil-i Şer'iyenin Alâkası<br>Yokmuş!                                                            | Sebilürreşâd            | 16        | 414-15             | 15 Mayıs 1335          | 222-223      |
| Yine Dârülfünun Tedrîsâtı,<br>Dârülfünun'da Tedrîsât-ı<br>Muhtelite Mes'elesi                                                | Sebilürreşâd            | 16        | 414-15             | 15 Mayıs 1335          | 223-224      |
| Huzur-ı Hümayun Dersleri                                                                                                     | Mehmed Emin             | 17        | 425-426            | 26 Haziran 1335        | 75-77        |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                      | <b>Yazar</b>                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Kürsü Şeyhleri<br>(Selatin Şeyhliği)                                                                       | Mehmed Emin                 | 17        | 427-428     | 10 Temmuz 1335        | 88-89        |
| Dînî Dersler                                                                                               | Aksekili Ahmed Hamdi        | 17        | 433-34      | 01 Ağustos 1335       | 134-136      |
| Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs I                                                                                 | Mehmed Emin                 | 17        | 439         | 28 Ağustos 1335       | 183-186      |
| Câmiü'l-Ezher                                                                                              | Sebilürreşâd                | 17        | 439         | 28 Ağustos 1335       | 187          |
| Dînî Dersler                                                                                               | Pâkîze                      | 17        | 441         | 18 Eylül 1335         | 205-206      |
| Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs II                                                                                | Mehmed Emin                 | 17        | 441         | 18 Eylül 1335         | 208-210      |
| Tarihçe-i Tarik-i Tadrîs II                                                                                | Mehmed Emin                 | 17        | 442         | 25 Eylül 1335         | 218-219      |
| Aksekili Ahmed Hamdî Efendi'nin "Dînî Dersler" Kitâbı Mühim Bir Eksikimizin İtmâmına Doğru Büyük Bir Hatve | Doktor Milaslı İsmail Hakkı | 17        | 442         | 25 Eylül 1335         | 219-221      |
| Mekteplerde Dîn Tadrîsâtı: Muallime Pakize Hanımefendi'ye                                                  | Aksekili Ahmed Hamdi        | 18        | 447         | 6 Teşrîn-i Evvel 1335 | 55-57        |
| Dârülmuallimât Müdürü Meselesi                                                                             | Sebilürreşâd                | 18        | 449         | 20 Teşrîn-i Sani 1335 | 83           |
| Dârülfünun Gençlerine: Dîn ve Ahlâk                                                                        | Hüseyin Adil                | 18        | 450         | 4 Kânûn-ı Evvel 1335  | 94-95        |
| Medrese Teşkilatı                                                                                          | Cevad                       | 18        | 453         | 1 Kânûn-ı Sani 1336   | 127-130      |
| Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye                                                                         | Sebilürreşâd                | 18        | 459         | 19 Şubat 1336         | 202          |
| Medrese Tahsilinde Gaye I                                                                                  | Cevad                       | 18        | 459         | 19 Şubat 1336         | 202-204      |
| Medrese Tahsilinde Gaye II                                                                                 | Cevad                       | 18        | 461         | 4 Mart 1336           | 220-222      |
| Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?             | A.Şükrü                     | 18        | 462         | 1 Nisan 1336          | 237-239      |
| Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası                                                                         | Sebilürreşâd                | 18        | 462         | 1 Nisan 1336          | 239-240      |
| Köy Hocası Geldi                                                                                           | Eşref Edip                  | 19        | 476         | 15 Nisan 1337         | 75-76        |
| Milletin En Büyük İhtiyacı: Münkarız Olan Medreselerin İhyası I                                            | Abdülvehhab                 | 19        | 476         | 15 Nisan 1337         | 76-77        |
| Maârifte Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir                                                    | Eşref Edip                  | 19        | 477         | 23 Nisan 1337         | 87-90        |



| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                  | <b>Yazar</b>                               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Maârif Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârif Mütcellik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I | Hamdullah Subhi, Emeği geçen: (Eşref Edib) | 19        | 477         | 23 Nisan 1337   | 90-92        |
| Maârif Vekili Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârif Mütcellik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları II                                         | Hamdullah Subhi, (Emeği geçen: Eşref Edib) | 19        | 479         | 7 Mayıs 1337    | 108-110      |
| Dînî Terbiye, Dînî Tedrîs                                                                                                                              | Kazım Nami                                 | 19        | 479         | 7 Mayıs 1337    | 110-112      |
| Maârif Derdi                                                                                                                                           | Mehmed Ali Ayni                            | 19        | 480         | 14 Mayıs 1337   | 123-125      |
| Milletin En Büyük İhtiyacı II: Münkârız Olan Medreselerin İhyası                                                                                       | Sebilürreşâd                               | 19        | 480         | 14 Mayıs 1337   | 127-128      |
| Vaazlar, Vâizler                                                                                                                                       | Sireti                                     | 19        | 481         | 21 Mayıs 1337   | 133-134      |
| Medâris-i İlmiyye Nizâm-nâmesi                                                                                                                         | Sebilürreşâd                               | 19        | 481         | 21 Mayıs 1337   | 135-136      |
| Medâris-i İlmiyye İmtihanları Hakkında Ta'limât-nâme                                                                                                   | Sebilürreşâd                               | 19        | 482         | 28 Mayıs 1337   | 143          |
| Tecil Kanûnunun Talebeye Aid Mevaddı                                                                                                                   | Sebilürreşâd                               | 19        | 482         | 28 Mayıs 1337   | 143          |
| Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi                                                                                                                 | Yusuf Akçuraoglu                           | 19        | 484         | 18 Haziran 1337 | 167-175      |
| Maneviyattan Mahrum Gençler Memleket İçin Felakettir                                                                                                   | Sebilürreşâd                               | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337   | 205          |
| Maârif Muzır ve Müstehlik Olmaktan Kurtarmalı                                                                                                          | Sebilürreşâd                               | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337   | 206-207      |
| Yozgatta Müteşkil İslah-ı Medâris Komisyonunun Beyannâmesi                                                                                             | Sebilürreşâd                               | 19        | 487         | 8 Temmuz 1337   | 210-212      |
| Mekteplerde Tedrîsât ve Terbiye-i Dîniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhterem Hamdullah Suphi Beyefendi'ye                                      | Aksekili Ahmed Hamdi                       | 19        | 488         | 17 Temmuz 1337  | 215-217      |
| Mekteplerde Dîn Dersleri ve Fransızca Tahsîli: Maârif Vekil-i Muhterem Beyefendiye                                                                     | Sebilürreşâd                               | 19        | 489         | 24 Temmuz 1337  | 229-230      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                               | <b>Yazar</b>         | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>         | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------|----------------------|-----------|-------------|----------------------|--------------|
| Maârif Buhranı Ancak Esaslı Tedabir ile İzale Edilebilir                            | Mehmed Nuri          | 19        | 493         | 26 Şubat 1338        | 272-273      |
| Dalalet Yolları: Garb Terbiyesi Gençleri Nasıl Frenkleştirdi?                       | Sebilürreşâd         | 20        | 496         | 8 Nisan 1338         | 24           |
| Köylü Niçin Yükseleniyor?                                                           | Ahmed Cevdet         | 20        | 496         | 8 Nisan 1338         | 24           |
| Köylüyü Cehlden Kurtaracak Çare: Ankara (Sebilürreşâd) Ceride-i İlmiyesine          | Sebilürreşâd         | 20        | 496         | 8 Nisan 1338         | 20-21        |
| Aksekili Ahmed Hamdi, Dînî Dersler: Birinci Kitap (Birinci ve İkinci Kısımlar       | Sebilürreşâd         | 20        | 501         | 13 Mayıs 1338        | 84           |
| Şerîyye Vekâletinin Tamimi: Bilumûm Müftülere, Memurin-i Şerîyyeye                  | Sebilürreşâd         | 20        | 502         | 18 Mayıs 1338        | 87-88        |
| İhya-yı Medâris                                                                     | F. Dervişoğlu        | 20        | 502         | 18 Mayıs 1338        | 92-93        |
| Terbiye-i Maneviyenin Ehemmiyeti, Maârifin Bozukluğu                                | Ahmed Cevdet         | 20        | 507         | 29 Haziran 1338      | 156          |
| İrşad Meselesi: Matbûât ve İstihbarat Müdürü Beye İthaf                             | Hasan Basri          | 20        | 509         | 13 Temmuz 1338       | 171-172      |
| Terbiye-i Maneviyyenin Ehemmiyeti                                                   | Sebilürreşâd         | 20        | 509         | 13 Temmuz 1338       | 180          |
| Muallim ve Muallimeler Derneği Riyaset-i Muhteremesine                              | Sebilürreşâd         | 20        | 511         | 29 Temmuz 1338       | 201-204      |
| Muallim ve Muallimelere                                                             | Sebilürreşâd         | 20        | 512         | 3 Ağustos 1338       | 215-216      |
| Yeni İslâm Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor                                     | Aksekili Ahmed Hamdi | 21        | 522         | 18 Kânûn-ı Sâni 1339 | 11-16        |
| Dârülfünun'un ve Medreselerin Islahı Hakkında                                       | Sebilürreşâd         | 21        | 528-529     | 16 Mayıs 1339        | 71-72        |
| Bizans Dârülfünunu'nu İhya: Milli Harstan Bizans Harsına                            | Sebilürreşâd         | 21        | 530-531     | 24 Mayıs 1339        | 87-88        |
| Demokraside Halkın Terbiyesi                                                        | Ahmed Cevdet         | 21        | 532-533     | 2 Haziran 1339       | 103-104      |
| Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir                                           | Nusret Cezmi         | 21        | 534-535     | 9 Haziran 1339       | 110-111      |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı | Hasan Hikmet         | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339      | 125-127      |
| Mekteplerde Buhran-ı Ahlâki                                                         | Sebilürreşâd         | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339      | 127-128      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                   | <b>Yazar</b>         | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Maârifin Hali                                                                                           | Sebilürreşâd         | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339       | 129-131      |
| Ahlâk ve Terbiye                                                                                        | Sebilürreşâd         | 21        | 536-537     | 14 Haziran 1339       | 135          |
| Medresetü'l-İrşad                                                                                       | Aksekili Ahmed Hamdi | 21        | 538-539     | 21 Haziran 1339       | 142-144      |
| İstanbul Medreseleri I                                                                                  | Müftizade            | 21        | 540-541     | 28 Haziran 1339       | 160-163      |
| İstanbul Medreseleri II                                                                                 | Müftizade            | 21        | 542-543     | 5 Temmuz 1339         | 174-177      |
| İstanbul Medreseleri: İaşe I                                                                            | Müftizade            | 21        | 544-545     | 12 Temmuz 1339        | 189-191      |
| İstanbul Medreseleri: İaşe II                                                                           | Müftizade            | 21        | 546         | 19 Temmuz 1339        | 210-212      |
| Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı: Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i Aliyyesine                                       | Aksekili Ahmed Hamdi | 22        | 553-554     | 23 Ağustos 1339       | 53-55        |
| Ladîni mi, Dîni mi?                                                                                     | Sebilürreşâd         | 23        | 575         | 15 Teşrin-i Sani 1339 | 44-45        |
| Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!                            | Sebilürreşâd         | 23        | 576         | 22 Teşrin-i Sani 1339 | 63-64        |
| Medâris-i İlmiyye: Diğer Müessesat-ı İrfaniyye Gibi Müsaidata Mazhar Olmazsa Yaşayamayacaktır           | Mustafa              | 23        | 580         | 20 Kânûn-ı Evvel 1339 | 123-124      |
| Talebenin İstirhamatı: Umur-ı Şeriyye ve Evkaf Vekâlet-i Celîlesinden                                   | Mehmed Hilmi         | 23        | 580         | 20 Kânûn-ı Evvel 1339 | 124-125      |
| Yüksek Tahsîlin Kadınlar Üzerindeki Tesirâtı                                                            | Ahmed Şükrü          | 23        | 584         | 17 Kânûn-ı Sâni 1340  | 190          |
| Medreselerde Faaliyet                                                                                   | Sebilürreşâd         | 23        | 586         | 31 Kânûn-ı Sâni 1340  | 223          |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Terbiye II                                                  | Hasan Hikmet         | 23        | 587         | 7 Şubat 1340          | 233-235      |
| Vaaz ve Vâizler                                                                                         | Ömer Nasuhi          | 23        | 589         | 21 Şubat 1340         | 265-267      |
| Terbiye-i Maneviyye ve Ahlâkiyyenin Lüzûmu                                                              | Sebilürreşâd         | 23        | 589         | 21 Şubat 1340         | 271          |
| Hıfzı Tevfîk                                                                                            | Ecnebî Mektepleri    | 23        | 593         | 20 Mart 1340          | 335          |
| İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha | Sebilürreşâd         | 23        | 594         | 27 Mart 1340          | 351-352      |
| İlâhiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?                                                                     | Yahya Afif           | 23        | 595         | 3 Nisan 1340          | 354-355      |
| Papaz Mekteplerinin Sırrı                                                                               | Sebilürreşâd         | 23        | 596         | 10 Nisan 1340         | 379-381      |
| İlâhiyat Fakültesine Dair                                                                               | Mehmed Ali Ayni      | 23        | 597         | 17 Nisan 1340         | 394-396      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                  | <b>Yazar</b> | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>   | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------|-----------|-------------|----------------|--------------|
| Fransa'da Dîni Tedrîsât                                                                                | Sebilürreşâd | 23        | 597         | 17 Nisan 1340  | 396-397      |
| Fani Medreselerin Baki Eserleri                                                                        | Yahya Afif   | 23        | 598         | 24 Nisan 1340  | 413-414      |
| Garip Müslümanlığa İndirilen Darbeler: Müslüman Vakıfları Zapt Olunuyor, Camilerin Kapanmak Tehlikesi! | Sebilürreşâd | 24        | 599         | 1 Mayıs 1340   | 16           |
| İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Vaziyet-i İlmiyyesi                                          | Yahya Afif   | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340  | 17-19        |
| Siyonistliğin Memleketimizde Zerkettiği Fikirler                                                       | Sebilürreşâd | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340  | 30           |
| Tedrîsât-ı Nasraniyyeye Devam Eden Hristiyan Mektepleri                                                | Sebilürreşâd | 24        | 600         | 15 Mayıs 1340  | 30           |
| İlâhiyat Fakültesi: İlâhiyat Fakültesinin Diğer Nevakıs-ı İlmiyyesi                                    | Yahya Afif   | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340  | 40-43        |
| İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülâkat                                                                | Sebilürreşâd | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340  | 43-44        |
| İlâhiyat Liseleri: Millet'in İhtiyacat-ı Diniyyesini Temin İçin Zaruri Tedbirler                       | Tahsin       | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340  | 44-45        |
| İlâhiyat Tahsili için Avrupa'ya Talebe Gönderilir mi?                                                  | Sebilürreşâd | 24        | 601         | 22 Mayıs 1340  | 45           |
| Vebali Müderris Beylerin Boynuna                                                                       | Yahya Afif   | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340  | 51-52        |
| Tevhîd-i Tedrîsât Demek İlgay Tedrîsât Demek midir?                                                    | Sebilürreşâd | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340  | 58-59        |
| Tevhîd-i Tedrîsât'ın Tarz-ı Tatbiki                                                                    | Sebilürreşâd | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340  | 59           |
| Maârif Aleyhine Teceddüd Olur mu?                                                                      | Sebilürreşâd | 24        | 602         | 29 Mayıs 1340  | 64           |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Vaziyet-i İctimâiyemizin Umûmî Tahlili                          | Hasan Hikmet | 24        | 603         | 5 Haziran 1340 | 71-74        |
| Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? I                                                                          | Sebilürreşâd | 24        | 603         | 5 Haziran 1340 | 76-78        |
| Ahlâk-ı Milliyyenin İnhidamına Karşı Seyirci Kalınabilir mi?                                           | Sebilürreşâd | 24        | 603         | 5 Haziran 1340 | 80           |
| Camide Hıfz-ı Kur'ân Mücrimleri!                                                                       | Sebilürreşâd | 24        | 603         | 5 Haziran 1340 | 80           |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                  | <b>Yazar</b> | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Of Ulemâ ve Müntahib-i Sanilerin İstirhamatı: Ankara Türkiye Cumhuriyeti Riyaset-i Celîlesine, Sûreti Heyet-i Vekileye | Sebilürreşâd | 24        | 603         | 5 Haziran 1340  | 80           |
| Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkat             | Sebilürreşâd | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 89-90        |
| Medreseler Ne İdi, Ne Oldu? II                                                                                         | Sebilürreşâd | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 90-91        |
| Amerikan Kolejini Tes'îd                                                                                               | Sebilürreşâd | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 91-92        |
| Kadınların Tahsil ve Meslek Sahalarında Erkeklerle Rekabetleri                                                         | Sebilürreşâd | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 93           |
| Dar'ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine                                                   | Sebilürreşâd | 24        | 604         | 12 Haziran 1340 | 95-96        |
| Darü'l-Huffazların Sırrı Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Hangi Maddesine Mübtenidir?                                       | Sebilürreşâd | 24        | 605         | 19 Haziran 1340 | 103-104      |
| Maârif Vekili Hazretlerine Açık Arıza                                                                                  | Çelebi       | 24        | 606         | 26 Haziran 1340 | 121-122      |
| Îlâhiyat Talebesinin İaşesi                                                                                            | Yahya Afif   | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340   | 138-141      |
| Artık Bu Kadarı Fazla!.                                                                                                | Sebilürreşâd | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340   | 141          |
| Maârif Vekili Vâsıf Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine                                                                    | Sebilürreşâd | 24        | 607         | 3 Temmuz 1340   | 141          |
| Sinemalara Ön Ayak Olan Müftüler de Varmış!                                                                            | Sebilürreşâd | 24        | 609         | 24 Temmuz 1340  | 172          |
| Barda Muallim ve Muallimeler                                                                                           | Sebilürreşâd | 24        | 609         | 24 Temmuz 1340  | 173          |
| Ahlâk Sukutu Karşısında Hocalar Ne Yapacak?                                                                            | Sebilürreşâd | 24        | 609         | 24 Temmuz 1340  | 173-174      |
| Muallimler Cemiyetinden Bir İtizal!                                                                                    | Yahya Afif   | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 183-185      |
| Laiklik-Ladinîlik: Hükûmete Laiklik İsnâd Olunması Doğru mudur?                                                        | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 185-187      |
| Yapılan Masrafa Karşı Alınan Mahsul!                                                                                   | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 189-190      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                   | <b>Yazar</b> | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|--------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Halt-ı Tedrîsât Teklifinde Bulunan Zâtın Mahiyeti                                       | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 190          |
| Robert Koleji'nin Ferruhlu Günleri                                                      | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 191          |
| Medreseler Tahrîp Ediliyor                                                              | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 192          |
| Mektepli Kızlar Nasıl Yetiştiriliyor?                                                   | Sebilürreşâd | 24        | 610         | 31 Temmuz 1340  | 192          |
| Maârifimizde İflas Alametleri!                                                          | Sebilürreşâd | 24        | 611         | 7 Ağustos 1340  | 199-201      |
| İstanbul Lisesi'nin Mülga Bab-ı Meşihat'taki Müsameresi                                 | Sebilürreşâd | 24        | 611         | 7 Ağustos 1340  | 206          |
| Bolşevik Düsturları: Mekteplerde Laik Terbiyeden Maksat Ne İmiş!                        | Sebilürreşâd | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340 | 214-217      |
| Mekteplerde İlm ve İrfan Yerine Tiyatro, Çalgı, Oyun!                                   | Sebilürreşâd | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340 | 221-222      |
| Maârifî İflâstan ve Yıkıcılıktan Kurtarmak Lüzûmu                                       | Ahmed Hulusi | 24        | 612         | 14 Ağustos 1340 | 222-223      |
| Ecnebî Mekteplerini Müdâfaa Eden Türk Gazetesi                                          | Sebilürreşâd | 24        | 613         | 21 Ağustos 1340 | 238          |
| İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Esaret-i Ruhiyye                                 | Hasan Hikmet | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340 | 243-245      |
| Müslümanlık Arap Harsı mıdır?: Maârif Vekilinin İlme ve Tarihe Mugayir Yanlış Telkinatı | Sebilürreşâd | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340 | 247-249      |
| Medreselere Dair: Harput Talebe-i Ulûmu'nun İstirhamatı                                 | Sebilürreşâd | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340 | 249-250      |
| Taklitçi Maârifin Bugünkü Perişan Hali                                                  | Sebilürreşâd | 24        | 614         | 28 Ağustos 1340 | 255          |
| Papaz Mektepleri Açılıyor                                                               | Sebilürreşâd | 24        | 615         | 4 Eylül 1340    | 270-271      |
| İlâhiyat Fakültesi ve İmâm Hatip Mektebinin Ömr-i Tabiisi                               | Sebilürreşâd | 24        | 615         | 4 Eylül 1340    | 271          |
| Maârifin Acınacak Hali                                                                  | Sebilürreşâd | 24        | 615         | 4 Eylül 1340    | 271-272      |
| Mekteplerde Ulûm-ı Diniyye                                                              | Yahya Afif   | 24        | 616         | 11 Eylül 1340   | 280-281      |
| Mekteplerimizde Terbiye Şiarları                                                        | Sebilürreşâd | 24        | 616         | 11 Eylül 1340   | 287          |
| Talebe-i Ulûmun Mukarreratı: İlâhiyat Fakültesi Müdâvimlerinin İctimaları               | Sebilürreşâd | 24        | 617         | 8 Eylül 1340    | 299          |
| Mekteplerde Oyun Dersleri!                                                              | Sebilürreşâd | 24        | 618         | 25 Eylül 1340   | 310-312      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                    | <b>Yazar</b> | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|----------------------------------------------------------|--------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Çocuklarımız Sokakta Kalıyor                             | Sebilürreşâd | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 316          |
| Medreseler Satılıyor                                     | Sebilürreşâd | 24        | 618         | 25 Eylül 1340          | 317          |
| Medreseler de İnkılap Geçiriyor!                         | Sebilürreşâd | 24        | 619         | 2 Teşrîn-i Evvel 1340  | 327-330      |
| Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Diniye                   | Ahmed Cevdet | 24        | 619         | 2 Teşrîn-i Evvel 1340  | 330-332      |
| Mekteplerde Her Şey!                                     | Sebilürreşâd | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 341-344      |
| Medreseler Satılabilir mi?                               | Sebilürreşâd | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 346-347      |
| İmâmsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?                          | Sebilürreşâd | 24        | 620         | 9 Teşrîn-i Evvel 1340  | 347-348      |
| İlâhiyat Talebesi Derslere Girmeyecekler                 | Sebilürreşâd | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 365          |
| Muhtelit Tedrîsâta Karşı Fransızların Tedbirleri         | Sebilürreşâd | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Tire İmâm ve Hatip Mektebi de Lağv Edildi                | Sebilürreşâd | 24        | 621         | 16 Teşrîn-i Evvel 1340 | 366          |
| Arnavutluk'ta Medreseler                                 | T. Bahri     | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 379          |
| Maârif Vekâleti'nin Tiyatro Mektepleri                   | Sebilürreşâd | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 381          |
| Papaz Mektepleri Açılıyor, Medreseler Ne Olacak?         | Sebilürreşâd | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 381          |
| Dârülfünunlu Talebe ve Talebatın Romanya'daki İhtisasatı | Sebilürreşâd | 24        | 622         | 23 Teşrîn-i Evvel 1340 | 382          |
| Tedrîsât-ı Diniye Bûsbütün mü Mekteplerden Kaldırıldı?   | Sebilürreşâd | 24        | 623         | 30 Teşrîn-i Evvel 1340 | 397-398      |
| Maârif Vekilinin Tiyatroculuğu Himayesi                  | Sebilürreşâd | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 411          |
| Gençliği ve Mektepleri İstila Eden Tehlike               | Sebilürreşâd | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 412          |
| Papaz Mektepleri, Genç Hıristiyanlar Cemiyetleri         | Sebilürreşâd | 24        | 624         | 6 Teşrîn-i Sani 1340   | 413-414      |
| Terbiye-i Diniye de Avrupa'ya mı Sipariş Edilecek!       | Sebilürreşâd | 25        | 625         | 13 Teşrîn-i Sani 1340  | 14           |
| Maârif Vekilinin Bir Tamimi                              | Sebilürreşâd | 25        | 625         | 13 Teşrîn-i Sani 1340  | 15           |
| Mekteplerde Tezebzüb ve Anarşi                           | Sebilürreşâd | 25        | 627         | 27 Teşrîn-i Sani 1340  | 45           |
| İmâm ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor                    | Sebilürreşâd | 25        | 627         | 27 Teşrîn-i Sani 1340  | 46           |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                   | <b>Yazar</b>    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Maârifin Alabildiğine<br>İnhitat ve Sukutu                                              | Sebilürreşâd    | 25        | 628         | 4 Kânûn-ı Evvel 1340  | 62           |
| Halk, Dînî Tedrîsâtın<br>Tezyidini İstiyor                                              | Sebilürreşâd    | 25        | 629         | 11 Kânûn-ı Evvel 1340 | 79           |
| Dârülfünun'ı İnhitattan<br>Kurtarmak Teşebbüsleri                                       | Sebilürreşâd    | 25        | 632         | 1 Kânûn-ı Sâni 1340   | 126-127      |
| Dârülfünun'da Şâyân-ı<br>Teessüf Bir Hâdis                                              | Sebilürreşâd    | 25        | 635         | 22 Kânûn-ı Sâni 1341  | 170-171      |
| Maârif Vekâletinin<br>Garip Bir Tamimi                                                  | Sebilürreşâd    | 25        | 635         | 22 Kânûn-ı Sâni 1341  | 173          |
| Dârülfünunlu Hanımlarla<br>Beylerin Dans Hâdiseleri                                     | Sebilürreşâd    | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341  | 187-189      |
| Dârülmualîmât Sakfı<br>Altında Bir Facia                                                | Salahaddin Enis | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341  | 189-190      |
| Dârülfünun Emininin İtirafatı                                                           | Sebilürreşâd    | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341  | 190-191      |
| Fevza-yı İctimâi: İctimâi<br>Buhran, Mektep Buhranı,<br>Kadınlık Buhranı                | Sebilürreşâd    | 25        | 636         | 29 Kânûn-ı Sâni 1341  | 191          |
| Müslüman Çocuklarının<br>Kiliselere Gönderilmesi                                        | Sebilürreşâd    | 25        | 637         | 5 Şubat 1341          | 205-206      |
| Merhamet Ediniz Efendiler!:<br>İlâhiyat Talebesinin Büyük<br>Millet Meclisine Mürâcaatı | Sebilürreşâd    | 25        | 638         | 12 Şubat 1341         | 223          |
| Gençliğin Terbiyesi Hakkında<br>Teşebbüsler, İkdam Sahibi<br>Ahmed Cevdet Bey Yazıyor   | Sebilürreşâd    | 25        | 638         | 12 Şubat 1341         | 224          |
| Dârülfünunu Tezebzüb ve<br>İnhitattan Kurtarmak<br>Teşebbüsleri                         | Sebilürreşâd    | 25        | 639         | 19 Şubat 1341         | 239-240      |
| Azerbaycan Nasıl<br>Ruslaştırılıyor?                                                    | Sebilürreşâd    | 25        | 641         | 5 Mart 1341           | 271-272      |



## EK-2. İctihad Dergisinde Eğitime Dair Yazı ve Makalelerin Fihristi

### 2.1. Yazar Adlarına Göre

| Yazar           | Makale ve Yazı                                                                                                                                                  | C. | Sayı | Tarih                    | Sayfa     |
|-----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|--------------------------|-----------|
| Abdullah Cevdet | Anglo-Sakson Âleminde:<br>Kadın ve Âilede Terbiye                                                                                                               | 21 | 188  | 15 Şubat 1925            | 3721-3723 |
| Abdullah Cevdet | Anglo-Sakson Mektebinde<br>Terbiye-i Bedeniye ve Ahlâkiye                                                                                                       | 21 | 205  | 01 Haziran 1926          | 3992-3994 |
| Abdullah Cevdet | Anglo-Sakson Mekteplerinde<br>Dîn ve Terbiye                                                                                                                    | 22 | 211  | 31 Eylül 1926            | 4086-4088 |
| Abdullah Cevdet | Anglo-Sakson Mekteplerinde<br>Terbiye                                                                                                                           | 21 | 204  | 15 Mayıs 1926            | 3979-3982 |
| Abdullah Cevdet | Ayine-i Matbûât                                                                                                                                                 | 4  | 80-3 | 12 Eylül 1329            | 1771-1773 |
| Abdullah Cevdet | Cihan-ı İslâm'a Dair                                                                                                                                            | 3  | 26   | 1 Temmuz 1327            | 761-767   |
| Abdullah Cevdet | Çocuklara Güzel Bir Kitap:<br>Çocuklara Resimli Yardımcı Kıraat                                                                                                 | 28 | 356  | 1 Teşrîn-i Sâni 1932     | 5839-5841 |
| Abdullah Cevdet | Dârülfünunlular Hâdisesi                                                                                                                                        | 20 | 174  | 1 Şubat 1925             | 3505      |
| Abdullah Cevdet | Demokrasi ve Terbiye (John<br>Dewey, Demokrasi ve Terbiye,<br>Ta'lim ve Terbiye Heyeti<br>Azasından Avni Bey Maârif<br>Vekâleti Neşriyatı, 428 sahife,<br>1928) | 23 | 252  | 15 Mayıs 1928            | 4796-4797 |
| Abdullah Cevdet | Doktor Müderris Asaf Derviş Paşa                                                                                                                                | 23 | 254  | 15 Haziran 1928          | 4819-4820 |
| Abdullah Cevdet | Gençlerde Ruh İstikameti                                                                                                                                        | 27 | 349  | 15 Temmuz 1932           | 5755-5758 |
| Abdullah Cevdet | Gençlere Energie Dersleri:<br>Nefsinize Hakim Olunuz                                                                                                            | 27 | 350  | 1 Ağustos 1932           | 5767-5768 |
| Abdullah Cevdet | Gençlerimizi (Energie)'ye Davet                                                                                                                                 | 26 | 320  | 1 Mayıs 1931             | 6439-6443 |
| Abdullah Cevdet | Guyau'ya Nazaran<br>Ahlâk ve Sanat ve Dîn                                                                                                                       | 24 | 262  | 15 Teşrîn-i Evvel 1928   | 5056-5058 |
| Abdullah Cevdet | İctimâi Sütun: Anglo-Sakson<br>Âlemi - Mektepte Terbiye                                                                                                         | 21 | 203  | 01 Mayıs 1926            | 3958-3961 |
| Abdullah Cevdet | İctimâi Sütun: Anglo-Sakson<br>Âleminde Çocuk-Âile Hayatı                                                                                                       | 21 | 201  | 01 Nisan 1926            | 3927-3929 |
| Abdullah Cevdet | İctimâi Sütun: Dîn-ü<br>Terbiye-i Vicdâniye                                                                                                                     | 21 | 197  | 01 Şubat 1926            | 3861-3863 |
| Abdullah Cevdet | İctimâi Sütunu:<br>Anglo-Sakson Âilesinde Ana                                                                                                                   | 21 | 190  | 15 Teşrîn-i Evvel 1925   | 3754-3756 |
| Abdullah Cevdet | İş Üniversitesi                                                                                                                                                 | 25 | 287  | 15 Kânûn-ı Evvel<br>1929 | 5303-5304 |
| Abdullah Cevdet | İtalya'ya Mûteallik Bazı Vesâik                                                                                                                                 | 3  | 34   | 1 Teşrîn-i Sâni 1327     | 887-889   |

| Yazar           | Makale ve Yazı                                                                                                                                                                                         | C. | Sayı | Tarih                    | Sayfa     |
|-----------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|--------------------------|-----------|
| Abdullah Cevdet | Kıyam-ı Akvâm -Konferans-                                                                                                                                                                              | 4  | 90-1 | 09 Kânûn-ı Sâni 1339     | 2016-2021 |
| Abdullah Cevdet | Kimin Mukadderatı Kimin Elinde?                                                                                                                                                                        | 4  | 64   | 02 Mayıs 1329            | 1383-1384 |
| Abdullah Cevdet | Köy Hekimleri Sıhhiye Çavuşları<br>Yahud Mekteb-i Tedrîs Programı<br>“Mebzulen Musavver” Program                                                                                                       | 17 | 144  | 1 Mart 1922              | 3023      |
| Abdullah Cevdet | Merhum Müderris Doktor<br>Asaf Derviş Paşa                                                                                                                                                             | 23 | 255  | 01 Temmuz 1928           | 4835-4836 |
| Abdullah Cevdet | Müstakbel Maârif-i Milliyemiz ve<br>Kazım Karabekir Paşa                                                                                                                                               | 18 | 151  | 10 Şubat 1923            | 3127-3128 |
| Abdullah Cevdet | Müşterek Terbiye,<br>Tevhîd-i Tedrîsât                                                                                                                                                                 | 19 | 168  | 1 Ağustos 1924           | 3397-3402 |
| Abdullah Cevdet | Okur Yazar Nisbeti                                                                                                                                                                                     | 20 | 174  | 1 Şubat 1925             | 3494-3496 |
| Abdullah Cevdet | Ruhi ve Felsefi Tettebbu:<br>Din Dersleri                                                                                                                                                              | 22 | 224  | 15 Mart 1927             | 4287-4289 |
| Abdullah Cevdet | Rum Ticaret Mektebinde                                                                                                                                                                                 | 5  | 109  | 5 Haziran 1330           | 164-167   |
| Abdullah Cevdet | Sebilürreşâd’a Cevab                                                                                                                                                                                   | 20 | 171  | 1924                     | 3447      |
| Abdullah Cevdet | Sıhhi Sütun: Mektep Hastalıkları                                                                                                                                                                       | 23 | 241  | 01 Kânûn-ı Evvel<br>1927 | 4609-4610 |
| Abdullah Cevdet | Softa Perverlik mi,<br>Softa Kerizlik mi?...                                                                                                                                                           | 4  | 99   | 27 Mart 1330             | 2231-2232 |
| Abdullah Cevdet | Softalığa Dair                                                                                                                                                                                         | 4  | 60   | 04 Nisan 1329            | 1303-1306 |
| Abdullah Cevdet | Şemsü'l-Mekâtib Mektebi                                                                                                                                                                                | 5  | 120  | 23 Teşrin-i Evvel 1330   | 365-366   |
| Abdullah Cevdet | Tanrı'ya İlk Defa Türkçe<br>Söyleyen İmâm                                                                                                                                                              | 21 | 202  | 15 Nisan 1926            | 3941-3942 |
| Abdullah Cevdet | Terbiye-i Ahlâkiyye                                                                                                                                                                                    | 21 | 209  | 01 Ağustos 1926          | 4053-4054 |
| Abdullah Cevdet | Türk Kızlar Mektebi                                                                                                                                                                                    | 2  | 14   | Teşrin-i Evvel 1906      | 239-240   |
| Abdullah Cevdet | Türkiye'nin İdam-ı Hükümünü<br>Hazırlayan Şeyler: Dünkü<br>Düşünce Bugünkü Neticeler                                                                                                                   | 15 | 131  | 21 Teşrin-i Sâni 1918    | 2807-2811 |
| Abdullah Cevdet | Yeni Mektep                                                                                                                                                                                            | 5  | 127  | 30 Kânûn-ı Sâni 1330     | 471-477   |
| Abdullah Cevdet | Ziraat                                                                                                                                                                                                 | 4  | 60   | 04 Nisan 1329            | 1313-1316 |
| Ahmed Ağayef    | Terbiye-i Milliye                                                                                                                                                                                      | 3  | 27   | 15 Temmuz 1327           | 781-786   |
| Ali Baha        | Çocuk Terbiyesi                                                                                                                                                                                        | 17 | 141  | 15 Kânûn-ı Sâni 1922     | 2969-2971 |
| Ali Baha        | Pedagojiye Dair İlmi Tettebbular:<br>Rousseau'nun “Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projete<br>(1772)” Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Milli Terbiye Esasları | 17 | 148  | 25 Temmuz 1922           | 3086-3088 |

| Yazar                        | Makale ve Yazı                                                                                                                                                                                         | C. | Sayı | Tarih                 | Sayfa     |
|------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|-----------------------|-----------|
| Ali Baha                     | Pedagojiye Dair İlmi Tettebbular:<br>Rousseau'nun "Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projete<br>(1772)" Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Millî Terbiye Esasları | 18 | 149  | 11 Eylül 1922         | 3105-3106 |
| Ali Fahri                    | Alfieri'nin Çocukluğu                                                                                                                                                                                  | 4  | 71   | 11 Temmuz 1329        | 1553-1557 |
| Ali Kami                     | Felsefe Mübahası: Dinî<br>Kıymetler, Ahlâki Kıymetler                                                                                                                                                  | 23 | 236  | 15 Eylül 1927         | 4492-4494 |
| Ali Kami                     | Lisân Tahsili - Maârif<br>Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine                                                                                                                                                | 4  | 79-2 | 05 Eylül 1329         | 1741-1744 |
| Ali Kami                     | Maârif Derdi                                                                                                                                                                                           | 4  | 87   | 02 Kânûn-ı Sâni 1329  | 1934-1936 |
| Ali Kami                     | Nasıl Muvaffak Olmalı?...                                                                                                                                                                              | 4  | 98   | 20 Mart 1330          | 2209-2212 |
| Ali Kami                     | Sahife-i Tenkid: Ta'lim ve<br>Terbiyede İnkılab                                                                                                                                                        | 4  | 97   | 13 Mart 1330          | 2180-2184 |
| Ali Kami                     | Lisân Tahsili - Maârif<br>Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine                                                                                                                                                | 4  | 78-1 | 29 Ağustos 1329       | 1722-1725 |
| B. Necmeddin                 | Muallim Naim Bey'e<br>Bir Gencin Cevabı                                                                                                                                                                | 15 | 130  | 14 Teşrîn-i Sâni 1918 | 2803-2806 |
| Behçet                       | Teşebbüs Vakiadır                                                                                                                                                                                      | 4  | 75   | 08 Ağustos 1329       | 1664-1665 |
| Bekir Bey, Hüseyin<br>Kazım  | Muhazara-i Zirâiye:<br>Tedrisât-ı Zirâiye                                                                                                                                                              | 20 | 173  | 1 Kânûn-ı Sâni 1925   | 3480-3481 |
| C. (Sabih)                   | Örf ve Adet ve Kadınlarımız                                                                                                                                                                            | 5  | 126  | 15 Kânûn-ı Sâni 1330  | 457-459   |
| Celal Nuri                   | Kadınlarımız                                                                                                                                                                                           | 4  | 63   | 25 Nisan 1329         | 1359-1362 |
| Celal Nuri                   | Havaic-i Kanûniyyemiz:<br>Kavanin-i Esasiyyemiz                                                                                                                                                        | 4  | 61   | 11 Nisan 1329         | 1329-1332 |
| Dufestel                     | Sıhhi Sütun: Mekteb Hastalıkları                                                                                                                                                                       | 23 | 243  | 15 Kânûn-ı Sâni 1928  | 4645-4647 |
| E. B.                        | Karilerimizden Mektuplar:<br>Bayburt ne Halde?                                                                                                                                                         | 20 | 184  | 15 Temmuz 1925        | 3663-3665 |
| Ebubekir Hazım<br>(Tepeyran) | Hatıralarım: Niğde Hafız<br>Osman Mektebi                                                                                                                                                              | 26 | 319  | 15 Nisan 1931         | 5640-5642 |
| Edhem Necdet                 | Mekteb Binalarının Hassa-i<br>Temeddüniyesi                                                                                                                                                            | 5  | 111  | 19 Haziran 1330       | 216-218   |
| F. A.                        | Mektepte Disiplin                                                                                                                                                                                      | 22 | 223  | 01 Mart 1927          | 4275-4276 |
| Fahreddin Kerim              | Mekteb Haricinde Çocukların<br>Terbiye-i Ahlâkiyesine Tesir Eden<br>Avâmil ve Bunlara Karşı Tedâbir                                                                                                    | 20 | 185  | 1 Ağustos 1925        | 3679-3681 |
| Fahreddin Kerim              | Müşterek Tedrisâtın Mahzurları                                                                                                                                                                         | 20 | 169  | 1 Eylül 1924          | 3415-3418 |
| Fatma Ünsiye                 | Japon Çocukları                                                                                                                                                                                        | 3  | 30   | 1 Eylül 1327          | 824-830   |
| Fatma Ünsiye                 | Japon Çocukları                                                                                                                                                                                        | 3  | 31   | 15 Eylül 1327         | 846-848   |

| <b>Yazar</b>                         | <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                   | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Fatma Ünsiye                         | Japon Çocukları                                                                                                         | 3         | 32          | 1 Teşrin-i Evvel 1327  | 868-870      |
| Fatma Ünsiye                         | Japon Çocukları                                                                                                         | 3         | 33          | 15 Teşrin-i Evvel 1327 | 882-883      |
| Fatma Ünsiye                         | Japon Çocukları                                                                                                         | 3         | 37          | 15 Kânûn-ı Evvel 1327  | 947-950      |
| Gustave Le Bon                       | Mali Meselelerin Psikolociyaî Çehreleri                                                                                 | 22        | 212         | 15 Eylül 1926          | 4101-4106    |
| Gustave Le Bon, Çev. Abdullah Cevdet | Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn II: Yeni İdeallerin Tahavvülü                                      | 26        | 322         | 1 Haziran 1931         | 5466-5467    |
| Gustave Le Bon, Çev. Abdullah Cevdet | Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dinî I: Yeni İdeallerin Tahavvülü                                      | 26        | 321         | 15 Mayıs 1931          | 5453-5455    |
| Gustave Le Bon, Çev. Abdullah Cevdet | Psikolociya Hatalarının Siyasi Neticeleri                                                                               | 23        | 262         | 15 Teşrin-i Evvel 1928 | 5052-5055    |
| H. S.                                | Terakki Yolları ve Çareleri                                                                                             | 4         | 70          | 04 Temmuz 1329         | 1525-1528    |
| H. S.                                | Terakki Yolları ve Çareleri: Avrupa'da Talebe Ne Tahsil Edecek?                                                         | 4         | 72          | 18 Temmuz 1329         | 1583-1587    |
| H. S.                                | Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?                                                                | 4         | 71          | 11 Temmuz 1329         | 1551-1553    |
| Halide Edib                          | Selim Sırrı Bey'e                                                                                                       | 4         | 96          | 06 Mart 1330           | 2152-2154    |
| Hasan Sermed                         | Adam Yetiştirmek                                                                                                        | 5         | 101         | 10 Nisan 1330          | 17-20        |
| Hasan Sermed                         | Hortum'da Gordon Mekteb-i Alisi: Genç Şeyhlerin Sûret-i Ta'lîm ve Tedrîsi                                               | 4         | 91-2        | 09 Kânûn-ı Sâni 1329   | 2028-2031    |
| Hasan Sermed                         | Şark-ı Garib (Near East) Risalesinden: Mekteb Muallimlerinin Sırbistan'a Hizmetleri, Osmanlı Mektep Muallimlerine İbret | 4         | 91-2        | 23 Kânûn-ı Sâni 1329   | 2031         |
| Hilmi A. Malik                       | Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta Cinsiyet ve Terbiyesi                                                                     | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926         | 4037-4038    |
| Hilmi Adnan Malik                    | Amerika Muhaberimizden: Yeni Medresemiz Türkiye'ye Gidecek Tedrîsât Mütchassası                                         | 19        | 168         | 1 Ağustos 1924         | 3407         |
| Hilmi Malik                          | Çocuk Ruhiyatı: Ebeveyn ve Cinsiyet Terbiyesi                                                                           | 22        | 211         | 31 Eylül 1926          | 4095-4097    |
| Hüseyin Kazım                        | Muhazara-i Zirâîye: Tedrîsât-ı Zirâîye                                                                                  | 20        | 174         | 1 Şubat 1925           | 3496-3498    |

| <b>Yazar</b>        | <b>Makale ve Yazı</b>                                                 | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|---------------------|-----------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Hüseyin Kazım Kadri | Dârülfünun Talebesine                                                 | 3         | 34          | 1 Teşrîn-i Sâni 1327  | 893-895      |
| İbrahim Edhem Temo  | Büyük Adamlar Nasıl Tebcil ve Takdir Olunur                           | 20        | 179         | 1 Mayıs 1925          | 3576         |
| İctihad             | American Collegiat Istitute: Fevkalade Müsameresi                     | 21        | 206         | 15 Haziran 1926       | 4009-4012    |
| İctihad             | Arnavudlukta Maârif Hareketi                                          | 25        | 295         | 15 Nisan 1930         | 5374         |
| İctihad             | Fransa'nın İnkılabı ve İnkılapların Psikolojyası                      | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925         | 3651         |
| İctihad             | Halk Dârülfünunu                                                      | 22        | 217         | 01 Kânûn-ı Evvel 1926 | 4178-4179    |
| İctihad             | Mektebi Mülkiye Hatıralarından: Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra I     | 26        | 324         | 1 Temmuz 1931         | 5489-5490    |
| İctihad             | Mektebi Mülkiye Hatıralarından: Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra II    | 26        | 325         | 15 Temmuz 1931        | 5501-5503    |
| İctihad             | Mösyö Antoine Osmanlı Tiyatro Mektebi                                 | 5         | 111         | 19 Haziran 1330       | 211          |
| İctihad             | Physilogie Institut'unun Açılması Resmi                               | 27        | 332         | 1 Teşrîn-i Sâni 1931  | 5587-5588    |
| İctihad             | Terbiyenin Psikolojyası                                               | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925         | 3650-3651    |
| İctihad             | Tıp Fakültesinde İlmi Ayb                                             | 26        | 314         | 1 Şubat 1931          | 5572-5573    |
| İctihad             | Yeni Kitaplar: Harika-i Fen, Terbiye ve Oyun, İstibdâd, Giyom Tel.    | 3         | 31          | 15 Eylül 1327         | 854          |
| İctihad             | Yeni Kitaplar: Oyun ve Terbiye Fenn-i Ruh, Mehtap                     | 3         | 30          | 1 Eylül 1327          | 838          |
| İctihad             | Yeni Neşriyat: Maârif Vekâleti Mecmûası                               | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926        | 4052         |
| İctihad (J.M.Guyau) | Kızların Terbiyesi ve Tevarüs                                         | 21        | 209         | 01 Ağustos 1926       | 4062-4065    |
| İhsan Şerif         | Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan                                           | 4         | 94          | 20 Şubat 1329         | 2109-2110    |
| İhsan Şerif         | Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünun'da Hanımlarımız               | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329         | 2058-2061    |
| İsmail Hakkı        | Bir Mübahese Münasebetiyle: Hümanite Tadrîsâtı Nedir!                 | 20        | 177         | 1 Nisan 1925          | 3545         |
| İsmail Hakkı        | Cumhuriyetin Maârifî Projelerden Evvel İctimâî Prensipilere Muhtaçtır | 21        | 201         | 01 Nisan 1926         | 3925-3926    |
| İsmail Hakkı        | Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli        | 21        | 202         | 15 Nisan 1926         | 3943-3944    |
| İsmail Hakkı        | Mesleki ve İktisadi Tadrîsâtın Temeli                                 | 21        | 206         | 15 Haziran 1926       | 4005-4006    |

| Yazar               | Makale ve Yazı                                                                                    | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa     |
|---------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|----|------|------------------------|-----------|
| İsmail Hakkı        | Müsbet İlimlerin Harsını Temin Eden Afaki Bir Tadrîsât Temeli                                     | 21 | 203  | 01 Mayıs 1926          | 3957-3958 |
| İsmail Hakkı Alişan | Âlim ve Hakim                                                                                     | 24 | 266  | 1 Şubat 1929           | 5113-5114 |
| İsmail Hakkı Alişan | Bugünkü Hayat: Asrî Tahkikat - Genç Kızların Terbiyesi Nereye Doğru Gidiyor?                      | 23 | 237  | 01 Teşrîn-i Evvel 1927 | 4513-4516 |
| İsmail Hakkı Alişan | Musâhabe: Çocuk Cezaları                                                                          | 23 | 239  | 01 Teşrîn-i Sâni 1927  | 4557-4558 |
| İsmail Hami         | Akademi Bahsi                                                                                     | 21 | 193  | 1 Kânûn-ı Evvel 1925   | 3802-3804 |
| İsmail Hami         | Türk Akademisi Nasıl Olmalı?                                                                      | 21 | 198  | 15 Şubat 1926          | 3878-3880 |
| İsmail Şükrü        | Son Darbe-i Tahlîs: Harflerimiz                                                                   | 21 | 189  | 1 Teşrîn-i Evvel 1925  | 3733-3736 |
| J. M. Guyau         | Ahlâk ve Terbiye                                                                                  | 25 | 286  | 1 Kânûn-ı Evvel 1929   | 5297      |
| J. M. Guyau         | Bir Ahlâkın İcmali                                                                                | 24 | 269  | 15 Mart 1929           | 5136-5137 |
| J. M. Guyau         | Dîn Noktasından: Âilede Terbiye (maba'd ve hitam)                                                 | 26 | 310  | 1 Kânûn-ı Evvel 1930   | 5519-5520 |
| J. M. Guyau         | Dîn Noktasından: Âilede Terbiye I                                                                 | 26 | 308  | 1 Teşrîn-i Sâni 1930   | 5495-5497 |
| J. M. Guyau         | Dîn Noktasından: Âilede Terbiye II                                                                | 26 | 309  | 15 Teşrîn-i Sâni 1930  | 5507-5508 |
| J. M. Guyau         | İstikbalin Dîn Yokluğu                                                                            | 26 | 311  | 15 Kânûn-ı Evvel 1930  | 5531-5532 |
| J. M. Guyau         | Kızların Terbiyesi ve Tevavüs                                                                     | 21 | 210  | 15 Ağustos 1926        | 4069-4072 |
| J. M. Guyau         | Mükellefiyetsiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâkın İcmali                                                 | 25 | 282  | 1 Teşrîn-i Evvel 1929  | 5264-5266 |
| Kamuran Bedirhan    | En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız Felaketlerden Mütenassih Olmamaktır | 4  | 51   | 24 Kânûn-ı Sâni 1328   | 1164-1165 |
| Kaya Nuri           | Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler                                                      | 19 | 163  | 1 Mart 1924            | 3319-3321 |
| Kaya Nuri           | Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler 2                                                    | 19 | 164  | 1 Nisan 1924           | 3338-3339 |
| Kazanlı H.Ahmed     | Rusya Müslümanları                                                                                | 1  | 4    | Mart 1905              | 6-9       |
| Kılıçzade Hakkı     | Dervişlik, Softalık Meselesi                                                                      | 4  | 62   | 18 Nisan 1329          | 1349-1352 |
| Kılıçzade Hakkı     | Kadınlar ve Mekâtib-i İptidaiyye Muallimleri                                                      | 4  | 60   | 04 Nisan 1329          | 1310-1312 |
| Kılıçzade Hakkı     | Pek Uyanık Bir Uyku                                                                               | 4  | 55   | 21 Şubat 1328          | 1226-1228 |
| Kılıçzade Hakkı     | Pek Uyanık Bir Uyku                                                                               | 4  | 57   | 07 Mart 1329           | 1261-1264 |
| Kılıçzade Hakkı     | Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb                                                    | 4  | 58   | 14 Mart 1329           | 1277-1281 |
| Kılıçzade Hakkı     | Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe                                                          | 4  | 77   | 22 Ağustos 1329        | 1703-1711 |
| Kılıçzade Hakkı     | Yunus Hoca                                                                                        | 4  | 73   | 25 Temmuz 1329         | 1601-1604 |

| <b>Yazar</b>                  | <b>Makale ve Yazı</b>                                                               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>             | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|-----------|-------------|--------------------------|--------------|
| Köprülüzade<br>Mehmed Fuad    | Dârülfünun ve Millî Terbiye                                                         | 18        | 151         | 10 Şubat 1923            | 3129-3130    |
| L. Lutfi                      | Ta'lim ve Terbiyede<br>Nüfuz ve Disiplin                                            | 24        | 266         | 1 Şubat 1929             | 5112-5113    |
| L. Lütfi                      | Medeniyetin Zübdesi Ahlaktır                                                        | 20        | 174         | 1 Şubat 1925             | 3493-3494    |
| L. Lütfü                      | Asrî Ta'lim ve Terbiyede<br>Tebeddül                                                | 22        | 220         | 15 Kânûn-ı Sâni 1927     | 4223-4224    |
| Lali                          | Kadın                                                                               | 3         | 36          | 1 Kânûn-ı Evvel 1327     | 920-923      |
| Mahmud Sadık                  | Pak Bir Hüvviyet,<br>Sağlam Bir Fıtrat                                              | 4         | 85          | 19 Kânûn-ı Evvel<br>1329 | 1871-1874    |
| Manastırlı Bahaddin           | Musâhabe-i İctimâiye:<br>2 Ulya-yı Umur ve Etfal İle<br>Muallim ve Muallimelerimize | 2         | 22          | Temmuz 1909              | 363-371      |
| Mustafa Asım                  | Memleketin Hâlası Neye<br>Mütevakkıftır?                                            | 4         | 74          | 01 Ağustos 1329          | 1641-1643    |
| Necip Asım<br>Yazıksız        | Hoca Tahsin Efendi Hakkında                                                         | 18        | 152         | 1 Nisan 1923             | 3145-3146    |
| Nevzad Mahmud                 | Rabindranath Tagore'ın<br>Pedagoçyası                                               | 21        | 210         | 15 Ağustos 1926          | 4073-4074    |
| Orhan Rıza                    | Almanya İş Başında                                                                  | 5         | 110         | 12 Haziran 1330          | 194-198      |
| Ömer Buyse                    | Âli ve Umûmî Amerika<br>Terbiye Usûlleri                                            | 21        | 193         | 1 Kânûn-ı Evvel 1925     | 3805-3806    |
| Raif Paşaoğlu,<br>Mehmed Fuad | Dârülfünun'un İki Tedrîs Kürsüsü<br>Arasındaki Münakaşaya Bir Nazar                 | 22        | 228         | 15 Mayıs 1927            | 4353-4355    |
| Raif Paşaoğlu,<br>Mehmed Fuad | İki Müderris Arasındaki<br>Münakaşaya Son Nazar                                     | 22        | 229         | 01 Haziran 1927          | 4368-4370    |
| Rıza Tevfik                   | Musâhabe-i İctihad:<br>Mesâil-i Hakîkiyye                                           | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329            | 2049-2053    |
| Rıza Tevfik                   | Musâhabe-i İctihad:<br>Terbiye Meselesi Etrafında<br>Cereyanlar                     | 4         | 93          | 13 Şubat 1329            | 2073-2077    |
| S. M.                         | Tarih Tedrîsâtı                                                                     | 19        | 167         | 1 Temmuz 1924            | 3390-3391    |
| Samizade Süreyya              | Bizde Âile Hayatı                                                                   | 5         | 108         | 29 Mayıs 1330            | 148-151      |
| Sâtî el-Husri                 | Tahsîl-i İbtidâî Hakkında: Maârif<br>Nezâretinin Yeni İctihadı                      | 4         | 67          | 03 Mayıs 1329            | 1463-1466    |
| Sâtî el-Husri                 | Tanzimatçılık Meselesi I                                                            | 4         | 64          | 02 Mayıs 1329            | 1379-1383    |
| Sâtî el-Husri                 | Tanzimatçılık Meselesi II                                                           | 4         | 65          | 02 Mayıs 1329            | 1406-1410    |
| Server Bedii                  | Haftanâme                                                                           | 4         | 97          | 13 Mart 1330             | 2189-2191    |

| <b>Yazar</b>                             | <b>Makale ve Yazı</b> | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b> | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------|-----------------------|-----------|-------------|--------------|--------------|
| Victor Cambon<br>Nakleden: Orhan<br>Rıza | Almanya İş Başında    | 5         | 104         | 1 Mayıs 1330 | 71-74        |



## 2.2. Makale ve Yazı Adlarına Göre

| Makale ve Yazı                                                                  | Yazar                                 | C. | Sayı | Tarih                  | Sayfa     |
|---------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------|----|------|------------------------|-----------|
| Adam Yetiştirmek                                                                | Hasan Sermed                          | 5  | 101  | 10 Nisan 1330          | 17-20     |
| Ahlâk ve Terbiye                                                                | J. M. Guyau                           | 25 | 286  | 1 Kânûn-ı Evvel 1929   | 5297      |
| Akademi Bahsi                                                                   | İsmail Hami                           | 21 | 193  | 1 Kânûn-ı Evvel 1925   | 3802-3804 |
| Alfieri'nin Çocukluğu                                                           | Ali Fahri                             | 4  | 71   | 11 Temmuz 1329         | 1553-1557 |
| Âli ve Umûmî Amerika Terbiye Usûlleri                                           | Ömer Buyse                            | 21 | 193  | 1 Kânûn-ı Evvel 1925   | 3805-3806 |
| Âlim ve Hakim                                                                   | İsmail Hakkı Alişan                   | 24 | 266  | 1 Şubat 1929           | 5113-5114 |
| Almanya İş Başında                                                              | Victor Cambon<br>Nakleden: Orhan Rıza | 5  | 104  | 1 Mayıs 1330           | 71-74     |
| Almanya İş Başında                                                              | Orhan Rıza                            | 5  | 110  | 12 Haziran 1330        | 194-198   |
| American Collegiat Istitute: Fevkalade Müsameresi                               | İctihad                               | 21 | 206  | 15 Haziran 1926        | 4009-4012 |
| Amerika Muhaberimizden: Yeni Medresemiz Türkiye'ye Gidecek Tedrîsât Mütchassası | Hilmi Adnan Malik                     | 19 | 168  | 1 Ağustos 1924         | 3407      |
| Anglo-Sakson Âleminde: Kadın ve Âilede Terbiye                                  | Abdullah Cevdet                       | 21 | 188  | 15 Şubat 1925          | 3721-3723 |
| Anglo-Sakson Mektebinde Terbiye-i Bedeniye ve Ahlâkiye                          | Abdullah Cevdet                       | 21 | 205  | 01 Haziran 1926        | 3992-3994 |
| Anglo-Sakson Mekteplerinde Dîn ve Terbiye                                       | Abdullah Cevdet                       | 22 | 211  | 31 Eylül 1926          | 4086-4088 |
| Anglo-Sakson Mekteplerinde Terbiye                                              | Abdullah Cevdet                       | 21 | 204  | 15 Mayıs 1926          | 3979-3982 |
| Arnavudlukta Maârif Hareketi                                                    | İctihad                               | 25 | 295  | 15 Nisan 1930          | 5374      |
| Asrî Ta'lim ve Terbiyede Tebeddül                                               | L. Lütüfî                             | 22 | 220  | 15 Kânûn-ı Sâni 1927   | 4223-4224 |
| Ayine-i Matbûât                                                                 | Abdullah Cevdet                       | 4  | 80-3 | 12 Eylül 1329          | 1771-1773 |
| Bir Ahlâkın İcmali                                                              | J. M. Guyau                           | 24 | 269  | 15 Mart 1929           | 5136-5137 |
| Bir Mübahese Münasebetiyle: Hümanite Tedrîsâtı Nedir!                           | İsmail Hakkı                          | 20 | 177  | 1 Nisan 1925           | 3545      |
| Bizde Âile Hayatı                                                               | Samizade Süreyya                      | 5  | 108  | 29 Mayıs 1330          | 148-151   |
| Bugünkü Hayat: Asrî Tahkikat - Genç Kızların Terbiyesi Nereye Doğru Gidiyor?    | İsmail Hakkı Alişan                   | 23 | 237  | 01 Teşrin-i Evvel 1927 | 4513-4516 |
| Büyük Adamlar Nasıl Tebcil ve Takdir Olunur                                     | İbrahim Edhem Temo                    | 20 | 179  | 1 Mayıs 1925           | 3576      |
| Cihan-ı İslâm'a Dair                                                            | Abdullah Cevdet                       | 3  | 26   | 1 Temmuz 1327          | 761-767   |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                            | <b>Yazar</b>               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Cumhuriyetin Maârifî Projelerden Evvel İctimâî Prensiplere Muhtaçtır                                                                             | İsmail Hakkı               | 21        | 201         | 01 Nisan 1926         | 3925-3926    |
| Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta Cinsiyet ve Terbiyesi                                                                                              | Hilmi A. Malik             | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926        | 4037-4038    |
| Çocuk Ruhiyatı: Ebeveyn ve Cinsiyet Terbiyesi                                                                                                    | Hilmi Malik                | 22        | 211         | 31 Eylül 1926         | 4095-4097    |
| Çocuk Terbiyesi                                                                                                                                  | Ali Baha                   | 17        | 141         | 15 Kânûn-ı Sâni 1922  | 2969-2971    |
| Çocuklara Güzel Bir Kitap: Çocuklara Resimli Yardımcı Kıraat                                                                                     | Abdullah Cevdet            | 28        | 356         | 1 Teşrin-i Sâni 1932  | 5839-5841    |
| Dârülfünun Talebesine                                                                                                                            | Hüseyin Kazım Kadri        | 3         | 34          | 1 Teşrin-i Sâni 1327  | 893-895      |
| Dârülfünun ve Millî Terbiye                                                                                                                      | Köprülüzade Mehmed Fuad    | 18        | 151         | 10 Şubat 1923         | 3129-3130    |
| Dârülfünunlular Hâdisesi                                                                                                                         | Abdullah Cevdet            | 20        | 174         | 1 Şubat 1925          | 3505         |
| Dârülfünun'un İki Tedrîs Kürsüsü Arasındaki Münakaşaya Bir Nazar                                                                                 | Raif Paşaoğlu, Mehmed Fuad | 22        | 228         | 15 Mayıs 1927         | 4353-4355    |
| Demokrasi ve Terbiye (John Dewey, Demokrasi ve Terbiye, Ta'lim ve Terbiye Heyeti Azasından Avni Bey Maârif Vekâleti Neşriyatı, 428 sahife, 1928) | Abdullah Cevdet            | 23        | 252         | 15 Mayıs 1928         | 4796-4797    |
| Dervişlik, Softalık Meselesi                                                                                                                     | Kılıçzade Hakkı            | 4         | 62          | 18 Nisan 1329         | 1349-1352    |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye (maba'd ve hitam)                                                                                                | J. M. Guyau                | 26        | 310         | 1 Kânûn-ı Evvel 1930  | 5519-5520    |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye I                                                                                                                | J. M. Guyau                | 26        | 308         | 1 Teşrin-i Sâni 1930  | 5495-5497    |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye II                                                                                                               | J. M. Guyau                | 26        | 309         | 15 Teşrin-i Sâni 1930 | 5507-5508    |
| Doktor Müderris Asaf Derviş Paşa                                                                                                                 | Abdullah Cevdet            | 23        | 254         | 15 Haziran 1928       | 4819-4820    |
| En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız Felaketlerden Mütenezzih Olmaktır                                                  | Kamuran Bedirhan           | 4         | 51          | 24 Kânûn-ı Sâni 1328  | 1164-1165    |
| Felsefe Mübahasi: Dinî Kıymetler, Ahlâkî Kıymetler                                                                                               | Ali Kami                   | 23        | 236         | 15 Eylül 1927         | 4492-4494    |
| Fransa'nın İnkılabı ve İnkılapların Psikolojisi                                                                                                  | İctihad                    | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925         | 3651         |
| Gençlerde Ruh İstikameti                                                                                                                         | Abdullah Cevdet            | 27        | 349         | 15 Temmuz 1932        | 5755-5758    |
| Gençlere Energie Dersleri: Nefsinize Hakim Olunuz                                                                                                | Abdullah Cevdet            | 27        | 350         | 1 Ağustos 1932        | 5767-5768    |
| Gençlerimizi (Energie)'ye Davet                                                                                                                  | Abdullah Cevdet            | 26        | 320         | 1 Mayıs 1931          | 6439-6443    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                           | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>             | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|--------------------------|--------------|
| Guyau'ya Nazaran<br>Ahlâk ve Sanat ve Dîn                                       | Abdullah Cevdet               | 24        | 262         | 15 Teşrîn-i Evvel 1928   | 5056-5058    |
| Haftanâme                                                                       | Server Bedii                  | 4         | 97          | 13 Mart 1330             | 2189-2191    |
| Hakikî ve Tam Bir Medeniyet<br>Numunesi: Finler                                 | Kaya Nuri                     | 19        | 163         | 1 Mart 1924              | 3319-3321    |
| Hakikî ve Tam Bir Medeniyet<br>Numunesi: Finler 2                               | Kaya Nuri                     | 19        | 164         | 1 Nisan 1924             | 3338-3339    |
| Halk Dârülfünunu                                                                | İctihad                       | 22        | 217         | 01 Kânûn-ı Evvel<br>1926 | 4178-4179    |
| Hatıralarım: Niğde Hafız<br>Osman Mektebi                                       | Ebubekir Hazım<br>(Tepeyran)  | 26        | 319         | 15 Nisan 1931            | 5640-5642    |
| Havaic-i Kanûniyyemiz:<br>Kavanin-i Esasiyyemiz                                 | Celal Nuri                    | 4         | 61          | 11 Nisan 1329            | 1329-1332    |
| Hoca Tahsin Efendi Hakkında                                                     | Necip Asım<br>Yazıksız        | 18        | 152         | 1 Nisan 1923             | 3145-3146    |
| Hortum'da Gordon Mekteb-i Alisi:<br>Genç Şeyhlerin Süret-i Ta'lim<br>ve Tedrîsi | Hasan Sermed                  | 4         | 91-2        | 09 Kânûn-ı Sâni 1329     | 2028-2031    |
| İctimâi Sütun: Anglo-Sakson<br>Âlemi - Mektepte Terbiye                         | Abdullah Cevdet               | 21        | 203         | 01 Mayıs 1926            | 3958-3961    |
| İctimâi Sütun: Anglo-Sakson<br>Âleminde Çocuk-Âile Hayatı                       | Abdullah Cevdet               | 21        | 201         | 01 Nisan 1926            | 3927-3929    |
| İctimâi Sütun: Dîn-ü<br>Terbiye-i Vicdâniye                                     | Abdullah Cevdet               | 21        | 197         | 01 Şubat 1926            | 3861-3863    |
| İctimâi Sütunu: Anglo-Sakson<br>Âilesinde Ana                                   | Abdullah Cevdet               | 21        | 190         | 15 Teşrîn-i Evvel 1925   | 3754-3756    |
| İki Müderris Arasındaki<br>Münakaşaya Son Nazar                                 | Raif Paşaoğlu,<br>Mehmed Fuad | 22        | 229         | 01 Haziran 1927          | 4368-4370    |
| İstikbalin Dîn Yokluğu                                                          | J. M. Guyau                   | 26        | 311         | 15 Kânûn-ı Evvel<br>1930 | 5531-5532    |
| İş Üniversitesi                                                                 | Abdullah Cevdet               | 25        | 287         | 15 Kânûn-ı Evvel<br>1929 | 5303-5304    |
| İtalya'ya Mûteallik Bazı Vesâik                                                 | Abdullah Cevdet               | 3         | 34          | 1 Teşrîn-i Sâni 1327     | 887-889      |
| Japon Çocukları                                                                 | Fatma Ünsiye                  | 3         | 30          | 1 Eylül 1327             | 824-830      |
| Japon Çocukları                                                                 | Fatma Ünsiye                  | 3         | 31          | 15 Eylül 1327            | 846-848      |
| Japon Çocukları                                                                 | Fatma Ünsiye                  | 3         | 32          | 1 Teşrîn-i Evvel 1327    | 868-870      |
| Japon Çocukları                                                                 | Fatma Ünsiye                  | 3         | 33          | 15 Teşrîn-i Evvel 1327   | 882-883      |
| Japon Çocukları                                                                 | Fatma Ünsiye                  | 3         | 37          | 15 Kânûn-ı Evvel<br>1327 | 947-950      |
| Kadın                                                                           | Lali                          | 3         | 36          | 1 Kânûn-ı Evvel 1327     | 920-923      |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                         | <b>Yazar</b>                            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>         | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|-----------|-------------|----------------------|--------------|
| Kadınlar ve Mekâtib-i İptidaiyye Muallimleri                                                  | Kılıçzade Hakkı                         | 4         | 60          | 04 Nisan 1329        | 1310-1312    |
| Kadınlarımız                                                                                  | Celal Nuri                              | 4         | 63          | 25 Nisan 1329        | 1359-1362    |
| Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan                                                                   | İhsan Şerif                             | 4         | 94          | 20 Şubat 1329        | 2109-2110    |
| Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünun'da Hanımlarımız                                       | İhsan Şerif                             | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329        | 2058-2061    |
| Karilerimizden Mektuplar: Bayburt ne Halde?                                                   | E. B.                                   | 20        | 184         | 15 Temmuz 1925       | 3663-3665    |
| Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn II: Yeni İdeallerin Tahavvülü            | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah Cevdet | 26        | 322         | 1 Haziran 1931       | 5466-5467    |
| Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn I: Yeni İdeallerin Tahavvülü             | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah Cevdet | 26        | 321         | 15 Mayıs 1931        | 5453-5455    |
| Kıvam-ı Akvâm -Konferans-                                                                     | Abdullah Cevdet                         | 4         | 90-1        | 09 Kânûn-ı Sâni 1339 | 2016-2021    |
| Kızların Terbiyesi ve Tevarüs                                                                 | İctihad (J.M.Guyau)                     | 21        | 209         | 01 Ağustos 1926      | 4062-4065    |
| Kızların Terbiyesi ve Tevavüs                                                                 | J. M. Guyau                             | 21        | 210         | 15 Ağustos 1926      | 4069-4072    |
| Kimin Mukadderatı Kimin Elinde?                                                               | Abdullah Cevdet                         | 4         | 64          | 02 Mayıs 1329        | 1383-1384    |
| Köy Hekimleri Sıhhiye Çavuşları Yahud Mekteb-i Tedrîs Programı “Mebzulen Musavver” Program    | Abdullah Cevdet                         | 17        | 144         | 1 Mart 1922          | 3023         |
| Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedîi ve İnsani Bir Terbiye Temeli                                | İsmail Hakkı                            | 21        | 202         | 15 Nisan 1926        | 3943-3944    |
| Lisân Tahsili - Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine-                                         | Ali Kami                                | 4         | 79-2        | 05 Eylül 1329        | 1741-1744    |
| Lisân Tahsili - Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine                                          | Ali Kami                                | 4         | 78-1        | 29 Ağustos 1329      | 1722-1725    |
| Maârif Derdi                                                                                  | Ali Kami                                | 4         | 87          | 02 Kânûn-ı Sâni 1329 | 1934-1936    |
| Mali Meselelerin Psikolociyaî Çehreleri                                                       | Gustave Le Bon                          | 22        | 212         | 15 Eylül 1926        | 4101-4106    |
| Medeniyetin Zübdesi Ahlâktır                                                                  | L. Lütü                                 | 20        | 174         | 1 Şubat 1925         | 3493-3494    |
| Mekteb Binalarının Hassa-i Temeddüniyesi                                                      | Edhem Necdet                            | 5         | 111         | 19 Haziran 1330      | 216-218      |
| Mekteb Haricinde Çocukların Terbiye-i Ahlâkiyesine Tesir Eden Avamil ve Bunlara Karşı Tedabir | Fahreddin Kerim                         | 20        | 185         | 1 Ağustos 1925       | 3679-3681    |
| Mektebi Mülkiye Hatıralarından: Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra I                             | İctihad                                 | 26        | 324         | 1 Temmuz 1931        | 5489-5490    |
| Mektebi Mülkiye Hatıralarından: Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra II                            | İctihad                                 | 26        | 325         | 15 Temmuz 1931       | 5501-5503    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                         | <b>Yazar</b>             | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------|--------------------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Mektepte Disiplin                                                             | F. A.                    | 22        | 223         | 01 Mart 1927          | 4275-4276    |
| Memleketin Hâlası Neye Mütevakıftır?                                          | Mustafa Asım             | 4         | 74          | 01 Ağustos 1329       | 1641-1643    |
| Merhum Müderris Doktor Asaf Derviş Paşa                                       | Abdullah Cevdet          | 23        | 255         | 01 Temmuz 1928        | 4835-4836    |
| Mesleki ve İktisadi Tedrîsâtın Temeli                                         | İsmail Hakkı             | 21        | 206         | 15 Haziran 1926       | 4005-4006    |
| Mösyö Antoine Osmanlı Tiyatro Mektebi                                         | İctihad                  | 5         | 111         | 19 Haziran 1330       | 211          |
| Muallim Naim Bey'e Bir Gencin Cevabı                                          | B. Necmeddin             | 15        | 130         | 14 Teşrin-i Sâni 1918 | 2803-2806    |
| Muhazara-i Zirâiye: Tedrîsât-ı Zirâiye                                        | Bekir Bey, Hüseyin Kazım | 20        | 173         | 1 Kânûn-ı Sâni 1925   | 3480-3481    |
| Muhazara-i Zirâiye: Tedrîsât-ı Zirâiye                                        | Hüseyin Kazım            | 20        | 174         | 1 Şubat 1925          | 3496-3498    |
| Musâhabe: Çocuk Cezaları                                                      | İsmail Hakkı Alişan      | 23        | 239         | 01 Teşrin-i Sâni 1927 | 4557-4558    |
| Musâhabe-i İctimâiye: 2 Ulya-yı Umur ve Etfal İle Muallim ve Muallimelerimize | Manastırlı Bahaddin      | 2         | 22          | Temmuz 1909           | 363-371      |
| Musâhabe-i İctihad: Mesâil-i Hakikiyye                                        | Rıza Tevfik              | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329         | 2049-2053    |
| Musâhabe-i İctihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar                     | Rıza Tevfik              | 4         | 93          | 13 Şubat 1329         | 2073-2077    |
| Mükellefiyetsiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâkın İcmali                             | J. M. Guyau              | 25        | 282         | 1 Teşrin-i Evvel 1929 | 5264-5266    |
| Müsbet İlimlerin Harsını Temin Eden Afaki Bir Tedrîsât Temeli                 | İsmail Hakkı             | 21        | 203         | 01 Mayıs 1926         | 3957-3958    |
| Müstakbel Maârif-i Milliyemiz ve Kazım Karabekir Paşa                         | Abdullah Cevdet          | 18        | 151         | 10 Şubat 1923         | 3127-3128    |
| Müşterek Tedrîsâtın Mahzurları                                                | Fahreddin Kerim          | 20        | 169         | 1 Eylül 1924          | 3415-3418    |
| Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât                                           | Abdullah Cevdet          | 19        | 168         | 1 Ağustos 1924        | 3397-3402    |
| Nasıl Muvaffak Olmalı?...                                                     | Ali Kami                 | 4         | 98          | 20 Mart 1330          | 2209-2212    |
| Okur Yazar Nisbeti                                                            | Abdullah Cevdet          | 20        | 174         | 1 Şubat 1925          | 3494-3496    |
| Örf ve Adet ve Kadınlarımız                                                   | C. (Sabih)               | 5         | 126         | 15 Kânûn-ı Sâni 1330  | 457-459      |
| Pak Bir Hüvviyet, Sağlam Bir Fıtrat                                           | Mahmud Sadık             | 4         | 85          | 19 Kânûn-ı Evvel 1329 | 1871-1874    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                                                  | <b>Yazar</b>                               | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>             | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|-----------|-------------|--------------------------|--------------|
| Pedagojiye Dair İlmi Tetebbular:<br>Rousseau'nun "Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projetee<br>(1772)" Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Millî Terbiye Esasları | Ali Baha                                   | 17        | 148         | 25 Temmuz 1922           | 3086-3088    |
| Pedagojiye Dair İlmi Tetebbular:<br>Rousseau'nun "Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projetee<br>(1772)" Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Millî Terbiye Esasları | Ali Baha                                   | 18        | 149         | 11 Eylül 1922            | 3105-3106    |
| Pek Uyanık Bir Uykü                                                                                                                                                                                    | Kılıçzade Hakkı                            | 4         | 55          | 21 Şubat 1328            | 1226-1228    |
| Pek Uyanık Bir Uykü                                                                                                                                                                                    | Kılıçzade Hakkı                            | 4         | 57          | 07 Mart 1329             | 1261-1264    |
| Physiologie Institut'unun<br>Açılması Resmi                                                                                                                                                            | İctihad                                    | 27        | 332         | 1 Teşrin-i Sâni 1931     | 5587-5588    |
| Psikoloji Hatalarının<br>Siyasi Neticeleri                                                                                                                                                             | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah<br>Cevdet | 23        | 262         | 15 Teşrin-i Evvel 1928   | 5052-5055    |
| Rabindranath Tagore'ın<br>Pedagojyası                                                                                                                                                                  | Nevzad Mahmud                              | 21        | 210         | 15 Ağustos 1926          | 4073-4074    |
| Ruhi ve Felsefî Tetebbu:<br>Din Dersleri                                                                                                                                                               | Abdullah Cevdet                            | 22        | 224         | 15 Mart 1927             | 4287-4289    |
| Rum Ticaret Mektebinde                                                                                                                                                                                 | Abdullah Cevdet                            | 5         | 109         | 5 Haziran 1330           | 164-167      |
| Rusya Müslümanları                                                                                                                                                                                     | Kazanlı H.Ahmed                            | 1         | 4           | Mart 1905                | 6-9          |
| Sahife-i Tenkid: Ta'lim ve<br>Terbiyede İnkılab                                                                                                                                                        | Ali Kami                                   | 4         | 97          | 13 Mart 1330             | 2180-2184    |
| Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan<br>İlan-ı Harb                                                                                                                                                      | Kılıçzade Hakkı                            | 4         | 58          | 14 Mart 1329             | 1277-1281    |
| Sebilürreşâd'a Cevab                                                                                                                                                                                   | Abdullah Cevdet                            | 20        | 171         | 1924                     | 3447         |
| Selim Sırrı Bey'e                                                                                                                                                                                      | Halide Edib                                | 4         | 96          | 06 Mart 1330             | 2152-2154    |
| Sıhhi Sütun: Mekteb Hastalıkları                                                                                                                                                                       | Dufestel                                   | 23        | 243         | 15 Kânûn-ı Sâni 1928     | 4645-4647    |
| Sıhhi Sütun: Mektep Hastalıkları                                                                                                                                                                       | Abdullah Cevdet                            | 23        | 241         | 01 Kânûn-ı Evvel<br>1927 | 4609-4610    |
| Softa Perverlik mi,<br>Softa Kerizlik mi?...                                                                                                                                                           | Abdullah Cevdet                            | 4         | 99          | 27 Mart 1330             | 2231-2232    |
| Softalığa Dair                                                                                                                                                                                         | Abdullah Cevdet                            | 4         | 60          | 04 Nisan 1329            | 1303-1306    |
| Son Darbe-i Tahlis: Harflerimiz                                                                                                                                                                        | İsmail Şükrü                               | 21        | 189         | 1 Teşrin-i Evvel 1925    | 3733-3736    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                | <b>Yazar</b>    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Şark-ı Garib (Near East)<br>Risalesinden : Mekteb<br>Muallimlerinin Sırbistan'a<br>Hizmetleri, Osmanlı Mektep<br>Muallimlerine İbret | Hasan Sermed    | 4         | 91-2        | 23 Kânûn-ı Sâni 1329   | 2031         |
| Şemsü'l-Mekâtib Mektebi                                                                                                              | Abdullah Cevdet | 5         | 120         | 23 Teşrin-i Evvel 1330 | 365-366      |
| Tahsîl-i İbtidâî Hakkında: Maârif<br>Nezâretinin Yeni İctihadı                                                                       | Sâtı el-Husri   | 4         | 67          | 03 Mayıs 1329          | 1463-1466    |
| Ta'lim ve Terbiyede<br>Nüfuz ve Disiplin                                                                                             | L. Lutfi        | 24        | 266         | 1 Şubat 1929           | 5112-5113    |
| Tanrı'ya İlk Defa Türkçe<br>Söyleyen İmâm                                                                                            | Abdullah Cevdet | 21        | 202         | 15 Nisan 1926          | 3941-3942    |
| Tanzimatçılık Meselesi I                                                                                                             | Sâtı el-Husri   | 4         | 64          | 02 Mayıs 1329          | 1379-1383    |
| Tanzimatçılık Meselesi II                                                                                                            | Sâtı el-Husri   | 4         | 65          | 02 Mayıs 1329          | 1406-1410    |
| Tarih Tedrisâtı                                                                                                                      | S. M.           | 19        | 167         | 1 Temmuz 1924          | 3390-3391    |
| Terakki Yolları ve Çareleri                                                                                                          | H. S.           | 4         | 70          | 04 Temmuz 1329         | 1525-1528    |
| Terakki Yolları ve Çareleri:<br>Avrupa'da Talebe Ne Tahsîl<br>Edecek?                                                                | H. S.           | 4         | 72          | 18 Temmuz 1329         | 1583-1587    |
| Terakki Yolları ve Çareleri:<br>Japonya Nasıl Terakki Etti?                                                                          | H. S.           | 4         | 71          | 11 Temmuz 1329         | 1551-1553    |
| Terbiye-i Ahlâkiyye                                                                                                                  | Abdullah Cevdet | 21        | 209         | 01 Ağustos 1926        | 4053-4054    |
| Terbiye-i Milliye                                                                                                                    | Ahmed Ağayef    | 3         | 27          | 15 Temmuz 1327         | 781-786      |
| Terbiyenin Psikolojiyası                                                                                                             | İctihad         | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925          | 3650-3651    |
| Teşebbüs Vakıdır                                                                                                                     | Behçet          | 4         | 75          | 08 Ağustos 1329        | 1664-1665    |
| Tıp Fakültesinde İlmi Ayb                                                                                                            | İctihad         | 26        | 314         | 1 Şubat 1931           | 5572-5573    |
| Türk Akademisi Nasıl Olmalı?                                                                                                         | İsmail Hami     | 21        | 198         | 15 Şubat 1926          | 3878-3880    |
| Türk Kızlar Mektebi                                                                                                                  | Abdullah Cevdet | 2         | 14          | Teşrin-i Evvel 1906    | 239-240      |
| Türkiye'nin İdam-ı Hükmünü<br>Hazırlayan Şeyler: Dünkü<br>Düşünce Bugünkü Netice                                                     | Abdullah Cevdet | 15        | 131         | 21 Teşrin-i Sâni 1918  | 2807-2811    |
| Yeni Kitaplar: Harika-i Fen,<br>Terbiye ve Oyun, İstibdâd,<br>Giyom Tel.                                                             | İctihad         | 3         | 31          | 15 Eylül 1327          | 854          |
| Yeni Kitaplar: Oyun ve Terbiye<br>Fenn-i Ruh, Mehtap                                                                                 | İctihad         | 3         | 30          | 1 Eylül 1327           | 838          |
| Yeni Mektep                                                                                                                          | Abdullah Cevdet | 5         | 127         | 30 Kânûn-ı Sâni 1330   | 471-477      |
| Yeni Neşriyat: Maârif<br>Vekâleti Mecmûası                                                                                           | İctihad         | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926         | 4052         |

| <b>Makale ve Yazı</b>                       | <b>Yazar</b>    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>    | <b>Sayfa</b> |
|---------------------------------------------|-----------------|-----------|-------------|-----------------|--------------|
| Yunus Hoca Hikâyeleri:<br>Yunus Hoca Talebe | Kılıçzade Hakkı | 4         | 77          | 22 Ağustos 1329 | 1703-1711    |
| Yunus Hoca                                  | Kılıçzade Hakkı | 4         | 73          | 25 Temmuz 1329  | 1601-1604    |
| Ziraat                                      | Abdullah Cevdet | 4         | 60          | 04 Nisan 1329   | 1313-1316    |



### 2.3. Yayın Sırasına Göre

| Makale ve Yazı                                                                                             | Yazar                  | C. | Sayı | Tarih                    | Sayfa     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------|----|------|--------------------------|-----------|
| Rusya Müslümanları                                                                                         | Kazanlı H.Ahmed        | 1  | 4    | Mart 1905                | 6-9       |
| Türk Kızlar Mektebi                                                                                        | Abdullah Cevdet        | 2  | 14   | Teşrin-i Evvel 1906      | 239-240   |
| Musâhabe-i İctimâiye:<br>2 Ulya-yı Umur ve Etfal İle<br>Muallim ve Muallimelerimize                        | Manastırlı Bahaddin    | 2  | 22   | Temmuz 1909              | 363-371   |
| Cihan-ı İslâm'a Dair                                                                                       | Abdullah Cevdet        | 3  | 26   | 1 Temmuz 1327            | 761-767   |
| Terbiye-i Milliye                                                                                          | Ahmed Ağayef           | 3  | 27   | 15 Temmuz 1327           | 781-786   |
| Japon Çocukları                                                                                            | Fatma Ünsiye           | 3  | 30   | 1 Eylül 1327             | 824-830   |
| Yeni Kitaplar: Oyun ve Terbiye<br>Fenn-i Ruh, Mehtap                                                       | İctihad                | 3  | 30   | 1 Eylül 1327             | 838       |
| Japon Çocukları                                                                                            | Fatma Ünsiye           | 3  | 31   | 15 Eylül 1327            | 846-848   |
| Yeni Kitaplar: Harika-i Fen,<br>Terbiye ve Oyun, İstibdâd,<br>Giyom Tel.                                   | İctihad                | 3  | 31   | 15 Eylül 1327            | 854       |
| Japon Çocukları                                                                                            | Fatma Ünsiye           | 3  | 32   | 1 Teşrin-i Evvel 1327    | 868-870   |
| Japon Çocukları                                                                                            | Fatma Ünsiye           | 3  | 33   | 15 Teşrin-i Evvel 1327   | 882-883   |
| İtalya'ya Mütعاallık Bazı Vesâik                                                                           | Abdullah Cevdet        | 3  | 34   | 1 Teşrin-i Sâni 1327     | 887-889   |
| Dârülfünun Talebesine                                                                                      | Hüseyin Kazım<br>Kadri | 3  | 34   | 1 Teşrin-i Sâni 1327     | 893-895   |
| Kadın                                                                                                      | Lali                   | 3  | 36   | 1 Kânûn-ı Evvel 1327     | 920-923   |
| Japon Çocukları                                                                                            | Fatma Ünsiye           | 3  | 37   | 15 Kânûn-ı Evvel<br>1327 | 947-950   |
| En Müthiş Felaket Şimdiye Kadar<br>ve Bilhassa Şimdi Uğradığımız<br>Felaketlerden Mutenassih<br>Olmamaktır | Kamuran Bedirhan       | 4  | 51   | 24 Kânûn-ı Sâni 1328     | 1164-1165 |
| Pek Uyanık Bir Uyku                                                                                        | Kılıçzade Hakkı        | 4  | 55   | 21 Şubat 1328            | 1226-1228 |
| Pek Uyanık Bir Uyku                                                                                        | Kılıçzade Hakkı        | 4  | 57   | 07 Mart 1329             | 1261-1264 |
| Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan<br>İlan-ı Harb                                                          | Kılıçzade Hakkı        | 4  | 58   | 14 Mart 1329             | 1277-1281 |
| Softalığa Dair                                                                                             | Abdullah Cevdet        | 4  | 60   | 04 Nisan 1329            | 1303-1306 |
| Kadınlar ve Mekâtib-i İptidaiyye<br>Muallimleri                                                            | Kılıçzade Hakkı        | 4  | 60   | 04 Nisan 1329            | 1310-1312 |
| Ziraat                                                                                                     | Abdullah Cevdet        | 4  | 60   | 04 Nisan 1329            | 1313-1316 |
| Havaic-i Kanûniyyemiz:<br>Kavanin-i Esasiyyemiz                                                            | Celal Nuri             | 4  | 61   | 11 Nisan 1329            | 1329-1332 |
| Dervişlik, Softalık Meselesi                                                                               | Kılıçzade Hakkı        | 4  | 62   | 18 Nisan 1329            | 1349-1352 |
| Kadınlarımız                                                                                               | Celal Nuri             | 4  | 63   | 25 Nisan 1329            | 1359-1362 |
| Tanzimatçılık Meselesi I                                                                                   | Sâtı el-Husri          | 4  | 64   | 02 Mayıs 1329            | 1379-1383 |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                   | <b>Yazar</b>    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>          | <b>Sayfa</b> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|-----------|-------------|-----------------------|--------------|
| Kimin Mukadderatı Kimin Elinde?                                                                                         | Abdullah Cevdet | 4         | 64          | 02 Mayıs 1329         | 1383-1384    |
| Tanzimatçılık Meselesi II                                                                                               | Sâtı el-Husri   | 4         | 65          | 02 Mayıs 1329         | 1406-1410    |
| Tahsîl-i İbtidâî Hakkında: Maârif Nezâretinin Yeni İctihadı                                                             | Sâtı el-Husri   | 4         | 67          | 03 Mayıs 1329         | 1463-1466    |
| Terakki Yolları ve Çareleri                                                                                             | H. S.           | 4         | 70          | 04 Temmuz 1329        | 1525-1528    |
| Terakki Yolları ve Çareleri: Japonya Nasıl Terakki Etti?                                                                | H. S.           | 4         | 71          | 11 Temmuz 1329        | 1551-1553    |
| Alfieri'nin Çocukluğu                                                                                                   | Ali Fahri       | 4         | 71          | 11 Temmuz 1329        | 1553-1557    |
| Terakki Yolları ve Çareleri: Avrupa'da Talebe Ne Tahsîl Edecek?                                                         | H. S.           | 4         | 72          | 18 Temmuz 1329        | 1583-1587    |
| Yunus Hoca                                                                                                              | Kılıçzade Hakkı | 4         | 73          | 25 Temmuz 1329        | 1601-1604    |
| Memleketin Hâlası Neye Mütevakıftır?                                                                                    | Mustafa Asım    | 4         | 74          | 01 Ağustos 1329       | 1641-1643    |
| Teşebbüs Vakıadır                                                                                                       | Behçet          | 4         | 75          | 08 Ağustos 1329       | 1664-1665    |
| Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe                                                                                | Kılıçzade Hakkı | 4         | 77          | 22 Ağustos 1329       | 1703-1711    |
| Lisân Tahsîli - Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine                                                                    | Ali Kami        | 4         | 78-1        | 29 Ağustos 1329       | 1722-1725    |
| Lisân Tahsîli - Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine-                                                                   | Ali Kami        | 4         | 79-2        | 05 Eylül 1329         | 1741-1744    |
| Ayine-i Matbûât                                                                                                         | Abdullah Cevdet | 4         | 80-3        | 12 Eylül 1329         | 1771-1773    |
| Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat                                                                                      | Mahmud Sadık    | 4         | 85          | 19 Kânûn-ı Evvel 1329 | 1871-1874    |
| Maârif Derdi                                                                                                            | Ali Kami        | 4         | 87          | 02 Kânûn-ı Sâni 1329  | 1934-1936    |
| Kıvâm-ı Akvâm -Konferans-                                                                                               | Abdullah Cevdet | 4         | 90-1        | 09 Kânûn-ı Sâni 1339  | 2016-2021    |
| Hortum'da Gordon Mekteb-i Alisi: Genç Şeyhlerin Sûret-i Ta'lim ve Tedrîsi                                               | Hasan Sermed    | 4         | 91-2        | 09 Kânûn-ı Sâni 1329  | 2028-2031    |
| Şark-ı Garib (Near East) Risalesinden: Mekteb Muallimlerinin Sırbistan'a Hizmetleri, Osmanlı Mektep Muallimlerine İbret | Hasan Sermed    | 4         | 91-2        | 23 Kânûn-ı Sâni 1329  | 2031         |
| Musâhabe-i İctihad: Mesâil-i Hakîkiyye                                                                                  | Rıza Tevfik     | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329         | 2049-2053    |
| Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan: Dârülfünun'da Hanımlarımız                                                                 | İhsan Şerif     | 4         | 92-3        | 06 Şubat 1329         | 2058-2061    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                            | <b>Yazar</b>                             | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Musâhabe-i İctihad:<br>Terbiye Meselesi Etrafında<br>Cereyanlar                                  | Rıza Tevfik                              | 4         | 93          | 13 Şubat 1329          | 2073-2077    |
| Kadınlarımızda Ataş-ı İrfan                                                                      | İhsan Şerif                              | 4         | 94          | 20 Şubat 1329          | 2109-2110    |
| Selim Sırrı Bey'e                                                                                | Halide Edib                              | 4         | 96          | 06 Mart 1330           | 2152-2154    |
| Sahife-i Tenkid: Ta'lim ve<br>Terbiyede İnkılab                                                  | Ali Kami                                 | 4         | 97          | 13 Mart 1330           | 2180-2184    |
| Haftanâme                                                                                        | Server Bedii                             | 4         | 97          | 13 Mart 1330           | 2189-2191    |
| Nasıl Muvaffak Olmalı?...                                                                        | Ali Kami                                 | 4         | 98          | 20 Mart 1330           | 2209-2212    |
| Softa Perverlik mi,<br>Softa Kerizlik mi?...                                                     | Abdullah Cevdet                          | 4         | 99          | 27 Mart 1330           | 2231-2232    |
| Adam Yetiştirmek                                                                                 | Hasan Sermed                             | 5         | 101         | 10 Nisan 1330          | 17-20        |
| Almanya İş Başında                                                                               | Victor Cambon<br>Nakleden: Orhan<br>Rıza | 5         | 104         | 1 Mayıs 1330           | 71-74        |
| Bizde Âile Hayatı                                                                                | Samizade Süreyya                         | 5         | 108         | 29 Mayıs 1330          | 148-151      |
| Rum Ticaret Mektebinde                                                                           | Abdullah Cevdet                          | 5         | 109         | 5 Haziran 1330         | 164-167      |
| Almanya İş Başında                                                                               | Orhan Rıza                               | 5         | 110         | 12 Haziran 1330        | 194-198      |
| Mösyö Antoine Osmanlı<br>Tiyatro Mektebi                                                         | İctihad                                  | 5         | 111         | 19 Haziran 1330        | 211          |
| Mekteb Binalarının Hassa-i<br>Temeddüniyesi                                                      | Edhem Necdet                             | 5         | 111         | 19 Haziran 1330        | 216-218      |
| Şemsü'l-Mekâtib Mektebi                                                                          | Abdullah Cevdet                          | 5         | 120         | 23 Teşrin-i Evvel 1330 | 365-366      |
| Örf ve Adet ve Kadınlarımız                                                                      | C. (Sabih)                               | 5         | 126         | 15 Kânûn-ı Sâni 1330   | 457-459      |
| Yeni Mektep                                                                                      | Abdullah Cevdet                          | 5         | 127         | 30 Kânûn-ı Sâni 1330   | 471-477      |
| Muallim Naim Bey'e<br>Bir Gencin Cevabı                                                          | B. Necmeddin                             | 15        | 130         | 14 Teşrin-i Sâni 1918  | 2803-2806    |
| Türkiye'nin İdam-ı Hükmünü<br>Hazırlayan Şeyler: Dünkü<br>Düşünce Bugünkü Netice                 | Abdullah Cevdet                          | 15        | 131         | 21 Teşrin-i Sâni 1918  | 2807-2811    |
| Çocuk Terbiyesi                                                                                  | Ali Baha                                 | 17        | 141         | 15 Kânûn-ı Sâni 1922   | 2969-2971    |
| Köy Hekimleri Sıhhiye Çavuşları<br>Yahud Mekteb-i Tedris Programı<br>“Mebzulen Musavver” Program | Abdullah Cevdet                          | 17        | 144         | 1 Mart 1922            | 3023         |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                                                                                  | <b>Yazar</b>                | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>        | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------|-----------|-------------|---------------------|--------------|
| Pedagojiye Dair İlmi Tetebbular:<br>Rousseau'nun "Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projetee<br>(1772)" Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Millî Terbiye Esasları | Ali Baha                    | 17        | 148         | 25 Temmuz 1922      | 3086-3088    |
| Pedagojiye Dair İlmi Tetebbular:<br>Rousseau'nun "Considerations Sur<br>Le Gouvernement de Pologne Et<br>Sur Sa Reformation Projetee<br>(1772)" Adlı Eserinde Müdâfaa<br>Ettiği Millî Terbiye Esasları | Ali Baha                    | 18        | 149         | 11 Eylül 1922       | 3105-3106    |
| Müstakbel Maârif-i Milliyemiz ve<br>Kazım Karabekir Paşa                                                                                                                                               | Abdullah Cevdet             | 18        | 151         | 10 Şubat 1923       | 3127-3128    |
| Dârülfünun ve Millî Terbiye                                                                                                                                                                            | Köprülüzade<br>Mehmed Fuad  | 18        | 151         | 10 Şubat 1923       | 3129-3130    |
| Hoca Tahsin Efendi Hakkında                                                                                                                                                                            | Necip Asım<br>Yazıksız      | 18        | 152         | 1 Nisan 1923        | 3145-3146    |
| Hakikî ve Tam Bir Medeniyet<br>Numunesi: Finler                                                                                                                                                        | Kaya Nuri                   | 19        | 163         | 1 Mart 1924         | 3319-3321    |
| Hakikî ve Tam Bir Medeniyet<br>Numunesi: Finler 2                                                                                                                                                      | Kaya Nuri                   | 19        | 164         | 1 Nisan 1924        | 3338-3339    |
| Tarih Tedrîsâtı                                                                                                                                                                                        | S. M.                       | 19        | 167         | 1 Temmuz 1924       | 3390-3391    |
| Müşterek Terbiye,<br>Tevhîd-i Tedrîsât                                                                                                                                                                 | Abdullah Cevdet             | 19        | 168         | 1 Ağustos 1924      | 3397-3402    |
| Amerika Muhaberimizden: Yeni<br>Medresemiz Türkiye'ye Gidecek<br>Tedrîsât Mütchassası                                                                                                                  | Hilmi Adnan Malik           | 19        | 168         | 1 Ağustos 1924      | 3407         |
| Müşterek Tedrîsâtın Mahzurları                                                                                                                                                                         | Fahreddin Kerim             | 20        | 169         | 1 Eylül 1924        | 3415-3418    |
| Sebîlürreşâd'a Cevab                                                                                                                                                                                   | Abdullah Cevdet             | 20        | 171         | 1924                | 3447         |
| Muhazara-i Zirâiye:<br>Tedrîsât-ı Zirâiye                                                                                                                                                              | Bekir Bey, Hüseyin<br>Kazım | 20        | 173         | 1 Kânûn-ı Sâni 1925 | 3480-3481    |
| Medeniyetin Zübdesi Ahlâktır                                                                                                                                                                           | L. Lütfî                    | 20        | 174         | 1 Şubat 1925        | 3493-3494    |
| Okur Yazar Nisbeti                                                                                                                                                                                     | Abdullah Cevdet             | 20        | 174         | 1 Şubat 1925        | 3494-3496    |
| Muhazara-i Zirâiye:<br>Tedrîsât-ı Zirâiye                                                                                                                                                              | Hüseyin Kazım               | 20        | 174         | 1 Şubat 1925        | 3496-3498    |
| Dârülfünunlular Hâdisesi                                                                                                                                                                               | Abdullah Cevdet             | 20        | 174         | 1 Şubat 1925        | 3505         |
| Bir Mübahese Münasebetiyle:<br>Hümanite Tedrîsâtı Nedir!                                                                                                                                               | İsmail Hakkı                | 20        | 177         | 1 Nisan 1925        | 3545         |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                         | <b>Yazar</b>       | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Büyük Adamlar Nasıl Tebcil ve Takdir Olunur                                                   | İbrahim Edhem Temo | 20        | 179         | 1 Mayıs 1925           | 3576         |
| Terbiyenin Psikolojisi                                                                        | İctihad            | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925          | 3650-3651    |
| Fransa'nın İnkılabı ve İnkılapların Psikolojisi                                               | İctihad            | 20        | 183         | 1 Temmuz 1925          | 3651         |
| Karilerimizden Mektuplar: Bayburt ne Halde?                                                   | E. B.              | 20        | 184         | 15 Temmuz 1925         | 3663-3665    |
| Mekteb Haricinde Çocukların Terbiye-i Ahlâkiyesine Tesir Eden Avamil ve Bunlara Karşı Tedabir | Fahreddin Kerim    | 20        | 185         | 1 Ağustos 1925         | 3679-3681    |
| Anglo-Sakson Âleminde: Kadın ve Âilede Terbiye                                                | Abdullah Cevdet    | 21        | 188         | 15 Şubat 1925          | 3721-3723    |
| Son Darbe-i Tahlis: Harflerimiz                                                               | İsmail Şükrü       | 21        | 189         | 1 Teşrin-i Evvel 1925  | 3733-3736    |
| İctimâi Sütunu: Anglo-Sakson Âilesinde Ana                                                    | Abdullah Cevdet    | 21        | 190         | 15 Teşrin-i Evvel 1925 | 3754-3756    |
| Akademi Bahsi                                                                                 | İsmail Hami        | 21        | 193         | 1 Kânûn-ı Evvel 1925   | 3802-3804    |
| Âli ve Umûmî Amerika Terbiye Usûlleri                                                         | Ömer Buyse         | 21        | 193         | 1 Kânûn-ı Evvel 1925   | 3805-3806    |
| İctimâi Sütun: Dîn-ü Terbiye-i Vicdâniye                                                      | Abdullah Cevdet    | 21        | 197         | 01 Şubat 1926          | 3861-3863    |
| Türk Akademisi Nasıl Olmalı?                                                                  | İsmail Hami        | 21        | 198         | 15 Şubat 1926          | 3878-3880    |
| Cumhuriyetin Maârifî Projelerden Evvel İctimâi Prensipilere Muhtaçtır                         | İsmail Hakkı       | 21        | 201         | 01 Nisan 1926          | 3925-3926    |
| İctimâi Sütun: Anglo-Sakson Âleminde Çocuk-Âile Hayatı                                        | Abdullah Cevdet    | 21        | 201         | 01 Nisan 1926          | 3927-3929    |
| Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmâm                                                        | Abdullah Cevdet    | 21        | 202         | 15 Nisan 1926          | 3941-3942    |
| Lâ-Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedîi ve İnsani Bir Terbiye Temeli                                | İsmail Hakkı       | 21        | 202         | 15 Nisan 1926          | 3943-3944    |
| Müsbet İlimlerin Harsını Temin Eden Afaki Bir Tedrîsât Temeli                                 | İsmail Hakkı       | 21        | 203         | 01 Mayıs 1926          | 3957-3958    |
| İctimâi Sütun: Anglo-Sakson Âlemi - Mektepte Terbiye                                          | Abdullah Cevdet    | 21        | 203         | 01 Mayıs 1926          | 3958-3961    |
| Anglo-Sakson Mekteplerinde Terbiye                                                            | Abdullah Cevdet    | 21        | 204         | 15 Mayıs 1926          | 3979-3982    |
| Anglo-Sakson Mektebinde Terbiye-i Bedeniye ve Ahlâkiye                                        | Abdullah Cevdet    | 21        | 205         | 01 Haziran 1926        | 3992-3994    |
| Mesleki ve İktisadi Tedrîsâtın Temeli                                                         | İsmail Hakkı       | 21        | 206         | 15 Haziran 1926        | 4005-4006    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                              | <b>Yazar</b>                  | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>             | <b>Sayfa</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|-----------|-------------|--------------------------|--------------|
| American Collegiat İstitute:<br>Fevkalade Müsameresi                               | İctihad                       | 21        | 206         | 15 Haziran 1926          | 4009-4012    |
| Çocuk Psikolojisi: Çocuklukta<br>Cinsiyet ve Terbiyesi                             | Hilmi A. Malik                | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926           | 4037-4038    |
| Yeni Neşriyat: Maârif<br>Vekâleti Mecmûası                                         | İctihad                       | 21        | 208         | 15 Temmuz 1926           | 4052         |
| Terbiye-i Ahlâkiyye                                                                | Abdullah Cevdet               | 21        | 209         | 01 Ağustos 1926          | 4053-4054    |
| Kızların Terbiyesi ve Tevarüs                                                      | İctihad (J.M.Guyau)           | 21        | 209         | 01 Ağustos 1926          | 4062-4065    |
| Kızların Terbiyesi ve Tevavüs                                                      | J. M. Guyau                   | 21        | 210         | 15 Ağustos 1926          | 4069-4072    |
| Rabindranath Tagore'ın<br>Pedagojyası                                              | Nevzad Mahmud                 | 21        | 210         | 15 Ağustos 1926          | 4073-4074    |
| Anglo-Sakson Mekteplerinde<br>Dîn ve Terbiye                                       | Abdullah Cevdet               | 22        | 211         | 31 Eylül 1926            | 4086-4088    |
| Çocuk Ruhiyatı: Ebeveyn ve<br>Cinsiyet Terbiyesi                                   | Hilmi Malik                   | 22        | 211         | 31 Eylül 1926            | 4095-4097    |
| Mali Meselelerin<br>Psikolociyaî Çehreleri                                         | Gustave Le Bon                | 22        | 212         | 15 Eylül 1926            | 4101-4106    |
| Halk Dârülfünunu                                                                   | İctihad                       | 22        | 217         | 01 Kânûn-ı Evvel<br>1926 | 4178-4179    |
| Asrî Ta'lim ve Terbiyede<br>Tebeddül                                               | L. Lütü                       | 22        | 220         | 15 Kânûn-ı Sâni 1927     | 4223-4224    |
| Mektepte Disiplin                                                                  | F. A.                         | 22        | 223         | 01 Mart 1927             | 4275-4276    |
| Ruhi ve Felsefi Tettebbu:<br>Dîn Dersleri                                          | Abdullah Cevdet               | 22        | 224         | 15 Mart 1927             | 4287-4289    |
| Dârülfünun'un İki Tedrîs Kürsüsü<br>Arasındaki Münakaşaya Bir Nazar                | Raif Paşaoğlu,<br>Mehmed Fuad | 22        | 228         | 15 Mayıs 1927            | 4353-4355    |
| İki Müderris Arasındaki<br>Münakaşaya Son Nazar                                    | Raif Paşaoğlu,<br>Mehmed Fuad | 22        | 229         | 01 Haziran 1927          | 4368-4370    |
| Felsefe Mübahası: Dinî<br>Kıymetler, Ahlâki Kıymetler                              | Ali Kami                      | 23        | 236         | 15 Eylül 1927            | 4492-4494    |
| Bugünkü Hayat: Asrî Tahkikat -<br>Genç Kızların Terbiyesi Nereye<br>Doğru Gidiyor? | İsmail Hakkı Alişan           | 23        | 237         | 01 Teşrin-i Evvel 1927   | 4513-4516    |
| Musâhabe: Çocuk Cezaları                                                           | İsmail Hakkı Alişan           | 23        | 239         | 01 Teşrin-i Sâni 1927    | 4557-4558    |
| Sihhi Sütun: Mektep Hastalıkları                                                   | Abdullah Cevdet               | 23        | 241         | 01 Kânûn-ı Evvel<br>1927 | 4609-4610    |
| Sihhi Sütun: Mektep Hastalıkları                                                   | Dufestel                      | 23        | 243         | 15 Kânûn-ı Sâni 1928     | 4645-4647    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                                                                                            | <b>Yazar</b>                            | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>           | <b>Sayfa</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|-----------|-------------|------------------------|--------------|
| Demokrasi ve Terbiye (John Dewey, Demokrasi ve Terbiye, Ta'lim ve Terbiye Heyeti Azasından Avni Bey Maârif Vekâleti Neşriyatı, 428 sahife, 1928) | Abdullah Cevdet                         | 23        | 252         | 15 Mayıs 1928          | 4796-4797    |
| Doktor Müderris Asaf Derviş Paşa                                                                                                                 | Abdullah Cevdet                         | 23        | 254         | 15 Haziran 1928        | 4819-4820    |
| Merhum Müderris Doktor Asaf Derviş Paşa                                                                                                          | Abdullah Cevdet                         | 23        | 255         | 01 Temmuz 1928         | 4835-4836    |
| Psikolociya Hatalarının Siyasi Neticeleri                                                                                                        | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah Cevdet | 23        | 262         | 15 Teşrin-i Evvel 1928 | 5052-5055    |
| Guyau'ya Nazaran Ahlâk ve Sanat ve Dîn                                                                                                           | Abdullah Cevdet                         | 24        | 262         | 15 Teşrin-i Evvel 1928 | 5056-5058    |
| Ta'lim ve Terbiyede Nüfuz ve Disiplin                                                                                                            | L. Lutfi                                | 24        | 266         | 1 Şubat 1929           | 5112-5113    |
| Âlim ve Hakim                                                                                                                                    | İsmail Hakkı Alişan                     | 24        | 266         | 1 Şubat 1929           | 5113-5114    |
| Bir Ahlâkın İcmali                                                                                                                               | J. M. Guyau                             | 24        | 269         | 15 Mart 1929           | 5136-5137    |
| Mükellefiyetsiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâkın İcmali                                                                                                | J. M. Guyau                             | 25        | 282         | 1 Teşrin-i Evvel 1929  | 5264-5266    |
| Ahlâk ve Terbiye                                                                                                                                 | J. M. Guyau                             | 25        | 286         | 1 Kânûn-ı Evvel 1929   | 5297         |
| İş Üniversitesi                                                                                                                                  | Abdullah Cevdet                         | 25        | 287         | 15 Kânûn-ı Evvel 1929  | 5303-5304    |
| Arnavudlukta Maârif Hareketi                                                                                                                     | İctihad                                 | 25        | 295         | 15 Nisan 1930          | 5374         |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye I                                                                                                                | J. M. Guyau                             | 26        | 308         | 1 Teşrin-i Sâni 1930   | 5495-5497    |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye II                                                                                                               | J. M. Guyau                             | 26        | 309         | 15 Teşrin-i Sâni 1930  | 5507-5508    |
| Dîn Noktasından: Âilede Terbiye (maba'd ve hitam)                                                                                                | J. M. Guyau                             | 26        | 310         | 1 Kânûn-ı Evvel 1930   | 5519-5520    |
| İstikbalin Dîn Yokluğu                                                                                                                           | J. M. Guyau                             | 26        | 311         | 15 Kânûn-ı Evvel 1930  | 5531-5532    |
| Tıp Fakültesinde İlmi Ayb                                                                                                                        | İctihad                                 | 26        | 314         | 1 Şubat 1931           | 5572-5573    |
| Hatıralarım: Niğde Hafız Osman Mektebi                                                                                                           | Ebubekir Hazım (Tepeyran)               | 26        | 319         | 15 Nisan 1931          | 5640-5642    |
| Gençlerimizi (Energie)'ye Davet                                                                                                                  | Abdullah Cevdet                         | 26        | 320         | 1 Mayıs 1931           | 6439-6443    |
| Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn I: Yeni İdeallerin Tahavvülü                                                                | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah Cevdet | 26        | 321         | 15 Mayıs 1931          | 5453-5455    |
| Kavimlerin Hayatında İdeal'in Rolü; Socialistlik Dîn II: Yeni İdeallerin Tahavvülü                                                               | Gustave Le Bon,<br>Çev. Abdullah Cevdet | 26        | 322         | 1 Haziran 1931         | 5466-5467    |

| <b>Makale ve Yazı</b>                                                 | <b>Yazar</b>    | <b>C.</b> | <b>Sayı</b> | <b>Tarih</b>         | <b>Sayfa</b> |
|-----------------------------------------------------------------------|-----------------|-----------|-------------|----------------------|--------------|
| Mektebi Mülkiye Hatıralarından:<br>Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra I  | İctihad         | 26        | 324         | 1 Temmuz 1931        | 5489-5490    |
| Mektebi Mülkiye Hatıralarından:<br>Ali Nazima ve Tarihi Bir Hatıra II | İctihad         | 26        | 325         | 15 Temmuz 1931       | 5501-5503    |
| Physilogie Institut'unun<br>Açılması Resmi                            | İctihad         | 27        | 332         | 1 Teşrîn-i Sâni 1931 | 5587-5588    |
| Gençlerde Ruh İstikameti                                              | Abdullah Cevdet | 27        | 349         | 15 Temmuz 1932       | 5755-5758    |
| Gençlere Energie Dersleri:<br>Nefsinize Hâkim Olunuz                  | Abdullah Cevdet | 27        | 350         | 1 Ağustos 1932       | 5767-5768    |
| Çocuklara Güzel Bir Kitap:<br>Çocuklara Resimli Yardımcı Kıraat       | Abdullah Cevdet | 28        | 356         | 1 Teşrîn-i Sâni 1932 | 5839-5841    |



## ÖZGEÇMİŞ

Abdullah DUMAN

Sakarya-Hendek İmam Hatip Lisesi'nde okudu. 2002 yılında Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2007 yılında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Kelâm Anabilim Dalında yüksek lisansını tamamladı. Beşiktaş Müftülüğünde Şube Müdürü olarak görev yapmaktadır. İngilizce ve Arapça bilmektedir.